

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Török Gábor: Legyen-e közügy a helyes magyar kiejtés törvényeinek föltárása?

Hoffner Pál — Farkas Vilmos: Aspirantúra vagy aspiratúra?

Székely Artúr: Egy megyei napilap helyesírása

Hernádi Sándor: Az ifjúság körében végzendő nyelv-művelő munkáról

J. Soltész Katalin: Petőfi rímei

Szilágyi Ferenc: Az Abafi szerzője

Szende Aladár: Programozott nyelvtanítás a dolgozók iskolájában

Papp Ferenc: Strukturális — matematikai — algebrikus (nyelvészet)

Elekfi László: A predikatív viszony

Kiss Jenő: Az *i*-zés állapota a rábaközi Mihályiban

O. Nagy Gábor: Részletek egy szólásmagyarázó szótárból

Szabó T. Attila: Pópa

Illyés Gyula: A polgár és a bugris

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

0. ÉVFOLYAM 1966. JANUÁR–MÁRCIUS I. SZÁM.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Török Gábor</i> : Legyen-e közügy a helyes magyar kiejtés törvényeinek föltárása? ..	1
<i>Hoffner Pál—Farkas Vilmos</i> : <i>Aspirantúra</i> vagy <i>aspiratúra</i> ?	10
<i>Székelly Artúr</i> : Egy megyei napilap helyesírása	14
<i>Hernádi Sándor</i> : Az ifjúság körében vegzendő nyelvművelő munkáról	18

Íróink nyelve

<i>J. Soltész Katalin</i> : Petőfi rímei	21
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Az Abafi szerzője	31

Nyelv és iskola

<i>Szende Aladár</i> : Programozott nyelvtanítás a dolgozók iskolájában	39
---	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc</i> : Strukturális—matematikai—algebrikus (nyelvészet)	55
<i>Elekfi László</i> : A predikatív viszony	62

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : Az <i>i</i> -zés állapota a rábaközi Mihályiban	76
--	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>O. Nagy Gábor</i> : Részletek egy szólásmagyarázó szótárból	81
<i>Szabó T. Attila</i> : Pópa	86
<i>Ilyés Gyula</i> : A polgár és a bugris	89
<i>Gunda Béla</i> : Azt se mondta, cseréljünk acélt	90
<i>Hadrovics László</i> : Dupla	91
<i>S. Meggyes Klára</i> : Emberszabású	92
<i>Kiss Lajos</i> : Rohadt sarok	96
<i>Fodor István</i> : Universiade — egy új olasz kölcsönszó	96

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRIN CZE LAJOS

XC. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

Legyen-e közügy a helyes magyar kiejtés törvényeinek föltárása?

I.

Elvi kérdések

Nem szónoki kérdésnek szántam dolgozatom címét. Ahhoz, hogy a feltett kérdésre válaszolhassunk, előbb tisztáznunk kell, hogy mi a közügy, majd azt, hogy a törvények föltárása lehet-e egyáltalán közügy. Mi tehát a közügy? Az ÉrtSz. szerint: „A közösségre vonatkozó, a társadalom egészét vagy nagy részét illető, általános érdekű ügy, kérdés”, illetőleg második jelentésként „a közösség életének irányításával kapcsolatos tevékenység, hivatalos vagy politikai ügyek intézése.” Ez a két értelmezés túlságosan szűk és sommás. Engem nem elégít ki: hihetőleg másokat sem.

A közügynek csak egyik — bár alapvetően fontos — sajátsága az, hogy nagyobb közösség szükséglete fejeződik ki benne. Másik vonása az, hogy ez a szükséglet a közösségben tudatosodik is. Az ÉrtSz.-ből ez már alig derül ki, mert az „általános érdekű” jelentheti ugyan azt is, hogy általános érdeklődést keltő, de azt is, hogy ’közérdek jellegű’, függetlenül attól, hogy a közösség fölismerte-e, vagy sem. Pedig a két fent említett sajátsággal nem meríthettük ki a kategória fő meghatározóit. Egy példát! Közérdekű, sőt létfontosságú népünk számára, hogy légvédelmünknek korszerű elhárító fegyverek álljanak rendelkezésére. A katonai bemutatók és a sajtó tudatosítja is ezt a szükségletet. Igazán közüggé az elhárító rakéták beszerzése mégsem válhat. Miért? Mert az ügy olyan természetű, hogy hiányzik a társadalom gyakorlati, közvetlenül cselekvő részvételének lehetősége. A közügy harmadik és az SZKP XX. kongresszusa óta többé el nem hanyagolható vonása az, hogy a felismert társadalmi szükséglet kielégítésében a közösség aktívan, cselekvően, g y a - k o r l a t i l a g is részt vehessen és vegyen.

A címben föltett kérdés nem szónoki szóalakzat: csak akkor válaszolhatunk rá igenlően, ha e munka mindhárom kritériumunknak megfelel.

Társadalmi szükséglet-e a magyar kiejtési norma föltárása? Nyilván igen! A nyelvhelyesség követelményei sem csupán valami elvont nyelvi eszményt tükröznek, hanem azt a társadalmi szükségletet foglalják magukba, hogy a nyelv a maga társadalmi funkcióját egyre pontosabban és hatásosabban betölthesse (Lőrincze Lajos: I.OK. 2:402—19). Az egységesített kiejtés szükséglete sem a szép magyar beszéd „eszmenyéből” támadt, sőt végső (!) soron nem is esztétikai igényekből, hanem a magyarság egységes, szocialista nemzetté válásának a folyamata tükröződik benne. (Már csak ezért sem lehetne a mi problémáinkat a német Bühnenaussprache kialakításával egybevetni.) Ezzel párhuzamosan tükröződik a kiejtési norma rögzítésének az igényében az a magasabb igény is, hogy nyelvünk egyre jobban töltse be feladatát, az emberi

érintkezés szolgálatát. Külön tanulmány keretébe tartozik, itt nem térek ki arra, hogy a norma szerinti kiejtés hogyan teszi hathatósabbá az érintkezést. — Azt sem fejtem ki bővebben — hiszen nagyon sok közismert jele van —, hogy a kiejtési norma szükségletének tudatosítása máris megindult a magyar társadalomban, s nyilván a továbbiakban is folytatódik ez a munka.

A közügy harmadik kritériuma az, amely a magyar kiejtési norma megállapításával kapcsolatban már eddig is éles vitát keltett. E harmadik kritériumot, a társadalom aktivitását szem előtt tartva, azt javasoltam az egri konferencián, hogy a kiejtési norma megállapításához okvetlenül végezzenek nyelvi közvéleménykutatást, kérdezzék meg a művelt magyarságot. A hozzászólásokra válaszoló Deme László néhány más nyelvessel egyetértésben nézeteimet demagógnak minősítette. Az ügy szempontjából hasznosabb, ha a sértést nem viszonzom, hanem kifejtem álláspontom elvi alapjait.

Deme a jövőendő kiejtési normáját a KRESZ-hez hasonlította. Ezt neki — mint mondja — annak ellenére meg kell tartania, hogy meghozatala előtt nem kérték ki az ő véleményét. Ilyenféle lesz a viszony Deme szerint a művelt magyarság és a kiejtési norma között is. A Karinthy Ferenc révén közös ismerősünké vált halhatatlan Háth-Bizony János (Nyelvelés 169—73) nyilván megállapítaná, hogy „minden hasonlat sántít”. Ennek a hasonlatnak azonban van a sántikálásnál fontosabb tulajdonsága is: árulkodik. Hogyan? A KRESZ közérdekű valami, és a rendőrség olykor-olykor hathatósan „tudatosítja” is. De vajon nem lett volna jobb ez a szabályzat akkor, ha mégis megkérdezték volna — a ténylegesnél nagyobb mértékben! — a gyalogosokat és a járművezetőket? — Akkor talán nem kellett volna röviddel a kiadása után módosíthatni. Nem biztos, hogy a közönség véleménye, a közlekedésrendészeti szempontból „laikus” vélemény tartalmi szempontból sokat javított volna a KRESZ-en. De nem javított volna a h a t á l y o s s á g á n sem? Nem érzi-e bármely erkölcsi lény magára nézve szigorúbb, kötelezőbb szabálynak azt, amelynek létrehozásában ő is közreműködött, annál, amelyet nélküle hoztak? Feleljen rá Deme úgy, ahogy lekiismerete diktálja!

Korántsem hiszem, hogy egy hasonlat félresikerült voltának bebizonyításával a hasonlítottra nézve is bebizonyítottam volna valamit. Az itt fölvetett kérdésekre még visszatérek. Álláspontom védelmében elvileg kell megcáfolnom azt a nézetet, hogy a nyelvi norma kialakítása (helyesebben: föltárása!) csak szaktudományos-nyelvészeti kérdés. Lehet, hogy ezt ma már senki sem mondja, és az egri konferencián sem mondta. Lehet. De aki a társadalmat csak passzív befogadónak tekinti, amelyhez majd eljuttatjuk kutatásaink eredményeit, amely előtt népszerűsítjük a szabályozott kiejtés ügyét, és amely majd meggyőzve-engedelmesen beszél a szakemberek által — bármennyire egzaktan és adekvát módon megállapított kiejtési kódex szerint, az n e m jutott túl ezen a felfogáson! Vitánknek itt van a csomópontja! S e csomó feloldásához elvi, filozófiai kérdések taglalására van szükség. Ez megnehezíti gondolatmenetem követését, de igazolni fogja álláspontom helyességét.

Első kérdésünk: mi a kiejtési normának, mint normatív rendszernek a l é t e z é s i f o r m á j a? Egyesek szerint a normatív rendszerek az é r v é n y e s s é g, a h a t á l y o s s á g. Eltekintve attól, hogy ezt az „érvényességet” igen nehéz elfogadható módon definiálni, ez a nézet jogosulatlan leszűkítés a tudat területére! — Vizsgáljunk meg közelebbről egy normatív rendszert: az erkölcsöt! Bár az erkölcs a felépítmény kategóriája, a nyelv pedig nem az, az erkölcsi és a nyelvi — közelebbről: kiejtési — normát létezési

módjukat tekintve a marrizmus legcsekélyebb veszélye nélkül, bátran összehavehetjük.

Objektív-e, és hogyan objektív az erkölcs? Az emberi-társadalmi gyakorlat számtalan egyedi-egyéni, vagy különös-csoport jellegű cselekedetben, magatartásban nyilvánul meg. Ezeknek többféle viszonylatban van általános-közös tartalmuk (pl. termelési vagy osztályharc jelleg stb.). Az emberi gyakorlat egyik ilyen általános-közös vonása az *etika* i. (Nem kell mondanom, hogy ez a viszonylat osztálytársadalomban meghatározott osztályhoz fűződő vonatkozás.) Az erkölcs objektivitása nem más, mint a gyakorlat mozzanatainak ez a közös-általános oldala. Az osztály tagjainak fejében nem az objektív erkölcs él, hanem csak a tükörképe, s e tükörképek összessége alkotja az erkölcs társadalmi tudatformáját. Ez a fölfogás nem feleli a tudat aktív visszahatását a létre: de a gyakorlat és a tudatforma helyes történeti viszonyát lefordítja a szinkron szemlélet számára is (hasonlóan: A marxista etika alapjai. Tankönyvkiadó. 1964. 64—5; másként, helytelenül Siskin, A. F.: A marxista erkölcs alapjai. 1964.).

Az egyének tudatában a nyelvnek is csak a tükörképe él, nem pedig maga a nyelv. Ez a tükörkép léteben szükségképpen szubjektív, tartalmában — amennyiben helyesen tükrözi az objektív nyelvet — objektív (vö. Szmirnyickij, A. N.: Objektivnosztj szuscesztvovanyija jazika. Moszkva, 1954.; NyIK. 6/1: 22—46; Antal László: A formális nyelvi elemzés 14—7; stb.). Az objektív nyelv nem más, mint a beszéd folyamatok és képződmények összességében megnyilvánuló általános-közös tartalom.

De nemcsak a nyelv, hanem a nyelvi normák is objektívak. Már jóval tudatosodásuk, megfogalmazásuk, szabályrendszerre rögzülő tükröződésük előtt hatnak és működnek. Tartalmukat a nyelv olyan általános-közös viszonylatai alkotják, melyeknek például a nyelvterület egy bizonyos részének gazdasági-politikai-kulturális fölénye vagy a nyelvterület egyes részei közt fokozódó érintkezés és a hathatósabb nyelvi-érintkezési eszköz iránt támadt társadalmi szükséglet az alapja. Objektív a nyelvi normák sorában a kiejtési norma is, ez is sokkal előbb hat, mint ahogy tudatosodik. Ezért nem „szabályozni” kell a kiejtést, nem is „kialakítani” a kiejtési normát, hanem föltárni: föltárni az objektívan működő hatóerőket, a változás — az objektív nyelvi mozgás — irányát, a nyelv társadalmi funkciójának erősödését objektívan szolgáló kiejtési tényezőket. A megfogalmazott norma a tudatunktól független közös-általános kiejtési tartalomnak csak tükörképe, s ilyen vonatkozásban nem objektív valóság, hanem csak objektív igazság lesz a rangja. (Mint beszédalakulat persze objektív valóság is!) Amikor azonban a megfogalmazott norma kötelező szabályrendszer minőségben lép elő, s föltáráinak tudatától függetlenül hatni kezd, erősítő, módosító vagy gyengítő objektív tényezőként olvad bele az addig nem tudatosított vagy meg nem fogalmazott, de már élő objektív kiejtési normába. Az a marxi tétel, hogy „az elmélet anyagi erővé válik, mihelyt a tömegeket meghódítja”, korántsem korlátozható csak a politikai eszmékre. A megfogalmazott norma objektív igazságot is tartalmaz, de megnyilvánul benne a tudatnak a létre irányuló aktív visszahatása is, megnyilvánul benne a szabadság, mely a fölismert szükségszerűséget aktívan szolgálja (erre l. részletesebben Janagida Kendzuro: A szabadság filozófiája. Bp., 1961. 128—9, 161, 165 stb.).

A megfogalmazott, a ható, működő norma objektív tényező. Azonban az objektivitás nem valami homogén sajátosság. A marxista filozófiai irodalom-

ban elfogadott — bár részleteiben még kifejtetlen — tétel az, hogy természeti és társadalmi objektivitást kell megkülönböztetnünk. Ha ezt elmulasztjuk, az egész elméleti építmény meginoghat (l. mint negatív példát A marxista—leninista esztétika alapjai. Bp., 1961. című kézikönyvet. Eszerint — 459: „a szépség objektivitása abszolút”; másként, helyesen Vanszlov, V. V.: A szép problémája. Bp., 1958. 63—77). A természeti objektivitást Horváth József az MSZMP budapesti Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetemén 1964-ben a b s z o l ú t , a társadalmi r e l a t í v objektivitásnak minősítette — igen helyesen. Ez azonban a kérdésnek csak első megközelítése.

Van Hegelnek egy olyan, az egykorú reakció által körülhózzsannázott tétele, hogy „minden, ami valóságos, ésszerű, és minden, ami ésszerű, valóságos”. Engels nem veti félre a gyanúsnak látszó megállapítást, ahogy az álfórardalmi baloldali hegelianusok tették, hanem a tételt materialista alpra állítja először azzal, hogy az ésszerűt s z ü k s é g s z e r ű r e helyesbíti, majd azzal, hogy — éppen Hegel segítségével — kifejti, hogy a kisebb szükség-szerűség a valóságosság alacsonyabb fokát jelenti (Marx—Engels: Válműv. 1949. 2:355—6). — Mennyire válik valóságossá s ebből következőleg objektívvá a megfogalmazott nyelvi norma? Annyira, amennyire az objektívan létező normát adekvátan tükrözi. Ha így hatása nem a szükségszerűvel szemben, hanem vele egy irányban érvényesül, valóságossága is magasabb szintre emelkedik.

Vagyis a jövődó kodifikált kiejtési normájának valóságossága egyrészt objektív igazságtartalmától, másrészt a társadalmi és nyelvi fejlődés magasabb szükségszerűségébe való beilleszkedésétől függ. — És itt ismét szükséges egy fontos megkülönböztetés: a társadalmi fejlődésben rejlő szükségszerűség lényegében nem azonos a nyelvi fejlődés szükségszerűségével, nem is mellérendelt viszonyban van vele, hanem általában föléje emelkedik (vö. Deme László: NyK. 54:10—29). Ez a fölérendelt szükségszerűség érvényesülhet a nyelvet érő k ü l s ő hatásokban is (hangtani vonatkozásban inkább így!), de utat törhet magának a nyelvi fejlődés b e l s ő szükségszerűségében is (a nyelv belső és külső történetéről l. Benkő Loránd: Nyjtört. 53—5).

Egy — a kiejtés viszonylatában — tanulságos példát!

Ítéletjük a nyelv belső fejlődése szempontjából előnytelennek a főváros nyelvét (én általában nem ítélem annak!) és kiejtését; de ha a társadalmi fejlődés szükségszerűsége azt követelné (feltételes mód!), hogy a főváros befolyásolja gazdasági-politikai-kultúrális tekintetben az országot, ebből az következne, hogy a rögzített kiejtési norma fővárosellenes részei általában csökkentenék e norma valóságosságát, hatékonyságát. Ezt a — feltételes — következtetést a tudat aktív visszahatásának irreális emlegetésével nem lehet megcáfolni! Persze, a társadalmi és a nyelvi szükségszerűség hierarchiáját dialektikusan kell vizsgálnunk. Lehetséges, hogy a magasabb, társadalmi szükségszerűségből majd a fővárosi nyelvhasználat (természetesen nem a jelen, hanem a jövődó nyelvhasználatáról van szó) országos terjedése következik. De lehet, hogy e nyelvtípus egyes vonásai esetleg a nyelv társadalmi funkciójának magasabb szintű betöltését akadályozzák, s ezzel megsértik a társadalmi szükségszerűségnek a nyelvben belüli érvényesülését. Ebben az esetben a magasabb társadalmi k ü l s ő érvényesülésével szemben, látszólag azzal szembe fordulva győz a nyelvi szükségszerűség: helyesebben az így, b e l ű l r ő l utat törő társadalmi. Vagyis ekkor kivételképpen Budapest-ellenes tendenciák is diadalmaskodhatnak.

Hiába szűkítenénk most már — feltéve, de meg nem engedve — a kiejtési norma föltárását tudományos problémává, kiderült, hogy legalábbis nem csak nyelvészeti föladat, hogy a szociológia, a tudományos szocializmus segítségével hívására is szükség van, a nyelvtudomány a maga lehetőségein belül, a maga módszereire támaszkodva nem dönthet.

Lehet, hogy mindez nem is olyan elfogadhatatlan, de még mindig nekem szögezheti valaki a kérdést: Ha a normának a léte objektív, akkor mit adhatnak ehhez a közvélemény-kutatás során elhangzó — s nyilván tömérdek szubjektív, tudománytalan elemet tartalmazó laikus vélemények, kiejtési kérdésekről laikusok alkotta értéktételek? A valóság föltárása helyett nem éppen az elkődösítést fogják-e szolgálni? A magasabb szükségszerűség szolgálata helyett nem iktatunk-e be valami ezzel éppen ellenkező szubjektivisztikus tényezőt a rögzített kiejtési normába?

A norma objektivitása azonban társadalmi, nem pedig természeti jellegű! A köznyelvnek csupán hangtani-akusztikai képéből nem lehet normát desztillálni. Az ilyen kép statikus lenne. Dinamikussá akkor válik, mikor ezt a képet vonatkozásba hozzuk a társadalommal, úgy, ahogy Deme is tette egri vitaindítójában. Hogy a földolgozandó kép dinamikus hátterét megvilágítsa, tendenciákat állapít meg, amelyeket — ha késleltetve is — a kiejtési normának is tükröznie kell. Ám az, ami van, még nem egyformán szükségszerűen van. Itt a mennyiségi vizsgálat is félrevezet. Nem állíthatjuk, hogy az általánostól eltérő ritkább képzési variánsok hibásak, elvetendőek, az általánostól eltérő gyakoribbaknak pedig esetleg helyet szoríthatnánk a norma keretei közt. Az *s* hangnak az egyéni kiejtésben meglehetősen gyakori variánsa a jésített *s'*, sokkal ritkább nála az öblös *g*. A jésített, selypegő *s'*-et a közösség mégis elveti, az öblös *g*-et viszont jó pár ember észre sem veszi (Ladányi Ferencet, aki gyakran használt ilyen öblös *g*-eket, sokan a legszebb kiejtésű színészek közt emlegették). A földrajzi szempont sem irányadó: a kakuminális *t* éppúgy sok helyen hallható az országban, mint a *sz'* (jésített *sz*). De az utóbbit még az is elítéli, aki így ejti, az előbbi viszont meglehetősen jól „tűri” (bár azért észreveszi . . .) a társadalom. Ki meri azt mondani, hogy a közösség e véleményeiben csak szubjektív tényezők nyilatkoznak meg, nem pedig azok az objektív-közös pszichofizikai hajlamok, melyek bizonyos hangképzési eltolódások felé kaput nyitnak, mások elől elzárkóznak? Lehet-e ezt a fajta objektivitást föltárni a szubjektum megkerülésével? Vagy milyen alapon állíthatná bármilyen nagy tudású nyelvész magáról azt, hogy az ő szubjektumában ez a kollektív pszichofizikai sajátság adekvátan tükröződik?

Vagy vessünk néhány pillantást a Deme által megállapított tendenciákra! Az írásosságnak kétségtelenül van hatása a kiejtésre. Ezt Deme nyelvtöréneti oldalról is igazolta. Arról is meggyőzte hallgatóságát, hogy kialakult egy olyan tendencia is, amely a szó testének, tömorfémájának épségben, változatlan állapotban tartására irányul. Ez a két tendencia erősítheti egymást az *egész[ség]*, *kösz[ség]*, *két[ség]*-féle kiejtési változatokban. De mi a bizonyíték arra, hogy ez a két — vagy akár csak az egyik — tendencia „végigmegy”? Deme maga sem azonosítja az általa dialektikus materialista alapon kialakított „tendencia” kategóriáját (I. OK. 7:530—5; stb.) az újgrammatikusok hangtörvényeivel. Ezeket már ma is keresztezik más tendenciák, a jövőben még inkább keresztezni fogják. Igaz, az írásosság társadalmi szerepe egy ideig még növekedik majd. Csakhogy ebből nem következik mindenképpen, hogy az írásosságnak a kiejtést módosító hatása is fokozódik. Ez a mai állapot jogosulatlan tovább-

vetítése lenne. Ugyanis a nyelvi kultúra szintén fejlődni fog társadalmunkban, megindul és általánossá válik a helyes kiejtés eddig elhanyagolt oktatása, a hangképzés megfigyeltetése: az önellenőrzés szerepe is megnövekszik. A mai állapot is azt mutatja, hogy a betűjejtés nem föltétlenül a legműveltebbek kiejtési hibája, inkább a félig művelteké. A szótó épen tartásának tendenciájával szemben is meg kell látnunk a szórővidító hajlamot, mely a szócsonkításban, a betű- és mozaikszók gyors elszaporodásában nyilvánul meg. Köztudomású, hogy szavaink átlagos hosszúsága növekedik. Ez a jelenség viszont korrelációban van a beszédhangok átlagos időtartamának a megrővidülésével. Vajon nyelvünk további közelítése az analitikus fogalomjelöléshez, vagyis szavaink nyúlása nem jár-e majd szükségszerűen azzal a következménnyel, hogy a magánhangzóknak ma még szőrványos-egyéni redukált kiejtismódja társalmivá emelkedik? Milyen tudományos előrelátásra van itt lehetőség? A köznyelvi kiejtés pusztán fonetikai oldalának vagy akár e fonetikainak grammatikaival történő kiegészítése csupán részleges választ adhat. Ha a közvélemény-kutatás során az is elítéli a *kösz|ség* stb. kiejtésformát, aki olykor-olykor maga is így ejti e szót, ez már fontos kiegészítés. Rámutat vagy rámutathat arra, hogy milyen erős a változással, az újabb kiejtismóddal szemben a közönség objektív pszichofizikai ellenállása. — Az egyéni vélemények persze csak tükörképei az objektív helyzetnek, de ha az objektivitás csak a szubjektívon át közelíthető meg ebben az esetben, akkor erről az útról sem mondhatunk le. A közvélemény-kutatás során kapott anyag értékelése nyilván jóval bonyolultabb feladat az egyszerű összeszámolásnál.

Vannak aztán a kiejtési normának olyan területei is, melyeken még szükségesebb a szubjektum közvetítése a föltáráshoz, ahol még sokkal kevessebbre megyünk a csak fonetikaival. A kiejtési norma mai megfogalmazatlan-objektív alakjában is kiterjed a hanglejtés és hangsúlyozás legfőbb vonásaira. Azonban szabályokba a hanglejtési norma lényegét csak úgy rögzíthetjük, ha a fonetikait mondatjelentéstani, tartalmi kérdésekkel szoros összefüggésekben vizsgáljuk. E területnek közismert szaktekintélye Deme. De ha csak szubjektív „nyelvérzékére” hallgat, ő sem csalhatatlan. Egy példa: a „Gondolatok a könyvtárban” első sorának a hanglejtését tárgyalva, elítéli ezt — a vers értelmezéséből származó *e g y e d ü l* helyes — hanglejtéskezdetet:

| Hová lépsz most. . . |

és helyette ezt ajánlja:

| Hová | lépsz most |

(NyFK. 231—2)

Deme elfelejti, hogy nem a „lépés” a lényeges, hanem a *hely*, amelyről a vers azt közli, hogy csak látszólag a kultúra hajléka, lényegileg azonban a könyveknek, a papírnak az anyagában ott rejlik az emberi nyomorúság. Ezt kell a belépéskor „meggondolni”. — A kutató a valóság föltárása során tévedhet: szinte azt mondanám, hogy joga van hozzá. Ez a tévedés egyébként

csak apró szeplő egy fontos tanulmánygyűjtemény okos cikkében. De még ezt is megtakaríthatta, kikozmetikázhatta volna a szerző, ha megkérdez nem több, csak tíz gyakorló magyartanárt.

A megfogalmazott kiejtési norma azonban más: ami egy tanulmányban csak hiba, az ott már bűn, a mellőzött véleményű, a meg nem kérdezettközösség ellen elkövetett bűn! Röviden összefoglalva: kétséges, hogy a kiejtési normát föl lehet-e egyáltalán tární a közönség véleménye nélkül úgy, hogy megfelelő magas objektív igazságtartalma legyen!

De nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy *hogyan* kötelezi majd a művelt embert a kiejtési szabályzat. Mindnyájan tudjuk, hogy mindenki szája ízének megfelelő normát nem lehet „kifőzni”. A norma jellegzetessége, hogy kötelez. A norma szembekerül majd a megkérdezettek egy részének, sőt néha-néha még többségének a véleményével is (de csak *n é h a*). Azonban annak a véleménye, akit megkérdeztek, megtartva vagy elutasítva, de mégis benne van a szabályrendszerben. És a megkérdezettek számára a kiejtési norma már nem kívülről-fölülről jövő és nélkülük csinált rendeletként hat, hanem belülről, általuk hozott törvényként. A felismert szükségszerűség hegeli szabadsága nekünk nem elég: a felismert szükségszerűség a marxistának akkor válik szabadságává, amikor lehetősége nyílik saját gyakorlatát ennek a szolgáltatába állítani (vö. Janagida Kendzuro i. m.). A mi kérdésünkre konkretizálva: a rögzített normának nemcsak az igazságtartalma, hanem a hatássága is csökken, ha föltárásakor nem kérjük ki a közönség véleményét.

A közvélemény-kutatást önmagában csak a letűnt szektás időkben minősítették „burzsoá szemfényvesztés”-nek egyesek. Ma már a közvélemény-kutatás elméletét és módszertanát a szocialista országokban is tanulmányozzák (például Lengyelországban). Gyakorlatban nálunk is alkalmazzák kereskedelmi célokra, piackutatásra, pedagógiai és szociológiai fölmérésekre. — A 10. helyesírási szabályzat készítői már 1954 előtt is végeztek némi közvélemény-kutatást, bár ez korántsem volt olyan széles körű, mint Fábíán Pál ismertetéséből gondolhatnánk (HIK. 19—20). Éppen a közvélemény megfelelő tájékoztatásának és bevonásának a hiányából kerekedett a vihar, tűntek föl a szabályzatot bíráló sajtóközlemények. (A közönség figyelmét fölkeltették ugyan a szabályzat iránt, de a szabályozott magyar kiejtés *n e* ilyen módon váljék közüggé!)

Egyes nyelvészeket talán az akkor szerzett negatív tapasztalat késztet a közvélemény hangjának mellőzésére (l. kiejtési KRESZ). Az ilyen nem elméleti, hanem gyakorlati érvekre számos ellenérvem van. Lássunk néhányat: 1. talán éppen a megkérdezettek nem elég nagy száma volt az eredménytelenség oka; 2. talán a véleménykérés módszerében volt hiba; 3. az is lehet, hogy a válasszok értékelésének a módjában; 4. talán az egészségtelen politikai helyzet hatott a részvevők aktivitására; 5. talán az anyagi lehetőségek is szűkösebbek voltak akkor még; stb. — Most más és fontosabb kérdésről van szó, más történelmi helyzetben: a régi negatív tapasztalatok nem indokolják, hogy féljünk közüggé tenni kiejtési normánk föltárását.

A rögzítendő norma ügyének propagálása is, a norma érdekében folytatott közvélemény-kutatás is tengernyi hibás, rossz, sőt ostoba nézetet vethet föl. De csak elefántcsonttoronyban bogarászó tegnapi nyelvész félhet attól, hogy a csöndes kiejtészirendelet-szabó munka helyett az értetlenséggel, a butasággal szemben vívott harcokban kell megvédenie az igazságot, a tudományt: az ügyet. — Ilyen viták, harcok valóban lesznek. De ez a küzdelem nem lesz okta-

lan, nem lesz céltalan és eredménytelen: az érdeklődés középpontjába állítja majd a „szabályozandó” magyar kiejtést, sokakat ébreszthet rá kiejtési hibáikra, sokaknak növelheti önellenőrzésüket, teheti tudatosabbá hangképzésüket. Az ilyen értékes alkalmakat csak megköszönhetjük mindazoknak, akik értetlen támadásokat indítanak a kiejtési norma ügye ellen.

II.

A megvalósítás

A Nyelvőr szerkesztősége fölhívott, hogy elvi fejtegetéseimet kössem össze a gyakorlati megvalósítás vázolásával. Távol állok a napi sajtó, a rádió és a televízió köreitől, ez némileg megnehezíti feladatomat. Ugyanis javaslataim realitását a nyelvészeken kívül e területek szakemberei tudják leginkább megítélni. Lehet, hogy némelyeket megvalósíthatatlannak vagy módosítandónak fognak minősíteni. De ha így lenne is, ebből senki sem következethet elvi megállapításaim téves voltára.

A nyelvi közvélemény-kutatáshoz föltétlenül szükség van a közönség előkészítésére. Ez legelőször a napi és időszaki sajtó feladata: ennek kell népszerű, közérthető módon a föltárandó kiejtési norma kategóriájáról, jelentőségéről, a munka folyamatáról tájékoztatni a publikumot. De ez nem elég.

Szükség van előzetes hangtani ismeretterjesztésre. Ebben már inkább a rádióé és a tv-é a főszerep. A fonetikai ismeretterjesztésnek először is e diszciplína érdekes, akár kuriózumszerű oldalaira kell fényt vetni, mintegy be kell a boltunkba csábítani a művelt közönséget. Ilyen témák például: egzotikus beszédhangok (csettintők) magnetofon illusztrálással; hányféleképpen ejtik az európai nyelvekben az *r* betűvel jelölt hangot; milyen beszédhangokkal gazdagodott nyelvünk ezer év alatt, milyen hangok vesztek ki; a szójátékok és a hangsúlyozáson alapuló tréfák, adomák hangtana; honnan, milyen hangtani sajátosságok alapján lehet fölismerni a nem magyar, a német, orosz anyanyelvűeket, ha magyarul beszélnek (itt persze ki kell zárni az alak- és mondattani vonásokat). Fónagy Iván izgalmasan érdekes kísérleteit (A költői nyelv hangtanából 33–7) is meg lehetne ismételni a tv közönsége előtt.

A közfigyelem fölkeltése után sor kerülhetne a szép kiejtés szempontjainak a közkinccsé tevésére. Alkalmas eszköz erre például Szende Aladár helyes magyar kiejtési hangszalagja (vö. Nyr. 88:41–5) vagy ennek valamilyen továbbfejlesztett, tökéletesített változata. Beszédpedagógus foglalkozhatna a képernyőn vagy a mikrofon előtt a beszédhibákkal, a javításuk lehetőségeivel, módszerével. Elvihetné a Rádió a hallgatóságot beszédhiba-javító foglalkozások néhány részletének a meghallgatására. Az persze természetes, hogy messze-menően figyelembe kell venni, mit bír el ezen a szokatlan ismeretterjesztési területen a hallgatóság figyelme: az „adagokat” csak fokozatosan lehet növelni.

A televízió vagy a rádió közvetíthetné egy-egy nagyobb szabású kiejtési verseny döntőjének a részleteit a zsűri megjegyzéseivel együtt. Ezek a megjegyzések segítenének tudatosítani a szép kiejtés jellemzőit, elhatárolnák például a szép orgánus, beszédhangszín fogalmát a gondos, jó hangképzés fogalmától. Nagyobb közvetítés persze csak akkor kötheti le a közönséget, ha számára is adunk feladatot, aktivizáljuk. Miért ne pontozhatna a közönség is a legszebb beszédű tanárjelölt címének odaítélésekor? Miért ne tarthatnánk előre megadott szempontok alapján kiejtésihiba-vadászatot a közönség számára,

díjakkal? Nehéz kimerítenem az adódó lehetőségeket. Nagyszerű alkalom a Kazinczy-érmek odaítélése (vö. Deme: Nyr. 89: 188—200). A rádió *Miért szép?* sorozatának mintájára megokolhatná egy fonetikus, hogy „miért szép” egy-egy Kazinczy-díjas előadóművész magyar kiejtése: persze a művész valamely szép előadói produkciója alapján.

Csak ilyenfajta előkészítés, „közönségmeggdolgozás” után kerülhetne sor a tulajdonképpeni kiejtési közvélemény-kutatásra. Mivel pedig az előkészítéshez idő kell, másfél-két éven belül erre nem lesz módunk. Kíváncsiak vagyunk a közvélemény hangjára mind az egyes magyar beszédhangok normájának, megtúrt ingadozási sávjának kijelölésekor, mind a hangkapcsolatok ejtési szabályainak rögzítésekor, mind a problematikus ejtésű szavak normájának föltárása alkalmával. Persze, nem szükséges minden szón végigmennünk, amelyek kérdést rejtegetnek: a *nyújt* ígére vonatkozó közvéleményhangok nyilván alkalmazhatók a *gyújt*, *sújt* esetére is.

Véleményt elsősorban a nyelvvel hivatásosan foglalkozóktól kérnénk és várnánk, de hozzászólásra ösztönöznénk, biztatnánk minden művelt magyar embert. A szakszókincs kiejtési problémáinak megoldásához föltétlenül szükséges meghallgatnunk az illető szakma dolgozóit.

Vázolok egy módszert a „hogyan”-ra vonatkozólag: akár valamilyen nyelvi ismeretterjesztő előadás függvényeként, akár önállóan lehetne egy-egy kérdést vagy kérdéscsoportot tisztázni. A bevezető megjegyzések után elhangozna egy szövegrészlet, melyet először egy kakuminális *t*-t, másodszor egy szabályos *t* hangot ejtő és lehetőleg hasonló orgánumú személy olvasna föl. Az első kérdéscsoport még ne árulja el, hogy *m i* is közelebbről a kutatott probléma: „Értékelje a hallgató a szöveg két változatát! Talált-e valamelyikben zavaró kiejtési hibát? Mi volt az? Mi a véleménye erről a hibáról?” — A második kérdéscsoport már törjön a célra: „Figyelje meg ismét a szöveget a benne előforduló *t* hangok szempontjából! Mi ezekről a véleménye? Azonos ejtésűek-e? Van-e értékkülönbség e beszédhang esetleg többféle képzésmódja közt? Melyik változatot érzi kellemesebbnek, szebbnek? Mi legyen a kellemetlenebb, csúnyább változat sorsa? Kizárná-e a véleményadó a szabályozott kiejtésből, a normából? Ha megtúrná, milyen szinten, milyen körben tartja tűrhetőnek? Általánosan-e? Vagy talán műveltség, foglalkozás, életkor — esetleg nemek? — szerint szabná meg, hogy befogadhatjuk-e a változatot a norma sáncaiba? (E szempontok legtöbbször egyébként éppen Deme egri vitanyitó előadása hívta fel a figyelmet.)

Hasonlóképpen járhatunk el a hangkapcsolatok vagy az egyes szavak kiejtéséről való döntéskor. Nem hinném, hogy gondos előkészítő munka után ne akadnának tömegével olyan művelt magyar emberek, akik tollat ne ragadnának, hogy a föltett kérdésekre válaszoljanak. Fokozhatná az aktivitást, ha az első kérdéscsoportot már tartalmazó és megcímezett válasz-levelezőlapokat kellene beküldeni. Persze — ha kisebb hatósugarú is — még pontosabb eredményeket ad a tv és a rádió közvetítésének mellőzésével, közvetlenül folytatott ilyenféle adatgyűjtés (pl. pedagógusok számára rendezett gyűléseken, egytemi és főiskolai hallgatók közt, színházak társulati megbeszélésein, az Írószövetségben stb.).

Csak néhány ötletet vetettem föl. Remélem, azok, akik cikkem e második részéhez hozzászólnak, elősegítik, hogy a nyelvi közvélemény-kutatás szilárd elvi alapjára megfelelő, eredményes gyakorlat épülhessen.

Török Gábor

Aspirantúra vagy aspiratúra?

I.

Több mint száz esztendeje annak, hogy a modern európai nyelvek művelői és tudósai vitatkoznak egymással a görög-latin eredetű „idegen” szavak használatáról. Minden nyelvterületen akadtak „puristák”, akik tűzzel-vassal irtották nyelvükből néha még a nemzetközileg elfogadott és bevált idegen kifejezéseket is. Egy ilyen német nyelvtisztogatóhoz intézte Goethe ismert disztichonos epigrammáját, amely eredetiben így hangzik:

Sinnreich bist du, die Sprache von fremden Wörtern zu säubern:
Nun, so sage mir, Freund, wie man „Pedant” uns verdeutscht!

Ezt én kissé szabadon így fordítottam le magyarra:

Szellemesen szoktál idegen szavakat magyarítani:
Bökd ki nekem, pajtás, hogy mi a „sznob” magyarul!

Az évtizedes vita a puristák vereségével végződött. A nyelvek igazi művelői megállapodtak abban, hogy kár volna kigyomlálni a közhasználatba átment idegen szavakat, mert ezek nemcsak gazdagabbá teszik, hanem finomítják és színesebbé is alakítják a nyelvet.

Ám az idegen szavak használatának van egy olyan alapszabálya, ami ellen nem szabad vétetni: ezeket a kifejezéseket mindig pontosan, hibátlanul és csak a maguk helyén lehet használni. Éppen ezen a szabályon esik nálunk mostanában sok sérelem. Itt egy kirívó példát szeretnék kipécézni!

A Népszabadság 1965. augusztus 6-i számának 9-ik lapján szemembe ötlött egy vastagbetűs cím: „*ASPIRANTURA* 1966” és alatta az alcím: „A Tudományos Minősítő Bizottság tájékoztatója”.

A mi hazánkban, ahol még 150 évvel ezelőtt a latin volt az országgyűlés és a tudomány hivatalos nyelve, az illetékesek tudhatnák, hogy a latin *aspiro* igének van egy *aspirans* alakja (participii praesens), amit nagyon helyesen használunk egy tudományos rangfokozat megjelölésére, de ebből az igéből *aspirantura* főnevet nem lehet és nem is szabad képezni. Ilyen szó a latinban nincs, tehát a magyarban sem lehet!

Sok mindent megmagyarázhatunk azzal, hogy a nyelv élő és állandóan fejlődő kifejezési eszközünk, de ez az érvényes tanítás semmi esetre sem vonatkozhat a latin nyelvtan szabályaira. A most felhozott példában és sajnos számtalan más helyen hallható és olvasható, teljesen hibás latin szó helyesen így hangzik:

aspiratúra,
és csak ebben az alakban szabad használni!

Hoffner Pál

II.

1. Hoffner Pál nézete szerint (l. az előbbi közleményt) a magyar *aspirantúra* hibás szóalak, ugyanis a latin *aspiro*, *-are*, *-avi*, *-atum* alapján az *n* nélküli *aspiratúra* volna szabályos. Ez önmagában igaz, a dolog azonban mégsem ilyen egyszerű. Ezzel kapcsolatban szeretnék az alábbiakban néhány, elsősorban etimológiai módszertani, illetőleg alaktani megjegyzést tenni.

2. A szókincs jövevényelemeinek megítélésében nagyon fontos a közvetlenül átvett idegen nyelvi szóalaknak a figyelembevétele. Köztudomású, hogy az évszázadok folyamán nagyszámú szóalakat vettünk át közvetlenül is a latinból (*cédrus*, *ceremónia* stb.). Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az utóbbi másfél-két évszázadban a magyar szókincs növekedésének jelentékeny része úgynevezett visszalatinosítás, illetőleg latinosítás, más szóval: állatin szó.¹ Vessünk egy pillantást előbb a visszalatinosításokra.

3. A latin *accuratus*, *-a*, *-um* melléknév hiába megfelelője a magyar *akkurátus* melléknévnek, ez mégsem közvetlenül latin eredetű, hanem a német *akkurat* visszalatinosítása. Erre mutat egyrészt, hogy a szónak jelenlegi tudásunk szerint első magyar előfordulása is *akkurát* (1810.). A németre mint közvetlen átadóra vall a szónak személyre vonatkoztatása is (*akkurátus ember*); ez ugyanis a németben — a latinhoz képest — másodlagos fejlemény (vö. Schulz: *Deutsches Fremdwörterbuch*. Straßburg 1913. 1: 19). — A magyar *adjutáns* szó első előfordulása (1707: *adjutant*) is arra enged következtetni, hogy visszalatinosítással van dolgunk, nem pedig a latin *adiutare* ige *adiutans* igenevének közvetlen átvételével. A latin *adiutans* igenévnek megfelelő *adjutant*-féle alak — modern jelentéssel — a spanyolban keletkezett: *a[d]judante*, s innen terjedt el különféle közvetítéssel az európai nyelvekben (Kluge: *EtWb.*¹⁹ 7); vö.: angol *adjutant*; francia *adjudant*; német *Adjutant*; orosz *адъютант*: 'segédtiszt'. Az 1707-i magyar *adjutant* tehát a német megfelelő átvétele, s az 1742-ben felbukkanó magyar *adjutans* ennek a visszalatinosítása.

4. A magyar *akkurátus*, *adjutáns* stb.-féle szavak létrehozásával lényegében olyan szavak produkálódtak, melyeknek a latinban is van megfelelőjük (legalábbis alaki, alaktani szempontból; vö. lat. *accuratus*; *adiutans* stb.). Ezzel szemben latinositáskor latin (vagy közvetlenül a latinból való) szavak alapján elvont képzőszerű szavégek felhasználásával olyan latinos szóalakok keletkeznek, melyeknek a latinban nincsen megfelelőjük (alaki, alaktani szempontból sem). Az ilyen szavak az állatin szavak. Lássunk egy-két példát! — A magyar *admirális* szó első adata még *admirál* alakú (1725.), tehát latinosítatlan, s feltehetően a német *Admiral* átvétele. Megfelelőként vö. még: angol *admiral*; orosz *адмудал* 'tengernagy'. A szó végső forrása az arab *amir* 'parancsnok'; az *-al* szóvég (az arab *amir*-hoz viszonyítva) tisztázatlan (W. Wartburg: *Französisches etymologisches Wörterbuch*. Tübingen 1948. 1: 88). A franciában egyébként az eredetibb *amiral* használatos. Ezek alapján — megfelelő latin szó hiányában — nyilvánvaló, hogy a magyar *admirális* (1752.) csakis latinosítás lehet. — Egyik legfiatalabb szavunk az *agronómus*; ennek *agronóm* alakváltozata már 1865-ben jelentkezik, s feltehetően a német *Agronom* átvétele. Megfelelőként vö. még svéd *agronom*; francia *agronome*; olasz *agronomo*; orosz *агроном*: 'mezőgazda'. A szó végső forrása a görög

¹ Jól tükröződik majd ez a Nyelvtudományi Intézetben készülő „A magyar nyelv etimológiai szótára” című munkában is, melynek egyik munkatársaként jórészt éppen ennek a rétegnek az elemeivel foglalkozom. Hozzászólásomban a szótár eddig kidolgozott, főleg a kezdőbetűs szavainak kéziratot anyagát is felhasználtam.

ἀγρονόμος 'a vár földbirtokaira felügyelő tisztviselő' (tkp. 'mezei, mezőn lakó'). Megfelelő latin szó hiányában tehát a mai magyar *agronómus* alakot latinosításnak (állatin szónak) tekinthetjük, mely az utóbbi másfél-két évtizedben az orosz megfelelő alapján keletkezett. — Latinosítások természetesen más nyelvekben is létrejöhetnek. Ilyen például az *aluminium*. A latinban csak *alumen* 'timsó' van; a franciában ebből *alumine* 'timföld' lett; ennek átvétele az angol *alumina* 'ua.'. Az *alumina* alapján alkotta meg H. Davy a latinos angol *aluminium* szót (1812.), s ez terjedt el az európai nyelvekben; vö. francia *aluminium*; német *Aluminium* stb. (A szóra vö. OxfEnglDict. *Aluminium* a.). A szó feltehetően a német megfelelő közvetítésével került a magyarba; első adata 1865-ből való.

5. Ami pedig a magyarban használatos *-(t)úra* végű szavakat illeti: ezek között is találunk olyanokat, melyeknek a latinban is van megfelelőjük; vö. pl. latin *creatura*, *cultura*, *dictatura*, *pictura*, *positura*, *structura*, *tortura*, *temperatura* stb. (Helyszűke miatt most nem részletezzük, hogy ebből a típusból melyek valók közvetlenül a latinból, s melyek valamely más nyelvből átvett megfelelő szavak visszalatinosításai.) Az előbb említett szavak a latin szempontjából közvetlen, szabályos igei származékként is felfoghatók, hiszen mindegyiknek megvan a maga igéje is; vö. latin *creo*, *-are*, *-avi*, *-atum*; *dicto*, *-are*, *-avi*, *-atum* stb. Vannak azonban olyan esetek is, mikor a *-(t)ura* végű szó nem közvetlenül igei származék. Ilyen például a latin *litteratura*, mely a latin *littera* 'betű' származéka. Márpedig, ha a latin *littera* szó legközelebbi igéjéből indulnánk (pontosabban: indulhatnánk) ki, akkor a latin *litteratura* — a latin *creo*, *-are*, *-avi*, *-atum* → *creatura* stb. analógiás sorba tartozva — *litura* alakú is lehetne; vö. latin *lino*, *-ere*, *-livi*, *-litum* → *litura*. — Az elemző nyelvérzék számára kétséges — s egyben közömbös —, hogy a magyar *armatúra* szónak megfelelő latin *armatura* a latin *armo*, *-are*, *-avi*, *-atum* származéka-e, vagy esetleg a latin *arma* főnév továbbképzése az elvont *-tura* képzővel a latin *litteratura* (*littera* + *tura*) mintájára.

6. Ha a *-(t)úra* végű szó állatinnak minősül, azaz a latinban nincsen megfelelője, nyilvánvaló, hogy közvetlenül latin igei származék sem lehet. Így például a magyar *imprimatúra* 'nyom(tat)ási engedély' a magyar *aspirantúra*-hoz képest végződését tekintve szabályos (hiszen nem valamilyen *imprimantúra!*), ugyanakkor az *n* nélküli magyar (és latin) *diktatura*-félékhez képest az igei kiindulópontot tekintve szabálytalan: a latin *imprimo*, *-ere*, *-pressi*, *-pressum* alapján ugyanis valamiféle *impresszúra*-nak kellene lennie. Ámde a szó a magyarban a német *Imprimatur* fn. 'ua.' latinosítása az elvont *-(t)úra* képzővel (mintha volna a latinban egy *imprimo*, *-are*, *-avi*, *-atum*, s ebből: *imprimatura!*). A német szó egyébként a latin *imprimatur* szenvedő igealak főnevesülésével jött létre a nyomdász szaknyelvben (vö. Schulz i. m. 286; Kluge i. m. 325). — Végződését tekintve a magyar *intendatúra*¹ is szabályos az *n*-es *aspirantúra*-hoz képest, ugyanakkor az *n* nélküli magyar (és latin) *diktatura* típushoz képest — igei kiindulópontot véve alapul — szabálytalan: a latin *intendo*, *-ere*, *-ndi*, *-tentum* alapján valamiféle *intentúra*-nak kellene lennie; ámde a szó az ugyancsak jövevény *intendáns* szópárjaként használatos (ezért van *intendantúra* változata is); vö. német *Intendant*: *Intendantur* stb.

¹ L. Idegen szavak kéziszótára. Szerk. Bakos Ferenc Bp., 1963.

7. Egy-egy jövevényelem alakjának formálódásában jelentős szerepet játszik, hogy ugyanabból a többől hány s milyen felépítésű alak van használatban. A latin *diversio* főnév a latin *diverto*, -ere ige származéka. Mégis a magyar *diverzió* igenévi jellegű szópárja nem valamiféle *divertens*, hanem *diverzans*, mintha ez a *diverzió* igéjeként felfogható latin *diversare* ige igeneve volna. A magyar *diverzans* egyébként az orosz *дѣспѣцѣм* 'ua.' latinositása, mely az orosz *дѣспѣца* 'diverzió' szópárjaként keletkezett az -*ам* képzőszerű szóvéggel, mely az oroszban is jövevény *эмигрант* 'emigráns' stb.-féle szavakból vonódott el. Az orosz szó más nyelvekbe is átkerült; vö. német *Diversant*; cseh *diversant*, *diverzant*; lengyel *dywersant*: 'kártevő, felforgató elem'. Vannak olyan szópárok, melyeknek egyik tagja ugyancsak folyamatos melléknévi igenév főnevesüléseket fogható fel, s ezek mellé keletkeztek -(t)úra végű főnevek teljesen „szabálytalanul”, mintegy fogalmi analógiával, nem pedig „szabályosan” a megfelelő igéből. Így például a magyar *docens*: *docentúra* szópár esetében a latin *doceo*, -ere, -cui, -ctum alapján a *docentúra* valamiféle *doctúra* is lehetne, ámde más nyelvekben is hasonló szópárokat találunk; vö.: német *Dozent*: *Dozentur*; cseh, lengyel *docent*: *docentura*; orosz *доцент*: *доцентура*: 'docens', 'docentúra'. — A *cliens*, *paciens* már a latinban főnevesült, és senkinek sem jutna eszébe a mellékük keletkezett *klientúra*, *pacientúra* szavakat — a *diktatúra* stb.-típus mintájára — *klietúra*, *pacietúra* alakban használni. (Az európai nyelvek nagy részében a *kliens* megfelelője mellett az eredetibb, ugyancsak gyűjtő jellegű latin *clientela* szerepel; vö. angol *client*: *clientele*; francia *client*: *clientèle*; német *Klient*: *Klientel*; olasz *cliente*: *clientela*; cseh, lengyel *klient*: *klientela*; de vö. orosz *клиент*: *клиентура*; továbbá a németben *Klientur* is. — A *pacientúra* azonban úgy látszik teljesen magyar „találmány”, mert más nyelvekben csak a *paciens* megfelelőjét találom; vö.: angol *patient*, francia *patient*; német *Patient*; olasz *paziente*; lengyel *pacjent*; orosz *пациент*: 'paciens'.) — L. még a 6. pontban az *intendáns*: *intendantúra* szópárról mondottakat.

8. Az elmondottakból talán sejti az olvasó, hogy hová akarok kilyukadni. Ezzel a néhány kiragadott példával csupán arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy az *aspirantúra*-féle szavak keletkezésekor, pontosabban átvételekor milyen alakító tényezők működhetnek közre. Ezek hatása azonban sokszor keresztezi egymást, nem érvényesül, nem is érvényesülhet azonos mértékben. Elvégre egy *aspiratúra* alak létrejöttét közvetlenül támogathatta volna az, hogy korábban és ma is van a magyarban *aspirál*, *aspiráció* (igaz, hogy némileg más jelentéstartományban), amellet elég nagy a felhalmozódása a közvetlenül igei alapú, *n* nélküli *diktatúra*-típusú szavaknak is. — S hogy ma mégis *n*-es *aspirantúra*-t írunk és mondunk, az elsősorban az átvett (vagy mintául szolgált) orosz *аспирантура* 'ua.' közvetlen hatásával magyarázható. Ez az oroszban teljesen szabályosan keletkezett az *аспират* 'aspiráns' mellé; vö. *доцент*: *доцентура*; *клиент*: *клиентура* stb. S minthogy (vissza)-latinositások esetén nem a töre vagy tőszzerű részre, hanem a végződésre „ügyel” elsősorban a nyelvérzék, a készen kapott orosz szóalakot -(t)úra képzős latinos alaknak fogta föl; ugyanakkor a szó a korábbi *n*-es *aspiráns* szópárjaként az *intendáns*: *intendantúra*; *paciens*: *pacientúra*; *kliens*: *klientúra* stb. analógiás sorába illeszkedik bele. A szó hangtestén egyidejűleg az *aspiráció*, *aspirál* stb. magyaros *s*-ezése, a *diktatúra*, *kreatúra* stb. magyaros *ú*-zása is érvényesült (az oroszban *sz* és hangsúlyos *u* van!). (A magyar szópár alakulásához

vö. még: német *Aspirant: Aspirantur*; cseh és lengyel *aspirant: aspirantura*: 'aspiráns', 'aspirantúra'.)

9. Befejezésül azt mondhatjuk: *aspirantúra* szavunk latinositással keletkezett állatin szó (alakjánál fogva sem lehet közvetlenül a latinból való); időközben a nyelvszokás által szentesített nyelvténnyé vált, melyet már csak regisztrálni lehet, megváltoztatni azonban — egy megkésett javaslat alapján — aligha.

Farkas Vilmos

Egy megyei napilap helyesírása

A helyesírás ismerete és szabályainak pontos megtartása nyilván mindazokra kötelező, akik munkájuknál fogva felelősek azért, hogy a nyomdatermékek szövege helyesírási hibák nélkül jelenjen meg. A széles olvasórétegek helyesírási műveltségét nagymértékben befolyásolja a nyomtatott betű. Ugyanis az egyszerűbb olvasók körében igen régi és elterjedt az a felfogás, hogy amit nyomtatásban közreadnak, az hibátlan. Persze ez volna az ideális állapot, de ettől gyakran távol áll a valóság. Mindenesetre arra kell törekednünk, hogy ezt az ideális állapotot mennél jobban megközelítsük. Ennek érdekében fontos, hogy foglalkozunk nyomdatermeink helyesírási elemzésével. Ily módon megállapíthatjuk, milyen fokot ért el helyesírási kultúránk, mit kell pótolnunk azért, hogy helyesírásunk hivatalos szabályai és szótárai a nyomtatott szövegekben érvényesüljenek.

Az ilyen célú elemzés és vizsgálódás egyik legalkalmasabb tárgya a napilap. Ez jelenik meg a legnagyobb példányszámban és a legsűrűbb időközökben, ez a legelterjedtebb és legolvasottabb nyomdatermék.

Általában ismeretes, hogy a napilapok gyorsan készülnek: az összes nyomdai munkaszakaszok mindössze néhány órát vehetnek igénybe. Ezt megfelelő munkaszervezéssel érik el úgy, hogy a szedés, a korrektúraolvasás, a tördelés stb. műveletei egymásba kapcsolódva és párhuzamosan haladva bonyolódnak le. A napilapkészítés iskolapéldája annak, milyen gyors teljesítményre képes az okos, célszerű nyomdaipari munkaszervezés.

Az újság-előállításban dolgozó lapkorrektornak az a különleges feladata, hogy a felfokozott munkaütemben is biztosítsa a szedés hibamentességét. Fővárosi napilapjaink kitűnnek azzal, hogy a régebbi, a tőkéslapokkal szemben sokkal nagyobb hibamentességre törekednek. Különösen ki kell emelni a Népszabadság optimális hibamentességét. Elismerés illeti korrektoraikat, hogy gyors munkájuk mellett még a helyesírás finomságaira, aprólékosnak tetsző szabályaira is ügyelnek. A tökéletes vesszőzés, a különírás és egybeírás pontos szabályai, a kis- és nagybetűk írásának legbonyolultabb esetei ellen csak igen ritkán vétkeznek.

Ezt a kedvező megállapítást nem terjeszthetjük ki a vidéki lapok egy részére. A következőkben arról számolok be, hogy milyen eredményt mutatott egyik megyei napilapunk találmra elővett számának ellenőrző olvasása. (Nem tüntetem fel a lap címét, mert a benne előforduló és hasonló jellegű hibák más sajtótermékekben is előfordulnak.)

Az ellenőrző korrektúraolvasás folyamán a hibákat olyan igényes követelményekkel jelöltem ki, amilyent például a Népszabadságtól megszok-

tunk, vagyis szigorú mértékkel. Az ellenőrző olvasásnak ugyanis csak akkor van értelme, ha mindent kijavítunk, ami hiba, akár súlyos, akár kevésbé súlyos. Éppen az ellenőrző olvasás szigorúságával szeretnénk segítséget nyújtani a hibák megszüntetéséhez. A hibák egy részét és helyesbítésüket az alábbiakban közlöm. Közöttük sok a tipikus eset. A hibák kategorizálásához és csoportosításához a helyesírási és nyomdászati terminológiát egyaránt alkalmaztam. A hibajegyzéket nem ábécésorrendben állítottam össze, hanem úgy, ahogy a hibák a lap első cikkétől kezdve folytatódólagosan egymás után következnek.

Kezdjük a külön- és egybeírással, azzal, ami ellen általában leggyakrabban vétkeznek. (Szabályainak elsajátítására az eddiginél nagyobb gondot kellene fordítani elsősorban azoknak, akik a lapkészítésben közvetlenül részt vesznek.)

Külön- és egybeírási hibák	Helyesen
a)	
<i>soronkívül</i>	<i>sqron kívül</i>
<i>sokszáz</i>	<i>sok száz</i>
<i>nempolitikus</i>	<i>nem politikus</i>
<i>sültmalacot</i>	<i>sült malacot</i>
<i>barnabőrű</i>	<i>barna bőrű</i>
<i>óriástartályok</i>	<i>óriás tartályok</i>
<i>többmillió</i>	<i>több millió</i>
<i>feketehajú</i>	<i>fekete hajú</i>
<i>névszerint</i>	<i>név szerint</i>
<i>ijesztőeszköz</i>	<i>ijesztő eszköz</i>
<i>szabadidő</i>	<i>szabad idő</i>
<i>sajátmaguknak</i>	<i>saját maguknak</i>
<i>sorbajárvák</i>	<i>sorba járvák</i>
<i>gyorsíramú</i>	<i>gyors íramú</i>
<i>annakidején</i>	<i>annak idején</i>
<i>korántsincs</i>	<i>koránt sincs</i>
<i>résztvesznek</i>	<i>részt vesznek</i>
<i>házatáján</i>	<i>háza táján</i>
b)	
<i>három éves</i>	<i>hároméves</i>
<i>soha sem</i>	<i>sohasem</i>
<i>gabona csarnok</i>	<i>gabonacsarnok</i>
<i>export termelés</i>	<i>exporttermelés</i>
<i>és pedig</i>	<i>éspedig</i>
<i>nem igen</i>	<i>nemigen</i>

Ebből a felsorolásból kitűnik, hogy sokkal gyakrabban fordul elő a különírandó szókapcsolatok helytelen egybeírása, mint ennek fordítottja. A közölt példák is arról tanúskodnak, hogy helyesírásunk újabb szabályozásával az előnyben részesített különírási irányzatot még mindig nem sikerült kellőképpen elterjeszteni.

Tulajdonnevekben és a
hasonló jellegű szavakban

Helyesen

oriente tartomány
franz Kiesow
külkereskedelmi minisztérium
(a hazai)
Endre falván
Cambrige-ban
Maxim Gorkij
Rotshild
az Unitárius egyház
„Hági” Étterem
Shakaspeare

Oriente tartomány
Franz Kiesow
Külkereskedelmi Minisztérium
Endrefalván
Cambridge-ben
Makszim Gorkij
Rothschild
az unitárius egyház
Hági étterem
Shakespeare

Kötőjeles hibák

Helyesen

béke-terv
rendőr-laktanyát
Kossuth Tsz.üzemegysége
TIT előadás
nyugdíj-törvény
alap-nyugdíj
gyermek és ifjúsági irodalom
exportterv teljesítés
Beet-hoven
csehszlovák-lengyel

béketerv
rendőrlaktanyát
Kossuth Tsz.üzemegysége
TIT-előadás
nyugdíjtörvény
alapnyugdíj
gyermek- és ifjúsági irodalom
exportterv-teljesítés
Bee-thoven
csehszlovák—lengyel

Ékezethibák

Helyesen

a) *újjongó*
radioaktivitás
szimfonikus
zsűri
szatirikus

ujjongó
radioaktivitás
szimfonikus
zsűri
szatirikus

b) *ujabb*
huszas
lehül
Somoskőújfalu
locarnoí

újabb
húszas
lehül
Somoskőújfalu
locarnói

A következőkben a kirívóbb vesszőhibákat soroljuk fel (a vesszők vagy elmaradtak, vagy fölöslegesek).

a) Fölösleges vesszők

Ülést tartott augusztus 4-én Salgótarjában, a megyei Operatív Bizottság.
A rendkívül sok csapadék — 748 milliméter eső hullott eddig a szécsényi
járás területén —, akadályozza a munka gyorsabb ütemét.

Jeszenszky Miklós kapcsolata a könyvtármunkával, tulajdonképpen szorosan egybeesik a Nógrád megyei . . .

A megyeszékhely exporttermeléséhez a városi pártbizottság, számtalan elvi és gyakorlati segítséget ad . . .

. . . mennyire befolyásolja a televízió a mozik, és a színház látogatottságát.

Amennyiben ez sikerül, — már pedig sikerülnie kell, — akkor nemcsak a népgazdaság érdekeit . . . (A gondolatjelek előtt fölöslegesek; csak a második gondolatjel után kell vessző.)

b) Hiányzó vesszők

. . . további terjedésének megakadályozására — folytatja a szemleíró — amíg Washingtonban és . . . (A második gondolatjel után.)

Készen is állnak az emberek, és ahogy az idő engedi mennek. (engedi után)

Juan Maria Lora a forradalmi erők vezérkari főnöke haladéktalanul visszautasította. (Lora után)

. . . egy cseppet sem ha valaki . . . (ha előtt)

Ha itt minden jól megy meglesz naponta . . . (megy után)

A lapban található sok vesszőhiba egy régebbi bécsi újságtárcára emlékeztet. Szerzője úgy elmélkedett, hogy a vesszőket gyakran olyan rendszertelenül használják a szedésben, mintha sőtartóból szórnák ki őket, azután ott hagyják, ahová éppen esnek.

A névelők elhagyása nem helyesírási hiba ugyan, hanem nyelvhelyességi, de olyan elemi hiba, hogy feltűnő hiányát a korrektornak is javítani kell.

Íme két példa:

A gépész meg is mutatja cséplőgép egyik szitáját . . . (cséplőgép előtt)

S ezt nemcsak udvariasan tapsoló vagy csupán mindenre bólogató tömeg kiáltotta. (udvariasan előtt)

Nyomatott szövegben az úgynevezett sajtóhibákat két fő csoportba sorolhatjuk: 1. helyesírási hibák, 2. szedéstechnikai hibák. Az utóbbiak a szedés-előállítás műszaki zavaraiból keletkeznek. Így például többek között megtörténhetik, hogy egyes betűmatricák „kihagynak”. Az ellenőrzött lapban sok szedéstechnikai hibát nem javítottak ki. Példaképpen csak néhány ilyen hibát jegyzek fel: *kapcsoltos, vitnami, partiznok, elmondhajuk, kezdődöt, novlla*.

Az ellenőrző olvasás folyamán a hatoldalas lapszámban kerekén 320 helyesírási és szedéstechnikai hibát jelöltem ki. Mint enyhítő körülményt figyelembe vehetjük, hogy a lapkészítés felfokozott ütemében könnyebben maradhatnak hibák a szövegben, mint — például — könyvekben, melyeknek levonatai többszöri korrektori „szűrésen” mennek át. De ezt a hibaszámot még az enyhítő körülmények ellenére is túl magasnak tartom. Arra kell törekednünk, hogy helyesírási hibamentesség tekintetében ne legyen szembeszökő különbség a fővárosi és a vidéki színvonal között.

Ennek az ellenőrző korrektúraolvasásnak célja: felhívni a szerkesztőségek és a nyomdák figyelmét arra, hogy ahol szükséges, fejlesszék helyesírási kultúrájukat. Gyakran hangoztatjuk, hogy tájékoztató feladata mellett a sajtó egyik legélesebb fegyverünk az új világ felépítéséért folytatott harcban. Gondoljunk arra, hogy ezen a fegyveren apró rozsdafoltokat okozhat a sok, esetleg

súlyos sajtóhiba. Az újságokat tanulóifjúságunk, diákjaink is olvasgatják. Tapasztalataink szerint megzavarja őket, ha a nyomtatott szöveg ellentétes azzal, amire a helyesírás az iskolában tanítja őket.

Mindenképpen fontos tehát, hogy lapjaink helyesírása mennél kifogástalanabb legyen. Ezzel magyarázható, ha a fenti elemzés a kelletténél esetleg szigorúbbnak látszik.

Székelly Artúr

Az ifjúság körében végzendő nyelvművelő munkáról*

A nyelvnek nemcsak múltja és jelene van, hanem jövője is. Nyelvhasználatunk holnapjába és holnaputánjába az ifjúság révén szólhatunk bele. Fontos, hogy a felnőtteket iskolázzuk, hogy pallérozzuk nyelvhasználatukat. Ők már tudják, hogy erre mekkora szükség van, ezért elébe mennek a segítségnek. Ám az évtizedes megszokást a jószándékkal társult segítség is nehezen gyűri le.

Az ifjúság még nem mindig érti, hogy nyelvhasználatát formálgatnia, igazítgatnia kell. Ezért kell nekünk keresnünk kitartóan a hozzájuk vezető utat. Ha jó irányból közeledünk feléjük, kedvvel tartanak velünk. Szíves frissességük és éltető derűjük kellemes útítársakká teszi őket. Együtt észre se vesszük a megtett távolságot, hogy célhoz értünk, hogy indulhatunk újabb célok felé. Makacs szokásaik még nincsenek, természetük a változás. Még nem nyomja őket a véglegesség terhe. Szenteljünk nekik többet időnkéből, erőnkéből, tehetségünkéből és nyelvművelő buzgalmunkból, hogy holnap és holnapután ők is idejük, erejük és tehetségük javát adják majd cserébe anyanyelvi művelődésünknek.

1. Az úttörőpróbák közé mihamarább be kell iktatni a „Kis nyelvőr-próbát” meg a „Nagy nyelvőr-próbát”. Anyagukat szakemberek állítsák össze vonzó formában! Az utóbbi próba anyagaként egyelőre megfelelne „A nyelvek világában” című kiadvány — Gondolat, 1959.

2. A jól ismert televíziós vetélkedőkből ne maradjon ki ezentúl a nyelv se! A „Ki miben tudós?” mutasson be nyelvi kérdésekben otthonos fiatalokat is!

3. Az Iskolatelevízió nyelvtanóráin lássunk nyelvművelő témájú foglalkozásokat is! A kitűnő technikai eszközök igénybevételével mintaszerű adásokat lehetne produkálni.

4. Nyelvművelő kisfilmeket, helyesírási híradókat gyárthatnánk, ha filmesek, televíziósok és nyelvészek összefognának. Ellesett beszélgetéseknek és fontoskodó megnyilatkozásoknak a szellemes kommentálása, lencsevégre kapott feliratoknak képnyelvre való lefordítása — pompás tehetségvizsgálója lehetne filmeseknek és nyelvművelőknek. Hatása egy-egy ilyen filmnek felrázó — volna!

5. Elláthatnánk nyelvművelő, helyesírási társasjátékokkal is az üzleteket és az ifjúságot. Úgy tudjuk, készítettek már pedagógusaink efféléket. Gyártásuk megkezdését sürgetné a televíziós nyilvánosság. Ajánljuk a televízió szíves figyelmébe ezt a dolgot. Hadd lépjenek meg mielőbb gyermeküket nyelvművelő

* Hernádi Sándor az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának ülésén, 1965. nov. 23-án arról beszélt, milyen újabb, eddig még kellően ki nem használt lehetőségeink vannak a nyelvművelő munka kiterjesztésére, a nyelvi kultúra közkincsé tételére. Itt előterjesztésének az ifjúság körében végzendő munkával kapcsolatos részét közöljük. (A szerk.)

társasjátékkal a szülők! Hadd fogyjon ezzel is a szülők gondja, gyarapódjék a gyermekek öröme és játéktára!

6. A szójátékokért is többet buzgólkodhatnánk. A szavakkal való bibelődés, a szójáték ezernyi formája a nyelv megszerettetésének jó eszköze. Leghálásabb kötelességeink egyike, hogy a tengernyi szójátékot összegyűjtsük, rendezzük és a fiatalok rendelkezésére bocsássuk. Legyenek együtt a bűjtató, hontó, szóépítő játékok, a nyelvgyötrők, nyelvtörők és nyelvcsiszolók, helyes megoldásukkal, pontos és szakavatott használati utasítással ellátva.

7. Adjunk ki szakköri füzeteket nyelvhelyességi témakörből. Tartalmazzanak ezek is ötletes játékokat, játékos gyakorlatokat, rejtvénytyszerű feladványokat. Megjelenésük után alakuljanak meg országsszerte a nyelvművelő szakkörök.

8. A szakkörvezető tanároknak nyaranta rendezzünk továbbképző táborozást vagy tanfolyamot. Esetleg a legjobb szakköröket is jutalmazhatjuk efféle táborozással. (Nyelvtörténeti táborozás.)

9—10. Nyelvművelő plakátokat is bocsáthatnánk a szakkörök és iskolák rendelkezésére. A plakátokon nyomdai eljárással azokat a rajzokat sokszorozósítanók, amelyeket évente meghirdetett ifjúsági rajzpályázatunkon díjaztunk.

11. A könyvjelzőket is céljaink szolgálatába állíthatnók, ha érdekes nyelvészeti írások, vallomások részleteit nyomtatnánk rájuk.

12. Kis méretű képek sorozatának kibocsátása nyelvtudományunk nagyjairól. Mindegyik kép hátlapján az illető munkásságáról szóló összefoglalás, valamelyik művének jellegzetes részlete állana.

13. A képekhez esetleg album is tartoznék. Ezt a gyűjtő a teljes sorozat megvásárlása után ajándékba kapná a kibocsátóktól, vagy kedvezményesen vehetné meg. Az album szöveges fele is nyelvünkről szólhatna.

14. Diáknapló kiadása. Egy ilyenfajta naplóban „Mondd így!” cím alatt sok példát közölhetnénk a követendő nyelvhasználatra. A diáknapló magáról a diáknyelvről is nyújthatna nyelvi anyagban bővelkedő tanulmányokat.

15. Egyeleven társalgási és fogalmazási kiadvánnyal is hatnánk az ifjúságra. Kivált, ha kamatoztatnánk benne az ifjúság nyelvével foglalkozó pályamunkákat; hogyha nem áttallanánk az értéket átmenteni belőlük ebbe a segédkönyvünkbe. Célszerű volna két-három változatban kidolgozni és megfogalmazni valamennyi társalgási és fogalmazási témánkat, hogy a sablontól viszolygó fiatalok válogathassanak és csiszolódjanak, ízlésben és ítéletben is.

16. Az ifjúság dolganak és saját munkáinak megkönnyítésére szerkesszük meg hamarosan a nyelvhelyességi egyszeregyet, a legalapvetőbb nyelvhasználati tudnivalók gyűjteményét. A szabályok szomszédai emlékezetes, találó példák legyenek. A nyelvhelyességi, nyelvhasználati egyszeregyet a nyelvtankönyvek borítólapjára nyomtathatnók. De kemény kártyán többszínnyomásban is előállíthatnánk és terjeszthetnénk.

17. Pályázatok a tudományos-fantasztikus művekben előbukkanó idegen szók magyar megfelelőjének megalkotására. Például: *quintobusz*, *tektonográf* stb.

18. Az irodalmi „Miért szép?” mellé a köznyelvi „Miért szép?”-et is életre hívhatnók. Ifjúsági sajtónkban, a rádió és televízió ifjúsági adásaiban elemezhetnénk jól sikerült iskolai dolgozatokat (fogalmazásokat) és írói próbálkozásokat. E formának ismeretterjesztő hatását alig lehet felbecsülni.

19. A Fülesben vagy máshol hirdessük meg pályatételként: „Hogy beszélünk ezer év múlva?” Erre a kérdésre a pályázó diákok utópisztikus, fantasztikus írásokkal felelnének. Természetesen nem értekezések formájában, hanem gyakorlatiasan: írásban rögzítve egy majdani iskolai feleletet, egy utcai párbeszédet, egy újságcikket vagy használati utasítást.

20. Ha még nem tervezték, tervezzék meg a Móra Könyvkiadó nyelvbarát szerkesztői! A Búvár könyvek között elkelne egy tudományos, fantasztikus mű a jövő évezredek magyar nyelvéről. Nem fantazmagóriákragondolunk, hanem szakember által megírt könyvre. Aki ismeri a nyelvfejlődés irányait, a tévedés kockázatát vállalva meghosszabíthatja itt-amott a fejlődési vonalakat. Tényekből következtethet. Mihaszna vállalkozás? Aligha, mert a tények, a következtetések alapjai a nyelv megismertetését biztosítják... Ez érdekfeszítő és újfajta nyelvtanítás volna.

21. Esztendőről esztendőre tüntessen ki a Nyelvművelő Munkabizottság egy pár ifjúsági és ismeretterjesztő könyvet azzal, hogy kifejezőerejéért, nyelvi gazdagságáért is olvasásra ajánlja. Ezt a döntését a sajtóban is tegye közzé.

22. Országos, majd nemzetközi tanácskozást kezdeményezhetnénk az ifjúsági és iskolai nyelvművelés megvitatására. Ezen a legjobb próbálkozásokat az érdeklődő és értő közönség megismerné és vizsgálgatná. A célravezető módszerek egykettőre közkinccsé válnának. A résztvevők ötletekben és anyagban gazdagodva, lelkesedésükben bátorítva munkálkodnának tovább.

23. Ennyi tervezgetés, ajánlgatás után nem lehet elhárítani azt a következtetést, hogy a meglevő fórumok önmagukban már nem elegendők. Elodázhatatlanul szükséges az a havonta megjelenő, népszerű nyelvművelő lap, amelyről hosszú évek óta beszélünk és írunk; amelyről annak idején Pécssett már határoztunk; amelynek megindításáról az ügyintézés azóta úgy határozott, hogy — ráér még határozni.

Pedig ugyancsak sürgeti a döntést a halmozódó anyag, a ma sokféle igénye; várja és sürgeti — nyelvünk holnapja, holnapunk nyelve is.

Hernádi Sándor

Petőfi rímei

Petőfi verseléséről elég kevés szó esik. Nemrégiben Gáldi László tette szóvá Petőfi jambusverseiről szóló tanulmányának bevezetésében (Tanulmányok Petőfiről, szerkesztette Pándi Pál, Bp., 1962. 467 kk.), hogy verstani irodalmunkból sajnálatosan hiányzik egyes költők vagy korszakok versformakatalógusa, s különösen kevés figyelmet fordítanak kutatóink Petőfi költészetének formai kérdéseire. Valóban, szinte általánosnak mondható az a nézet, hogy maga a költő is másodlagos jelentőségűnek tekintette a verselést (vö. Rongyos vitézek című költeményével, 1847.). Kardos László A rímről című tanulmányában azt fejtegeti, hogy „a súlyos, újszerű, érdekeinkbe mélyen belevágó tartalom sokkal jobban magára szívja az olvasó érdeklődését, sem-hogy figyelméből külön energia jutna a rímekre, a formai megoldásokra. Petőfi és Ady mondanivalói határozottan uralkodnak a vers egésze fölött, az eszmei primátus mindig nyilvánvaló. Aranynál és még inkább Babitsnál az olvasó-könnyen rákaphat, hogy figyelme egy részét — kissé dekadens meg-
oszlással — a formai elemekre, nem utolsósorban a rímekre koncentrálja” (Kortárs 1961. 1: 44—5). Aligha lehet kétséges azonban, hogy a versforma még a „nyilvánvaló eszmei primátus” esetében is elsőrendűen fontos, hiszen különben miért írtak volna költőink verses formában?

Radó Antal, a magyar rímről szóló érdemes, bár már a maga korában elavult munka szerzője Petőfi rímelését sommásan hanyagnak, pongyolának minősíti (A magyar rím. Bp., 1921. 126 kk.). A rím elméletének és gyakorlatának kiváló mestere, Kosztolányi ugyan — éppen Radóval szemben — védelmébe vette Petőfi rímeit, de az ő finom megfigyelései túlságosan szubjektívek ahhoz, hogy reális képet adhassanak (Ábécé. Bp., 1957. 93 kk.). Petőfi rímelésének igénytelenségét emeli ki Horváth János is Rendszeres magyar vers-tanában (Bp., 1951. 60—70). Az alábbiakban részletes elemzéssel és statisztikai számításokkal próbáljuk igazolni — s ahol kell, megcáfolni — ezeket a véleményeket.

I. A rímelhelyezés. — Petőfi összes verseinek száma — az elbeszélő költeményekkel, zsengekkel, töredékekkel, kétes hitelűekkel és az újabban felfedezett ifjúkori versekkel együtt — 859; ebből 798 rímes formájú. A rímes versek nagy többségében a legegyszerűbb rímelhelyezést találjuk: 48% a félrím (*xaxa*), 24% a páros rím (*aa*) képletét mutatja. Az egyforma rímképletű versek nagy tömege azonban nem jelent egyhangúságot, hiszen egészen más hatású a páros rím például rövid jambusi sorok végén („A nap *le*ment, Eljött a *csend*” Est, 1: 112), mint az elbeszélő költemények széles ívű magyaros tizenkettőseiben („Tüzesen *süt le* a nyári nap *sugára*

Az ég tetejéről a juhászbojtárra” János vitéz, 1: 181). Félrímes a formája igen sok népdalnak, népi hangvételi versnek, de az egész Szerelem gyöngyei ciklusnak vagy a Tündéralomnak is. A félrím és a páros rím kényelmes képletét sokszor élénkíti a sorhosszúság váltogatása (pl. Költő lenni vagy nem lenni, 1: 265, A puszta, télen, 3: 21, Kis-Kunság, 3: 78), refrén (pl. Vizet iszom, 1: 103 és a forradalmi „tömegdalokban”: Nemzeti dal, 3: 37, Itt a nyílám, mibe löjjem? 3: 202, Csatadal, 3: 203), ráütő sorismétlés (pl. A tintás üveg, 1: 163, Rózsavölgyi halálára, 3: 28) és hasonló eszközök, amelyek ezekbe az egyszerű megoldású versekbe nagyfokú formai változatosságot visznek.

A félrímen és a páros rímen kívül még mindig elég tetemes azoknak a verseknek a számaránya, amelyeknek a költő bonyolultabb rímelhelyezést választott: 28%. Számszerűleg első helyet foglal el ezen belül a 44 k e r e s z t r í m e s v e r s (*abab*, pl. Temetőben, 1: 47, Te voltál egyetlen virágom . . . , 1: 245, Magyar vagyok, 2: 149, A csillagos ég, 2: 249). Az ö l e l k e z ő r í m (*abba*) tisztán csak 8 versben fordul elő (pl. Imádságom, 1: 321, Forrás és folyam, 1: 350, Vas-uton, 2: 343), de páros, illetőleg kereszttrimmel kombinálva 27 versben (pl. Tompa Mihályhoz, 1: 151, Három szív története, 1: 325, Röpül az úti por . . . , 2: 189). Nem ritka a páros és kereszttrím kombinációja sem: *ababcc* 5, *aabcbc* 5, *aabbcdcd* 3, *ababccdd* 2 versben, másféle összeállításban 11 versben, közöttük A téli estékben (3: 7), amelynek különleges szépségéhez nem kis mértékben járul hozzá a művészi *aabcbcd* rímelhelyezés. A Felhők ciklusa — három rímtelen vers kivételével — csupa dúsan rímelt, nemegyszer bizarr, szeszélyes rímelhelyezésű versből áll (pl. Elvándorol a madár . . . , 2: 20: *aabbccdefjd*, Futó folyam hullámai . . . , 2: 33: *abcabdc*). Kedvelt rímképlete Petőfinak a 18 versében alkalmazott *aabccb* (pl. Én, 1: 33, Végző***hoz, 1: 60, A magyar ifjakhoz, 2: 154, Hogy volna kedvem . . . , 3: 197). A nyugat-európai költészetből honosított kötött rímképletű versformák közül (szonett, stanza stb.) Petőfi csak a „Fresco-ritornell”-lel kísérletezik egy játékos hangulatú versben (1: 278, *aba bcb ddd*); egyik zsengeje pedig „Triolett” (3: 254, *abababab*). (A nyugat-európai ritornellnek és triolettnak nem egészen ilyen a rímképlete, vö. Wilpert: Sachwörterbuch der Literatur².) Mint ezekből a példákból látjuk, Petőfi rímhalmozással, kettőnél több sornak összerímeltetésével is próbára teszi rímelési készségét. A régi magyar költészet n é g y e s r í m é t (*aaaa*) „a régi jó Gvadányi”-ról szóló, kedves humorral archaizáló versében (1: 113) és Nem tesz föl a lyány magában egyebet . . . című népdalában újítja fel (1: 230). A hegyoldalt venyigesor takarja . . . című versének rímképlete *aabbb* (1: 225), a Virít a kikircs . . . címűé *aabba* (1: 73), a Verseim címűben pedig három azonos rímű sor előtt egy rímtelent találunk: *xaaa* (1: 159).

Azoknak a verseknek a száma, amelyekben a rímes sorok között rímtelenek is vannak, a félrímeseken kívül 79. Ebből nem kevesebb, mint 21 mutat *xabba* rímképletet, köztük olyan fontosak, mint A nép (2: 87), Föltámadott a tenger (3: 43), A király esküje (3: 66), Az év végén (3: 213). Bizonyára nem véletlen, hogy Arany a költőbarátját sirató Emlények két darabjának is ezt a Petőfire jellemző rímformát választotta („Ki nékem álmaimban Gyakorta megjelenysz, Korán elhunyt barátom, Van-é jel síri fádón, Mutatni, hol pihensz?” ÖM. 1: 247). Az *xaxabb*, *aaxbxb*, *xxaxxa* és egyéb „ritkított” rímképletek mellett két különösen érdekes és finom hatású rímelhelyezésről kell megemlékeznünk. A Menny és föld című, 1847 októberében Koltón írt vers rímképlete *axax* (2: 282), a Mosolyogj rám! címűé, amely két hónappal később keletkezett, *aaxx* (2: 335). A két vers tartalmilag is, formailag is össze-

tartozik. Mindkettő a fiatal férj érzelmeit festi, ritmikai képletük pedig azonos: három trocheusi tízesből és egy trocheusi kilencesből álló versszakok. A szokatlan rímelhelyezés miatt első pillantásra rímtelennek hatnak, s a trocheusi tízesek a XIX. század első felének egy kedvelt, gyöngéd líraiságú rímtelen versformájára, az úgynevezett „szerbus manír”-ra emlékeztetnek. Csak figyelmesebb olvasásra fedezzük fel a rímeket, s ez valami titkos varázst kölcsönöz e két kis költeménynek, amelyek különben nem tartoznak Petőfi legjelentősebb alkotásai közé.

A figyelem felkeltésének hathatós eszköze rímes versben a rímtelen, rímtelen versben a rímes sor a mondanivaló gyújtópontjában. Az Oda nézzetek!... című versbe így dübörög bele egy rímtelen sor: „Oda nézzetek! Csatára iramlik a fergeteg; Paripája a szél, a nyargaló, Kezében a felleg a lobogó, A mellynek villám a nyele. Vágtat vele, vágtat vele Csatára, csatára... Mint harsog trombitája, A mennydörgés!” (2: 35). A haraghoz című vers pedig egészében rímtelen, csak a *harag* szóval cseng össze kétszer is metaforikus megfelelője: vad bércei *patak* (2: 344).

A rímelhelyezés nem független a vers ritmusától. Köztudomású, hogy a magyaros, hangsúlyos ritmusrendszer az egyszerű rímképleteket, a páros és félrímet kedveli. Petőfi páros rímű verseinek mintegy kétharmad része magyaros ritmusú; a félrímeseknek csak egynegyede, mivel ez az időmértékes verseknek is a leggyakoribb rímformája. A bonyolultabb rímképletek első sorban az időmértékes ritmusrendszerre jellemzők, de például a keresztrímes verseknek is körülbelül egynegyede hangsúlyos ritmusú, s találunk ilyen az összetett rímképletek között is (pl. Tompa Mihálynál, 2: 213: *aabcbc*, Szécsi Mária, 2: 255: *ababcc*, Te az enyim, én a tied, 2: 193: *xaxabb* stb.).

2. A ríme k f a j a i. — Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a tiszta rím és az asszonánc elkülönítése újabb verstani kézikönyveinkben nem szabatos. Csak arról emlékeznek meg, hogy a tiszta rímbe a magánhangzók kívül a mássalhangzók is azonosak, az asszonáncban pedig csupán a magánhangzók azonosak, a mássalhangzók rokonok; azt azonban nem határozzák meg, hogy melyik, illetőleg hány mássalhangzó azonossága kívántatik meg a tiszta rímhez. Horváth János megemlíti ugyan régi versteoretikusaink szabályait (Verseghy a rím��ótag kezdő mássalhangzóját is beszámítja, Csokonai nem, vő. Rendszeres magyar verstan 59), de ő maga nem foglal állást; példatárában pedig teljesen egyforma hangszerkezetű összezsengéseket hol asszonáncnak, hol tiszta rímnek minősít. Így az asszonánc példái közé kerül: *e fát — tehát, püspök — üstök* (64), a tiszta rímek közé: *vész — kész* (60), *méltóság — jószág* (63) stb. Abból, hogy Radó Antal asszonáncnak tartja a *zenqjed — keserved, engem — szerelmem* összezsengést (A magyar rím 122), Gáldi László pedig az *álomlátás — villámlás*-t olyannak, ami az Arany utáni költőket „feltűnően henye rímelésre csábította” (Ismerjük meg a versformákat 123), arra lehet következtetni, hogy az úgynevezett ereszkedő rím (másként: trocheusi, tompa, „lejtő” vagy „női” rím) más megítélés alá esik, mint az emelkedő (jambusi, éles, „bukó” vagy „férfi”) rím; erre nézve azonban határozott szabályt nem találtam (Horváth János meg sem különbözteti a rímeket lejtésük szerint). Szükségesnek látszik tehát, hogy újrafogalmazzuk a szabályt, amely ebben a formában talán kissé engedékeny a tiszta rím vonatkozásában, de legalább egyértelmű: a tiszta rímbe az utolsó mássalhangzó egyezik, tekintet nélkül a rím lejtésére, valamint arra, hogy

szóvég-e, vagy utána még magánhangzó következik; az asszonáncban pedig az utolsó mássalhangzó rokon, illetőleg ha a rím magánhangzóra végződik, a rokonság sem szükséges (pl. *ép erő — nyerhető* Vándorélet, 1: 75). Nem kell külön hangsúlyozni, hogy ez a minimális követelmény, s a rím annál gazdagabb, minél több hang harmonizál benne; azt is mindenki tudja, hogy hangzatosabb az erős asszonánc (pl. *bezárván — szívárvány* Az erdei lak 1: 277), mint a minimális egyezésre korlátozódó tiszta rím (pl. *valamit — jelenéseit* Állj meg, feleségem . . . , 2: 308).

A magyar verstörténet kutatói többször rámutattak arra, hogy Petőfivel kezd tért hódítani műköltészetünkben az asszonánc. Csokonainál az asszonánc még kivétel, licentia (vö. Radó 102, Horváth 58); Vörösmarty rímeinek több mint 80%-a tiszta rím; Petőfinél a tiszta rím és az asszonánc viszonya $\frac{2}{3}$: $\frac{1}{3}$. Századunkban tovább emelkedik az asszonánc arányszáma: József Attilánál kb. 47%. Horváth Jánosnak az a megállapítása, hogy „A mi verseinkben a tiszta rím ritkább, mint az asszonánc” (58) nyilván részint becslésen, részint a tiszta rímnek szigorúbb — bár nem tisztázott — felfogásán alapszik. Az asszonánc térhódítása nem verselési lazaság, nem is pusztán a népköltészetnek Petőfinél kétségkívül nagy mértékű hatása, hanem szorosan összefügg egy másik, szintén korszakalkotónak mondható verstörténeti jelenséggel: a rag- és képzőrímek visszaszorulásával. Csokonai rímeinek 53%-a azonos ragok, képzők, jelek összezsengetéséből jön létre; Vörösmartynál ez a kezdetleges rímfajta már csak 32%, Petőfinél pedig mindössze 10%. A ragrím, illetőleg a vele együtt járó kényszerű mondatszerkesztési párhuzamosság kerülése természetesen erősen csökkenti a tiszta rím lehetőségeit, a költő tehát az asszonánc szinte határtalan birodalmába indul felfedező útra. Egyik legkorábban megjelent verse, a Hazámban, amelyet a gyűjteményes kiadások élére tett, mindjárt olyan asszonáncokkal kezdődik, amelyekben csak egy-egy magánhangzó egyezik, sőt az elsöben a mássalhangzók rokonsága sem közeli: „Arany kalászsza! ékes rónaság, Mellynek fölötté lenge délibáb Enyelgve úz tündér játékokat, Ismersz-e még? oh ismerd meg *fiad!*” (1: 13). De nem mindig éri be ilyen fakó összezsengésekkel; gyakran erősíti az asszonáncot az előző szótagok harmóniája: „Ottan termett a puszták *királya*, A haramja; egy nagyot *kiállt!*” (Pusztai találkozás, 1: 360), „Vagy tán azt gondolod, hogy nincsen olyan *férfi*, Ki megérdemlené a te *szerelmedet*? Attól tartasz, hogy kincsét szíved *elfecsérli*, És aztán vissza többé nem *szeresheted?*” (Költői ábránd volt, mit eddig érzék . . . 2: 95) vagy a felcserélt, összekevert sorrendben visszatérő azonos hangok: „A lyányka jó, fris, szereti a *dolgot* . . . Csókot kap és ad a juhász, s ő *boldog*” (Szomorú éj, 2: 139), „És ha akkor ott volna az *ellenség* Ha még annyi volna is mind *elesnék*” (Rózsavölgyi halálára, 3: 28). Ezek semmiképp nem mondhatók szegényes összezsengéseknek; igaz, nem is nagyon gyakoriak.

Petőfit mégsem az asszonánc sűrű használata keverte az utókor szemében hanyag rímelő hírébe, hanem a szabálytalan rímeké. Radó Antal az egyik méltán leghíresebb versből, A Tiszából mutat be egy csokorra való példát a rímelés szabadosságára (i. m. 127). Radóval ellentétben mi szabályosnak — noha kétségkívül pongyolának — tartjuk a *hangzék* — *kitekinték* rímet, a *természet* — *véled* asszonáncot; igaz, hogy az ereszkedő rím utolsó előtti, úgynevezett pozíciós szótagjában nem egyeznek a hangok, de az utolsó szótagban megvan a harmónia. Szabálytalanak tartjuk ellenben az úgynevezett spanyol asszonáncot, a sánta, a toldalékos és a disszonáns rímet. A s p a n y o l

asszonánban a rímzáró mássalhangzó távolról sem rokon; Arany asszonántanulmánya mint a szabályt megerősítő kivételt idézi Petőfitől ezt a különben erős összecsengést: „Rég elhúzták az esteli *Harangot*, Ki az, a ki még mostan is *Barangol?*” (Rég elhúzták az esteli harangot, 2: 63, vö. Arany ÓM. 10: 217). De előfordul az is, hogy a harmónia pusztán az utolsó egy-két magánhangzóra korlátozódik: „Tisztítottam más *csizmáját* S tisztítá az enyimet *más*” (Tarka élet, 2: 244), „Kont s Hunyadi László fönn Szent-György *piacán* Tölti bolyongva és nyögve az *éjszakái*” (Vérmező, 3: 105). Ezek valóban csak a legnagyobb jóakarattal nevezhetők rímnek. — Sánta rímnek nevezzük (vö. Radó, i. m. 45) az olyat, amelyikben a szótagok időtartama eltérő: „Száll a madár, tán párjához *siet*; Sebesen száll, el is hagyott *minket*” (Gyere, lovam ..., 1: 224), „Most is hallom e dalt, *elhangzott bár*: »Cserebogár, sárga cserebogár!*»*” (Szülőföldemen, 3: 76), „Ezer felé bús harcmező a *hon*, Arat rajt a halál *irtóztatón*” (Akasszátok föl a királyokat! 3: 205). — Horváth János toldalékos rímnek nevezi az olyan összecsengést, amelyben az egyik rímfél egy mássalhangzóval hosszabb (i. m. 61). Ha ez a pluszmássalhangzó folyékony hang, Arany asszonáncszabályai is megtűrik (vö. Arany ÓM. 10: 215): „Reszket a bokor, mert Madárka *szállott rá*, Reszket a szívem, mert Eszembe *jutottál*” (Reszket a bokor, mert ..., 2: 124), „Ha pedig az idő *d lejárt*, Obsitot kapsz, de *mekkorát!*” (Katona-élet, 2: 174). Petőfi azonban igen gyakran egyéb mássalhangzóval toldja a rímet vagy asszonáncot: „az egész világ *egy kéz lesz*, Melly eltaszít, miként *dőgvészeszt*” (Jókay Mórhoz, 1: 352), „Vizakna s Déva *közt* ... minden talpalatnyi Földet vér *öntözött*” (Négy nap dörgött az ágyu ..., 3: 220). A legkirívóbbak azok a megfelelések, ahol az egyik rímfél magánhangzóra végződik, a másik pedig zárhangra: „Illyen magam *fajtajának* Se országa se *hazája*” (Panyó Panni, 2: 215), „Vajon most, ha eljön a nagy *munka*, Meg bírjuk-e védni min *magunkat?*” (Kemény szél fúj ..., 3: 33). — Disszonáns rímnek azt nevezzük, amelyben a végső magánhangzó nem azonos: „pályám *Ellenkező*: A szerelem forró honából Jégsír *felé*” (Vándordalok, 3: 255), „Még is a gazdának *Vígaszul*, Hátrafordulván, így *Válaszol*” (Lopott ló, 1: 31), „Szép legény volt Marci, szerették a *lyányok*. Ha én utánam is annyian *volnának!*” (Zöld Marci, 2: 183), „S a bámuló, otromba *néptömeg* Gyalázatán még egy nagyot *röhög*” (A rab-oroszlán, 3: 19). Régi rímteoretikusaink szerint az *e* és *ë* sem alkot rímet; ezt a szabályt azonban a gyakorlatban még Arany sem vette komolyan (vö. Radó i. m. 85–6, 164). Az *e*–*ë* rímet tehát nem tekintjük disszonánsnak; szerepe van ebben az ejtésbeli ingadozásnak, a nyelvjárási különbségeknek és nem utolsósorban az írásképeknek.

Mindezek a szabálytalanságok egyazon rímbe együttesen is előfordulnak. Találkozunk számos toldalékos sánta rímmel: „Jött az ifjú *éjjelenként*, És bedobta véres *fejét*” (Bíró, bíró, hivatalod ..., 2: 303), „Itt szaladgál föl és *alá*, Még a ládára is *fölszáll*” (Anyám tyúkja, 3: 31). Akad sánta spanyol asszonánc: „e *fényes név*, Hazánk egén csak rövidlétű Futócsillag volt, nem *egyéb*” (Vörösmartyhoz, 3: 101), sánta disszonáns rím: „Nyirbáljatok üveg-házak Satnya *sarjadékain*; A korlátatlan természet Vadvirága vagyok *én*” (A természet vadvirága, 1: 222), toldalékos disszonáns rím: „Nemes bor ömlik *egészségemért*. E fogadásra büszke szívem, melly fél, Melly attól tart, hogy mást csak *szomorít*” (A jó aggastyán, 2: 64). Összesen 690 szabálytalan rímet számoltam meg Petőfi verseiben: ez azt jelenti, hogy a versek 88%-ára esik sánta, toldalékos, disszonáns rím vagy spanyol asszonánc.

A szabálytalan rím természetesen nem mindig verselési hanyagságból fakad; igen gyakran magas művészi tudatosság nyilvánul meg benne. A Kinn a ménes, kinn a pusztán ... című versben például ez a spanyol asszonánc ugrik elénk: „Egyre nyargal még a betyár És előtte a *paripák*, Csattog-pattog a *karikás*” (2: 346). A lólopás hajszáját festő dübörgésbe, a *p*, *r*, *k* hangokba úgy süvit bele a végső *s*, mint az ostorsuhintás. — A sánta rímek a részeg-versekben az ittas ember dülöngélését érzékeltetik: „A faluban *utcahosszat* Muzsikáltatom *magamat*; Tele palack a *kezembe*, Táncolok, mint veszett *jene*” (A faluban *utcahosszat* ..., 1: 88). A September végén második strófájában a toldalékos rím második fele a végső zárhang támasztéka híján úgy hajlik le, mint a leboruló asszony: „Elhull a virág, eliramlik az *élet* ... Ül, hitvesem, ül az ölembé ide! Ki most fejedet kebelemre *tevéd le*, Holnap nem omolsz-e sirom fölibe?” (2: 275). A Messze vándoroltam ... című versben pedig a disszonáns rím a kemény, recsegő mássalhangzókkal a hajótörés döbbenetét kelti fel az olvasóban: „Halálod a *kőszirt*, A mellyen reményim sajkája *kettétört*” (1: 282). A János vitézben igen sok a szabálytalan rím. Valószínű, hogy a költő nem akarta népies költeményének mind a 740 rímét tökéletesre csiszolni, s időnként bele is fáradhatott a rímkeresésbe. De az utolsó előtti versszak két szabálytalan (disszonáns, illetőleg toldalékos) rímének szinte zenei funkciója van: ugyanaz, mint a zeneművek utolsó előtti, feloldást váró szeptimakkordjái: „Be szép volt Iluska! A tündérleányok Gyönyörködő szemmel mind rá *bámulának*; Őt királynéjoknak meg is *választották*, A tündérfiak meg Jánost *királyokká*.” A feloldó akkord meg is érkezik az utolsó versszak dús hangzású ragrimeiben: „A tündérnemzetség gyönyörű *körében* S kedves Iluskája szerető *öleiben* Mai napig János vitéz ő *kegyelme* Szép Tündérországnak boldog *fejedelme*.” (1: 222).

Petőfi verseiben meglehetősen nagy az önrímek száma. A verssorok azonos szóra végződését nem is igen szoktuk rímnek tekinteni; a Tinódi-féle kezdetleges verselők végtelen *vala*—*vala* sorozata századokra lerontotta az önrím hitelét, s hogy milyen művészi lehetőségek rejlenek benne, azt volta-képpen csak József Attila szegényember-verseiből értettük meg. Petőfi önrímei között akad olyan is, amely hanyag, kényelmes benyomást kelt: „Rágyujtottam a pipára ... Azaz rágyujtottam *volna*, Hogyha már nem égett *volna*” (Befordúltam a konyhára ..., 1: 43), „Ha csináltad, fizesd *is ki*, Ha a nyelved öltöd *is ki*” (Mit nem beszél az a német ..., 3: 63), de a legtöbbnek megvan a maga művészi feladata. Némelyik a népdalok naiv édességét idézi: „Az erdőnek madara *van*, És a kertnek virága *van*, És az égnek csillaga *van*, S a legénynek kedvese *van*” (Az erdőnek madara van ..., 2: 213), „ha *imádkozik*: Tudom, értem *imádkozik*. ... Ha elaludt és *álmodik*: Tudom, felőlem *álmodik*” (Jó ideje lement a nap ..., 2: 227). A Lenkei százada négy-szeres önrímében a népballadák drámaisága lüktet: „Álljatok, legények, Forduljatok *vissza*, A generális küld, Hogy híjalak *vissza*!« Hanem a huszárok Nem fordultak *vissza*, Sőt a kapitánynak Így feleltek *vissza*.” (3: 94). A Reszket a bokor, mert ... utolsó versszakában jelentéskülönbség rejlik az önrímben: „Hogyha már nem szeretsz, Az isten *áldjon meg*, De ha még szeretsz, úgy Ezerszer *áldjon meg*!” (2: 125). Másutt ellentétet hangsúlyoz: „[az ágyat] Nem vetette rózsám meleg *Keze*; Vetette a halál hideg *Keze*” (Gyöngé vagyok ..., 1: 73), „Az elválás keserűségét Többé nem *érezem*, De a csók édességét Még most is *érezem*” (Elváltam a lánykától ..., 2: 23). Párhuzam és ellentét fejeződik ki a Felhők egyik darabjának keresztím alakjában elhelyezett önrimeiben:

„Földét a földmives *felszántja*, Aztán beboronálja. Képünket az idő *felszántja*, De be nem boronálja” (Földét a földmives . . . , 2: 32). A rab című vers önríme azt fejezi ki, hogy a szabadságrajongó költő számára a *rab* szó jelenti a legnagyobb szörnyűséget, amelyhez más fogalmat még rím alakjában sem lehet közelíteni: „Lenn az élők nagy koporsájában, A börtönben, így sohajt a *rab*, S már, az isten tudná, hányadikszor, Hiszen olyan régi, régi *rab*!” (2: 291).

Az önrímhez hasonlóan tökéletes akusztikai harmóniát nyújt a h o m o n i m r í m, s mivel ebben a fogalmak különbözősége, sőt a szófaji különbség is megvan, elméletben ez lenne a legtökéletesebb rím. Gyakorlatilag azonban a homonimák annyira önként kínálkoznak, hogy a velük alkotott rím tulságosan is könnyű, banális: „Az ifju szíve lánglobogva *ég*; Világít ez, midőn sötét az *ég*” (Ifjuság, 1: 329), „Fölösleges itt a *fog*; Harapnia nem leszen mit, Legfőlebb csak nyelni *fog*” (Okatootáia, 2: 333). Valamivel ötletesebb a ragozott homonimák összeesengetése: „Most már örömemnek nincsen semmi *hija*; Szaladjon valaki, s a szakácsot *hija*” (János vitéz, 1: 199).

Az önrímnek sajátos és Petőfire igen jellemző módosulata, amikor azonos tőnek két különböző ragos alakja, származéka vagy szókapcsolata kerül össze: „Mért búsulsz? tán *megbántad már*, Hogy engemet *megbántottál*?” (Nem ver meg engem az isten . . . , 1: 66), „Ha én kedvesemről *gondolkodom*, Egy-egy virág minden *gondolatom*” (Ha én kedvesemről gondolkodom . . . , 2: 185), „Ott áll merően, *méltóságosan*, Még mostan is milly *méltósága van*!” (A rab-oroslán, 3: 18), „A ki eddig *rám se nézett*, Most én arra *rá se nézek*” (A csámpás legény, 3: 202). Még ennél is gyakoribb, hogy az azonos tő a két rímfélben nem párhuzamos: „Ne lássa az a *csalfa lány*, Hogy búsulok *csalfaságán*” (A faluban utcahosszat . . . , 1: 89), „Vad téli éj. Sűrű *hópelyhek esnek*. Szélvész ragadja. S hátha nem *hópelyhek?*” (Téli éj, 1: 363), „Letörlenéd-e azt Egy *selyemkendővel*, Édes mosolygásod *Selyemkendőjével?*” (Borús, ködös őszi idő . . . , 2: 101), „[a hegyekről] a havat a tavasz *leolvasztja*, De a fejem havát *le nem olvashatja*” (Lehel vezér, 3: 302).

Nem tudom, van-e olyan költő, akinek minden ríme más-más elemekből áll; Petőfinél mindenesetre találunk ismétlődő összezsengéseket, típus-rímeket. Ezeknek egy része olyan sablon, amely minden idők minden rendű és rangú magyar verselőinél előfordulhat: *nagy* — *vagy* (Zsuzsikához, 1: 87; Te szívemnek szép gyönyörűsége . . . , 1: 91; Ez a világ a millyen nagy . . . , 1: 95 stb.), *vagyon* — *nagyon* (Kerényi Frigyeshez, 1: 96; A táblabíró, 3: 289; Péter bátya, 3: 226), *vagyok* — *nagyk* (Vizet iszom, 1: 103, Egy telem Debrecenben, 1: 115), *nincs* — *kincs* (Igyunk! 1: 158, Szerelem átka, 1: 338); *kincs* — *sincs* (Elértem, a mit ember érhet el . . . , 2: 276), *nincs* — *bilincs* (Piroslik már a fákon a levél . . . , 1: 322, Rabság, 2: 86), *tele* — *bele* (Mi haszna, hogy a csoroszlya . . . , 1: 9, Ebéd után, 1: 82, Az én szívem, 2: 34), *tele* — *vele* (Változás, 1: 345; Bolond Istók, 2: 317), *levele* — *vele* (Hegyen ülök, 1: 346; A magyar politikusokhoz, 2: 336), *levele* — *fele* (János vitéz, 1: 211; Kutya-kaparó, 2: 136), *levelét* — *felét* (A nép nevében, 2: 159), *virág* — *világ* (Szín és való, 3: 277; Hattyudalféle, 1: 85; Milly szép a világ! 2: 196), *virágok* — *világot* (Szeptember végén, 2: 275), *virágbul* — *világbul* (Tündérálmom, 2: 15) stb. Kevésbé elcsépett a *csillag* — *ballag* rím (János vitéz, 1: 214; Fönséges éj!, 2: 36), amely a négy ökrös szekér-ben *csillagot* — *ballagott* változatban jelenik meg (1: 336). A Nemzeti dal-beli „Hol sírjaink *domborulnak*, Unokáink *leborulnak*” (3: 38) rímnek is megvannak az előzményei: „S ha majd fölénk a szemfedő

borúl, S kivisznek, s rajtunk a sír *domborúl!*” (Szép kedvesem ..., 2: 37). „szememre Megkönnyezetlen szemfedő *borúl*, S ültetni nem fog senki egy virágot A sírra, a mely rajtam *domborúl!*” (Minden virágnak ..., 2: 46). A politikai versekben gyakran kerül rímhelyzetbe az *ország* szó, amelyre fonetikai alkata miatt nem könnyű rímet találni; Petőfi toldalékos asszonánccal oldja meg: *hozzá — ország* (Dobzse László, 3: 81; Kun László krónikája, 3: 87), *ország — hozzánk* (A nemzethez, 3: 98).

A típusrím nem csupán kényelmessé taposott verselési hagyomány. A rímelő szók között belső tartalmi kapcsolat is van, s egy-egy rím többszöri előfordulása nem független a költő egyéniségétől, eszmevilágától. A szabadságharc költője öt versében rímelteti a *magyart* alakot a *kard* szóval (Háborúval álmodám ..., 1: 310; Már mi nekünk ellenségünk ... 3: 58; Élet vagy halál!, 3: 187; Csataadal, 3: 203; Európa csendes, újra csendes ..., 3: 219); az 1845-ben írt Lehel című versben *kardokat — magyarokat* rímet találunk (1: 348). Erős politikai aktivitás tükröződik a *magyar — akar* rímbe is (Bordal, 3: 42; Föl!, 3: 72; Csataadal, 3: 203; Bizony mondom, hogy győz most a magyar ..., 3: 223; Az erdélyi hadsereg, 3: 228); A magyar néphen (3: 81) és a Lenkei századában (3: 92) *magyarnak — akarnak*. A *leány, lyány* szó feltűnő gyakran rímel a *talán, tán*-nal (*tán — leány*: Első szerelmem, 1: 105; *lyány — tán*: Tedd le, bojtár, a subádat ..., 2: 168; O. B. kisasszonyhoz, 2: 246; *talán — lyány*: Szeretek én, 2: 86; *leány — talán*: Hiába várlak hát ..., 1: 261; A varró leány, 1: 281; Nála voltam ..., 1: 296; A csámpás legény, 3: 202 és a legjellemzőbb: „Egy cseppet a remény kútjából, oh *leány*, ... oh csak azt mondd, hogy: *talán*” Költői ábránd volt, mit eddig érzék ..., 2: 96). Lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy Petőfi meglehetősen bizonytalan volt a nők körül. Szerelmi életének ábrándszerűségét árulja el a háromszor előforduló *angyalom — álmodom* rím (Éj van ..., 1: 294; Volt egy szegény fiú ..., 2: 112; Szeretsz tehát ..., 2: 114). Nem szabad azonban túlságosan messzire mennünk az összefüggések keresésében, mert az *álom — világon* rím többszöri előfordulásából (Az álom, 2: 41; Fővénysem ... harmatcsepp ..., 2: 43; Csalogányok és pacsírták, 2: 90; Te vagy, te vagy, barna kis lyány ..., 2: 97) esetleg arra találnánk következtetni, hogy Petőfi valamiféle álomvilágban élt.

Eddig a fogyatékos hangzású, kezdetleges és sablonos rímekről beszélünk, azonban Petőfi igenis „fel tudta öltöztetni szép rímbe versét”, ha akarta: vannak csillogóra csiszolt, sőt valósággal virtuóz rímei is. Horváth János vette észre, hogy A téli esték egyik ríme nem kevesebb, mint hat szótagra terjed: „A palack fenekét *nem lelík, akárhogy* Iparkodnak ... újra *megtelík, ha már fogy*” (3:7, vö. Horváth i. m. 61). A nagyon egyszerű, prózai mondatszerkezet és az enjambement ezt a rímbravúrt alig észrevehetővé fátyolozza; talán véletlenül jött létre, bár A téli esték bonyolult rímképlete a rímelés magas fokú tudatossága mellett szól. De nem is egyedülálló példa ez. A Kéket mutatnak még ... című vers egyik romantikus költői képét olyan rím ékesíti, amelyben az öt-öt magánhangzó és két-két mássalhangzó azonosságát még egy nem párhuzamos helyen előforduló mássalhangzó-azonosság is dúsítja: „Pírúl a szép menyasszony még, a hajnal? Ha vőlegényét *várja, a napot*; S harmatkönyűket sír még a bús özvegy, Az éj? midőn a csillagokhoz fölmege, És látja a sok *árva magzatot*” (1: 256). A Természet! még te is gúnylódol? ... című vers ugyanekkora terjedelmű rímében az *nt* és *ll* felcserélt sorrendű azonossága erősíti az összecsengést: „Semmi hó a *Szentgellérthegyen* ... Csak hogy testem és lelkem szemében Mentül sértőbb *ellentét legyen*” (1: 247).

A fentiekhez hasonló úgynevezett mozaiktechnikával, azaz olyan rímekkel, amelyeknek egyik fele több szóból áll össze, egyébként is dús összezsengéseket nyer Petőfi: „Valami jutott eszembe! Zalogúl majd azt *teszem be*” (Szomjas ember tünődése, 1: 62), „A lélek ép, Nem részegülhet *semmifélekép*” (A borhoz, 1: 178), „A pornak vagyunk lakói, Az alacsony *úti pornak* ... Mint a férget, *eltipornak*” (Haza értem ..., 2: 122), „A poéta állkapcáját Leszakítom *fégyveremnek*, S ellenségimet, mint Sámson, *E számárcsonttal verem meg!*” (Csak úgy omlanak most hozzám ..., 2: 250), „Száz-ezerszer sujtson *bár a hóhér*, Bár a házak ablakán foly is be Az utcáról a *kiáradó vér!*” (A nemzethez, 3: 98).

Igen szépen hangzanak az úgynevezett *hézagos rímek* (vö. Horváth i. m. 62), amelyekben a tulajdonképpeni rímsszótag előtt, de ettől az egyik vagy mindkét rímfélben nem rímelő szótagokkal elválasztva további összezsengő hangsoportokat találunk: „A kancsó zsarnokszív» — azt *gondolom*, — »Ki kell belőle a vért *ontanom!*»” (Furfangos beqvívó, 1: 153), „Tán minden darabhoz *vérjoltok ragadtak*, S én ilyen kincsekkel *legyek boldog, gazdag?*” (János vitéz, 1: 190), „Oh szent a szalmakunyhók *küszöbe!* ... az ég A megváltókat ide *küldi be*” (Palota és kunyhó, 2: 140), „Ime *vincelléred* Műveli, nem szőlődet, Hanem a *pincédet*” (Meddig alszol még, hazám? 2: 289). Ezzel a technikával, a hézagokat rokon magánhangzókkal kitöltve, faragta ki Petőfi talán legbravúrosabb rímét, amelyről, hogyha a sorkezdő mássalhangzók azonosságát is tekintetbe vesszük, azt mondhatjuk, hogy az egész verssort átfogja, s olyan telt zengésű, mint a kűrtharsogás: „Beh mondtam volna csataéneket. Versenyt *rivalgót kürtjével* *Lehelnek*, Mellynek zugási mennydörgéseket *Vadúl kavargó örvényökbe nyeltek*” (Mért nem születtem ezer év előtt?, 1: 174).

Petőfi tudatában van annak is, hogy a mesterkelt hosszú rím komikus hatása. Ilyen rímjátékra épül a Fresco-ritornell: „Mihelyt megpillantottalak, *menyecske*, Bordám alatt ez a kis húsdarab Ugrálni kezdett, mint sziklán a *kecske*. ... Kebled fehérlő, mint az *alabastrom*, De búm sötét, mint holmi ócska *klastrom*, S csak a halál lesz dúlt szívemre *flastrom*”. (1: 278). A Kerényi Frigyeshez írt verses levélben a négy szótagnyi rím humora a verssor komoly tartalmát a vers egészének tréfás tónusához hangolja hozzá, ahogy vidám fiatalemberek szokták elérzékenyülésüket baráti enyelgés mögé rejteni: „Hát hány hét a világ *Eperjesen?* Hallom, hogy szenvedtél *keservesen*” (1: 96).

Az utóbbi idézet a tulajdonnévnek rímben való felhasználására is példa. A tulajdonnévvel alakult rím hangzásától függetlenül is humoros lehet, ha a felidézett asszociáció mulatságos: „Komor, mogorva férfiú Volt *Orbán*, Bár olly vidám hajnal pirult Az *orrán*” (Orbán, 1: 217; a hatást fokozza a rím ismétlődése), „Hát, öcsém, a *Jutka* Épen most buvik be a *kemencelyukba*” (A hold elegiája, 2: 293). Komoly szövegben a tulajdonneves rím is komoly: „Jó Hunyadi *László* ... Ne légy életeddel Könnyelműen *játszó*” (A király esküje, 3: 66), „A leghölesebb közöttök *Kont*, Királynak illy beszédet *mond*” (Kont és társai, 3: 208). Néha idegen névvel is alakul rím: „Az ember ugyan *hova lesz?* ... *Sokrates* ...” (Az ember ugyan hova lesz? 2: 30), „Brutus ... a táborokban lelkesítve jár, Mondván: »ez a föld, honnan elfutott Tarquin s a melyre halva hullt *Caesar*»” (Olaszország, 3: 27). Az idegen közszóval, szókapcsolattal alakult rím komikumát szatirikus verseiben aknázza ki Petőfi: „Secundába ponált még is Sok számár professorom. A poesisból is ebbe Estem *inter alia*; Absurdum pedig, de nagy, hogy Ennek kelljen *állnia*” (Deákpályám,

1 : 89), „Nagyságos úr! valahányszor Az ön verseit *olvasám*, Tudja: mi jutott eszembe? Az, hogy: *asinus ad lyram*” (Császár Ferenc ő nagyságához, 1 : 323), „Virágozzál, dicső ország, Nagyra termett *natio*, S még soká ne háborgasson A *civilisatio!*” (Okatootáia, 2 : 324).

3. A rímek pontértéke. — A rím kétségkívül mérhető eleme a versnek. Mérésére a következő módszerrel kísérleteztem: minden egyező hang (mássalhangzó és magánhangzó) 4 pontot ér, a közeli rokon mássalhangzók (zöngés-zöngétlen párok, $m - n$, $n - ny$, $r - l$, $l - j$) 2 pontot, távolabbi rokon mássalhangzók (pl. $k - t$, $g - gy$, $s - sz$) és rokon magánhangzók (pl. $e - ö$, $o - u$) 1 pontot; az összes pontérték 2-vel nő, ha a rímben nem párhuzamos helyen azonos mássalhangzók fordulnak elő, viszont eggyel csökken, ha a rímrő mássalhangzó az egyik rímfélben rövid, a másikban hosszú (pl. *bor - forr*); a sánta és toldalékos rímek 2-vel kevesebb pontot kapnak. E pontozás nem tesz különbséget tiszta rím és asszonánc között, hiszen gyakorlatilag is a hangzás egészét értékeljük, nem pusztán az utolsó hangok viszonyát. Az Egy gondolat bánt engemet... rímeit tehát a következőképpen pontozzuk: *engemet - halni meg* 12, *virág - rág* 12, *gyertyaszál - szobában áll* 13, *istenem - én nekem* 15, *keresztül - tövestül* 18, *völgybe - dönt le* 10, *rabszolga-nép - síkra lép* 12, *zászlókkal - jelszóval* 14, *világszabadság - elharsogják* 13, *nyúgatig - megütözik* 6, *essem el én - mezején* 20, *szívemből - zendül* 15, *zörej - ágyudörej* 16, *át - paripák* 5, *diadalra - összetiporva* 8, *csontomat - nap* 7, *gyász-zenével - kíséretével* 20, *sírnak adják - világszabadság* 14.

Petőfi rímeinek pontértékskálája 1-től 46-ig terjed. A minimum ez a részegséget illusztráló sánta asszonánc: „Szép menyecske... savanyú bor... édes csók... Az én lábam ide s tova *tántorog*” (Hortobágyi kocsmárosné... 1 : 12), a maximum a Mért nem születtem ezer év előtt? fentebb idézett, csaknem egész sornyi ríme. Természetesen az ilyen rímóriás igen ritka kivétel, nemcsak Petőfinél, hanem nála virtuózabb verselőknél is. A 20 ponton felüli rím már dúsnak számít; Petőfi az ilyet gyakran azonos ragok, képzők, illetőleg tövek segítségével hozza létre. A rímek nagy többségének értéke 8 és 16 pont közé esik, azaz az összecsengés terjedelme 2–4 azonos hang, illetőleg 1–3 azonos és néhány rokon hang. Petőfi rímeinek átlagos pontértéke körülbelül 13; ez ilyeneknek felel meg, mint *nagyon - ablakon* (Az volt a nagy, nagy munka..., 2 : 284), *alatt - lábamat* (Nézek, nézek kifelé..., 2 : 299), *fogadék - lengetél* (Bucsú a nőtlenségtől, 2 : 267), *jöllépett - képed* (Meddig alszol még, hazám? 2 : 288). Amint látjuk, ezek kielégítő, de nem csillogó összecsengések. Hogy legyen valami összehasonlításunk, kiszámítottam a rímek átlagos pontértékét két olyan költőnk egy-egy versében, akik közismerten nagy gondot fordítottak a rímelésre: Csokonai A magánossághoz című versében ez az érték 18, Kosztolányi Szeptemberi áhítatában 16, tehát szemmel láthatóan magasabb, mint Petőfinél.

A rímek pontozásával nemcsak erősségükről alkothatunk objektív fogalmat, hanem segítségével összefüggéseket is kereshetünk a rímek erőssége és a vers egyéb tényezői között. Megvizsgálhatjuk például, hogy az emelkedő vagy az ereszkedő rímek erősebbek-e, van-e különbség a bonyolult és az egyszerű rímképletű versek, a hangsúlyos és az időmértékes ritmusrendszer rímeinek erőssége között, mutatkozik-e fejlődés a rímtechnikában a költői pálya egyes szakaszain stb. Petőfi esetében e vizsgálatok többsége negatív eredmény-

nyel járt. Mindössze azt mutatták ki a pontértékekkel való számítások, hogy az ereszkedő rímek erősebbek, mint az emelkedők — ez természetes is, hiszen az ereszkedő rímben két szótagnak kell harmonizálni —: átlaguk 14, illetőleg 12 pont. Az a feltevésünk ellenben nem igazolódott be, hogy a bonyolult rímképletű és az időmértékes versek rímelése jobb volna, mint az egyszerű rímképletűeké, illetőleg a hangsúlyos ritmusúaké. Ugyancsak egyenletesnek bizonyult a rímek értéke a költői pálya különböző szakaszain. Petőfi költői életműve tehát ebből a formai szempontból egységes.

Áttekintve most már Petőfi rímelését, csak részben adhatunk igazat azoknak, akik igénytelennek, fakónak tartják. Láttuk ugyan, hogy verseinek csaknem háromnegyed részében a legkényelmesebb rímelhelyezést választotta; rímeinek mechanikus értékelése meglehetősen alacsony átlagot mutat; fel-tűnően sok a szabálytalan ríme. Verstörténeti szempontból azonban pozitívum-ként kell értékelnünk az asszonácok nagy számát, mivel ezáltal szinte belát-hatatlan nagy területe nyílik az összezsengéseknek; különösen pedig a rag- és képzőrímek visszaszorulását, ami felszabadítja a versmondattant a kényszerű párhuzamosságok béklyóiból. Láttunk ezenkívül újszerű, egyéni, érdekes, nemegyszer meglepő megoldásokat az egyenként tekintett rímekben éppúgy, mint a rímelhelyezésben. Végül pedig nem szabad szem elől tévesztenünk azt, amit Kardos László a rímről szóló tanulmányában hangsúlyoz: hogy tudniillik a rímet mindig a tartalommal, a mondanivalóval szerves egységben kell vizs-gálnunk. „Jó a rím, ha kifejező, gyöngé, ha nem kifejező” (Kortárs 1961. I : 38). Ha ebben a cikkben nem tudtunk is minden vagy akár csak sok rímet is elemezni ebből a szempontból, a bemutatott néhány példa, úgy hiszem, elég meggyőző.

J. Soltész Katalin

Az Abafi szerzője

(Jósika Miklós halálának 100. évfordulójára)

Ki a nyelvnek ily szavakat adott:
jellem, tény, gyöngédség, előny, hátrány,
stb., kincset ajándékozott a nyelvnek.

(Jósika Miklós)

1865. február 27-én, száműzetésének tizenhatodik évében, hetvenegy éves korában meghalt Drezdában Jósika Miklós, a magyar regényírás megre-teremtője. A nagy múltú erdélyi főnemesi család sarja lelkesedéssel vett részt a reformkor s a szabadságharc küzdelmeiben: tagja lett az országgyűlésnek, a Honvédelmi Bizottmánynak — amiért a bukás után száműzetésbe kénysze-rült, s itthon a haditörvényszék jelképesen halálra ítélte. Száműzetéséből „Az Eszter szerzője” álnévvel küldözgette haza sűrű egymásutánban regényei kéziratát, hogy szorongató anyagi gondjain enyhítsen. „Az Eszter szerzőjé”-ben a hazai közönség hamar fölfedezte az Abafi szerzőjét, a megelőző évtize-dek legnépszerűbb, legsikeresebb regényének íróját. Mert Jósika már az emig-ráció előtt kezébe vette a regényíró tollat. Amikor Vörösmarty és Bajza biz-tatására — s mágnás rokonsága heves ellenzésére — 1836-ban megírta lénye-

gében első s máig is legismertebb regényét, az Abafit — irodalomtörténeti tettet vitt véghez. Találónan jellemezte helyét és szerepét Radnóti Miklós: „[Jósika] Eötvös, Kemény és Jókai szálláscsinálója. Szerepe nemcsak esztétikai jelentőségű, nem csupán egy műfaj nagy elindítója. Amit véghezvisz, irodalompolitikai tett: ő hódítja meg a nagyközönséget az irodalomnak” (Tanulmányok, cikkek. Budapest, 1956. 190). Az irodalomtörténetírás ma is elismeri úttörő szerepét a magyar regényírás kialakulásában s a hazai olvasóközönség meghódításában (vö. Weber Antal: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959. Irodalomtörténeti Könyvtár 5. sz. 136 kk. Balogh Edgár: Jósika Miklós. Igazság [Kolozsvár], 1965. febr. 27. 3). Éppen halála százados évfordulóján írta róla egyik méltatója: „Az *Abafi* . . . legjobb műve. Tele ihlettel, a szemlélet és az eszme frissességével, lendülettel, sodrással. Ez után, haláláig, 126 kötete látott napvilágot még, de a sikerek teljében alkotó, a történelmet oly alaposan ismerő, a lélektani finomságok iránt oly érzékeny Jósika . . . az emberi sors mesélő és regélő változatait biztos kézzel irányító, rutinos elbeszélő nem múlja felül — a kezdőt” (Márki Zoltán: Jósika Miklós. Utunk [Kolozsvár], 1965. II. 19.).

Száz év nagy idő, s éppen a századik évforduló adott alkalmat arra, hogy az író életművét újra mérlegre tegyük. Alaposabb irodalomtörténeti elemzések elsősorban az író szűkebb hazájában jelentek meg: a már említettek kívül a kolozsvári Korunkban (Szendrei Júlia: Jósika Miklós és a „haladékony idő”. 1965/2 292). Itthon kisebb hírlapi cikkek emlékeztettek az évfordulóra, de ezekből is érdekes vita kerekedett Jósika életművének, örökségének értékéről, érvényéről, mai jelentőségéről. A cikkekből az az általános vélemény kerekedett ki, hogy Jósika életműve inkább kortörténeti jelentőségű, s ma már nem élő hagyomány. Szendrei Júlia tanulmánya ezt a nézetet így fogalmazta meg: „Az író, akit egykor az olvasóközönség éltető érdeklődése övezett, aki oly termékenyítően hatott Kemény Zsigmondra és Jókaira, ma már a nagyközönségtől elfeledve éli irodalomtörténeti életét. Pedig vonzó egyéniség, legjobb műven ott a halhatatlanság bélyege” (i. h.). Illés Endre a Népszabadságban Jósika elavulásának okát a szertelen, valószerűtlen meseszövevényben látja, s a regényíróval szemben a kevésbé ismert Emlékiratok szerzőjét tartja máig is figyelemre méltónak (Különvélemény egy jóképű ifjúról: Népszabadság, 1965. március 14. 8—9). „Különvéleménye” ellen „Felfedezés vagy temetés” címmel emelt szót az Élet és Irodalom E. F. P. névbetűjű cikkírója, azt vetvén Illés szemére, hogy a történeti körülményeket figyelmen kívül hagyva ítélkezett, mert hiszen Jósika azok közé az alkotók közé tartozik, akiknek „személye, történelmi-irodalomtörténeti szerepe több, mint a mű, melyet ránk hagyományozott. . .” Különben a cikk írója is „feltámaszthatatlan írónak” véli a regényíró Jósikát (Élet és Irodalom 1965. március 20. 11.). Hegedűs Géza mutatott rá legtalálósabban Jósika „elavulásának” voltaképpeni okára: „Elavulásának főként nyelvi okai vannak. Amikor íróvá nőtt, a magyar nyelv a nyelvújítás végső stádiumánál tartott és még nem ülededett le, nem vált szét az életben maradó szókincs a gyors avulásra ítéltől. Jósika nyelve túlon túl irodalmi akart lenni, tehát nem azt a részt választotta, amelyet a nép idővel a magáénak szentesített. Manapság néha úgy tűnik, mintha saját paródiája volna. Pedig kár, mert Jósika valóban jó, érdekes elbeszélő, szemléletes ember- és korábrázoló, olykor még a lélektani rezdülésekhez is finom érzéke van. . . . Néha arra kell gondolni, hogy legjobb műveit le kellene fordítani olvashatóbb magyarra. De akár olvassuk, akár nem: irodalomtörténetünk fontos alakja” (Jósika emlékezete. Élet és Irodalom 1965. febr. 27. 2).

A kérdés voltaképpen nem is egészen új. Már Jósika életében megjelentek hasonló hangú bírálatok — s nem is jelentéktelen írók: Brassai Sámuel, Salamon Ferenc tollából. Brassai 1855-ben megjelent bírálatában szemére veti Jósikának maga alkotta nyelvújítási szavait, amelyek megnehezítik munkái olvasását: „Eszther szerzője majd minden újabb munkájában megszokott ajándékozni minket egy kis lexiconával az általa faragott új szóknak. . . Voltaire, kinek erkölcsi jelleméről tarthatunk a mit tetszik, de kinek éles esztét, és stylbeli competens ítéletét senki sem vonta s nem is vonhatja kétségbe, azt mondá egykor, hogy »új szót a csinál, a kinek nincs új gondolata;« (Quand on ne pense pas, on fait de nouveaux mots) és csaknem egy értelmű ezzel a nem kisebb competentíáu Rousseau nyilatkozata, miszerint »a ki másfél octavából nem tud dallamot szerezni, annak meddő phantasiáján hat octava sem fog segíteni.[«] Mi mindezeknél egyenesbben mondjuk ki, hogy a sz ó g y á r t á s t a nyelv valódi pusztító m é t e l y é n e k, emésztő férgének hiszszük. Ne tessék nyilatkoztatunkat meszszebb csavarni, vagy feszeíteni, mint a meddig ér: mi sz ó g y á r t á s r ó l szólánk. Mert hiszen minden fejlődő irodalomban jöhet egy szerző oly esetben, hogy új — viszonyosan új — szót s z e r k e z t s s e n, ezt minden hosszas vitatás nélkül megengedhetőnek valljuk. Midőn azonban ez eljárást illő korlátok közt helyeseljük, szintoly elvitáztatlanoknak véljük azon feltételeket is, melyeket (megjegyezve minden összeütközés elkerülése végett, hogy itt csupán szépirodalmi és nem tudományos nyelvről van szó) röviden felszámolunk:

1. Hogy a kérdéses szóra valódi s z ü k s é g, s alkotása ne csupán t u d a t l a n s á g vagy újítási v i s z k e t e g s é g eredménye, legyen. Ebből önkint következik

2. Hogy általa más azon értelmű vagy tán más értelmű, de azon hangzatu eredeti vagy honosodott és gyökeresedett szó rövideséget ne szenvedjen. . .

3. Hogy az alkotás csupán származtatás vagy összetétel útján, még pedig a nyelv legbiztosabb és kétségtelenebb a n a l o g i á j a szerint történjék. És

4. Hogy ezen származtatás és összetétel oly világos és erőltetlen legyen, miszerint minden értelmes magyar ember, idegen szó mellététele nélkül, bár a szöveg segédelmével, a z o n n a l megérthesse.” (Critikai Lapok, 1855. 30—1.)

Utána gúnyos célzatú felsorolását adja az író új szavainak, kipellengérezve köztük olyan máig élő szavakat is, mint pl. az *álca*, *cég*, *esély*, *főlény*, *keret*, *lakályos*, *minősíthet(et)len*, *támlány*, *üde*. . . Salamon Ferenc néhány évvel később megjelent bírálatában már az új szavakon túl Jósika egész írói stílusát bonckés alá veszi, s némi összefüggést is talál purizmusa s választékoságra törekvő, kissé feszes stílusa között: „Szerzőnk régi datumu szócsinálási hajlamában is van valami jellemző stíljére nézve. Van stíljében bizonyos választékosági hajlam, mely sokszor megy a keresettségig. Gyakran találunk nála oly concret tárgyra új szót, melyet a »profanum vulgus« régóta másképp szokott nevezni. Ez új szavak hátrányára vannak stíljének, s némi különczös szint adnak annak, melyet különben kisebb mértékben vennénk észre. A magyarázat, és nem a mentség, másik része, hogy szerzőnek nagy hajlama van az abstractiókra.

Még személyei sem szeretik a kifejezés concret formáját. Már pedig abstract fogalmakra készült az új szavak legnagyobb része. Concret fogalomra nem kell a meglevő nyelveken kívül keresnünk kifejezést. Az abstractionra hajlandó lélek szülte írónknál az inkább philosophiai, mint elbeszélő stílt, s e stílnak gyakran van szüksége idegen szavakra, melyeknek egyes tagjai külön többnyire magyarok lehetnek, de az egész ismeretlen. Az író szabadon adhat sajátos fordulatot a kifejezésnek, lelke újnak tetsző összetételeket állíthat elő a nyelvtan szabályainak határai közt, az az alkothat magának saját stílt, de saját szótárt oly kevésbé alkothat magának, mint saját nyelvtant. Ha a festő művész nem elégszik meg a közhasználatban levő festő-szerekkel, maga csinálhat, vagy készíttethet egy tudóssal új szereket; s ámbár nem kívánjuk tőle, hogy a vegytant gazdagítsa, nincs szavunk eljárása ellen; — de a nyelv egy nemzet közvagyonra s nem »materia vilis«. Itt az újításhoz közmegegyezés is kell” (Legújabb regényeink. Album a Pesti Napló... előfizetőinek. Pest, 1858. 96—98).

S ezzel elérkeztünk Jósika írói működésének legérdekesebb, legösszetettebb s mindmáig legelhanyagoltabb kérdéséhez — valóságos kulcskérdéséhez —: nyelvújítói tevékenységéhez. Ugyanakkor, amikor elavulásának nyelvi okairól beszélünk (amiről már a kortársak is beszéltek), észre kell vennünk azt a találékony leleményességet, írói ihletettséget, amellyel máig is élő szavak tucatjait alkotta meg s vitte be a köztudatba páratlanul népszerű regényeivel. Nem sokkal kisebb érdeme az sem, hogy a nyelvújítók frissen alkotott szavait tudatosan és gyorsan népszerűsítette nagy kelendőségű könyveivel. Halálának századik évfordulóján a nyelvújító Jósikáról szeretnénk megemlékezni, akiről az irodalomtörténeti emlékezőkben nem esett szó — s akivel a nyelvészeti szakirodalom is meglehetősen mostohán bánt ez ideig.

„Nyelvi jelentősége máig sincsen kellőleg kimutatva” — írta róla Tolnai Vilmos (A nyelvújítás 171), s csakugyan mindössze egy kisebb nyelvészeti tanulmány foglalkozik nyelvújítási érdemeivel (Bartha József, Jósika nyelvújítása: Nyr. 27: 114). Pedig — amint erre Tolnai és Bartha is rámutat — Jósika tudatos, elszánt híve volt a nyelvújításnak, s elméletileg is foglalkozott a nyelvújítás, a szóteremtés kérdéseivel. Ma is helytálló, időálló nézeteit A rejtett seb című munkájának függelékében Új és ritkább szavak átnézett-sorozata cím alatt fejtette ki — mintegy feleletül Brassai gáncsaira. Arra a kérdésre, hogy szükséges-e és hasznos-e a magyar nyelvet „újabb szavakkal szaporítani”, ezt a talpraesett választ adja: „Jó szavakkal igen, helytelen s a nyelv természetével ellenkező szavakkal nem” (A rejtett seb. Pest, 1862. 189). Arra a kérdésre, hogy „melyik a leggyakorlatibb mód annak elhatárolására, melyik az új szavak közül a helyes és melyik a kivető” így felel: „a gyakorlat mag a. . . A gyakorlat tehát, az olvasók és beszélők határozzák el végre is mi életrevaló s mi öröklét le s küszöböltetik ki előbb-utóbb, a nagy olvasó s beszélő közönség nyelv-érzéke által” (i. m. 189—90). A nyelv gazdagítását tudatos tevékenységnek tartja s — ma is megszívlelendő éleslátással — a „tudományos nyelvész”-ek s az ép, romlatlan nyelvérzékekkel rendelkező laikusok feladatának tekinti: „A mondottakból önkényt s egyszerűen következik az, hogy nyelvünket két neme az írónak s beszélőknek szaporíthatja, a nélkül hogy ennek a nyelvre nézve káros következtetéseitől tartani lehetne.

Először a tudományos nyelvész, főleg ha a nyelvünkkel rokon más nyelveket is tanulmányozván, összehasonlítási képességgel bír.

— Másodszor, azok kik nyelvérzéssel bírnak, kik úgy szólván anya-tejjel szívták a nyelvet magukba; magyarul alakították első észleléseiket, kikben a nyelv vérré vált, s kiknek füleiben minden idegenes, viszás, nem magyaros zamatu szó, szókötés stb. kellemetlenül csendül meg.

E két nyelvszaporító, képező, gazdagító osztály egyik a másik fölött ellenőrködik s ezt néha szándék s akarat nélkül önkényt s ösztönszerűen teszi. — Ezen ellenőrködés eredménye azután a jó, helyes, magyaros szó, mely a nyelvet gazdagítja” (i. m. 191).

A nyelvújítás, szóteremtés gyakorlati módozataival is foglalkozik: „Azonban — határnak mindenben kell lenni, s a certi denique fines sat. mondat a nyelvszaporításban is áll.

Csak magánynézetet mondunk, mi e határt így jelölnek ki: 1-ször, mire jó régi szó van, arra ujat készíteni, mindig felesleges, gyakran káros.

2-szor, műszavak készítése — egyedül a tudos [!] társaságot és a szaktudost illeti. . .

3-szor, új szavakban arra kell ügyelni, hogy azokat, ha csak lehet, — mert nem lehet ám mindig — első hallásra, vagy olvasásra érteni, vagy kitalálni lehessen” (i. m. 192).

Ilyen — igen korszerű — elvi alapokon nyugodott tehát Jósika nyelvújítása, nyelvvédő purizmusa, amelynek munkáiban számtalan új szó terjesztésével és alkotásával adta jelét.

„Maradjon a jobb — s pereat a rossz!” — zárja fejtegetését nemes elfogulatlansággal (i. m. 195). S mindezek után önként előtolakodik a kérdés: hogyan is érvényesültek hát a gyakorlatban Jósika igen szerencsésen megfogalmazott nyelvújítói elvei?

Tolnai elsősorban abban látta érdemeit, hogy a nyelvújítók szavait azon frissiben népszerűsítette kapós, széles körben olvasott regényeivel: „Jelentősége, hogy a nyelvújítást roppant népszerű regényeivel annak az olvasóközönségnek tudatába vitte bele, melynek megteremtésében prózai műveinek nagyobb érdeme van, mint a versköltők egész seregének” (i. m. 170). Ugyanakkor becsüli és számon tartja Jósika egyéni leleményét is az új szavak teremtésében: huszonnégy olyan szót sorol fel, amelyet Jósika alkotásának tekint: „A tömérdek szón kívül, melynek elterjesztésében legfőbb érdeme van, saját szavai közül ezek maradtak meg: *álca, álerv, ároda* (ma: *áruda*), *átzelleműl, cég, csendélet, esély, fesztély, fölény, hirhedt* ('rosszhírű' jelentésben), *játszma, jelleg, keret, kezdetleges, lakályos, lelkiület, sivár, szédületes, szentély, szenttelen, támla, üde, üzelem, válság. A szivar-t* melyet Vörösmarty szavának ismerünk, a magáénak mondja; nem lehetetlen, hogy mind a ketten, egymástól függetlenül találtak rá.” (I. m. 171—2.)

Bartha említett tanulmánya ötvenöt szóalkotást jegyzett ki Jósikából: köztük olyanokat is, amelyek nem állták ki az idő próbáját. Tíz regényét dolgozta fel az írónak az 1843 és 1857 közé eső időszakból. Sajnálatos, hogy éppen legkorábbi regényeit nem jegyeztelte ki, pedig már legelső munkáiban: az 1836-ban írt Zólyomiban és Abafiban, s már előbb, az 1835-ben kiadott Irány és a Vázolatok című röpirataiban is tudatos nyelvújítóként mutatkozott be.

A következőkben az író első, legnépszerűbb regénye, az Abafi alapján igyekszünk kiegészíteni a nyelvújító Jósikáról való ismereteinket — addig is, amíg e tevékenységének méltó összefoglalására valaki vállalkozik.

Az Abafihoz Jósika még nem csatolt jegyzetszótárt: művében elszórva lapulnak a nyelvújítás szavai: részben az elődök, kortársak több évtizedes alkotásai, részben egészen friss keletű szavak, amelyeket olvasmányjaiból emelt regénye szövegébe s — nem utolsósorban — saját alkotásai: képzések és összetételek.

A múlt század 10-es, 20-as éveiben keletkezett nyelvújítási szavak közül¹ a következők bukkannak elő az Abafiban: *ábránd* (88); *dac* (58); *elv* (214); *eszme* (8); *ideg* ('nervus') (150); *irány* (179); *lég* (121); *nemtő* (54, 63, 85); *moraj* (113); *terv* (52, 54); *zörej* (170).

A 20-as, 30-as években keletkezett szóképzések közül is igen sok fölbukkan Jósika első regényében. (Adataink most is a NyÚSz. közléseihez igazodnak.) *Aggály* (49); *bíbornok* (37); *bohóc* (119); *bizonyítvány* (104, 126); *divatos* (34); *építéset* (111); *érzelgés* (107); *festvény* (28); *igénytelen* (161, 164); *irányoz* (184, 193); *idomul* (58, 63); *jótekonny* (178); *kalandor* (18, 165, 166); *karzat* (43, 44, 112); *kedély* (59); *kegyenc* (96, 164); *körülmény* (218); *kövezet* (31); *lelkület* (24, 26, 188, 219); *merény* (160); *mérleg* (60, 111); *nemesülés* (59, 60); *nézet* (52); *önkéntelen* (40); *parancsnok* (59); *regényes* (29, 114); *rokonul* (224); *sodrony* (191); *szemle* (52, 54, 127); *szenvedély* (37, 107, 199); *szeszély* (24, 30, 42 stb.); *szeszélyes* (42); *tömeg* (28, 53, 120); *villany* (130) („a remény mennyei sugára muló ~ ával szaladt minden idegein keresztül a szelid gyermeknek”).

A nyelvújítás alkotta összetételek közül is igen sokat hozott forgalomba az 1836-ban megírt regény — köztük alig egy-két éves alkotásokat is. Lássuk ezeket is! *Arcél* (23); *cselszövény* (52, 125); *cselszövényes* (188); *egykedvűleg* (50); *egyensúly* (71, 80 stb.); *életvidor* (90)²; *előérzet* (19, 36, 67 stb.); *ellenméreg* (78); *gyógymód* (192)³; *gyógyszer* (224); *honfi* (84); *közüvélemény* (92); *légkör* (92); *lélekjelenlét* (62, 76); *látkör* (168); *műértő* (192); *orgyilkos* (126, 172, 193); *önálló* (37); *önbizodalom* (62, 143); *önérzet* (62); *önhitt* (143); *öntudat* (83, 107); *összehangzó* (143); *páholysor* (139); *részrehajlatlanság* (72)⁴; *sokoldalú* (60); *táncterem* (132); *tojásdad* (57); *torzkép* (181); *üter* (103); *valószínű* (218).

Mindezek a ma is élő szavak, amelyek az Abafi írásakor még alig néhány éves „múlt”-ra tekinthettek vissza, az író jó nyelvújító érzékére vallanak, s egy ily népszerű regény lapjain helyzeti értékük sokszorosára nő.

Ezeknél a nyelvújítási képzéseknél és összetételeknél még inkább számot tarthatnak érdeklődésünkre azok a szavak, amelyeket az író maga alkotott. Mert ilyenek is akadnak a regényben szép számmal.

Amint láttuk, Tolnai Vilmos két tucat olyan szót sorolt fel, amelyet Jósika nyelvújító leleményének tulajdonított. Most ezt újabb jó tucattal toldhatjuk meg — elsősorban az Abafi szövege alapján.

¹ A szavak „kormeghatározásában” a NyÚSz.-t vettem alapul. Az Abafit a Franklin Társulat kiadása alapján idézem (Jósika Miklós: Abafi. Zólyomi. Budapest, 1918.); egyéb szerzőktől és művekből való idézeteim az Akadémiai Nagyszótár kéziratos anyagán alapulnak.

² A NyÚSz. csak 1854-ből, Ballagiból ismeri, de már megvan 1832-ben a Jelenkorban is (I/II. 516). A máig is meglevő *életvidám* is megvan Jósikánál, a Vázolatokban fordul elő, 1835-ben (37).

³ A NyÚSz. csak 1843-ból, Bugáttól ismeri, de megvan már 1832-ben Helmecey Jelenkorában (I/I. 263); Jósika is használja már 1835-ben a Vázolatokban (126—7, 129) és az Irányban (80).

⁴ A NyÚSz.-ban csak *részrehajlatlan* 1831-ből Széchenyitől.

Az *arc kifejezés*-t a NyÚSz. 1846-ból, Ballagiból adatolja, de az Abafiban már két ízben is előfordul (79, 134). Az Akadémiai Nagyszótár (NSz.) kéziratos cédulaanyaga is csak egy korábbi adatot ismer a szóra — de azt is Jósikából: az 1835-ben megjelent Vázolatokból: „s’ nem lehet nem irigy szemmel nézni ilyen helyyöken a’ házi urnak boldog *arcz-kifejezését* . . .” (i. m. 21). Az ugyanebben az évben kiadott Irány című röpiratában is megvan a szó (33); valószínűleg tőle vette át Kemény Zsigmond: 1847-től több regényében is gyakran előfordul (l. Gyulai Pál 2: 194; Szív örvényei 8; Özvegy és leánya 1: 73 stb.). E ma is élő szavunkat jelenlegi ismereteink szerint Jósika alkotó leleményének köszönhetjük.

A *dicsfény* is — bár szűkebb használatban — mindmáig él. A NyÚSz. 1838-ból idézi, de az Abafiban is megvan már: „Gizella arcát *dicsfény* látszék körülsugározni” (110). Jósika későbbi munkáiban is sűrűn előfordul. E választékos irodalmi szavunk (amelyet ironikus használatban a mai köznyelv is ismer) ugyancsak Jósikánál fordul elő először.

Az *előhírnök* az Abafiban többször is fölbukkan — mindjárt átvitt jelentésben: „szólt a nő . . . azzal a kérdő tekintettel, mely többnyire *előhírnöke* a megdöbbenésnek” (i. m. 14; l. még 49). A szót a NyÚSz. 1833-ból, Bugátból idézi. Jósikánál korábbi adatot nem ismer rá a NSz. gyűjteménye sem.

A *kárpótol* szót ugyancsak Jósika alkotásának kell tartanunk; mai tudásunk szerint ugyanis ő írta le először — mégpedig éppen az Abafiban: „Az a szíves közelítés, melylyel Olivér fellobanását s annak véres következtetését kívánta *kárpótolni* . . . elég bizonyítványa az egykori s a mostani Abafi közti különbségnek” (84). A NyÚSz. 1854-ből, Ballagiból idézi. Érdekes, hogy a *kárpótló* melléknévre (amelyből az igét Jósika „kikövetkeztette”) már 1814-ből vannak adataink: „Különb külömbféle *kárpótló*, vagy a’ kárt megtérítő Törvények” (Hazai Tud. 2: 376) — de az igét — a maga korában meglehetősen szokatlan alkotású igét! — Jósika alkotta meg. Feltűnő, hogy nem is olyan sokkal a szó megszületése után már Arany is leírja ismert lírai versében, szentesítvén ezzel használatát: „Ha nehéz bú és nehéz gond | Rossz napokat szerze: | *Kárpótolja* a nyugalom! | Enyhületes perce” (Enyhülés).

A *keresettség* a NyÚSz.-ban nincs meg, pedig ez is nyelvújítási szó — s ezzel is Jósika ajándékozta meg nyelvünket. Az Abafiban is megtalálhatjuk, de előfordul már az 1835-i Vázolatokban (6, 20, 41—42) s az Irányban is (216); később is gyakran fölbukkan regényeiben. A század közepén már Fáy András (Jávor orv. 1: 193) és Jókai is használja a szót (Művei centenáriumi kiadása 1: 7), amely kiállta az idők próbáját.

A *lélektan*-t szintén Jósika szavának kell tekintenünk. Az Abafiban továbbképzett alakjában többször is előfordul: *lélektani nézet* (26); *lélektani elv* (84); másutt: „Különös, de némileg *lélektani* fogalmon alapúl, hogy Kolosvárnak lakóit kell ismerni, hogy azt szépnek találjuk” (29). A NyÚSz. a szót nem vette fel s a NSz. anyagában sem találunk rá korábbi adatot.

A *lélekrajz* — a *lélektan*-hoz hasonlóan — ugyancsak Jósika nyelvújítói leleményét dicséri. Az Abafi előszavában ezt olvassuk: „Egy *lélek-rajzot* adok itt az olvasó kezébe . . .” Másutt is használja ezt a szót, amelyet a NyÚSz. nem szótározott.

Az *őserő*-t is az Abafiból ismerhették meg először a hazai olvasók — és írók: „ezen *őserő* segíté őt, adott szavát . . . megtartani” (58). Megvan nála később is (A csehek Magyarországbán 4: 9; Jósika István 2: 166 stb.); 1847-ben Táncsicsnál is előfordul már: „Azon *őserő*, azon szellem . . . ki nem

veszett" (M. Hunnia 235). 1858-ban Tompától (Versei 3: 90) s 1861-ben Madách-tól (Az ember tragédiája 215) is van már adatunk a szóra.

A *szájhős* is Jósikánál tűnik fel először. A NyÚSz. 1843-ból Széchenyi-ből idézi, de az Abafiban is előfordul már: „Készen áll az [a kard] mindig ... kérkedő *szájhős* ellen" (73). Korábbi adatot nem ismerünk a szóra. 1841-ből az Emlényből van rá adatunk, Nagy Ignác tollából: „sipitók azok, vagy legjobb esetben gyáva *szájhősök*" (211). Széchenyi alighanem Jósikától tanulta ezt a találó szót, amely mindmáig része szókincsünknek.

A választékos stílusú író teremtett magyar szót e stílus jellemzésére is: a *választékos* szó is az ő tollából futott ki először. Az Abafiban ezt olvassuk: „Öltözte egyszerű, mégis *választékos*" (160); de a valamivel korábbi Zólyomban is megvan már (1), s később is gyakran föl-fölbukkan Jósika regényeiben, úgyhogy minden bizonnyal az ő művei nyomán szótározta a Tzs. is, amelyből a NyÚSz. idézi.

A *választékos* mellett a *választékony*ság is előfordul az Abafiban (139); ez ugyan e formájában nem maradt életben, de példát adott a máig is élő *választékosság* megalkotásához.

E szavakon kívül érdekes s a maga korában merész, újszerű típusát alkotta meg Jósika az írók számára oly fontos kifejező mellékeveknek.

Az Abafiban fordul elő az „*angyal-tiszta* nő" (175) s az „*angyal-tiszta* gyermek" (103). Más, korábbi adatunk nincs a szóra: ezt is Jósika alkotásának kell tekintenünk. Tőle tanulhatta Kemény is (Férj. 2: 148; Özvegy és leánya 3: 117), így került be az irodalmi használatba. Hasonló — jelöletlen határozónak tekinthető — szóalkotások másutt is föltűnnek az Abafi lapjain: a *galambszelíd* (lány) (89) szintén Jósikánál fordul elő legelőször, később is sűrűn használja. Az *éjsötét* (100), *tükörsima* (190), az *erőtéljes* (61) ugyan másoknál már korábban is előfordul, de e szavak jól mutatják, hogy Jósika szívesen használta — s teremtette — az ilyen típusú mellékeveket. A *kőkénysötét* (szem) szintén az ő alkotása az Abafiban (8).

Adataink elsősorban az író első, legnépszerűbb regényének szövegén alapulnak, de így is jól példázzák, hogy Jósika nem volt ügyetlen alkalmazója, gyakorlatra váltója talpraesett nyelvújítási elveinek. Sok ma is élő szerencsés szóalkotás őrzi nevét és nemes buzgóságát nyelvünkben. Ezek is hozzátartoznak Jósika életművéhez, s nem szabad számon kívül hagynunk őket, ha munkásságának mai mérlegét akarjuk elkészíteni.

Jósika gazdag nyelvújítói munkássága még feldolgozásra vár, de az évforduló alkalmával talán nem volt egészen haszontalan dolog alkotómunkájának e termékeny területére is felhívunk a figyelmet, annál is inkább, mert az ünnepi irodalmi megemlékezésekből úgy látszhatott, hogy Jósika a jelenkor számára csak kegyes, de nem élő hagyomány. Pedig itt vannak máig is élő szavai, amelyeket naponként mindannyian kimondunk, leírunk. Ha csak egy jó, élő szót alkotott volna, akkor is számot tarthatna kegyeletes hálánkra. De nem egy, hanem sok-sok szerencsés új szót alkotott, hozott forgalomba, s ezzel felbecsülhetetlen „kincset ajándékozott a nyelvnek". Ma is megszívlelendő gondolatot pendített meg arról is, hogy az írók s az ép nyelv-érzékű olvasók, beszélők a „tudományos nyelvészek"-kel összefogva hogyan gazdagíthatják új, talpraesett szavakkal anyanyelvünket. Ezért emlékezünk rá hálás tisztelettel halálának százados évfordulóján mindannyian, akik magyar nyelven fejezzük ki gondolatainkat, érzéseinket.

Szilágyi Ferenc

Programozott nyelvtantanítás a dolgozók általános iskolájában

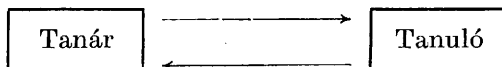
(Egy kísérlet tapasztalataiból)

I.

Az oktatási folyamat egyike a kibernetikai folyamatoknak: a tanár mint irányító rendszer vezérli a tanulót — az irányított rendszert — az ismeretek elsajátítására, jártasságok és készségek kifejlesztésére. Ez természetesen így volt mindig, amióta oktatás folyik. A kibernetika eredményeinek felhasználásával azonban számos olyan probléma megoldását reméljük, amelyek eddig súlyos gondokat okoztak mindazoknak a nevelőknek, akik a jelenleginél jobb eredményt kívánnak elérni.

Bevezetésül bizonyára nem lesz fölösleges eligazítani az olvasót olyan alapvető tudnivalókban, amelyeknek az ismerete nélkül a továbbiak nem volnának érthetők azok számára, akik a programozott tanításról eddig nemigen tájékozódtak.

Kiindulásul vegyük azt az esetet, amikor egy tanár tanít egy tanulót. Ebben az esetben a tanár előre eltervezett program szerint információkat (ismereteket, utasításokat) közöl a tanulóval, a tanuló pedig ezeket az információkat befogadja, feldolgozza, s valamilyen módon jeleket ad arról, hogy milyen eredménnyel halad előre a tanulásban. A kapcsolat tehát kölcsönös:

A kapcsolat kölcsönössége azt jelenti, hogy nemcsak a tanárnak van módjában információkat átadni, hanem a tanulónak is van módjában informálni a tanárt: megértette-e az ismeretet, helyesen értette-e meg; ha nem értette meg, miért nem értette meg, mit nem értett meg stb. Az utóbbi esetben a tanár — ha az eredményes oktatásról nem akar lemondani — kénytelen igazodni a tanulóhoz. Ezt az igazodást előre eltervezett programjának — amely szerint a tanulót „vezérli” — módosításával végzi, ha ennek szükségét látja. A két dinamikus rendszer egy közös cél érdekében, egymással állandó kölcsönhatásos kapcsolatban működik.

Ha minden tanuló mellett egy-egy tanár állna, akkor a tanítás igen hatékony volna, hiszen a tanár közvetlen módon ellenőrizhetné neveltje minden lépését, s a tanuló „visszajelentései” szerint döntené el a tanítás következő lépését.

Csakhogy iskolarendszerünkben csoportok tanítása folyik, a tanár néha olyan osztályban „irányít”, amelyben negyvenen felül van a tanulók száma. Ilyen körülmények között teljesen lehetetlen átlátnia, hogy a tanulók mindegyike hol tart a tanítás közben, megértette-e valamennyi tanuló az anyagot. Ha a tanulók állandóan informálnák a tanárt részvételükről a tanítás folyama-

tában, abból igen nagy zűrzavar támadna — mint ahogy támad is néha, ha a tanulók „spontán módon” nyilatkoznak meg.

Azt az ellentmondást, amely ebben a helyzetben bekövetkezik, a hagyományos módon folyó tanítás nem tudja megnyugtatóan feloldani. Még az előtt a tanár előtt is rejtve marad a tanulók pillanatnyi tudásállapota, aki még „a szemekből is tud olvasni”. Márpedig köztudomású, hogy a tanulók első-sorban akkor „vallanak” tudásukról, ha „feleltetik” őket, vagy ha dolgozatot írnak — hogy csak a két leggyakoribb eljárást említsem. Tömeges tanítás esetén tehát olyan eljárást kell keresnünk, amely lehetővé teszi a tanulók viszontinformációit. Korszerű technikai eszközökkel meg kell kísérelnünk a tanulók egyéni ellenőrzését — ha azt akarjuk, hogy minden egyes tanulóról megtudjuk: hogyan dolgozik, azaz tanul.

Többféle többé-kevésbé bonyolult eszközzel valósítják meg az ellenőrzés megoldását, vagyis a tanulóktól érkező információk felhasználását. Ilyen például az idegen nyelvek oktatásában sikerrel alkalmazott nyelvi laboratórium, amely korszerű audiovizuális berendezéssel teremti meg több tanulónak az állandó kapcsolatát egy tanárral.

„Visszacsatolt tanterem” címmel ismerteti Didaktomat nevű gépét Kovács Mihály és Terényi Lajos a Köznevelés 1965. évi 18. számában (701—3). A tanulók egy gomb megnyomásával jelzik, hogy valamely feladatra adható válaszlehetőségek közül melyiket tartják helyesnek. A jelzések egy összesítő táblára futnak, s a tanár ebből megállapíthatja, hogy melyik tanuló hogyan felelt a kérdésre.

Ennél sokkal egyszerűbb és jelentéktelen költséggel megvalósítható eszközt mutatott be Czígó Tibor a Köznevelés 1965. évi 19. számában (737—8) az elemző sántáblát, amelynek lényege az, hogy egy számsorral ellátott sínen mutatják fel a tanulók a választ a tanár kérdésére.

A visszacsatolást a tanítógépek sok fajtája valósítja meg. Számosan végeznek kísérleteket egyéb technikai megoldásokkal. Bonyolult és egyszerű eszközök tehát egyaránt alkalmasak valamilyen módon és szinten a visszacsatolás biztosítására, elsősorban természetesen a tanítógépek. Ezekről azonban már többet várunk, mint pusztán a visszacsatolás biztosítását, mégpedig azt, hogy ne csak ellenőrizték a tanulót, hanem vezessék is egyénileg, sőt még azt is, hogy menet közben — éppen a tanulótól nyert információk szerint — módosítsák is programjukat, tehát adaptálják a pillanatnyi helyzethez az irányítást. Ezt azonban csak bonyolult elektronikus berendezéssel lehet megvalósítani.

2. E sorok írója olyan segédeszközt szerkesztett, amelyet világszerte programozott tankönyvnek neveznek. Ha ezt mint programot betápláljuk egy gépbe, akkor a tanítógépnek egy bizonyos típusát kapjuk. (A debreceni egyetemen el is készítették egy ilyent.)

A tankönyv az úgynevezett programozott oktatás elvei szerint készült. A programozott oktatás meghatározását így olvashatjuk L. Mesterházi Nagy Márta—Verbőczy Gyuláné könyvének szerényen Szójegyzéknek címzett kilexikonában (A programozott oktatás és az oktatógépek. Bp. 1965. 337): „Az oktatási folyamat tervezésének és irányításának, az ismeretátadásnak és az ismeretsajátítás-ellenőrzésének tudományos elveken és tapasztalati adatokon alapuló módszere, mely lehetővé teszi a tanár közvetlen jelenlétét nem igénylő önálló tanulást.”

A programozott oktatás elvei szerint készült tankönyv tehát túlmegegy az ellenőrzés megvalósításának igényén, s az önálló ismeretfeldolgozást, sőt elsajátítást is megvalósítja.

Az oktatásnak erről az újszerű „technológiájáról” néhány bevezető, tájékoztató felvilágosítás szükséges a továbbiak megértéséhez.

A program a részleteiben is megtervezett, az eredményes tanulás logikai, pszichológiai és didaktikai feltételeinek figyelembevételével feldolgozott tananyag. Nemcsak az a szerepe, hogy irányítsa a tanulás tervszerű lefolyását, hanem hogy a tanuló válaszreakcióinak ellenőrzésével biztosítsa is. A program lényege tehát a tervszerűség biztosítása az oktatás-tanulás valamennyi tényezőjét (a tananyagot, a módszert, a tanuló tevékenységét) illetően (i. m. 336).

A program evégből a tananyagot — logikailag és pszichológiailag — rendezett elemi részek egymásutánjára bontja. Hogy pedig biztosítsa a tanuló aktivitását, azaz a tananyag eredményes elsajátítását, az egyes lépéseket közlések (információk) és feladatok célravezető rendjében tálalja. A tanuló az információk tudomásulvételével és a részfeladatok megoldásával halad előre, mégpedig úgy, hogy egy-egy feladat megoldását saját maga azonnal ellenőrizheti. Ha jól oldotta meg, megkapja a lélektanilag annyira szükséges megerősítést, ha nem oldja meg helyesen, akkor megkapja az eligazítást, tehát hibája is azonnal feltárul. A jó program olyan feladatokat ad, amelyeket a tanuló általában nehézség nélkül meg tud oldani. Azt tartják jó programnak, amely 90%-ban biztosítja a sikeres feldolgozást (vö. i. m. 76—8).

A programoknak egy évtized leforgása alatt többféle „stratégiája” alakult ki, ezek két alaptípusra vezethetők vissza. 1. A lineáris program (első alkalmazója Skinner, a Harvard Egyetem tanára). Lényege az, hogy a tanuló maga szerkeszti meg a választ az egyes feladatokra. (Ezt a stratégiát követi — módosított formában — az én kísérleti tankönyvem is.) 2. Az elágazásos program (első alkalmazójáról Crowder-félének is nevezett stratégia). Lényege az, hogy egy bevezető ismeretközlés (információ) után kitűzi a feladatot, majd több megoldási lehetőséget közöl, a tanulónak ezek közül kell választania. Ha helyesen válaszol, akkor továbbmehet a program fő vonalán. Ha nem, akkor a program megmagyarázza tévedését, s visszautalja az eredeti feladathoz. A Crowder-féle tankönyvben a tanuló ezért nem a lapok szokásos rendjében halad tovább, hanem a megfelelő utasítás szerint esetleg több lapot is átugrik.

A fentiek szerint a program a tanár és tanuló kapcsolatának tulajdonképpen a szimulátora. Az irányítás a tanár közvetlen beavatkozása nélkül történik, rábízva az irányítást a nyomtatott programra. Mint ilyen persze merev, hiszen a papíron olvasható program nem tud közvetlenül alkalmazkodni, azaz adaptálódni a tanulótól nyerhető információk szerint. Kísérletek folynak azonban adaptált programok szerkesztésére is. Az én programom a lépések nehézségi fokát a minimumra csökkenti, s így gyakorlatilag szükségtelenné teszi, hogy a program menet közben igazodjon a tanulás folyamatához.

Kiegészítésül még annyit, hogy a programozás elvei szerint készülnek olyan taneszközök is, amelyek a tanár jelenlétét szükségessé teszik, s ezzel igazodnak hagyományos tanítási gyakorlatunkhoz: a tanár frontális osztályfoglalkoztatással vezeti az oktatási folyamatot. Ezeknek legfontosabb típusa a m u n k a f ü z e t (vö. Takács Etel: „A munkafüzet szerepe az anyanyelvi képzésben”: Köznevelés, 1965. 20. szám 784—8).

II.

I. A dolgozók iskolájának 8. osztályában az 1964–65. tanévben hét osztályban végeztem kísérletet programozott tankönyvvel. A grammatikai alapismeretek közül ebben az évfolyamban — a felnőttoktatás új tanterve szerint — a mondatantant tanítjuk. A kísérleti tankönyv tehát az egyszerű mondat fajtáit és a mondatrészeket, valamint az összetett mondat elemi tudnivalóit tárgyalja az általánosan szokásos rendben. A kísérleti tankönyv két kötetben, nyomtatott formában került a tanulókhoz (Szende Aladár: Magyar nyelvtan és fogalmazás a dolgozók iskolájának 8. osztálya számára I. [1964], 115 lap és II. [1964.] 109 lap, az Országos Pedagógiai Intézet kiadása). A két kötetben összesen 17 programozott fejezet van, de nemcsak ezeket tartalmazza, hanem — amint a címe is mondja — fogalmazási ismereteket is, amelyeket azonban a tankönyv nem programozva nyújt, hanem — a hagyományos tankönyvtől ugyan-csak eltérőleg — munkafüzet alakjában. Sőt a grammatikai anyag első fejezetét, a mondatok felosztását is munkafüzet-módszerrel tárgyalja. Ehhez a megoldáshoz azért folyamodtam, mivel a kísérleti osztályok az előző tanévben, azaz a 7. osztályban ilyen taneszközzel dolgoztak. A munkafüzet — mint említettem — olyan „műfaj” a taneszközök között, amely egyesíti a tankönyvet a tanulói füzetrel. Tehát a tanulónak külön füzetet nem kellett vezetniük, minden írnivalót a tankönyvbe (egyben munkafüzetbe) vezettek be.

Ezzel szemben a programozott fejezetek a teljesen önálló tanulást kívánják meg és teszik lehetővé. Mutatóban közlöm az egyik — már átdolgozott — fejezetet, az eszközhatározó fejezetét.

Mi az eszközhatározó?

1.

	Sokszor azt is ki kell fejeznünk a mondatban, hogy valamit <i>mivel</i> csinálunk. A <i>Ceruzával rajzolunk</i> mondatban azt fejeztük ki, hogy a rajzolást ..... végezzük. mivel?
<i>ceruzával</i>	A ceruza tehát a rajzolásnak az .....
eszköze	Ebben a mondatban: <i>Tollal rajzolunk</i> , azt fejeztük ki, hogy a rajzolást ..... végezzük. (mivel?)
<i>tollal</i>	Most tehát nem a ceruza, hanem a toll a rajzolásnak az .....
eszköze.	A <i>beteg bottal jár</i> mondatban azt fejezzük ki, hogy a beteg ..... jár, tehát a bot a beteg számára a járásnak (mivel?) az .....
<i>bottal</i> eszköze	<i>Bottal ütheted a nyomát!</i> mondatban a <i>bot</i> nem a járásnak, hanem az .....-nek az .....

ítés   eszköze   A mondatnak azt a bővítményét, amely a cselekvés eszkö-
zét határozza meg, így nevezzük: .....

eszközhatározó   A *Ceruzával rajzolunk* mondatban a rajzolás eszköze a
ceruza, a *ceruzával* mondatrész tehát .....

eszközhatározó

2.

Ha eszközhatározó van a mondatban, akkor elemzés köz-
ben ezzel a kérdéssel találjuk meg: .....

mivel?

Végezzük el a következő mondat mintaszerű elemzését,
irányítással:

Erzsi kanállal eszik.

- a) Első kérdés: .....
Felelet: ....., ez az .....
b) Második kérdés: .....
Felelet: ....., ez az .....
c) Harmadik kérdés: .....
Felelet: ....., ez az .....

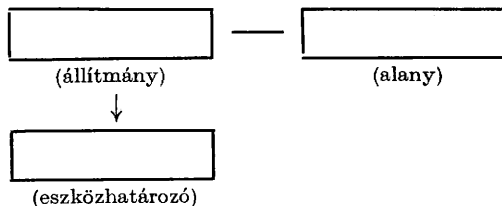
- a) „Mit állítunk?”
eszik állítmány
b) „Ki eszik?”
Erzsi alany
c) „Mivel eszik?”
kanállal eszközhatározó

A szokásos aláhúzással elemezzük a következő mondatot:

Piroska késsel vág.

Piroska késsel vág.

Vetítsük ki ugyanezt a mondatot:

vág

Piroska

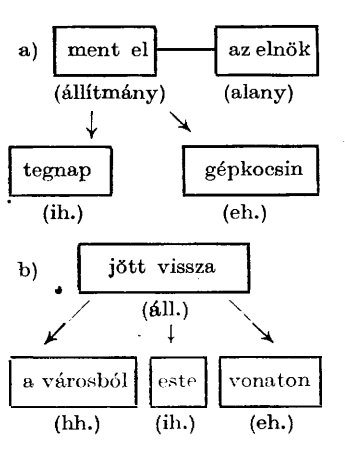
késsel

Mint az ábrából is kitűnik, az eszközhatározó a főmondat-
részek közül az egyiket bővíti, mégpedig az .....
.....-t.

állítmány	Az eszközhatározó tehát az állítmánynak a .....
bővítése	Ezért elemzéskor az állítmánnyal és az eléje tett következő kérdéssel találjuk meg: .....
mivel? (milyen eszközzel?)	A <i>Traktorral szántanak</i> mondatban az eszközhatározóra tehát így kérdezzünk: .....
mivel (milyen eszközzel) szántanak?	

3.

	A következő mondatokban a főmondatrészekén kívül nemcsak eszközhatározó, hanem más bővítő is van. Elemezzük őket szabályosan, aláhúzással! A határozók fölé írjuk oda rövidítve a fajtájukat! Az eszközhatározó rövidítése: .....
eh.	<p>a) <i>A tsz-ekben a tagok traktorral szántják a földet.</i></p> <p>b) <i>Nyáron kombájnnal aratnak.</i></p> <p>c) <i>Régen kaszával vágták a búzát a határban.</i></p>
<p>hh. eh.</p> <p>a) <i>A tsz-ekben a tagok traktorral szántják a földet.</i></p> <p>ih. eh.</p> <p>b) <i>Nyáron kombájnnal aratnak.</i></p> <p>ih. eh.</p> <p>c) <i>Régen kaszával vágták a búzát a határban.</i></p>	<p>Végezzük el a következő két mondat elemzését, most azonban vetítsük ki a mondatot! A kockák alá írjuk oda a mondatrész rövidítését!</p> <p>a) <i>Az elnök tegnap gépkocsin ment el.</i></p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 30px;"></div> <div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 30px;"></div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> (?.....) (?.....) </div> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 30px;"></div> <div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 30px;"></div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> (?.....) (?.....) </div> <p>b) <i>Este vonaton jött vissza a városból.</i></p> <div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 30px; margin: 0 auto;"></div> <div style="text-align: center;">(?.....)</div> <div style="display: flex; justify-content: space-around; margin-top: 10px;"> <div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 30px;"></div> <div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 30px;"></div> <div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 30px;"></div> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> (?.....) (?.....) (?.....) </div>

4.

	Foglaljuk össze az eszközhatározó tudnivalóit: Az eszközhatározó nem főmondatrész, hanem .....
bővítmény	A főmondatrészek közül az .....-hoz kapcsolódik.
állítmány	Ezért elemzéskor úgy kérdezzünk rá, hogy az állítmány elé a következő kérdést tesszük: .....
mivel? (milyen eszközzel?)	Az eszközhatározó a nevét onnan vette, hogy a mondatban kifejezi a .....
cselekvés eszközét	Mindezt tudva elemezzük a következő mondatot aláhúzással: <i>Az igazgató holnap postával elküldi a levelet.</i>
ih. eh. Az igazgató holnap postával elküldi a levelet.	

5.

	<p>Aki hamarabb készült el az eszközhatározó megtanulásával, s kedve van hozzá, elemezze még a következő mondatokat is, és feleljen a következő kérdésekre!</p> <p>a) <i>Hétfőn Balatonfüreden hajót bocsátottak vízre.</i> b) <i>A hajót a munkások kötelekkel rögzítették.</i></p>
--	---

<p>ih. hh.</p> <p>a) <u>Hétfőn</u> <u>Balatonfüreden</u></p> <p style="text-align: center;">hh.</p> <p><u>hajót</u> <u>bocsátottak</u> <u>vízre.</u></p> <p>b) <u>A hajót</u> <u>a munkások</u></p> <p style="text-align: center;">eh.</p> <p><u>kötelekkel</u> <u>rögzítették.</u></p>	<p>Melyik mondatba tennénk bele eszközhatározóul a következő főneveket: <i>olló, villamos, virág, gyerek?</i></p> <p>a) Pista..... jár iskolába.</p> <p>b) Édesanyját..... köszönti.</p> <p>c) A virágot ..... vágta le a kertben.</p> <p>d) A szomszéd ..... üzent haza.</p>
<p>a) villamoson, b) virággal, c) ollóval, d) gyerekkel</p>	<p>Lehet-e eszközhatározó személyt jelentő főnév is? ..... Melyik fönti példára hivatkozhatnánk? .....</p>
<p>igen A szomszéd <u>gyerekkel</u> üzent haza.</p>	

2. A bemutatott fejezet — mint maga a tankönyv is — példa az úgynevezett lineáris program egy változatára. Ezzel a típussal együtt jár a tanulás sajátos technikája is: a tanuló egy papírlappal befedi a tankönyv lapját, majd lehúzza egészen az első vonalig, s ekkor elolvassa az első feladatot, és megoldja. A megoldás ellenőrzése úgy történik, hogy a tanuló ismét lejjebb húzza a fedőlapot, s akkor a bal oldalon láthatóvá lesz a megoldás, valamint egyben a következő feladat is. Erre azonnal rátérhet, ha meggyőződött az előző feladat megoldásának helyességéről. Ez a program tehát az úgynevezett vertikális technikával készült.

Az előző változatban a feladatok megoldása egy vonalban volt elhelyezve a feladattal, mégpedig a jobb oldali margón. A tanuló egy keskeny papírcsíkkal lefedte a margót, s aszerint húzta egyre lejjebb, ahogyan a feladatok megoldásában előrehaladt. Hogy most más beosztást választottam, annak az volt az oka, hogy a papírcsík könnyen elkallódott, továbbá, hogy a tanulók nem érezték mindig szükségét annak, hogy minden egyes lépés után ellenőrizzék a feladat megoldását, hanem a margót figyelmen kívül hagyták, s csak akkor nézték meg, amikor valahol elakadtak. A mostani megoldás kevésbé teszi elkerülhetővé a megoldás tudomásul vételét, tehát jobban biztosítja az önellenőrzést, azaz a megerősítést (ha jól oldotta meg a feladatot), illetőleg a helyesbítést (ha nem oldotta meg helyesen).

3. Mint említettem, a program mintegy átveszi az irányító tanár szerepét, tehát olyannak kell lennie, hogy a „vezérlést” el is tudja végezni. Ez csak úgy lehetséges, ha a tanulásra kiszemelt anyagrészt mind logikai, mind lélektani szempontból a feldolgozás számára előkészítjük, azaz megtervezzük a fejezet algoritmusát (vö. L. N. Landa: Az algoritmusok és a programozott oktatás. Moszkva, 1965. Fordítás, dokumentum 4 kk.).

A bemutatott fejezet a következőképpen igyekszik megfelelni a feldolgozhatóság említett feltételeinek: Az eszközhatározó fejezetét először kisebb szakaszokra (szekvenciákra) tagolja. Ezeket sorszámokkal is ellátja, hogy a tanuló is tudja: itt vége van egy kisebb egységnek. Ha tanár vezetésével folyik a tanulás, akkor a tanár egy-egy fejezet feldolgoztatása után átveheti a szót,

kérdésekkel meggyőződhet arról, hogy a tanulók eredményesen sajátították-e el a szakasz anyagát, s azután — ha úgy látja jónak — ismét átadhatja a szót a programnak.

A szakaszokra való tagolásnak azonban egyéb jelentősége is van. Ezzel igazodik a program az egyéni tanulás ritmusához és lélektani-logikai folyamatához. A teljes fejezet ismereteit ugyanis részproblémákra bontja, az egyes szakaszok végén a tanuló megpihenhet, s akkor megy tovább, ha — átgondolva az előző szakasz tartalmát — jónak látja. Továbbá: az ötödik szakasz mintegy „ráadásnak” tetszhet, hiszen feldolgozását nem tettük „kötelezővé” a tanulók számára. Ennek a fejezetnek az az értelme, hogy — még ezeken a szűkre szabott határokon belül is — differenciáltan foglalkoztassa a gyorsabban haladókat és egyben a fogékonyabbakat. Ezeknek ugyanis módot adunk arra, hogy további gyakorlatokkal fejlesszék jártasságukat, és olyan „nehezebb” kérdésekre is válaszolhassanak, amelyek éppen az ő számukra tartogatnak valami „fogósabbat”.

A szakaszok a bemutatott fejezetben a következőképpen épülnek egymásra: 1. az eszközhatározó fogalma, 2. gyakorlás, 3. egybevetés az eddig megismert mondatrészekkel, 4. összefoglalás, 5. további elemző gyakorlatok és egy „új” probléma felvetése.

Elképzeltető, hogy a hagyományos módon tanító tanár is ezt a „menetrendet” állítja össze óravázlatában, s e szerint vezeti a munkát az órán. Tehát ő is megalkotja a maga „algoritmusát”, s ez kitűnően meg is felelhet céljának, tehát eredményes munkát végezhet.

A program — a bemutatott és az általam feldolgozott formában is — előnyösebbnek bizonyul a hagyományos frontális osztályfoglalkoztatásnál. A tanulást egyénivé teszi, azaz minden tanuló a saját tempója szerint sajátítja el az anyagot, mivel a részfeladatokat a saját munkaritmusa szerint oldhatja meg. Az egyéni tanulás azt is jelenti, hogy meg is győződhet munkája eredményességéről. A tanárt pedig megnyugtathatja az, hogy egy tanuló sem „marad le”, nem kell attól tartania, hogy valaki „elveszti a fonalat”, s többé nem vesz részt a közös munkában. De ha csak annyit jelent a tanár számára a program, hogy benne egy kipróbált gondolatmenetet a tanulás apró lépéseire felbontva kap, már az is számottevő segítség.

4. A program igazi próbája azonban az, hogy mennyire biztosítja a tanulók tevékenységét, azaz aktivitását. Ha ugyanis nem kelti fel a tanuló érdeklődését, s figyelmét nem tudja lekötni a munka során, akkor éppoly nehéznek vagy terhesnek tarthatja a belőle való tanulást, mint a hagyományos tankönyvből, hiszen akkor csak abban fog különbözni attól, hogy nem folyamatos szöveget olvas, hanem tagolatot. Hogy a hagyományos tankönyvből a tanulás milyen nehéz munka, azt ki-ki saját tapasztalataiból tudhatja. Különösen nehéz olyan tárgyat hagyományos tankönyvből tanulni, amely nemcsak fogalmakat dolgoz fel, hanem amely jártasságokat és készségeket is hivatva van kifejleszteni a tanulóban.

A program lélektanilag és logikailag egyaránt segítségére siet a tanulónak. Lélektanilag úgy, hogy a lépések megoldása nem okoz különösebb erőfeszítést, így szinte minden lépés elvégzése után olyan sikerélményt nyújt, amely további munkára serkenti. A program ilyen módon átveszi a motiváló-serkentő tanár szerepét is. Logikai, azaz tartalmi szempontból az az előnye, hogy a lépések gondos egymásutánja egyben az ismeret belső, tartalmi szerkezetét is képviseli,

mégpedig olyan fokú bontásban, hogy az ismeretelemek szervesen kapcsolódnak egymásba és épülnek egymásra.

A lineáris típusú program igazi próbája a szakaszokon belüli kis lépések megszerkesztése. Hézagtalannak és a megértés szempontjából mégis levegősnek kell lennie egy-egy szakaszba foglalt lépések egymásutánjának. Érdeemes ebből a szempontból a bemutatott fejezet első szakaszát közelebbről szemügyre venni, s megfontolni, hogy a tanulásnak milyen műveleteit végezteti el a tanulóval.

Az első lépés úgynevezett bevezető lépés, tehát olyan tanulási helyzet megteremtése, amely a tanuló gondolatait egy irányba tereli, s előkészíti a szaktárgyi információk befogadására. Az első mondat után azonban máris olyan feladatot kap, amely egy általános közlés konkretizálását kívánja meg, s ezt a tanuló deduktív gondolkodási művelettel végzi el. A második lépés az 'eszköz' fogalmának a megnevezését kívánja (ez nem nehéz, hiszen a fejezet címében már benne van a szó, itt most precíz munkával ennek a tartalmát közelítjük meg). A 3—4. lépés az előző lépések gondolati műveleteit ismételteti meg a tanulóval, hogy az *eszköz* szó és fogalom más konkrét nyelvi összefüggésben is szerepeljen, s a gondolatmenet középpontjában maradván meg is erősödjék. Ugyanezt a műveletet az ötödik lépésben összevontan végeztetjük el, majd még egy lépésben gyakoroltatjuk, hogy a hetedikben a tanulóval alkottassuk meg a fő tárgyi információt és egyben terminust is: *eszközhatározó*. Az utolsó lépésben a megragadott fogalmat mindjárt konkretizáltatjuk egy példán.

A szakaszban van tehát előkészítő lépés, vannak benne konkretizáló, elemzést kívánó, ismétlő, új ismeretet (fogalmat, szabályt) közlő stb. lépések. Ebben a szakaszban minden egyes lépés azt a célt szolgálja, hogy a köznyelvi jelentésű *eszköz*-től eljuttassuk a tanulókat az eszközhatározó fogalmához.

A szakasz lépéseit egy-egy jobb tanuló talán soknak találhatja, hiszen háromszor ismételtetünk meg vele egyetlen lépést. Lehetséges, hogy a további tapasztalatok szerint módosítani is kell a programon. Célszerűnek látszott azonban szélesebb alapot teremteni az új fogalom megértésének. Ez az óvatosság nem árt: a gyengébbnek szüksége van a kellő mennyiségű „indukciós anyagra”.

A program fő „varázsa” abban van (vagy legalábbis abban kellene lennie), hogy a tanuló nem készen kapja az ismereteket, hanem számos részfeladat megoldásával egyre közelebb jut hozzá, s így mintegy maga alkotja meg őket. A kísérlet során nem is igen volt szükség a tanár „unszolására”, tehát a figyelemnek külső eszközökkel való állandó ébren tartására: a program lekötötte a tanulók figyelmét. Éppen ezért azt tapasztaltuk, hogy hosszabb fejezetek feldolgozása erősen igénybe veszi őket, ez pedig nem lehet célja egy olyan módszernek, amely könnyíteni kíván feladatuk elvégzésén. Célszerűnek látszik ezért a jelenleginél rövidebb fejezetek írása.

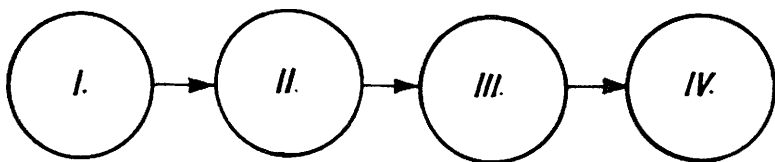
5. Egy-egy fejezet feldolgozásával a tanuló csak egy részét teljesíti munkájának. A fejezetekhez ugyanis feladatok is tartoznak. Ezeket vagy nyomban az anyag feldolgozása után oldja meg, vagy egy későbbi időpontban. A „teszteknek” az a céljuk, hogy tanuló és tanár egyaránt meggyőződjenek nemcsak a tanulók hatékonyságáról, hanem az elsajátított ismeretek tartósságáról, szilárdságáról és „teljesítményképességéről”. A programozott tankönyv jó szolgálatot tehet a már megtanult fogalmak, szabályok maradandó elsajátításában. Az egyes fejezetekhez (vagy legalábbis fejezetcsoportokhoz) tartozó külön

feladatok az én tankönyvemben mindig páratlan sorszámú lapon kezdődnek, s lehetőleg pároson végződnek, hogy megoldásuk után kitéphetők legyenek. A tanár kijavítja őket, közli az eredményt, megbeszéli a hibákat — tehát tovább elmélyítő, ismétlő foglalkozás tárgyává teszi a feladatmegoldásokat.

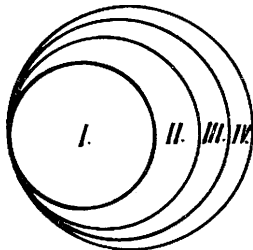
Abban is van — vagy legalábbis lehet — tervszerűség, ahogyan ezek a feladatsorok megformálhatók. Ha ugyanis pusztán tudáspróba jellegűek, akkor nem kell tekintettel lennünk valamilyen belső megszerkesztettségre: könnyebb-nehezebb „példák”, „elemzések”, választ kívánó kérdések — többé-kevésbé változatos — egymásutánja puhatolhatja ki a tanulók tudását. Az én tankönyvem feladataiban azonban érvényesült bizonyos tervszerűség. Úgy állítottam őket össze, hogy sorrendjük instruktív hatékonyságú legyen. Ez abban nyilvánult meg, hogy a kérdések (feladatok) egymásutánja újból megkívánja a tanulótól, hogy végighaladjon a már egyszer megtett úton. Ezért a tanult fejezet rendjét követik, a végére hagyva a fogósabb feladatokat, s így a fokozatosságot is megvalósítva.

A feladatsor ilyen megtervezésének az is egyik célja, hogy ha a feladatokat nem azonnal a fejezet megtanulása után végzik el, hanem — mondjuk — egy hét múlva vagy a következő órán, akkor a tanulónak módjában legyen újból felidézni a tanultakat, azaz még egyszer menjen végig a már egy ízben követett gondolatmeneten, hogy — felidézve a tudnivalókat — biztosabban oldhassa meg a feladatokat.

A tankönyvnek ez az „ismétlő” jellege még következetesebben valósult meg a fejezetek egymásra épülésének a módjában. Minden fejezet ugyanis valamilyen módon szerves kapcsolatban áll az előzővel. Vagy az elején van egy ismétlő szakasz (vagy legalábbis ismétlő lépés), vagy a szakaszok valamelyike külön szolgálja ezt a célt. S ahogyan bővül a mondattani anyag, olyan mértékben követeli meg a régebbi ismeretek felidézését — sőt legtöbbször alkalmazását — minden egyes fejezet. A bemutatott fejezet is példát mutat erre az eljárásra (lásd a 3. szakaszt!). A tanulók is észrevették a programszerkesztésnek ezt a szándékát, egyikük ezt ilyenféleképpen fejezte ki: „Ebből a tankönyvből nemcsak könnyen lehet nyelvtant tanulni, hanem nehezen is lehet elfelejteni.” A tankönyvben az előrehaladás valóban úgy történik, hogy az ismeretkörök (jelen esetben a mondatrészek témái) nem így kapcsolódnak egymáshoz:

hanem így épülnek egymásra:

Ennek az „építésmódnak” bizonyára nagy része volt abban, hogy a vizsgán a tanulók biztosan tudtak elemezni (persze az elsajátított ismeretek színvonalán). Az ismétlés szempontjának permanens érvényesítése — úgy látszik — a programozott tankönyvnek felbecsülhetetlen pedagógiai értéke lehet.

6. A programkészítés irodalmában meglehetősen elsikkad az a szempont, hogy a „vezérlés” — akár tankönyvi, akár gépi úton — végeredményben nyelvi eszközökkel történik. A frontális osztályfoglalkoztatás során főképpen a hangos kommunikációval, a programozott tankönyvben pedig írásbelivel. Az információk és utasítások mindenképpen nyelvi formákban valósulnak meg, s a hallgatónak előbb ezeket kell „dekódolni”, hogy a megfelelő műveleteket elvégezhesse. Vegyük alapul a beszéddekódolásnak azokat a fázisait, amelyeket Büky Béla vázolt fel. (A beszéddekódolás folyamata és nyelvpedagógiai tanulságai. Előadás a Nyelvtudományi Társaságban 1965. nov. 23-án.) Elsőnek egy előkészületi helyzetet vesz fel, azután — ha a beszédhelyzetből beszéd lesz — két esetet: ha már beszéltünk az illetővel — vagy ha még nem; majd azt a szempontot, hogy a beszélő milyen célzattal beszél. Tovább most ne kövessük a következő fázisokat, hanem álljunk meg, s állapítsuk meg, hogy a tanuló az osztályban eléggé ismert helyzetben ül a tanár előtt, hiszen tudja, hogy mit várhat az elkövetkező közléstől, ismeri is tanárát (tehát nem kell olyan intenzív magatartást tanúsítania, mint ha ismeretlen tanár jönne be az osztályba), továbbá tudja azt is, hogy milyen célzattal kezd beszélni: bizonyára nem az érzelm kifejezés vagy az esztétikai hatáskeltés lesz beszédének a célja, hanem ismeretközlés. A tanári beszéd dekódolásában tehát a tanuló nincsen nehéz helyzetben — ami könnyebbséget jelent a megfelelő alapviszonyulás jellegének a kialakításában.

A tanuló tehát már hozzászokott a tanári beszéd útján való információszerezéshez, s ehhez a megfelelő diszpozíciók is kialakultak benne. A programozott tankönyv azonban egyszerre megfosztja a tanulót a hangos tanári beszéd-től. A kísérlet során a tanulók meg is mondták, hogy mennyire hiányzik a tanár közvetlen, a fülekkel is felfogható irányítása. Aki egy délután hat tanórája közül ötben a hangos „irányításra” hallgat, egyszerre megfosztva érzi magát az információbefogadás egy rendkívül fontos: auditív lehetőségétől. Az új helyzetben a tanuló arra kényszerül, hogy pusztán írott vezetésre hagyatkozzék. Csakhogy ez újabb nehézségeket rejt magában. Ahhoz ugyanis, hogy az írott utasításokat megértse, kövesse és teljesítse, a beszéddekódolásnak egy másik sikjára kénytelen helyezkedni, s ez számára újszerű, szokatlan.

Erre a szokatlan szituációra a kísérleti tankönyv egymagában nem tudta volna előkészíteni a tanulókat. Ezért volt szükséges az előző évi munkafüzetes foglalkozási mód: átvezette a tanulókat a közvetlen tanári irányítás megszokott szituációjából a részben vagy teljesen önálló tanulási szituációhoz.

Az a tanuló azonban, aki még olvasási nehézségekkel is küzdött (ilyen is volt), az tanári segítségével tanult.

Az a tény azonban, hogy minden oktatási helyzetben nyelvi eszközökkel történik az irányítás, nemcsak azzal a tanulással járt, hogy az olvasott információk (utasítások) egyszerűek, könnyen érthetőek legyenek. A programkészítőnek a hagyományos tankönyv írójánál sokkal inkább tudatában kell lennie annak, hogy a közlés szukcesszív, tehát egy-egy mondat felfogása is szukcesszív folyamat. Ezért az információ megszerkesztése olyan legyen, hogy a megértés elől hártson el minden gátló mozzanatot. Minthogy a program követ-

kezetesen a racionális jellegű közlés nyelvi sávjában mozog, olyan mondatformák a célravezetők, amelyeknek a tagolásában is érvényesül a racionalitás. Célravezetőnek látszik annak a mondattípusnak az alkalmazása, amelyet Elekfi László racionális mondatnak nevez, s melynek lényege az, hogy a már ismert tartalom (ezt Elekfi témának nevezi) megelőzi az újat közlő tagot (ezt Elekfi propozitumnak nevezi). A racionális mondatforma a nyugodt gondolkodást tükrözi, s tekintettel van a hallgatóra (a mi esetünkben a tanulóra), mert előrebocsátja a tudott dolgot, amire az újat vonatkoztatja. De lélektani szempontból is igen hasznos a racionális mondatforma, mert az előkészítő rész feszültséget teremt, amit azután a propozitum felold. (Vö. Elekfi László: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK 66 : 331 — 70.)

Bemutatott fejezetünk is tanúsíthatja, hogy ez a mondattípus milyen fontos szerephez jut a programnak ebben a fajtájában. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az információk megszerkesztése során az új közlés (propozitum) mindig a mondat végére kerül. Persze sokszor igen. Ezt az eljárást extrapolációnak nevezném. Ilyen példákat említenék erre: „Ez a mondatrész az .....”, „... a ceruzával mondatrész tehát az .....”. Különösen hatásos az extrapolációnak az a változata, amikor a mondatforma önmagában is erőteljesen felhívó jellegű, azaz nagy a lélektani indukáló ereje, pl. „A két idézett mondat tartalma nem ellentétes, hanem .....”. Efféle mondatok a gondolkodás intenzitását igen megnövelik.

Az intrapolációnak nevezett megoldás azt kívánja a tanulóktól, hogy a mondat belsejét egészítse ki, s így jusson új információhoz. Egy példa rá: „Az időhatározó nemcsak a *mikor?*, hanem a ..... kérdésre is felelhet.” Ehhez a megoldáshoz olyankor folyamodtam, amikor nem annyira egy-egy kérdés kielezésére van szükség, hanem a gondolat sima tovahaladására. Ilyen módon támogathatja a mondat megformálása a gondolatkövetés zavartalanabb ritmusát.

Természetesen az intrapolációs megoldás váltakozhat az extrapolációs-sal, sőt egy lépésen belül mind a kettő előfordulhat a mindenkor tanulósi helyzettől függően.

III.

A nyelvi program további elemzése helyett célravezetőbbnek látszik — befejezésül — mérleget készíteni a kísérletről: eddigi tapasztalataink szerint milyen előnyei, illetőleg további megoldandó problémái vannak az oktatás ez újszerű módszerének — főként az anyanyelvi képzés feladatai szempontjából.

1. További kísérletre van szükség annak megoldására, hogy a teljesen önálló (magán-) tanulásra alkalmas programot hogyan egyeztessük össze azzal a tipikus tanítási helyzettel, amikor a tanár egyszerre foglalkozik az osztály valamennyi tagjával. Nem veszítünk-e el sok alkalmat a kifejezőképesség fejlesztésére az alatt a kevés idő alatt, amely a tanítási órákon rendelkezésünkre áll? Erre a kérdésre a program továbbfejlesztett változata azzal kíván felelni, hogy szakaszokra bontja a fejezeteket, úgyhogy a tanár bármelyik szakasz végén kezébe veheti a közvetlen irányítást, s így a gondolatcsere hangos eszközeit is alkalmaztathatja a tanulókkal.

Ezzel az eljárással csökkenthetjük a program természetéből folyó merevséget is, lehetővé tesszük az esetleg felbukkanó egyéni nehézségek elhárítását, a problémák megbeszélését, az újabb táblai szemléltetés alkalmazását stb. Az információelmélet nyelvén szólva: biztosítani kell azt, hogy az információátadás, illetőleg -átvétel minél több „csatornán” valósuljon meg, vagyis az egyoldalú, csupán olvasással történő információszerzést a hallás és a látás útján történő információszerzés lehetőségeivel kell kiegészíteni. Más szóval: a sokoldalú érzékszervi foglalkoztatás több feltételét kell megteremteni, hogy ne vesszen el az a nagy pedagógiai érték, amit a tanár közvetlen, sokoldalú vezetése lehetővé tesz.

Megfontolandó kérdés az is, hogy egyáltalán célszerű-e a programozott tankönyv alkalmazása egy olyan oktatási formában, amely évszázadok óta a tanár közvetlen jelenlétét kívánja meg, ne tartsuk-e fenn ezt a lehetőséget az oktatás levelező formái számára. Ezekben ugyanis a program — természetesen szorított — a legnagyobb segítséget adhatja a tanulónak. Úgy gondolom, hogy kár volna lemondani a program előnyeiről az osztályfoglalkozásokon. Inkább meg kell találnunk a program alkalmazásának ilyen körülmények között is hasznos lehetőségeit. Ilyen megoldásnak látszik az az eljárás, hogy a tanár a tanítási órán a hagyományos módon foglalkozik az osztállyal, házi munkául azonban a programozott tankönyv megfelelő fejezetét jelöli ki, az ellenőrző feladatokat pedig a következő órán végezteti el. Egyébb változatokra további kísérletek deríthetnek fényt.

Köztudomású, hogy a nyelvtani alapismeretek csak egyik „ágazata” az anyanyelvi képzésnek. A program azonban csak a grammatikát dolgozza fel. Kérdés tehát, hogy olyan — nem kevésbé fontos — feladatokat, mint a helyesírási készség fejlesztése, a fogalmazás tanítása, a beszéd művelése egy programozott tankönyvvel hogyan szolgáljunk. A kísérleti tankönyv a helyesírási készség fejlesztését okvetlenül szolgálja. A bemutatott fejezetet a társhatározó fejezete követi, majd a *-val*, *-vel* rag helyesírását tárgyalja. Vannak tehát külön helyesírási tárgyú fejezetek is a programban. Ez azonban nem elég, mert a helyesírás gondozása a tanítás szakadatlan feladata. Olyan gyakorlatokkal és feladatokkal kell tehát kiegészíteni a programot, amelyek alkalmat adnak a tanulónak a folyamatos gyakorlásra, a tanárnak pedig a folyamatos ellenőrzésre.

A fogalmazás tanítását a kísérleti tankönyv munkafüzet-technikával oldja meg, s ez a közvetlen tanári irányítást nemcsak lehetővé teszi, hanem meg is kívánja. A helyes kiejtésre nevelésben a program még nem tud elég hatékonyan közreműködni. Valószínű, hogy „programon kívüli” megoldást kell erre keresnünk. A magnetofonnal ilyen irányban eredményesen kísérleteztünk. Jó példa ez arra is, hogyan lehet a modern technika eszközeivel kiegészíteni a tanítás „kelléktárát”. Világszerte törekednek arra, hogy a programozott tanítást a hagyományos módszerekkel kiegészítsék, összeegyeztessék, valamint arra, hogy a korszerű audiovizuális eszközökkel támogassák. Nekünk is feladatunk ezeknek az utaknak a keresése.

Szüntelenül foglalkoztatja a programkészítőt az a lényegbevágó — egyszerre pedagógiai és metodikai — probléma, hogy miképpen biztosítható a programmal a tanuló gondolkodásának fejlesztése. Ezen a problémán kettőt is érthetünk. Egyrészt adjon a program alkalmat a tanulónak arra, hogy a közvetlen ismeretszerzésen túl fejleszthesse a problémamegoldás gondolkodás-módszertani képességét. Szükséges ugyanis, hogy a program „instruktivitása”

ne szorítkozzék pusztán egyes meghatározott, konkrét ismeretek elsajátítására, hanem a tanulók értelmi erőinek a fejlődését is szolgálja. Másrészt — tantárgyi szempontból — adjon a nyelvről szemléletet is, ne csak ismereteket és készségeket.

2. Az említett problémákon kívül befejezésül a kísérlet néhány fontos pozitívumát említem meg.

Kétségtelennek látszik, hogy a programnak már az a formája is hasznos segédeszköz, amellyel a kísérletet végeztük. Nem vitás ugyanis, hogy magántanulásra máris alkalmas. Bizonyosságai ennek azok a kiskunmajsai traktorosok, akiket foglalkozásuk hosszabb ideig elszólított az iskola székhelyétől, s a tanulásra csak a tankönyv állt rendelkezésükre. Visszatérve az iskolába, biztos tudásról tettek tanúságot, jól vizsgáztak. Erről vallanak maguk a tanulók is: megkérdeztük őket, s ők is azt tartják, hogy a hagyományos tankönyvnél jobban lehet belőle tanulni.

Alig is lehet kétséges, hogy a program a tanulás élő folyamatát a tananyag logikailag és lélektanilag célravezető feldolgozásával okvetlenül támogatja. Ha csak annyi haszna volna is, hogy a tanár alaposan analizált gondolatmenetet talál benne, máris nagy szolgálatot tesz. Ha pedig arra gondolunk, hogy a gondosan tervezett vezetés megóvja a tanítást minden fenyegető zavarától, gyakorlati jelentősége nem vonható kétségbe. Egy-egy zavaró mozzanat, a tanár gondolkodásának „rövidzárlata”, esetleg türelmének elvesztése stb. gátolhatja a hézagtalan oktatást. (A program türelmes, a gondolatmenet többszöri, egyéni tempójú követését teszi lehetővé stb.)

Úgy tapasztaltam, hogy már a kísérleti programnak is van motiváló ereje: a tanulók legnagyobb része szívesen tanult belőle, és sokszor „élvezte” is a — számára néha rejtvénytyszerűen érdekes — munkát. Ez is azt bizonyítja, hogy a programozással eldől az a fontos kérdés is: kié legyen hát a tankönyv. Ez a tankönyv kétségtelenül a tanulóé.

Az sem vitás, hogy a program biztosítja a tanítás konkrétságát: minden egyes fejezet olyan feldolgozásban találja az ismereteket, ahogyan az anyag jellege megkívánja. A program a receptszerűségnek ellensége, felhasználja azonban a tananyagnak azt a jellegét, hogy egyféle természetű anyagrészeket hasonló belső struktúrával tegyen jól tanulhatóvá.

Nem megvetendő értéke továbbá az is, hogy lehetetlenné teszi a verbalizmust. Azok a tanulók, akik „megelégednének” egy-két nyelvtani fogalom felületes ismeretével, s a hagyományos tankönyvekben olvasható szabályoknak a bemagolásával elintéztnek tekintenek a nyelvtanulást, a programozott tankönyv alapján kénytelenek saját erőfeszítésükkel, önálló gondolkodásukkal elsajátítani az ismereteket.

*

A programozás az eddig ismeretes módszerek közül a legfejlettebbnek látszik. Ezért egyben a legfinomabb és a legérzékenyebb is. Alkalmazásának minden körülményét alaposan kell tanulmányozni, hogy célravezető legyen. Az életkort, az előképzettséget, a tanulók értelmi szintjét, a tanulás formáit és feltételeit, elsősorban azonban a tantárgy (azaz az ismeretanyag) természetét alaposan kell ismerni, hogy valóban eredményesen alkalmazhassuk ezt a módszert.

A most ismertetett kísérleti tankönyv sem dicsekedhet azzal, hogy megoldotta a nyelvtanítás problémáit a felnőttoktatásnak ezen a fokán. Bizonyos azonban, hogy a kísérlet tapasztalatai igen tanulságosak, eredményei pedig megfelelnek a várakozásnak. Igazolódott a programozott oktatás pedagógiai-didaktikai korszerűsége, módszertani hatékonysága. Mindez joggal serkenthet bennünket a kísérlet folytatására — anyanyelvi műveltségünk további fejlesztésének reményében.

Szende Aladár

A nyelvtudomány műhelyéből

Strukturális-matematikai-algebrikus (nyelvészet)*

A „matematikai nyelvészet”, „matematikus nyelvész” szókapcsolatokat, legalábbis mai értelmükben, legjobb tudomása szerint e sorok írója vetette először magyarul papírra (I. NyK. 1959. 2. szám). Amikor a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőségétől megkapta e kis, eredetileg „Strukturalista irányzatok a szovjet nyelvtudományban” című ismertetésének korrektúráját, célszerűnek vélte rajta kívül álló okok miatt, hogy a közleményt átjavítsa: A címben a „strukturalista” szó helyett az „új” szót iktatta be, a szövegben meg, némi habozás és válogatás után, abból a célból, hogy ne kelljen az egészet újból tördelni és a módosított verzió hozzávetőlegesen ugyanannyi betűt tartalmazzon, mint a „szovjet strukturalisták”, „szovjet strukturalizmus”, e két kifejezést mindenütt a „matematikus nyelvészek”, „matematikus nyelvészet” kifejezésre változtatta.

Vajon valóban ilyen egyszerű a dolog, és a két név egy fogalmat takar? Erre a kérdésre szeretnénk az alábbiakban lexikonszerűen, tehát egész külsőlegesen és csupán a történeti tények pusztá felsorolásával válaszolni.

I. A „strukturalizmus”, „strukturális nyelvészet” kifejezés történetére vonatkozóan A. A. Reformatszkij szeretném hosszasan idézni: „A »strukturalizmus« terminus nem jelent meg azonnal. Sem Saussure-nél, sem ennek az irányzatnak korábbi képviselőinél (mint I. Winteler, I. A. Baudouin de Courtenay, F. F. Fortunatov) e kifejezés még, természetesen, nem szerepelt. Nem találjuk meg sem N. S. Trubeckoj, sem R. O. Jakobson, sem K. Bühler alapvető munkáiban. [Itt Reformatszkij lapalji jegyzetben hozzáfűzi: az előbbi két szerzőnek a Prágai Nyelvészeti Kör időszakában, 1929–39 között megjelent munkáira, Bühlernek meg a TCLP hasábjain a 20-as–30-as években megjelent cikkeire és „Sprachtheorie (Die Darstellungsfunktion der Sprache)” — Jena, 1934. — című könyvére gondol]. Az egyik első munka, amelyben kísérletet tesz a szerző a strukturalizmus fogalmának megalapozására, J. Posnak, ennek a nyelvészet kérdései iránt érdeklődő holland filozófusnak a cikke [H. J. Pos: Perspectives du structuralisme. TCLP, 8, 1939]. Nálunk, a Szovjetunióban, szintén felmerült ez a kérdés, mégpedig az írásbeliség nélküli és új írásbeliséggel rendelkező nemzetiségek számára készített ábécék szerkesztésének gyakorlata során . . ., az orosz helyesírás reformja során, a kartográfia és bibliográfia igényelte gyakorlati átírási kérdések vizsgálata során, valamint egyéb gyakorlati igények kielégítése kapcsán, a szótárak kiadásával, helyesejtési tanácsadók megjelentetésével stb. kapcsolatosan. A nyelv »strukturális felfogása«, »strukturális nyelvészet«, sőt, *horribile dictu* [sic] a »strukturalizmus« kifejezések már jóval H. J. Pos említett munkájának megjelenése előtt használatosak voltak [ti. „nálunk, a Szovjetunióban”]” (Reformatszkij 1957. 25–6). A Reformatszkij felsorolta „strukturalistákhoz”,

* A szerző őszinte köszönetét szeretné kifejezni Szépe Györgynek, aki kéziratával kapcsolatosan igen sok hasznos észrevételt tett.

akik ezt a kifejezést nem használták, tegyük hozzá L. Bloomfieldet: ami legalábbis főművét, a *Language-t* illeti (mai tartalmú első kiadás: 1933), a tárgymutató és saját emlékezetem szerint a „structural linguistics”, „structuralisme”, természetesen, nem fordulnak elő benne. (A tárgymutató még a „structure” szót is csupán három helyről tartja szükségesnek kiemelni az általam használt 1963-i kiadásban: az első helyen a grammatikai *struktúra* és a fonémacsoportok kapcsolatáról van szó [135], a másodikon arról, hogy bármely lexikális forma — lexical form — egy értelmes grammatikai *strukturát* képez [aláhúzás itt L. Bloomfieldtől] [264]; a harmadikon arról, hogy valamely lexikális forma formaosztályhoz való tartozását struktúrája határozza meg elsősorban [268]).

Állapítsuk meg tehát: a felsorolt nyelvészek, Baudouintól Bloomfieldig, Saussure-től Trubeckojig a) nem nevezték magukat strukturalistáknak, b) nem is sejtették, hogy ilyen irányzat van a lingvisztikában. E megállapítás ugyan némileg magától értetődő, hiszen nemhogy Jézus Krisztusról, de még Szent Péterről is ritkán mondjuk, hogy római katolikus volt (de ők maguk legalábbis ezt biztosan nem mondták, nem is mondhatták).

És mi történt a továbbiak során? Az egyik pólus, a Szovjetunió vonatkozásában elég közismert a helyzet: a marizmus, majd a Sztálin-cikkek megjelenését (1950) követő években csak szidalmazni lehetett a „strukturalizmus” szót; hogy ettől függetlenül, ha kisebb arányokban is, folytak ilyen irányú kutatások, arról fentebb említett kis ismertetésünkötől kezdve 1964-ben megjelent terjedelmesebb tanulmányunkig részletesen írtunk. (A továbbiakról 1. alább, a 2. alatt.)

És az Egyesült Államokban? A bloomfieldi iskola „székhelyén”, Chicagóban 1947-ben lát először napvilágot Z. Harrisnek a könyve *Methods in Structural Linguistics* (negyedik kiadás 1960. „Structural Linguistics”) címmel. I. A. Gleason hasonló jellegű, igen népszerűvé vált könyvének címe: „An Introduction to Descriptive Linguistics” (New York, 1955. Ennek elkészült az orosz fordítása is: Moszkva, 1959.). Az itt előforduló „deskriptív” szó tartalmi értékelését részben már korábban érintettük [„Modell”, Nyr. 89: 465 kk], részben és főleg egy későbbi cikkben érintjük: „Generatív nyelvtan”). Ch. Hockett kézikönyve: *A Course in Modern Linguistics* (New York, első kiadás: 1958., ötödik: 1963. — Antal László különösen Harris könyvére és cikkeire építette korábbi tanulmányait, mi a magunk részéről a Hockettet tartjuk a legsikerültebbnek ebben a népszerű kézikönyvműfajban, mely szempontunkból éppen azért érdekes, mert nem kíván újat mondani, újabb kutatásokról beszámolni, csupán a „levegőben lógó”, közismert igazságokat foglalja össze.) A továbbiak szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Harris Chomsky közvetlen mestere (tehát az „öröklődési” vonal valahogy így fest, igen durván vázolva a mestereket és tanítványokat: Bloomfield—Harris—Chomsky). A felsorolásból úgy tetszhet, Harris volt az, aki először használja kézikönyvének címében a „structural” szót, munkájának előbb említett jellege természetessé teszi, hogy ezt már előtte is nemegyszer használták, nem akart vele semmi újat mondani. Hogy a „strukturális” és a „deskriptív” szavakat jobban összeköthessük, idézzük Harris 1947 januárjában írt előszavának legelső mondatát: „Az olvasó e könyvben a strukturális módszerek egy rendszerét [set] kapja a deskriptív nyelvészet számára; így haszonnal forgathatják azt mind nyelvészhallgatók, mind olyan személyek, akiket érdekel a nyelvészetnek mint tudománynak a jellege” (az 1960-as kiadásban V. lap). A deskriptív nyelvészet, a deskriptió mint bloomfieldi cél tehát marad, e cél elérésének módszere a strukturális elemzés. Ugyanebből az előszóból kiderül, hogy Harris szerint „... a distribúciós viszonyok logikája a strukturális nyelvészet alapja”, itt tehát már a „strukturális nyelvészet” (structural linguistics) is szerepel, megismételve a mű címét.

A magukat strukturalistáknak még nem nevező alapítók és az itt említett kézikönyvek megjelenése között terjedt el tehát ez az elnevezés annyira, hogy már a kézikönyvek is alkalmazzák minden különösebb magyarázat nélkül. A fogalom s az elnevezés

népszerűsítésében a prágai iskolán kívül (ennek kiadványaiból hivatkozik Reformatszkij Pos 1939-i tanulmányára) és nála még valószínűleg nagyobb szerepe van a koppenhágai iskolának. Ugyancsak 1939-ben indul meg Hjelmslevék orgánuma, az *Acta Linguistica*, melynek első kötetét V. Brøndal „Linguistique structurale” című cikke nyitja meg.

2. Hogyan és hol tűnik fel ezek után a „matematikai” (sőt: „algebrai”) elnevezés?

Maga a nyelvstatisztika, mely kétségtelenül matematikai eszközöket is felhasznál, majdnem egyidős a történeti-összehasonlító módszerrel. Én magam az orosz nyelvészeti irodalomban 1847-től tudtam kimutatni szinte megszakítás nélküli alkalmazását (vö. Papp: 1964. 9); nyilván hasonló a helyzet egyéb nemzeti nyelvtudományok esetében is. —A nyelvstatisztika újabb fejlődésére P. Guiraud és J. Whatmough bibliográfiai szolgáltatnak pontos adatokat; eszerint a harmincas évek második felében jött létre a nyelvészeti statisztika nemzetközi bizottsága.

A matematikai nyelvészet azonban a szó mai értelmében elsősorban nem kvantitatív nyelvészetet jelent.

Plath tanúsága szerint (l. Irodalom) a Harvard egyetemen 1955-ben indult egy matematikai nyelvészeti szeminárium: „ez az első megjelenése e tárgynak akadémiai [egyetemi] rendszerben” (i. m. 21). Spang—Hanssen szerint „a matematikai nyelvészetet magát (kivált az amerikai irodalomban) egy külön irányzatnak tekintik” (kiemelés Spang—Hanssantól, az angol kifejezés: *mathematical linguistics* — 133). Ugyanő e terminológiai kezdeményezést 1954-re teszi, ez azonban nem látszik ellentmondani Plath idézett adatának: sőt, ha valami 1955-ben lép be az „akadémiai rendszerbe”, az feltehetően már valamivel előbb is megvolt, mint 1954. Két további nyugati adat Plath alapján: 1957-ben megindul Japánban a *Mathematical Linguistics* elnevezésű folyóirat, ugyanitt társaság is alakul *The Mathematical Linguistics Society of Japan* névvel (pontosabban: valószínűleg egy japán névvel, melyet Plath így fordít angolra). Az 1957-i oslói kongresszuson J. Whatmough számol be a matematikai nyelvészet kérdéseiről, az 1962-i bostoni (Egyesült Államok) általános nyelvészeti kongresszuson a kiadott anyag tanúsága szerint külön szekció működött e címmel. A bostoni kongresszussal majdnem egy időben Münchenben gyűlt össze egy matematika nyelvészeti szimpozium, melyen eléggé egységesen, mint mondják (én Y. Bar-Hillel szóbeli közlésére támaszkodom e tekintetben), az az álláspont alakult ki, hogy a matematikai nyelvészetet inkább, nehogy a kvantitatív nyelvészettel (nyelvstatisztika) összetévevessék, „algebrikus” nyelvészetnek kell nevezni. Így tehát, íme, nyugaton elértünk a címünkben felvett utolsó kifejezésig is; ez idő óta általános e területen a latin-angol terminológia is.

A szovjet helyzet röviden a következő. A Voprosi jazikoznanyija 1956. évi 4. számában (ennek hivatalos megjelenési ideje július—augusztus, kéthavonként megjelenő folyóiratról lévén szó) szerkesztőségi cikk hív fel a strukturáliszmus kérdéseinek megvitatására; ez a vita szünet nélkül folyik körülbelül 1960 derekáig (erről bővebben lásd említett s más tanulmányainkban), majd újból fellángol 1965 tavaszán (erről lásd alább, 4.). A vitát itt úgy summázhatnám e közleményünk „profiljának” megfelelően, hogy ugyanakkor, amikor a „strukturáliszmus” szó s a vele egy töből alkotottak korábban éles bírálat tárgyai voltak, addig most ugyanez a szó ilyen éles rehabilitálást nem kapott. Az SZTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1959. június 7—8-i ülésén elfogadott határozata e szempontból páratlanul érdekes olvasmány: élesen bírálja a strukturális nyelvészetet, de ugyanakkor bizonyos előnyös oldalaira is rámutat. A határozat intézkedő részéből kiderül, hogy az osztályvezetőségnek létre kellett hoznia két strukturálista nyelvészeti osztályt (az egyik élére, a Vinogradov vezette Orosz Nyelvi Intézetbe Saumjant állítva), továbbá megerősítenie az eddig egyetlen meglévőt (Reformatszkijét a Nyelvtudományi Intézetben). Az osztályvezetőség ezúttal nem hajtotta végre határo-

zatát; az SZTA Elnökségének 1960. június 6-án kelt határozata után azonban szinte azonnal megalakulnak az új strukturalista munkahelyek; e határozat szövegét azonban legalábbis e sorok írója nem látta, a róla szóló közleményben hivatalosan, szavakban a strukturalizmus ismét csak nincs teljes határozottsággal rehabilitálva (l. Elnökségi határozat 1960). — És az ennek megfelelő másik véglet: Saumjának 1960 őszi tanulmánya jelenik meg a Voproszi Filozófii hasábjain, melyben a strukturális nyelvészetet a nyelvészeti diszciplínák hierarchikus rendszerének csúcsán álló ágának nevezi (l. Saumján 1960). A személyi kultusz éveiben egy ilyen, a vezető filozófiai orgánium lapjain megjelent cikknek végzetes hatása lett volna (magára a szovjet strukturalizmusra is, mert a monopol helyzet meggyőződésünk szerint a legjobb tudományos irányzatot is megöli). Most azonban, a lenini normák helyreállításával, az egyre szélesedő közéleti és tudáspolitikai demokrácia levegőjében e közleménynek egyáltalán semmi visszhangja sem lett: nyelvészeti folyóiratokban még csak nem is hivatkoznak rá az eltelt fél évtizedben. Természetesen nem is vitatkoznak vele.

Ilyen bizonytalan felső állásfoglalás mellett a nyelvtudomány kétkezi munkásai főleg két kibúvót találtak, ha éppen ilyen irányban kívántak kutatásokat folytatni. Egyrészt: a gépi fordítást (1956. december 24-én alakul meg a Moszkvai Idegen Nyelvi Főiskola falai között a Gépi Fordítói Egyesülés). Másrészt: a szilárdan álló és lankadatlanul fejlődő orosz matematika védőszárnyai alá vonulnak (1956. szeptember 24-én karközi szeminárium kezd meg működését a Moszkvai Állami Egyetemen „A matematikai módszerek néhány alkalmazása a nyelvtudományban” címmel). 1958 őszi, elsőnek Leningrádban, megindul az egyetemi matematikai nyelvészet szak, ezt követi Moszkva (az egyetemen kívül itt az Idegen Nyelvi Főiskola is), Kijev és még néhány más nagyobb város egyeteme. 1958-ban megindul a Problemi kibernetiki című sorozat, Ljapunov professzor szerkesztésében, az első kötet mindjárt tartalmaz egy „Matematikai nyelvészet” elnevezésű rovatot is (Kulagina és Melesuk két cikkével — az első azóta világhírnevet adott szerzőjének, a második különösen magyar szempontból érdekes, l. Irodalom). Jellemzők a szovjet kollégáink által rendezett konferenciák elnevezései is: az első (1957, Leningrád) a „statisztika” szót hordozza címében, a második (1958, Moszkva) — a gépi fordítást, a harmadik (1959, Leningrád) neve: Matematikai nyelvészeti konferencia (bővebben s a továbbiakat l. Papp 1964, 32 kk.).

Vonjuk le a lexikonkonklúziót: az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban majd-csaknem egyszerre valami hasonló áramlat, különböző előzmények és indítékok után, a „matematikai nyelvészet” elnevezést kapta. Fontos megjegyeznünk, hogy szovjet kollégáink nyilvánvalóan nem jártak el önkényesen e név választásakor, ha abban sarkallólag hathattak is rájuk az előnytelen tudáspolitikai konfigurációk.

Vessünk végül egy rövid pillantást a hazai helyzetre is. 1961-ben volt egy emlékeztető „Vita nyelvtudományunk elvi kérdéseiről”, melyet nem hivatalosan mindenki a „strukturalista vita”-ként emleget, 1962 tavaszán pedig már egy „matematikai nyelvészeti munkaértekezlet” (anyagát l. Kalmár—Telegdi 1964). Ugyancsak 1962-től megalkul a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen egy „Matematikai és alkalmazott nyelvészeti”-nek nevezett munkacsoport, valamint egy kutatócsoport az MTA Számítástechnikai Központjában. Ennek megalakulásakor még neve sem igen van; 1963-tól megindítja azonban a Computational Linguistics című folyóiratot, ezzel szerencsésen nevet adva saját magának is („számítógépes nyelvészeti csoport”), meg be is dobva a hazai köztudatba egy újabb elnevezést („computational” — ezt a címben már fel sem mertem venni, negyedikként).¹

¹ Szépe György hívta fel figyelmünket arra is, hogy tudomása szerint a *computational linguistics* elnevezés először az alább említendő (l. 3.) 1962. évi tihanyi konferen-

3. Feltételezzük, hogy az olvasó többé-kevésbé tisztában van azzal, mit tartalmaznak az 1. pontban említett és ahhoz hasonló „strukturális” kézikönyvek. Mit tartalmaznak ezzel szemben az elnevezésükben „matematikai” nyelvészeti, hasonló jellegű, kiadványok, ha vannak ilyenek?

Elsőként Plath említett cikkével kezdeném: ez ugyan nem kézikönyv, de áttekintést nyújt arról, milyen kérdéseket ölel fel a „matematikai nyelvészet” (1961.). Plath tárgyát két fő részre bontja. Az elsőben „Statisztikai nyelvmodellek” címen érinti a Zipf-törvényeket és a hozzájuk hasonló makrolingvisztikai modelleket, a stílusstatisztikát, az információelméleti modelleket, a történeti-összehasonlító terrénumon végzett kvantitatív kutatásokat. A másodikban, „Strukturális nyelvmodellek” elnevezés alatt a következő kérdéseket veti fel: halmazelméleti modellek, mondat szintézis és szintaktikai-deszkriptív modellek (köztük a Chomsky és Yngvéé is), szintaktikai elemzést szolgáló modellek. Végül, egy rövid befejező részben utal az alkalmazásokra (data-processing).

Gustav Herdan 1960-ban megjelent nagy monográfiája, a *Type-token Mathematics*, alcímében az „A Textbook of Mathematical Linguistics” elnevezést viseli: lényegében bizonyos fajta szinkron nyelvtatisztika. Achmanova szerkesztésében 1961 folyamán látott napvilágot egy könyvecske a nyelvvizsgálat egzakt módszereiről, ennek alcíme: „Az úgynevezett »matematikai nyelvészetről.«” E mű két eléggé érdektelen általánosabb jellegű fejezet után (szerzője a kötet szerkesztője) Melcsuk két tanulmányát tartalmazza (a nyelvi jelentések tipizálásáról és a gépi fordításról — mind a kettő egészen kiváló a maga nemében), Frumkinét a nyelvtatisztikáról (igen ügyes és tartalmas összefoglalás), Paducevát az információelmületről (szintén igen hasznos tanulmány!). 1963-ban Bukarestben lát napvilágot S. Marcus „Matematikai nyelvészet” című könyve, melyben egyetemi előadásait foglalta össze. Itt a fonológiától kezdve a szintaxisig majdnem mindenről van szó, amiről az 1. alatt említett munkák is említést tesznek. Ám mindez a korábbi műveknél sokkal egzaktabb, formalizáltabb: a könyv egészen következetesen a matematikai, matematikai-logikai „nyelv” fut végig. (Én magam nem olvasok románul, de a munka egyes fejezeteit egész pontosan meg tudom érteni: ezekben a „természetes nyelvi”, vagyis román szövegdarabok jóformán csak az egyes képleteket összekötő kötőszavakra [„bár”, „ugyanakkor”, „tehát”, „innen” stb.] szorítkozik; ugyanakkor csak a bevezető fejezetét, mely végig románul van írva, kiadtam referálni egy románul jól tudó hallgatónak, de az csak nagy ügyel-bajjal birkózott meg vele.) 1964 végén Budapesten jelent meg Kiefer Ferenc „Matematikai nyelvészeti tanulmányok” című kézikönyve, ugyancsak a szerző egyetemi előadásai. Az egyes fejezetek címe: A nyelv matematikai modelljeiről, Véges állapotú grammatika, A mondat szerkezet grammatikája, Transzformációs grammatika, A kategoriális grammatikáról, Kulagina modellje, Szemantikai modellek, Yngve modellje stb. Vagyis a tárgy egészét felölelni nem kívánó tanulmányok a fonológia kivételével ismét az egész strukturális nyelvtudomány területéről valók (még a szemantikát is beleértve — ezt az 1. alattiakban aligha találánk meg).

Ha tehát Herdan könyvét nem tekintjük (eszerint ugyanis a „matematikai nyelvészet” = „nyelvtatisztika”), megállapíthatjuk, hogy Amerikától a Szovjetunióig, Bukaresttől Budapestig az elmúlt fél évtized alatt azt kezdték a „matematikai” jelzővel illetni, amit azelőtt a „strukturálissal” illettek, legalábbis, ami a tematikát illeti. Az ebből fakadó terminológiai bizonytalanságot jól érzékeltethetik az egyes konferenciák, szimpóziumok elnevezései, ahol lényegében ugyanazok a személyek ugyanazokról a kérdésekről beszélnek: 1959 (Erfurt): *Zeichen und System der Sprache* (ennek folytatása

cián hangzott el Y. Bar-Hillel előadásában. Idézem Szépe Györgyöt: „... utána Y. Bar-Hillel egy hétig konzultált algebrai és számítógépes nyelvészetről. [Az előbbi] lényegében a gépi fordítók nyelvészetét jelölte (számítógépes) a teoretikusok nyelvészetével (algebrai) szemben. — Innen a folyóirat címe is”.

ugyanilyen elnevezéssel: 1964, Magdeburg); 1962 (Tihany): „A matematika alapjai, matematikai gépek és alkalmazásai” szekciója: „Matematikai nyelvészet, gépi fordítás”; 1964 (Prága): „Colloquium on Algebraic Linguistics and Machine Translation”; 1965 (New York): „International Conference on Computational Linguistics”; az 1963-i szófiai szlavista kongresszuson a „mi” szekciónk az „Alkalmazott nyelvészeti” elnevezést viselte stb. Ezen elnevezésbeli újítás ellen tekintélyesen felemelte a szavát az 1962-i általános nyelvészeti kongresszuson (ott is volt egy szekció „Matematikai nyelvészet” elnevezéssel) Spang-Hanssen (l. Irodalom).

Az elnevezésbeli változás alatt természetesen valamilyen lényegbevágó változás is meghúzódhat. Fentebb utaltunk Marcus könyvére: megértéséhez inkább a matematikai logika, a halmazelmélet nyelvét (szimbólumrendszerét) kell ismerni, mint a román nyelvet. Egy ellenkező előjelű példa: a Voproszi Jazikoznanyija jó szemű szemleírója, ismertetvén a „Lingustics” elnevezésű, nemrég megindult Mouton-sorozat első nyolc számát, melyek mindegyikében szerepel Antal László két-három tanulmánnyal, ismertetéssel stb., többször kitér külön e magyar szerzőre. Mindig igen nagy rokonszenvvel és elismeréssel, de többször is, mintegy mellékesen, megjegyezve, hogy Antal — „hagyományos” a modern lingvisztikában. (l. Vopr. Jaz. 1965. 2. 116—23). (Többek között éppen ezt aényt, a hagyományosságot is Antal érdemül tudja be.) Nem indokolja ugyan, miért hagyományos Antal, de nem lehet kétséges: azért, mert nem törekszik gondolatainak matematikai egzaktságu meghatározására és matematikai nyelvü megfogalmazására (a kettőnek természetesen együtt kell járnia). Ez valóban egész határozottan érezhető Antal munkáiban, mint említettük, Leontyjevnek (a szemleírónak) ez rokonszenves is; másnak (gondolunk pl. egy M. Bierwisch-recenzióra Antal Content, Meaning, and Understanding c. könyvéről) — kárhoztatandó.

A struktúrák tana a mai matematikától egyáltalán nem esik távol. Sőt, amennyire a matematikát mennyiségtannak lehet nevezni, éppen annyira struktúratannak is hívhatnánk ma (persze valójában a matematika se nem csak mennyiségtan, se nem csak struktúratan). Csak „fel kellett nőnie” a matematikának is ahhoz, hogy olyan bonyolult struktúrákat tudjon vizsgálni, mint a nyelv; meg a nyelvészetnek is el kellett érnie az egzaktság és absztraktság olyan fokára, amikor e fejlett matematikai eszközöket már alkalmazhatja. Mint Kalmár akadémikus szóban többször hangsúlyozta: egyes nyelvészeti problémáknak érezhetően még nincs meg a mai napig sem az adekvát matematikai megközelítési lehetősége (ilyen például a diakrón vizsgálatok által felvetett, az időben változó struktúraseregek kérdése).

Vagyis, véleményünk szerint (ez tehát már alkalmasint nem olyan triviális és ezért megcáfolhatatlan állítás, mint az előzők voltak, ahol egyszerűen címetek és alcímetek soroltunk fel) a következőt mondhatjuk. A modern lingvisztikát kutatási tárgyát tekintve megilleti a *strukturális* jelző: valóban, szinkrón (ritkábban: diakrón) struktúrákat vizsgál. Viszont ma már struktúrákat nem lehet másképp vizsgálni, mint a matematika (szűkebben: a modern algebra) módszerével. Ha ez az állításunk igaz — ismételjük, ez nem következik egészen közvetlenül, mechanikusan az itt felsorolt tényekből —, akkor valószínűleg kár az elnevezésen vitatkozni: az egyik valamit a tárgya, a másik — a módszere alapján határoz meg. De ugyanazt a valamit. — A címek, kongresszusi elnevezések stb. zűrzavarában pedig talán annyit mondhatunk: pillanatnyilag az a helyzet, hogy ha valahol a *matematikai* jelzőt látjuk, ott következetesebben formális kifejtést várhatunk; ezen belül a *computational* jelző esetében — több-kevesebb kipillantással a gépi alkalmazások felé.

4. Baj azért még így is marad. Mert ha így, némi ügyel-bajjal végigkövettük a „strukturális” nyelvészet önelnevezésének fejlődését, a jelenlegi elnevezések fedte tartal-

mat — ezt az egész komplexumot valahogyan meg kell különböztetni a „hagyományos” nyelvészettől, ha lehet. Ha meg ez lehetetlen — akkor nyilván el kell hagyni a nyelvészet szó elől mind a *strukturális* stb., mind a *hagyományos* stb. jelzőket.

1965 tavaszán-nyarán két szovjet nyelvész (Filin, majd Abajev) a Voproszi Jazikoznanyija hasábjain két nagy cikkben támadt rá újból a strukturalizmusra. Felléptüknek köszönhetjük, hogy Revzin, aki a folyóirat szerkesztőségének tagja 1964 nyara óta, nem a szerkesztőség, csak a maga nevében — válaszol ezekre a cikkekre, pontosabban: természetesen ő sem száll vitába velük, hanem kifejti épp a mi általunk itt felvetett kérdésben elfoglalt álláspontját. Eszerint a mai, nem kielégítő szóhasználat „... strukturális nyelvészetnek nevezi a nyelvészeti modellálás egész területét (függetlenül attól, hogy az illető modellekben felhasználásra kerül-e a logikai-matematikai apparátus vagy nem...)” (i. m. 46). Ezzel szemben ugyanez a szóhasználat a „hagyományos” nyelvészetten érti „... azoknak az eszméknek, módszereknek és tényfeltárásoknak az összességét, melyek a strukturális nyelvészet kialakulása előtt jöttek létre, vagy nem használják az előbbi fogalmait és módszereit” (uo.). Egész cikkét azután annak szenteli Revzin, hogy kimutassa: mennyire feltételez ez a felosztás, mennyire szükség van éppen most a nyelvtudomány egységére, hogy ez a felosztás mennyire „elévül és akadályozza azoknak a feladatoknak a teljesítését, amelyek a mai nyelvtudomány előtt állnak” (48). Véleménye szerint aligha használna a hagyományos nyelvtudománynak, ha olyan ágaiban, mint a dialektológia, fordításelmélet, kétnyelvűség, költői és szépirodalmi nyelv vizsgálata, nem használhatná fel a strukturális módszereket. Még talán többet veszítené azonban a strukturális nyelvészet, ha absztrakt modelljeit nem kívánná állandóan ellenőrizni a „hagyományos” nyelvészet megfelelő ága által gyűjtött és feldolgozott anyagon. Szükségesnek tartja, hogy a szellemi örökségi vonal biztosítása érdekében a hagyományos nyelvészet fontos fogalmait a strukturalizmus formalizálja, hogy a maga fegyvertárában, modelljeiben azt felhasználhassa. A strukturális nyelvészet a nyelv struktúrájára vonatkozóan bizonyos hipotéziseket épít: ezeket a hipotéziseket ellenőrizni kell, és erre a legjobb anyagot a nyelvtörténet szolgáltatja — tehát éppen a hagyományosan legfejlettebb ág. Hasonló módon, Revzin szerint, igen sokat tanulhat a sokkal fiatalabb strukturális szemantika a hagyományostól (vö. i. m. 58—9). Vagyis: a hagyományos módszereknek, gondolatoknak, eredményeknek benne kell lenniük az újakban és viszont: a nem hagyományos ágak nyilván termékenyítőleg hatnak a hagyományos ágakra és kutatásokra.

Источники: Ахманова, О.С. и др. О точных методах исследования языка (О т. н. „математической лингвистике”) М. 1961; Абаев, В. И. Лингвистический модернизм как де-гуманизация науки о языке. Вопросы языкознания [ВЯ] XIV (1965). 3. 22—43; Bloomfield, L.: Language. Chicago 1933, általunk használt: 1963; Chomsky, N.: Syntactic Structures. 1st s-Gravenhage 1957, 2nd 1963; Elnökségi határozat 1960: Григорьев В. И.: О развитии структурных и математических методов исследования языка. ВЯ IX (1960). 4. 153—5; Филин, Ф. П.: Заметки о состоянии и перспективах советского языкознания. ВЯ XIV (1965). 2. 15—29; Gleason I. A.: An Introduction to Descriptive Linguistics. N. Y. 1959; Herdan, G.: Type-token Mathematics. A Textbook of Mathematical Linguistics. 1st s-Gravenhage 1960; Hockett, Ch.: A Course in Modern Linguistics. N. Y. 1958, 2nd 1963; Kalmár László—Tellegdi Zsigmond (szerk.): Általános nyelvészeti tanulmányok. II. Budapest 1964; Kiefer Ferenc: Matematikai nyelvészeti tanulmányok. Budapest 1964; Кулагина, О. С.: Об одном способе определения грамматических понятий на базе теории множеств. Проблемы кибернетики I. М. 1958. 203—14 (magyarul I. Papp 1964 függelékeként. 123—46); Леонтьев А. А. (ism.): „Linguistics” 1—8, 1963—1964. ВЯ XIV (1965). 2. 116—23; Marcus, S.: Linguistică matematică. București 1963; Мельчук, И. А.: О машинном переводе с венгерского на русский. ПЖ I М. 1958. 222—64 (magyarul I. Papp 1964 függelékeként. 147—214); Osztályvezetőségi határozat. 1959: О работах по структурному анализу. Решение Бюро Отделения ЛЯ ... ИАН ОЛЯ XIX (1969. 74—7); Papp F.: Új

irányzatok a szovjet nyelvtudományban. NyK. 61 (1959): 2. 392—410; Papp F.: Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. Budapest 1964; Plath, W.: Mathematical Linguistics. In: Trends in European and American Linguistics 1930—1960. Utrecht—Antwerp. 1961; Реформатский, А. А.: Что такое структурализм? ВЯ VI (1957). 6. 25—37; Ревзин И. И., Структурная лингвистика и единство языкознания. ВЯ XIV (1965). 3. 44—59; Шаумян. С. К.: Лингвистические проблемы кибернетики и структурная лингвистика. Вopr. философии XIV (1960). 9. 120—31; Spang-Hanssen, H.: Mathematical Linguistics — a Trend in Name or in Fact? In: Preprints... IXth ICL. Cambr. 1962. 133—8.

Papp Ferenc

A predikatív viszony

I. Az alany—állítmány viszony többféle nézőpontból

A predikatív szerkezetek kombinált szempontú (nyelvtani, logikai és úgynevezett lélektani) elemzésének nálunk több mint száz éves múltja van. A régi és újabb vitákból leszűrte eredmények figyelembevételével és a korszerű nyelvi elemzések módszerével a nyelvtan szempontjából megnyugtatóan oldotta meg a kérdést Károly Sándor (Nyr. 88 : 158—68). Mivel e kitűnő összefoglalás megjelenése után is napvilágot láttak figyelemre méltó szempontok és kisebb tévedések (l. Balázs-Piri Aladár: Nyr. 89 : 209—19), szeretném ezeket a szempontokat is felhasználva újra értékelni és az eddigieknél pontosabb, következetesebb elemzési műveletekkel némileg másképp megvilágítani az eddigi eredményeket.

I. A nyelvtani elemzés három fő szempontja

Ha az alany—állítmány viszonyt nyelvtani jelenségnek tartjuk, akkor a viszony alanyi és állítmányi tagját fel kell tudnunk ismerni a nyelvi elemzés eszközeivel. (L. MMNyR. 2 : 148.) Ezek az eszközök a következők: 1. alak és jelentés szerint közvetlenül felismerhető szófaji sajátosságok, 2. a szerkezet tartalmi (jelentésbeli) elemzése, 3. a szerkezet formai (viselkedésbeli) elemzése.

1. Szófajilag jól elkülönül egymástól a főnév és az ige, sőt a főnév és a melléknév (melléknévi névmás, melléknévi értékű számnév) is. A főnév helyett főnévi névmás vagy főnévként használt más szó is állhat. Az ilyen példák tehát nem jelentenek problémát: a) *A madár száll.* — b) *Ő utazik.* — c) *A holló fekete.* — d) *Ő becsületes.* — e) *Utazni jó.* — f) *Ez három.*

Nézzük meg azonban a következőket: g) *Az alma gyümölcs.* — h) *Ez a gyümölcs alma.* — i) *Fischer a bajnok.* — j) *A csend a halál.* Ezekben nincs szófaji különbség a predikatív szerkezet két faja közt. Ha a nyelvtani elemzés csak szófaji és szóalakotani elemzésből állna, akkor ezekben nem volna grammatikailag elemezhető mondatnyi viszony. Ilyesmit állít Balázs-Piri (i. h. 209) az azonosítást tartalmazó i) és j) típusról, melyekben a két tag fogalmi köre egyenlő. Az alásoroló g) és h) típusban szerinte is van grammatikailag kifejezett predikatív viszony. Ezt már nem nyelvtani-formai elemzéssel, hanem a predikatív viszony tagjainak kifejtésével, értelmezésével állapítja meg, tehát a 2. elemzési szempont alapján.

A szófaji elemzésnek van egy régi és igen egyszerű módja is: a rákérdezés. Ez is behelyettesítés, átalakítás: az illető mondatrész helyébe a szófaját legáltalánosabban képviselő kérdő névmást tesszük úgy, hogy a kérdésre természetes nyelvérzéssel felelve az eredeti mondatrészt kapjuk. Az ígét nem ezen az alapon szoktuk felismerni, azért két első példánkra itt ne térjünk ki. Kezdjük mindjárt a névszói szerkezetekkel: 1c) Mi?

— milyen? (*Mi fekete? A holló milyen?*) — 1d) Ki? — milyen? (*Ki becsületes? Ő milyen?*) — 1e) Mi? — milyen? (*Mi jó? Utazni milyen?*) — 1f) Mi? — mennyi? (*Mi három? Ez mennyi?*) — 1g) Mi? — mi? (*Mi gyümölcs? Az alma mi?*) — 1h) Mi? — mi? (*Mi alma? Ez a gyümölcs mi?*) — 1i) Ki? — mi? (v. ki?) (*Ki a bajnok? Fischer mi? Fischer ki?*) — 1j) Mi? — mi? (*Mi a halál? A csend mi?*)

Ha a szerkezet egyik tagja *ki?* vagy *mi?* kérdésre, a másik pedig *milyen?* *mennyi?* kérdésre felel, akkor a *ki?* *mi?* kérdésre felelő tag az alany, a nem erre a kérdésre felelő tag az állítmány. De teljesen használhatatlan ez az elemzési mód a g)–j) esetekben, ahol mindkét tag az alany kérdésére felel.

2. Itt tesz jó szolgálatot az értelmezés, vagyis a körülíró behelyettesítés: az adott nyelvi egységet (legtöbbször szót, szókapcsolatot, a mi esetünkben predikatív szószervezetet) más szavakkal helyettesítjük, de úgy, hogy nagyjából ugyanazt az értelmet fejezze ki. Az értelmezésre használt nyelvi egység (szószervezet, mondat szerkezet) tehát szinonimája az értelmezett szerkezetnek.

Az igés predikatív szerkezet annyira elemi jelensége a mondatnak, hogy magát a szerkezetet nem tudjuk további körülírással kifejezni. De nem is szükséges, hiszen itt nyilvánvaló, hogy melyik a szerkezet alanyi és melyik az állítmányi tagja. A következő típusokban a névszói predikatív viszonyt azáltal értelmezzük, hogy a szerkezet egyik tagját igei szószervezettel írjuk körül vagy igével helyettesítjük. Amelyik tagot így körülírhatjuk, igésíthetjük, az a szerkezet állítmányi tagja. (Vö.: Károly: Nyr. 88 : 160–1; Antal: MNy. 53 : 449; Tompa: MNy. 59 : 325.) Ezt a predikatív szerkezetnek csak egyik tagjával tehetjük meg:

2c) 'A holló feketének látszik (v. fekete tollazatot visel), feketélik'. — 2d) 'A szóban forgó személy becsületes módon él (v. viselkedik)'. — 2e) 'Az utazás jónak mutatkozik (v. jó érzést okoz, jó hatást kelt)'. — 2f) 'A mutatott v. szóban forgó dolog három darabból áll'. — 2g) 'Az alma a gyümölcsök közé tartozik'. — 2h) 'Ez a gyümölcs az almák közé tartozik'. — 2i) 'A Fischer nevű sakkozó a bajnoki győzelmet érte el'. — 2j) 'A csend a halált jelenti'.

Vigyázzunk, hogy az efféle behelyettesíthető értelmezés ne tartalmazzon létigés szerkezetet! Úgy alakítsuk át az igétlen predikatív szószervezetet, hogy az egyik alany alakú tag viszonyragot kapjon. Ilyen értelmezéses átalakítással kiderül, hogy a g)–j) típusokban is különbség van a két viszonyrag nélküli tag közt: az egyik mindenképpen alany alakú marad, a másik átalakítható tárggyá, határozóvá, vagy pedig képzéssel igévé, melléknévvé. (A létigével való kiegészítés más szempontot visz az elemzésbe: az ige előtti főhangsúlyos mondatrész döntő szerepét, tehát a szórenddel összefüggő mondathangsúly szempontjait. Erről később bővebben, l. a 2. fejezetet.)

3. A formai elemzés módja a szerkezeti átalakítás úgy, hogy a predikatív szószervezet két eleme és a köztük levő viszony tartalma megmaradjon. (Vö.: MMNyR. 2 : 127; Tompa: MNy. 59 : 327.) Próbáljuk meg, hogyan viselkedik a szerkezet két tagja, ha az egész szerkezetet függővé tesszük egy *lát*, *tud*, *érez* vagy más hasonló jelentésű igétől:

3a) *A madarat szállni látom.* — 3b) *Őt utazni látjuk.* — 3c) *A hollót feketének látod.* — 3d) *Őt becsületesnek tudom.* — 3e) *Utazni jónak látom.* — 3f) *Ezt háromnak gondolom.* — 3g) *Az almát gyümölcsnek tudom.* — 3h) *Ezt a gyümölcsöt almának látom.* — 3i) *Fischert a bajnoknak tudom.* — 3j) *A csendet a halálnak érzik.*

Ez az átalakítás valamennyi típusban hasonló szerkezetet eredményez: a predikatív szerkezet egyik tagjából mindig tárgy lesz (ha főnévi igenév, változatlanul), a másik tagból pedig, ha ige, akkor főnévi igenév, ha meg névszó, akkor részeshatározó (dativus praedicativus).

Foglaljuk mármost egybe a predikatív szerkezet szófaji, tartalmi és formai elemzésének eredményeit. Szófaji formák szerint egészen világosan felismerhető a predikatív

szerkezet alanyi és állítmányi tagja, ha az egyik tag ige. A névszói predikatív szerkezetek közül a névmásos rákérdezéssel választhatjuk ki azokat a fajtákat, amelyekben a szerkezet egyik tagja nem főnév. Rákérdezéssel sem tudunk azonban különbséget tenni a két tag közt akkor, ha mind a kettő főnév. A tartalmi és a formai átalakításos elemzés egybehangzó eredményt ad a két főnévből álló predikatív szerkezetre nézve is: az egyik tag vagy mindig alany alakú (viszonyrag nélküli) marad, vagy egy függő szerkezet tárgyává alakul, a másik tag pedig tartalmi átalakítással igévé, melléknévvé, tárggyá, határozóvá, formai átalakítással egy más igt kiegészítő részeshatározóvá lesz.

2. Mondathangsúly

Egy predikatív szó szerkezet akkor tekinthető mondatnak, ha éppen aktuális mondanivalót fejez ki. Az éppen elhangzó mondathoz pedig valamilyen hangsúlyozás is tartozik. Ha a szerkezet egyik tagját sem hangsúlyozzuk különösebben, akkor az előbb felsorolt a)–j) példákban a második — az iménti elemzésben állítmánynak mutatkozó — tag kap helyzeténél és nyelvtani jellegénél fogva némileg erősebb súlyt, és ezt hirtelen eső kezdetű hanglejtéssel is kifejezzük. Előfordul az is, hogy a második — eddigi elemzésünk szerint állítmányi — tagot értelmi (szembeállító) vagy érzelmi mondathangsúllyal erősebben kiemeljük, pl. *A maddr száll* (nem piher). Ezt a kiemelést mind a tíz példán végrehajthatjuk, az alany–állítmány viszonyon ezzel nem változtatunk.

Kiemelhetjük azonban mondathangsúllyal az első — alanyi — tagot is: *A maddr száll*. Ezzel olyan helyzetet teremtünk, hogy a mondatnak legfontosabb szava nem azonos a predikatív szó szerkezet állítmányi tagjával. Vajon megmaradnak-e a predikatív szó szerkezet állítmányának az 1. fejezetben kielemezett jellemzői ilyen helyzetben is?

A tagok szófaji-formai jellemzői természetesen nem változnak, függetlenek a mondathangsúlytól. A rákérdező módszere nem alkalmas az elemzésre, ha kötött mondat-hangsúlyú, aktuális mondattal van dolgunk, mert a kérdőszó a valóságos kérdésben szükségképpen mondathangsúlyos, ezért a rá felelő mondatrész is mindig mondathangsúlyt kap. — Vizsgáljuk tehát végig igétlen példáinkat a másik két módon, vagyis a tartalmi és a formai átalakítás módszerével:

4c) „A *holló* visel fekete tollazatot.” — „A *hollót* látod feketének.”

4d) „A *szóban forgó személy* él becsületes módon”. — „*Őt* tudom becsületesnek.”

4e) „Az *utazás* okoz jó érzést.” — „*Utazni* látom jónak.”

4f) „A *mutatott dolog* áll három darabból.” — „*Ezt* gondolom háromnak.”

4g) „Az *alma* tartozik a gyümölcsök közé.” — „Az *almát* tudom gyümölcsnek.”

4h) „Ez a *gyümölcs* tartozik az almák közé.” — „*Ezt* a *gyümölcsöt* látom almának.”

4i) „A *Fischer* nevű sakkozó ért el bajnoki győzelmet.” (Vagy: „*Fischer* nevet viselt a bajnok.”) — „*Fischer*t tudom a bajnoknak.” (Vagy: *Fischer*nek hívják a bajnokot).

4j) „A *csend* jelenti a halált.” (Esetleg: „A *csendben nyilvánul meg* a halál.”) — „A *csendet* érzik a halálnak.” (Esetleg: „A *csendnek gondolják* a halált.”)

Látjuk, hogy az átalakítások ugyanúgy végrehajthatók akkor is, ha a mondat-hangsúly nem a szó szerkezetileg állítmánynak minősülő tagra esik. Az ilyen hangsúlyú átalakított szerkezetek a legtöbbször csak szórendben térnek el a szerkezeti állítmányt hangsúlyozó — 1. fejezetünk 2c)–3j) példajaként felsorolt — átalakított predikatív szerkezetektől. A predikatív szó szerkezetek állítmányi tagja tehát általában független a mondathangsúlytól. De nem egészen független az azonosító i)–j) típusban. Ha az ilyen típusú predikatív szerkezetnek első tagja kap mondathangsúlyt, akkor a szerkezet könnyen kétértelművé válik, és csak az adott beszédhelyzet vagy szöveggörnyezet dönti el, hogy a mondatkezdő hangsúlyos tag a predikatív szó szerkezetnek alanya vagy állítmánya-e.

Nézzünk meg még két elemzési szempontot: az *-e* kérdőszó helyét és a nyelvtani személyek szerinti egyezést, azután próbáljuk levonni a tanulságokat.

3. Kombinált szempont: *-e* szócska

Először eredeti példáink közül alakítsuk át az érdekesebbeket *-e* szócskával kétféleképp kérdésekké, úgy, hogy a predikatív szó szerkezetnek előbb az állítmányi, aztán az alanyi tagján legyen a kérdés mondathangsúlya.

- 5a) „A madár száll-e?” — „A madár száll-e?”
 5c) „A holló fekete-e?” — „A holló fekete-e?”
 5e) „Utazni jó-e?” — „Utazni jó-e?”
 5f) „Ez három-e?” — „Ez három-e?”
 5g) „Az alma gyümölcs-e?” — „Az alma gyümölcs-e?”
 5h) „Ez a gyümölcs alma-e?” — „Ez a gyümölcs alma-e?”
 5i) „Fischer a bajnok-e?” — „Fischer-e a bajnok?” (!)
 5j) „A csend a halál-e?” — „A csend-e a halál?” (!)

Itt az előbbi példasorhoz hasonló érdekes megoszlást figyelhetünk meg. Az *-e* kérdőszócska irodalmi nyelvhasználatunkban nemcsak az *a)–f)* példákban csatlakozik mindig az állítmányi taghoz, ahol világos a szófaji különbség, hanem a *g) és h)* példában is, ahol szófaji különbség rákérdéssel sem mutatható ki a két tag közt. Az *i)* és *j)* példákban azonban nem a predikatív szó szerkezet állítmányi tagja, hanem a mondat hangsúllyal kiemelt (kérdezett) tag kapja az *-e* szócskát. Ez az átalakítás tehát világosan különbséget mutat a *g)–h)* és az *i)–j)* típus közt, amelyek az 1. fejezetben ismertetett elemzési módok szerint egy típusba tartoztak. Az alásoroló *g)–h)* típusban nyelvérvékünk a szófaji azonosság ellenére is a szerkezetileg állítmányi tagot jelöli meg a mondat leglényegesebb szavaként, az azonosító *i)–j)* típusban a mondat hangsúlyos, kérdezett szót (akkor is, ha nem gondolunk ezeknek a 2. fejezetből kivilágló kettős értelmére). Ebben a megoszlásban van a legfontosabb nyelvi gyökere az alásorolás és az azonosítás különbségének, mely egyébként fontos logikai különbség is.

4. Személybeli egyeztetés

A predikatív szó szerkezet személybeli egyezése akkor válhat kérdésessé, ha a névszói predikatív szerkezet valamelyik → vagy mindkét — tagja 1. vagy 2. személyű. Ilyenkor tudniillik a szerkezet egyik tagjához kiteszük a létige valamelyik 1. vagy 2. személyű alakját. Néha kérdés, hogy mikor melyiket. Ennek vizsgálatához át kell alakítanunk, részben ki is kell egészítenünk kiinduló példáinkat. Hogy pedig mindegyik példa igés szerkezet legyen, tegyük az egész sorozatot múlt időbe.

Nincs probléma a melléknévi állítmányú predikatív szerkezettel. A létige mindig az 1. vagy 2. személyű főnévi névmással egyezik: *Én fekete voltam. Te becsületes voltál. Mi egyek voltunk.* (Többet jelentő számnév határozó alakban kerül az igehez: *Ti hárman voltatok.*) — Ilyen módon folytathatjuk a sort, többi példánk első — szerkezetileg alany-nak mutakozó — tagját mindenütt helyettesíthetjük személynévmással (kihasználva a megismerés lehetőségét is): *Te gyümölcs voltál. Mi almák voltunk. Te a bajnok voltál. Én a halál voltam.*

Ez a próba akkor mond valamit, ha megkíséréljük az állítmányi tagot helyettesíteni 1. vagy 2. személyű névmással. Ekkor érdekes dolgot tapasztalunk:

- 6c) *A holló te voltál.* — 6d) *Ő te voltál.* (?) — 6f) *Ez te voltál.* — 6g) *Az alma te voltál.* — 6h) *Ez a gyümölcs te voltál.* — 6i) *Fischer te voltál.* — 6j) *A csend te voltál.*

Először is azt látjuk, hogy ezzel tulajdonképpen minden típus beleolvadt az *i*)–*j*) típusba, azonosító predikatív szerkezetté lett. Azt is látjuk, hogy az ilyen átalakítás nem mindig ad világos értelmű predikatív szerkezetet. Végül azt is láthatjuk, hogy ha a személynévmást a predikatív szerkezet állítmányi tagja helyére tesszük, ige előtti helyzetben mondathangsúlyossá válik. A példák így mind hasonlítanak a 2. fejezetben bemutatott mondatokhoz, ahol a mondathangsúlyos szó nem azonos a predikatív szószerkezet állítmányi tagjával. Vajon csakugyan mindegyikre áll az, hogy az ige személye a szerkezet alanyi tagjával egyezik, mely itt egyúttal a mondat főhangsúlyos szava?

Ha a *te* névmás a predikatív szerkezet két névszói tagja közül az alanyi tag, akkor a predikatív viszony értelmezése és szerkezeti átalakítása esetén is alany alakúnak kell maradnia (1. fejezetünk 2. és 3. szakasza alapján):

c) 'A hollót te játszottad.' (De ilyen értelme is elképzelhető: 'A holló téged ábrázolt.')

¹ *A hollónak téged gondoltalak.* (Vagy esetleg: *A hollót neked láttam.*)

6d) csak igen ritkán, nehezen körülírható beszédhelyzetekben fordulhat elő értelmes mondatként.

f) 'A szóban forgó személy te voltál' vagy 'Az imént leírt módon te viselkedtél'; de így is: 'Ez terád volt jellemző'. E jelentéseinek megfelelő függő szerkezetek lehetnének: *Ennek téged ismertelek. Ezt neked tudtam.* De mind a két átalakítás nagyon szokatlan.

g) és h) Mint c)

i) 'Fischer szerepét te játszottad' vagy 'A Fischer névre te hallgattál'. *Fischernek téged tudtalak.*

j) 'A csendet te testesítetted meg'. De így is értelmezhető: 'A csend téged jelentett'. Függő átalakítással: *A csendnek téged ismertelek.* Vagy: *A csendet neked gondoltam.*

Eszerint a 6c)–6j) példákról sem mondhatjuk egyértelműen, hogy bennük a *te* névmás a predikatív szerkezet mondathangsúlyos alanyi tagja. Az igealak személybeli egyeztetését — ami más, nem azonosító predikatív szerkezetekben megbízható ismertetőjegye az alanynak (vö. MMNyR. 2 : 118, 125) — az az ilyen szerkezetek többségére nézve nagyon nagy valószínűséggel, de nem feltétlenül, nem kivétel nélkül fogadhatjuk el az alany kritériumának.

Az azonosító predikatív szerkezetek közt itt további különbségeket találunk. Lehet egyik vagy mindkét tagjuk határozott névelővel (esetleg mutató névmási jelzővel is) determinált főnév, lehet tulajdonnév, főnévi mutató névmás vagy személyes névmás. Ezeket most tovább ne részletezzük, csak érzük be annak a megállapításával, hogy a különféle lehetséges kombinációk közt vannak egy jelentésű, több jelentésű és értelmetlen kapcsolatok. Inkább egyértelműek akkor, ha mondathangsúlyos tagjuk a második helyen áll. Gyakoribb a többértelműség, ha az elől álló tag mondathangsúlyos. Két személynévmás predikatív kapcsolata első hallásra sokszor értelmetlen; ritkák az ilyenek: *Én most te vagyok* 'most a te helyedbe képzelem magam'. (Költői beszédhelyzetben, átváltozás, szerepcsere tömör kifejezésében, metaforikus, irracionális azonosításban persze ilyenek is előfordulhatnak. Vö. még MMNyR. 2 : 126; Bodnár: NéprNy. tud. 5–6 : 37; 8 : 55–6; Tompa: „s néked én te vagyok” MNy. 59 : 325, 330–1.)

5. Az alany — állítmány viszony többértelműsége

A bemutatott elemzési módok nem ugyanazt a predikatív viszonyt mutatják ki. Foglaljuk most össze ezeket a különféle értelemben vett alany — állítmány viszonyokat, a szerkezet alanyi tagját ritkított, állítmányi tagját dőlt szedéssel jelezve.

¹ Vö. „e ürge, pajkos ürge te vagy”, ahol nyilván arról van szó, hogy 'az ürge téged jelent', l. Bodnár: Néprajz és Nyelvtudomány (ASzeg.) 8 : 56.

1. Ha a szembetűnő szófaji különbséget tekintjük az állítmány ismertető jegyének, akkor az állítmány mindig ige, az alany a vele számban és személyben egyező, viszonyrag nélküli főnév. Ilyen predikatív viszony van például a következő mondatok ritkított és dőlt szedésű tagja közt:

„A madár száll.” — „Őseink lovas nép voltak.” — „Ez a nép a magyarok voltak.” — „Te tanár voltál.” — „A tanár te voltál.”

Ez a fajta alany—állítmány viszony nem egyértelmű az olyan mondatokban, amelyekben két alany alakú névszó var, melyek mindegyikével megegyezik az ige: *A holló fekete volt. Ők tanárok voltak* stb. Itt az ilyenfajta predikatív viszony a *holló* és a *volt*, valamint a *fekete* és a *volt* stb. között egyaránt fennáll.

Ilyen értelemben nevezte állítmánynak az igét sok múlt századi nyelvtan, a létigés állítmányú mondatok közé sorolva (kihagyásosként) az igétlen névszói mondatot is.

2. Az alanyra való rákérdezéssel ugyanezt kapjuk állítmányul a tiszta igés mondatokban: „A madár száll.” Igétlen (névszói állítmányú) és az olyan igés (igei-névszói állítmányú) mondatokban, amelyekben az állítmányi névszó nem főnév, ezt a nem főnévi mondatrészt kapjuk meg állítmányul:

„Ez három.” — „A holló fekete volt.”

Ilyen értelemben beszélhetünk ma minősítést kifejező névszói állítmányról.

Ez a fajta alany—állítmány viszony nem egyértelmű az olyan mondatban, amelyben két főnév van egymással predikatív viszonyban (akár csupán egymásra, akár ezenkívül egy létigére is vonatkoztatva): *Az alma gyümölcs. A csend a halál. Fischer a bajnok volt.*

3. Ha az utóbbi típust az előbbi típusú névszói állítmányhoz hasonlóan értelmezéssel elemezzük, egyértelműen állítmányként jelentkezik a szerkezet egyik — példánkban második — tagja:

„Az alma gyümölcs.” — „A csend a halál.” — *Fischer a bajnok volt.*

Ugyanezt kapjuk meg akkor is, ha a szerkezetet egy ige tárgyává alakítjuk.

Ilyen értelemben beszél állítmányról az akadémiai leíró nyelvtan (2 : 125, 351). Van, aki ezt logikai állítmánynak nevezi.

4. Ha a mondat hangsúlyos szót tekintjük állítmánynak, akkor megkaphatjuk példánkban az előbbi módokon kielemezett mondatrészeket is (ha ti. a második tagra helyezzük a mondat hangsúlyt), de megkaphatjuk — az első tag hangsúlyozásával, esetleg ennek megfelelő szórendi változtatással — a fordítottját is:

„A madár száll.” — „A madár száll.”
 „Te tanár voltál.” — „Te voltál tanár.”
 „Az alma gyümölcs.” — „Az alma gyümölcs.”
 „Fischer a bajnok volt.” — „Fischer volt a bajnok.” stb.

Az így értelmezett állítmány egybe is eshet az 1—3. értelmű állítmánnyal, különbözhet is tőle. Ilyen értelemben beszélt állítmányról Kicska Emil és más, főleg logikai szempontú mondatelemzők nyomán korábban e sorok írója is (MNy. 49 : 69—76, 370—80; I. OK. 11 : 108). Régebben lélektani állítmánynak nevezték, újabban a mondat főhangsúlyos részének, új mondanivalójának (Károly: Nyr. 88 : 159; Deme: Szórendi problémák az értekező prózában. Műszaki Nyelvőr 1964. 117, 127), beszédfunkciós állítmánynak (Károly: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 1958. 17).

Itt két közbevetett megjegyzést kell tennem: a) Ha így hangsúlyozzuk: „*Fischer volt a bajnok*”, más értelmet is kaphat a mondat (pl. 'Fischernek hívták a bajnokot'), és

akkor *Fischer* mutatkozik a 3. szempont szerint is állítmánynak. b) Minden példánkban megcserélhető a tagok sorrendje, és akkor általában az első tagra lesz érvényes az, amit eddig a második tagról megállapítottunk. A pusztá sorrend jelentőségére most nem térjünk ki.

5. Ha azt a mondatrészt tekintjük állítmánynak, amelyhez kérdésben az *-e* szócska járul, akkor igés mondatban (tehát igei-névszói állítmányúban is) az ige lesz az állítmány; ígétlen mondat esetén a predikatív szószerkezetnek az a tagja, amelyik könnyebben átalakítható igei szerkezetté vagy részeshatározóvá, kivéve az azonosító szerkezetet, mert ebben a mondathangsúlyos tag mutatkozik állítmánynak. Tehát:

„A madár száll.” — „A holló fekete volt.” — „Az alma gyümölcs.”
 „Fischer a bajnok” vagy „Fischer a bajnok”.

6. Ha az igei-névszói predikatív szerkezetnek azt a tagját tekintjük állítmánynak, amellyel az ige személye (esetleg száma) nem egyezik (és alanynak azt, amellyel egyezik), akkor megkaphatjuk állítmánynak azt a mondatrészt, amelyet a 3. mód szerinti elemzéssel is megkapnánk (s ez a mondathangsúly szerint akár alanyi, akár állítmányi funkciójú lehet):

„Őseink lovas nép voltak” (vö. „Őseinket lovas népnek tudjuk”). — „Ez a nép a magyarok voltak” (vö. „Ennek a népnek a magyarokat tudtuk”). — „Té tanár voltál” (vö. „Téged tanárnak ismertünk”). — „A tanár te voltál” (vö. „A tanárságot te láttad el”).

De megkaphatjuk néha azt is, amelyet a 3. mód szerint, sőt a 4. (mondathangsúly) alapján is alanynak minősítünk.

„A tanár te voltál” (ha ezt jelenti: 'A tanár téged játszott meg').

Az ilyen azonosító mondatok predikatív viszonya tehát a beszédhelyzetnek, a predikatív szerkezet értelmének megfelelően meg is fordulhat, az ige ettől függetlenül rendszeren az alacsonyabb számú személlyel egyezik. (Vö.: Balázs-Piri: Nyr. 89 : 218; Bodnár Ferenc: Mondat és szójelentés. NéprNy tud. 5–6 : 36–7. A Radnóti-versből idézett „te én vagy magadnak” csak látszólag kivétel, hiszen itt az *én* nem a maga eredeti névmási értékében, hanem — mint idézett szó — főnévi értelemben szerepel.)¹

6. Koncentrált és megoszló állítmányi értékek

Az eddigiekből kiderül, hogy vannak olyan mondatok, amelyekben az alany–állítmány viszony minden vonatkozásban egybeesik, és vannak olyanok, amelyekben az egyikfajta értelemben az egyik, másfajta értelemben a másik szó vagy mondatrész tekinthető állítmánynak. Legyen az előbbi hatféle értelemben vett állítmány jele *a*₁, *a*₂ stb., a velük predikatív viszonyban levő alanyé *a*₁, *a*₂ stb., aztán nézzük meg, hogyan esnek egybe vagy hogyan oszlanak meg az egyes állítmányfélék. Az eddig részletezett elemzési szempontokat egészítsük még ki azzal a logikai természetű szemponttal, hogy az illető névszó egyedi (egyedített) vagy osztályfogalmat jelöl-e. Végül még egy szempontot tehetünk hozzá, de ez csak mellékesen jöhet számításba, akkor, ha a mondathangsúly bizonytalan: a második helyen álló főnévi tag inkább állítmányi értékű, mint az első helyen álló. (A szórend szerepéről máskor szeretnék bővebben beszélni, az aktuális mondattagolásról szóló dolgozatomban tanulságai alapján, vö. NyK. 66 : 331–70.)

¹A másik kivételnek látszó eset, Tompa példája (MNY. 59 : 325): „N. N. lesz most te”, ha azt jelenti: 'N. N. játszik meg most téged', nagyon ritka, ebben a jelentésben megfordíthatatlan és ige nélkül értelmetlen szerkezet. (Költői példák még: uo. 330.)

A jelek értelmezése röviden (a névszóhoz mindenütt hozzáértve, hogy nincs viszonyragja, a melléknévhez hozzáértve a melléknévi névmást és a számnevet, a főnévhez a főnévi névmást is):

- $\acute{a}_1$ = ragozott ige (verbum finitum),
 a_1 = az a főnév, mellyel ezt egyeztetjük
 $\acute{a}_2$ = viszonyrag nélküli melléknév,
 a_2 = az a főnév, melyre ezt vonatkoztatjuk
 $\acute{a}_3$ = átalakítható, igészíthető névszó,
 a_3 = átalakításkor is viszonyrag nélküli főnév, melyre ezt vonatkoztatjuk
 $\acute{a}_4$ = mondathangsúlyos szó,
 a_4 = a többi mondatrész, melyre ezt vonatkoztatjuk
 $\acute{a}_5$ = -e kérdőszó előtti szó,
 a_5 = az a főnév, melyre ezt vonatkoztatjuk
 $\acute{a}_6$ = az igével nem egyeztetett névszó,
 a_6 = az igével egyező főnév
 $\acute{a}_7$ = osztályfogalom,
 a_7 = egyedi fogalom, melyre ezt vonatkoztatjuk
 $\acute{a}_8$ = névelővel, jelzővel egyedített fogalom,
 a_8 = nyelvtanilag is oszthatatlan egyedi fogalom, melyre ezt vonatkoztatjuk
 $\acute{a}_9$ = második helyen álló főnév,
 a_9 = első helyen álló főnév, melyre ezt vonatkoztatjuk.

Példák:

- (1) A madár ($a_1 + a_5 + a_6$) | száll ($\acute{a}_1 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5$).
Mondathangsúllyal kiemelve (nyomtatásban dőlt szedéssel):
(2) A madár ($a_1 + a_4 + a_5 + a_6$) | száll ($\acute{a}_1 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5$).
(3) A madár ($a_1 + \acute{a}_4 + a_5 + a_6$) | száll ($\acute{a}_1 + a_4 + \acute{a}_5$).
(4) A holló ($a_2 + a_3 + a_5$) | fekete ($\acute{a}_2 + \acute{a}_3 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5$).
(5) A holló ($a_2 + a_3 + a_4 + a_5$) | fekete ($\acute{a}_2 + \acute{a}_3 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5$).
(6) A holló ($a_2 + a_3 + \acute{a}_4 + a_5$) | fekete ($\acute{a}_2 + \acute{a}_3 + a_4 + \acute{a}_5$).
(7) A holló ($a_1? + a_2 + a_3 + a_4 + a_5 + a_6?$) | fekete ($a_1? + \acute{a}_2 + \acute{a}_3 + \acute{a}_4 + a_6?$) | volt ($\acute{a}_1 + a_4 + \acute{a}_5$).
(8) A holló ($a_1? + a_2 + a_3 + a_4? + a_5? + a_6?$) | fekete ($a_1? + \acute{a}_2 + \acute{a}_3 + a_4? + a_5? + a_6?$) | volt ($\acute{a}_1 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5$).
(9) A holló ($a_1? + a_2 + a_3 + \acute{a}_4 + a_5 + a_6?$) | volt ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$) | fekete ($a_1? + \acute{a}_2 + \acute{a}_3 + a_4? + a_5 + a_6?$).
(10) Az alma ($a_3 + a_5 + a_7$) | gyümölcs ($\acute{a}_3 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5 + \acute{a}_7$).
(11) Az alma ($a_3 + a_4 + a_5 + a_7$) | gyümölcs ($\acute{a}_3 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5 + \acute{a}_7$).
(12) Az alma ($a_3 + \acute{a}_4 + a_5 + a_7$) | gyümölcs ($\acute{a}_3 + a_4 + \acute{a}_5 + \acute{a}_7$).
(13) Fischer ($a_3 + a_5 + a_7? + a_8 + a_9$) | a bajnok ($\acute{a}_3 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5 + a_7? + \acute{a}_8 + \acute{a}_9$).
(14) Fischer ($a_3 + a_4 + a_5 + a_7? + a_8$) | a bajnok ($\acute{a}_3 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5 + a_7? + \acute{a}_8$).
(15) 1. Fischer ($a_3 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5 + a_7? + a_8$) | a bajnok ($\acute{a}_3 + a_4 + a_5 + a_7? + \acute{a}_8$).
Vagy 2. Fischer ($\acute{a}_3 + \acute{a}_4 + \acute{a}_5 + \acute{a}_7$) | a bajnok ($a_3 + a_4 + a_5 + a_7$).
(16) Fischer ($a_1? + a_3 + a_4 + a_5 + a_6? + a_7? + a_8$) | a bajnok ($a_1? + \acute{a}_3 + \acute{a}_4 + a_5 + a_6? + a_7? + \acute{a}_8$) | volt ($\acute{a}_1 + a_4 + \acute{a}_5$).
(17) 1. Fischer ($a_1? + a_3 + \acute{a}_4 + a_5 + a_6? + a_7? + a_8$) | volt ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$) | a bajnok ($a_1? + \acute{a}_3 + a_4? + a_5? + a_6? + a_7 + \acute{a}_8$) 'Fischer szerezte meg a bajnokságot'.
Vagy 2. Fischer ($a_1? + \acute{a}_3 + \acute{a}_4 + a_5? + a_6? + \acute{a}_7$) | volt ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$) | a bajnok ($a_1? + a_3? + a_4? + a_5? + a_6? + a_7$) 'Fischernek hívták a bajnokot'.
(18) Te ($a_1 + a_3 + a_4 + a_6 + a_7$) | tanár ($\acute{a}_3 + \acute{a}_4 + \acute{a}_6 + \acute{a}_7$) | voltál ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$).

- (19) *Te* ($a_1 + a_3 + \acute{a}_4 + a_5? + a_6 + a_7$) | voltál ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$) | tanár ($\acute{a}_3 + a_4 + a_5? + \acute{a}_6 + \acute{a}_7$).
 (20) *Te* ($a_1 + a_3 + a_5? + a_6 + a_7? + a_8$) | a tanár ($\acute{a}_3 + \acute{a}_4 + a_5? + \acute{a}_6 + a_7? + \acute{a}_8$) | voltál ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$).
 (21) *Te* ($a_1 + a_3 + \acute{a}_4 + a_5? + a_6 + a_7? + a_8$) | voltál ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$) | a tanár ($\acute{a}_3 + a_4? + a_5? + \acute{a}_6 + a_7? + \acute{a}_8$).
 (22) 1. *Te* ($a_1 + a_3 + a_4 + a_5? + a_6 + a_7$) | ez ($\acute{a}_3 + \acute{a}_4 + a_5? + \acute{a}_6 + \acute{a}_7$) | voltál ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$) 'Te ilyen voltál'.
 Vagy 2. *Te* ($a_1 + \acute{a}_3 + a_4 + a_5? + a_6 + a_7? + a_8?$) | ez ($a_3 + \acute{a}_4 + a_5? + \acute{a}_6 + a_7? + a_8?$) | voltál ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$) 'Téged ez (a kép) ábrázolt'.
 (23) 1. *Ez* ($\acute{a}_3 + a_4 + \acute{a}_6 + \acute{a}_7$) | te ($a_1 + a_3 + \acute{a}_4 + a_5? + a_6 + a_7$) | voltál ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$) 'Ilyen ember te voltál'.
 Vagy 2. *Ez* ($a_3 + a_4 + a_5? + \acute{a}_6 + a_7? + a_8?$) | te ($a_1 + \acute{a}_3 + \acute{a}_4 + a_5? + a_6 + a_7? + a_8?$) | voltál ($\acute{a}_1 + a_4? + \acute{a}_5$) 'Ez téged ábrázolt'.
 (24) *N. N.* ($a_1 + a_3 + \acute{a}_4 + a_5? + a_6 + a_7? + a_8? + a_9$) | lesz ($\acute{a}_1 + \acute{a}_5$) most | te ($\acute{a}_3 + a_4 + a_5? + \acute{a}_6 + a_7? + a_8? + \acute{a}_9$).

Ebből a táblázatos felsorolásból láthatjuk, hogy a különféle állítmánysajátságok csak az (1)–(2), (4)–(5) és a (10)–(11) példában vágnak teljesen egybe, vagyis ott, ahol a nyelvtani állítmány ige, melléknév vagy determinálatlan (rendszerint névelőtlen) főnév, a nyelvtani alany pedig determinált (rendszerint határozott névelős) főnév vagy főnévi névmás, de nem mondathangsúlyos. A (7)–(8), (18) és (20) – tulajdonképpen háromelemű – példában az állítmány sajátságai megoszlanak ugyan az igei és az egyik névszói tag közt, de a másik névszói (névmási) tag meglehetősen tisztán mutatja az alany sajátságait. A mondathangsúly keresztezheti ezt az egyértelmű alany–állítmány tagolást, de a többi szempont szerint még mindig ugyanaz az állítmány a (3), (6) és (12) példában. A (7), (8), (18), (20) példában részben a névszói, részben az igei tagban találjuk meg az állítmányra jellemző sajátságokat; ezeket nyelvtani elemzéskor összetett, igei-névszói állítmány néven egységnek szoktuk tekinteni. Ugyanakkor az igés mondatra jellemző alánysajátságok (viszonyrag nélküliség, ún. alanyeset, továbbá az igével való egyeztetés) egyaránt megvannak a szerkezet két r észvői tagjában, azért e sajátságok nem alkalmasak a két névszói tag egymáshoz való predikatív viszonyának eldöntésére. (Ezt fejezik ki a kérdőjeles a_1 , a_8 jelek.) A (9) példa ugyanilyen, de mondathangsúllyal az alanyi tagon.

Az igazi nehézség a (13) példával kezdődik. A (13) és (14) példa még csak egyetlen szempontból bizonytalan: mindkét tag egyedi fogalmat jelent. A (15)-ben azonban a mondathangsúllyal való kiemelés maga után vonja az -e kérdőszó helyét és azt, hogy lehetővé válik az egész szerkezetnek más értelmezése, amelyben még több állítmánysajátság összpontosul a mondathangsúlyos tagban. A (13)-hoz hasonlít a (16) példa is, de ott a sorrend helyett inkább az állítmányi névszó és a létige egybetartozásának van szerepe. A (17) példa a (15)-nek megfelelő létigés szerkezet, melyben az ige mind a mondathangsúlyos taghoz kapcsolódik, de egyéb állítmánysajátságok aszerint oszlanak meg, hogy mi a szerkezet értelme. A (18) példa a (11)-nek felel meg, de azonkívül, hogy igét tartalmaz, abban is különbözik tőle, hogy az ige személye nem egyezik az állítmányi névszóéval. Ez azonban inkább erősíti, egyértelműbbé teszi az állítmányi névszó állítmányi jellegét. A (19) példa ugyanígy a (12)-nek felel meg, de még egy különbséggel: a személybeli egyezés még inkább alany jellegűvé teszi – a mondathangsúly ellenére is – a személyes névmást, a nem egyezés pedig állítmány jellegűvé az állítmányi névszót. A (20)–(21) példában ugyanolyan azonosító szerkezet van, mint a (14)–(15)-ben, azzal a különbséggel, hogy az -e kérdőszó helye nem számít a két névszó viszonyában, mert mindenképpen az igéhez kerül, továbbá hogy az ige mindenképpen a 2. személyű névmással egyezik. A (22) és (23) példában a predikatív viszony attól függ, mi az egész mondat szerkezet jelentése

az adott esetben. A (22) példa I. jelentésében aránylag tisztán koncentrálnak az alany-sajátságok a személyes névmásban; a többi esetben az alany és az állítmány különféle sajátságai többé-kevésbé ellentétesen oszlanak meg.

II. Javaslat a terminológiai megkülönböztetésre

Első javaslatom: az *alany* és az *állítmány* kifejezést csak akkor használjuk minden megszorító megjegyzés vagy jelző nélkül, ha az alany és az állítmány sajátságai egyértelműen összpontosulnak (polarizálódnak) a predikatív szerkezet két tagjában, tehát az I. 6. fejezet (1)–(2), (4)–(5), (10)–(11) példájához hasonló esetekben. Ha ezt az egyértelmű megoszlást csak a mondathangsúly keresztezi, hívjuk fel a figyelmet arra, hogy itt a mondat tényleges mondanivalójának nem a nyelvtani állítmány a legfontosabb kifejezője, így az előbbi fejezet (3), (6), (12) példájában. (Vö.: MMNyR. 2 : 119.) Az igei-névszói szerkezet esetében mindig összetett állítmányról, igei-névszói állítmányról beszéljünk, mert az egyszerű állítmány kifejezés még ma is félrevezetheti azokat az idősebbeket, akik régen az igét tanulták állítmánynak, és azokat a logikai módon gondolkozókat is, akik a névszói tagot értik állítmánynak, l. az előző (7)–(9) példát.

Második javaslatom: egy-egy sajátos értelemben vett predikatív viszony tagjainak adhatunk külön nevet is. Nevezhetjük az igei állítmányt és az összetett állítmány igei tagját röviden a m o n d a t i g é j é nek, hiszen az ige mint szófaj a mondatban legtöbbször egyértelműen meghatározott mondatrész is. Ez az elnevezés sokszor azért is célszerű, mert bővített mondatban nem az állítmánynak van tárgya, hanem az ígének mint — állítmányi értékű — szófajnak. Lehet tárgya egy mondatból kiszakított, szótári ígének is. (Ahogy a főnévnek van jelzője, nem pedig az alannak, tárgynak, határozónak.) Beszélhetünk továbbá az i g e a l a n y á r ó l, amely az igével számban és személyben egyező, viszonyrag nélküli főnév. Ebben az értelemben lehet alanya az ígének akkor is, ha a predikatív szerkezetet csak mint szószerkezetet vizsgáljuk, nem mint mondatot. Sőt beszélhetünk az igenév alanyáról is, például ilyenekben: „*Bika* rugaszkodván, kötél szakad vala”.¹ — A mondathangsúllyal kiemelt, újságoló értékű szót vagy mondatszakaszt, melyet sokan lélektani állítmány néven ismernek, nevezzük p r o p o z i t u m nak, a vele bizonyos (logikai-lélektani értelemben vett) predikatív viszonyban álló, ismeretesnek feltüntetett, kevésbé hangsúlyos mondatrészt vagy mondatszakaszt t é m á - n a k. (Vö.: Elekfi: NyK. 66 : 334–5. Ezek a nemzetközi irodalomban használhatóbb kifejezések, mint a „zöm” és az „előzmény”, melyet Papp István ajánl: MNy. 3 : 4.) — Ha két névszói mondatrész áll egymással predikatív viszonyban, akkor azt, amelyik inkább igesíthető, amelyik tágabb, általánosabb jelentésű, tehát fogalmi-logikai szempontból állítmányi értékű, nevezzük t u l a j d o n í t m á n y r a k — latinosan: (nomen) praedicativum —, a vele predikatív viszonyban álló alanyi tagot m e g j e l ö l ő nek. (Nemzetközi használatra ajánlatos latin neve nominativus substantialis lenne.) Tulajdonítmányról is beszélhetünk igeneves szerkezetekben, pl. „Szeretnék *tanár* lenni”, nevet adva annak, amit Simonyi korábban kiegészítőnek neveztek, és amit ma szokásos nyelvtani terminológiánkkal nem tudunk megfelelő néven nevezni (l. Tompa József: I. OK. 4 : 44; MNy. 59 : 328; Benkő—Szemere: Nyelvtani elemzések 1959. 1 : 46–7; Rácz Endre: Nyelvtani elemzések 1960. 2 : 33; vö. Bodnár Ferenc: Mondat és struktúra. NéprNy. 7 : 78).²

¹ Károly szerint (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 1958. 10) ennek az alanyfélnének nincs külön neve.

² A *tulajdonítmány* műszó múlt századi előzményeire nézve l. Elekfi: I. OK. 11 : 145–6.

Harmadik javaslatom: azokban az azonosító mondatokban, ahol a mondathangsúly helye szabja meg az -e kérdőszócska helyét, ezt a mondathangsúlyos főnévi mondatrészt nevezzük a mondat állítmányának, a másikat alanyának.¹ Ugyanezekben a mondatokban tulajdonítmánynak nevezzük azt a tagot, amely könnyebben átalakítható igei szerkezeté,² a másik, mindig alany alakú, jelentéstanilag felbonthatatlan tagot megjelölőnek.³ Ezzel a terminológiai megkülönböztetéssel elkerülhetjük a további vitát és azt, hogy egyik grammatikusunk az egyik, másik grammatikusunk a másik tagot nevezi az azonosító predikatív szerkezet állítmányi tagjának.

Eszerint tehát pl. ebben a mondatban: „Fischer bajnok”, egybeesik a mondat alanya és a megjelölő: *Fischer*, valamint a mondat állítmánya és a tulajdonítmány: *bajnok*. Viszont ebben: „*Fischer* a bajnok”, ha a mondat jelentése 'Fischer szerezte meg a bajnokságot', *Fischer* a mondat állítmánya, a *bajnok* az alanya, de ugyanakkor a predikatív szerkezet fogalmi viszonyítását tekintve *Fischer* a megjelölő, a *bajnok* tulajdonítmány. Ennek analógiájára az ugyanilyen jelentésű igés mondatban is: „*Fischer* volt a bajnok”, bár az -e kérdőszó az ígéhez csatlakozik (tehát a két névszói tag viszonyában semleges marad), *Fischer* tekinthető a névszói, *Fischer volt* az összetett állítmánynak, a *bajnok* a mondat alanyának, ugyanakkor *Fischer* megjelölő, a *bajnok* tulajdonítmány, *volt* pedig a mondat igéje. A mondat nyelvtani állítmánya tehát — mely egyébként független attól, hogy mi a mondat propozituma — az azonosító mondatban a propozitummal esik egybe, követve az -e kérdőszó használatában meggyilatkozó nyelvérzékünket.

A javasolt műkifejezések bevezetése (és az állítmány műszó használatának korlátozása) mellett szól az is, hogy pontosabban meghatározható fogalmakat neveznek meg, mint a kilencféle kritérium kombinációiból összeálló (és néha nem is összeálló) állítmány. Ha használjuk is az összetett állítmány elnevezést, azonosító szerkezetben még az imént említett analógia ellenére is bajos lenne határozottan eldönteni, hogy megoszló állítmányi érték esetéber a tulajdonítmány + ige kapcsolatát nevezzük-e igei-névszói állítmánynak (mint a MMNyR. és sokan) vagy a mondathangsúlyos megjelölő és az ige kapcsolatát (mint ugyancsak sokan, akik nem fogadják el a MMNyR. álláspontját, kiknek a véleményéhez magam is hajlandó volnék csatlakozni). A javasoltam terminusok segítségével pontosan fel tudjuk tüntetni a leginkább megoszló (19) és (21) típusbeli állítmányi értékeket: a *Te voltál tanár* és *Te voltál a tanár* mondatban egyaránt *te* a propozitum, *voltál* az ige, *(a) tanár* a tulajdonítmány. Az ígétlen (12) és (15) analógiájára ugyanis a (19)-ben *voltál tanár*, a (21)-ben *te voltál* lenne az összetett állítmány, és ez elég nehezen felismerhető eltérés. Az ilyen mondatokban tehát nyelvtanilag jelentősebbnek látom a megjelölő és a tulajdonítmány viszonyát, mint a mondat alanyát és állítmányát.

III. Hozzászólás néhány szakvéleményhez

Akadémiai leíró nyelvtanunk úgy veszi figyelembe a predikatív viszonyra vonatkozó régi és újabb kutatásokat, hogy ezek eredményeit az iskolai nyelvtanban Klemm munkássága nyomán kialakult kategóriákba építi bele, a névszói állítmány fogalmát

¹ Akárcsak Károly: MNy. 48 : 104; Nyr. 88 : 160–4; Bárczi: I. OK. 4 : 61–2; Bodnár: NéprNytd. 5–6 : 34–8; Antal: MNy. 58 : 449; Rác: Nyelvtani elemzések 2 : 29; Balázs-Piri: Nyr. 85 : 185–8; 89 : 214–5.

² Valamilyen minősítést fejez ki, ahogy Tompa az állítmányi névszót jellemzi: I. OK. 4 : 50–4; MNy. 59 : 325–32; ilyen értelemben Rác—Takács: Kis magyar nyelvtan 1959. 267; Benkő—Szemere: Nyelvtani elemzések 1 : 38–40; legújabban Bodnár: NéprNytd. 8 : 54–6.

³ Tehát amit alanynak nevez az ilyen szerkezetben Tompa és az ő nyomán pl. Temesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk 1955. 227; Benkő—Szemere i. h.; vö. még Szende Aladár: Nyr. 85 : 454.

Tompá József többször kifejtett álláspontja szerint értelmezve (vö. I. OK. 4 : 53; utána különösen MNy. 59 : 325—32). Ehhez a szabatosan kifejtett, a problémák mélyét is feltáró elemzéshez csak annyit jegyzek meg, hogy amit a MMNyR. névszói állítmánynak nevez (az a_3 — a_3 viszony állítmányi tagját), arra szerencsésebbnek tartom a *tulajdonítmány* műszót.

Károly Sándor (Nyr. 88 : 158—68) úgy egészíti ki és világítja meg a MMNyR.-ben is elhatárolódó szempontokat, hogy attól eltérően, de ugyanolyan egyértelmű világossággal foglal állást az azonosító mondatok elemzésére nézve: ezekben nem a tulajdonítmányt, hanem a predikatív szerkezet mondathangsúlyos tagját, a propozitumot tartja állítmánynak, mely igés szerkezetben az igéhez csatlakozik. — Miután láttuk, hogy a MMNyR. is, Károly Sándor is egy-egy fajta predikatív viszonyt szem előtt tartva elemez — ugyanolyan következetességgel —, a kétféle elemzést, mint már javasoltam, a terminológiában kell megkülönböztetnünk. Használjuk az *állítmány* és az *alany* (pontosabban: a *mondat állítmánya és alanya*) műszót a Károly-féle értelemben (az a_3 — a_3 viszonyra), a *tulajdonítmány* (és a *megjelölő*) műszót a MMNyR. szerinti 'névszói állítmány' (és 'alany') értelemben (az a_2 — a_2 , a_3 — a_3 , a_6 — a_6 , a_7 — a_7 , a_8 — a_8 viszonyban).

Bodnár Ferenc álláspontja nem mondható ennyire következetesnek. Első tanulmányaiban (ASzeg. 1957. 27—31; 1960. 129—34; 1961. 165—73) még csak általánosságban jellemezte a predikatív viszonyt mint a teljes, grammatikailag formált mondat legfőbb jellemzőjét, elhatárolta azt a mondathangsúllyal kifejezett (téma—propozitum, ún. lélektani) tagolódástól, majd kiemelte a mondat paróle-jellegét. 1962-ben jutott el az azonosító mondat kényes típusaihoz. Sajnos, még itt sem fejt ki mindig világosan a mondanivalóját. Nem értelmezi példamondatait szabatosan, ezért állításai néha a levegőben lógnak, sem meggyőzni, sem cáfolatot kiváltani nem tudnak. Annyi azonban bizonyos, hogy Bodnár a megoszló állítmányi értékű azonosító mondatokban a propozitumot nevezi állítmánynak (vagyis azt, amit Károly Sándor és mások nyomán most én is a mondat nyelvtani állítmányának nevezek): „minden esetben főhangsúlyos az állítmány, ill. az állítmány névszói része” (ASzeg. 5—6 : 34, 36). 1964-ben, amikor részletesebben is kitért az azonosító mondatra (ASzeg. 8 : 54—6), minden esetben a tulajdonítmányt nevezte állítmánynak. (Mintha Károly álláspontjától Tompához csatlakozott volna.) Úgy látszik, eddig ebben a dolgozatban közelítette meg legjobban a bonyolult predikatív viszonyt legalább egyik oldaláról: tisztán felismerte a tulajdonítmány mivoltát¹. Sajnos, itt sem értelmezi példáit, ezért gondolatmenetét igen fárasztó követni. Minderesetre kiderül belőlük, hogy az állítmányi értékek megoszlására csak a beszédhelyzet teljes ismeretében következtethetünk pontosan.

Balázs-Piri két megnyilatkozásából (Nyr. 85 : 185—8; 89 : 209—19) világos az álláspontja: azonosító mondatokban az -e kérdőszó helye mutatja meg az állítmányt. Az ő állítmányfogalma tehát az azonosító mondatokban a propozitummal esik egybe (az a_3 fogalmával). Lényegében Károly Sándor elemzéséhez csatlakozik. Van azonban egy tévedése: az azonosító predikatív szerkezet állítmányát egynek veszi az azonosító értelmezővel (Nyr. 89 : 219). Az állítmány más, mint az értelmező. A kettő közé nem tehetünk egyenlőségjelet, csak szoros megfeleléstüket állapíthatjuk meg.

Antal László (MNy. 58 : 443—9) tulajdonképpen meg akarja kerülni a megoszló értékű állítmány nehéz kérdését. Utolsó fejezetéből mégis úgy látszik, hogy az azonosító mondatokban az ige előtti, tehát mondathangsúlyos tagot tekinti állítmánynak. Ezzel ő is a Károly-féle állítmányfogalomhoz csatlakozik, amit magam is célszerűnek tartok.

Benkő László és Szemere Gyula (Nyelvtani elemzések 1 : 37—40) jól érthető okfejtéssel az alanynak és állítmánynak Tompa-féle értelmezése szerint elemzik az azono-

¹ Legújabb cikkében (A keg. 9: 41—5) ehhez képest nem mond újat.

sító predikatív szerkezeteket, vagyis tulajdonképpen világosan megmagyarázzák a megjelölő és a tulajdonítvány fogalmát. Különösen tanulságos a *Balogh Ádám a nevem* népdalor elemzése, mert rávilágít arra, hogy a mondathangsúlytól függően megváltozhat az egész mondszerkezet értelme is.

Rácz Endre (Nyelvtani elemzések 2 : 29—30) meglehetősen következetlenül sorol két különböző helyzetű mellékmondatot az állítmányi mellékmondatok közé: *Az az elnök, aki középén ül. A gőgös Henrik az, ki rád hoz háborút.* Az első példában az elnök tulajdonítvány és téma, a rámutató az megjelölő és propozitum, tehát mellékmondata is propozitum értékű megjelölő mellékmondat. Rácz itt a propozitumot tekinti állítmánynak. A második példában a *gőgös Henrik* megjelölő és propozitum, a rámutató az tulajdonítványi mellékmondat. Rácz itt a tulajdonítványt tekinti állítmánynak. Vagyis előbbi példáját a Károly-féle, utóbbi példáját a Tompa-féle állítmányfogalom szerint elemzi. Ezzel szemben is jogos Szende Aladár bírálata (Nyr. 85 : 454).¹

IV. Szempontok az iskolai nyelvtanításhoz

1. Helyes az a gyakorlat, hogy az alany és állítmány fogalmát kezdő fokon egyszerű példák, mondatok próbáljuk megértetni a gyermekekkel.

2. Nem árt, ha mindjárt kezdetben rámutatunk az igei és a névszói állítmány közti jelentős különbségre. Talán az is inkább könnyítené, mint nehezítené a továbbiakban a bővített mondat elemzését, ha megmondjuk: az igei állítmányt egyszerűen a mondat igéjének, a névszói állítmányt tulajdonítványnak is revezhetjük.

3. Egészen kezdetben, mintegy ugródeszskának talán jó az állítmány megkeresésére szokásos kérdés: „mit állítunk?“, de bonyolultabb mondatokban ez a kérdés az ösztönös nyelvérzék számára nem a mondszerkezet (grammatikai) állítmányát, hanem a főhangsúlyos mondattagot, a propozitumot kívánja feleletül.² Hogy ezt a csapdát elkerüljük,³ célszerű a kezdő begyakorlás után úgy körülhatárolni az alany és az állítmány fogalmát, hogy a tanulók az igei állítmányú mondatban azt a viszonyrag nélküli (alanyesetben álló) főnevet vagy főnévi értékű szót keressék, amelyik az igével számban és személyben egyezik. Így szófaji-formai alapon nagy biztonsággal fogják megtalálni az alanyt az ilyenfajta mondatokban. Ha nincs ige a mondatban, akkor a két alany alakú névszó közül azt tekintsek állítmánynak, amelyik a mondat értelmének lényeges megváltozása nélkül átalakítható igés szerkezetté. Ha az ilyen állítmányt tulajdonítványnak nevezzük, könnyen rávezethetjük a tanulókat arra, hogy összetett állítmány esetén ige is, tulajdonítvány is van a mondatban.

4. További lépésként, ha már elhagytuk a „mit állítunk?“ ugródeszkáját, az általános iskola felsőbb osztályaiiban rámutathatunk arra is, hogy a mondat fő mondani-
valóját nem mindig az állítmány fejezi ki. Sok más mondatrészt is lehet a mondat főhangsúlyos.

5. Az azonosító mondszerkezetek közül általános iskolai fokon csak olyanokat mutassunk be, amelyekben a tulajdonítvány egyúttal a mondat főhangsúlyos szava, tehát az állítmány egyértelműen felismerhető. (Vö. Rácz: AnyIsk. 1 : 148; Tompa: AnyIsk.

¹ E dolgozat kéziratának olvasásakor Rácz Endre elismerte ezt a tévedését. Egyúttal szíves volt figyelmeztetni dolgozatomban néhány helyének téves fogalmazására. Köszönet érte. K javítottam.

² Ugyanúgy, mint a „miről van szó?“ kérdés a mondat témáját, nem a mondszerkezet vagy a predikatív viszony grammatikailag kielemezhető alanyi tagját; vö. Tompa: AnyIsk. 2 : 9—10.

³ Melybe én is beleestem néhány elődöm nyomdokait követve, l. MNy. 49 : 70—3, 371—8; Kicska: Subjectum és praedicatum 1908. 42.

2 : 9.) A legfelső osztályban, továbbá a középiskolában, ha érdeklődés mutatkozik a bonyolultabb nyelvi szerkezetek iránt (s a tanár maga is eléggé nyelvtani érdeklődésű), esetleg megmondhatjuk, hogy itt az állítmány sajátosságai megoszlának az azonosító szerkezet tagjai közt. Nem szabad azonban sem megkövetelni, sem próbafeladatnak kitűzni ilyen megoszló állítmányi értéket tartalmazó mondat elemzését. (Vö.: Benkő—Szemere: Nyelvtani elemzések 1 : 39.)

6. Nem tartom sem az általános iskola, sem a középiskola feladatának a tetszés szerinti bonyolult mondatok részletes taglalását. Sőt, a nyelvtanórán nyíltan megmondhatjuk: ahogy a vegytan iskolai tanításának nem célja bármilyen bonyolult szerves vegyület elemzése, úgy a nyelvtani elemzés is csak az elemek és az egyszerűbb szerkezetek felismerésére szorítkozik. Nem szégyen a nyelvtanárra, ha egy bonyolultabb mondat szerkezetét nem tudja minden részletében az órán felismerni (vö. Tompa: AnyIsk. 2 : 8). A vegyelemzésnek is megvan a technológiája, amit nem az általános gimnáziumban tanítanak. A mondatbeli viszonyok, szerkezetek keveredése is olyasmi, aminek részletes elemzése a szaktudomány feladata, ezért nem szükségszerű része az általános műveltségnek. A tanárképzésben azonban rá kell mutatnunk a nehéz kérdések néhány fogódzójára.

Elekfi László

Az *i*-zés állapota a rábaközi Mihályiban

1. Az *i*-zés anyagának összegyűjtését már régóta szorgalmazták nyelvészeink. E jelenség az utóbbi időben valóban több figyelemben — és tanulmányban is — részesült, ennek következtében sok, az *i*-zéssel kapcsolatos kérdésre ma már megnyugtató módon tudunk válaszolni. A végső szót azonban csak a teljes anyag birtokában mondhatjuk ki (vö.: Sulán: MNyjk. 1 : 4), sőt, nyelvjárástörténeti szempontból mindvégig hézagossal kell dolgoznunk, és emiatt le kell mondanunk arról, hogy minden esetben pontosan meg tudjuk rajzolni egy-egy jelenség tér- és időbeli lefolyását, más jelenségekhez való viszonyát stb. *Í*-ző irodalmunk összefoglalását Papp László „Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika” (1963.) című munkájában találhatjuk meg. Azóta tudtommal csak Márton Gyula tollából jelent meg egy, a Fekete-Körös völgyének *i*-zésével foglalkozó tanulmány (MNyjk. 10 : 63—82).

2. Jelen, leíró szempontú közlésemben a nyugati nyelvjárás, közelebbről a Rábaköz egyik falujának, Mihályinak az *i*-zését dolgoztam fel. A nyugati nyelvjárásból ez ideig csak két *i*-ző dolgozatunk van, a ma már nyelvjárászigetszámba menő Felsőőrbeli Imre Samu (Magyar Népr. 3 : 115—29), a Vas megyei Gércéről Bolla Kálmán jóvoltából (Nyr. 84 : 83—96). Gérce és Mihályi zárt *i*-zését összehasonlítva (Bolla közleményében csak a zárt *i*-zés eseteit dolgozta fel) megállapíthatjuk, hogy az majdnem azonos fókú mindkét falu nyelvjárásában. A mai azonos fókúság mögött történetileg azonban különböző fókúság rejlik. A XVI. században ugyanis Sopron megye erősebben *i*-ző, mint Vas, (vö.: E. Abaffy: Sopron megye nyelve a 16. században, 164). Az alaktani elemekben teljes az azonosság, mindössze néhány szóban mutatkozik eltérés. Ezek a következők: Gérce: *bír*, *gím*, *csekiél*, *körti*, *mín*, *pocsiék* — Mihályi: *biér* (de: *bírés*), *giém*, *csekiél*, *körte*, *mién*, *pocsiék*. Továbbá Mihályiban: *marik*, *öszvir*, *ris*, *szintiinn*, *viércse* — Gércén viszont: *mariék*, *ösviér*, *riés*, *szintiénn*, *viércse*. Mihályiban meglevő, Gércén hiányzó *i*-ző szavak: *cserény*, *gödény*, *fímlík*, *imínt*, *rív*, *zsimbölög*.

Sajátos problémát jelentenek a tájszavak. Ugyanis azokat „nem tudjuk mihez viszonyítani, s így a megfelelő helyre sorolni” (Szathmári: Pais-empl. 477). De lehetőség szerint teljességre kell törekednünk, ezért a tájszavakat sem zárhatjuk ki vizsgálódásaink köréből; keresnünk kell tehát az utat-módot ezek besorolásához is. Némely esetben biztosan eldönthető, hogy az illető tájszó *i*-ző-e vagy sem: a képzett tájszók, és pedig az *i*-t (köznyelvi *é*-t) tartalmazó képzővel alkotott származékok esetében, mint például *böcűölík*, *öbledík*, *kuórisz* (Nyr. 89 : 220—2).

Mihályiban az *i*-zést majdnem kizárólag a zárt *i*-zés képviseli. Illabiális és hosszú *i*-zésre alig van példa. A köz- és irodalmi nyelvvel megegyező *i*-s szavak száma is nagyon kevés. (A nyugati nyelvjárásban a felső nyelvállású magánhangzók többnyire rövidek; vö. Kálmán: A mai magyar nyelvjárások 23.) Az *i*-zés szociális érvényességével kapcsolatban a következőket jegyzem meg: ha a szó általánosan ismert, közhasználatú, akkor

kivétel nélkül mindig *i*-vel ejtik, a nyelvújítási és a legújabban keletkezett szavakat is, tehát pl.: *írëccségi, átkibzűös, töptermelés, ügyvid* stb. Ingadozás az idősebbek nyelvhasználatában egyáltalán nincs, a fiatalabbakéban már előfordul. Az egész közelebbi-távolabbi környék *i*-ző (ÉNy-Dunántúl), s ebben a nyelvi közegben nem annyira feltűnő nyelvjárásiasság az *i*-zés, ezért nem is kerülük. Ez azt mutatja, hogy az *i*-zés még erősen tartja magát. A köz- és irodalmi nyelvi behatolás ugyan észrevehetően, de lassú mértékben nő. Az idősebb nemzedék kihaltával ez a változás minden bizonnyal rohamossá válik. Más nyelvjárások *i*-zésével (Fűr összeállítása alapján) egybevetve, a mihályit az erősen *i*-zők közé sorolhatjuk.

3. Összeállításomban a lehetőleg teljes *i*-ző anyagot közlöm az ellenpéldákkal együtt. A nyelvjárás anyanyelvjárásom, a gyűjtést passzív módszerrel végeztem. Példamondatokat nem közlök, a jelentést is csak a tájszavaknál és ott adom meg, ahol szükséges. Az adatokat a következőképpen csoportosítottam:

1. Zárt *i*-zés

a) hangsúlyos helyzetben (egytagú szavakban és többtagú szavak első szótagjában)

b) hangsúlytalan helyzetben

c) szuffixumok előtt

d) szuffixumokban

2. Illabiális *i*-zés

3. Hosszú *i*-zés

4. A köz- és irodalmi nyelvvel megegyező *i*-zés

Adattár

1. Zárt *i*-zés

a) Hangsúlyos helyzetben: *bikë, bikjuó, bírës, cöl, csíp, csivë, didëlget, dil, dílcëg, fík, fímik, fil, fíny, fírëg, fírj* (ragos alakokban és összetételekben: *fírhë mëgy, fírjet* stb.), *fisú* (*füsü* is), *fiszëk, fiszkaluódik, gimbëredik, gíp, gyikín, hí* (*híra-híra* 'a tyúkok tyúkházba terelésekor mondják'), *ibër, íccaka, íg, íjjë* (*íjjé*), *ik, il, ílëlëm, ílínk, ímëlgűös, inëk, ip, ípítt, ír* l. 'pervenit' 2. 'attingit' 3. 'pretium habet', *írik, írëccségi, írëzik, írvínyës, ísíg* (íten, de: *ehës*), *ítel, íten, ítvágy, kik, kím, kímín*, (*kemën* is), *kínyës, kítelen, kízër, kíp, kír, kírëg, kírëget, kírűöddzik, kísik, kistűö, kísz, kítelkëdik, kütës, kívë, lígy* 'es', *lík, líkül, lílëk, línyeg, líp* (fn.; ige), *lípcsiűö, lít, mthe, míltuó, mtr, mtrëg, mész* (ige), *mészáros, míz, níggy, nima, nímëllik, nímileg, nímët, ními, níp, níz, píhe, píz, rígy, rím, rís, rísz, ríszëg, rít, ríteg, rútes, szíduöl, szígyën* (de: *szigëll, szíjjë* (*szíjjé*), (tojás) *szíkë, szíl* 'margo', *szíp, szít-, tíboj, úgëd, tíkozul, tífërëg, típ, títel, títova, tíved, víd, víg, víkony* (*víkon*), *víl, vín, vinyeszt, vír, vís, vísz* 'perniciës', *vít, vítëk, vítel*

Rövidék: *bíjjëg, íbred, idës, illesztűö, firfi, ippenn, pinlëk, vírcse* (*vírcse*).

Ellenpéldák: *biëbi, Biëcs, Biëla, biëka, biël, biëna, biër, biërc, biërmál, ciëdula, ciëgiër, ciëkla, ciërna, csíesze, diëd* (apa), *Diënës, diër, diëzsa, iëg, iëgër, iël, iën, iër, iërdëmül, iërëz, iërt, iës, iëszak, iësz, iëstet, 'íjesztet', iëv, iëva, fiël* (*fié*), *fiërc, giëge, giëm, Giëza, gyiër, gyiëmánt, hië, hiëjja* (-madár), *hiët, jiëg, jiërce, Jiëzus, kiën, kiënë, kiërd, kiërtë, 'kérdezte', kiës, kiët, kiéz, liëc, liëg, liëgy, Liëndárd, liëtra, liëzëng, miëcs, miëg, miëll, miëla, miërce, miërjűöd, mész, miëtëj, miëtër* (*mëter*), *niëha, niëhány, niëni, niëv, nyiël, Piëc, Piëcs, piëk, piëlda, Piëtër, piëp, piëviëcië, pliébanos, priëdikál, priës, priëzli* 'zsemlyemorzsa', *riëce, riënye, riëkli, riëpa, Riëpce, riëz, riëzsut, siërv, striëber, sriëg, szíék, szíëna, szíën, szíël* 'ventus', *tiëgla, tiël, tiër* (fn.; ige), *tiërd, tiëszta, Tiët, tiëtova, tiëvië, triëcsül, triëfa, viëka, ztiëruó, zsiëtër*.

b) Hangsúlytalan helyzetben: *acil, ágyik, ajándik, all, árnyik, bámíszkodik, beszid, beszil, bett, bevagoníroz, bogyuólik* 'apró, bogyószerű', *borbíl, böcöllek* 'nehezen hasítható ág, fadarab', *böngisz, bugyborik, búvász, cipisz, csapadik, csempisz, csenevész, cserkisz, csibisz, csücsellik, dërík* (de: *dërèkabb*) fn.; *mr., dicsír, dorbízul, ebtíl, edíny, egisz, emiszt, emlík, engedj, enyíszik, erdász, eríl, eríny, ersziny, fajmalík* 'pej. értelemben: faj, fajta', *fazik, fekil, feledikény, felesig, firisz, fortíl, fölín, fösvin, fűözelik, görín, gyíktín, gyüls, gyözüötín, gyurmalík* 'asszonyok gyúrta, süttötte, nem sikerült tészta', *hajlík, halántík, hintelik, hovíd, husvít, idíz, igíny, igír, igíz, illetík, intíz, itíl, ivadík, izík, jajveszíkül, játík, karabil, kártíkony, kastíl, kedíl, kefil, kellík, kemín, kepil, kevil, kërésztyín, kímín, kímíl, kirvín, kistr, kisírtet, kuórisz* 'keresgél', *kökin, kömín, környík, köszvín, kötín, kukorikúl, kunsíszkodík* 'kutat, keres', *kvártíl, legín, lepín, lövedík, maradík, marík* (marok), *mellík, merínylet, merisz, mirtík, nehiéssig, nyomorík, nyüőstín, öbledík* 'mosáskor az öblítő víz', *ölig, örvín, ösvín, Öttevín, pácíl, partíka, penisz, pribík, remín, ríszvít, rostíl, segíd, segíl* (fn., mn.), *seregíl, serín, sertis, sörín, Sörtíl* (családnév), *sött, sövín, szándík, százolík, szegil, székrín, szemíl, szemírmës, Szergín* (hn.), *szérín, szeszíl, szintínn, szomszíd, tajtík, tájík, takarík, tartozík, tekintíl, tenyísz, terebílés, természet, teszik, tessik-lászik, toporzíkúl, tökiletës, tüötelik, tömín, törtínnyík, törtínelëm, törvín, turbíkúl, tüstínt, ügyríd, vendíg, veszílés, Veszíkín* (hn.), *Veszprím, vezínnyíl, vidík, vittz, vüőfín, zséntíroz, zszombík.*

Rövidék: *böketínt* 'hegyesen, szúrósan, sértően', *enyim, lassankint, szëgin*

Ellenpéldák: *ábiécé, álé, babiér, belé, bokriéta, csalamádié, csekiél, cseliéd, cseriép, csetepatié, csokoládié, dorbíezul, egier, egyéb, Endriéd, fehiér, feniék, filliér, füzier, galliér, gwalliér, Gelliért, geriéb, granatiér* mars 'krumplis tészta', *gyökiér, gyömbiér, huóhiér, idién, idiélen, Illés, izé, kanapié, karalábié, kavié, kenyiér, keriek, kondiér, kuópié, kordié, köviér, közép, leviél, málié, Mátié, menyiet, mesziélláh, mundiér, nehiéz, obíégat, ordénárié, piéviécé, picier, Pintiér, pipityiér, pocsiék, porrié, pöcsiét, pulitiér, purdié, sikiér, szajriéz, szalggárié, szekiér, szemiet, Szibiéria, tányier, tehién, tenyier, Tëriéz, tiévié, tüőcsiér, tömiérdék, tüündiér, veziér, vincelliér, Vitynyié, zsellier.*

c) Zárt *i*-zés szuffixumok előtt:

Hosszúak: valamennyi -*ë* (zárt *e*) végű szó véghangzója szuffixumok előtt *i*-vel váltakozik. Például: *bikë : bikít, epë : epis, ekë : ekik, bikë : bikil, feketë : feketíz, fejszë : fejszím, -d, -jë, -nk, -tëk, -jëk, ekë : ekinek* stb.

Rövidék: *fejít, ölibe, kezivel, szivnek* stb.

Ellenpéldák: valamennyi -*e* (nyílt -*e*) végű szó véghangzója szuffixumok előtt *ié*-diftongussal váltakozik. Például: *vese : vesiet, mese : mesies, csirke : csirkiék, here : heriel, cserésznye : cserésznyiez, zene : zeniem, -d, -jë, nk, -tëk, -jëk, ferde : ferdienek* stb. Kivétel: *körte, mihe, pihe* (*körtit, mihik, pihis* stb.). Ezek szabálytalansága történetileg magyarázható.

d) Zárt *i*-zés szuffixumokban:

a) Képzők:

-*dík* : *szándík*

-*ík* : *takarík*

-*íkony, -ikény* : *kártíkony, fittikény*

-*íkúl, -ikül* : *toporzíkúl*

-*íl* (fn., ige) : *segíl*

-*ínk* : *úlnk*

-*ín ~ -íny* : *kötín, fölín*

-*is* : *repedis*

-*isz* (fn., ige) : *legelisz, mihisz*

-*lik* : *moslík*

-*líl* : *szemlíl*

-*mín ~ -míny* : *sütemín, esemíny*

-*sig* : *szípsig, ricsig*

-*tík* : *írtík*

-*vín ~ -vín* : *kötelezvín ~ kötelezvin*

Ellenpéldák:

-csiél : güögicsiél
 -diécsül : nyögdiécsül
 -dégiél ~ dögíél : kädégiél, üdögiél
 -dëkiél : eszdekiél
 -iécsül : köhiécsül
 -iék : szomszidiék
 -iél : kötiél; metiél (alanyi ragozás egyes szám második személyű igei személyrag)
 -iér : tüdöcsiér, iésziér

-iéroz : pëkuliéroz, szëkiéroz, studiéroz
 az egyetlen kivétel: masíroz; a nyelvjárás német jövevényszavaiban egyáltalán nincs í-zés).
 -fiélë : kiétfiélë
 -gtél : nevedgiél
 -kiérëz : sütkiérëz
 -nié : kocsmárosnié

β) Jelek:

-nt (felt. mód jele): ënní, kírnínek

Ellenpéldák:

-ié (birtokjel): apámié
 -ié (elbeszélő múlt jele): kiérdié (nem használják)

γ) Ragok:

-ík (igei személyrag; 1. alanyi ragozás, felszólító mód egyes szám 3. személy: gyüjjík [gyüjjön] 2. tárgyas ragozás, kijelentő mód múlt idő és felszólító mód többes 3. személy: nisztík, nizzík)
 -íték (igei személyrag; tárgyas ragozás, kijelentő mód múlt idő és felszólító mód többes 2. személy: nisztíték, nizzíték)
 -kípp : akkípp
 -kíppenn : sëmmikíppen

Rövid:

-nkint (-int) : lassankint (böketint)

Ellenpéldák:

-ié : 'felié
 -iél (igei személyrag) : ëttiél, vëttiél
 -iért~iér : aziér, gyerekijjiér
 -niél~nié : kertýëkniél, felestginié

A következő igéknek csak bizonyos alakjaiban van í-zés:

észik (itel, itvagy, itlen, itkëzik)
 mëgy (mísz)
 lësz (lész, lgy, lit, litëzik, lnyeg)
 tësz (tísz, tgy, tit, titel, tivë, tálleg)
 vësz (vísz, vígy, vítel, vívë, kirítelëz)

2. Illabiális í-zés

Hangsúlyos:

hosszú: kiséő 'külső'
 rövid: nincs

Ellenpéldák: bün, fü, füsza, gyürü, gyüsü, hüvös, mühel, nyüg, tüz

Hangsúlytalan:

hosszú: nincs

rövid: *kömvies*, *könnyid*

Ellenpéldák: *fűödműves*

3. Hosszú *i*-zés

a) Függetlenül: *tífusz*, *díván*, *pihe*

b) Asszociatív (l, r, j hatására): *fásírozott*, *fírhang*

Szuffixumokban nincs.

Ellenpéldák: *nyillik*.

4. A köz- és irodalmi nyelvvel megegyező *i*-k

a) Hangsúlyos: *hi*, *hisz*, *ri*, *risz*, *si-ri*, *stsz-risz*, *st* 'Schi; schreit', *szí*, *szisz*

b) Hangsúlytalan: nincs

c) Szuffixumokban: *-itt* (*szípiitt*, *nagyíitt*)

Kiss Jenő

Szó- és szólásmagyarázatok

Részletek egy szólásmagyarázó szótárból

(Folytatás)

[akna]

aknát ás (*rég, vál*): fondorlataival vkinek v. vminek a pusztulására tör.

a) 1795/1922: titkos alattomban való *mindákt* nem *ástam* másnak szerencsége alá (Csok: Műv. 2 : 594). — **b)** 1843: A' nagyravágyó a *maga aknáit ássa*, a' jó és igaz polgár közért dolgozik (Jós: Athen. 1 : 67, NSz.); 1889: nem látod, hogy az állam ellen *Aknát* miként *ás* sok megye (Kozma A.: Tegnap 167, NSz.); 1959: ~ (ÉrtSz. 1 : 88).

A szókapcsolatnak az átvitel alapjául kínálkozó konkrét jelentése ('valamely építmény alá annak felrobbantása végett titkos föld alatti üreget ás') nem mutatható ki a szólás első előfordulása előtt írt szövegből. Ezért arra kell gondolnunk, hogy a szólás német minta (*eine Mine graben*, Sanders 2 : 310, Heyne 2 : 820) alapján keletkezett. Erre mutat egyébként az is, hogy Csokonai az azóta elavult *mina* (< ném. *Mine*) szót használta benne. — Érdekes, hogy noha a szólás minden valószínűség szerint fordításként került a magyarba, és föltehetőleg sohasem élt a beszélt nyelvben, a keletkezését lehetővé tevő szemlélet több magyar szó átvitt értelmének lett a forrásává. Ilyen az *aláaknáz* (1867/1961: De nemhogy Angliát szeresd, hanem *Alá-aknáztad* törvényes királyát, Ar:ÖM. 7 : 257) és az *aladás* (1820: Héj nekem, a' ki magam gödrömet *ásom alá*, Peretsenyi Nagy L.: Ovid. 133. NSz.), valamint a ma már elavult *alájaás* (1818: suffodio ... *alájaásni*, mínát ásni alá, Márton: Lex. 2 : 1375 NSz.; de szövegben már 1773-ban is, NSz.) átvitt jelentése. Az *aknamunka* ellenben valószínűleg német tükörszó (vö. *Minierarbeit* SimB.), az *áskálódik*-nak (SI.) valamint előzményének, a már a 17. sz.-ban 'ármánykodik' jelentésben előforduló *áskál*-nak (NySz.) pedig szintén nem az *aknát ás*, hanem a már a 16. sz. óta adatolható *vermet ás valakinek* lehetett a szemléletbeli mintája.

[alabástrom]

fehér, mint az alabástrom (*vál*): <emberi bőr, testrész> makulátlanul tiszta fehér.

1810/20: *fehér, mint az alabástrom* (Dug. 1 : 213); 1845/92: *Kebled fejejlő, mint az alabástrom* (Pet.: ÖM. 2 : 250); 1870/96: arcját soha nem éri a perzselő nap, *fehér az, mint az alabástrom* (Jók. 42 : 203, NSz.); 1881: nézzen meg hát engem ... *rebegi ... vaczogó fogakkal, melyek olyan fehérek, mint az alabástrom* (Mik.: Tót atyafiak 146, NSz.); 1959: ~ (ÉrtSz. 1 : 95).

Az alabástromnak, ennek a márványhoz hasonló, de annál sokkal puhább, igen finom szemű, aprón kristályos gipsznek különféle színű változatai vannak. Legértékesebb és legismertebb azonban a hófehér színű. Mivel különösen dísz tárgyakat, főleg kisebb szobrokat készítenek belőle, érthető, hogy színe a szóláshasonlatban az emberi testnek, bőrnek a régebben sokra értékelt csillogóan fehér színét jellemzi. A múlt század irodalmi nyelvében nem mentek ritkaságszámba az olyan összetételek sem, mint az *alabástromarc*, *alabástromhomlok*, *alabástromkar*, *alabástromváll* (NSz., CzF., ÉrtSz.) stb., amelyekben az előtag 'ragyogóan fehér' jelentésű.

[álarc]

lerántja vkinek az álarcát: feltárja vkinek a megvetésre méltó voltát, aljas jellemét v. gonosz szándékát.

a) 1833: az idők szelleme illy ennenesek [’önzők’] *álarczáit* rutul tépi már rendre le dicső viselőik képeiről (Széch.: Stad. 229, NSz.); 1959: *letépi vkiről, vmiről az álarcot* (ÉrtSz. 1 : 119). — **b)** 1841: *lerántom* erényes *álarczatot* [!], legalább ismerjenek (Eöt.: Carth. 3 : 250, NSz.); 1844/85: A gyült ország előtt *lerángatom* Merész *álarczod*, és szemtől szemedbe Gaz pártütőnek nyilvánítalak (Vör.: ÖM. 5 : 76); 1851: *Lerántották az álarcot* (Erd. 18); 1882: *Lerántom*, lehasítom az *álarcodat* gonosz (Tol.: Báróné 1 : 192, vö. még uő. Polgárm. 2 : 234, Rongyos 136, NSz.); 1959: *lerántja az álarcot vkiről* (ÉrtSz. 1 : 119).

Az *álarc* nyelvünk számos más állandósult szókapcsolatában is a színlelés, a képmutatás jelképe, vö. pl.: *vminek az álarca alatt tesz vmit, ledobja az álarcot, vmilyen álarcot vesz magára* (ÉrtSz. i.h.), szólásunk mégsem sajátosan magyar alakulat, hanem ún. európai vándorszólás; vö. ném. *einem die Maske abziehen, herunter reißen* (Heyne 2 : 756), or. *copreamo Macky c kozo-uzzo* (Usakov 2 : 151), fr. *arracher le masque à quelqu’un* (Quillet 2 : 1152) stb.

[áll¹]

még neki áll feljebb (közny): hibás létére még ő hangoskodik, vádol támad v. játssza a sértettet.

1833: *Még nekje áll feljebb*, ha szólok: Veritas apud ipsum odium parit (Kassai 1 : 162); 1845: kivágtam magam abból a labirintusból Fancillával, *még nekem állott feljebb* (Jós: Békési kal. 2 : 39, NSz.; vö. még Erd. 147; CzF. 1 : 265; Ball: TeljSz. 1 : 25; ÉrtSz. 1 : 151); N: ~ (Székelység Nyr. 8: 225; Balaton mell. uo. 371; Debrecen Nyr. 15 : 279; SzamSz. 1 : 34; OrmSz. 10; SzegSz. 1 : 62).

CzF. szerint (i. h.) „tréfás mondat e helyett: *még ő áll fölebb*”. Ha föltesszük, hogy valóban ebből alakult — noha ez az alak adatokkal nem igazolható, és azt sem tudjuk semmivel sem megokolni, miért került az *ő* helyett a *neki* a szólásba —, akkor két magyarázatra gondolhatunk. 1. Az *áll* a régiségben is igazolható (vö. NySz. 5. jelentés) ’helytáll, kitart’ (vö. *szilárdan áll őrhelyén*, ÉrtSz. V. 1. jelentés), a *feljebb* pedig ugyancsak régi ’szerfölött’ (vö. *ne feljebb* barátom: ne quid nimis, Decsi: Adag. 45. NySz. 1 : 974) jelentésében fordul elő benne, és a szólás ezt jelenthette: ’szerfölött kitart (ti. az álláspontja mellett)’. 2. A szólás A farkas és a bárány című phaedrusi mesére való utalás, és eredetileg ezt érthették rajta: ’úgy tesz, mint az a farkas, amelyik feljebb állt a patak mellett, mégis a nála lentebb álló bárányt vádolta a víz felzavarásával’. — Sokkal valószínűbb azonban, hogy a szólásnak sohasem volt *még ő áll feljebb* alakja, hanem a *felhúzza az orrát* ’megsértődik, megorrol’ kifejezéssel azonos szemléletből ered, és ráértéssel ebből rövidült: **még neki áll feljebb az orra*.

[áll²]

leesik az álla: 1. (közny) nagyon elcsodálkozik, elképed v. meghökken vmin; 2. (*nép*) hirtelen elszomorodik; 3. (*táj*) eláll a szava, elhallgat; 4. (*táj*) meghal.

1. 1848/96: nagyon meghökkentek váratlan, ingyen sem remélt megjelenésén. *Leesett az álla* valamennyinek (Pet. 6 : 34); 1857/87: meg volt győződve, hogy ... [tisztviselőtársainak] is *leesik az álluk* csodálkozásukban (Vas 4 : 123, NSz.); 1959: (*majd*) *leesett az álla* (ÉrtSz. 1 : 151; vö. OrmSz. 10, SzegSz. 1 : 61). — **2.** 1851/1952: Csóri fővajdának *leesett az álla*, Szíve összelottyant, és magába szálla (Ar:ÖM. 3 : 261, vö. uo. 5 : 224);

1895/1957: Tudok — felelte Móric kedvetlenül, mert meglehetősen *leesett az álla*, hogy ilyen csekélységről van szó (Mikl.ÖM. 7 : 108); N: Szegény Józsinak erre a szóra csak *leesett az álla*; mit csináljon? merre menjen? (Csongrád m. MNGy. 2 : 443, vö. Zilah vid. Nyr. 28 : 60; Bakonyalja NyF. 34 : 124). — 3. N: Eleinte szörnyen lármázott, de mos már *leesött a zálla* (Hódmezővásárhely MNy. 2 : 331). — 4. N: *Essén lè az álla*: haljon meg (Szentés Nyr. 8 : 324); N: ~: meghal (OrmSz. 10; vö. Nyr. 22: 305). — Vö. még N: *Ügyélj, mē leesik az állod* — mondják az ásitónak (Torda NyF. 32 : 38).

Tulajdonképpen a 'kinyílik a szája' szemléletesebb kifejezése. Az 1–2. jelentésnek az a megfigyelés az alapja, hogy aki elképed vagy hirtelen nagyon elszomorodik, annak olykor annyira elernyednek az arcizmai, hogy a szája is kinyílik. A 3. jelentés azért alakulhatott ki, mert aki meglepetésében vagy a megdöbbenés miatt hallgat el, az néha még a száját sem csukja be. A 4. jelentésben mintegy körülírásként vagy szépítő megjelölésként használják a szólást: nem magát a meghalás tényét, hanem a halál beálltának az egyik legszembevetőbb külső jelét nevezik meg vele.

[alma]

beleharap a savanyú almába (közny): kénytelen-kelletlen belefog vmely kellemetlen feladatba, kényszeredetten vállal vmi rosszat.

a) 1848/84: ez már ... nem elv, hanem a kivitel s az alkalmazás keserű *almája*, melybe *bele* kell *harapni* (Vör. 1 : 456). — b) 1851: *Belé harapott a savanyú almába*: olyanba fogott, mit meg is bánhat, mi kétes kimenetelű (Erd. 8); kelletlen nehéz munkába kapott, megízlelte a rosszat (CzF. 1 : 129; vö. még Ball: TeljSz 1 : 29; jel. n. N: Szatmár, Szaboles, Ugocsa m. Nyr. 9 : 134); 1890: a félhivatalosak [= félhivatalos lapok] ... jó arccal *beleharaptak a savanyú almába* (Her: Fenn 2 : 71, NSz.); 1959: ~ (ÉrtSz. 1 : 173). — c) 1927/32: Ferenc bement ... a városba, de úgy jött vissza, *mint aki vadalmába harapott* ('rosszkedvűen' Móra: Ének 2 : 18). — Vö. még: *Kiki jól bele harapott az almába* (Dug. 1 : 168).

Ha nem közvetlenül a németből való átvétel (vö. *in den sauern Apfel beißen*, Borchardt—Wustmann—Schoppe, Die sprichw. Redensarten⁷ 34), akkor az a szemlelet az alapja, hogy az éhes ember beleharap ugyan az éretlen almába is, de kényszeredett, savanyú arc kifejezése akaratlanul is elárulja, hogy nincs ínyére a falat. — A c) változat ennek a szóláshasonlatnak a hatására keletkezett: *úgy áll a szája, mintha vadalmába harapott volna* (vö. Bakonyalja NyF. 34 : 134 és Nagykanizsa NyF. 48 : 53). Ennek is megvan a német megfelelője: *Er macht ein Gesicht, als wenn er saure Äpfel ässe* (Wander, DtSprichwLex. 1 : 1624).

hat almát két pénzen! (elav): hallatlan dolog ez!

a) 1668: *Hat almát két pénzen az öregiben!* Soha hirrel sem halott Magyar Ország ilyen Vjságot (Matkó: BCsák. 6); 1668: nem tudja Matkó mit tészen a' betű formaliter et materialiter. *Hai almát két pénzen!* hiszen rá találék a' Barátra! (uo. 236). — b) 1810/20: *Csak hatot az almának öregéből egy pénzen* (Dug. 2 : 21).

Minthogy a szólás *pénz* szava jelentett a régiségben 'ezüstpéret' is, 'fillért' is, ma már nehéz eldönteni, hogy hallatlanul drágának vagy rendkívül olcsónak találták-e a régiek azt, ha két pénzen árult vagy vett valaki hat almát. Dugonics szerint (i.h.) hat alma két pénzért nagyon olcsó, mert az ő korában, 1809-ben „egy Kecskeméti pogácsa almát öt garason árúlnak Pesten”.

[Álmosd]

megjöttek (az atyafiak) Álmosdról (táj): elálmosodik vki.

a) 1851: ~ (Erd. 19). — b) 1946: Mondtuk is, ha *eljöttek Álmosdról*: „Elmegyek, gazduram, megnézem a gőzűhordást” ('elálmosodtunk' Szűcs S., Pusztai krón. 109).

A Hajdú-Bihar megyei *Álmosd* falu nevének és *álmos* szavunknak az alaki hasonlóságán alapuló tréfás szólás. (Hasonló alakulatokról és az idegen nyelvi párhuzamokról: *Mi fán terem?*² 105 és Nyr. 89 : 224–5.)

~[álóes]

keseű, mint az álóes (táj): nagyon keseű.

1. N: ~ (Békés, Bereczki Gábor szóbeli közl.) — 2. N: rossz, mint az állóes: nagyon rossz <kül. gyermek> (Karcag, Juhász József szóbeli közl.).

A szólás a különféle álóé-fajok kiszáritott tejnedvéből készült, aloat tartalmazó gyógyszer nevét őrzi. Az igen rossz, kellemetlenül keseű ízű, erős hashajtó hatású *dlóë* vagy *dlóes* (SzamSz.: *állóéss*) régen igen elterjedt orvosság volt. Vö. pl. 1570 kör.: Výzes Borban elegých meg téiët Aloesth, té.l rea megh alattya az ver folyasth (XVI. sz.-i orv. k. 274); 1692: A Gyomor-fájásról... Aloés, Myrrhás égett-borral élyen' a' beteg (Pápai Páriz, Pax corp. 149). — Adatok az *álóes*-hez: NySz. 1 : 84; Nyr. 12 : 203, 42 : 379; EtSz.

[álom]

álom s esős idő (elav): nem kell arra semmit adni; nincs értelme hinni, bízni abban v. félni attól; badarság az egész.

a) 1598: *Alom, s esős idő*: somnium (Decsi 5, 8, 4, 8, innen MA², PPB.; jel. n. SzD². 10, Földi 599, Erd. 19): nem sokat kell az álmon építeni; somnia fallaci ludunt temeraria nocte (Kisv. 487, Szirm: Hung. 127); 1767: a' követ-vezérnek pallosa végén láttam Koronás fejemet. — *Alom, 's esős idő*: meg ne fitzomodgyék szíved Hertzeg (Illei: Sal. 88); N: *Álom esős idő*: 1. álomosság esőt jelent; 2. ne higj az álommagyarázásban (km-ként SzamSz. 1 : 37). — b) 1794: Hányszor hallottad, fiam, édes atyádtól: *álom, esős idő, magoktól-is elmúlnak* ('így vigasztalja anyja az apjáért aggódó Trézsit' Dug: Toldi 23, vö. Nyr. 8 : 365). — c) 1803: *Álom, 's essős idő: udvari reménység* (SzD: MVir. 34, Kr. 1 : 20, Kassai 1 : 148). — d) 1810/20: *Udvari kegyelem, álom, esős idő* (Dug. 1 : 256, Erd. 400); 1874: *Udvari kegyelem, esős idő*; némelyek szerint: *udvari kegyelem, álom* (CzF. 6 : 564).

Föltehető eredeti értelmében ('az, hogy vki álmodt, semmi mást nem jelent, csak azt, hogy eső lesz') kétségkívül közmondás. (Vö. „Aki halottról álmodik, az azt mondja, hogy esős idő lesz” babona, Hajdúnánás Ethn. 49 : 138, Pápa vid. NyF. 17 : 59, stb.) Az élő beszédben azonban — úgy látszik — gyakran nem érezték mondat értékűnek ezt a szókapcsolatot, nem értették hozzá a kimaradt állítmányt — ti. hogy esős időt j e l e n t az álom —, és két tagját csak egyetlen fogalom, azaz a bizonytalan, nem szükségképpen bekövetkező, megvalósuló dolog képes kifejezésének tekintették. Így válhatott a szókapcsolat biztatást vagy vigasztalást kifejező szólamá. Az *udvari reménység* (*udvari kegyelem*) már mint szóláshoz kapcsolódott hozzá, és ezzel ismét teljes mondatná (közmondássá) egészült ki a szólás. Így nyilván ezt jelentette: 'udvari emberek biztatásában, jószágában nem lehet bízni'.

álmodt hüvelyez (elav): badarságokat v. valótlan-ságot beszél.

a) 1598: az hitűnknek agait nem szoktuk álmodt által erőssíteni, hogy ne mondat-tassunk *álmodt hüvelyezni* (egyaránt érthető eredeti és szólam-szerű jelentésben, Gyarm: Fel. 195b); 1598: *Nem álmodt hüvelyezek* én, hanem igazat mondok: non somnium est, sed res vera (Decsi 2, 10, 9, 2, innen MA², Kisv. 364, PPB., Kr: Kézir. 5a, Szirm: Hung. 132; mint elavultat említi Horv. 81); 1613: az ki ezt külömb értelemre akarja vonni annál, az mit az szók hoznak, *maga álmodt hüvelyezi* (Pázm.: Kal. 275; vö. Fal. 927, Kr.: Kézir. 20a, CzF. 2 : 1772); 1669: Itten igen édesdeden a' *maga álmodt hüvelyezdegeli* Kalauz. Mivel a' Romai Pápanak, mások felett való Papi fejedelemségérül, semmi végezés...

nincsen (Pós: Igazs. 1 : 727); 1767: *Álmost hivelezel barátom!* ('képzeldsz!' Illei: Sal. 68, vö. még Nyr. 24 : 139). — **b)** 1832/84: Jolán, te nem tudod most mit beszélsz. Vagy *álmost hímzek én?* nem mondom-e: Kincset találtam (Vör. 3 : 451—2). — A XVII. sz.-tól összetéltelkint is: 1613: *álomhüvelyezés* (NySz.); 1723: *álomhüvelyező* (NySz.).

Eredeti, ma már elavult jelentésben a.m. 'álmost fejt' (vö. CzF. 1 : 283, ÉrtSz. 3 : 407, de előfordul még Kosztolányi Boldog, szomorú dal c. versében is: „mint lázbeteg, aki föleszmél, *álmost hüvelyezve*, zavartan”, Összegy. versei 1 : 370). Mivel pedig az *álom*-hoz és az *álomfejtés*-hez a 'bizonytalan, nem megbízható' képzelet kapcsolódik — vö. 1552: mint ha Christus WRunc *álomból mondotta volna* ez igiket, es nem tudta volna mit mond (Helt.: Dial. C1b—C2a); 1847/1952: Ne gondolja senki, hogy talán mesélek, Vagy déli *álomban történet beszélek* (Ar: ÖM. 3 : 38) —, az eredetileg is frazeológiai egységet alkotó szókapcsolat átvitt értelmű használatban olyan szólássá vált, amellyel az üres vagy a hazug beszédet jellemezték.

az igazak álmat alussza: 1. (közny) nyugodtan, mélyen alszik; **2.** (táj) meghalt.

1. a) 1853/94: Piroska... csendesen *alvó az igazak álmat* (Jók. 2 : 86, NSz.); 1960: ~ (ÉrtSz. 3 : 438). — **b)** 1885/97: Ki irigyelné az *igazak álmat* (Jók. 71 : 164, NSz.) — **c)** 1891/1956: A kimerült ember... a feje alá tette ócska kalapját, és csakhamar *elnyomta az igazak álma* (Mik.: ÖM. 4 : 17). — **2. N:** *Alussza az igazak álmat*: meghalt (Hódmezővásárhely, UMTSz.).

Ugyanaz a szemlélet tükröződik benne, mint ebben a régi közmondásban: „Kinek rossz a' lelki ismerete, lidérezcel álmod” (Kr. 2 : 17), azaz akinek nem tiszta a lelkiismerete, az rosszakat álmodik, vagy másképpen megfogalmazva: csak az igaz ember alhat nyugodtan, mélyen. — A **2.** jelentés valószínűleg az *örök álmat alussza* (ÉrtSz. 1 : 178) kifejezés hatására keletkezett.

[alpári]

megjárja az alpári táncot (elav): elfenekelik, elpáholják.

1810/20: *Meg járta az Alpári táncot* (Dug. 1 : 29; valószínűleg innen: Ball. 13, Erd. 8).

A szólás *alpári* szava az *Alpár* helynév és a 'podex, Gesäß' jelentésű *alfél*, *aldi* szavak véletlen hasonlóságán alapszik. (Azokról a szólásokról, amelyekben helynév v. ebből képzett szó utal a hozzá hasonló hangzású köznév jelentésére: Mi fán terem?² 105; vö. még fentebb: *megjöttek az atyafiak Álmosdról.*) A 18. század végéről a következő *Alpár* helynevek ismeretesek: 1. falu Kecskeméttől délkeletre, a Tiszához közel, az alpári ütközet színhelye; 2. a régebben csak *Alpár*-nak nevezett mai *Abatjálpar*; 3. a Román Népköztársaságban levő, hajdani Bihar megyei, régebben szintén csak *Alpár* nevű *Váradalpar* (románul: *Alparia*); 4. „*Felső Alpár*. Szabad pusztá Pest vármegyében, [5.] más jeles majorság is van e' nevezett alatt Futaktól nem messze” (Vályi András, Magyar országnak leírása. 1796. 1 : 32—33). *Alfél* ~ *alfel* szavunk előfordul már Heltai Krónikájában is (NySz. 1 : 796), és szépítő vagy tréfás használatban a mai köznyelv bizalmas stílusrétegébe tartozó szókincsnek is része (ÉrtSz. 1 : 133). Az *aldi* eleme ennek az elavult szólásszerű kapcsolatnak: 1810/20: *Jól hozzá láttak az aldihoz* ('jól megverték az alfelet' Dug. 1 : 14; Kr. 1 : 6; Ball. 10; Erd. 7), és mint ritka tájszót közli az OrmSz. is (vö. még EtSz.). A *tánc* más szólásban is előfordul a verés közben kínjában ugráló v. rugdalózó ember mozgásának a tréfás megjelöléseként: 1803: *el járattják veled az ebek' tántztát*... a' deresen artzal fekve *el-járod a' lapotzkás tántztot* (SzD: MVir. 83; vö. még N: *Eljáratom véled a kállai kettőst*: megverlek, de istenesen, keményen. Szabolcs m. MNy. 2 : 281).

Hasonló szemlélet alapján alakult a *meztáncoltat* igének 'elver, megver' jelentése (ÉrtSz. 4 : 1180). — Tévesen magyarázta a szólást Dugonics („akkor származhatott: midőn Zalánt Alpárbúl ki verte Árpád” i.h.) és Erdélyi („Tánc közmondásainkban sorsot, állapotot jelent igen sokszor” M. km-ok kve 8). — A szólás és a 'közönséges, parlagias' jelentésű *alpári* melléknév kapcsolatáról: O. Nagy: MNy. 51 : 348.

[alszik]

ne aludj, nem álmodsz (*nép, tréf*): <annak mondják, aki panaszkodik, hogy rosszat álmodott>.

a) 1810/20: *Nem álmonna, ha nem alunna* (Dug.: 1 : 73). — **b)** N: *Në alugy, nem ámoc* (jel. n. OrmSz. 13). — **c)** N: *Në aluggy, nem ámoccz, ne mëny a fára, nëm eső lé* (mikor rossz álmát mondja el vki, Szentgál Veszprém m. Nyr. 5 : 466); N: *Në aluggyá, nëm ámoc, në gyalogojj, nëm fárocc* (Csorna Sopron m. Nyr. 22 : 330).

A szólás és közmondás határán álló szókapcsolat. Formailag közmondás, lényegét tekintve mégsem az, mert nem valódi, nem megvalósítható tanácsot tartalmaz. Tulajdonképpen csak azt fejezi ki vele a beszélő, hogy nem tud mit szólni ahhoz, hogy valaki rosszat álmodott: 'aludt, hát álmodott, ennyi az egész'. — Él azonban ugyanez a szókapcsolat valódi — átvitt értelmű — közmondásként is: N: *Në alugyá, nëm ámodol*: ha a dolog kellemetlen oldalát nem szereted, ne szeresd a kellemest se (Bakonyalja NyF. 34 : 115).

[aludtfej]

aludtfej folyik az ereiben (*közn*): hideg természetű, érzéketlen ember.

1. 1794: *Nem aludt téj, hanem meleg vér foly ereiben* ('bátor ember'? Kov. 181; Dug. 2 : 258). — **2.** 1888: *Aludtfej foly az ereitekben* (Mik.: Club 191, NSz.); 1937: *aludtfej van az ereiben* (Bíró—Schlandt).

Az *aludtfej* részint fehér színe, részint hidegsége miatt válhatott — eredetileg a meleg és vörös vér ellentétéként — a szerfelett nyugodt és lelkesedni, melegen érezni nem tudó ember jellemzésére alkalmas képpé. (Ritkán más kapcsolatban is előfordul az *aludtfej* — valószínűleg épp a szólás hatására — a lelkesedni nem tudás és a hideg nyugalom szimbólumaként. Pl. 1893: Milyen szerencséd János, hogy ilyen *aludtfej-világban* születél. Mik.: Pernye 156, NSz.) A szólás megfelelője megvan a szlovákban is: *mat' mlieko v žilách* ('tej van az ereiben' Slovnik slovenského jazyka. Bratislava, 1960. 2 : 161) — talán mint a magyarból való fordítás.

O. Nagy Gábor

Pópa. 1. Az ÉrtSz. csak 'görög keleti pap' jelentésben szótározza a címbeli szót, holott az erdélyi régiségben román görögkeleti és görög katolikus papot jelölt a *pópa*. Ilyenformán történeti szótáraink megfelelő címszavát és természetesen az ÉrtSz. e címszava alatt adott egyetlen jelentést is ajánlatos *táj* minősítéssel egy második, 'román görögkeleti vagy román görög katolikus pap' értelmezéssel kiegészíteni.

2. Aligha kétséges az, hogy különösen a keleti magyar nyelvjárások területén a XVI. századtól jelentkező *pópa* román, nem pedig szláv kölcsönszó (így legutóbb Kiss Lajos: Nyr. 86: 453—5 is).¹

¹ A nem szláv eredetre nemleges bizonyításként Kniezsa István hallgatólagos magatartása is megemlíthető. Ő ugyanis a SzJ.-ban közölt fejtegetései rendjén sem a szláv, sem a kétesen szláv eredetű szavak csoportjában nem tárgyalja a *pópá*-t. Az igaz (s ez

Erre mutat az is, hogy a címbeli szó az eddig rendelkezésünkre álló régiségbeli adatok szerint elsősorban olyan területen keletkezett levéltári anyagban és olyan irodalmi művekben jelentkezik, amely területen a magyarság már évszázadok óta román, nem pedig szláv nyelvet beszélő lakossággal él együtt. Magának a szónak magyar szövegben való első jelentkezése sem — mint Kiss jelzi — nagyszombati kiadványból és viszonylag későről, 1757-ből való (l. Nyr. i. h. 453—4). Erdélyi oklevélszótári gyűjtésemben, illetőleg a magyar nyelv feudalizmus kori román kölcsönszavaira¹ vonatkozó történeti adatanyagban erre a pillanatnyilag érdeklődési körömbé került szóra az első adat a Kisstől idézett-nél kilenc év híján két századdal előbből, 1566-ból való: a Pesty Frigyes-től kiadott egyik levéltári darabban ugyanis már ez évből olvasható „Michael pópa Karansebesy Lakos” nevében — nyilván foglalkozás-megjelölésként a *pópa* szó (l. Pesty: A szőrényi bánság története 3 : 339). Magam a szűkebb értelemben vett Erdély területén keletkezett okleveles anyagban 1632-től kezdve találkoztam a *pópá*-val.² Első, innen származó adatom is tehát jóval több, mint egy századdal előbbi a Kisstől idézett legrégebbi adaléknál. Fogaraszöldének tőlem ismert legrégebbi, 1632-ből való urbariumában ugyanis 21 faluban 32 név szerint emlegetett román pap közül 29-nek nevéként írnak az összeírók *Popa Komsa*, kettőnek (*Opra Popa*, *Raduly Popa*) pedig *Komsa Popa* típusú névalakot. Fogaras földé 1640-ből való urbariumából az ohábai egyházi személyek felsorolását tartalmazó részből ezt az adalékot jegyeztem ki: „Koman, *popa* Nincs Bojersaga³ Jobbagy hazban lakik.” Egy három évvel előbből, 1637-ből való fogaraszöldi urbariumban ugyane személy neve így fordul elő: „Pap. *Popa Koman*.” Ugyanebben az 1637. évi urbariumban a Fogaraszöldé 37 falujából feljegyzett 69 román görögkeleti pap közül 67-nek *Popa Sztojka*-, illetőleg *Radul Popa*-típusú neve van, ez és még inkább a Felsőszombatfalván ugyanekkor feljegyzett „*Popa Algye* alias Pultze” név világosan mutatja, hogy az urbarium ilyen típusú papneveiben a *Popa* nem öröklődő családnév, hanem olyan átmeneti név-elem, amely a foglalkozást jelölő köznév és a tulajdonnév között áll. Hogy aligha lehet egyik fogaraszöldi esetben is a *Popa* tag öröklődő család-, illetőleg vezetéknevű, azt mutatja továbbmenőleg az is, hogy Mondrán például *Popa Bukur* neve mellé ezt jegyzik oda: „Boyerbul allo (így !) pap boyer fundust bir”. Már pedig az 1637-i és az 1640-i urbariumban szereplő teljes fogaraszöldi bojér-összeírások ismeretében jogosan állíthatjuk, hogy a fogaraszöldi bojérek között ilyen korai időben *Popa* vezetéknevű nem fordul elő. A mondrai pap nevének *Popa* tagja tehát nem lehet ősi bojér-név, hanem csak a foglalkozás és egyben a társadalmi „átrétegződés” eredményeképpen keletkezett olyanféle foglalkozásra utaló megjelölés, mintha ma valakire *popa Bucur* 'Bucur pap' formában hivatkoznak.

3. A *pópa* szó 'román görögkeleti szerzetes' jelentésben a XVII. századi erdélyi köznyelvnek, sőt a legmagasabb hivatali írásbeliségnek is közkeletű szava lehetett. Más-ként nem volna érthető, hogy diplomáciai levelezés rendjén Duca moldvai vajda 1672-

feltűnő !), nem ejt szót róla a biztosan nem szláv eredetű szavak tárgyalása során sem, holott itt nagyon sok, feldolgozása megjelenéséig szlávnak tartott szóról mutatja ki Knieza a román eredetet.

¹ L. erre Nyh Közl. 5 : 170—3; Studia Babes-Bolyai Philologia 1962. 19—34.

² Itt és az alábbiakban a közelebbi forrásjelzet nélkül közlendő adalékokat mind erdélyi oklevélszótári gyűjtésem (l. Pais-ém. 69—77) cédula anyagából szemelgettem ki.

³ A bojérség közé Fogaraszöldén az olyan kiváltságos rendhez tartozókat sorolták, akiknek nemesi kiváltságuk ugyan nem volt, de szabados állapotukban — vagyoni helyzetüktől függően — a nemesi renden levőkkel sokszor egyenlő gazdasági-társadalmi helyzetet foglaltak el.

ben miért használja közszóként a *pópát*, mikor a krími tatár „khám” levelét vivő Baltsi basáról ezt írja: „... bizonyos *pópánkot* késérőül adnánk emberei mellé” (Saját gyűjtéséből). A XVIII. századból aztán meg éppen a Kisstől idézett első előfordulást megelőző és az azt követő időkből feles számú adalék van oklevélszótári gyűjtésében a legkülönbözőbb stíluszinten keletkezett egykorú missiliszekből, erdélyi guberniumi leiratokból, a helyi birtokigazgatás és hivatali írásbeliség legkülönbözőbb ügyekre vonatkozó darabjaiból. Ezen túlmenően még arra is utalni lehet, hogy már a XVIII. század közepéig olyan mértékig elterjedt szó lehetett Erdélyben a *pópa*, hogy már erdélyi keletkezésű irodalmi művekben is jelentkezett. Például Hermányi Dienes Józsefnek a XVIII. századi erdélyi életbe belevilágító Enyedi Demokritosában bizonyos román asszonyokról írva megjegyzi, hogy „éppen nem járnak vala a’ Beferikában (= templomba); — Végre a’ Pópa addig inti őket, hogy egy néhányan el mennek.” 1767-ben Halmágyi István is emlegeti naplójában a *pópákat*; nála jelentkezik egyébként először e szó nemcsak disunitus, azaz görög keleti, hanem unitus, vagyis görög katolikus papokra is vonatkoztatva (I. Halmágyi, MonIr. 38 : 298). Ezek után valóban feltűnőnek tartható, hogy a szó nem került bele sem a Pápai Páriz-szótár egyik kiadásába, sem Gyarmathi Sámuel Vocabularium-ába (1816); így szótári nyilvántartása a legújabb időkhöz elmaradt.

4. Megjegyzendő, hogy nemcsak a román eredetű *pópa* köznév, hanem ennek románban alakult és magyarra átalakult igei-igenévi származékai is használatosak voltak már a XVIII. századi erdélyi köznyelvben. Ennek bizonyosságául szótörténeti gyűjtéséből a következő adalékokat idézhetem:

popizáltatja magát ’pappá szentelteti magát’. 1751: „vadnak ... olyan Jobbágyi, kik *popizáltattván magokat* ... papi szolgálatot tésznek” / 1765: négy román „pap ... noha schismaticusok, de sem az aradi, sem az erdélyi nem unitus püspöktől dependálni nem akarnak, hanem Oláhországra *popizáltatták magokat*” / 1768: „Meghalván a télen a nem unitus oláh püspök, Dionysios Novákovics ... , az archidiaconus nem ordinálhat papokat, e miatt az ecclesiákban confusio is vagyon, nemcsak hanem az oláh deákok kezdettek titkon Oláhországra béjánni, *magokat popizáltatni*” (Halmágyi, i. m. 167, 383).

popizált ’pappá szentelt’. — 1792-ben a Hunyad megyei Roskányról Altorjai Kis Lukács Dobra vidéki krájinik ezt írja: „A Felső Lapugyi Mostani Fungens Pap Pópa Joszip ... Panaszol ellenem, Elsőször a’ véget hogy én tőle az előtte volt Popoknak Birtokában lévő Ecclesiasticus Fundust el vettem volna, és egy Oláh országban *popizált* Papnak, s más Falusiaknak által adtam”.

popizáltatott ’pappá szenteltetett’. — Az előbbi üggyel kapcsolatban maga „Pópa Josziv disunitus parochus” a megyei tisztséghez küldött panaszában valóban ezt írja: „a F Lapugyi Határon az oláh Elkklesia számára hagyott szántó Földeket, és kaszálót ... most egy Oláh országban *Popizáltatott* Papnak Krájinik Kis Lukats Uram birtokomból el vevén, rész szerint annak adta rész szerint más Falusiaknak.”

A XVIII. századi erdélyi köznyelvben tehát nemcsak az általánosan elterjedt *pópa* szó tartozott a szókinész viszonylag sűrűn használt, román eredetű elemei közé, hanem a szintén román eredetű *popizál*, *popizált*, *popizáltatik*, *popizáltatott* és *popizáltatja magát* igei-igenévi származék is.

5. Ilyenformán tehát az erdélyi régiségbeli *pópa*, román görögkeleti vagy görög katolikus pap’ és származékai román eredete megtételesem szerint vitathatatlan, és így Kissnek előbb idézett Nyr.-beli cikkében teljesen jogos az a vélemény, hogy „a magyar *pópa* meghonosodásában a román nyelv alkalmasint jelentősebb szerepet játszott, mint a szerb”. Mindenképpen helyeselhető azonban Kissnek a többszöri átvétel lehetőségére

vonatkozó véleménye (i. h. 454), hiszen a délszláv nyelvtérülettel érintkező magyarság körében nem délszláv, hanem román nyelvi-szókincsbeli hatást feltenni valóban csak a társadalmi-nyelvi valóság teljes figyelmen kívül hagyásával lehet.

Szabó T. Attila

A polgár és a bugris. Komlós Aladár fejtegetéséhez (Nyr. 89 : 483—4). Ifjú fővel magam is beleestem a tévedésbe, hogy a *polgár* és *bugris* szót etimológiailag rokonítsam, s így a kelleténél közelebb helyezzem egymáshoz történelmileg, társadalmilag.

Polgár szavunk nyilvánvalóan a bajor—osztrák *purger*, középfelnémet *burger* (vö. újfelnémet *Bürger*) átvétele. Bározi (Szófsz.) szerint egyike legrégebb német jövevényszavainknak. A német *Bürger* a *Burg* 'vár' családjába tartozik.

A *bugris*-nak azonban semmi köze sem a *Bürger*-hez, sem a germán eredetű alapszóból származó francia *bourgeois*-hoz, tehát a *Burg*-hoz sem.

A *bugris* végső soron a *bolgár*-t rejti magában. Mai rosszízű jelentéséhez ugyancsak kalandos kitérőkkel, földrajzilag is hatalmas kanyaron át jutott. Vidéken, forrásmunkák fedezete nélkül írom e sorokat, eleve elfogadva a szakismeret esetleges kiigazításait.

Az albigenis vagy katar mozgalom, amely voltaképpen nem is eretnokség volt, hanem a kereszténységgel szemben legalább annyira más vallás, akár az iszlám, Perzsiából kiindulva nagy balkáni (részben magyarországi) állomással jutott el Dél-Franciaországba. Ott irtották ki szabályosan meghirdetett keresztes hadjáratlalt a XIII. század folyamán oly alaposan, hogy még hittételeire is csak a rászórt rágalmak türelmes kibontása révén következtethetünk. A délfancia hívők kapcsolata oly szoros volt a Balkánnal, főképp az akkor nemzetközileg is igen magas műveltségi fokon álló Bulgáriával, hogy fontosabb zsinatjaikra, sőt helyi hitvitáikra bolgár püspökeiket — a bogumil (patarénus) egyház-főket is — meg-meghívták Toulouse-ba. A Languedoc tartomány nyelvében így kapta a *bulgarus* > *bougre* előbb azt a jelentést, hogy 'írásmagyarázó', majd azt, hogy 'meggyőzhetetlen', majd végül, hogy 'konok, keményfejű, kezelhetetlen', már azután persze, hogy Montforti Simon és VIII. Lajos máglyára küldte az ellenállók ivadékait is. Hozzáánk — fölösleges mondanunk — német közvetítéssel került *buger* és (német *-isch* képzővel megtoldva) *bugris* alakban.

A honi *bugris* a századfordulón élte virágkorát. Aki finoman akart, de mégis mélyebb sértéssel *p a r a s z t o t* mondani, ezt haszná'ta. Czuczor—Fogarasi (és nyomán Ballagi) szótára még jelzőként említi: *bugris ember*, eredő helyéül Baranyát tüntetve föl. Értelme mindkettő szerint: *pórias*, így, semlegesen.

Kiegészítve Komlós Aladár értékes jelenségmegfigyelését, tanulságos lenne nyomon követni a különös diadalutal, mint hódította meg ez a föltehetően a sváb telepésekkel idekerült szó éppen a fővárosi sajtót, polgári irodalmunk berkeit. Res.ellném ideírni mindazoknak az általam is nagyra becsült íróknak és publicistáknak a nevét, akik egy időben valósággal kedvenc szavukként ismételtették, már-már valami eredendően ős magyaros ropogást ízelve benne.

Kockáztassunk meg egy kis társadalomlélektani szófejtést. A polgár, a disztíngvált, a jól értesült — művelt — épp ezzel a szóval lökte legfinnyásabban messze magától azt, akit történelmi társának vélt, s épp ezért megtagadott. A paraszt sorból föltörekvő faragatlant. Nagy általánosságban magát a parasztot.

A szó, ezt érzem, befejezte pályafutását. Elkéstünk, hogy amiként a *paraszt*-ot vállaltuk, egy országnak adva példát a szó használatára, ezt a *bugris*-t is-vállaljuk. Azzal a céllal, hogy más értelmezést adjunk neki, szinte az etimológia szolgálatában is.

Komlós Aladár példás tudósi tárgyilagossággal fedi föl a „fejlődést”, melynek során a *pógár* nemcsak városi lakost, hanem afféle kiscgazdát is jelent, szemben a *bugris*-nak tartott falusi vagy városi szegénységgel. Cikke vége mégis ellenkezést kelt.

De kezdjem először is vallomással. Komlós Aladár nekem több, mint minden minőségében őszintén nagyra becsült pályatársam. Ifjúkorom óta kedves szellemi kenyeres pajtásom, azok sorából, akikkel — hogy egy másik ilyen pajtásunk szavát vegyem át — „meghitten tudtam egyet nem érteni” is. Kitűnő fejtegetését a *polgár* és a *bugris* viszonyáról ezzel fejezi be: „Csak 1919 után és főképp a népi írók föllépésekor kezdődő parasztkultusz idején, 1930 körül tapasztaljuk, hogy jelentése [mármint a *polgár* szónak] ismét változik, mégpedig ezúttal úgy, hogy olykor polgári származású költők is, restellve osztályukat, inkább a paraszt szerepében tetszelegnek, sőt alulról, a szocialista proletár felől is kicsinylőleg gondolnak rá.”

Húsz éven, illetve huszonegy éven át — 1919-től 1930-ig — ritkán „kezdődik” valami azonos. Ha lett volna 1919 után egyáltalán „parasztkultusz” (nem volt, mert hisz a magyar parasztság szabadságmozgalmait a hatalmi kormányzat éppen akkor törte le, legbecstelenebbül, az ellenzék pedig — a szociáldemokrata párt — hagyományához híven akkor árulta el leghitványabbul), a népi írók ezt a kultuszt nem kezdték, de nem is folytatták. Hanem elsöpörve a parasztromantika rossz verseit és vezércikkeit, éppenséggel lelepleztek, megállítottak s visszájára fordítottak egy divatot, azzal a reménnyel, hogy végre egyszer egy országos ügyet országossá tehetnek. Vagyis bevonhatják abba a — polgárságot, a bugrisozót is! Keserves fölidézni azokat (a részben prae-hitlerista) időket; ne is keserítsük most ezzel a — filológiai tárgyilagosságot. Kérdésem így majdnem pszichológiai: mért használja még Komlós Aladár is, még ma is, ő, a stílus oly tudatos mestere a „tetszeleg” szót arra, aki — szolgál, önzetlenül egy jó ügyet? Petőfi tetszelgésből állt ki a jobbágyok mellett (maga nem lévén jobbágy)? Széchenyit tetszelgés sarkallta megállítani egy népet a halálba vivő útján (a maga nagyon is vidám osztálya tagjaként)? Hogy „alulról, a szocialista proletár felől is kicsinylőleg gondolnak” írók és szellemi emberek a polgárra: érthető, a gazdag irodalom ismeretében. De — rostálja meg emlékezetét Komlós Aladár — s nevezzen meg nekem egyetlen polgári származású költőt, aki restellve osztályát, „inkább a paraszt szerepében” tetszelgett, akár nálunk, akár bármely sarkában a világirodalomnak. Sőt: bármely korában bármely irodalomnak. E pör megtárgyalásának, illetőleg újrafölvételének még nincs itt a napja. Napjainkban — Komlós kitűnő füle épp úgy kihallhatja, akár az enyém — sem a proli, sem a paraszt, vagyis a bugris nem vállaltatik sehol semmiféle tetszelgésre. A népi s a proli származás életrajzi skéma s nem társalgási — nyelvészeti — b o n t o n. Ebben azonban én nem eredményt látok.

Illyés Gyula

Azt se mondta, cseréljünk acélt. O. Nagy Gábor azt írja, hogy a használati tárgyak kicserélése a barátságot, a jóviszonyt fejezi ki, s valószínűleg ilyen népi udvariassági formát őrzött meg fenti szólásunk (Nyr. 90 : 230—1). A szólást világosan megérthetjük, pásztorszokásainkból. Szatmárban, Szabolcsban a szomszédos legelők pásztorai a tavaszi kihajtás alkalmával felkeresik egymást, és botot cserélnek. Az egymással beszédbe elegyedő pásztoroknak eszébe jut, hogy még nem történt meg a csere, s így szól az egyik a másikhoz: „Komám, elhibáztuk! Előbb botot cseréljünk”. — S csak ezután indul meg a beszélgetés. Boton kívül cserélhetnek pipát, dohányzacskót vagy akármit, de a barátság megkívánja a cserét. A szoros barátság jele, ha haragot (kolompot) cserélnek. A cserét megtagadni nem illik, mert abból harag származik. Az olyan pásztorfeleséget „pugris-asszonynak” tartják, aki beleszól férje cseréjébe. A „valóságos” pásztorasszony tudja, hogy „a cserélés a rendje a dögoknak”. Aki felajánlja a cserét, még túl is fizeti, a földmásra hívja meg a komáját. Az ilyen áldomást nem köteles viszonzni a cserét elfogadó pásztor. Minderről részletesen ír Luby Margit Fogjó legelőkön című munkájában (79—81).

A kiskunsági juhászokról is azt olvassuk, hogy igen szerettek pipát, bicskát, birkát csereberélni, de pásztorbotot nem (Nagy Czirok L.: Pásztorélet a Kiskunságon, 230). Anélkül, hogy az ilyen cserének az útját követném, röviden rá szeretnék mutatni arra, hogy olyan szokásról van szó, amely a barátság, a társadalmi kapcsolatok kifejezése a legkülönbözőbb formákban nyilatkozik meg. Így például a Salamon-szigeteken házasság alkalmával a különböző csoportok tagjai hasonló fajtájú és mennyiségű kagylópénzt cserélnek, anélkül, hogy az ilyen tevékenységnek bármilyen gazdasági értelme volna. Kölcsönös csere történik a Trobriand-szigeteken haláleset alkalmával, amikor az elhalt rokonai és az özvegy testvérei pontosan egyenlő adományt juttatnak egymásnak (Thurnwald R.: Die menschliche Gesellschaft 3: 113, 122). Nyilvánvalóan azért, hogy fenntartsák a jó viszonyt, a barátságot, a rokonságot. Az eszkimóknál a különböző csoportbeli jó barátok tánc- és ének- „ajándékot” cserélnek egymással. A mély barátság jele az időleges asszonycsere, amely a régi Spártában éppen úgy megvolt, mint ahogyan ismeretes az eszkimóknál vagy a hottentottáknál is. Polinéziában és Mikronéziában a közeli barátok gyakran nevet is cserélnek egymással, ami asszonycserével jár együtt (Birket-Smith K.: Geschichte der Kultur 182, 262).

Nyilvánvalóan az ilyen rituális cserékhez tartoznak a fenti pásztor szokások is, amelyek régebben általánosabbak lehettek — legalábbis szólásaink erről vallanak.

Gunda Béla

Dupla. A latin eredet nem kétséges. Már a klasszikus latinban megvolt a *duplus* melléknév 'kétszeres, kettős, még egyszer annyi' jelentésben, valamint a *duplum* főnév 'vminek a kétszerese'. Mindkét szó a román nyelvekben is megőrződött, s a középkori és újkori latin szövegekben is állandóan szerepel. Érdekes, hogy a magyarban éppen nőnemű melléknévi alakban honosodott meg. Ennek akarom magyarázatát adni az alábbiakban.

A Nyelvtörténeti Szótár adatai a *dupla* cikkben tulajdonképpen kétféle, főnévi és melléknévi használatról tanúskodnak. Az elsőre ilyen példák vannak: „*duplával* adod meg ennek az árát”, a másodikra: „*dupla* tafota, téglá, veszedelem” stb. Ez a kétféle használat a szó átvételének két különböző forrására utal, s egyúttal két okkal magyarázza a nőnemű alak meggyökerezését.

A főnévi használat a középkori latin jogi nyelvből származik. Pénzügyletek vagy pénzbüntetést tartalmazó bírói ítéletek írásba foglalásakor rendszerint egy záradékot szoktak bevenni, amelynek lényege az volt, hogy aki nem teljesíti időre a vállalt vagy a bíróságtól kiszabott fizetést, annak büntetésből az eredeti összeg kétszeresét kell megfizetnie. Ez a büntetés volt a *poena dupli*, maga az eredeti összeg, kétszerese pedig a *principalis pecunia et eius dupla*. Néhány példa különféle oklevelekből: 1832: „... se pro sua non venientia in iudicio consueto et pro non solutione dictorum iudiciorum in duplo eorundem ... aggravari permittendo ...” (BlagayOklt. 176); 1399: „Et quia ipsi in causam attracti iudicia quatuor marcarum duplarum nobis nunc persolvere debentes non persolverunt, ideo ... dicta iudicia cum duplo persolvere tenebuntur” (MonCivZagr. 1:399); 1411-ben Miklós vegliai gróf kiházasítási kötelezettséget vállalt „ad penam dupli, cuius pene una medietas sacre corone Hungarie applicetur et altera medietas parti offerse tribuatur” (FrangepánOklt. 1:164); 1422: „sub pena dupli” (i. m. 1:193). Magának a *dupla* alaknak előfordulásaira példák: 1373 táján: „cum sua duppla (CodDiplCroat. 14:543); 1378: „de prefata principali pecunia et eius duppla” (i. m. 15:341); 1488: „in duppla vivi (h)omagii” (MonCivZagr. 8:52); 1516: „neglecta

solucionem summe... principalis duplam ipsam temerarie... solvere... nollet..." (i. m. 3:151).

A latin jogi nyelvben a főnevesült *dupla* a *pecunia dupla* jelzős szerkezetből vonódott el. Így vegyesen használják a *cum duplo* és *cum sua dupla* kifejezéseket, s általános az *eius dupla* alak is. Ezekből a kifejezésekből jött át a főnévi *dupla* a magyarba, s mint várható, *duplával* alakban illeszkedett bele a magyar kifejezésekbe. Az átvételnek jóval a XVI. század előtt kellett történnie, mert ekkor a *duplával* már képes értelemben is előfordul. Ha valakinek valamiért lakolnia kell, azzal fenyegetik, hogy *duplával* fizet, majd később az ilyen használatból a *duplával*, *duplán* a jutalom, jókívánság, áldás kifejezéseibe is átment. Néhány példa: 1557 (egy hatalmaskodó udvarbíróhoz intézett levélben): „Mert ha ew zolgaya nem woltal wolra, ezt en nem zenwethem volna neked, mert iol twdom, hwn wagon hazat, *dupplawal* meg *fuzwethed* wola” (PodmaniczkyOklt. 5:58); 1598: „Meghid, hog *duplálul* adod meg ennek az árát” (NySz.); 1633: „Az sz[ent] léleknek ajándéka *duplával* szályon ő reá” (NySz.).

A *dupla* melléknévi használata olyan kifejezésekből vonódott el, amelyekben nőnemű főnév mellett állt, s amelyeket nagyon gyakran használtak. Ilyen például a *dupla tafota* kelmenév, amelyre számtalan adatunk van. A Nyelvtörténeti Szótárban közöltek mellé még néhány: 1562 (Oláh Miklós végrendeletében): „Subam ex *Tapheta* (!) *dupla*”, alább: „Subam meam mardurinam *Tapheta* (!) *dupla* integre subductam” (TörtTár 1896:155); 1563: „veres *dupla tafota* szoknyát” (TörtTár 1883:5897: „hamuszínú *dupla taffota*” (i. m. 599); 1599: „Egy sárga *dupla tafota* suba” (KárolyiOklt. 3:602); 1606: „Két *dupla tafota* szoknya (i. m. 4:27). Az ilyen használatból ment aztán át a *dupla* más kelmefajták megjelölésére, mint pl. *dupla-bársony* (OklSz.). Csak a velencei latinból tudok idézni példát a *dupla paga* 'kétszeres fizetés' kifejezésre. 1345-ben említik itt, hogy a zsoldosok nem akarnak várakat ostromolni „nisi cum *dupla paga*” (MonSlavMerid. 2:278); ugyancsak itt említik 1351-ben: „quod quilibet conestabilis habeat *duplam pagam*” (i. m. 3:209). Nem lehetetlen, hogy a kifejezés a magyarországi latinban is használatos volt. Ilyen s hasonló kifejezésekből jött át a magyarba a melléknévi értelmű *dupla* alak.

Külön figyelmet érdemel a *duplás*. Ez lehet a főnévi *duplá*-ból képzett melléknév, de lehet a melléknévi *duplá*-nak is *s*-sel megtoldott magyar fejleménye, mint régi *restes*, *lustos* és mai *fájtos* mellékleveink.

Hadrovics László

Az emberszabású melléknév és az emberszabású majom állattani műszó történetéről. A XVI–XVIII. századi magyar nyelvben gyakran használt, hasonlítást kifejező jelentésű *szabású* elem vizsgálata során külön problémát ad az *emberszabású* szó. Feltűnő ugyanis, hogy mai köznyelvi szókészletünknek az a két tagja, amely utótagként tartalmazza a *szabású* melléknévet: a *nagyszabású* és az *emberszabású* nem fordul elő a régi nyelvi adatokban. Mindkettő a *szabású* elem fejlődésének késői, XIX. századi szakaszában jelent meg, egyértelműen mint *-ú* (*-ű*) képzős melléknévi utótagú összetett melléknév. (A *szabású* történetére vö.: „Régi nyelvünk egy képzőszerű utótagjáról” MNy. 1966.)

A *nagyszabású* melléknév az adatok szerint 1830-ban bukkan fel először (vö. i. m.). A magasabb rendű majmok összefoglaló neveként használatos *emberszabású majom* műszó melléknévi tagja a *nagyszabású*-nál is későbbi keletkezésű. Nemcsak a NySz., hanem a Nagyszótár cédulaanyaga sem tartalmaz adatot e szóra. Az anyaggyűjtés során 1879-nél korábbi előfordulására nem sikerült találnom. Brehm Alfréd egyik Budapestén tartott, a majmokról szóló előadásának szövegében szerepel kétszer is. Már e legelső megjelenésében is műszó: az *emberszabású majom* szókapcsolat része: „Nemcsak

a gorillának és a többi úgynevezett *emberszabású majomnak* fogazata egyezik meg az emberével” (Természettudományi Közlöny 11:211), és: „az *emberszabású majmok* (ú. m. a gorilla, orangutan és a csimpanz)” (uo. 217). Az előfordulások ezután sorra követik egymást: 1880: „az *emberszabású majmok* — Antropomorphae, nevezetesen a gorilla, csimpánz és az orangután” (Paszlavszy József: Az ember. A középiskolák felsőbb osztályai számára és magánhasználatra. 2. kiadás. Bevezetés 2)¹; 1881: „a felsőbb rangú vagyis az *emberszabású majmok* (gorilla, csimpanz, orangután, gibbon)” (Topinard, P.: Az anthropologia kézikönyve. Ford. Pethő Gyula és Török Aurél. 30 vö. még 31, 32, 61, 687 stb.).

Az *emberszabású* melléknév, illetőleg az *emberszabású majom* jelzős kapcsolat késői keletkezése természetes is, ha meggondoljuk, hogy a vele kifejezett fogalom is lényegében ez idő tájt vonult be hazánkban a tudományos és a szélesebb köztudatba. A fejlődéstannak, az állattannak és az antropológiának a XIX. század második felében elsősorban Darwin és követői révén bekövetkezett nagyarányú fellendülése és fejlődése a terminológia alakulására is kihatott. Az emberhez legközelebb álló, felsőbbrendű majmok közös megnevezésére természetesen az *emberszabású* melléknév előtt is voltak kevésbé életképes magyar műszókísérletek. A legelső a Bugát Pál „Természettudományi szótalmaz”-ában (Buda, 1843.) feltűnt „*Embermajom*, fn. simia anthropomorphos” összetétel, amely minden bizonnyal német tükörszó. Ezt a szót alkalmazta Darwin „Az ember származása és az ivari kiválás” című művének első magyarországi ismertetője is (Kriesch János: TermKözl. 3 [1871]: 337). Ugyancsak használatos volt ebben a szerepben az *emberalakú* melléknév is, pl. „I. *Emberalakú majmok* (fejezetcím): [Rónay Jácint:] Fajkeletkezés. Pest, 1864. 205. Vö. még 207—11, 241 stb.), *ember-alakú majmok* (Egy fejezet Darwin legújabb művéből. Közli Felméri Lajos. TermKözl. 5 [1873]: 180), egyszer *emberi alakú* (ti. majomfajok) formában is. (Gr. S.: TermKözl. 7 [1875]: 400). Felváltva fordul elő ez a két elnevezés Haeckel előadásainak fordításában (Az emberi nem eredete és törzsfája. Ford. György Aladár. Pest, 1871): az *embermajmok* pl. az 50., 53., 61., az *emberalakú majmok* a 45., 53., 61. lapon. Meg kell még említeni az *emberidomú* melléknévet (*emberidomú majmok* ~ *majom*-, vö. Margó Tivadar: TermKözl. 1 [1869]: 262, 265; Paszlavszy József: TermKözl. 9 [1877]: 196—98, ugyanő: Az állatok rokonságáról. Bp., 1878. 34, 39, 40, 45 stb., P. J.: TermKözl. 10 [1878]: 392), és „az *emberhez hasonló* (anthropoid) *majom*” szerkezetet is (vö. K—y: TermKözl. 5 [1873]: 363).

Mindezek a megnevezések megmaradtak még egy ideig az *emberszabású* feltűnése után is, érdekes azonban, hogy szinte azonnal az *emberszabású* lett a magyar műszólehetőségek közül a főváltozat, gyakran — főleg fordításokban — idegen műszóval (*antropomorf*, *antropoid*) váltogatva. Ezt láthatjuk pl. Darwinnak „Az ember származása és az ivari kiválás” című könyvének első magyar fordításában (Bp., 1884. Ford. Török Aurél és Entz Géza): *emberszabású (anthropomorph) majmok* (1:3), *emberszabású majmoknál* (1: 61, 62). Más művekben: Platz Bonifác: Az ember eredése, faji egysége és kora. Bp., 1884. 9 (*antropomorf majom*), 6, 8, 10, 13, 71, 77 stb. (*emberszabású majom*), Hartmann, R.: Az *emberszabású majmok* és szervezetők. Ford. Thirring Gusztáv. Az eredetivel összehasonlítottá Paszlavszy József. Bp., 1888. (A címbe is szereplő magyar műszó csak idegen elnevezésekkel váltakozik, pl. „(*antropomorph* vagy *antropoid*) *majmokról*”, 1), Pallas-lexikon 4. k., 1894: *Emberszabású majmok* címszó, Jakob, A.: Az ember a teremtés koronája. Ford. Grusz Lipót Valér. Nagybánya, 1897. 94, 104, 105 (*antropomorph majmok*), 87, 93, 104 stb. (*emberszabású majom*). (Mint az eddigiekből is látható, a fejlődéstani tudományos eredményeit ismertető és az azokat cáfolni igyekvő munkák — Jakob, Platz — szóhasználatában nincs különbség). A XIX. század végén igen kevés az olyan

¹ Az 1874-i első kiadásban még nincs meg ez a bevezetés.

szerző, aki az *emberszabású majom* műszó helyett a korábbiak egyikét részesíti előnyben mint például Margó Tivadar az egyetemi hallgatók részére készített állatrendszertan i tankönyvében („Az állatország rendszeres osztályozása”. Bp., 1883.): „Anthropomorphi (*Emberidomú Majmok*)” (176), vagy Simonyi Zsigmond és Balassa József 1899-ben megjelent szótárukban (Német és magyar szótár. Első, német—magyar rész), amelyben a német *die Menschenaffen* szónak az *emberalakú majmok* név felel meg (a *Menschen* — címszó alatt).

A XX. század elejéről származó adatok azonban kevésbé egyöntetűek. Gyakori, hogy — a Haeckel-fordításhoz hasonlóan — egy-egy munkán belül is tarkaság mutatkozik, a majmok szóban forgó családjának megjelölésére két, sőt három magyar terminus is szerepel felváltva, többször nemzetközi szakkifejezésekkel együtt. A „nagy Brehm” első kiadása mutatja ebben a tekintetben a legnagyobb változatosságot. Az állattani rendszerezésben az *emberalakú* műszót használja: „I. Család. *Emberalakú majmok* (Simiidae)” (73), ugyanúgy sok más helyen, de ennek jó néhány szinonimájával is találkozhatunk a műben. A változatokat betűrendben felsorolva a Brehm-fordítás és a többi, nem egységes terminológiát használó munka a következő képet adja:

Az állatok világa. Brehm Alfréd Tierleben című nagy művének magyarra átültetett kiadása. Ismereteink mai színvonalához és a hazai viszonyokhoz alkalmazta Méhely Lajos. I. Bp. 1901.: *emberalakú majmok* (51, 73—7, 98, 110, 123, 132 stb.), *emberidomú m.* (78), *emberszatású m.* (50, 51 háromszor), *az emberhez hasonlóbb m.* (50).

Méhely Lajos: A származástan mai állása. Klny. az Állattani Közlemények 1905. (4.) évfolyamából: *anthropoid m.* (26—9, 32, 33, 37, 40—2, 44 stb.), *emberalakú m.* (32 kétszer), *emberszabású m.* (26, 27, 29, 32, 37, 39).

Platz Bonifác: A származástan kritikája. Klny. a Katolikus Szemle 1906. évi évfolyamából: *anthropoid m.* (37, 39—42), *emberalakú m.* (37), *emberforma m.* (40, ez más szerzőknél nem fordul elő), *embermajmok* (8).

Wilhelm Bölsche [Boelsche]: A bacilustól a majomemberig. Ford. Pogány József. Bp., 1910: *embermajom* (219—222, 228), *emberszabású m.* (217, 220—2, 228), *az emberhez hasonló m.* (214).

R. H. Francé: A darwinizmus mai állása. Ford. Kovács Sándor. Bp., 1913: *embermajmok* (178, kétszer), *emberszabású m.* (180).

Brehm Alfréd: Az állatok világa egy kötetben. Átdolgozta Rapaics Raymund. Bp., [1926.]: *emberalakú m.* (916, 933), *emberszabású m.* (905, 906, 911, 916, 924, 925, 934 stb.).

Révai nagy lexikona 6. (Bp., 1912.) *Emberszabású majmok* címszó alatt közli az idevágó tudnivalókat, de — a korábbi Pallas-lexikontól eltérően — az *Emberalakú majmok* utaló címszót is felveszi (*Emberalakú majmok*, 1. *Emberszabású majmok*).

Ez a vegyes terminológia főként a nagyobb lélegzetű művek (különösen a fordítások) sajátja, és okát elsősorban nem a műszóhasználat meg nem állapodott voltában kereshetjük (bár kétségtelenül ez is közrejátszott), hanem inkább a stílus változatosságára irányuló törekvésben, különösen olyankor, amikor egy-egy kisebb szövegrészen belül sokszor (pl. egy oldalon 5—6-szor) kellene ismétlődnie ugyanannak a szónak. Ilyen esetekben is megfigyelhető azonban, hogy a magyar műszólehetőségek közül első helyen áll, vagy legalábbis egy másik lehetőséggel egyenrangú az *emberszabású majom* szókapcsolat. Kivétel csak a „nagy Brehm”, amelyben az *emberalakú* fordul elő leggyakrabban, és Platz Bonifác cikke, amelyben az *emberszabású* elő sem fordul.

Meglehetősen nagy a száma azonban a XX. század első két évtizedében az olyan — részben magas fokú ismeretterjesztő jellegű, részben idegen nyelvből fordított — műveknek, amelyek egyöntetűen egyetlen műszót használnak: az *emberszabású*-t, a változatosságot legfeljebb a már többször említett nemzetközi szakkifejezések alkalmazásával biztosítva.

Néhány példa: Lósy József: *Antropologia*. Pozsony, 1902: „a keskenyorrú majmok (catarrhini) *emberszabású* névvel jelölt csoportjával” (4); Madzsar József: *Az ember származása*. Bp. 1908: *emberszabású majmok* 16, 20–3, 30, 31 stb.); Darwin: *Az ember származása és az ivari kiválás* [Harmadik magyar nyelvű fordítás] I. Az ember eredete vagy származása. Ford. Madzsar József Bp., 1910. (48, 49 stb.); Kende Zsigmond: *A származástan mai állása*. Galilei Füzetek 2. Bp., [1912.] (18, 19 stb.), Jean Lamarck: „A fajok átalakulása” című műve 1914-i magyar kiadásának bevezetőjében (10), Lenhossék Mihály: *Az ember helye a természetben*. Bp., 1915. (7–9, 11–3, 17, 21, 22, 25, 56, 57 stb.; néha: *anthropoid majmok* is, 9, 22).

A „nagy Brehm” újabb, 1929-ben megjelent kiadása már azt mutatja, hogy az *emberszabású majom* műszó eddigre lényegében uralkodóvá vált, a különféle fordítók szövegében egységesen csak ez fordul elő (Brehm Alfréd: *Az állatok világa*. I. Főemlősök — Majmok. Szerk. Élik Gyula. Bp., [1929.] 105, 159–63 stb.).

Az *emberszabású* melléknév a *szabású* utótagú összetételek XIX. századi keletkezésű csoportjába tartozik. Előtagjának főnévi szófaja azonban inkább részben azokhoz a XVI–XVIII. századi alakulatokhoz hozza közelebb, amelyekben a *-szabású* képzőszerű funkcióval állat- és növénynevekhez kapcsolódott (vö. i. m.), részben a mai alkalmi szókapcsolatokhoz (uo.), szemben a XIX. században divatos melléknévi előtagú típussal. A *-szabású* természetrajzi nevekben való előfordulásának folyamatossága a XVIII. században megszakadt. A hagyomány aligha játszhatott tehát szerepet az *emberszabású* melléknév létrejöttében. Szavunk keletkezési módja nyilvánvalóan egyszerű átvitt értelmű használattal magyarázható: emberi módra szabott = az emberhez hasonló. Abban azonban, hogy éppen az *emberszabású* vált műszóvá a sokféle hasonló jelentésű névváltozat közül, esetleg közrejátszott az említett hagyomány is. Egyébként elsősorban átvitt értelmű volta miatt volt társaival szemben előnyben az *emberszabású*, ugyanis jelentésébe belefér a szervezet és a viselkedés hasonlóságának mozzanata is, míg a másik két leggyakrabban használt névváltozat: az *emberalakú* és az *emberidomú* melléknév majdnem kizárólag csak a legmagasabbrendű majmok és az ember külsejében mutatkozó hasonlóságokra utal.

Az *emberszabású* melléknévnek ma is ritkább, szintén átvitt értelmű nem műszói használata (vö. ÉrtSz. *emberszabású* 2. jel.) is korán jelentkezik. Ugyanazokban a munkákban, amelyek műszóként alkalmazzák, előfordul a szavunk különböző szabadabb szókapcsolatokban is 'emberszerű, az ember(é)hez hasonló' jelentésben. Pl. „A tertiär kezdetén ezen *emberszabású* lénynek értelme, ismeretlen ok folytán, gyorsan fejlődni kezdett” (Platz: *Az ember eredése*. 8–9. 1884.); vagy: „Ezen *emberszabású*, bár még mindig nem emberi *járáson* kívül van egy másik tulajdonsága [a gibbonnak], ami szintén *emberszerű*” (Bölsche i. m. 220., ford. Pogány J., 1910.), és: „az annyira nem *emberszabású* ... *akrobatikar*” [ti. a gibboné] (uo. 221), továbbá ugyanitt az analogikus *majomszabású* 'majom-szerű, majomféle' szó: „Akkor ilyen volna a történelmi láncolat: az alantas *majomszabású* típusból kiinduló vonal vezet az alapfokozathoz: a régi harmadkori rövidkarú gibbonhoz” (uo. 222). Az *emberszabású* melléknév analógiás hatására azóta is állandóan keletkeznek újabb, az esetek többségében alkalmi jellegű szókapcsolatok, összetételek (vö. i. m.), amelyek között még egy természetrajzi műszó is akad: a *pókszabásúak* 'pókfélék' jelentésben: „*Pókszabásúak* — Arachnoidea. [Bekezdés.] Az álskorpiókat, kaszáspókokat, pókokat és atkákat közös néven *pókszabásúaknak* nevezzük” (Állathatározó. Bp. 1950. 1:676).

Rohadt sarok. Kálmán Béla (Nyr. 89: 240) szerint „ez a szolás nem a konkrét *rothadt* jelentésű igenévből fejlődött rosszalló 'cudar, komisz, átkozott' jelentésből vált ki és lexikalizálódott a 'viharsarok' jelentésre, bár ma már bizonyára így érzik a szó használói. Eredetileg nem is rosszalló kifejezés volt, hanem csak azon az egyszerű népi megfigyelésen alapult az elnevezés, hogy az az égtáj, ahonnan a vihar jön *roh*, azaz sötétszürke lesz ... A felhők színe változását jelentette a *rohad* 'sötétté vagy vörhenyes színűvé válik', a *rohad* pedig a sötétszürke vagy barnás színt jelentette.” Végeredményben tehát Kálmán a *rohad* sarok-beli *rohad*-at nem a *rothad* igével, hanem a ma már kihalt *roh* színnévvel kapcsolja össze.

A *rohad* sarok-nak megfelelő kifejezés néhány szláv nyelvben is van; vö.: szlovák *hnitý kút* 'olyan hely, ahol gyakran esik az eső; nedves, nyirkos hely' [tkp. 'rothadt zug, sarok, szeglet'] (Slovník slovenského jazyka. I. Bratislava, 1959. 492); orosz nyj. *жидкий кут* vagy *жиза* 'délnyugat, ahonnan esőfelhők jönnek' [tkp. 'rothadt zug, sarok'] (Dal'2 1955. 1: 361). Ha mármost Kálmán magyarázata helyes, akkor e szlovák és orosz szókapcsolat aligha lehet más, mint a félreértett, azaz 'rothadt'-nak értelmezett magyar *rohad* sarok tükörfordítása. Efféle tükörfordításra azonban magyar–orosz nyelvjárási viszonylatban nem nagyon kerülhetett sor. Sokkal valószínűbb, hogy a magyar *rohad* sarok és szláv nyelvi megfelelői csak úgy függenek össze egymással, hogy közös szemlélet alapján keletkeztek egy 'rothadt' jelentésű szó 'nyirkos, nedves' jelentésmozzanatának felhasználásával.

Kiss Lajos

Universiade — egy új olasz kölcsönszó. A nemrég lezajlott főiskolai sportversenyeknek vagy teljes hivatalos nevükön „főiskolai világtételek”-nak van egy nyelvi érdekességük is, éppen a játékok elnevezése: *universiade*. A nyelvész érdeklődését joggal keltette fel a magyar fül számára idegen szó és a szokatlan frászmód. Egyébként éppen az idegenszerűség okozhatta ezúttal a szó gyors elterjedését.

Az *universiade* szó az olasz nyelvben keletkezett, de ott is igen friss. 1954-ben „gyártották” az első torinói „unive.siadé”-ra, amikor a két korábbi (a szocialista és a nyugati országok által rendezett) versenyt először egyesítették. Az olasz szó mintája az *olimpiade*, vagyis „olimpia” szó volt. A görög *olümpiasz* (tárgyas alakja: *olümpiadosz*) szónak ugyanis ez a szabályos folytatása az olasz nyelvben. A vezető olasz sportemberek ennek mintájára képzőt vontak el a szó végéből (-ade), és az *universitá* 'egyetem' szó tövéhez tették, így ez az igen kifejező új szó körülbelül annyit jelent az olaszban: 'egyetemi versenyek'.

Ami természetes és a nyelvi hagyományokkal összeférő az olaszban, az nem okvetlenül áll a magyarra. Nyelvünkben nincs ilyen végződésű szó, még a *parádé* (a német *Parade* szóból) szavunk sem végződik rövid *e* hangra. Jobb lett volna, ha a szokatlan végződést vagy az olasz nyelvalkotás szerint alakították volna át *univerziász* alakra, vagy pedig latinositva *univerziáda* alakra. Az előbbi eset az *olimpia*, *olümpiasz* szót juttatta volna eszünkbe. Az utóbbi megoldás a *ciráda* (a német *Zierat* szóból) vagy a *tiráda* (a francia *tirade* szóból) mintájára alakult volna.

Az *universiade* alakot persze ma már aligha lehetne magyarosabb hangzásúval felváltani, de azért nem ártott volna, ha a sajtó, a rádió és a televízió ezt terjesztette volna el, függetlenül sportszerveink hivatalos szóhasználatától. Mindenesetre nem ártana a jövőben körültekintőbben eljárni, amikor új idegen szavak meghonosításáról van szó.

Fodor István

Karinthy Ferenc: Nyelvelés. Budapest, 1964. Gondolat Kiadó, 182 lap.

A Gondolat Kiadó, amely már eddig is számos nyelvtudományi és nyelveművelő munka kiadásával járult hozzá közönségünk anyanyelvi kultúrájának emeléséhez, most egy kötetbe összegyűjtve kiadta Karinthy Ferenc nyelveművelő írásait. Köszönet érte! S ezzel már a kötetet is értékeltük: a Magyar Nemzet nagy olvasótábora minden bizonnyal szívesen olvasta annak idején a „nyelvelés”-eket, most örömmel forgattuk a könyv lapjait is, s a cikkgyűjteményt nyelveművelő irodalmunk határozott nyereségének tartjuk.

Új színfolt ez a könyv nyelveművelő irodalmunkban. Maga a cím — „Nyelvelés” — rögtön mutatja, miben akar különbözni és miben különbözik is Karinthy a többi nyelveművelő szerzőtől: nem a témák megragadásának mélységében, szakszerűségében, hanem — mint maga a szerző írja könyvének bevezető sorában — a tónus közvetlenségében, intimusságában, a vitázó, csipkelődő hangban. Hogyan, miért sikerült Karinthynek új hangnemet találnia? Talán azért, mert cikkeiben a közönség szólal meg; a szerző voltaképpen azonos egyik olvasójával, aki egy másikkal beszélget nyelvészeti kérdésekről, olykor nyelvel, vitázik, tréfál vele, nem rejti véka alá személyes érzéseit (tetszését, bosszúságát stb.) sem. A közvetlen, sallangoktól mentes társalgási stílus, amely a Nyelvelés nyelvezetét jellemzi, ennek a hozzáállásnak a következménye és kifejezője.

Hogy Karinthy mennyire egy a közönségével, mutatják a cikkgyűjtemény darabjainak időszerű témái is: szerzőnket mindenekelőtt a mai nyelv, a ma emberét foglalkoztató nyelvi jelenségek érdeklik. — Napjaink pesti nyelvével, annak friss (olykor vad-) hajtásaival több írás foglalkozik (A pesti nyelv újabb hajtásai; További aszfaltvirágok; A véres ing, avagy még egyszer a pesti nyelvről). — Előkerülnek a mozaikszók, e világ-szerzte új jelenségek (*Maszek*, avagy egy szó diadalútja; *Televízió*, *TV*, *Tévé*; *Sernerál* és *Ermelér*). — Szó kerül a sport nyelvről (Sport-nyelvelés). — Új nyelvi jelenségeket tárgyal szerzőnk a *Ficak*, *Motrot*, *Csau*, *Mauthner*, *Zebra*, *Eszpresszó*, *Stuka*, *Dohányzók boltja*, *Madáretető* stb. szavakról szóló cikkeiben is.

A közönség hangja, igénye, érdeklődése szólal meg Karinthynek azokban a cikkeiben is, amelyekben nyelvtudományunk újabb eredményeit mutatja be vagy új vállalkozásait üdvözli a szerző: az új értelmező szótárat (Egy a hét közül), Hajdú Péternek a finnugor rokonságról szóló szép könyvét (Az új nyelvrokon), Bárczi Géza izgalmas nyelvészeti „regényét” (A magyar nyelv életrajza), a készülő szinonimaszótárt (Szinonimák), az új etimológiai szótár munkálatait (Jó munkát, új magyar etimológusok!). — A Nyelvelésnek megvan hát a maga (nem is csekély!) tudománynépszerűsítő jelentősége is.

A Nyelvelés témáinak sorát ennyivel persze nem merítettük ki. Mást azonban már nem említünk a könyv gazdag tartalmából, csak a nyelvi-nyelvészkedő játékok leírását, kedves ajánlását emeljük ki. (Játék-nyelvelés, A nyelvképesség próbája, Név-játék.)

Ámbár Karinthy „közönség” akar lenni a közönség szemében, mindvégig nyelvész tud maradni a nyelvészek előtt. Leszámítva egy-két „öngól”-t (Akadémiai öngól), azaz

néhány olyan állásfoglalást, amellyel vitatkozni lehet, a Nyelvelés szerzőjének mértéke a nyelvi helyesség tekintetében általában megegyezik nyelv művelőink felfogásával. S ez rendkívül megnyugtató! Az volt számunkra már a Nyelvelésnek Magyar Nemzet-beli megjelenésének idején is: annyi laikus, félresikerült, sőt nyelvészettelens írás után végre tudományosan is helytálló, ugyanakkor színes, vonzó nyelvészeti cikkek jelentek meg egy napilap hasábjain.

IHa egy szerző kötetben teszi közzé addig szétszórtan megjelent írásait, valamit lezár a könyvvel. A Nyelvelés megjelenése és a „nyelvelés”-eknek elmaradása a Magyar Nemzetből egybeesik. Azt jelenti ez, hogy Karinthy Ferenc a maga részéről lezárta „nyelv művelő korszakát”? Szeretnők remélni, hogy nem így van, nem így lesz; kár lenne, mindenkinek kára lenne, ha újabb „nyelvelésekre” hiába várnánk. Szükség van rájuk!

Fábián Pál

Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai
Budapest, 1964. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 108. sz. 60 lap.

A nyelvtudomány számára leginkább anyaggazdagsága miatt értékes munka a kis kötet. A Nógrád vármegye levéltárában megőrzött „Personales Descriptiones 1790—1891” című körözőlevél-gyűjteményből közli az emberek, állatok leírását szolgáló szövegek nyelvi adatait.

A körözőlevelek igen tömören és érzékletes kifejezésekkel rajzolják eléink a keresett embereket, lovakat, ökröket, ritkábban más állatokat, egyes tárgyakat. Az emberek leírását Schram Ferenc a termet, az arc, a hajviselet szakkifejezéseivel kezdi, majd bemutatja a test többi részére, a járásra, a körözött emberek viselkedésére vonatkozó adatokat is. Külön gazdagsága a gyűjteménynek a ragadványnevek felsorolása. A viseletet leíró részletek megynként (és ezen belül községenként) csoportosítva következnek, általában nyelviileg és viselettörténetileg egyaránt megbecsülendő forrásként. Az állatok közül a feldolgozott időszakban mindössze egyetlen szamarat, két alkalommal pedig juhokat keresnek, ezzel szemben a lovakra vonatkozó leírásrészletek fél ívet töltenek meg. Az eltűnt kocsikat és szekereket általában latin nyelvű körözüvények nyomozzák. A kötet utolsó részében az iratokban megemlített hatvan ökr- és több mint száz ló tulajdonjegy rajza is megtalálható. A gyakori ismétlődések ellenére is sokszínű néprajzi anyag tárul az olvasó elé, amelynek becsét csak növeli, hogy a körözüvés céljából következően terminológiaiilag az átlagosnál pontosabbnak tekinthető.

A népelet a legszárazabbnak tetsző forrásokból is elősejlik. Ilyen mondatokat találhatunk a körözőlevelek leírásai között: „Telyes kövér gelyva nélkül való nyakú” nő (Csalólók); „A jobb artzáján akasztó fa vagyon süte, melyet el akarván semmisíteni a gyakor vakarás által megvarosította”; „A jobb füle mellett, mint hogy kicsiny korában zsír ömlött volt rá, forradás vagyon”; „Talan deákul is tud, mert írása szép van”; cigányokról Somogy megyében: „Faluról falura járó, varásló, réz és vas Edényeket szoktak foltozni és tsak sátorokban laknak”; egy Veszprém megyei kanász, Sonkolos János „gatyában jár, botskort visel, széles szijra, és kanászossan föl tekeri a szárára, különben az viselete nem igen kanászos fátyol nyakra való t zifrán ki-varva, és piros pántlikával be-szegve, néha kék poszto Láiblit-is visel. Az üngében t zifrán ki varrott vertt kötöt, mely hét, nyoltz, kilentz, tiz ágú is és a végén rojt van s a gatyá kötésig le ér, s az láibliján kívül veseli, a láiblit tsak az alatt gombolja be”; egy Csanád megyei ökrleírásból: „Előre egy kevésé Balogra álló szarvú, mellynék is szarva molyos (etwas vorwärts stehende Hörner, welche sich abschölen)”; szekérleírás Szegedről: „hol 4. hol 3. hol pedig

2. Lovú gyékényel bé sátorozott vasas kocsiba jár . . . 3. lovú vasas gyékénye . . . 1. sátorozot kocsin jár, min a kettő hol szappant, hol körtvélyt, hol pedig cseresznyét s egyebet szokott hordani.”

Ezek önmagukban morzsaí csupán az akkori népéletnek, nyelvi és etnográfiai orráértékük mégis van. Kár, hogy a szerző nem közölt szójegyzéket is munkájához.

Voigt Vilmos

F. N. Semjakin: A gondolkodás és a beszéd. Pszichológia a gyakorlatban, 4. kötet. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 60 lap

A szerző arról a kutatómunkáról számol be, amely a Szovjetunióban folyik a gondolkodás és a nyelv viszonyának tisztázására.

Bevezetőben sorra veszi az egyes pszichológiai elméleteknek a gondolkodásra vonatkozó álláspontját, végigkíséri az egyes irányzatok harcát, s ezeket, merőben újszerűen, a tudomány általános fejlődésének áramába állítva, a fizika fejlődésének állomásaival vonja párhuzamba.

A nyelv és a gondolkodás viszonyát illetően különösen két iskola felfogásbeli különbségét emeli ki: az asszociatív pszichológia szerint a nyelv a tárgy és a jel, valamint a jelek egymás közti asszociációjának eredménye; az alaklélektan a nyelvet ezzel szemben elsősorban funkciónak fogja fel. Új elvet hoz az értelmezésbe az információ és az entrópia fogalmának kialakulása. Eszerint a gondolkodást úgy lehet tekinteni, mint az entrópia (rendezetlenség, határozatlanság) elleni harcot, amely a meglevő információkat (a rendezettség mértéke) egy bizonyos feladatnak megfelelően átdolgozza, új információkat pedig a tevékenységben nyer. A gondolkodást mint folyamatot — az új elmélet értelmezése szerint — az agyműködés és egy egyszerűbb számológép működésének összehasonlítása teszi világossá: a gépet egy feladatra programozzák, amely egyetlen, előre meghatározott struktúra szerint megoldja azt; az agy ezzel szemben „paralel működik”, vagyis egyidejűleg a feladat megoldásához nem közvetlenül szükséges információegységeket is feldolgoz, s nemcsak a feladatnak megfelelő formális struktúrát alkalmazza. A gondolkodásban együtt érvényesül a „közvetlen belátás” (insight) és a „próba — szerencse” (trial and error) elve. További eltérés a gondolkodásnak csak az emberre jellemző úgynevezett „pszichológiai nehézsége”. A szerző két kísérlet elemzésével mutatja be a különbségeket (32–40).

Semjakin egy másik kísérlete (színek kiválasztása és csoportosítása) alapján állapítja meg, hogy a színek és megnevezéseik között a kapcsolat lényege a strukturális rugalmasság: színek és megnevezéseik saját kategóriájukon belül és egymás között az összefüggéseknek megfelelően változhatnak. Ezt általánosítva jut el tételéhez: „... a nyelv a gondolkodás labilis és mozgékony anyagi burka, amely kötelező a gondolkodás számára, de nem rendeli azt alá magának, sem pedig nincsen annak alárendelve” (42). A beszéd mechanizmusának két alapmozzanata van: a hangok kiválasztása a szóhoz (fonetikai és morfológiai átszűrésen keresztül) és a szavak kiválasztása a közléshez (logikai és szemantikai elvek alapján). A hangok kiválasztása mindig determinált, a szemantikai megoldásoké ugyancsak — ezekben az esetekben működik a számológép struktúrájának megfelelően az agy —, a szavak kiválasztása a közléshez azonban igen gyakran tetszőleges, s ez a megoldás kívánja meg a csak az agyműködésre jellemző eljárásmodot.

A beszéd és a gondolkodás viszonya kétféle lehet: a valóságos közlés („külső beszéd”) és az ún. „rejtett artikuláció”, amely közlés nélkül követi a gondolatokat. Kimográfiai és encefalografikus vizsgálatok azt bizonyították, hogy az utóbbi a gondol-

kodás nem minden mozzanatának velejárója, hanem csak a feladat megértésének folyamatához és a megoldás nehezebb fordulópontjaihoz kapcsolódik.

A szerző befejezésképpen újabb párhuzamot von a jelenkori gondolkodáslélektani kutatások és az elméleti fizika einsteini eredményei között. A kötetet a legújabb idevonatkozó irodalom jegyzéke zárja.

Szende Tamás

Népszerű nyelvészeti kiadványok Bulgáriában

A közelmúltban szinte egyszerre jelent meg Szófiában három kis terjedelmű, de nagy jelentőségű nyelvészeti munka. A három könyvecske egy olyan sorozat tagja, amely a bolgár nyelvtudományt van hivatva széles körben népszerűsíteni. Mielőtt rátérnénk tartalmi ismertetésükre, külön kell szólnunk külső megformálásukról. Élénk színű, fényes fedőlapjaik valósággal vonzzák a tekintetet, a címlapok grafikai megoldása nemcsak izlós, hanem stílszerű is. A könyvek szűkös terjedelmét más szempontok szabták meg, de ez esetben csak javukra válik, hogy csupán sovány könyvecskékre, mondhatnánk brosrákra futotta a sosem elegendő papírból, mert karcsúságukkal bizalmat gerjesztenek a laikus olvasóban. Három ilyen színes, vékony könyv lerombolja a nyelvészeti munkákkal szembeni előítéleteket, legyőzi a nem szakember olvasó idegenkedését.

Ami a tartalmukat illeti, az olvasó három kitűnő, de jellegében egymástól gyökeresen különböző nyelvészeti munkát kap kézbe.

Az első, a kiváló bolgár nyelvtörténész Kiril Mircsev professzor könyve: „A bolgár nyelv az évszázadok folyamán”. Ez a cím magyarul nem hangzik jól, bolgárul azonban kifogástalan, és nagy előnye van: ha azt írta volna rá a szerző, hogy „A bolgár nyelv történeti nyelvtana”, ezzel eleve elijesztette volna az olvasókat. Pedig ez a könyv valójában nem más, mint bolgár nyelvtörténet, nem is dióhéjban, hanem csak magyarázóhéjban. Az erősen korlátozott terjedelem fogas próba elé állította a szerzőt, 86 lapon elmondani ezer év nyelvtörténetének akár csak a legfontosabb mozzanatait, szinte lehetetlen teljesítmény. Kiril Mircsevnek azonban sikerült átfogó és sokoldalú képet rajzolni a bolgár nyelv fejlődéséről. Külön kell csodálnunk azt a biztosságot, amellyel a tények és az összefüggések halmazából a leglényegesebbeket kiemelte. Óriási szaktudása, sok évtizedes oktatói munkája és tankönyvírói tapasztalata tette lehetővé, hogy K. Mircsev ilyen miniatűr remekművel nyissa meg a népszerű nyelvészeti munkák sorát.

Könyve a jó szerkesztés következtében a teljesség illúzióját kelti az olvasóban. Minden lényeges kérdéssről szó esik benne: a bolgár nyelv genetikai kapcsolatairól, a nyelvtörténet korszakolásáról, a nyelvemlékekről, Cirill és Metód tevékenységéről, a két szláv ábécé kialakulásáról és sorsáról, a bolgár nyelv hangtanáról, alaktanáról, mondattanáról, stilisztikájáról — mindez természetesen diakronisztikus előadásmódban tárgyalva —, a bolgár nyelvről mint balkáni nyelvről és végül a bolgár nyelvnek más nyelvekkel való kapcsolatáról.

Kiril Mircsev szerkesztési módszerét rendkívüli önfegyelem és ökonómia jellemzi. Mindössze egy alkalommal nem tudott ellenállni a kísértésnek, amikor Cirill óbolgár fordításainak stílusbeli értékeit és szépségeit nyolc lapon méltatja.

A második könyvecske már szűkebb szakterületről meríti tárgyát, a címe „A bolgár nyelvjárások”. A nálunk is ismert kiváló dialektológus, Sztójko Sztójkov professzor foglalja össze benne a legfontosabb tudnivalókat a mai bolgár nyelvjárásokról. Könyve két — módszertanilag különböző — részből áll: megfelelő elméleti bevezető után (a nyelvjárás fogalma, lényege, jellemző vonásai, eredete, változásai, az irodalmi nyelvhez való viszonya) az első részben ismerteti a szerző a bolgár nyelvjárásokban fellelhető

hangtani, alaktani, mondattani és lexikai sajátosságokat, a második részben pedig a legmodernebb szempontok szerint osztályozza és jellemzi a bolgár nyelvjárásokat. Sztójko Sztójkov könyvében a leíró módszert alkalmazza, de egyes kérdéseket — ott, ahol az anyag természete ezt megkívánja — történeti aspektusokból vizsgál. Kitűnő stílusban írt, igényesen szerkesztett könyvét jól áttekinthető nyelvjárási térkép zárja le.

A harmadik munka jellegében teljesen eltér az előbbiektől, műfajilag — amint az előszóból is kitűnik — az úgynevezett nyelvművelő könyvek kategóriájába tartozik. A leíró nyelvtan kiváló ismerőjének és művelőjének, Konsztantin Popov professzornak e kis kézikönyve („Mondattani egyeztetések a bolgár nyelvben” címet viseli) teljes egészében gyakorlati célokat szolgál. Rövid elméleti bevezetés után az egyszerű mondat egyes mondatrészeinek (állítmány—alany; jelző—jelzett szó [ez utóbbi a mondat bármilyen főnévi eredetű tagját jelenti]), valamint az összetett mondat tagmondatainak egymással való egyeztetését tárgyalja. A szerző az egyeztetések különféle eseteit rendkívül gazdag, a bolgár szépirodalom, publicisztika, népköltészet és nyelvjárások nyelvéből merített példatárral illusztrálja. Különös gondot fordít az egyeztetéseknek azokra az eseteire, amelyeknél a nyelvérzék ingadozik. Az ingadozásoknak, amint K. Popov rámutat, több oka, indítéka van, nevezetesen: logikai, lélektani, a bolgár nyelv analitikus jellegéből fakadó és az idegen nyelvek hatására kialakuló.

K. Popov könyvének nyelvművelő szerepe több síkú: legfőbb érdeme, hogy normatív-tanácsadó jellegével eligazítja az olvasót az ingadozások, hibák és nyelvi pontatlanságok rengetegében. De nem kisebb fontosságú az a tény, hogy a szerző az egyeztetésekben jelentkező eltéréseket, ingadozásokat stilisztikailag is minősíti. A nyelvtani helyességnek és a nyelvi szépség (jóhangzás, tautológia elkerülése stb.) igényének ilyen együttes alkalmazása kiváló nyelvészre vall.

A sorozattal kapcsolatban megjegyeznénk, hogy hasznukra válna a könyveknek, ha rajzokkal, fényképekkel illusztrálnák a szavakkal elmondottakat. Ezzel nemcsak színebbé és szemléletesebbé tennék a könyvek tartalmát, de alkalmat adnának az olvasónak, hogy meg-megpihenjen a számára szokatlan nyelvészeti szöveg olvasása közben. Nem vitás, hogy az illusztrációk megdrágítják a könyvek előállítását, de — ha már a kitűnő minőségű papírt nem sajnálták erre a célra — megérte volna.

A sorozat eddig megjelent könyveiről elmondhatjuk, hogy a kitűzött célnak megfelelnek, és a szó jó értelmében valóban népszerűek. Stílusuk világos, olvasható, ezért különösebb filológiai szakismeretek nélkül is könnyen olvashatók. Ezek a vékony kis könyvek egyaránt jó szolgálatot tesznek a bolgár nyelvtudománynak és az olvasók széles táborának. A „Tudomány és művészet” könyvkiadó kezdeményezése tiszteletre méltó — kívánjuk, hogy eredményes is legyen.

Krállné Reményi Mária

A Nyelvőr postája

Egy kis adalék a szép magyar kiejtés történetéhez. Jókai Mór „Az élet komédiásai” című regényében (megjelent 1876-ban) részletesen leír egy választási küzdelmet a múlt század végén. A képviselőjelölt Alienornak meg kell tanulnia egy szónoklatot, s a főkortes, Leon próbát tart vele „oktatva védencét a szavak magyaros kiejtésében”. Leon a képviselőjelölttől, a nem magyar származású Alienortól azt kívánja, hogy „a kettős betűket világosan megpattogtassa; az *ö*-t az *ü*-vel, a *b*-t a *p*-vel semmiképpen fel ne cserélje; a mondatok végét franciásan meg ne húzza; ne hadarjon, hanem csendesen potyogtassa a szót, s a végső három sort emelkedett hangon, teljes torokerőltetéssel mondja el, mert akkor nagy lesz a hatás” (Nemzeti Kiadás I. kötet 281). — Jókainak ezek a megjegyzései valószínűleg az egykorú magyar szónoki beszéd általános gyengéire világítanak rá, ezért tartottuk érdemesnek felhívni a figyelmet az idézett regényrészletre.

Fábián Pál

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Műt. A FŐMTERV II. Irodájának kalkulációs csoportja azt kérdezi levelében, „lehet-e *műteni*, *megműteni*”, helyes-e a *műt* ige használata.

Az utóbbi öt-hat év alatt már többször is szóba került a *műt*. Érdemes lesz pontosabban beszámolnunk ennek a főlelevenedett szónak újabb sorsáról. Egy kérdésre válaszolva azt írtuk (Magyar Nyelvőr 82[1958] : 395. lap), hogy a budapesti Vas utcai kórházban hallott *műt* ige „másutt is előfordul, de maguk az orvosok inkább csak tréfásan használják”. Három évvel később azt állapította meg Kálmán Béla debreceni egyetemi tanár (Magyar Nyelv 57[1961] : 484—5), hogy az utóbbi években sokszor hallotta különféle személyektől klinikán: „Most viszik *műteni*” ; „Az adjunktus urat nem lehet kihívni, éppen *műt*.” De tapasztalata szerint kórházon kívül sem ritka a nyelvújítási *műt* ige használata: „Még csak egy hete *műtöttek*, de már teljesen jól érzem magamat” stb. Őszerinte a *műt* „ma már köznyelvinek tekinthető”. Úgy gondolja, „sorsára kell bízni, kár üldözni, s fölteszi a kérdést, nem terjedt-e már el annyira, hogy a szótáríróknak is tudomást kell venniük róla. Éppen akkoriban szótározták; már benne volt A magyar nyelv értelmező szótárának 1961. november—december táján megjelent 5. kötetében, „orvostudományi”, „bizalmas” stílusminősítéssel. Alakjait így adja meg a szótár: *műtött*, *műtsön*, *műteni*, s így értelmezi: „Operál valakit, valamit. Az egyik beteget ma *műtik*.” Tárgy nélkül is használják: „Műtétet végez. *Ki műtött tegnap?*” Ritkán ezt is jelenti: „Műtétnél segédkezik.” Ezt az igekötős alakját is följegyzí a szótár: *megműt*, végül főnévi származékát említi: *műtés*. Természetesen a *műtét*, *műtő* szóról külön cikk van benne, s megtaláljuk még ott ezeket a címszókat is: *műtőasztal*, *műtős*, *műtősnő*.

Nemsokára Nagy J. Béla és R. Hutás Magdolna válaszolt Kálmán Béla cikkére (Magyar Nyelv 58[1962]: 222—4. lap). Nagy J. Béla alaposan megvizsgálta a kérdést. Nem tetszik neki sem a *műt*, sem a *műtesz* ige (ezt is rovásra vette régen Simonyi Zsigmond). R. Hutás Magdolna érdekesen számol be arról, hogy egy kórház sebészeti osztályán minden orvos és az ápolószemélyzet csak a *műt* igét és a *műtét* főnevet használta, s nem orvosok inkább az *operál* igéhez ragaszkodtak, de használták a *műtét* főnevet is.

Az utóbbi években mi is azt tapasztaltuk, hogy terjed az orvosok körében a *műt* ige. Több kórházban hozzátartozik az orvosok és ápolók mindennapi szókincséhez. Kórházi orvostól is hallottuk. Mégpedig komoly hangulatú szóként forog most már az egészségügyi dolgozóknak egy-egy körében. Nem mindenhol; egy kórház sebészeti osztályán például heteken át tartó megfigyelésünk szerint csak a nővérektől lehetett hallani, az orvosoktól nem. Egyszer egy fiatal sebész így számolt be egy kitűnően sikerült súlyos műtétről: „Nagyot *operált* a professor!” (vagyis ’mesterien operált’). Ez a sebészprofesszor idősebb korú volt, s érdekelték a nyelvi kérdések; sohasem használta a *műt* igét, bizonyára tudatosan kerülte, s ez hatott a környezetében levő orvosokra is.

Érdekes, hogy a *műt* ige hosszú lappangás után most nagyon megelevenedett, valóságos divatszóként terjed az orvosok közt. Nehéz volna már harcolni ellene. Kénytelenek vagyunk azt mondani, amit Kálmán Béla: bízzuk sorsára. Őnök úgy gondolják, hogy az újabb évek alkotása ez a szó! Tudomásunk szerint először Bugát Pálnak 1843-ban megjelent „Természettudományi szóhalmaz” című könyvében fordul elő. A *műtét*, *műtő* szó előbb, 1833-ban bukkan föl (A magyar nyelvújítás szótára). Nincs rá adatunk, egyáltalán használták-e és mennyire az idő tájt a *műt* igét, de hogy a századforduló éveiben élt, arra bizonyosság Simonyi Zsigmond nyelvűvelő könyve, a „Helyes magyarság”. Mind a három kiadásban (1903., 1906., 1914.) okvetlenül kerülendőnek tartja a *műt*(esz) igét, s ezt ajánlja helyette: *operál*. De — úgy látszik — most kezdi élni virágkorát.

F. G.

Zita kiejtése. Hatvanból dr. Véniss Zoltán az iránt érdeklődik, hogyan kell helyesen kiejteni a *Zita* nevet?

Közvélemény-kutatásunknak az lett az eredménye, hogy a többség magyarosan, z-vel ejti a *Zitá*-t, még olyanok is, akik tudják, hogy a németektől került hozzánk ez a név; ott pedig c-vel mondják. Nem helyes a *Zipernovszky*, *Zimmermann* vezetéknevvel összevetni; a családnevek kiejtésében az ilyen nevek viselőinek kiejtését kell helyesnek elfogadnunk. A keresztnév, az utónév ellenben köztulajdon, kiejtésében énnélfogva a köznyelvi szokáshoz igazodva állapítjuk meg a szabályt. Minthogy az olasz eredetű *Zita* név nálunk is eléggé ismerős, bár ma nem divatos, érthető, hogy magyarosan ejtjük.

F. G.

Maga. A *maga* személyes névmással való megszólítás tárgyában a következőket írjuk dr. Véniss Zoltánnak.

A *maga* személyes névmással való megszólítás használatáról ezt mondja A magyar nyelv értelmező szótára: „<Főleg egy körbe tartozó személyek között, olyankor, amikor a megszólított érzelmileg v. társadalmilag nem áll különösebben közel a beszélőhöz.> <A köznyelvben férfiak nőkkel szemben, nők férfiakkal szemben, az ön-nél bizalmasabb megszólításként élnek vele; néha nők egymás közt is használják; a népi beszédben főleg a fiatalabbak használják az idősebbekhez, lányok a legényekhez szólva; falusiak és városiak is használják egymás közt; falun, kül. régen, néha kevésbé megtisztelő, mint a »kend«.>” Általában csakugyan így van. Persze előfordulnak használatának különleges esetei is; ilyenekről is szól még az Értelmező Szótár (4. köt. 890—1. lap). De újabban is

változik használatának köre, stílusrétege. Helyesen figyelte meg Doktor Úr: a mai városi fiatalok gyakrabban használják ezt a megszólítást idősebbek irányában is, mint régebben; az *ön*-t túlságosan merevnek, hivatalosnak érzik, azért inkább a *magá*-hoz folyamodnak. Idősebb nemzedékeliek persze ezt olykor sértőnek minősíthetik. Sajnos, általában sok a gondunk a megszólítással; nyelvünkben máig nem alakult ki olyan általános érvényű megszólítás, mint az ismertebb nyelvekben (németül: *Sie*, franciául: *vous*, angolul: *you*, olaszul: *Lei*, oroszul: *Вы* stb.).

F. G.

A -va, -ve, -ván, -vén képzős határozói igenév használata. Sáfrány Béla korrektornak (Zalaegerszeg) a levele lényegében a -va, -ve képzős határozói igenév mondattani viszonyának kérdéseit veti föl.

A szakmunkák, amelyek erre vonatkozó anyagot tartalmaznak (Klemm: Magyar történeti mondattan, Simonyi—Balassa: Tüzetes magyar nyelvtan, Tompa József szerk.: A mai magyar nyelv rendszere, Magyar nyelvhelyesség), sajnos, éppen az Ön gondolataira nem adnak választ. Úgy látszik, a határozói igenév használata nincs még minden részletében kidolgozva. Így az Ön példáinak elemzéséből kiindulva próbáljuk a kérdést tisztázni.

Előjáróban annyit, hogy a -va, -ve és a -ván, -vén egy eredetű s régen egyértékű is. Különválásuk (állapot—módhatározó, ill. idő—okhatározó) későbbi folyamat, de ma sem éles; a -ván, -vén mindenesetre sokkal ritkább már, s régies, választékos hangulatú.

A -va, -ve használatának két fő esetcsoportja különíthető el:

Egyszerű mondatban szereplő, igenévvvel kifejezett határozó. A benne kifejezett cselekvés, folyamat, történés az alanya rendszerint azonos az (igei) állítmánynak (főigének), tehát magának az egész mondatnak az alanyával, s így az igenévben kifejezett állapot- vagy módhatározó arra vonatkozik. Pl. „Csak vassal *feszítve* lehet fölnyitni a ládát” (az Ön példája); „*Nyitva* áll az ajtó”; „*Botorkálva* mentünk a sötétben” stb. Lehet azonban az igenév más mondatrésznek, főként a tárgynak a határozója is. Pl. „A levelet *nyitva* adta föl”; „*Hámozva* ette az almát”; „Csak *sülve* szereti a húst”; „A radványi sötét erdőben *Halva* találták Bárczi Benőt” (Arany: Tetemrehívás); „Azt a farkast *Megkerítéd élve, halva*” (Arany: Szibinyáni Jank). Az utóbbi idézet igenéveit az alanya is vonatkozathatnának esetleg: mindenáron kerítsd meg, ha belehalasz, ha ott veszel magad is. Vannak kétértelmű mondatok, amelyekben — ha önmagukban nézzük őket — nem világos, hogy melyik mondatrész határozója az igenév. Pl. „Egészen kimerülve talált rá a fiúra”; „A földön fekvé látta meg a leányt”. Vitás lehet, hogy ki volt kimerülve, ill. ki feküdt a földön. A bővebb szövegkörnyezet azonban rendszerint tisztázza az értelmet. Pl. „Órák hosszat kereste Jóskát. Egészen kimerülve talált rá . . .” Vagy: „A földön fekvé látta meg a lányt. Kendőjével betakarta az arcát, úgy aludt.” Ha azonban a fogalmazás félreérthető volna így is, alakítsuk át egyértelművé a mondat szerkezetet.

Az igenév voltaképpen egy határozói mellékmondatot tömörít. Nyilván erre az esetre vonatkozik az Ön kétélye, hogy vajon lehet-e külön alanya a mellékmondatot pótló igenévnek és a főmondatnak. Pedig találunk példát erre is: „Beesteledvén, mi is elmentünk” (az Ön leveléből); „Barátainkkal összefogva leküzdhetők az akadályok.” Ez utóbbit az Ön példájából alakítottuk át; ha *barátainkkal* vagy más szóval nem bővítjük ki az *összefogva* igenevet, hiányos és ezért félreérthető lesz a mondat, mert odaérthető alanya sincs. (Vö. pl. ezzel a mondattal: „Összefogva nem törhető el tíz vessző, de egyenként igen.”) Kétségtelen azonban, hogy az állapot- és módhatározói mellékmondatot helyettesítő igenév esetében az a megszokott, hogy a benne kifejezett cselekvés alanya azonos a főmondatéval. Mindenképpen helytelen, sőt értelmetlen a Népszabadságból idézett

cím: „A Szovjetunióval és a szocialista országokkal vállvetve, a magyar nép vívmányai megdönthetetlenek.” A hiba nemcsak abban van, amit Ön is jól meglát, hogy a *vállvetve* nem igazi határozói igenév, hanem határozószó, és nincs alanya. A *vállvetve* egyébként is pozitív értelmű kifejezésekben használatos, jelentése: 'egyesült erővel, közös erőfeszítéssel, egymást segítve, támogatva' (harcol, küzd, dolgozik). Az idézett címben pedig a pozitív, cselekvő jellegű, de alanytalan határozós szerkezet után egy ellenkező, passzív jellegű, negatív tartalmú főmondat következik. Nincs közöttük szerves kapcsolat, sem logikai, sem nyelvtani, ezért a cím suta, hiányos, pongyola, félreérthető. A helyesbítés, amelyet Ön javasol, jó, de olyan hosszú, hogy címnek aligha alkalmas. („Ha a Szovjetunióval és a szocialista országokkal vállvetve haladunk, akkor a magyar nép vívmányait nem lehet megdönteni”).

Végül az utolsó példamondat: „A triász rétegekben tovább haladva, 200 m mélységben vetődést látunk (v. láthatunk v. vetődés látható, ill. húzódik).” Helyes az Ön véleménye, hogy az első két változat okvetlenül jó: a *látunk*, *láthatunk* igék alanya ugyanis belesugárzik a *haladva* igenévbe is. A *látható* állítmány esetében a viszonyítás bizonytalan, mert a mondat egyik felének sincs cselekvő alanya, csak odaérthetjük. E megoldást tehát kerülünk. A negyedik változat helytelen, mert a főmondat állítmánya (*húzódik*) nem világítja meg az igenév (*haladva*) alanyát, sőt visszavetítve rá, esetleg téves egyeztetést szül.

A határozói igenév használatában tehát a világos logikai kapcsolat kifejezése legyen az irányítónk.

K. M.

Cipő-mintabolt — cipőminta-bolt. Baczó Andrea tanár levelében hibáztatja a *Cipő-mintabolt*, *Hús-mintabolt* elnevezések írását, s a *Cipőminta-bolt*, *Húsminta-bolt* írásmódot tartaná helyesnek.

Véleményünk szerint sem helyes az írott *Cipő-mintabolt* forma, helyesírási szabályzatunk elveinek a teljesen egybeírt alak felel meg: *Cipőmintabolt*, *Húsmintabolt*. Ezek tudniillik birtokos összetételek: *cipők mintaboltja* és *hús(árak) mintaboltja*. A levelében említett *Húsminta-bolt*, *Cipőminta-bolt* sem alkalmas forma, mivel ez *húsminták* és *cipőminták* boltját jelenti. A *mintabolt* szót különben sem ajánlatos felbontani, mert már kereskedelmi műszónak tekintjük, s az olyan boltot jelenti, melynek fő célja a legszebb és a legjobb árucikkek bemutatása nagy választékban. Ezért szükséges a *mintabolt* szót egységesen megtartanunk a többi hasonló jellegű üzlet elnevezésében is: *sütdőipari mintabolt*, *élelmiszeripari mintabolt*, *ruházati mintabolt* stb.

Sz. L.

Egyenlítő — egyenlítő. Kondor Editnek s osztálytársainak szeptet ütött a fejébe, hogy A magyar helyesírás szabályainak szótárában kis kezdőbetűs az *egyenlítő* szó, földrajzi atlaszokban pedig nagy kezdőbetűs. Hogyan helyes? — kérdezik.

Mind a két forma jó — a maga helyén. Mindennapi, köznyelvi helyesírásunkban még az égitestek neve is kisbetűs szokott lenni, legalábbis a leggyakrabban emlegetetté (föld, hold, nap); így frünk: *Lement a nap. Már telik a hold. Nincs még egy ilyen a föld hátán.* Költőinknél, íróinknál is többnyire így látjuk, ha csak meg nem személyesítve gondolják őket. (Persze az úrhajózás korában egyre gyakrabban találkozunk majd a nagybetűs írásmóddal, a csillagászati helyesírás hatására.) Az *egyenlítő* szót is bátran írhatjuk a mindennapi gyakorlatban és a szépirodalomban kis *e*-vel, ahogy Madáchnál is látjuk Az ember tragédiájának utolsó előtti színében: „Lábunk alatt a föld *egyenlítője*.” (Lám, bolygónk nevét szintén kis kezdőbetűvel írja Madách: *a föld*). Nem lep meg ben-

nünket, hogy még egy természettudományi ismeretterjesztő cikkben is (A kolibrik élete) kishetűs az *egyenlítő*: (A kolibrik) „Csakis Amerikában élnek”, zömükben „az *egyenlítő* vidékén” (Élet és Tudomány 1964. február 28. 407. lap). Régebben még a földrajzosok és a csillagászok is rendszerint kis kezdőbetűvel írták ezt a szót meg latin eredetijét, az *aequator*-t. Így van régebb lexikonokban, szakkönyvekben, így írta például kiváló csillagászunk, Kövesligethy Radó is. Ma sem ritka kishetűsen; A természettudományok zsebkönyvének 1963-ból való 2. kiadásában például így szól a „földrajzi szélesség” meghatározása: „a földfelszín valamely pontjának távolsága az *egyenlítő*től” (386. lap). A könyv tárgymutatójának segítségével átnézve a világmindenségről szóló és a Földről szóló részt, egyetlenegyszer láttuk a mondat belsejében a nagybetűs *Egyenlítő* írásmódot, huszonegyszer pedig kishetűsen. Egyébként több ilyen jelzős műkifejezés fordul elő a csillagászatban és a fizikai földrajzban: *égi egyenlítő*, *földi egyenlítő*, *galaktikai (tejúti) egyenlítő*, *mágneses egyenlítő*, *termikus egyenlítő* stb. Ebből először is azt látjuk, hogy sokféle *egyenlítő* van, s az ilyen jelzős műkifejezésben szokatlan volna a jelzőnek és a jelzett szónak, vagy csak a jelzett szónak, vagy csak a jelzőnek nagy kezdőbetűs írása. Nem is szólva a földrajzi neveknek arról a fajtájáról, amelynek helyesírására a *Fekete-tenger*, *Velencei-tó* kínálkozik mintául. Legjobb, ha az *égi egyenlítő*-t, a *földi egyenlítő*-t, a *mágneses egyenlítő*-t meg a többi jelzős *egyenlítő*-t nem tekintjük tulajdonnévi elnevezésnek. Úgyis túlságosan hajlamosak vagyunk mostanában minden effélet azonnal tulajdonnevesíteni. Összehasonlításképp ide kívánczoljunk az *északi térítő(kör)* és a *déli térítő(kör)* vagy röviden *térítő* kifejezés; ezek is köznévinek számítanak, ellenben *Ráktérítő*, *Baktérítő* elnevezésük már tulajdonnévi helyesírásunk szerint. (Régebben ezeket is kis kezdőbetűvel írták.)

Mindamellettt meg kell állapítanunk, hogy a földrajztudomány művelői újabban inkább nagy kezdőbetűvel írják a 'földi egyenlítő' értelemben használt *Egyenlítő* szót, így fordul elő az utóbbi tíz-tizenöt évben megjelent földrajzi atlaszokban is, a kicsikben és a nagyokban egyaránt. Nem a térképeken olvasható egymagában álló *Egyenlítő* felíratra gondolunk, hanem a Földünk adataiból összeállított táblázatoknak ilyen kifejezésére: „Az *Egyenlítő* hossza . . .”

Az elmondottakból kitűnik, hogy nem nagy vétség, ha valaki netalántán szakszövegben is kis kezdőbetűvel írja az *egyenlítő* szót. Végezetül mégis azt tanácsoljuk, hogy földrajzi tárgyú dolgozatban írjuk inkább nagy kezdőbetűvel ezt a szavunkat. Minden tudománynak, tudományágnak megvan a maga helyesírási szokása, amely el-eltér a köznyelvitől. Alkalmazkodjunk okosan az ilyen szakmai szokásokhoz; helyesírási szabályzatunkkal sem ütközünk össze emiatt, hisz kimondja a 133. pont: „A tudományos műszavak nagy kezdőbetűs írásmódját az egyes szaktudományok gyakorlata határozza meg: *Canis canis*, *Ardea alba*; *Föld*, *Nap*, *Hold* stb.”

F. G.

Kis kezdőbetű — nagy kezdőbetű. Rákosi Lajosnének az okoz gondot, hogy vajon kis vagy nagy kezdőbetűvel írjuk-e a *szovjet fél* kifejezést, ha írásunk nem ennek a szovjet félnek szól? Mindenképpen kis kezdőbetűvel kell írunk, még akkor is, ha közvetlenül neki szóló magyar nyelvű levelünkben a *szovjet fél* kifejezést használnánk. (Ez az utóbbi eset nemigen fordulhat elő.) A *Szovjet Fél* írásmód ugyanolyan furcsa, mintha egy kereskedelmi levélben a tulajdonnévi intézménynevet (például ezt: ELEKTROIMPEX Külkereskedelmi Vállalat) helyettesítő közszói kifejezést nagy kezdőbetűvel íránk, így: a *Magyar Fél*.

Ugyanígy helytelen, ha a *fővállalkozó* szót nagybetűvel kezdjük; még akkor is helytelen, ha neki szóló levélben akarnánk ilyen módon udvariaskodni; így írunk helyesen: *Ezért felhívjuk a fővállalkozó figyelmét*. Gyakran látjuk levelekben a hibás nagy-

betűsítést. Nem szabad ekként írunk saját intézményünkről szólva: *Intézetünk, Vállalatunk, Gimnáziumunk* stb., de még akkor se helyénvaló a nagy kezdőbetű az ilyen szavakban, ha a megnevezettnak írunk; emígy jó: *az Önök intézete, vállalata, gimnáziuma* (vö. A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának 262. pontjával). Még ma is előfordul, hogy könyvek előszavának végén — aláírással — ezt olvashatjuk: *A Kiadó* vagy *A Szerző*. Ilyenkor szerénytelen is a nagy kezdőbetű, a *K*, az *S*. Az *Ön, Önök, Te* stb. megszólítást levélben nagy kezdőbetűvel írjuk, ugyanígy nagybetű jár az ilyenféle megszólításban előforduló főnévnek: *a tisztelt Igazgatóság, Felügyelőség, Vezetőség* stb., de: *az Önök igazgatósága, felügyelősége, vezetősége, főkönyvelője, ügyésze* stb.

F. G.

A mértékek rövidítése tárgyában a Magyar Édesipar Igazgatóságának a következőket írjuk:

A karácsonyi ünnepek alatt (1963 karácsonyáról van szó!) édesiparunknak több pompás terméke megfordult kezünkön. Nyelvészkedő ember természetesen nemcsak ínyének kedveskedik az ilyesmivel, hanem szemét is ellegelteti az ilyen édességeknek rendszerint szép csomagolásán, közben az odanyomatott szöveget is szemügyre veszi. A SZÓLÓCUKOR—DEXTROZ (hosszú ó-val kellene írni ezt az idegen szót!) 10 dekás dobozának két oldalán ezt olvashatjuk: „10 dg.” vagyis '10 decigramm', ez pedig 1 gramm volna, mert 1 decigramm annyi mint 0,1 gramm. A *dekagramm* rövidítése tudniillik: *dkg*, nem pedig: *dg*; az utóbbi a *decigramm* rövidítése! (A leggyakrabban előforduló állandó rövidítések jegyzékét megtaláljuk A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának 421. pontjában.)

Mindjárt hozzátesszük, hogy a mértékek rövidítése után nem szokásos a pont. A dobozon pedig mind a két helyen ott van. Igaz, a szóban forgó súlymértékfeliratot úgy is föl lehetne fogni, hogy önálló mondat, kijelentő mondat végére pedig pontot teszünk. Igen ám, de az említett helyesírási szabályzatnak 338. pontja szerint az ilyenféle magukban álló feliratok végéről elhagyjuk a pontot (ez már egyébként több évtizedes nemzetközi nyomdászati szokás), mert az utánuk következő szabad térség úgyis pótolja a pont szünetjelértékét. Ezért a doboz sárga alapszínű oldalán olvasható mondat végéről is elmaradhat ez az írásjel, ahogy az előtte levő mondatok (külön feliratok) végén sincs (helyesen) pont.

Ha már ennyire megforgattuk ezt a dobozt, akkor már azt is megmondjuk, hogy tizedes törtekben az új helyesírás szerint nem pontot, hanem vesszőt alkalmazunk. (Külföldön már régóta így szokásos.) Így helyes tehát a következő jelölés: Fogasztói ára: 3,20 Ft (nem: 3.20 Ft).

F. G.

Ferihegyi repülőtér. Dágról Hajdler Györgyi tanuló azt kérdezi, helyes-e az újságokban ez az írásmód: *Ferihegyi repülőtér*, nagy *F*-fel. Miért kell a melléknevet nagy kezdőbetűvel írni? Egyáltalán miért kell kötőjel nélkül egybeírni ezt a melléknevet, mikor a *Széchenyi-hegy*-et kötőjellel írjuk? Vagy ha intézménynév, miért nem *Ferihegyi Repülőtér*, nagy *F*-fel és nagy *R*-rel?

Nem ok nélkül való ez a sok *miért*; többféle szempontból lehet tekinteni ezt a megnevezést. Köznévi szókapcsolatnak is minősíthetnénk, hiszen egyik repülőtér a sok közül, s akkor így kell írunk: *ferihegyi repülőtér*. Intézménynévnek is vehetjük, akkor

meg ez a szabályszerű írása: *Ferihegyi Repülőtér*. Ha földrajzi tulajdonnévnek fogjuk föl, akkor eképpen írhatjuk: *Ferihegyi-repülőtér*; így látjuk a Világatlaszban. De írhatjuk úgy is, mint általában a napisajtó: *Ferihegyi repülőtér*, a földrajzi nevek egy másik csoportjának mintájára; erre gondolunk: *Fertő tó*, *Duna folyam*, *Tisza folyó* stb. Az ilyen nevekben a tulajdonnévi előtagot egymagában is használhatjuk az egész szókapcsolat értelmében: a *Fertő*, a *Duna*, a *Tisza*; hasonlóképpen a *Ferihegyi* is járatos már önállóan. Írtunk már erről régebben a Magyar Nyelvőr folyóiratnak A Nyelvőr postája rovatában, a *Keleti pályaudvar*-ról, a *Nyugati pályaudvar*-ról szólva, s ezt az írásmódot ajánlottuk. Az 1961-ben megjelent Helyesírási tanácsadó szótár is így írja ezeket a pályaudvarneveket, s külön szól erről a típusról bevezetőjében, a 7. lapon, hasonló értelemben. Célszerű hát a kérdezett kifejezést is így írunk: *Ferihegyi repülőtér*.

Még arra kell felelnünk, miért nem kötőjeles a *Ferihegy* szó, így: *Feri-hegy*, a *Széchenyi-hegy* példája szerint. Azért írjuk kötőjel nélkül a *Ferihegy*-et, mert ez valójában nem is hegy megnevezése, hiszen csak 147 méternyi emelkedés van ott, s még inkább azért nem kötőjeles, mert voltaképpen *településnév* is, olyan, mint *Mátyásföld*, *Rákoshegy* vagy *Petőfitelep* (ez Dunaharasztihoz tartozik).

F. G.

Vessző, gondolatjel megszólításban. Dr. Magos László körállatorvos azt kérdezi, helyes-e vagy csupán divat a levél megszólításában a felkiáltójel helyett vesszőt és gondolatjelet használni?

Eszünkbe jut, hogy József Attilának egy vagy több levelében láttuk már így: megszólítás, utána vessző, az után gondolatjel, s új sorban kezdődik a levél szövege. Nem emlékszünk, hogy láttuk volna másnál így. Hogy helyes-e? Érdekes egyéni szokás, ha valakinél ekként állandósul. (Őn is így írja; mint őszintén megvallja, ezt már nagyon régen egyik irodalmár magyar szakos tanárától „lesté el”). Nem terjedt el nagyon, az bizonyos. Nem is ajánljuk terjesztését, mert fölöslegesnek véljük a gondolatjelet a vessző után, kivált ha új sorban kezdődik a levél szövege. De valójában még akkor sincs szükség egymás után a két írásjelre, ha közvetlenül utána (bekezdés nélkül) írjuk tovább a levelet.

Nálunk általában régóta a felkiáltójel a megszokásosabb a levélbeli megszólítás után, akárcsak a németeknél. A századforduló táján — különösen a Nyugat folyóirat költőinek, íróinak körében (bizonyosan leginkább francia hatásra) — a vesszős megszólítás kapott lábra. Csupán vessző, gondolatjel nélkül. Ez a szokás azóta nagyon tért hódított, többnyire olyanformán, hogy a vesszős megszólítás egymagában állt, új sorban nagybetűvel kezdődött a szöveg. Persze még sok egyéni változatot láthatunk: a megszólítás után csak gondolatjel van, s a szöveg közvetlenül az után vagy új sorban kezdődik. Régi levelekben pontot is látni, főként az ilyenféle kezdő mondatok után: „Szolgálatomat ajánlom kegyelmednek . . .” De előfordul már régebben is a pont a mai formájú megszólítás után is. (A minap egy korunkbeli levélben is láttuk így.) A mai legáltalánosabb megszólítási forma, vagyis a felkiáltójeles így van belefoglalva helyesírási szabályzatunkba (10. kiad. 347. pont): „Felkiáltójelet teszünk az olyan önálló megszólítások után, amelyek egy hosszabb mondanivaló bevezetésére szolgálnak: *Drága Szüleim! Kedves Elvtársak! Miniszter Úr!* stb. Ha azonban a megszólítás nem önálló, hanem szorosabban kapcsolódik a mondathoz, utána természetesen vesszőt teszünk: *Elvtársak, mindenképpen jököznünk kell a termelést!*” (Hasonlóképpen a 130. pontban.)

Röviden megemlíthetjük, hogy a franciáknál, az angoloknál, az olaszoknál a vesszős megszólítás a leggyakoribb, persze ott is akadnak egyéni változatok. Újabban

a németeknél is terjed a vesszős mód. Eredeti dolog, hogy Thomas Mann fiatalkori leveleiben gyakran pontosvesszőt használt a megszólítás után. Érdekes a spanyolok szokása; ők általában kettőspontot tesznek a megszólítás után, és folytatólag írják a szöveget, negybetűvel kezdve. (Egyéb helyesírási furcaságaik is vannak a spanyoloknak, legalábbis nekünk szokatlan: például a kérdő mondatnak nemcsak végére tesznek kérdőjelet, hanem elejére is, de feje tetejére állítva; ugyanígy a felkiáltó mondatnak elején is, **végén** is van felkiáltójel, s az elején levő tótágast áll. Az a célja ennek, hogy már a mondat elején fölhívja a figyelmet kérdő vagy felkiáltó jellegére.)

F. G.

A Nyelvőr hírei

Pais Dezső köszöntése

Pais Dezső, a magyar nyelvtudomány nesztora ez év március 20-án töltötte be 80. életévét.

Tíz évvel ezelőtt a Magyar Nemzet olvasótáborára előtt köszöntöttem ünnepeltünket. Pais Dezső szigorú filológiai pontosságához ragaszkodva kell ezt említenem, mert most — részben — megismétlem akkor elmondott gondolataimat.

Kockázatos vállalkozás volna ezen a helyen megkísérelni Pais Dezső eddigi pályájának értékelését, méltatását. 1910 óra szakadatlanul dolgozik, s munkássága kiterjed a nyelvtudománynak szinte minden részterületére, de a rokontudományokban (elsősorban az irodalomtörténetben) is maradandót alkotott. Mi az a fő gondolat mégis, amely e gazdag színezésű festménynek, e sokszínű orgonának az állandó, belső harmóniáját megadja? Pais Dezsőnek a tiszteletére kiadott Emlékkönyv vezérgondolatául is választott szavaival felelhetünk a kérdésre: „A tudomány az életért van, — és a mi életünk legyen a tudományért!”

Valóban, Pais Dezső egész életét — szinte középkori szerzetesi aszkézissal, soha nem lankadó kitartással, állhatatos hűséggel — a tudománynak szentelte. Epizód, de jellemző: egyetemi évei után — állás nélkül lévén — nevelőnek ment, de egy év múltán otthagyta az aránylag kényelmes életmódot biztosító helyet, inkább választva a göröngyösebb utat, mert szellemi fejlődését, tudományos munkája végzését nem látta biztosítva . . . Ettől kezdve több mint egy évtizedes középiskolai tanársága, Eötvös kollégiumi, majd egyetemi működése egyre erősebben, elválaszthatatlanul fűzi életét a tudományhoz. S a tudományos kutatásban — első cikke megírásától a mai napig — mindig a valóság feltárása, az élet keresése jellemzi.

Az életet keresi őstörténeti kutatásaiban, a régi magyar ember életét, gondolatvilágát hozza közelebb, amikor nyelvemlékeinket magyarázza. Amit a magyar Anonymus bevezetőjében ír: „. . . mi nem a szavakat, hanem a mű egészéből kihüvelyezhető lélek szerint való tartalmat iparkodtunk minél hívebben tolmácsolni” — szinte egész munkásságára jellemző.

Az életet keresi nemcsak az olyan nagylélegzetű összefoglaló dolgozataiban, mint például a „Régi személyneveink jelentéstana”, amelynek anyagát a kor társadalmi viszonyaiból nézve rendszerezi, hanem kedvenc stúdiumában, a szöfejtésben is. Sohasem csak maga a szó érdekli, hanem annak bonyolultabb, messzebb mutató összefüggései; nem a szó külső formájának a változása, hanem a változást előidéző okok. „A szerszám alakulatot — írja egyik szöfejtésében — úgy határoznók meg a nyelvtannak az összetételekre vonatkozó szabványai szerint: mellérendelő összetétel. De ez a meghatározás meglehetősen üres absztrakció, amely egyáltalában nem érinti a dolog velejét: azt, hogy a nyelvelem mögött gazdag, sok mozzanatú élet van”. Tehát nem a *miből* érdekli elsősorban, hanem a *hogyan*, a nyelvi formának az élettel való kapcsolata.

A valóság tisztelete, az élet keresése nyilvánul meg munkamódszerében is. Megállapításait mindig adatok tömegére építi, s adatait sohasem vagy csak igen ritkán veszi másodkézből, lehetőleg maga megy vissza a forrásokig. S a feldolgozást — a sokrétű élet követelményeihez képest — a szorosabban vett nyelvi tanulságokon túl is vállalja akár irodalmi, akár történelmi, akár földrajzi vagy néprajzi területre kell átmennie. Anyagát nem madártávlatból, hanem inkább nagyítóüvegen keresztül nézi, ezért azután ösztönösen óvakodik is a tetszetős általánosításoktól, a nagystílű, de meg nem alapozott rendszerezéstől.

Az élet keresése nyilvánul meg abban is, hogy Pais Dezső megtalálja a múltból a mához vezető szálakat, s nem zárkózik be a maga tudós elefántesonttornyába. Nemcsak a régi korok nyelve, hanem a közelmúlt is lehet a nyelvtudományi kutatás tárgya, vallja, mikor a „nyelvemlékség” korhatárolásáról értekezik. S nem áll tőle távol a nyelvtudomány eredményeinek a gyakorlatban való érvényesítése, a tudománynak az élet szolgálatába való állítása sem. „Némely nyelvtudományi tekintélyek ellenében — írja a nyelv műveléssel kapcsolatban — nem voltam azon a véleményen, hogy passzív nyelvészkedéssel a nyelv alakulásának, változásainak tényeit egyszerűen meg kell állapítanunk, tudomásul kell vennünk, pusztán csak az a feladatunk, hogy hívős tárgyilagossággal megmagyarázzuk őket.” E felfogásának gyakorlati érvényesítését bizonyítja szépszámu nyelvtudomány-népszerűsítő írása, nyelv művelő cikke, de főként a helyesírási ügyek körül több évtizede betöltött szerepe is.

A hiányosnál is hiányosabb volna megemlékezésünk, ha megfeledeznénk Pais Dezsőnek nevelői munkásságáról. E sorok írójával együtt tanítványok serege tesz bizonyosságot arról, milyen meleg családi otthon volt számukra mindig az egyetemi Magyar Nyelvészeti Intézet. Milyen öröm volt, ha Pais tanár úr be-benézett, s megnézte, ki mit dolgozik. (Ő nem volt „méltóságos”, sőt Horváth Jánossal tüntetően mindig a *tanár* megszólítást terjesztették a *professzor* helyett.) Volt ideje mindenki számára, hogy megbeszélje vele tudományos problémáit, átnézze, javítgassa dolgozatát, hogy a nyelv, a nyelvtudomány szeretetére, az anyag tiszteletére, a pontosságra, lelkiismeretességre, szigorú tudományos erkölcsre, önálló gondolkozásra szoktassa, nevelje. S volt ideje arra is, hogy az egyetemről kikerült tanítványait szemmel tartsa, további munkára biztassa.

Pais Dezső életében a tíz évvel ezelőtti ünneplés óta változás következett be: nyugalomba vonult. Azaz inkább „nyugalomba”, idézőjelek között, mert hiszen azóta is változatlanul; töretlen erővel és hittel tevékenykedik, megtartotta kapcsolatát az egyetemmel, szerkeszti a Magyar Nyelvet, aktív tagja több akadémiai bizottságnak, s változatlanul folytatja tudományos alkotó tevékenységét.

Kívánunk neki a mostani alkalomból is — folyóiratunk szerkesztősége és munkatársai, valamint tanítványai, barátai, tisztelői nevében — további alkotásokban gazdag éveket, s az alkotáshoz erőt, egészséget.

Lőrincze Lajos

Szabó T. Attila hatvanéves

A magyar nyelv tudományának minden munkása meleg szeretettel küldi üdvözlét kimagasló kartársának, Szabó T. Attilának, aki ez évben üli hatvanadik születésnapját.

Bár fiatalabb nyelvésztársaink nagy részének nem adatott meg őt személyesen is ismerni, és így egy nagy és színes nyelvészegyeniséggel való érintkezés közvetlen élményeinek emlékét raktározni el, Szabó T. Attilát nemcsak mi szeretjük és becsüljük igen nagyra, kik személyes barátságát élvezzük, hanem mindenki, akinek a magyar nyelv tudományához köze van, mert mindenki ismeri őt munkásságában, s aki ismeri, az csak őszinte

tisztelettel adózhatik neki. Ez a munkásság kitűnően jellemzi a tudóst és a tanárt, de még az embernek is számos oldalára fényt vet.

Ami elsősorban föltűnik Szabó T. Attila munkásságában, az rendkívül bőven áradó gazdagsága és színes, sokfelé ágazó változatossága. Attól kezdve, hogy mint Csúry Bálint kiemelkedő tanítványa eljegyezte magát a magyar nyelvészettel, a magyar nyelv múltjával és jelenével, alig van a magyar nyelvtudománynak szentelt olyan folyóirat vagy évkönyv, amelynek minden számában, illetőleg kötetében ott ne találunk Szabó T. Attila nevét, rendszerint nem is egy, hanem több kisebb-nagyobb cikk, közlemény, tanulmány szerzőjeként. S e tanulmányokból, valamint önálló kiadványai sorából páratlan munkabírási, sokoldalú érdeklődés, gyűjtői hangyaszorgalom, a feldolgozás filológiai pontossága és a megoldásoknak széleskörű tudáson alapuló, átgondolt ötletessége tárul föl.

Munkásságának szinte kezdetétől fogva érdeklődésének egyik fő területe a helynévkutatás volt. Fáradtságot nem ismerő, szakadatlan gyűjtő tevékenysége fölölelte a helyszínen földeríthető földrajzinév-anyagot és a könyvtárak, levéltárak gazdag adatkincsét egyaránt. Nagyobb tanulmányai, melyeket Dés, Szásznyíres, Bábon, Gyergyó, Kalotaszeg stb. jelen és múltbeli helyneveinek, népességtörténetének stb. szentelt, csak egy részét teszik ez irányú munkásságának, hiszen a szakfolyóiratokban e tárgykörbe vágó tanulmányainak, közleményeinek hosszú sora látott napvilágot. Nemcsak gyűjti, csoportosítja, helyhez köti a földrajzi neveket, hanem meg is határozza keletkezésük körülményeit, boncolja etimológiájukat, levonja településtörténeti tanulságaikat. Számos helynév kitűnő etimológiája is fűződik nevéhez. — Foglalkozott több cikken kívül alapos tanulmányban a helynévkutatás történetével, és egy kitűnő füzetben foglalta össze a tapasztalt gyűjtő módszertani tanácsait a fiatalabb kutatók számára.

A helynévkutatás mellé méltán sorakozik Szabó T. Attilának széleskörű népi nyelvi, nyelvjárási anyaggyűjtése és -feldolgozása. Népi mesterségek műszavainak gyűjtésével, valamint egyes községek vagy nagyobb tájegységek nyelvjárásának feldolgozásával gyarapította tudásunkat, és értékes kritikai megjegyzésekkel kísérte nyelvjáráskutató irodalmunk kibontakozását. Úttörő volt a nyelvatlasz-munkálatok megindításában. Az ő és munkatársai nevéhez fűződik nemcsak az első magyar nyelvatlasz-kiadvány, melyben Kolozsvár és vidéke nyelvjárási térképeiből ad becses mutatványt, hanem, folytatva és kiszélesítve e munkát, az ő vezetésével gyűlt össze a moldvai csángó vidékek, a székelység stb. nyelvatlaszáinak rendkívül becses anyaga. Amit ezekből eddig ismerünk, arról csak az elismerés hangján szólhatunk.

Nagy jelentőségűek Szabó T. Attilának könyvtári és levéltári kutatásai. E gyűjtések gazdag nyomát viseli szinte valamennyi nyelvtörténeti jellegű cikke, tanulmánya, könyve, melyekben mindig tőle feltárt friss anyagon dolgozik. E búvárló munka gyümölcsei egyik korai tanulmányától kezdve, mely a diákéneklésről szól, nagyszámú közleménye, egyebek között kitűnő könyve a régi (XVI—XIX. századi) kéziratos énekeskönyvekről. Alapos nyelvtörténeti magyarázatot fűzött a Marosvásárhelyi Sorokhoz is. De egészen különleges értéket képvisel az a hatalmas nyelvtörténeti szó- és névanyag, egy új Oklevélszótár anyaga, mely több évtizedes búvárkodásának eredménye, s mely, ha kiadára kerülne, a magyar nyelvtudománynak ritka becsű munkaeszköze lenne.

Számos cikke és tanulmánya vet világot egyes szavak és szólások történetére, eredetére, ragok és képzők régi szerepére, egykori elterjedtségére. Általában a régi erdélyi magyar nyelvnek hasonló búvára, hozzá fogható ismerője még nem volt.

Kitűnő tanulmányokban vizsgálta a magyar—román nyelvi kölcsönhatásokat, nyomonkövetve ezeket a régiségben és boncolva a jelenben.

Bár csak nagy vonalakban, vázlatosan és szaggatottan próbáltam képet adni Szabó T. Attila tudományos munkásságáról, be kell látnom, e munkásság oly sokrétű, hogy vállalkozásom reménytelen. Hiszen még annyi mindenről kellene beszélnem, nyelv-

művelő tevékenységéről, elmúlt erdélyi szokások föltárásáról, irodalomtörténeti és tudománynépszerűsítő írásairól stb. Itt-ott, százával elszórt cikkei megannyi értékes építőkövei a tudománynak.

És Szabó T. Attilában nemcsak a kimagasló tudóst tisztelhetjük, hanem a nagy tanárt, a nevelőt, ki oly kitűnő munkatársakat nevelt és csoportosított maga köré, kiknek buzgalma, ügyszeretete az ő lángján gyulladt föl, kiknek kiváló, módszeres tudása nemcsak őket magukat, de mesterüket is dicséri. S e tudós körnek az ő egyénisége tudott különleges arculatot adni, neki köszönhető elsősorban a sajátos színeket képviselő kolozsvári nyelvésziskola kialakulása.

Mint említettem, tudományos munkássága és tanári tevékenysége híven tükrözi Szabó T. Attilát, az embert is. Az a szigorú kötelességtudás, a mindig, minden körülmények között való helytállás, a tudományos puritanizmus, az igazság szívós keresése, a múlt megbecsülése és szeretete, melyek munkáit jellemzik, az ő uralkodó jellemvonásai. Persze mindez Szabó T. Attilának, az egész férfinak csak egyik oldala. Mi, akik személyes barátai vagyunk, tudjuk, hogy egyesül benne a kötelesség szigorával a meleg szív, az ódon, poros frások konok bűvárával a természet rajongó imádója, ki, mihelyt az idő engedi, vállára veti hátizsákját, de hegyet, völgyet, falut járva sem felejtí el, hogy nyelvész, akinek minden szó, minden nyelvi megnyilatkozás értékes tudományos anyag.

Öröm mindnyájunk számára Szabó T. Attilát ünnepelni, a tudóst, a tanárt, az embert. Öröm annál inkább, mert tudjuk, hogy munkásságának, erejének teljében van, és még sok-sok kincsel fogja tudományunkat, kultúránkat gazdagítani. A legmelegebb szívvel, a legőszintébb tisztelettel kívánunk neki ehhez töretlen egészséget és munkájában sok-sok örömet.

Bárczi Géza

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1965. november 23-i üléséről

A megbeszélésen tizenheten vettek részt, részben a bizottság tagjaként, részben meghívott vendégként. Ez alkalomra meghívott vendégeink néhány közismert — főleg ifjúsági — lapnak, a Magyar Ifjúságnak, a Fülesnek, a Pajtásnak és az Úttörővezetőnek szerkesztői vagy munkatársai voltak. A megjelentek teljes névsora: Balassa László, Bencédy József, Dömötör Lajosné, Ferenczy Géza, Grétsy László, Füleki János, Hernádi Sándor, Hidvéghy Ferenc, Kodály Zoltán, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Rácz Endre, Ruzsiczky Éva, Szabó Márta, Szathmári István, Szende Aladár, Tompa József.

Az ülés első napirendi pontjaként az egri kiejtési konferenciáról tájékoztatta a hallgatóságot Lőrincze Lajos, a bizottság elnöke. Nem részletes beszámolót adott, hiszen a jelenlevők többsége maga is részt vett ezen a konferencián, inkább arról beszélt, mi történt azóta az ott hozott határozatok megvalósítása terén. Mivel a legsürgősebb feladatnak a konferencián elhangzott előadások és hozzászólások kiadását tekintette, elsősorban ezzel foglalkozott, válaszolva terveinket, valamint a kiadókkaal folytatott eddigi tárgyalásaink eredményét.

Az elnöki beszámoló után egy kis vita is kerekedett arról, hogy a magyar szakos tanároknak a kiejtését hogyan lehetne jobbá, példamutatóbbá tenni — erről Kodály Zoltán és Bencédy József szólt —, valamint arról, hogy az egri konferenciának a Lőrincze által adott tájékoztatóban nem szereplő határozatait hogyan és mikor lehet a megvalósítás útjára terelni. Ez utóbbi kérdésről Rácz Endre és e sorok írója beszélt.

Az ülés második napirendi pontjaként *Hernádi Sándor* bizottsági tagunk tartott előadást „Az anyanyelvi ismeretterjesztés új formái” címen. Ötletekben rendkívül gazdag, eleven hangú előadásában öt gócpont köré csoportosította gondolatait. Mind-egyikből csak egy-egy gondolatot ragadunk ki. A rádió és a televízió nyelv-művelő sorozatával kapcsolatban megjegyezte, hogy lehetségesnek s hasznosnak tartja új ötletekkel való felfrissítésüket (pl. a nyelvészek időnként szóaljanak meg magánemberként is, legyen szó időnként a hetilapok és a folyóiratok nyelvhelyességi rovatáról is stb.). A nyelvészeti folyóiratokról szólva többek között elmondotta, hogy jónak látná, ha időnként tematikus, többé-kevésbé egy kérdéskört középpontba állító számot jelentetnének meg. A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő osztályának munkatervébe beiktatandónak vél egy a nyelv-művelés történetéről szóló munkát. Az irodalmi lapokról szólva számos ötletet vetett fel a nyelv és az irodalom, a nyelv-művelés és az irodalomtörténet összekapcsolására, egymáshoz közelebb hozására. Végül az ifjúság körében végzendő nyelv-művelésről beszélt. Előadásának ezt a részét lapunk más helyén közöljük is.

A tartalmas előadást hasonlóan tartalmas vitakövette *Bencédy, Ferenczy, Grétsy, Kodály, Kovalovszky, Lőrincze, Rácz, Szabó Márta, Szathmári és Szende* részvételével. A hozzászólók az előadóhoz hasonlóan számos új ötletet, megfontolásra érdemes javaslatot vetettek föl. Íme, néhány az elhangzottak közül: Bizottságunk évente egyszer értékeli az év folyamán megjelent s a kiadók által megküldött ifjúsági könyveket nyelvhelyességi, fogalmazási szempontból, s az értékelés eredményéről adjon hírt a sajtóban. Ez mind a nyelv-művelésnek, mind az ifjúsági irodalom legjavának jó propagandája lesz. A pedagógusoknak a Művelődésügyi Minisztérium, illetőleg az Országos Pedagógiai Intézet segítségével adandó alkalommal rendezzünk három-négy napos nyelv-művelő továbbképzést, elsősorban olyan ötleteket, módszereket adva a hallgatóságnak, amelyeknek felhasználásával a kurzuson részt vevő pedagógusok színesebbé, változatosabbá tehetik nyelvtanóráikat. Ifjúsági és egyéb lapjainkban — beleértve a legújabbat, a most megindult Ifjúsági Magazint is — időről időre legyenek nyelvi fejtörők, társasjátékok, könnyed hangú nyelv-művelő cikkecskék is. (Ez utóbbiak napilapjainkban is elkelnének!) E feladat elsősorban a lapok munkatársaira vár, szaktanacsadással, egy-egy szakvéleménnyel azonban bizottságunk bármely tagja készséggel segíti őket. Érjük el, hogy a tévé népszerű „Ki miben tudós?” műsorában a magyar nyelv is helyet kapjon, önálló tárgyként. Az egyetemi nyelvészeti szakköröket vonjuk be a nyelvi ismeretterjesztés munkájába. Még egyéb javaslatok is elhangzottak, de külön már nem térek ki rájuk.

A felszólalók nemcsak megvalósíthatónak vélt, túlnyomórészt csakugyan rendkívül hasznos ötleteiket mondták el, hanem a nyelv-művelő munkát érintő egyéb kérdésekkel is foglalkoztak. Elmondották például, hogy sok nagyszerű kezdeményezés e megbeszélésünktől függetlenül is már a megvalósulás útján van. *Szende Aladár* hozzászólásából tudjuk, hogy van pedagógus, aki nyelv-művelő társasjátékot szerkesztett, s ezt már eredményesen ki is próbálta. Ifjúsági nyelv-művelő szakkörrel is van tudomásunk (például az *Esti Hírlap* nevének hosszú *é*-je a korábbi rövid helyett egy általános iskolai szakkör kitartó harcának köszönhető). Van pedagógus, aki helyesírási pályázat hirdetésével ösztönzi diákjait a helyesírás elsajátítására. Mint *Bencédy József* elmondotta, a minisztérium módszertani kiadványaiban az utóbbi időben számos nyelvhelyességi gyakorlat kapott helyet. Tehát a nyelv-művelésnek, az ismeretterjesztésnek már eddig is igen sok fajtáját, változatát ismertük, csupán felhasználásuk nem volt elég széles körű.

Nem hagyhatom megemlítetlenül azt sem, hogy — mint már annyiszor — ismét sokan foglalkoztak hozzászólásukban a tervezett havi nyelv-művelő folyóirat évek óta

húzódó ügyével. Ez a lap lehetne szerteágazó munkánk összefogója; mindent el kell hát követnünk, hogy végre megszűlessen.

A hozzászólásokat a bizottság elnöke foglalta össze, aki egyébként maga is aktív résztvevője volt a vitának. A bizottság legsürgősebb teendőit a következőkben jelölte meg:

1. Folytatjuk — s lehetőleg eredményesen be is fejezzük — a tárgyalásokat a kiejtési konferencia anyagának megjelentetéséről.

2. A Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadóval megbeszéljük az ifjúsági könyvek évenkénti nyelvi értékelésének módzatait.

3. Érintkezésbe lépünk a Magyar Úttörők Szövetségének vezetőivel, s arra kérjük őket, hogy az úttörőpróbák közé egy „nyelvőr”-próbát is iktassanak be. (A javaslatot az Úttörővezető című lap jelen levő szerkesztője is melegen támogatta.)

4. Tárgyalások és beadványok útján továbbra is szorgalmazzuk tervezett havi nyelvművelő folyóiratunk megjelentetését.

Befejezésül a bizottság titkára köszöntötte néhány keresetlen, közvetlen szóval az ötvenedik születésnapjához másnap elérkező Lőrincze Lajost.

Grétsy László

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. I. 5. — Példányszám: 5800 — Terjedelem: 10,15 (A/5) ív.

66.61785 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Karinthy Ferenc: Nyelvelés (Ismerteti: <i>Fábián Pál</i>)	97
Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai (Ismerteti: <i>Voigt Vilmos</i>)	98
F. N. Semjakin: A gondolkodás és a beszéd (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	99
Népszerű nyelvészeti kiadványok Bulgáriában (Ismerteti: <i>Krállné Reményi Mária</i>)	100

A Nyelvőr postája

<i>Fábián Pál</i> : Egy kis adalék a szép magyar kiejtés történetéhez	102
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából:	
<i>F. G.</i> : Műt — <i>F. G.</i> : Zita — <i>F. G.</i> : Maga — <i>K. M.</i> : A -va, -ve, -ván, -vén képzős határozói igenév használata — <i>Sz. L.</i> : Cipő-mintabolt — cipőminta-bolt — <i>F. G.</i> : Egyenlítő — egyenlítő — <i>F. G.</i> : Kis kezdőbetű — nagy kezdőbetű — <i>F. G.</i> : A mértékek rövidítése — <i>F. G.</i> : Férihegyi repülőtér — <i>F. G.</i> : Vessző, gondolatjel megszólításban	102

A Nyelvőr hírei

<i>Lőrincze Lajos</i> : Pais Dezső köszöntése	110
<i>Bárczi Géza</i> : Szabó T. Attila hatvanéves	111
<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1965. november 23-i üléséről	113

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJA-ban, Budapest V., József Nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Előfizetési díj egy évre: 18,00 Ft

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817–1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gálfi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe	15 „
<i>Bánhidi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorj Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>)	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I–VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaelemzés	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I–II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszer-tani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetővei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső</i> és <i>Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya	18 „
<i>Melich János</i> : Dolgozatok II.	18 „
<i>Ligeti Lajos</i> — <i>Pais Dezső</i> — <i>Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Deme László: A kiejtési norma dolgában

Fónagy Iván: Api, figyelj ide!

Fodor István: Rádió

Kónyi Sándor: Az orosz szavak átírásához

Kálmán Béla: Megjegyzések az irodalmi helynévadáshoz

Kálmánchey Endre: Megjegyzések egy régies írású családnév helyes kiejtéséhez

Kardos Tibor: A régi magyar dráma nyelvének összetevői

Tompa József: Kölcsény archaizáló stíluspróbái

Békési Imre: Az anyanyelvi oktatás hatásfoka és a tanári szemlélet

Papp Ferenc: Megszólaltak a gépek

O. Nagy Gábor: Részletek egy szólásmagyarázó szótárból (Folytatás)

Bakos József: Szótörténeti adatok Comenius Lexicon Januale (Patak, 1652.) című tankönyvének magyar szövegében

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

90. ÉVFOLYAM 1966. ÁPRILIS–JÚNIUS 2. SZÁM.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László</i> : A kiejtési norma dolgában.....	117
<i>Főnagy Iván</i> : Api, figyelj ide!	121
<i>Fodor István</i> : Rádió	137
<i>Kónyi Sándor</i> : Az orosz szavak átírásához	145
<i>Kálmán Béla</i> : Megjegyzések az irodalmi helynévadáshoz	150
<i>Kálmánchey Endre</i> : Megjegyzések egy régies írású családnév helyes kiejtéséhez ...	151

Íróink nyelve

<i>Kardos Tibor</i> : A régi magyar dráma nyelvének összetevői	153
<i>Tompa József</i> : Kölcesy archaizáló stíluspróbái	159

Nyelv és iskola

<i>Békési Imre</i> : Az anyanyelvi oktatás hatásfoka és a tanári szemlélet.....	171
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc</i> : Megszóltattak a gépek	181
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>O. Nagy Gábor</i> : Részletek egy szólásmagyarázó szótárból (Folytatás)	189
<i>Bakos József</i> : Szótörténeti adatok Comenius Lexicon Januale (Patak, 1652.) című tankönyvének magyar szövegében	193
<i>Imre Samu—Kiss Lajos</i> : Fórozás	197
<i>Reuter Camillo</i> : Körte	198
<i>Kondássy Imre</i> : Faris	199
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Dajkál	200

Imre Samu

(1917 1999)

MAGYAR NYELVŐR

90. ÉVFOLYAM * 1966. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

A kiejtési norma dolgában

Ez az írásom kényszerű — s megvallom: kissé kényszeredett — válasz Török Gábornak a Nyelvőr előző számában (90: 1–6) megjelent kérdésére: „Legyen-e közügy a helyes magyar kiejtés törvényeinek feltárása?”

I. Török Gábor ottani fejtegetésének lényegét, a mondanivalót racionális vázára redukálva, talán torzítás nélkül foglalhatom össze a következőkben:

A helyes kiejtés normáját tulajdonképpen nem „szabályozni” vagy akár „kialakítani” kell, hanem föl t á r n i, figyelembe véve mindenekelőtt az eleven nyelvhasználatot, amelyben egy bizonyos (legfőljebb még kimondatlan) norma gyakorlatilag máris érvényesül; továbbá az ebben (legfőljebb még felderítetlenül) jelen levő és működő, ugyancsak objektív fejlődési tendenciákat. — Ehhez a föltáráshoz nemcsak a nyelvi gyakorlat tényeinek, hanem a beszélők állásfoglalásának, a közönség véleményének felderítése és számitásba vétele is nélkülözhetetlen; mert csak így érhető el az, hogy a társadalom — amelynek kiejtésformáját e norma nemcsak tükrözni hivatott, hanem befolyásolni is — ennek a normalizáló tevékenységnek ne csak passzív részese legyen, hanem aktív résztvevője; a születő normának ne csak befogadója, hanem alakítója is. E tevékenységünk során elsősorban a beszéd hivatásos művelőinek közreműködését kell igényelnünk és elnyernünk; de rajtuk kívül fontos volna minél többeknek, tulajdonképpen minden művelt magyar embernek állásfoglalását ismernünk, ha mindet (pl. az egymással ellentéteseket) érvényesítenünk a dolog természeténél fogva lehetetlen is.

II. A Török Gábor által kijelölt feladatokkal ebben a megfogalmazásban teljesen egyetértek. Annymra, hogy inkriminált egri előadásom lényegét magam is így foglalnám össze; s benne mind felépítése, mind megfogalmazása tekintetében is ezt a szellemet vélem érvényesülni.

Ami a norma feltárásának szükségét illeti: előadásomban épp én szálltam szembe azzal a szemlélettel, amely szerint a kiejtési norma tulajdonképpen már megvan, s pusztán csak érvényesítendő volna. A fejlődés tendenciáit illetően: magam vettem vizsgálóra az előzményeket, a mai korszak szerkezetét, az észlelhető ingadozásokat, hogy a norma kiérlelésének mint feladatnak bonyolult és felelős váltára ezzel is rámutassak. S én sürgettem előadói helyzetemnél fogva elsőként azt is, hogy a normateremtő munka társadalmi méretű legyen, fogja át a szakembereken és a beszédpedagógusokon kívül a különféle beszélők minél több rétegét.

Hadd idézzem „A feladatok kijelölése és elosztása” című fejezetemből a következőket:

„... talán nem fölösleges, ha összefoglalom: nagyobb távlatában milyen feladatokat érzek megoldandónak, s melyik feladattípusnak kiben látnám a potenciális gazdáját.

1. Alapvető fontosságúnak tartanám azt, hogy igyekezzünk minél hamarabb és minél szélesebb hullámokban társadalmi közvéleményt teremteni a helyes magyar kiejtés ügyének támogatására. Ez mindannyiunk közös feladata: kutatóké, nevelőké, újságíróké, rádiósoké, de még az egyszerű beszélőké is.

2. El kell végeznünk a mai helyzet széles körű felmérését s a helyes kiejtési norma sokoldalú kidolgozását, majd rögzítését. Ez elsősorban kutatási, tehát kutatói feladat, s itt a gépi fonetikusoknak az eddiginél sokkal hathatósabb segítségét kell kérnünk; de nem maradhat ki a munkából a hangtannak egyetlen elméleti vagy hagyományos módszerekkel dolgozó munkása sem. A kialakított norma ellenőrzése és megvitatása ismét szélesebb körű feladat, amelyben közre kell működniük a mindennapi és a művészi beszéd pedagógusainak, s legalább képviseltetve kell benne lenniük a különféle szintű beszédtevékenységi formák gyakorlati művelőinek is.

3. Már ezzel a munkával párhuzamosan elkezdhetjük, majd a kialakult normával egybevetve fejezhetjük be és értékelhetjük a helyestől való eltérés típusainak széles körű felmérését és példatárba állítását. Ez ismét közös feladat, amelyben az oroszánrész a különféle szintű nevelőké, s csak a munkának egy előrehaladottabb szakaszában sajátosan a kutatóké.”

Nem folytatom. (A kiemelések az eredeti szövegben persze nem voltak meg; e részek csak ebben a polémiában váltak a többiekénél fontosabbá.)

III. A beszélő tömegek szerepéről itt vallott nézeteim persze nem új keletűek. E kérdésről például 1952-ben (amely időszakra nemigen fogható rá, hogy az ilyen megnyilatkozások a kor közszellemének tükrözői voltak) a nyelv-művelő munka módszerét taglalva így írtam:

„Ápoljuk nyelvünket! A feladat látszólag talán csak a nyelv bűváráé és művészéé: a tudósé és az íróé. Kétségtelen: övék e munkában az oroszánrész, övék az irányítás, a vezetés feladata. De mennyire mennének magukban? Hiszen ők a nyelv fejlődésének korántsem egyedüli tényezői, ha fontosak is; tehetetlenek a beszélő tömegek tevélegesen közreműködése nélkül. A beszélő tömegektől elszigetelődött, a bevonásuk és közreműködésük nélkül folyó nyelv-művelő munka hamarosan öncélú játékká válik; a tömegeket bevonva és helyesen vezetve viszont alkotó, a fejlődést irányító, átütő erejű tényezővé nőhet. Minden ember beszél, s fejlődésünk öröndetes eredményeképpen egyre többen szólnak meg nyilvánosan is; hogyan lehetne hát a nyelv-művelés egy szaktudománynak magánügye! Nem magánügy, ma már semmi esetre sem az! A nyelv ápolása, tisztán tartása, csiszolása közös ügy, minden magyarul beszélő ember ügye, az egész nemzet ügye.” (Ápoljuk nyelvünket! Útmutató a TIT előadói számára. Nyomtatásban megjelent 1954-ben.)

Még abban is egyetértünk, hogy a beszélők — akár laikusok — szubjektív állásfoglalása objektív értékű lehet a kollektivitásnak egy bizonyos fokán.

Ezt a tételt Fónagy Iván és Magdies Klára megjelenés előtt álló, könyvméretű hanglejtéstanulmányáról adott lektori véleményemben írtam le legutóbb (de nem legutoljára, s nem is legelőször).

IV. Teljesen igaza van Török Gábornak abban, hogy mai szemünkkel szűknek és elégtelennek ítéli a helyesírási szabályzat 1954. évi kiadásának előkészítésére teremtett tömegbázist, s egy kicsit ennek is tulajdonítja a szabályzat körül keletkezett vihart. Ugyanezt írtam én is alább idézendő tanulmányomban. — Csak azt nem látom, hogy ez a vita „egyes nyelvészeket” valóban „a közvélemény hangjának mellőzésére” készítetett volna.

Magam például az akkori fejleményeket nagyon is pozitívnak és előre lendítőnek értékeltem, ha nem kis részük fejemen csattant is: „[a Helyesírási rendszerünk logikája című] cikk megírását nem kismértékben a g y a k o r l a t t a p a s z t a l a t a i tették számomra lehetővé. Az a fejlődés, amit helyesírásunk területén az 1954. évi szabályzat óta tapasztalunk — s a helyesírás gondozói nevében talán hozzátehetem: produkálunk is —, van annyira a k ö z ö n s é g é r d e m e, mint amennyire a miénk. Felszabadulásunk előtt csak egy meglehetősen szűk réteg érdeklődött a helyesírás kérdései iránt; művelődési forradalmunk széles tömegeket tett e kérdésben érintetté, sőt érdekeltté. Már az 1954. évi kiadás is ennek tudatában és figyelembevételével készült: előkészítői tekintettel akartak lenni a művelődésbe bekapcsolódó új rétegekre. De ott csak arra lehettünk figyelemmel, ami saját elképzelésünk szerint problematikus volt a közönség számára, meg amire a helyesírás hagyományos »bázisközönségétől«, elsősorban a pedagógusoktól kaptunk segítő figyelmeztetést. A 10. kiadás végül is sokkal inkább felkeltőjévé, mint amennyire kielégítőjévé vált az érdeklődésnek és az igényeknek... — Tulajdonképpen az 1954. évi kiadás megjelenése után felkavarodott vita, s annak elültével az azóta sem lanyhult érdeklődés mutatta meg azután a g y a k o r l a t igazi problémáit és igényeit, s tette lehetővé n é h a t a l á n é l e s, de mindig a reális helyesírási közszellemet t ü k r ö z ő kérdésfeltevésével számunkra a helyes válasz keresését a valóságos problémákra.” (MNYTK. 110. sz. 35—6. lap.)

V. Ami Török Gábor szervezési és végrehajtási ötleteit illeti, lényegében azokkal is egyet kell értenem. Ha nem így volna, magammal is ellenkezésbe kerülnék. Ugyanis a határozati javaslatok közös szövegezése közben már Egerben felvettem a bizottságnak: a sürgősen kidolgozandó ideiglenes norma nem lehet más, mint hosszú lejáratú gyakorlati kipróbálásra szánt vitaanyag, amelyet e formájában és minőségében az egész nemzet elé kell tární, s őt, de inkább tíz évnél hamarabb nem szabad és nem is lehet véglegesíteni, mert ennyi idő föltétlenül kell a tapasztalatok, észrevételek, hozzászólások összegyűjtéséhez, gondos mérlegeléséhez, rostálásához, normába építéséhez. — Ennek szellemében folynak az ott kiküldött szűk bizottság tárgyalásai azóta is.

VI. A felvetett egyetlen konkrét probléma dolgában viszont kénytelen vagyok ellentmondani Török Gábornak. A „Hová lépsz most...” hangsúlyának és hanglejtésének dolgában annakidején nem magam döntöttem. Olyan tanácsadóm voltak, mint például Nagy J. Béla és mások. S Török Gábort is arra kérném: a versnek ne csupán az első mondatát nézze, hanem

a folytatását is. Mert tévedése valóban nem egyéni, sok tanár beleesik; de attól az tévedés marad. Ez a mondat ugyanis se nem kérdő, se nem felkiáltó, mint azt felületes és kiszakított szemlélettel gondolnánk, hanem vonatkozó, csak éppen kissé archaikus fogalmazású. Értelme: „*Ahová belépsz most*” (= előre vetett helyhatározói mellékmondat) — „gondold meg, ó tudós” (felszólító értékű közbevetés) — „*(ott)* . . . leírva áll a rettentő tanulság” (ez a főmondat) . . .; s ezen sem közvélemény, sem népszavazás nem változtathat.

A kiejtés bizonyos kérdéseiben a kollektív szubjektivitás objektív értékbe csaphat át; ám a versek szövege rögzített!

VII. De ha minden lényeges kérdésben egyetértünk, akkor miért vitatkozunk egymással?

Magamra csak ennyit mondhatok: kényszerből.

Török Gábort már kevésbé értem. Hiszen amiket itt — ízlésem ellenére és szokásomtól eltérően — magamtól összeidézgettem, azt ő is mind olvasta és hallotta. Mégis „követelte” (cikkéből idézem) mindezek érvényesítését. Ezt éreztem én demagógiának akkor: hogy követeli, gunyorosan és nagy hangon, tőlem és másoktól azt, amit mi is úgy gondolunk, úgy írtunk, úgy mondunk és úgy csinálunk; s amit nem kis részben éppen tőlünk tanult. Ő azt írja: „nézeteimet demagógnak minősítette” (ti. én). De hát az lehetetlen: ezek a saját nézeteim! Nem a nézetekkel volt a baj, hanem a fellépéssel. A hangnemmel és a tálalással. Meg azzal persze, hogy ott még nem a „művelt magyarság”-ról beszélt, hanem úgy általában „a tömegek”-ről. Mit mondhattam erre? Hogy a helyes kiejtés normáit nem lehet a Duna jegén meghatározni, népszavazással.

Talán meg is bántam volna akkori hevességemet, ha cikkében nem ugyanezt a magatartást látnám még mindig. Hogy amit kifejt, azt feltételezések, inszINUÁCIÓK, belemagyarázások és gyanúsítgatások cáfolgatása formájába önti. Egri felszólalásában egy kétségkívül okos és helyes tartalmú mondani-valóról vonta el a figyelmet akkori szerencsétlen hangvételével; cikkében további okos és helyes mondanivalóval próbálja elterelni a figyelmet még mindig nem szerencsés hangvételéről. De hát mire jó ez: hangosan döngetni nyitott kapukat; arról vitatkozni, hogy süt-e a nap vagy igen; s mindezt olyan marxista idézetekkel kendőzni, amelyek a mi munkánkban csak azért nem szerepelnek, mert számunkra mindez nem egymás riogatására tartogatott citátumanyag, hanem a mindennapi cselekvés vezérfonala?!

Nem revolverezésnek szánva, de hadd idézzem Szirmai István előadói beszédéből ezt a részt: „A vitáknak egy másik negatív vonása, hogy gyakoriak az érdektelen, periférikus témák. Ezek gondolkodó elméket kötnek le feleslegesen, és talán az is a céljuk, hogy eltereljék a figyelmet és az alkotó energiákat a fő kérdésekről” (Az MSZMP Központi Bizottságának irányelvei az időszerű ideológiai feladatokról. Kossuth Kiadó. 1965. 55. lap).

Itt persze nem a téma érdektelen, de a szituációban sok a hasonlóság. S ennek semmi értelme sincsen. Épp ezért ezt a kérdést a magam részéről lezártnak érzem. Ami nézeteltérés köztünk van, az nem érdemi, hanem alkati eredetű; s azon nem segítene semmiféle további huzakodás. Már ennyi is több volt a kelletténél. — Dolgozzunk inkább. Például a helyes kiejtés normájának kialakításán. Akár együtt is.

Deme László

Api, figyelj ide!?

(Dallammetaforák, dallamváltozás a köznyelvben)

1. Egyre gyakrabban halljuk villamoson, autóbuszon a kérdő dallamú felszólító mondatot:

Tessék a kocsiban beljebb ^{rad-}
 fá-
 ni!

S ugyanezre a dallamra: *Tessék a jegyeket felmutatni!? Nyomakodjunk csak egy kicsit befelé!? Tessék csak azt a két helyet elfoglalni!?*

De otthonosan, megszokottan cseng a „hajlított” dallamú felszólítás más környezetben is, így például boltokban. (A szövegben !?-lel jelöljük a „hajlított” dallamot.)

Tessék csak be-en-^{ged-}
 ni!

— mondta egy közértes kislány, aki a pult mögé szeretett volna bejutni. Rossz helyre teszem a táskámat:

Tessék fél-^{ten-}
 re-
 ni!

S ugyanezre a dallamra: *Tessék a fülkébe befáradni!? Tessék kigombolni a kabátot!?* (Mindkét mondat áruházban hangzott el.)

Olykor kétszer is megemelkedik a hang egy-egy hosszabb mondatban:

Tessék beljebb ^{men-} jé-
 ni a koci belse-
 be!

Ez a kitoldott formát ritkábban halljuk, s főként közlekedési eszközökön. Hosszú felszólító mondatokban is fokozatosan és csak egyszer emelkedik általában a hang:

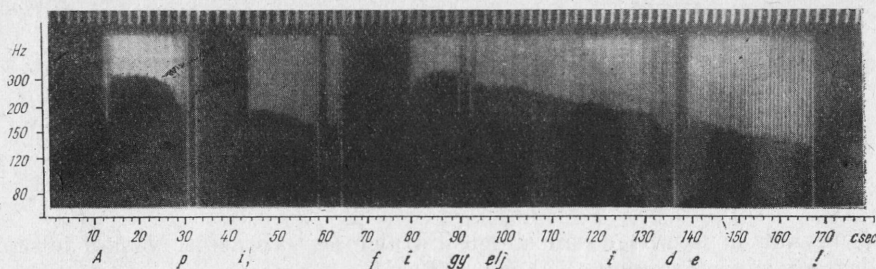
Tessék bemondani a nyilván tar- tási
 szá-
 mot!

(A Vörösmarty téri könyvkereskedéssel beszéltem telefonon.)

Sok villamoson, sok közértben, sok társaságban kellene huzamos hangfelvételeket készítenünk, hogy számszerűen meghatározhassuk a kérdő dallamú felszólítás viszonylagos gyakoriságát. Alighanem mindennapi hanglegjtés-tapasztalataink ösztönös, önkéntelen elemzésén alapul, hogy „céhszerűnek” érezzük a fenti mondatokban ezt a dallamot, s hogy meghatározott hely-

2. ábra: Az *Api, figyelj ide!* felszólító mondat frekvenciamenete

Meglepően egységesek voltak a válaszok. A kérdő dallam alapján 10 alany arra gondolt, hogy Péter. *felfedezett* valamit, és azt akarja, hogy én is nézzem meg. Gyakran szó szerint egyeznek a vélemények:

„Valami érdekes dolgot talált ki, meg akarja mutatni.”
 „Valami érdekes problémát akar megoldani. Rájött valamire.”

Ha szóstatistikát készítenénk a válaszok alapján, akkor egyrészt az *érdekes*, a *felfedez*, a *megmutat* állna a lista élén; másrészt a *kérdés*, *kérdez* szó. A kérdezetteknek egy másik csoportja szerint ugyanis P. valamit nem ért, valamit szeretne megkérdezni (8 szavazat).

„Tanul vagy olvas, lát egy szót, amit nem ért. Ennek a magyarázatára kíváncsi sürgősen.”

„Kérdezni akar. Valamit látott a tv-ben.”

Ketten az első (kérdő) felszólítás enyhességét emelték ki.

„Jelentéktelen dolog. Nem lényeges, hogy a papa odafigyeljen.”
 „Nem is figyel oda, amikor kérdez.”

A hagyományos felszólító dallamú második mondat viszont „komoly, határozott” felszólítás. Ebben mind a 20 felnőtt és gyerek egyetértett.

„Valamit tényleg akar. Számon kérő.”
 „Most mondja másodszor. Most már oda kell figyelni.”
 „A papa nagyon elmerült az újságolvasásban. P. hangja ingerült.”

Úgy látszik, hogy az első mondat a dallammal (vö. 1. ábra) együtt a kérdés jellegéből is átmentett valamit a felszólító mondatba. Bizonyára a dallam sejteti, hogy P. „kérdezni akar valamit”, hogy „nem ismeri a szót”, hogy „a számtanpéldát nem tudja megoldani”.

Gyakran halljuk, amint egymást váltja a kérdő és kérdve felszólító mondat.

néz-
nyé-
Ez az e-
é m?

Lesz olyan szíves meg-
ni!

Kíváncsi volt, vajon ég-e, ha bekapcsolom az áramot. Nem égett. Kiderült, hogy kiégett égőt csavart be. Újat vesz elő, és most már biztos a dolgában:

ni!
meg-gyúj-ta-
Tes-sék

Azaz: Tessék meggyújtani és minden rendben lesz. Néha hanglejtés-botlás számba megy a kérdő dallam behelyettesítése az összetett felszólító mondatba:

vagy-
éhesek
Szóljatok, ha
tok!

A fiatal háziasszony nem helyesbíti ugyan a dallamot, de megismétli mégpedig előbb kérdő, majd egyszerű felszólító formában: *Éhesek vagytok? Szóval, szóljatok, ha éhesek lesztek!* Olykor nehezebb megfogalmazni a ki nem mondott kérdést, sőt nem is olyan bizonyos, hogy lappangó kérdésre vezethető-e vissza a dallam.

a-
nekem,
Fuss
pu!

azaz fussak bele a kitartott bűvésztőrbe. Feltehető ezúttal is egy ilyesfajta implicit kérdés: „Vajon mi történik majd? Beléd megy-e a tűr?” De Péter eleve tudta, mi lesz a próba eredménye.

Lehet, hogy a dallam csak a kérdés hangulatát őrzi, s ez a hangulat megfogalmazatlan, megfogalmazhatatlan. A bizonytalanságot érzékelteti, vagy valami problematikusnak, valami szokatlannak, ismeretlennek a közelségét. Mint amikor például a gyerek egy prizmban a háta mögött levő könyveket pillantotta meg váratlanul, és gyorsan odahívott:

i-
Figyelj
de!

Így jutunk el a kísérletünk során tapasztalt *p r i m e r* jelentéstől, az implicit kérdéstől („kérdezni akar valamit”) az ettől világosan elhatárolható *s z e k u n d e r* jelentéshez, az örömteljes felfedezéshez („fölfedezett valamit”). A kettő alkalmasint összekapcsolódhat: „Valami érdekes problémát akar megoldani. Rájött valamire.” Ezt a helyzetet vélte kihallani az „Api, figyelj ide!?” mondatból az egyik lány.

A kérdő dallam hangterjedelme változó. Két típus tűnik ki gyakoriságánál fogva: a) egy élénkebb, nagyobb hangterjedelmű, melyben kvartnyi fel-

lépést mintegy szextnyi lelépés követ (3. ábra), s *b*) egy közömbösebb hangú, szűkebb terjedelmű kérdő dallam (4. ábra). Őt hallgatónak játszottam le a két mondatot három hasonló mondatpárral együtt. A hallgatók az *a*) típusú dallamból „élénk csodálkozás”-ra, „meglepetés”-re következtek, vagy arra gondoltak, hogy a kérdező valami igen érdekeset tapasztalt. A *b*) típusú, szűkített forma „odavetett megjegyzés”-ként hatott; „szürké”-nek, „banális”-nak minősítették („az összegyűrődött szönyeget akarja kiegyenesíteni”)

3. ábra: Az *Állj csak fel egy picit!?* mondat hanglejtését érzékeltető kotta. Élénk hangú felszólítás

4. ábra: Az *Állj csak fel egy picit!?* mondat mint semleges hangú figyelmeztetés

A kérdve felszólító mondatok dallammenete alig különbözik az eldöntendő kérdésektől. Az egyik számottevő különbség talán, hogy a dallam egybefoghatja a felszólító mondatot és a mondatot követő megszólítást, a felszólított személy nevét:

Zsu-	Ci-
Várjál,	Állj csak fel,
zsa !	ca !

Ez csak igen kivételesen fordul elő a „Feleltél, Cica?” típusú eldöntendő kérdésekben. Nem általános azonban a felszólító mondatokban sem:

i-	de,
Figyelj	Ci-
	ca !

(Az első mondatot egy fiatal mérnök mondta, a másodikat a feleségem, a harmadikat Péter.) Találkozunk ilyenkor a kétszeres (kétpúpú) kérdő dallamra emlékeztető hanglejtésformákkal is: Így például a tizenöt éves Éva kérésében:

pi-	pu-
Nézd csak meg egy	a-
	ci !

Előfordult kivételesen az is, hogy az igekötőt tekintette a mondat után vetett toldaléknak a gyerek:

gy³
Fi- elj ide!

Ha a megszólított neve elől áll, a dallamív mindig egységes:

me-
Cica, lökd eg!

A felszólító kérdő dallam abban is különbözik olykor az eldöntendő kérdések dallamától, hogy a kérdő magot megelőző „előfutamban” tercet, kvartot eshet a hang, különösen felnőttek beszédében:

köny-
Hozd csak ide azt a vet!

Éppen ezért a tompított kérdő dallam sematikus ábrája vagy kottája alig különbözik a két szólamú felszólító dallamtól (5. és 6. ábra). A lehallgatási próbák és a mondatok frekvenciamenetének egybevetése azt tanúsítja, hogy ilyenkor az utolsó előtti szótag hanglejtésmenete dönti el, vajon kérdő dallamnak érzékeljük-e vagy sem.¹ Ha az utolsó előtti szótagban mindvégig emelkedik a hang, kérdő dallamot hallunk; ha csak a szótag első harmadában emelkedik s ezután ereszkedik, akkor felszólító dallamnak tekintjük (7. ábra).

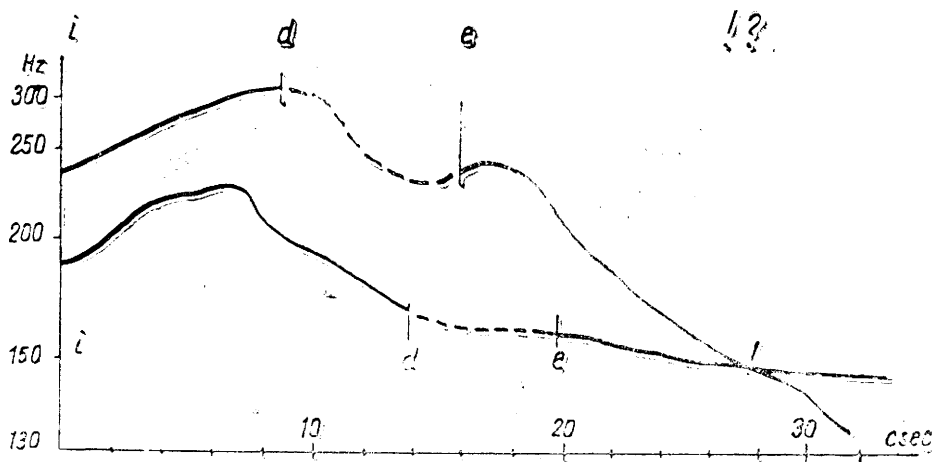
5. ábra: A *Gyere ide, anyu!* felszólító mondat hanglejtését érzékeltető kotta

6. ábra: A *Küldd csak ide még egyszer!?* kérdve felszólító mondat hanglejtését érzékeltető kotta]

¹ A hallgatók könnyen és biztosan különböztették meg az egyértelmű felszólító és kérdő dallamformákat. „Hajlított” dallamnak nevezték az utóbbiakat. Nem a görög és római grammatikusok terminológiáját (accentus circumflexus) követték. Az egyik 13 éves hallgató jellemezte — spontán módon — ezzel a metaforával a kérdő dallamot.

2. Egy dallam metafora terjedésének vagyunk a tanúi. A *metafora* eredeti jelentése: áttétel, átvitel. A kérdő dallamforma a felszólító helyére lépett. Átvitt értelemben, metaforikusan használjuk. Megszokottabb az ellentétes irányú dallamcsere. Felszólító dallamú lehet a köznyelvben a formális kérdés: „Szabadna egy kis tüzet kérnem?!”. A kérdő dallam hiánya a kérdő szándék elhalványulását tükrözi. „Voltaképpen nem is kérdezni akarom ezt, hanem meg szeretném Önt kérni rá”, ez lehetne a metafora, a helycsere indoka, jelentése.

7. ábra: A *Gyere ide!* felszólító mondat (lent) és a *Api, gyere ide!?* kérdve felszólító mondat (fent) frekvenciamenete

A dallamformák alkalmi helycseréjéből új hanglejtés képletek születhetnek. Minden bizonnyal a határozott kijelentés enyhe torzítása, eltúlzása hozta létre a kételkedő, hitetlen, felháborodott vagy gúnyos kérdésnek egyik jellegzetes válfaját, melyet eddig még nem vett számba a hangtani irodalom. Mindvégig emelkedő dallam jelzi a kérdő szándékot, ha a mondatvégi szólam vagy maga a mondat egy szótagú:

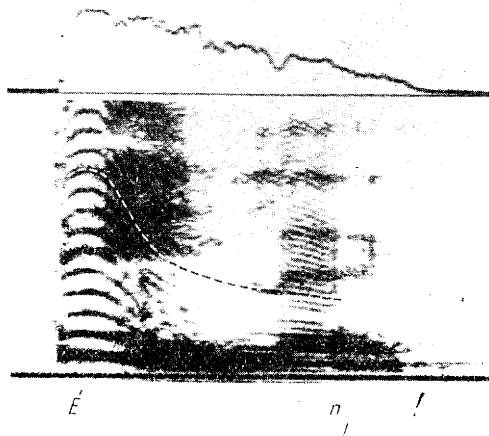
Éééⁿ?

Ha nem akarunk hinni a fülünknek vagy felháborodottan tiltakozunk a gyanúsítás ellen, emelkedő-ereszkedő dallammal kérdezzünk:

É é éⁿ?

A frekvenciagörbék tanúsága szerint a hitetlen vagy felháborodott kérdés dallama alig különbözik a határozott állításétól (8. és 9. ábra). Ha valamivel nagyobb nyomatókat adunk a kijelentő mondatnak, ha kissé szélesebben ível a dallama, önmaga ellentétébe csap át; a határozott kijelentés hitet-

len kérdéssé változik. Könnyen ellenőrizhetjük feltevésünket egy „grafikus be-
menetű” szintetizáló készülék segítségével, egy olyan beszélőgéppel, mely meg-
tudja szólaltatni az áttetsző műanyagra rajzolt hanglejtésgörbét. Több mint száz
ilyen görbét rajzoltam az edinburghi PAT (= Parametric Artificial Talking
Machine) gép szalagjára, hogy kitapinthatassuk, mikor, mitől csap át hitetlen
kérdésből határozott kijelentésbe az egy szótagú *Jó*. Kiderült, hogy a hallga-
tók többsége kijelentésként fogja fel a mondatot, ha 1. megrövidítjük a dallam-
görbe felmenő szárát, 2. szűkebbre rajzoljuk az ívet, vagy — ami ezzel lényeg-
ében egyértelmű — meggyorsítjuk a tempót (10. ábra).¹

8. ábra: Az *Én!* kijelentő mondat (határozott állítás) frekvenciamenete (sonagram)

Nem érdektelen talán az sem, hogy sok hallgató *?! vagy !?* jelet tett a kérdő mondatok (pontosabban: a kérdő mondatként érzékelt szintetizált mondatok) végére. Gyakoriak voltak az ilyen megjegyzések, széljegyzetek: „Gúnyos kétely”, „Kétkedik, nem szánja igazán kérdésnek”. A dallammetafora, az áttétel még eleven. A hallgató akkor is visszavezeti a kijelentő formára a hallott dallamot, ha kérdésként fogja fel. A gondolatban megjárt út tanulságát talán így foglalhatnánk össze: „Azt mondod, hogy jó. Na, ez igazán túlzás. Olyan biztos vagy benne?” Illetve: „Azt mondod, hogy *én* voltam. Hát ezt meg honnan veszed?” A hallgató nem járja minden alkalommal tudatosan végig ezt az utat, a dallammetafora értékelése, „hangulata” árulja csak el, hogy mozgásában értelmezi a hanglejtésformát.

Amint a dallamáttételek is mutatják, a metafora korántsem korlátozódik a szókinszre. Szüntelen helycsere folyik minden nyelvi szinten. A kijelentő mód lép a felszólító helyére szuggesztív erejű parancsokban („Oda méz!”), rövid vagy hosszú *e* hang lép az *i* helyére a fáradt, közönyös vagy gúnyos *Igen*-ben (*Egen, Eegen*), ahogyan ezt hivatásos és amatőr színészeinkkel készí-

¹ A kísérletek eredményeit részletesen ismertetem egy előkészületben levő Dallamvariáció c. tanulmányban.

tett hang- és röntgenfelvételek is megmutatták. A nyelv eleje ilyenkor alig éri el az *é*-szintet az *igen* szóban, s a keletkező vokális hangszíne is az *ē* vagy *e* képének felel meg. A hallgató ennek ellenére *i*-nek fogja fel, *i*-nek hallja az első magánhangzót. A helyzet, a szövegkörnyezet alapján rekonstruálja a várt, eredeti hangot és ennek az *i* fonémának módosított kifejezéseként könyveli el az *e*-t vagy *ē*-t. Az *igen* első szótagjának *e* (vagy *ē*) hangja = *i* + közönyös (vagy gúnyos) gesztus. A hangmetafora „mozgásképlete” lényegében azonos a lexikális metafora képletével. „Az a kis *szélvész* lehetett” — mondja valaki az asztalon heverő pohárcserepekre pillantva. A családi körülmények ismeretében

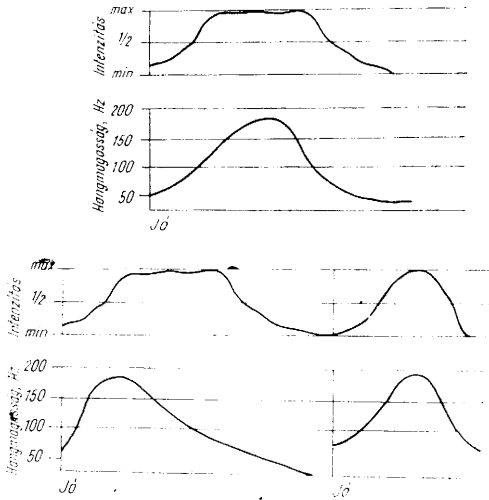
9. ábra: Az *Én?!* kérdő mondat (hitetlen, felháborodott kérdés) frekvenciamenete (sonagram)

ilyenkor habozás nélkül a tíz éves Csillára vonatkoztatjuk a mondat alanyát, és 'szeles kislány'-ként értelmezzük. Mind a lexikális, mind a hangmetafora esetében visszafelé haladva ugyanazt az utat járjuk végig, melyet a beszélőnek kellett megtennie, hogy az *igen i*-fonémájából kiindulva az *e* hanghoz jusson, vagy a *szeles kislány*-tól a *szélvész*-hez. A „szabálytalanság”, a semleges dallamsémától, a fonéma alapváltozatától, a szó alapjelentésétől való eltérés nem kivétel, hanem szinte szabály az élőbeszédben. Alighanem azért érezzük elevennek a beszédet a „holt” betűvel szemben, mivel a mozgás a beszédnek inherens, azaz szükségszerű, belső tulajdonsága. A jelenben megfigyelhető mozgás, a változás pedig az időben lefolyó változás vetülete.

3. A változás a nyelv egyik alaptulajdonsága. Ennek ellenére kevés bizonyosat tudunk a változás mechanizmusáról, és igen ritkán sikerült folyamatban levő hangváltozást megfigyelni. Még sokkal kevesebbet tudunk a hanglejtésváltozásról. Nem egy nyelvész akad, aki a hanglejtésváltozás lehetőségében is kételkedik, mivel érzelmek természetes tükröződésének tekintik a beszéddallamot. Kísérljük meg nagyobb távlatból, a változás szemszögéből nézni az idézett hanglejtés-metaforákat.

Két alapjelentést különböztettünk meg a kérdve felszólító dallam esetében, primernek tekintve a kérdést tartalmazó vagy sejtető kérdő dallamú felszólítást, szekundernek azt, amelyik érdekes felfedezésre hívja fel a figyelmet. A másodikat — részben a szemantikai kísérlet során kapott válaszok segítségével — le tudtuk vezetni az elsőből. A két jelentéskategória együttesen is szűknek bizonyul azonban: kis gyűjteményemben is számos olyan példa akad, amely a szekunder jelentésnek is legfeljebb már csak a hangulatát őrzi. Nem utal érdekes felfedezésre: élénk hangulatú, barátságos felhívás. Ezúttal is kitapintható az átmenet határesetek segítségével.

10. ábra: Szintetizáló készülék számára készített frekvenciamenetek: a) hitetlen kérdő dallamként érzékelt frekvencia, b) és c) határozott kijelentésként érzékelt mondatok frekvenciagörbéi

vál-

Fogd meg a

tót!

Péter alighanem valamilyen hirtelen támadt ötletét, elképzelését akarta ellenőrizni (érdekes felfedezés), sőt: elképzelhető egy implicit kérdés is a felszólítás háttérében, „Vajon mi lesz, ha...”. Visszatért azonban a dallam később is, amikor a felfedezés öröme elhalványult már, és nem merült fel újabb probléma sem. Ekkor csak arra szolgált a kérdő dallam, hogy világosan elhatárolja a szerény kérést a kevésbé barátságos, kevésbé élénk hagyományos dallamú ereszkedő felszólítástól. A kérdő dallam jelentése ilyenkor így fogalmazható meg talán: „Hiszen csak kérdezem.”

junk

Fordul-

meg!

Péter szíami ikresdit játszik a nővérevel, és mindkettőjük mozdulatait vezérli.

lá-

Vedd csak el azt a
bost!

Azért kellett félretenni, mert a háziasszonynak szüksége volt a tűzhelyre. A háziasszony nem tartogatott semmiféle meglepetést, s probléma sem fűződött a kért tevékenységhez. Nem akart semmi érdekeset mutatni az a fiatal lány sem, aki kérve felszólító hanglejtéssel figyelmeztette a szomszéd szobában tartózkodókat arra, hogy öltözködjek: *Ne gyertek be most egy kicsit!?* A kérdő dallamú felszólító mondatoknak ezt a legutóbbi (harmadik) tágabb jelentéskategóriáját talán könnyebb körülhatárolni, ha számba vesszük a más típusú felszólító mondatokat is, ha megállapítjuk, hogy milyen esetekben nem fordulhatna elő kérdő dallamforma.

Az új felszólító dallam eredetével, kérdő formájával függ össze, hogy nem szerepelhet erősebb felszólító mondatokban. Ha komolyra fordul a dolog, az eredeti felszólító dallamformák egyikének engedi át a helyét. A kalauzáló kérdő dallammal tessékelte beljebb az 5-ös autóbuszban az utasokat: *Tessék a lépcsőről felfáradni!?* Amikor harmadszor kellett megismételnie a mondatot, a barátságos arckifejezéssel egyidőben tűnt el a kérdő dallam is, és egy igen határozott, merev, egyenes vonalú felszólító dallam váltotta fel:

Tessék feljönni a

lépcsőről, kérem!

Mintegy háromórás hangfelvétel készült játszó 12–13 éves fiúkról. A felvételen igen sok a felszólító mondat. Egyszer sem találkoztam azonban dallam-metaforánkkal:

1. erőyes vagy fenyegető felszólításban:

Add i-de! De gyor-sa n! Engedje el!

„Ez a fegyver nem a magáé.” (A gyerekek detektívesdit játszottak.)

2. gyors, sürgős figyelmeztetésben, sürgető felszólításban:

Vi-gyázz! Vi-gyázz! Vi-gyázz! Me-hetsz! Me-hetsz!

3. tagadó felszólításban:

Ne rakd magasabbra!

4. kéréselemben, könyörgésben:

Add i-de-e-e! Gy^e-e r^e-e-e!

5. sorozatos felszólításokban (melyek a felsorolás dallamformáját veszik fel):

Al-lítsd ^{l^e} fordítsd ^{m^{eg}}...

Az emelkedő dallam máskor csak azt fejezi ki, hogy következhetnek még egy másik felszólítás is:

Most tedd tiszta sebes-^{ség}-re!

A kérdő dallamforma viszont olykor túllépte új tartományát is, és figyelmeztető jellegű kijelentő mondatban bukkant fel:

Látod most már sokkal rosszabbul megy ^{e-} mint az lőbb.

Kétszeres áttétellel idézi-e a kérdő mondatot, a felszólító mondaton keresztül vagy közvetlenül? A figyelmeztető felhívás („Hallgass csak ide!?”) metaforája-e vagy a nem „Nem megmondtam?” típusú kérdő mondaté?

A dallammetafora sorsa a lexikális metaforakéhoz hasonló. Az új metafora, a váratlan áttétel — gondoljunk a költői metaforára — jelentése konkrét, még ha nehezen helyettesíthető is egyértelmű mondatlallam vagy mondatokkal. Amikor valaki először *latolgatta* a lehetőségeket, a valóságos mérleg még ott lebegett a háttérben, és talán érzékelt a lehetőségek közötti súlykülönbségeket is. Amikor ma *latolgatunk* vagy *megfontolunk* valamit, már nem a lat vagy a font képzetéből kiindulva jutunk el az eszmei mérlegeléshez, hanem rövid úton: ezek a szavak ma már kerülő nélkül, közvetlenül jelölik a szellemi folyamatot, szótári alapjelentésüknél fogva.

A mi felszólító jellegű kérdő dallamunk feleúton tart. A könnyed, enyhe felszólítás konvencionálissá vált formája. Gyakran azonban még áttetszővé válik, és látni engedi a felszólítás mögött a kérdést. A régi és az új forma egymás mellett él a mai emberek beszédében. Egyesek gyakrabban használják a metaforikus felszólító dallamot, s akik gyakrabban használják, egyúttal általánosabb értelemben használják. Vagy megfordítva: gyakrabban használhatják, mivel rétegnyelvi vagy egyéni normáik szerint nem a kérdés metaforája már a „hajlított” (kérdő) dallam, hanem az udvarias felszólítás általános formája. Az új dallamforma nem terjed tehát egyforma gyorsasággal az egész társadalomban. Ennek köszönheti éppen rétegnyelvi jellegét, ezért képes alkalmasint azt a miliót felidézni, melyben gyakrabban, általánosabb értelemben használják.

Alighanem gyorsabban terjed a kérdve felszólító dallam a fiatalok, az iskolásgyerekek körében. Nem rendelkezem, sajnos, elegendő felvétellel ahhoz, hogy a felszólító dallamformák gyakorisági eloszlását pontosan meghatározhassuk az életkor függvényében. Érdekesnek látszik, hogy 13 éves fiam és két vele egykorú barátja — az előbb említett hangfelvétel tanúsága szerint —

két karácsonyi délután folyamán 126 felszólító mondatot ejtettek, s ebből 59 volt kérdő dallamú, a felszólító mondatok 47%-a. Felnőttek társalgásáról több ízben is készült hangfelvétel. Olyan kevés felszólító mondat hangzott el azonban, hogy ez nem nyújtott összehasonlításra alapot. Feleségem 47 felszólító mondatát jegyeztem fel a vakáció folyamán, ebből 9 volt a kérdő dallamú, azaz 19%.

Kísérletekkel is ellenőrizhetjük ezeket a megfigyeléseket. A feljegyzett kérdő dallamú felszólító mondatok közül 27-et listára vettem, pontosan meghatározva azt a helyzetet, melyben a mondat elhangzott. Például:

„Fel kell a gyerekre próbálni az inget, vajon nagy-e még:

— *Gyere csak ide!*”

„A mozdony eddig csak négy kocsit vitt. Most hozzászerelt egy ötödiket. Meg akarja mutatni Évának, hogy a mozdony ötkocsis szerelvényt is elbir:

— *Gyere ide!*”

A listán természetesen a hasonló mondatok távolabb álltak egymástól. A 27 mondatot tíz 40—50 éves felnőtt és ugyancsak tíz 13—15 éves fiú és lány olvasta fel. Pontosabban: elolvasták a bevezető szöveget és szabadon mondták el a kérdéses felszólító mondatot. A kísérleti helyzet így is igen messze jár a valóságos helyzetektől. Az eredmény ennek ellenére tanulságosnak bizonyult (vö. 1. táblázat).

1. táblázat

	Felnőtt	Gyerek	Középérték
«csak»-os mondat	7,8	9,5	8,7
«csak» nélküli	0,9	4,2	2,6
Középérték	4,4	6,9	

1. A fiatalok gyakrabban használták a kísérlet folyamán a kérdő felszólító dallamot, mint a felnőttek. 2. A kérdő dallam lényegesen gyakoribb olyan mondatokban, melyekben a *csak* szó követi az állítmányt. A két tendenciát egybevetve egy harmadik következtetést vonhatunk le: 3. A generációs különbség lényegesen nagyobb a *csak* nélküli mondatokban. A gyerekek több mint négyszer olyan gyakran használják ilyen esetekben a kérdő dallamot, mint a felnőttek. Ha hihetünk a kísérletnek: a kérdő dallam igen fiatal még a *csak* nélküli mondatokban.

A *csak* szócska mintegy semlegesíti a kérdő dallamot, s a felszólító mód jegyvé válik. A felszólító mód jele ugyanis bizonyos esetekben nem zárja ki a kérdő módot. A biztató

N é z- z ü-
ü k!

például kérdő mondat is lehetne. Ugyanez áll a *Csukja be az ablakot!? vagy 'az Irjuk ezt föl!?* mondatra. A gyerekek persze tudták, hogy nem kérdés: a füstöt ki kell szellőztetni a kísérlet után. A felelő megértette, hogy a (23 éves)

fizika tanár határozottan elvárja, hogy ő, a felelő, írja fel az elmondott képletet a táblára, és nem a tanácsát kéri, vajon érdemes-e felírni. Mégis: elképzelhető, hogy a félreértések lehetősége is hozzájárult ahhoz, hogy a felszólítvakérdő dallam a legutóbbi időkig a *csak*-kal jelzett mondatokra szorítkozott. (A két utóbbi mondatot Fónagy Éva iskolai gyűjtéséből idéztem.)

Amikor „kalauzosnak” vagy „fiatalosnak”, „diákosnak” érezzük a metaforikus felszólító dallamot, önkéntelenül saját beszédünkhöz viszonyítjuk. Ha a felszólító dallamformák gyakorisága, gyakorisági eloszlása különböznék csak rétegenként, nemzedékenként, minek alapján nyilváníthatnánk „kalauzosnak”, „fiatalosnak” adott alkalommal az e g y e s mondatokat? Ezt csak meghatározott formai vagy tartalmi különbségek alapján tehetjük.

Felnőttek beszédében a kérdve felszólító dallam általában az „Add csak ide azt a tollat!” típusú mondatokhoz, pontosabban: a *csak* módosító szó használatához kötődik. A felszólítás háttérében pedig többnyire valamilyen kérdés vagy kétely rejlik, s ennek megoldásához kérünk segítséget a felszólított személytől.

A „kalauzos” vagy „közértes” felszólító mondat más típusú. A dallam ezúttal inkább a *tessék*-hez fűződik, a *csak* módosító szó többnyire hiányzik, a mondat háttérében nem lappang semmiféle kérdés. Nem azért kell a kocsi belsejébe fáradniuk, hogy ezzel valamilyen kételyt eloszlassunk. (Nem lenne például „kalauzos” a kérdő dallamú *Tessék beljebb lépkedni!?*, ha a kalauz arról szeretne meggyőződni, vajon nem ejtett-e le egy kétforintost, vagy hogy hány állóhely van még a kocsiiban.)

A gyerekek, diákok kérdve felszólító mondataiban igen gyakori a *csak* elhagyása. Péter és barátainak 59 kérdő dallamú mondata közül 6-ban fordult elő a *csak* szó. Feleségem 9 mondata közt 1 akadt, amelyikben nem szerepelt a *csak*. Különösen diákosnak érzem Péternek és barátainak kétszótagú felszólító mondatait:

$A_{-n} y^i -$ $\cdot V_i - g y^á -$
i !   ázz !

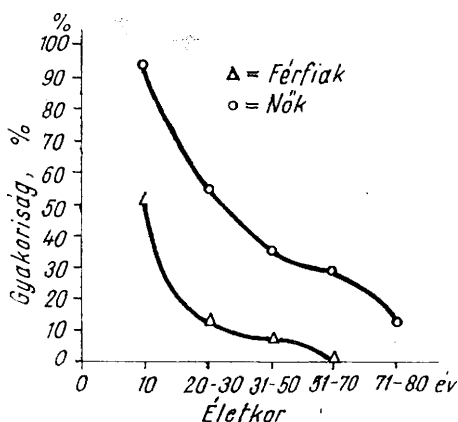
Más dallamváltozás esetében is azt tapasztaljuk, hogy az új forma gyakoribb a fiatalok beszédében. A *Hol voltál tegnap este?* típusú névmással bevezetett kérdő mondat gyakrabban végződik enyhe szökőzárral gyerekek beszédében, mint idősebbekében. S hozzátehetjük: gyakoribb nők beszédében, mint férfiakében. Felolvasáson alapuló statisztikai vizsgálatokkal is alátámaszthatjuk benyomásunkat (vö. 11. ábra).¹

A csodálkozó, enyhén megrovó szökőzáras dallamforma vált bizonyos rétegek beszédében ezúttal semleges jellegű alapformává. Emellett szól kísérletünk ellenpróbája is. Az enyhe szökőzáras kérdő mondatot többnyire természetesnek érezték a hallgatók (főként a női hallgatók) a nők beszédében.

A tartalom és a kifejezés viszonya szorosabb a hanglejtés esetében, mint a szavak esetében. A szótest és a jelentés kapcsolata konvencionális és önké-

¹ Magdics Klárával végeztük ezeket a vizsgálatokat. Az eredményekről részletesen beszámolunk „A beszéd dallama” című előkészületben levő könyvünkben. Vö. még: Das Paradoxon der Sprechmelodie. Einige Ergebnisse ungarischer Satzmelodieforschungen. Ural-Altäische Jahrbücher 35 (1953): 1—55.

nyes a szókinszavainak többségében. Az *l* + *ó* hangkapcsolat a lovat jelöli a magyarban, a vizet a franciában. Azonos érzelmek viszont hasonló módon módosítják, modulálják a semleges dallamformát egymással rokonságban nem levő európai nyelvekben. A szorongás például szűkíti a hangterjedelmet, az öröm emeli, a szomorúság mélyíti a hangot é. i. t.¹ E. Hermann igen nagy és változatos nyelvi anyag alapján jutott arra a következtetésre, hogy a kérdő mód zenei kifejezésében is akadnak univerzálisnak mondható jegyek.² A hanglejtésformák konvencionálisak, azaz nyelvhez kötöttek, de nem önkényesek. A forma bizonyos elemei szükségszerű kifejezései a tartalomnak.³ A hang-

11. ábra: A szökő záras kiegészítendő kérdő mondatok gyakorisági eloszlása életkor szerint nők (o) és férfiak (Δ) beszédében

lejtés-metaforák tanulságai is megerősítik ezt a tézist. Módosíthatjuk azonban a kijelentés szórendjét és áthelyezhetjük a nyomatékot az egyik állítmányról a másikra: a hanglejtésformák nem önkényesek, de konvencionálisak, nyelvhez, korhoz kötöttek. Ha mindenestül szükségszerű kifejezései volnának a tartalomnak, a hanglejtés csak a tartalommal együtt módosulhatna, s nem kerülhetne sor dallamváltozásra. Márpedig a nyelvek története is arra tanít, hogy a hanglejtésformák korántsem változatlanok. A francia, az olasz, a román nyelv hanglejtése merőben különböző. Frappáns ellentétekre világítana rá a finnugor nyelvek dallamrendszerének egybevetése is. Az emelkedő-ereszkedő kérdő dallamunknak hiába keressük a megfelelőjét a finnben. Semmi sem bizonyítja, hogy ismeretes volt a finnugor népek együttélésének idején. Nyelvjárásainkban ma is ritkábban használatos, mint a köznyelvben, ahol a kérdő dallam köznapi beszélgetésekben szinte kiszorította már az *-e* kérdő szócskát. Csaknem bizonyos, hogy a morfémaival nem jelölt kérdő mondatok száma lényegesen gyakoribb a mai, mint a régi prózában.

¹ Fónagy I. — Magdics Kl.: Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében NyK 65 (1963): 103–136

² Die Probleme der Frage. Nachrichten d. Akademie der Wiss. Göttingen. Phil.-Hist. Kl. Jhrg. 1942. 3–4.

³ Tagolható-e a beszéddallam?: Általános nyelvészeti tanulmányok III.

Bajos lenne azonban ilyen vagy másfajta következtetések alapján megírni egyes nyelvek hanglejtéstörténetét. Ma inkább az a feladatunk, hogy a mai köznyelv, a mai nyelvjárások dallamának minél gondosabb rögzítésével, minél pontosabb elemzésével anyagot szolgáltassunk a jövőbeli hanglejtéstörténetészek számára.

Fónagy Iván

Rádió*

A napjainkban keletkezett szavak történetét gyakran még nehezebb hiteles források alapján kikutatni, mint az évszázadokkal ezelőtt keletkezettekét.¹ Sokszor az adatok bősége, máskor az adatok hiánya (már régen használták a szót, mielőtt leírták) teszi nehezzé az eligazodást, míg a régi szavak néhány egymást időrendben követő adata tiszta képet látszik nyújtani a kutató számára. A *rádió*, 'ném. Rundfunk, Radio; ang. radio, wireless, broadcasting; fr. radio, TSF [ejtsd: *téeszef*, a télégraphie sans fil, illetőleg a téléphonie sans fil rövidítéseként]; orosz радио; cseh rozhlas' szó is e nemzedék életében keletkezett, hiszen a magyarban legfeljebb egy fél évszázad körüli lehet, de más nyelvekben sem sokkal régebbi. Keletkezésének körülményei még nincsenek megnyugtatóan felderítve.

A *rádió* szó jelentései a mai magyar nyelvben:

1. hang továbbítása, illetve vétele elektromágneses hullámokkal,
2. az erre való műszaki berendezés, adó-, illetve vevőkészülék,
3. az az intézmény, amely e fizikai jelenség útján műsort közvetít.²

A szó egy rendkívül produktív szócsaládnak a tagja: *rádióadás*, *rádióállomás*, *rádióamatőr*, *rádióbemondó*, *rádiócső*, *rádió-előadás*, *rádió-előfizető*, *rádiógram*, *rádiókészülék*, *rádióközvetítés*, *rádió-összeköttetés*, *rádiószereplő*, *rádiótechnika*, *rádióvevő*, *falurádió*, *néprádió* stb., továbbá több képzett szó alapszava is, mint *rádiós*, *rádiózik*. Jogosan írja tehát Deme (1964: 368–70) az egyik új „magyarító” javaslatra adott válaszában, hogy a *rádió* szó teljesen hozzáidomult már hangalakjánál fogva is a magyar lexikai és fonetikai rendszerhez, és ezért magyar szónak tekinthető, amelyet íróasztalon gyártott szavakkal amúgy sem lehetne kiszorítani.

Kétségtelen, hogy a szó a modern nyelvek legtöbbjében elterjedt mesterséges alkotás. A többi technikai és tudományos műkifejezéshez hasonlóan latin (ill. görög) alapra megy vissza, jelen esetben a *radius* 'pálca, rajzolóvessző, fénysugár stb.' szóra, annak 'sugár' jelentésére. Az is bizonyos, hogy a szó tulajdonképpen egy összetett szó előtagja volt (megtaláljuk például a francia *radiotéléphonie*, *radiotélégraphie* szavakban). Ezeket az adatokat a legtöbb kézikönyvben vagy szakcikkekben olvashatjuk.³ Egyáltalán nincs azonban meg-

* Ezúton mondok köszönetet Lévai Bélának, a Rádió és Televízió Újság főszerkesztőjének, illetőleg Halász Gyula szerkesztőnek és Magyar Endre kutató mérnöknek, a magyar rádiózás úttörőinek, szíves felvilágosításaikért és tanácsaikért.

¹ Lásd például Kiss Lajos (1963: 180) észrevételét.

² Az ÉrtSz. V. kötete a szónak még több jelentésváltozatát közli mint 'rádióműsor', bizalmas jelentésben 'rádiódíj', sőt a műsorközvetítő intézmény épületét, az itt dolgozók összességét is jelenti.

³ Lásd például a nagy és a közép-Oxford (1933. 8. kötet, illetve 1956. 2. kötet, Panzini (1963.), Duden (1963.), Kluge (1960.) és Farkas (1962.) adatait.

nyugtató módon tisztázva, hogy 1. kinek a nevéhez fűződik a szóalkotás, 2. melyik összetételből rövidült le a szó, 3. melyik országban, hol rövidült le, egymástól függetlenül vagy egy központi hatásból kiindulva-e. Az első kérdés túlmegy a magyar nyelvtudomány illetékességén, hiszen a szóalkotást Edouard Branly (1844–1940). francia fizikusnak, a rádió egyik korai fontos alkateleme, a koherer feltalálójának (1890). tulajdonítják.¹ Ehhez a három kérdéshez még egy negyedik járul, amely csak a magyar szóra vonatkozik: mikor és milyen úton terjedt el a szó a magyar nyelvben? A négy kérdés közül az utolsóra vonatkozóan folytattam behatóbb kutatást, az eddigi ismeretekhez képest ebben a vonatkozásban tárultak elem nagyobb mennyiségű adatok, amelyeknek alapján valamivel többet lehet megállapítani, bár most sem elegendő. Az első három kérdésre vonatkozóan inkább csak a kételyeimet fejttem ki. Alapos könyvtári és levéltári kutatások kellenek Angliában, Franciaországban és az Egyesült Államokban, hogy a jogos kételyeket tisztázhassuk.

Elöljáróban röviden vázolom a rádió keletkezésének történetét, de csak annyiban, amennyiben a szó történetének kérdését érinti. A múlt század utolsó éveiben folytatott kísérletek nyomán fordult a közvélemény figyelme a rádiózás felé. Ezek során először Morse-jeleket továbbítottak elektromágneses hullámokkal, a gerjesztés szikraközzel történt. Ez volt tehát az a készülék, amelyet *szikratávíró*nak 'Funkentelegraph' neveztek, de a műszaki nyelvben általában *drótnélküli távírás*, *drótnélküli telegráfia* 'wireless telegraphy, télégraphie sans fil, drahtlose Telegraphie' volt a neve. A század első éveiben sikerült a rádióhullámokkal emberi hangot is továbbítani, a Morse-jelek továbbítása pedig már nem szikraközzel, hanem katódlámpák, majd generátorok által gerjesztett hullámok útján történt, de a *szikratávíró* elnevezés a közönség köreiben még évek múlva is használatos volt. A beszéd és általában hang közvetítését a telefon analógiájára *drótnélküli telefon* 'wireless telephony, téléphonie sans fil, drahtlose Telephonie' néven nevezték el. Végül az 1920-as évektől kezdődött meg a rendszeres műsorközvetítés a „dróttalan telefon” útján, Magyarországon 1925. december 1-én, s ezt a szakemberek még nálunk is először angol néven *broadcasting*-nak nevezték.² A *rádió*, illetve idegen nyelvi megfelelői ekkor már szintén polgárjogot nyertek, a korábbi elnevezések pedig lassan kiszorultak a köznapis használatból, s legfeljebb a műszaki nyelvben maradtak meg mint szinonim kifejezések. A rádiózás mindhárom fogalma, vagyis jeleknek, emberi és egyéb hangnak, illetőleg műsornak közvetítése technikai szempontból ugyanaz, és ma már a különféle nyelvekben, tehát a magyarban is ugyanazzal az elnevezéssel is jelölik.³ Hogy a *drótnélküli* szóval alkotott kifejezések háttérbe szorultak, annak részben az az oka, hogy a rádiózás nagyon is önálló életet kezdett élni, s a korábbi szembeállítás a vezetékes távírással és távbeszéléssel szemben már elvesztette aktualitását.

¹ Szovjet Enciklopédia (35. kötet) Радио, Oxford (1933. 8 kötet) Radio- címszó alatt, Nagy (1915: 55).

² Lásd pl. Ernyei (1924:102). A *to broadcast* ige jelentése az angolban eredetileg 'magot szórva vet'. Ebből alkották meg a 'rádióműsört közvetít' jelentést, amely az Oxford (1956.) szótár (I. kötet) szerint 1921 óta terjedt el. Meg kell jegyezni, hogy e szó a *wireless* kifejezéssel együtt inkább Angliában használatos, míg az Egyesült Államokban inkább a *radio* szó él mindkét angliai szó jelentésében. A cseh nyelvben a *broadcasting*-hoz hasonló tudatos alkotás a *rozhlas* a *rozhlási* 'kihirdet, elhíresztel' igéből.

³ Ez az angliai angolra is vonatkozik, ahol a *broadcasting* csak egy szinonimája a *wireless* kifejezés második jelentésének, s a franciára is, ahol a *TSF* betűszó a köznyelv kedvence szava maradt a *radio* mellett.

Ami most már az első felmerült problémát illeti, Branly a koherert nevezte *rádiókonduktor*-nak (nyilván *radioconducteur* alakban), a *koherer* elnevezés későbbi keletű.¹ Ez az elnevezés (mint maga a fogalom) kérészéletű volt, nem folytatódott tovább, és így nem ez a műszó rövidült *radio* alakúvá. Kétségtelen, hogy a rádiózás történetében ez lehetett az első *radio*-alakú műszóelem, az is nyilvánvaló, hogy ez hathatott a későbbi névadásokra, de csak egyik forrásuk lehetett. Abban az időben, az 1890-es években a *radio*-kezdett más tudományágakban is polgárjogot nyerni. Nem tekintve az anatómiai és biológiai *radio*- (pl. *radiomuscularis*, *radiolaria*) összetételeket, már korábban (1881.) ismert volt a *radiograph* a napfényerősség mérésére, a *radiophonia* (1881.)² annak a fizikai jelenségnek a kifejezésére, amelyben meg-megszakított fény- vagy hősugarak hatására bizonyos anyagokkal hangot idéztek elő, s amelyet eleinte a rádiózásban is igyekeztek felhasználni. Végül, de nem utolsósorban a *rádium* (1898.) elterjedése is hozzájárulhatott a névadáshoz, nemcsak maga a *rádium* szó, hanem a *radioaktivitás* (fr. *radioactivité*) és a fr. *radioélément*, Madame Curie szóalkotásai is, amelyek még 1898 előtt keletkezhetek.³

Az előbbi kérdés átvisz bennünket a másik kettőbe. Nem kétséges, hogy a *radiotelegraphia* és a *radiotelephonia* szavak okvetlenül a megrövidült *rádió* szó alapját alkották. A közép-Oxford (1956.) 2. kötete szerint (*Radio* címszó) az Egvesült Államokban keletkezett az angol *radiotelegraphy*, illetőleg *radiotelephony* szóból 1915-ben. A *radiotélégraphie*, *radiotéléphonie* tehát először francia alakban terjedt el, a szórövidülés pedig az angol alakból lett általánossá. Kérdés azonban, hogy a francia *radio* az angol *radio* hatására keletkezett-e a megfelelő francia ejtéssel, avagy nem rövidült-e le egyidejűleg ugyanazon törvényszerűség szerint a francia összetett alakokból. Ami a magyar *rádió* alak keletkezését illeti, erre a kérdésre még visszatérek.

A harmadik kétely erre a pontra vonatkozóan a *radiophonia* kifejezés mint a *radio* esetleges alapszava. Az olaszban a *radiofonia* ma egyik szinonimája a *radio*, *radiodiffusione* szavaknak,⁴ Battisti-Alessio (1957.) 5. kötete szerint a *radio* a *radiofonia* szóból rövidült le. Petillon (1935.) a német *Radiofonie* műkifejezést a *Rundfunk* egyik ritkább elnevezésének mondja. Nincs teljesen kizárva, hogy a *radiophonia* a *radiotelegraphia* és *radiotelephonia* szavakkal együtt volt a rövidülés alapja, ha másutt nem, leginkább az olaszban.

A magyar nyelvben a *rádió* szó keletkezése valóságos rejtély. 1924-ben a szó egyszerre általános használatú lett, és kimutatható a legfontosabb ma is élő származékokban. A korábbi kifejezések a magyarban is visszaszorultak a műszaki nyelvbe, ott is legfeljebb archaikus szinonimaként. 1924 előtt azonban a *rádió* szó írásban szinte nem található. Farkas (1962: 418) a készülő Magyar Nyelv Etimológiai Szótárának egyik lektorát, Implom Józsefet idézi, aki szerint a Pesti Hírlap 1922. július 7-i számának 9. lapján előfordul ez a szó, azonban Farkas a szóban forgó helyen nem találta meg. Valóban, a napilapokban és a nem műszaki sajtótermékekben 1924 elején és előtte ez a szó

¹ Lásd Oxford (1933.) *Radio*- címszó 2. jelentése alatt, 8. kötet, továbbá Nagy (1915: 55) és Mende (1921: 104).

² Oxford (1933.)

³ Curie (1955: 59–60).

⁴ Lásd Panzini (1963.).

nem olvasható.¹ Meg kell jegyezni, hogy a témával egyáltalán keveset foglalkozott a sajtó, inkább egy-egy rövid hírben emlékeznek meg Marconi kísérleteiről, bajba került hajók vészjelzéseiről stb. Ilyenkor az elnevezés követte a műszaki nyelv kifejezési formáit, tehát: *drótnélküli távíró*, *drótnélküli telefon*, *drótnélküli távbeszélő*, *drótnélküli állomás*, *szikratávíró* stb.² Igen érdekes, hogy a Budapesti Hírlap 1924. évi március 28-i száma (tehát 6 nappal az utolsó *drótnélküli telefonhírmondó*, *drótnélküli fölvevő készülék* elnevezésekkel írt hír után) a 9. lapon közli a Ma Este című képes művészeti hetilap alábbi hirdetését: „Újabb rovataiból most a rádió emelkedik ki. Nyugateurópa eme legérdekesebb és szinte technikai forradalmat ígérő jelenségéről első pontos és részletes ismertetést a Ma Este közöl.”³ A Magyar Radio Ujság első száma viszont 1924. május 24-én jelent meg, ahol a *rádió* szón és a régebbi elnevezéseken kívül megtaláljuk a *rádió-amateur*, *rádióláz*, *rádiómérnök* stb. összetételeket.

Nem található a *rádió* szó az 1924 előtti lexikonokban, idegen szavak szótárában, a kétnyelvű szótárakban. A Rónay (1917.) féle hajósszótár a *Radiotelegraphie* szót [villamos] *hullámtávírás*-nak fordítja, a *Radiostation* szót *hullámtávíróállomás*, *hullámtávírdó* néven. De a Révai-lexikon 16. kötete, amely 1924-ben jelent meg, már feltünteti a *Rádío* címszót, s azt írja róla, hogy „általán elfogadott neve a drótnélküli távírónak”, a *Rádiótelefon*, *Rádiótelegráf* pedig utaló címszavai a *Drótnélküli telefon*, illetőleg *Drótnélküli távíró* szócikkeknek. Az 1912-ben megjelent 5. kötet *Drótnélküli távíró* címszó alatt viszont *rádiotelegráfállomásokról*, *rádiotelegráfiáról*, *rádiotelegrammról* stb. beszél. Ami a műszaki nyelvet illeti, már említettem, hogy 1924 előtt a korai elnevezések voltak használatban. Az Elektrotechnika 1908-ban megjelent első számától 1924-ig bezárólag ezeket használja. 1924-ben a 70. lapon közöl egy cikket „A drótnélküli telefon alkalmazása az Egyesült Államok földművelésében” címmel, ahol a korábbi változatok mellett a *rádióállomás*, *rádiótelegráf* és *rádiótelefon* szavak is előfordulnak. Ezek alól egyetlen kivétel van, az 1921. július 15-i számban (14. évf. 79), amelyben a folyóirat szó szerint közöl egy postai hivatalos rendeletet (erre még visszatérünk). A rádióról szóló szakmai és ismeretterjesztő kiadványok 1924-ben egyszerre nagy számban jelennek meg.⁴ 1924 előtt tudomásom szerint csak három önálló munka jelent meg e témáról (amely hozzáférhető volt számomra).⁵ Kettőben a *rádió* szó sem önállóan, sem összetételben nem fordul elő, Torday munkájában (1914.)

¹ Természetesen csak tallózást végezhettem, de tekintettel voltam a konzervatívabb nyelvű (pl. Budapesti Hírlap) és a bulvársajtó nyelvét visszatükröző (pl. Esti Kurír) lapokra.

² Lásd Budapesti Hírlap 1924. jan. 13. 15, márc. 2. 6, márc. 7. 6, márc. 22. 5; Az Újság 1922. jan. 15. 8, márc. 2. 5, márc. 9. 5; Esti Kurír, 1924. jan. 13. 9; Az Est 1922. ápr. 21. 6, máj. 5. 6; Vasárnapi Újság 67. évf. 7. sz., 1920. 80 és 81; Vasárnapi Könyv II. 1923. 11. füzet 11, 8. füzet 8. A Magyarország című napilapban egyetlen adatot sem találtam.

³ A Ma Este rádiórovata a II. évf. 12. számban 1924. márc. 21-én indult meg, minden előzetes, a rádióról szóló cikk vagy hír közlése nélkül (amennyire tallózva megállapíthattam). Már az első közleményben (18) a *rádió*, *rádióüregny*, *rádiótelefon*, *rádióhírek*, *német radio* szavak, illetőleg kifejezések fordulnak elő a *drótnélküli telefon* mellett. Egy cím így hangzik (19): „Peking és London rádiófonon érintkezik”.

⁴ Adorján (1924.), Bella Andor és József (1924.), Erneyi (1924.), Redpath (fordításban) szerzőktől, ahol a *rádió* szó már bevett használatú vagy legalább összetételekben fordul elő (Redpath 1924.).

⁵ Torday (1914), Nagy (1915) és Mende (1921).

azonban két helyen, ahol az alábbi mondatokat találjuk: „Az ilyen antennát [= Marconiét] elnevezték „rádio-|telegrafiai iránytűnek” (54). „Ma már az Egyesült Államoknak úgynevezett »rádió törvénye« és a londoni nemzetközi konvenció megállapításaival szemben elkövetett ilyen sérelem [= hamis vészjeladás] a legnagyobb bűntények egyike” (63).

Már tettem említést arról, hogy egy postai rendeletben előfordul a *rádió* szó (mégpedig összetételben). A Torday-féle idézet ismét egy korai előfordulása a szónak, itt azonban az idézőjelek azt mutatják, hogy a szerző még idegen szavaknak tekintette őket vagy legalábbis nem hivatalos műszavaknak, sőt esetleg ő maga ad hoc fordította őket. Az eddigiekből úgy látszik tehát, hogy a hivatalos, közigazgatási és jogi körökben a *rádió* szó, illetőleg összetételei és rövidítettlen alapszava már régen használatos volt. Valóban így van. A Magyar Törvénytár (1910.) közli az 1909. évi XX. törvénycikket (339. lap) a berlini 1906. november 3-án kötött „Nemzetközi radiotelegráf-egyezmény” becikkelyezéséről, amelyben a *radiotelegráfia*, *drótnélküli távírás*, *villamos telegrafálás* kifejezések jegyzetben, a *radiotelegráf-állomás*, *radiotelegrafálás*, *radiotelegramm*, *radiotelegráfia* szavak pedig az egyezmény szövegében a francia szöveg magyar fordításában fordulnak elő a *radiotélégraphie* stb. szavak megfelelőiként. Az 1912. július 15-én Londonban aláírt nemzetközi egyezmény 1914. évi becikkelyezését a Magyar Törvénytár 1915-i kötete (140. lap) közli (XVI. tc.); ebben lényegében ugyanezek a kifejezések fordulnak elő ugyancsak a francia eredeti fordításaiként. A Magyarországi Rendeleték Tára (1913. évf. 2. kötet 1754. lap) közli a kereskedelemügyi miniszter 1913. évi 62.574. számú rendeletét „a magyar személyszállító tengeri hajókon radiotelegráf-állomások berendezése tárgyában”. Ebben a rendeletben a *radiotelegráf* szó és kötőjellel vagy különírt összetételei (*radiotelegráf állomás*, *radiotelegráf-alkalmazottak* stb.) találhatók. Ami a posta szakmai nyelvét illeti (az első szikratávíró-állomásoktól a műsoradó rádiózás megindulásáig a berendezéseket a posta kezelte, a háború alatt katonai felügyelet alatt), kezdetben a törvények szóhasználatához képest a műszaki élet nyelvéhez hasonlóan konzervatívabb terminológiát találunk. Így A. M. Kir. Posta és Távíró Legújabb Műszaki Berendezései (1908: 185–93) még *drótnélküli telegraphia*-ról és *drótnélküli távíró*-ról ír. De már a Magyar Posta című postai egyesületi lap a 3. évfolyam 1. számától, 1921. május 1-től kezdve gyakran közöl cikkeket, híreket a rádiózásról, s bennük a konzervatívabb elnevezések mellett egyre gyakrabban használja a *rádió* szót különféle összetételekben kötőjellel, külön- és egybeírva.¹ Végül a Magyar Királyi Posta és Távírdá Rendeleték Tára (1922. 235) közli az 1921. június 3-án kiadott kereskedelemügyi miniszteri rendeletet, amelyet — mint már említettem — az Elektrotechnika című szakmai lap idéz (a kurziválás tőlem): „Belföldi *rádióhálózat* létesítése. 13.890. A távírószolgálat fejlesztése céljából belföldi *rádióhálózatot* létesítettem, amely a rendes szolgálatot folyó évi július 1-én megkezdí és egyelőre áll: 1. Budapest lóversenytéren berendezett adóvevő állomásból, 2. A Budapest-kormányzósági távíróhivatal mellett berendezett vevőállomásból... A Budapest Lóversenytéri *rádióállomás* „M.

¹ 3. évf. 1. sz. 11, 3. évf. rendkívüli kiadás 4 (A Magyar Posta 10 éves beruházási munkáiról), 3. évf. 3. sz. 6, 5. sz. 3, 6. sz. 2, 11, 4. évf. 1922. 3. sz. 8, 1924. 6. évf. 7—8. sz. 2. Hasonló a helyzet A csepeli rádióállomás tízéves története című kiadványban, ahol a különféle szerzők különböző szóhasználatát és nem következetes írásmódját igen jellegzetes. Vö. még a Villamfelszerelők [-villanyszerelők] Ipartestülete 1923. jún. 9-i ülésének jegyzőkönyvét (180): dróttalan erőátvitel.

kir. rádióhivatal Budapest 7", a többi helyen berendezett rádióállomások pedig „M. kir. rádiókirendeltség Budapest 1" . . . stb. elnevezést viselik. Ez a rádióberendezés a belföldi vezetékes táviróhálózat kiegészítő részét képezi és elsősorban hírlaptávíratok, hivatalos körözhírek (központi körözhír), továbbá oly távíratok továbbítására használandó fel, amelyek a fővárosból egyszerre ugyanazzal a szöveggel továbbítandók a rádióhálózatba bevont vidéki városokba." A rendeletben még a rádiókészülék szó is előfordul, de amint látjuk, a rádió alapszó itt sem található meg.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a rádió eredeti összetételeiben (rádiótávíró, rádiótelefon, rádiótelegráfia stb.), továbbá magyar utótagos származékaival (rádiókészülék, rádióhálózat stb.) együtt sokkal régebbi, mint 1924, sőt mondhatni majdnem egyidős a drótnélküli szóval alkotott kifejezésekkel, de csak szűkebb szakmai körben, a jogi, közigazgatási és később a postaműszaki szolgálatban élt. A rádió lerövidített alakjában mint írott nyelvi szó 1924 előtt nem volt található az általam átnézett szövegekben. De bizonyos, hogy nem egyszerre született meg 1924-ben, hanem legalább az 1920-as évek óta, amikor a háború és a forradalmi, majd ellenforradalmi idők elmúltával a közvélemény a rádiózás akkor csodálatosnak tetsző találmánya felé fordult. A több ezer főre terjedő magyar rádióamatőr-mozgalom körében születhetett meg a rádió rövidített formája.¹

Ezt a feltevést alátámasztja az a következtetés, hogy a rádióamatőröknek jól kellett ismerni az amerikai Radio Relay League-szervezetét, amely 1914-ben alakult.² A szó még régebben keletkezhetett az Egyesült Államokban is. Ezt bizonyítja az 1910-ben és 1914-ben megjelent rádiótörvény, amelyre Torday (1914.) hivatkozott.³

Ezek után felmerül a kérdés: a rádió szó amerikai angol eredetű-e a magyarban. A kiejtés különbsége még nem döntő tényező (egyébként az angolul nem tudó vagy nem alaposan tudó magyar számára a különbség csak az első magánhangzóban van, amelyet é monoftongusnak hall), hiszen az élőszóval hallott francia, német és más nyelvű kiejtés alapján, továbbá a művelt rádiószakemberek nyelvérzéke nyomán könnyen helyreállíthatták az á ejtést, hasonlóan a standard, Hamlet, Falstaff stb. szavak és nevek ejtéséhez (bár német hatással ezekben az esetekben is kell számolni).⁴ De ebben nyilván

¹ A magyar rádió két veteránja, Magyar Endre és Halász Gyula emlékeztetük alapján megerősítették e feltevésemet.

² Lásd a Technikai: Lexikon (1928.) 2. kötetének adatát Rövid hullám címszó alatt. Az Oxford szótár (1956 2. kötet) Radio címszó alatt a szó keletkezését csak 1915-re teszi.

³ Lásd Radio Laws (1938.), amely szószerint adja az 1910-i törvény szövegét, ahol a radio-communication (és kötőjel nélkül radio communication) szó fordul elő a címben szereplő szón kívül, továbbá Radio Communication Laws of the United States (1914.). Ez utóbbi hivatalos kiadvány, amelyben többek között a radio apparatus, radio equipment stb. kifejezések is előfordulnak. Bár ezek is tekinthetők összetett szavaknak; mégis okvetlenül szabadabb képzésűek, mint az eredeti radiotelegraphy, radiotelephony stb. kifejezések. Az amerikai rádióamatőrök élő nyelvén pedig bizonyára évekkal előbb felbukkant már a rövidített radio szó.

⁴ Egyébként a rádió szó ejtése (még teljesebb alapszavában is) függetlenül a régebbi a-s helyesírástól általában á-val történhetett, legfeljebb illabiális á és labiális ǎ változata is hallható volt, véleményem szerint főleg az összetett szavakban. Magyar Endre határozottan emlékszik ilyen ejtémódra. Ez a kiejtés nem amerikai, hanem franciás, németes, illetőleg latinos műveltségre és eredetre utal. Erre vonatkozóan azonban az írott adatok semmit sem mondanak. A rádium, rádióaktivitás (régebben így ejtették

a franciás *radiotéléphonie* stb. és a német *Radiotelegraphie* stb.,¹ illetve a Franciaországban és Németországban használt rövidítés hatása is közrejátszott. Németországban már 1913-ban a szikratávíratok fejlapján ez a megjelölés volt: *Radio*.²

Mindazonáltal a rövidülés a külföldi hatások mellett belső fejlődés eredményeként is létrejöhetett. Ha az idézett törvénycikkekben és postai rendeletekben a *rádió* szónak csak az összetételei fordultak is elő, ezek olyan nagy számúak, annyira spontán keletkeztek és legtöbbszörre azonosak a ma is használt összetételekkel, hogy a *rádió* szó mint spontán elvonás eredménye benne élt a szót használók tudatában, sőt valószínűleg az előbeszédben, még ha a hivatalos stílus konzervativizmusa, amely a *radiotelephonia* stb. mintához ragaszkodott, nem mutatta is. A *rádió* szó a magyarban tehát alighanem hármas hatás (amerikai angol, francia—német és belső fejlődés) következménye, bár kétségtelen, hogy az amerikai angol minta lehetett a szó kialakulásának legfontosabb tényezője.³

A *rádió* szó tehát a magyarban fokozatosan terjedt el. A húszas évek előtt néhány száz műszaki ember (egy-két kutatómérnök, munkatársaik a segéd-személlyel együtt) és érdeklődő már ismerte, passzív szókinésébe tartozhatott, bár még idegen elemnek tartotta. A *rádió* összetételei azonban már számukra is polgárjogot nyertek. 1920—1924 között a *rádió* szó évről-évre nagyobb számban több tízezer ember (műszakiak, postai alkalmazottak, a hírlap és a sajtó alkalmazottai, rádióamatőrök és családtagjaik, ismerőseik) aktív szókinésébe ment át, de passzívan már az elmaradottabb, a hírszolgálatból kieső falvakon kívül az egész lakosság ismerte. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a Magyar Radio Ujság és a Ma Este rádiórovata, amelyekben sok cikk foglalkozik a rádióamatőr-mozgalommal, hónapokkal a rendszeres rádió-műsoradás megkezdése előtt előnyben részesíti a *rádió* szót a régi kifejezésekkel szemben.⁴

ezt a szót) stb. szavak feltétlenül befolyásolták egyenlőre a *rádió* ejtését. A *rádió*-alaktól ma már különvált *radio*- (ejtett és írt) alakok (*radiológia* stb.) ilyen ejtése későbbi keletű.

¹ A hivatalos *Rundfunk* szót csak 1924-ben használták először egy németországi miniszeri rendeletben. Lásd Kluge (1960.), *Rundfunk* címszó alatt.

² Lásd a Thun (1913: 132) által év megjelölése nélkül közölt rendeleti végrehajtási utasítást.

³ Hogy a műszaki életben mennyire szükség volt egy rövidebb kifejezésre az összetett *drótnélküli távíró* stb. helyett, azt mutatják azok az adatok, amelyekben a szókapcsolat első tagja önmagában főnévként helyettesíti az egész kifejezést (*drótnélküli*). Az Elektrotechnika 3. évfolyamában, 1910-ben ez a cím olvasható egy hír elején (9.): „Marconi véleménye a drótnélküli távíróról”. A *drótnélküli* elemnek egy korábban kevésbé, de később gyakrabban előforduló változata volt a *dróttalan*. A Vasárnapi Ujság 1920. évi 7. számában a 80. és a 81. lapon Sztróka Kálmán *dróttalan társaság*, illetve *dróttalan telefon* kifejezéseket használt. A Budapesti Hírlapban 1924. márc. 2-án a 6. lapon *dróttalan távíró* van. *Dróttalan üzenet* fordul elő Bella A. és J. (1924: 145) munkájában is. Nem lehetetlen, hogy ha a *rádió* nem terjedt volna el általánosan, a *drótnélküli* vagy *dróttalan* sőt esetleg a *dróttalan* vette volna magára ezt a szerepet.

⁴ A rádióamatőr-mozgalomra csak közvetett adataim vannak. A Ma Este 2. évf. (1924.) 14. számában a 24. lapon arról olvasunk, hogy az Országos Magyar Rádió Egyesület kiküldöttei részt vesznek az április 6—12-e közti majna-frankfurti „rádiónapokon”. A budapesti polgármesteri hivatal iktatókönyvében 1923-ban VII. 86.952., ill. VII. 4994. sz. alatt szerepel a Magyar Rádió Egyesület teremátengedési ügye, de az akták nem találhatók a Fővárosi Levéltárban. Ugyancsak találtam egy előadói felzetet 1924-ben (polgármesteri hiv.) 132240/1924. XI. sz. alatt, amelynek tárgya: A Magyar Rádió

Végül 1924-től kezdve a rövidült *rádió* szó szinte egy csapásra általános használatú lett nemcsak szóban, hanem írásban is főképp a rádióújságok, napilapok rádiórovatai s persze a magyar kísérleti rádióadások révén.

Ez az általam vázolt kép megváltozhat akkor, ha az 1924 előtti évekről rendszeres és teljességre törekvő anyaggyűjtés adatai állnak majd rendelkezésünkre. Ez természetesen nemcsak a *rádió* szóra mint magyar szóra, hanem angol, francia és más nyelvű megfelelőire is vonatkozik, hisz a kézikönyvek adatai nem éppen egybehangzóak és egyszersmind hézagok. Mutatis mutandis érvényes ez más, korunkban keletkezett szavak történetére is. Kevésbé valószínű azonban, hogy a *rádió*, azaz *radiotelegraphia* és *radiotelephonia* elnevezések nevadójának kilétét biztosabban meg lehet állapítani az eddigi ismereteinknél, amelyek végeredményben — mint említettem — Branlyra mennek vissza. Az ilyesmi ritkán állapítható meg hitelesen¹. A cikkem elején feltett kérdésekre tehát még mindig nem lehet végleges választ adni.

A *rádió* története általános tanulságul szolgálhat az etimológia és szó-történet módszertana számára. Ha a napjainkban, fülünk hallatára keletkezett, a mi nemzedékünk által csinált szavak történetét ilyen nehéz kikutatni, amikor az adatok ezrei rendelkezésünkre állhatnak, akkor a századokkal ez előtti egy-két adat vajon megbízhatóbb nyomot szolgáltat-e? Nyilvánvalóan nem, éppen fordítva, csupán a bizonyosság látszatát keltik ellenkező adatok hiányában. A régi szavak etimonjának kutatója ennek tudatában legyen még óvatosabb és sokkal kétkedőbb.²

I. Szakirodalom

- Battisti, Carlo-Alessio, Giovanni: Dizionario Etimologico Italiano. Firenze, 1963.
 Deme László: Rádió = sugárhang? Nyelvművelő levelek, Lőrincze Lajos irányításával szerkesztette Ferenczy Géza és Ruzsiczky Éva. Budapest, 1964.
 Der Grosse Duden, Band 7., Etymologie, Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache unter Leitung von Dr. phil. habil. Paul Grebe. In Fortführung der „Etymologie der neuhochdeutschen Sprache“ von Konrad Duden. Mannheim, 1963.
 Farkas Vilmos: Rádió. IV. Mutatvány a Magyar Nyelv Etimológiai Szótárából. Magyar Nyelv 58 (1962.). 407–21.
 Kiss Lajos: Nylon. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok, szerk.: Pais Dezső és Benkő Loránd. Nyelvtudományi Értekezések 38. sz., 368–70. Budapest, 1963.
 Kiss Lajos: Русск. *Майка* 'Летняя рубашка без рукавов'. Studia Slavica 11. 1965. 147–49.
 Kluge, Friedrich: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 18. Auflage, bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin, 1960.
 Panzini, Alfredo: Dizionario moderno. Milano, 1963.
 The Oxford English Dictionary. Oxford, At the Clarendon Press, 1933.
 The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles, Prepared by William

Amateurok Egyesülete alapszabályai. Maga az ügyirat azonban ugyancsak nem volt található a Fővárosi Levéltárban.

Az elsőnek említett iktatókönyvi bejegyzés a *rádió* szó önálló előfordulásának az első dokumentálható adata 1923-ból. Ez akkor is érdekes, ha a bejegyzést végző írók esetleg tévedett az írásmódban, továbbá ha végső fokon szintén csak összetételtől van szó.

¹ Battisti-Alessio (1957.) 5. kötete például a *rádióaktivitás* szót Becquerel francia fizikusnak, a jelenség első felfedezőjének tulajdonítja. Ez ellentétben áll az általam idézett adattal, amely Madame Curie-től való, s amelyben saját magát nevezte meg mint névadót. Valószínű, hogy ő tudta jobban.

² Lásd Kiss Lajos (1965: 147–48).

Little, H. W. Fowler, J. Coulson, Revised and Edited by C. T. Onions, Third Edition Revised, with Addenda. Oxford, At the Clarendon Press, 1956.
 Technikai Lexikon. Budapest 1928. Szerk. Lósy-Schmidt Ede — Barát Béla.
 Szovjet Enciklopédia: Большая Советская Энциклопедия. Второе издание.

II. Források

A. (Budapesti) folyóiratok, hírlapok stb.

1. Általános, politikai, ismeretterjesztő, művészi tárgyak:
 Az Újság, Az Est, Budapesti Hírlap, Esti Kurír, Ma Este, Vasárnapi Újság, Vasárnapi Könyv
2. Hivatalos és szakmai lapok:
 Elektrotechnika — Magyar Királyi Posta és Távirat Rendeletek Tára — Magyar Posta. A M. Kir. Posta Jogász- és Mérnök-tisztviselői Országos Egyesületének Hivatalos Lapja — Magyar Radio Újság — Magyar Törvénytár — Magyarországi Rendeletek Tára — Villamfelszerelők és műszerészek ipartestülete előjáróságának jegyzőkönyve, Fővárosi Levéltár, 18-as ragszámú csomó

B. Lexikonok, szótárak

A magyar nyelv értelmező szótára. Budapest, 1959—1962.
 Petillon, Richard: Das grosse Funklexikon. Durlach (Baden), 1935.
 Révai Nagy Lexikon. Budapest.
 (Osgyáni) Rónay Tibor: Német-Magyar Hajós-szótár. Budapest, 1917.
 Technikai Lexikon, Budapest, 1928. Szerk. Lósy-Schmidt Ede — Barát Béla.

C. Önálló szakmai kiadványok

A csepeli rádióállomás tízéves története [valószínű cím, a címlap hiányzik], 1914—1924
 A 10 év alatt használt rádió rendszerek ismertetése eredeti kapcsolási rajzokkal
 Kiadja: A M. Kir. Posta csepeli rádió állomásának személyzete. Budapest.
 A M. Kir. Posta és Távirat Legújabb Műszaki Berendezései. Kiadja a Kereskedelmügyi M. Kir. Miniszter. Budapest, 1908.
 Adorján Pál: Rádió ABC. Budapest, 1924.
 Bella Andor és Bella József: A rádió-telefon. Budapest, 1924.
 Curie, Marie: Pierre Curie. Paris, 1955 (első kiadás 1923.)
 Ernyei Frigyes: A rádió, népszerű ismertetés. Budapest, 1924.
 Mende Jenő: A drótnélküli telegráfia, népszerű ismertetés. Budapest, 1921.
 (Peremartoni) Nagy Lajos: Drótnélküli telegráfia. Bevezetéssel az elektromos rezgések elméletébe. Budapest, 1915.
 Radio Communication Laws of the United States. Washington, 1914.
 Radio Laws of the United States, Compiled by Elmer A. Lewis. Washington, 1938.
 Redpath, E.: Drótnélküli táviró és telefon (ford. Dr. Czákó A. a szerző Wireless Telegraphy and Telephony című művéből). Budapest, 1924.
 Thun, H.: Die Funkentelegraphie im Recht. Berlin—Leipzig, 1913.
 Torday Lajos: A távirás fejlődéstörténete. Drótnélküli távirás. Szentes, 1914. (első kiadás 1908.)

Fodor István

Az orosz szavak átírásához

„A magyar helyesírás szabályai”-nak 10. kiadása (1954.) egy hosszú-hosszú időn át rendezetlen kérdést zárt le, amikor megalkotta az orosz szavak és tulajdonnevek átírásának szabályait.

Anélkül, hogy ezeknek a szabályoknak az alapelveit érinteném, mindössze néhány apróbb pontatlanságra és következetlenségre szeretnék rámutatni, amelyek annál inkább szemet szúrnak, minél jobban távolodunk időben a korábbi szabályozatlanságtól, mennél inkább megszokjuk az orosz szavak átírásának mostani rendezettségét.

I. „A magyar helyesírás szabályai”-nak 304. pontja szerint „На . . . az orosz *m, ъ, н* betű után álló *ѣ*-t még jésítő magánhangzó követi, a *ѣ*-t elhagyjuk, és a jésítést csak egyszer, mégpedig *ty, gy, ny*-nyel jelöljük: *крестьянство* = *kresztyansztvo*; *Акуинья* = *Akszinja*; stb.”

Nézzük először ennek a kérdésnek az orosz hangtani és helyesírási oldalát! Mint tudjuk, az orosz *m, ъ, н* után következő *ѣ* és jésítő magánhangzó azt jelenti, hogy a *ty, gy, ny* hang után még *j* hangot kell ejtenünk, tehát *крестьянство* = kb. *kresztyjansztvo*; *Акуинья* = kb. *Akszinnya*. Ehhez a *j*-hez, mely fonetikai átírásban is legtöbbször *j*, nem pedig *í*, az orosz határozottan ragaszkodik.¹

Úgy találom, hogy nem egészen szerencsés a 304. pont megfogalmazása: A) „. . . a *ѣ*-t elhagyjuk” szavak úgy hatnak, mintha itt beavatkoznánk az orosz helyesírásba; helyesebb lett volna ezért így írni: „. . . a *ѣ*-t figyelmen kívül hagyjuk”; B) „. . . a jésítést csak egyszer . . . jelöljük” szavak az olvasóban azt a hitet keltik, hogy itt az orosz helyesírás fölöslegesén, kétszer jelöli a palatalizációt (olyasformán, mint pl. a *ночь* vagy *помощь* szóban — ahol a *ѣ* valóban fölösleges, lévén a *ч* és *щ* hang az oroszban mindig lágy). Nem „kétszeres” jésülés történik a *крестьянство* és *вороньѣ*-féle szavak megfelelő helyén, hanem az orosz helyesírás itt a kb. *ty + j, gy + j ny + j* kiejtést tükrözi.

Orosz szempontból furcsán hat az, hogy a magyar helyesírás (a 303. pont értelmében) különbséget tesz ugyan pl. a *сему* és *семью* szók között: *szemi* és *szemji*, de pl. a *суду* és *судью* szók a 304. pont alapján átírva (*szugyi* megismét *szugyi*) úgy festenek, mintha homonimák volnának. Orosz felfogás szerint érthetetlen az, hogy miért nem kell jelölni írásban a *ty, gy, ny* hangok után a *j* hangot, holott az egyrészt az orosz kiejtésben határozottan *h a n g z i k*, másrészt ennek a hangnak a jelölésére a magyar írásjegyek lehetőséget nyújtanak.

Minthogy a kérdéses három hang közül kettő: a *ty* és a *gy* sűrűn szóba került az úgynevezett affrikáta-vitában, (vö. Bárczi Géza: Fonetika, EMNyF. 1. sz. 1953. 21) arra is gyanakodhatna az ember, hogy azért tesz kivételt velük a helyesírási szabályzat 304. pontja, mert a *t'* és *d'* utózőre jére, a *č*-re és *j*-re gondolva, úgy véli, hogy a *j*-elem úgyis benne van ebben a két hangban (*t'č, d'j*), s ezért fölösleges még egyszer leírni, így: *tyj, gyj*.

Ennek a megfontolásnak azonban ellentmond az, hogy a) csak a *d'*-ben szerepel zöngés *j*, míg a *č* zöngétlen; b) noha a *ty* és *gy* kiejtésekor a zár felpattanása után még némi résszerű utóhang is hallható, az újabb felfogás szerint ezek egyes hangok, nem pedig mássalhangzó-kapcsolatok;² c) nemcsak a *ty*-vel, *gy*-vel teszi ezt a kivételt a 304. pont, hanem az *ny*-nyel is, amely pedig szabályszerű palatális hang.

¹ Vö. pl. Аванесов, Русское литературное произношение. Москва, 1954. 96—7, 111 stb.

² Vö. pl. Laziczius Gyula: Fonetika. Budapest, 1944. 68; MMNyR. 1. Budapest, 1961. 79—80.

Tovább vizsgálva a kérdés magyar oldalát, azt mondhatjuk, hogy ha az említett három mássalhangzó (*ty, gy, ny*) bármelyike előtt mássalhangzó áll (vagyis mássalhangzó-torlódásról van szó), akkor talán még elcsúszna a *j* nélküli kiejtés, illetve átírás: *keresztjansztvo* vagy *Дементьев* = *Gyementyev*. (Gondoljunk csak Arany János rímeltetésére: „... Boldogasszony temploma keresztjén | Török zászló lengjen, vagy keresztjén?”) Ellenben, ha nincs mássalhangzó-torlódás, mint például a két nevezetes regényhősnő nevében: *Аксинья, Татьяна*, akkor a *j*-t, véleményem szerint, mindenképpen le kell írunk: *Akszinjja, Tatyjana*.

El tudnám képzelni a *Tatjana* vagy (a hagyományos írásmódra hivatkozva) a *Tatjana* átírást is, de azt, hogy *Tatyana* (márpedig ez következne a 304. szabályból) semmiképpen sem. Első pillantásra a *Tatjana* átírásban talán német hatásra gyanakodhatnánk (*ty = tj*), azonban közelebből megvizsgálva a kérdést, azt találjuk, hogy ha a magyarban *t, d, n* hang után *j* kerül, a kapcsolat mindenkor *h o s s z ú tty, ggy, nny* hanggá olvad össze — feltéve, hogy a kapcsolat előtt és után *ma g á n h a n g z ó* van: *sütjük = süttyük, padja = paggya, fonja = fonnya*. Más szóval kifejezve: a *tj, dj, nj* két magánhangzó között a magyarban mindig hosszú *ty, ggy, nny* hangot jelöl. E z é r t talánám a *Tatyana* átírásnál még a *Tatjana*-t is helyesebbnek. Az utóbbi ugyanis hívebben tükrözi az orosz név hangalakját, és jobban megőrzi a quantitást is. Az oroszok ugyanis ezt a női nevet körülbelül *Tatyjáná*-nak ejtik, külön hangoztatva a *ty* és *j* hangot. — Ezek után nem meglepő, hogy Hadrovics—Gáldi „Orosz—magyar szótár”-ának 1959-ben megjelent II. kiadásában az *Akszinja* és *Tatyjáná* nevekkal találkozunk, habár ez a szótár, az előszó szerint, a magyar helyesírás tekintetében az akadémiai szabályzat 1954. évi tizedik kiadásához igazodott.

Ami viszont a *крестьянство*-féle szókat illeti, azért mondtam, hogy itt talán még elcsúszna a *j* nélküli kiejtés, mivel a m a g y a r b a n is, ha két mássalhangzóra végződő szó utolsó mássalhangzójának összeolvadás következtében meg kellene kettőződnie, a keletkező hosszú hang — az előtte álló másik mássalhangzó hatására — teljesen (vagy bizonyos mértékben) meg rövidül: *kardja = kargya, keresztje = keresztje* (vö. MMNyR. I: 103).

Miután igyekeztem bemutatni, hogy véleményem szerint, a szabályzat 304. pontjában alkalmazott *ty, gy, ny* átírásnál — bizonyos magyar hangtani és helyesírási sajátosságok miatt — a *tj, dj, nj* átírás is helyesebb lenne, végül is azt javasolom, hogy írjunk hasonló esetekben *tyj, gyj, nyj*-t.

Érveim a következők:

1. El kell vetnünk a *tj*-vel, *dj*-vel való átírás gondolatát már csak azért is, mert különben ellentmondásba keverednénk a 302. pont második felével, ahol az *отъезд* szó átírása *otjezd*, a *подъём* szóé pedig *podjom*. Az ilyenfajta szók átírására ugyanis — külön segédjelek bevezetése nélkül — nincs más lehetőség. Persze az átírás nem biztosíték is egyúttal arra, hogy a járatlan o l v a s ó nemcsak hogy *otyezd*-et és *pogyom*-ot betűzzön ki belőlük, hanem — a fentebb elmondottak értelmében — így mondja: *ottyezd, poggyom*. De hát az ilyen „veszély” nemcsak az orosz szavak kiejtésében áll fenn. (Gondoljunk pl. az *adjudáns* vagy *injekció* szóra!)

2. Ha *Akszinjja*-t stb. írunk, akkor a lehetőségekhez képest híven tükröztetjük a szavak hangalakját, vagyis tiszteletben tartjuk helyesírá-sunk első alapelvét, a fonetikus írásmódot.

3. Ha így írjuk: *Tatyjana, bratyya* stb., akkor jobban ragaszkodunk az átírás alapelveihez, amely szerint „az átíráskor az idegen nyelvi szó vagy tulajdonnév hangalakja mellett... az idegen betűsört is igyekszünk tekintetbe venni.” (A 290. pontban megfogalmazott szabály.)

Így világos: $\bar{o} = b$, $p = r$, $a = a$, „ $m\bar{o}$ ” = „ ty ”, „ $\bar{a}$ ” = „ ja ”; míg a *bratyya* átírás bizonytalanságban hagy: van-e az orosz szóalakban $\bar{o}$ vagy se.

A visszakövetkeztetés lehetősége persze nem lehet követelménye az átírásnak: ez a transliteráció feladata. Mégis, ha egyszer a magyar helyesírás módot ad arra, hogy a 304. pontban is érvényesüljön az 1. pont első alapelve meg a 290. pontba foglalt szabály, akkor éljünk ezzel a lehetőséggel!

Persze, mivel ilyenféle szavak: *hagyya, anyyya, atyya* a magyarban is ismeretesekek és *haggya, annyya, attya* a kiejtésük, lehetséges, hogy például a *Tatyjana* nevet kétféleképpen fogják olvasni: a) azok, akik az orosz fonetikában jártasak, vagy magyar kisiskolás módjára betűzgetnek, *ty*-vel, *j*-vel; b) a magyar „felöltt” olvasási szabályok szerint hosszú *ty*-vel: *Tattyyana*. Szerintem ez az utóbbi kiejtés is jobb, mint a *Tatyana*, mégis az az érzésem, hogy a magyar olvasó például az *Akszyinyja* szóban általában nem hosszú *nyy* hangot, hanem *ny-j*-t fog olvasni, mégpedig se nem azért, mert kisiskolás, se nem azért, mert az orosz fonetikában jártas, hanem azért, mert hozzászokott ahhoz, hogy az összeolvadásos palatalizáció csak toldalékoláskor érvényesül, de például a *hadjjárat* szó rendszerint ejtve is: *hadjjárat*, átjön ejtve is: *átjön*. (Nem *haggyárat*, *áttyön*.) Bár előfordul egy „közbülső” kiejtés is: *hagyyárat*, sőt *inyjekció*. (Erre utaltunk fentebb, az 1. pontban.)

Hogy azonban a *j* hangot ejtsük, írnu nk is kell a *j* betűt!

Előbb, amikor csak a fonetikai oldalra voltam tekintettel, azt mondtam, hogy mássalhangzó-torlódás esetén talán még elcsúszna a *j* nélküli ejtés, most azonban, amikor a szabály megfogalmazását tartom szem előtt, úgy vélem, hogy a *tyj*-vel stb. való átírás kiterjesztése mindenképpen kívánatos a mássalhangzó-torlódásos szavakra is: *kresztyjansztvo, Gyementyyev*, mivel ebben az esetben a 304. pont második fele, a szabály esetleges helyesbítése alkalmával, nem válik kétfelé, s nem kell még azt is figyelni, hogy a *m, d, h* betű előtt mássalhangzó van-e vagy magánhangzó. Ez előbbi két szónak kevésbé gondos kiejtése esetleg így is *kresztyansztvo, Gyementyev* marad, írott képük viszont közelebb kerül az eredeti orosz betűsorhoz. A javasolt módon átírt *Ignatyyevics* vagy *Arszenyyjevna* patronymikonok — megítélésem szerint — egyáltalában nem hatnak szokatlanabbul, mint a 303. pont szerint írt *Amvroszjevics* és *Fedoszjevna*, vagy akár a *csji* szó. (A *j* mind az öt szóban két jeggyel írt mássalhangzó után áll.)

4. Ha mindig *tyj*-t, *gyj*-t, *nyj*-t alkalmaznánk az átírásban olyankor, amikor az orosz *m, d, h* betű után álló $\bar{o}$ -t jésítő magánhangzó követi, e y s z e r ű s ö d n é n e k az orosz szavak és tulajdonnevek átírásának szabályai. Nevezetesen: a) elhagyhatnánk a 304. pont első részét, mivel az már úgyis benne van a 295. pontban ($m, d, h + \bar{o} = ty, gy, ny$); b) kimaradhatna a 304. pont második része is, mivel ez — az eddig elmondottak alapján — fölöslegesnek látszik; c) elhagyhatnánk a 303. pont második feléből a zárójelbe tett „kivéve *m, d, h*” szöveget. (Tehát nemcsak *чу* lenne *csji*, hanem *cydбу* is *szugyji*.)

Ezek a változtatások csupán egy helyen vonnának maguk után bővítést: a 301. pont elejére be kellene szűrni e g y b e t ű t, a $\bar{o}$ -t, s ez azt

eredményezné, hogy az orosz *e*-t nemcsak szó elején és magánhangzó után, hanem *ъ* után is *je*-vel íránk át, pl. *боскпесенъе* = *voszkreszenyje*.

Viszont az ilyen változtatások után jogosan maradhatna el a 300. pontból — amelyben a *ѣ, ю, я* betű átírásáról van szó — a 304. pontra való utalás. Ez az utalás ugyanis — érzésem szerint — most a 300. pontból zavaróan hiányzik.

5. Helyesírási szabályzatunk 304. pontja egy általánosabb szabály alól való kivételt állít fel. Erre a kivételre — véleményem szerint — nincsen szükség, már akkor sem, ha csupán helyesírásunknak a lehetőség egyszerű voltát követjük vezérelvünkül. A felsoroltaknál kevesebb ellenérvre is el kellene törölnünk ezt a pontot, mert — úgy gondolom — nem azt kell keresnünk, hol fogalmazhatunk meg egy kivételt, hanem azt, hogy hogyan találhatunk egy valamennyire is elfogadható alapot az egyszerűsítésre.

II. A helyesírási szabályzat 305. pontjában ezt olvashatjuk: „*Попов* = *Popov* (orosz kiejtése kb. *Popof*)”.

Itt egy kisebb pontatlanságot kell korrigálni. Ha így marad a szövegezés és a példa, *Popof* helyett *Papof*-ot kell írunk, mert az oroszok így ejtik; helyesebb lenne azonban a példát megváltoztatni és, mondjuk, *Смупхов*-ot tenni a helyére, mert ennek a névnek az ejtésében nem kell a mássalhangzó-zöngétlenülésen kívül még a hangsúlytalan szótagban levő magánhangzó változására is ügyelnünk, illetve ilyen módon nem keveredik bele a 305. pont anyagába egy „idegen” (a 293. pontban tárgyalt) probléma.

III. A szótári részben (a *Sztálin* névnél) a *Visszdrationovics* patronymikont találjuk. Ezt a nevet a 294. pontban megfogalmazott szabály szerint rövid *a*-val kell írni, mivel a kivételek között sem szerepel. Helyesen tehát: *Visszdrationovics*.

Rendkívül furcsán hat a szótári részben a *komszomol* szó, utána a zárójelbe tett magyarázattal: *a Komszomol tagja*. Nyelvünkben leginkább a *komszomolista* járja (ez különben szintén megtalálható a szótári részben), látni és hallani még *komszomolc*-ot és *komszomolká*-t (az utóbbit nő tagra értve), de a *komszomol* ismeretlen szónak látszik a magyar nyelvben. Az is zavar, hogy a szovjet „Kommunista Ifjúsági Szövetséget” az oroszban kis kezdőbetűvel rövidítik *комсомол*-nak.

Ugyancsak a szótári részben találjuk az *Irtisz* folyónevet. Minthogy orosz térképeken *Иртыш* név szerepel, német szövegekben általában *Irtysch* stb. stb., megkérdeztem földrajzósokat, történészeket, magyar és finnugor nyelvészeket, hogy ők hogy hívják ezt a szibériai folyót. A válasz egyértelmű volt: *Irtis*. Mi lehet mégis az oka és az alapja az *Irtisz* változatnak? Az alapja csakis a hagyományos írásmód lehet! Visszafelé haladva az időben, kezdetem kutatni az *Irtisz* betűsor után lexikonokban, középiskolás tankönyvekben, térképeken. A következő változatokra bukkantam: „*Irtis*; *Irtüs*; *Irtis* (*Irtys*, *kalmükül* *Ercisz*).” Az *Irtisz*-nek tehát nincs hagyománya! De az oka alighanem az, hogy valaki helytelenül olvasta az *Irtis*-t, mert nem tudta, hogy az „magyarosan” van írva. De hát a tankönyvekben stb. az *Irtis* és a *Jenysiszej* nincs olyan messze egymástól, mint a valóságban, s a két folyónévben az *s* és az *sz* egymást magyarázza! Azonban tévedtem. Egy 1911-ben megjelent lexikonkötetben az van: „... az Ob *Irtisszel*, a Jenisszei...” Tehát mégiscsak volt, aki minden logika ellenére az *Irtis* folyónevet

sz-szel ejtette. De mi lehetett az általánosan elfogadott kiejtés? Azt hiszem, ilyen nem létezett, mivel az *Irtis* a köznyelvben nem tartozik a sűrűn emlegetett földrajzi nevek közé, a szakemberek pedig ismerik a helyes kiejtését. Kivétel, persze, mindig akadhat. Végeredményben úgy vélem, hogy — ha voltak is néhányan, akik az *Irtis*-t sz-szel olvasták — ezt ne fogadjuk el hagyománynak, már csak azért se, mivel földrajzi névről van szó, s a világ térképe az utóbbi évtizedekben hatalmas mértékben megváltozott: új neveket tanultunk meg, és régi elnevezéseket tanultunk újra, oroszul is tudunk már, s azt is megértjük, hogy ma'gyarul ennek a folyónak a neve — az ejtett is, az „írt is” — *Irtis*.*

Kónyi Sándor

Megjegyzések az irodalmi helynévadáshoz

Nemrég ismét elolvastam J. Soltész Katalin szép cikkét az irodalmi helynévadásról, amely az első ilyen tárgyú tanulmány, és sok érdekes szempontot, adatot tartalmaz (Nyr. 82: 50—61). Nem támaszkodhatott előtanulmányokra, magának kellett módszerét is megteremtenie. Okosan használja fel Kovalovszky Miklós „Az irodalmi névadás” (MNyTK. 34. sz.) című tanulmányának a névdivatra, irodalmi ízlésre vonatkozó megjegyzéseit, mert valóban lehet párhuzamokat találni az irodalmi személynévadás és helynévadás között.

Az írói helynévadás egyik módjára hívom fel a szerző figyelmét. Ahhoz hasonlít ez a mód, mint mikor Flaubert a temetőket járta, hogy regényalakjai nevéhez gyűjtönn adalékokat. Sajnos, nem végezhettem külön tanulmányokat a példák gyarapítására, így csak Soltész említett cikkének adataiból emelek ki kettőt.

A valódi helynevek és költött helynevek között mintegy átmenetet alkotnak az egykori, elpusztult helynevek. Így pl. a cikkben említett (53) *Keve-megye* nem olyan költött megyenév, mint Eötvös *Taksony* megyéje, Jókai *Tuhutum* megyéje stb. Herczeg Ferenc regényében fordul elő. Herczeg szülővárosa *Versec*. Regényeinek és színdarabjainak egy része a Bácskában és a Bánságban játszódik. Szülővárosa is az egykori *Keve* megyéhez tartozott. *Keve* megyét először 1201-ben említik, és a XVI. századig fennállt (Csánki 2: 114 kk.). A későbbi Temes és Torontál megyék déli részét foglalta magába. Azt nem állítom, hogy Herczeg Csánki Dezső vagy Pesty Frigyes történeti földrajzi műveit tanulmányozta, bár ez sem lehetetlen, de bizonyára volt tudomása az egykori *Keve* megye létezéséről, tehát nem költött név, és földrajzilag is jól illik ahhoz a tájhoz, amit az író személyesen is ismert.

A másik hasonló helynév *Nyésta*. Erről ezt írja Soltész: „... Szabó Pál »Isten malmai« című regényének színhelye *Nyésta*. (Ilyen nevű falu van ugyan Abaúj megyében, de akár véletlen egyezésről van szó, akár ismerte Szabó Pál a *Nyésta* nevet, jobban illik a románokkal szomszédos bihari tájra, mint a Felvidékre)” (57). Nos, hát *Nyésta* volt, sőt részben van is a bihari tájon, mintegy 15 km-re Szabó Pál falujától, Biharugrától. A XIII. századtól kezdve vannak adataink ilyen nevű Bihar megyei faluról. (Mellesleg megjegyezve, ha laikusok számára esetleg románosan hangzik is, valószínűleg magyar eredetű személy-

* A Helyesírási tanácsadó szótár első helyen már az *Irtis*-t közli. (A szerk.)

névből származik: *nyest* + illeszkedés nélküli *a* képző, mint a *Béla*, *Gyécsa*, *Fehera*, *Pénteka* stb. személynevekben.) A török pusztításnak esett áldozatul, mint sok más község a XVII. században. Nevét azonban fönntartotta *Kis-* és *Nagynyésta* puszta Komádi határában (Gyórfy 1: 647; Csánki 1: 618; Jakó 307). Szabó Pál tehát ismerte a helynevet Biharból is, csak éppen falunak tette meg a néhány házból álló települést, akárcsak Németh László az *Utazás* című vígjátékának színhelyét *Küngös* kisvárosba helyezi. Város ez a vígjátékban, van gimnáziuma, múzeuma, kórháza, értelmiségi klubja stb. Ilyen nevű város persze nincs Magyarországon, mégsem költött név, hiszen van egy *Küngös* nevű község Veszprém megyében, de csak 660 lakosú falu, és így természetesen az említett intézmények nem is lehetnek meg benne.

Szívesen láttuk volna, ha — mintegy bevezetésképpen — megemlékezett volna a népmesék „helyneveiről”, mint az *Óperenciás-tenger*, *Piripócs*, *Burkuszország*, *Feketeország* stb.

Kálmán Béla

Megjegyzések egy régies írású családnév helyes kiejtéséhez

A Magyar Nyelvőr 89. évf. 2. számában Kálmán Béla „Családneveink kiejtéséhez” című cikkében többek között ezt írja: „... a betűejtés sajnálatos módon gyakran eltorzítja a régies írású családnevek kiejtését.” Erre egyik példának felhossa a *Kálmánchey* család nevét is, megjegyezvén, hogy egyesek — tévesen — *Kálmánceji*-nek ejtik, de nem közli a helyes kiejtést. Kálmán Béla cikkének ehhez a részéhez szeretnék rövid megjegyzést és magyarázatot fűzni.

A családnév olyan tulajdonnév, amely a család tagjait elnevezésben összekapcsolja, de ha nem következetesen egyformán írják és ejtik, el is választja.

A XIV. és a XV. században meghonosodó magyar családneveink többnyire személynevekből, helynevekből, foglalkozásnevekből stb. alakultak ki. A *Kálmánchey* család neve is személynévből, illetőleg helynévből keletkezett.* Nevezetesen a név első része *Kálmán* eredeti magyar név, mely más népeknel nem fordul elő. Ezt a nevet viselte egy Árpád-házi király is. Ez a „Könyves” Kálmán csehekét telepített Somogy megye déli területére, s ezt a helységet emiatt *Kálmán Király Csehi* néven említették. Egy 1286-ban kelt okmány még így írja a helység nevét: *Kalman Kiraly-Chey*¹ (ejtsd: Kálmán király csei). Idővel lerövidült, s egyszerűen *Kálmánchey*,² majd *Kálmánche*³ (ejtsd *Kálmánce*) lett a helység neve.

Valószínűleg a Buzád nemzetség egyik tagja — akinek ez a falu volt a törzsbirtoka — vezetéknévét innen vette, s a XV. század elején már gyakran találkozunk a *Kálmánchey* családnévvel, néha a *K* helyett *C*-t írva. A régi okmányokban előfordul *Kálmánchey* családnévnek itt közlöm néhány válto-

* A nyelvtudományi irodalomban már többször szó esett róla: Nyr 36: 351, MNy. 12: 17, 143, 31: 307, 47: 8. — A szerkesztő.

¹ Fejér CodDipl. V/3, 324.

² Magyar Leveles Tár 1: 183, 318, 351.

³ Magyar Leveles Tár 1: 193, 242.

zatát: *Calmanchehi*,¹ *Calmanchehy*,² *Kálmánchehy*,³ *Calmanchei*,⁴ *Kalmanchey*⁵ stb. A XVII. században a falu nevét *Kálmáncsa*-ra változtatták, s ma is e néven szerepel Somogy megye barcsi járásában mint 1400 lakost számláló község.

A helység nevének megváltoztatása s a *cs* betűnek régiesen *ch*-val való írása okozta és okozza még manapság is e névnek oly sok téves írását és kiejtését. Az 1580-ban újólag kapott armális, mely jelenleg is a család birtokában van, *Kálmánchey*-nek írta a család nevét, s azóta ez a névírás mód irányadó okmánya. A név helyes kiejtése pedig: *Kálmáncsei*, hasonlóan a *Péchy*, *Zichy*, *Széchenyi*, *Zách*, *Madách* stb. családnemekhez.

A török hódítás miatt a Kálmánchey család kénytelen volt elhagyni ősi fészket, s a Tiszántúlra telepedett át. A XVII. század első felétől kezdve már a Szabolcs megyei Újfehértó község a családi település központja. Innen származnak el egyes tagjai Debrecen, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház városokba és Nyírmihálydi, Karász, Nyírmártonfalva és Álmosd községekbe. A XX. század eleje óta a család több tagja Budapesten él.

A Tiszántúl még a művelt emberek között is kevesen ismerik Kálmáncsa községet, még kevésbé ismert régi neve: *Kálmánche*. Innen adódik aztán e családnévnek annyi téves írása és kiejtése, mind a régi, mind a jelen korban. A Tiszán túl általában úgy ejti ki az itteni lakosság, ahogy leírva látja: *Kálmánchei* vagy *Kálmánceji*. Gyakori még a téves *Kálmánczhey* és *Kálmánchelyi* írás és kiejtés is. Sőt Újfehértón és Hajdúhadházon — mivel a nép nem szereti a hosszú neveket — lerövidítették, s csak *Kálmánci*-nak mondják.

Így adódik aztán az a helyzet, hogy egy család azon tagjai, akik nem-törődömségből vagy tudatlanságból rosszul írják és ejtik nevüket, leszakadnak a család törzsfájáról, s lassan egy másik családnév viselőivé válnak.

Kálmánchey Endre

¹ Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis 4: 461.

² Magyar Leveles Tár 1: 79.

³ Monumenta Romana Episcopatus Vespremiensis 4: 33, 384, 386.

⁴ Schullerus A.: Luthers Sprache in Siebenbürgen 1: 198, Schrauf Károly: Regestrum Bursae Cracoviensis Hungarorum 37.

⁵ Történelmi Tár 1889: 601.

A régi magyar dráma nyelvének összetevői*

1. Amikor Móricz Zsigmond 1930-ban (Nyugat, 810—22) fölfedezte a jelenkori magyar irodalom számára Bornemisza Péter Elektrájának akkor már néhány éve újra kiadott unikum példányát, nem csupán nyelvezete előtt állt meg ámulattal (melyet a maga rokonának érzett), meghallva benne „a valóságos, robbanó, kemény életet”, Zrínyi, Dobó, Szilágyi Mihály „feldördülő” hangjait. De jól látta, hogy belőlük „az érzés fergetege zúdul reánk”, hogy e nyelvet — akárcsak Shakespeare-nél — „forró, vad temperamentumú, szinte barbár vérbőségű alakok” beszélnek, vagyis észrevette a szenvedélyek erejét is, mely a régi magyar dráma nyelvét létrehozta. Éppen ezért világos, hogy önmagában nem mond sokat, ha csak felsoroljuk a régi magyar dráma nyelvének összetevőit. A mit kérdésére adandó válasznak csak akkor van értelme, ha rögtön hozzáfűzzük, **miért, milyen célból és hogyan?** A régi magyar dráma nyelve egészének kialakulására, színvonalára, atmoszférájára csak akkor tudunk megállapításokat tenni, ha a nyelvi összetevők szerepét, szerves funkcióját is meg tudjuk magyarázni. Ha a régi magyar drámák típusait áttekintjük, eléggé világos választ nyerünk ezekre a kérdésekre, mert e régebbi századok magyar drámájának jegyei félreérthetetlenek. A hitvitázó dráma nem akarja elrejteti e jellegét, sőt mint zászlót lobogtatja. A politikai szatíra, a jámbor példát nyújtó iskolai színjáték éppen úgy félreérthetetlen célzatának hirdetése dolgában, mint a szabadság és a nemzet ügyét hirdető Magyar Elektra, vagy a Balassi Bálinttól való Szép magyar komédia, mely a szerelem szabadságáért küzd — hogy a többinek felsorolását egyelőre mellőzzük. A régi magyar dráma nyelvének valamiféle áttekintése tehát csak típusok útján és történeti módszerrel képzelhető el.

2. Hogy a régi magyar dráma sajátos nyelve nem egyszerre született meg hanem hosszú küzdelem után, amelynek egyes fokozataiban mindig újabb és újabb vívmányok kerültek a közönség elé, arra nagyon jellemző a reneszánsz, illetve reformáció kori magyar dráma első formája, a hitvitázó színjáték. Sztárai Mihály darabjai, főként a teljes egészében fennmaradt Igaz papságnak tiköre, drámai nyelvezet — ha a nyelvállapotot tekintve egységesek is, — és művészi hatás dolgában élesen kettéválnak. Ez a társadalmi tekintetben forradalmi tartalmú, célját illetően a reformációt szolgáló dráma két alapvető elemből áll, és ez nagy művészi különbséget idéz elő a nyelv használatában is. A dráma tekintélyes része leegyszerűsített hittudományi fejtegetés, ami prédi-

* Elhangzott 1965. szeptember 10-én a Magyar Írók Szövetsége dramaturgiai Szakosztályának ankétján.

káció formájában jut kifejezésre. A darab célja meggyőzés, „illumináció”, és amíg ezt értelmi érveléssel szolgálja, nem lépi át a régi fordítású magyar biblia erős, ízes nyelvét, ami önmagában is vonzó, de korántsem dinamikus. Abban a pillanatban azonban, amikor a művészi érvelés eszközeit veszi igénybe, az ellenfél kinevettetését célzó kifigurázás színpadi és szóbeli eszközeit, amikor le akarja leplezni az álpapságot, az álc ceremóniákat, az álmagasztosságot, amikor szenvedéllyel bizonyítja, hogy a világnak „szerelmetes az vakság, nem kellemes az világosság”, akkor kivilágosodik a színpad, és megízesedik a nyelv. Az előttünk lejátsszódó per népi perpatvarrá alakul, és a mindennapos mezővárosi élet plebejus hangjai egyszerűben meglendítik a mérleget. Most válik művészivé a hitvitázó dráma nyelve, amikor Antal bíró így szól:

„Azért jöttünk, hogy nyakanyirett papokat, herélttelen kappanokat, fapapokat, vázpapokat, csúf papokat, bolond papokat, hivokodó, tudatlan papokat ezután nem akarunk tartanyi. Mert nem igazoljuk, hogy minden tudatlannak az fejét megnyiritek, és osztán pénzért pappá teszitek, hanem azt akarjuk, hogy a'ki érdemli a' papságot, azt pénz nélkül pappá tegyék. Aki pedig nem érdemli, azt a' csépre, kapára, kaszára, kalapácsra, avagy kaptára igazítsátok.”

(RMDE. I: 600)

Evvel egyidőben jelenik meg az ellenfél sokoldalú formában: Böröck pap a szatyrával, amelyben a „hájas breviár” mellett ott lapul a boros flakó, Fráter Lukács, a sápítózó, jajgató dominikánus, a tömlőc és máglya után kiáltó Vikárius és Pápa. A diadalmaskodó nép kegyetlen iróniával biztatja Böröck papot: „Igyál jobban csak az palackból, jobban megtudod!” — és biztatja a Pápát, hogy menjen kapálni.

„Thamás: ... de ha nem tucc prédikállanyi, hiszem, tucc kapálnyi, s azzal is elélhecc.

Pápa: Hév ám a kapa nyele!

Thamás: Megpökjed te, s meghidegedik. Mégis jobb kapálnod, mintsem magadat felakasztanod.

Vicárius: Bizony én vargává leszek.

Böröck: Én kedig timárrá leszek és ócsón adom osztán a bőrt, csak te ritkán varjad.

Fráter: No; pispök uram, légy kovácsa te, s ím, én szénégetőd leszek.

Pispek: Bátor, de leesik ám az okulár az orromról, ha az nagy verőt kezembe vejendem.

Antal: Ez ám dolgotok, ha nem tanultatok.

Borbás: Lám, mondám, szomszéd, hogy mind fapapok ezek.

Antal: Bizony azzok, hálá legyen az istennek, hogy torkunkról elvethetők őket, többé ne tartsunk immár efféle néma ebeket.”

(RMDE. I: 608)

Íme megszólalt az egykori magyar mezővárosok népe a mindennapi beszélgetés nyelvén, a népi nyelven. A szerző a köznapi valóság hangjával teszi nevetségessé, a dolgos köznép munkájával szembesíti az erőszakra apelláló és magát csak avval fenntartó misztifikált, de lényegében méltatlan egyházi uraságot.

3. Alig tizenhárom év telt el, s felhangzott az antitrinitárius hitvitázó dráma, s a Válaszúti Komédiában más és nagy újítást láthatunk a Sztárai-

drámák nyelvéhez képest. Sztárainál egyazon mezővárosi népi nyelvet beszélnek Borbás bíró és a Pápa. A Válaszúti Komédiában karikírozott és durvított népies nyelven beszél a hatalmaskodó fél, művelt és emberséges nyelvezetten Dávid Ferenc, pontosabban „Varga Ferenc”, aki ki is mondja, hogy „Bizonyára az egész anyaszentegyház emberéhez és fejedelmihez efféle éktelen beszédek nem illenek. Mert az istennek lelke nem lakozik a felvuvalkodott emberek ben.” De vajon igazi népi beszéd-e, amin a hányaveti, máglyával fenyegetőző Méliusz Juhász Péter, azaz „Péter pápa” beszél? Mondókáiban a parasztok gyakori gyalázása és latinnal kevert közmondásai egykettőre leleplezik, hogy ez a paraszti beszédől nem nagyon eltérő nemesi nyelv, amely fennhéjázó, durva, erőszakos, egyszersmind fordultatos, színes: „Non est fides in paraszt, sicut piscis in haraszt” — mondja önmagához méltón Péter pápa. És Vicárius Pál komoly gondokban mormolja maga elé: „Elesünk a jó bor mellől”, meg hogy félő, miszerint ez a Varga Ferenc „püspök urunknak a sertés fonalat az orrába ne vonja”, ahogyan a disznó orrába szoktak fonalat húzni, hogy ne túrhassa a vetést. A népies úri beszéd ellenszenves hatalmi gőgjével jelenik meg és szégyenül is meg. A nyelvezet osztályábrázoló karaktert nyer. Már Sztárainál a szembesítés eszköze volt, de nem értett hozzá, hogy a Vicáriust és a Pápát finomabban beszéltesse, s ezáltal a nyelvi jellemzést teljessé tegye. A Válaszúti Komédia szerzője már tudta ezt.

Annyira tudja, hogy Péter püspök, a híres ősi dicsekedő epikus formával nyitja meg a drámát. Azt a formulát használja, amit a honfoglaló vezérek vetekedő-dicsekedő énekeikben, az első személyes önbemutatót:

„... bővölködöm mindennel és miképpen az szép halatska az vízben, melly nagy gyönyörűségben él, itt e' világon én is szintén azonképpen élek. Hírem-nevem olyan nagy van, hogy majd ama bölts Alexandrnek sem volt nagyobb. Bizonyára ha az állapotamat megtekéntem, akármelly királynál is boldogb vagyok, mert neki az országra gondgya vagyon, hadra gondgya vagyon, énnékem semmi a'féle gondom nintsen. Szóllok, beszéllek valamit vasárnap a vak parasztságnak, és hét éccaka osztán tsak nyukszom. Feleségem szép gyenge vagyon, gyermekeim is szépek vadnak, élek mint az úr, de majd kimégyek a kertben, onnét osztán a halas tóhoz ballagok, míg az ebédet készíti a szakács.” (RMDE. I: 655)

A meglepő az, hogy efféle dicsekedő ének előfordul a Magyar Elektrában és a Comoediában is, mely Balassi Menyhárt árulásáról szól. Sőt, ez utóbbiban szembe van állítva a pikareszk álgynóással, az önmagát leleplező félelmetes vallomással.

Tehát bizonyos örökölt epikus és népi színjátszásbeli formulák sajátos nyelvi szerkezetükkel jelennek meg és illesztetnek be, variálódnak újabb és újabb drámákban. Erre vall a Válaszúti Komédiában Péter pápa zsinati összehívó levele, „Literae convocatoriae”-je, amely a pápai bullákat utánozza és gúnyolja. Általában véve e drámák tudatosan közeleti formulákat is utánognak, s e szövegrészek meghatározott nyelvkincsel és stilsztikával járnak. Sztárai Mihály drámája lényegében egy földre helyezett középkori színi típus, a procés, a *per* volt. Ha akarom, inkvizíciós *per*. Történik is rá utalás a szövegben nemegyszer, és utánozza az inkvizíciós *per* eljárási formáit, természetesen leegyszerűsítve. A Válaszúti Komédiának viszont nyilvános hitvita, illetve zsinat jellege van.

4. Egészen új fokozathoz érünk, ha az időben korábbi, de érettségben legfelettebb régi magyar drámánkat vizsgáljuk, mely lényegében világi jellegű: a Comoediát, mely Balassi Menyhárt árulásairól szól. Ez a szatirikus darab úgy lépi túl a hitvitázó drámát és lesz világivá, hogy a mindennel kufárkodó Balassi Menyhárt rájön: nincs jobb kereskedés, mint a hittel való kereskedés:

„... nagy jó és hasznos kereskedésnek esmértem az hittel való kereskedést mindenkor, kihez az több kereskedések mind semminek tecce- nek, kit én meg is próbáltam, mert én tolvajlottam is, loptam is, bort is árultattam, szilvát, dinnyét, ugorkát és egyebeket sokat, posztót, gyolcsot, és egyéb kalmárarut is bóttal tartottam. Bőrgyűjtő is, timár is voltam, az aranycementet is megizelitettem vala. Insumma: mind semmi az többi az egy hittel való kereskedéshez képest, mert csak ezzel találtam mindenemet Szakmárt, Bányát, Detreküt.” (RMDE. 1: 620.)

A támadó, gúnyoros, szatirikus műfajban — és egyáltalán mindenkép- pen — ez a dráma a legmagasabb rendű, tehát nyelvi tekintetben is az. A Comoedia közéleti formája a tanácskozás, diplomáciai művelet, mely ezúttal egyszerű politikai adás-vételben és hittagadással járó konfesszióban nyilvánul meg. Balassi Menyhárt „tevékenysége”, mindenre kész deákjaival való tanács- kozásai egy csokorra való zsvány titkolt világát leplezi le olyan irgalmatlan- sággal, ahogy ebben a nagy szenvedélyű korban csak lehetséges gyűlölni. Amit a Válaszúti Komédiában is meg lehet figyelni, hogy a népi szólások, hason- latok már szabad művészi alakítás szerint vesznek részt a drámában, mint a dialógus elemei, az itt az e korban elérhető teljességet mutatja. A gazságnak az a cinikus energiája, ahogy álgynásában Balassi Menyhárt vallja „az monstrantiából az szakramentomot kiráztam vala, az monstrantiát elloptam vala” (RMDE. 1: 623), már nem egyszerű utánpótlás a népies nemesi beszédnek. Ahogy kirázza valaki a piszkos takarót, vagy a hamut a pipából, úgy rázza ki ez az ember — aki azt mondta, hogy „senkitül semmit nem félek, mindent szabadon mivelék” — a szentségtartóból a megszentelt ostyát. A császári tanácsban mondják magyar urak róla: hogyha igazán akarja őt jutalmazni a Habsburg úr, „egy szál istrángot” küldjön neki, „kivel felakasszák”. A lokució durvasága teljes tudatossággal jelenik meg a kegyelő úri udvariasság formulá- jában. Amikor azt veti oda neki az Érsek, hogy megérdemli a felakasztást, „mint az szép leányok az rósa koszorut” (RMDE. 1: 628), már a szabad művészi alakítás világában járunk. Az olyan formulák, melyek a népdalra, a népballadára emlékeztetnek, de egyetlen becsstelen szenvedély szolgálatában tűnnek fel, az európai korabeli dráma legjobb szintjére emlékeztetnek. Mikor például azt vallja ez a professzionátus áruló: „Ha az Szamos mind arannyal folna is, mégsem elég volna énnékem” (RMDE. 1: 619), a népies úri nyelv teljességgel a drámaalkotás szolgálatában áll. A jeles úr szeretné magával vinni a másvilágra vagyonát, vagy más efféle megoldást találni: „... én penig azt kívánnám, hogy vagy oda vihetném velem Szakmárt, avagy e földön lelkem Szakmárban lakhatnék, én azzal megelégedném” (RMDE. 1: 620). E kitűnő dráma nyelve belemerül a valóságba, de immár szabad művészi teremtés anyaga. Tömör, zord ereje minden szavában jellemzőképes, s külön szatirikus jelrendszerrel él. Ha Balassi „dolgainról”, „budosásáról” beszél, az érsek rápirít: „Csoda ember vagy, niha dolgoznak, niha búdosásodnak mondod, maga mind árultatásod...” (RMDE. 1: 625). Ha arról szól, hogy „üetett”, azonnal lefordítják az igazság nyelvére: lopni járt. Ha arról beszélt, hogy párviadalt állott: kiderítik, hogy megszökött előle. Ha azt mondja, hogy: „megfordítám

az kaszát” vagy „a szekercét”, azt jelenti: hogy valamelyik jóbarátját váratlanul elárulta, s mindjárt meg is ölte, vagy otthagya urát, családját stb. A szerző már játszik a szavak tartalmával, de e játék a dráma komor súlyával jelenik meg. Mikor a tolvaj Balassi dicsekedik, hogy „beszűrte a Meggyes alját”, elrabolta a szüretelők mustját, borát, kiesik a szerepből, és így szól: „Igazán mondom, hogy annyit szürtünk, hogy az országnak jobb része elvesze miatta urunktul, nekem is feleségem, gyermekem odavagyon” (RMDE. 1: 626). Az irgalmatlan sorsbüntetés motívumokban, nyelvben, sejtésben fölötte lebeg. E drámának nincsen „nyelvezete” a dráma értelme nélkül, alakjai, cselekménye nélkül: vagyis szétbonthatatlan egység. A különböző eredetű nyelvi mozzanatok: a mezőgazdaság, az ipar kifejezései, a népi szólásmondások, lírai és epikai elemek olyan művészi alakítás tárgyai, mint a zenében a népi motívumok, amikor a nagy művész a folklór anyagát már feloldja, és saját nyelvének megformálására használja. S a zenében ezzel csak a nagy klasszikusoknál találkozunk.

5. Nincs ez másként abban a nagyszerű átdolgozásban sem, ami a Magyar Elektra vagy Balassi Bálint Szép magyar komédiájában, vagy abban a nagyszerű XVII. századi magyarításban, a Constantinus és Viktóriában, melyet Dömötör Tekla közölt néhány éve a Régi magyar drámai emlékek 2. kötetében (107–82). Bornemisza Péter csakúgy, mint kortársai és elődjai azért tudott olyasmit adni, ami nem is fordításnak látszik, hanem eredeti munkának, mert határtalan volt a féltő szenvedély, amellyel hazájára gondolt, és a gyűlölet, amellyel a haza megrontóira.

Mikor Aigisztoz már biztosnak érzi magát Oresztész halála miatt, e magyar főúrnak képzelt alak, akinek annyi ilyen társa élt nemcsak Olaszországban, hanem Erdélyben, Lengyelben is, felsóhajt:

„Legyen hála istennek, ettől tartok vala, ettől is megmeném, egyéb ellenségimmel semmit nem gondolok. Én is immár mindent bátrabban szerezhetek. Országot építetek, várakat rakattatok, sok kéncsét takartatok. Immár úgy gyűjtök, mint én magamnak, mert az kit illet vala, most annak az holt teste nálam vagyon. Ez pedig nagy senki ezt markomból ki nem veheti, sok pártosim valának, kik Orestes mellett fogtak. De majd új udvart tetetek, az urakat mind behirdettetem. Az Orestes testét eleikbe hozatom, hogy lássák: az örökség immár reám szállott. Az ki velem tartya, azokat mind megajándékozom, az ki pedig mégis pártoskodik, azt ugyan itt mind levágattatom. Azt akarom, ez országba több úr nálamnál ne legyen.” (RMDE. 1: 825–26.)

Aki ezt írta, az olvasta Machiavelli Fejedelmét, tudta a híres sinigagliai vérengzést, hallott Callimachus, a lengyel kancellár hírhejt Tanácsáról, tudta, hogyan ölte meg Castaldo Fráter Györgyöt. E gúnyos fejedelmi program rövid szaggatott kijelentő mondataival a kor világos programja politikai célkitűzésében, módszereiben és hatalmi nyelvén, mint ahogy maga a dráma is a XVI. századi zsarnokölés paradigmájának készült a magyarhoni hívek számára. A bűn, az életöröm és bosszú nyelve ez, de nem folklorisztikus nyelv, hanem ünnepélyes, „főúri” (Móricz Zsigmond nevezi így), udvari, ha akarom: „kanceláriai” nyelv. Ez illet az Elektrához.

A szerelem szabadságának hirdetője, Balassi Bálint egy olasz pásztorjátékot magyarít a maga bánatának enyhítésére és a szerelem jogainak meg-

hirdetésére, Castelletti Amarillijét. De nagyon igaza van a nemrég felfedezett teljes szöveg első kiadójának, főként Eckhardt Sándornak, hogy a fordítás szabad átültetés. Persze, csak úgy, mint a többi korabeli úgynevezett „fordítás”. Viszont a pásztorok, parasztok népi nyelven beszéltetése nem eredeti lelemény. Ruzzante és más olasz szerzők programszerűen végzik, és Castelletti is. Ellenben Balassi magyar szólásokat, közmondásokat, ízeket sző bele. Ez a lényeges. A művelt szerelmes Credulus, a pásztor azonban, aki maga a költő, a petrarchizmus hangján szólal meg, ám természetesebb áradással, igazabban, mint a mintaadók. Ezt a III. felvonás, echós versében lehet legtisztábban lemérni. Castelletti echós versének egyetlen vékony sora:

Chi mi risponde dal reposto speco? Echo! (RMDE. 1: 913)

milyen bő, szenvedélyes s eredeti magyar versszaknak vetette el piciny csíráját:

Ki felele nékem távul az erdőben?

Lőn ugyan valami szó.

Talán egyik tündér jár itt valamiért?

Vagy valamely nyulászó?

Ha ló nem nyerített, ki itt csörögtetett,

Levén lábain béklyó?

Ekhó! (RMDE. 1: 868)

Ez, e versszakon kívül tizenegyszer ismétlődik meg, tehát lényegében egy eredeti Balassi-verssel állunk szemben,¹ mely áradó vallomás s egyben drámai szöveg.

Valóban a pásztorjáték, a szerelmi dráma, az opera ősei sokágú, sokszerű lírai nyelvezetet formálgatnak, próbálgatnak, melyek lényegében két forrásúak: a magyar népi líra ősi formáiból, virágénekekből és széphistóriákból és Petrarca bő patakjából merítenek. A Comico-Tragoedia előképe az operának magyar földön, de ki gondolná, hogy az elkárhozott Gazdag siralma nyelvisztiztikai szerkezetében a népi „keserves”, illetve „sirató” egy ugyancsak szép példája jelenik meg:

Átkozott volt földön néktek engedésem,

Átkozott volt e világra születésem,

Nem áldott volt, átkozott volt,

Minden járásom s kelésem!

Átkozott volt, aki szült volt, e világra!

Átkozott volt, ki nevelt volt ily nagy búra!

Átkozott, hogy meg nem ölt volt,

Nem juttam volna e kínra! (RMDE. 2: 69.)

E „betét” valójában nem is beillesztés eredménye: a drámából fakad, természetes stílusalakzat. S szóról szóra ugyanezt mondhatjuk a Constantinus és Viktoria lírai monológjairól. A Kiadó is megfigyelte, hogy nyílt hivatkozásokon kívül Petrarca-émlékek is előfordulnak benne. Többről van szó: a

¹ Ez a fordítási indítékokból keletkezett Balassi-vers — eddig figyelembe nem vett — ősképe a költő „echós” költeményeinek: a „Dialogus, kiben úton járva a versszerző beszél Echóval”, valamint a „Colloquium octo viatorum et deae, Echo vocatae” címűeknek. A kérdés mélyen belevilágít Balassi alkotói módszerébe és a kor irodalmi elméleteibe, ezért külön kívánok vele foglalkozni.

magyarító vagy tán az ismeretlen szerző, úgy oldotta fel a Petrarca-versek egész sorát lírai panaszaiban, mint Kármán József a Petrarca-remeteségében. Mindjárt a nyitányban szól Constantinus Petrarca szavaival:

„De mi seb lehet ez? Micsoda tűz? Micsoda eltűrhetetlen kin? mely mia' sem nappal nem nyughatom, sem éjjel, az sok rendbéli gondolkodásaim mia nem alhatom, és elfáradt testemet sem nyugtathatom. Ha nem szerelem, micsoda tehát az, mit érzék? De ha szerelem? Az istenért micsoda? És mely nagy dolog lehet ez? Ha jó, honnan lehet, hogy ily kemény és halandó? Ha gonosz, miért, hogy kinlódása oly édes?” stb. . . . stb. . . . (RMDE. 2: 107).

A Constantinus és Viktória nyelve magyar és európai mű- és népdalból, epikus szerelmi énekekből, a görög-római regény és novella bonyolult, cizellált, érzéki és érzékeny leírásaiból szövődött össze csodálatos kárpittá: de általa előttünk áll készen és végérvényesen a régi magyar dráma lírai-szerelmes műfajának nyelve.

Számba vettük röviden a hitvitázó dráma, a politikai szatíra és tragédia, a pásztorjáték, a moralitás mint melodráma, a regényes lírai dráma nyelvezetét és meg kellett állapítanunk, hogy a magyar dráma régi mesterei tudták, mi a feladatuk a drámai nyelv terén: fokozatosan valószínűtlenek meg, de nagy tudatossággal. Hogy e drámai művek nyelve olyan atmoszféra-teremtő ma is, abban közrejátszik az egyes drámai típusok feladatának világossága, a szerkezetnek és hangvételnek a tartalom alá rendelése, a drámai összeütközés tisztasága és evvel együtt a hajtó szenvedélyek közvetlen kifejezése. E drámák szerzői a nyelvezet dolgában mindig a megfelelő forrásból merítettek, és a drámai nyelvet egyre bátrabban alakították: a kornak és küzdelmeiknek, alakjaiknak pontosan megfelelő, hatalmas erejű, új jelrendszert hoztak létre, és kedvük telt a magyar nyelvben, kifejezésük egyetlen eszközében. Párbeszédeiken, monológjaikon előmlik a beszéd öröme, a magyar nyelv forró szeretete. Ez a végkövetkeztetés s egyben számunkra a nem csekély tanulság is. Az első úttörőktől mindig van mit tanulni.

Kardos Tibor

Kölcsy archaizáló stíluspróbái*

1. Mielőtt tárgyamra térek, igaz kegyelettel emlékezem meg Kölcsy, a kiváló államférfi, költő, szónok és nem utolsósorban nyelvvédő érdemeiről — ha a születése 175. évfordulójára rendezett csekei ünnepségekhez képest egy kissé megkésve került is sor ez előadásra.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében A magyar irodalmi archaizálás című tervmunka történeti részén dolgozva mind szükségesebbnek láttam, hogy Kölcsynek idevágó törekvéseit legalább röviden külön is számba vegyem. Ő ugyanis irodalmunk, sőt egész nemzeti életünk fejlődésében sokkal jelentékenyebb alkotó volt, semhogy munkásságának ezt a részét fehér foltnak hagyhatná filológiánk. Szerintem okvetlenül kapunk innen is bizonyos adalékokat művészi munkájának, önképzésének teljesebb

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1965. december 7-i ülésén elhangzott előadás.

megértéséhez, s nem utolsósorban ahhoz, miként alakult a régies stílus szempontjából kortársaihoz való viszonya elméleti állásfoglalásában és írói gyakorlatában. Az archaizálásban követett eljárásait, forrásait, hatását stb. kifejtve remélhetőleg az akkori írók és olvasók anyanyelvi és stilisztikai műveltségére, eszményeire és korlátaira is esik némi világosság. Közben szóba kerülhetnek egyes kevésbé klasszikus egykorú költők és műfordítók jellemző eszközei, bizonyos ellentétei vagy párhuzamai stb. is. Ezekkel az alkotókkal önmagukért ügysem foglalkoznánk külön. Viszont a tágabb értelemben vett szinkron vizsgálathoz (Ballynak ide vágó gondolataira célok, l. Balázs János: III. Nykongr. 125 kk.), főként annak tisztázásához, hogy az egykorú közönség sejtethetőleg milyen stílusértéket érezhetett ki egy-egy nyelvi alakulatból, mindezt szintén ismernünk kell — nem pusztán az éppen tárgyalt mű valamennyi stílusesszközének belső rendszerét. Sőt ilyen kutatások nélkül alighanem azt sem tudnánk megnyugtatóan tisztázni, hogy a régiesítésben mi Kölcsénynek egyéni alkotása, s mi utánzás, tehát a történeti stilisztika némely fontos feladatait sem oldhatnánk meg.

A terminológiára, szemléletre vonatkozólag csak azt jelzem, hogy a „régies stílus”-t én sem tekintem társadalmi funkciója szerint alapvető, önálló „stílusréteg”-nek vagy „stílusnem”-nek (Rieselnél: *Gattungsstil*), hanem csupán „stílusárnyalat”-nak (*Stilfärbung*), sőt inkább csak „színezet”-nek (*Schattierung*); vö. Elise Riesel: *Abriss der deutschen Stilistik* 17—8; Fábrián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: *A magyar stilisztika vázlata* 5—12; Szathmári István: *A m. stilisztika útja* 511—3; stb.

2. Mint ismeretes, Kölcsénynek nemzeti múltunktól megihletett verseiben sehol sincs töményen szembetűnő nyelvi archaizálás, sőt még Perényiek című történeti drámatöredékében sem. Csak két — merőben eltérő — munkájában uralkodik a régiesítő stílusszándék: a töredékben maradt Iliász-fordításban s *A karpáti kincstár* című társadalmi elbeszélésben említett „mágyiás könyv” állítólagos régi magyar kéziratok emlékében.

Egyik sem tartozik a mai közműveltség körébe (az első csonka is), de az író fejlődésében eléggé fontos alkotások. Az egykorú irodalmi életben pedig nem csupán szerzőjük kimagasló egyénisége miatt voltak vagy lehettek viszonylag hatékonyak, bár keletkezésükhöz képest némileg megkésve jutottak a nyilvánosság elé. Az első az úgynevezett iliázi pör miatt keltett váratlan nagy feltűnést. A másik meg a költő halála évében (1838.) a közkedvelt Emlény zsebkönyv első közleményeként jutott először több-kevesebb olvasó kezébe, majd hamarosan újra, az összegyűjtött művek kiadásában.¹

3. Nézzük mindenekelőtt a verses fordítást. Az Iliászból ugyan H[orváth] K[ároly] szerint már 1810 táján kezdett Kölcsény fordítani (l. Pándi Pál szerk., *A magyar irodalom története* 3: 414), de a ránk maradt töredékeket („Homér Iliása”) Szauderék kiadásának 193. lapja szerint csak 1815—16-ban, illetőleg 1830. lapja szerint 1816—17-ben készítette a költő,² tehát már jó

¹ Az idézeteket alább a Szauder Józsefné és Szauder József gondozta 1960-i K. F. Összes Művei című háromkötetes kiadásból veszem; *A karpáti kincstár* archaikus betétjét azonban némelykor kénytelen vagyok közvetlenül az említett első kiadásból közölni. (Erre mindig utalok.)

² Az utóbbi jelzet van a Kerecsényi Dezső tanácsai szerint készült Franklin-féle ÖM. 194. lapján is. Magának a költőnek Szemere Pálhoz írt önéletrajzi levele szerint

egynéhány nyelv művelői-nyelvtudományi alkotása után. Így még 1809-ből való a „Jegyzések az Orthographia Ungaricáról”; 1814-ből a Jenisch-fordításán kívül a szóalkotásunkról írt három értekezés (vö. i. m. 1: 1316); 1815-ből pedig az utóbbiakkal is összefüggő, Szemere Pállal közösen készített „Anti-Mondolat” — nem szólván most olyan távolabbi előmunkálatokról, hogy például diák korában Kazinczy számára „titkon” lemásolta a debreceni kollégiumi könyvtárban hét lakat alatt őrzött Debreceni Kódexet (vö. MNy. 51: 79).

Mindezt azért kell ennyire hangsúlyoznunk, mert az ő Iliásának archaizálása pusztán a mögötte levő hatalmas magyar nyelvtörténeti ismeretanyag miatt is valósággal elképesztő. Legjobb barátja, Szemere Pál szintén érezte utóbb, hogy kevesebb több lett volna. Az Élet és Literatura első kötetében (1826.) A műfordításról címen megjelent mentegető sorai egyúttal megvilágítják Kölcsy műfordítói elgondolását s német mintáit is: „Oly költő, mint Homerus, ki már Herodot idejében messze-kor gyermekének tartatott, ki a nép fejedelmeit úgy ismeri, mint nyájpásztorokat, kinek minden soraiban az egész akkori embernyom csaknem gyermekes együgyűségben rajzoltatik, kinek nyelve, bár sok grammatikus kezeken keresztülment is, a későbbieknél ismételten szabadságokkal, kéj szerént összevont és kinyújtott szavakkal s magas és alacsony kitételekkel gátlanul ömlik: egy ily költő minden típusát elveszti, mihelyt annak nyelvén a régiség színe nem látszik: itt kor és nyelv és költő elválaszthatatlanok egymástól. [Jegyzete: Freilich musste einem feinen Griechen zur Zeit des Aristoteles oder gar der Alexandriner beim Lesen des Homer wohl eben so zu Muthe werden, als wenn wir ein Gedicht lesen, das etwa aus solchen Versen bestände: Als nun das Söhnelein des Königs herausser gekommen, gehete Hinz auf ihn, und drückete ihm die Hände. Becker.¹⁾ — Kölcsy oly Homért próbála adni a magyaroknak, a milyennel egy nemzet sem bírt, a milyennel egy nemzet sem fog soha bírni; mert oly hűséggel járt el tisztében, hogy origináljának még nyelvkorát is általhozta fordításába. Nem oly híven még hívebben volt volna, — ezt mondja Continak a Herczeg Emilia Galottiban, s a szóban van igazság. De való az is, hogy itt egy szükségtelennek látszó vonás, itt egy másik, ott egy harmadik, ha elhagyjuk, egészen más képet fog adni. Kölcsy nemcsak azt kérdezé: vajjon nem marad-e el egy vonás? hanem azt is, hogy Homér a Latiatuc [= Halotti Beszéd] korában a maga hőseit mint szólaltatná meg magyarul? Innen a digam-

ellenben „Egyszer eljöttél hozzám 1815-ben, s e jövetel következtése Homér fordítása lón” (3: 510). A Felső Magyar Országai Minervában 1826-ban megjelent első ének után ez olvasható: „végzém Csekén. November 30d. 1816” (1: 1300). A második éneket viszont az MTA kéziratárában levő, saját kezű átírása végén 1817 januárjának elejéről keltezi a szerző (1: 1300). — Az eltérésnek a mi szempontunkból különben nincs nagyobb jelentősége. És persze annak se, hogy Kazinczy — noha Szemere és Kölcsy egybehangzó tanúsága szerint (1: 455, 476 stb.) csak 1817-ben kapta kézbe az első ének kéziratát — 1823-ban kínos helyzetbe kerülén, minthogy annak idején önhatalmúlag mintául adta Kölcsy munkáját Vályi Nagy Ferencnek, majd ennek a mintát részben felhasználó fordítását még dicsérő szavak kíséretében ki is adta: elégtételül akár annak nyilvános igazolását is vállalta volna, hogy Kölcsy a maga fordítását már 1813-ban elkészítette (1: 459).

¹ Magyarul valahogy így tolmácsolhatom: Természetesen Arisztotelész vagy épp az alexandriaiak valamelyik pallérozott görög kortásának Homérosz olvasásakor olyan érzése lehetett, mint nekünk, mikor teszem ilyen verssorokból álló költeményt olvasunk: „Mikoron kedég az kerál fiacskája kivé jóne, Hinz elébe méne, és néki az ő kezét szorongatja vala” (T. J.).

más [itt: 'régies, elavult'] *vők*, a *látnája*, a hajtogatott participialitások . . . : szóval a régi szín" (Munkái. Bp., 1890. 2: 194–5).

Milyen archaizáló eszközökkel él tehát Kölcsey a maga Iliászában? Egészében találó a Szemere tollából idézett kortársi megfigyelés: az egykorú olvasók előtt is a nyelvtani régiességek egy része lehetett meglepő, olykor éppen érthetetlen. Engem azonban nem pontosan a *vők* vagy a *látnája* alak hökkentett, helyesebben hökkentett volna meg annyira (ha előfordulna) ebben a kissé magyar kacagányos, kócsagtollas homéroszi stílusban. Ezek ugyanis a magyar nyelvtörténetnek igazolt formái, csak épp az Iliász-fordításnak rendelkezésemre álló szövegkiadásában nem találom őket: Szemere vagy egy másképp archaizáló közbülső szövegváltozatra gondolt fönti megjegyzésében, vagy pedig hiba csúszott példaszóiba, mivel maga is rosszul emlékezett a szövegre, esetleg némileg belezavarodott a történeti alaktan szokatlan részleteibe.¹ — A „hajtogatott participialitások”-on meg nyilván a további toldalékkal ellátott határozói igenév (*lávám, látvád* stb.; *látvát*) típusát érti Szemere. Ez kisebb számban ugyancsak adatolt régi nyelvtani alakunk. Ha a Halotti Beszéd korából nem is, a XV–XVII. századból eléggé ismerjük. (Erről alább lesz szó.)

Hanem annál nagyobb csodálkozással olvastam a műfordításban a tárgyas elbeszélő múlt idő 3. személyeinek *-ja, -je* elemmel bővült változatát (talán e helyett írta Szemere a valóban jól ismert egykori feltételes módú, jelen idejű *látnája* formát): „azok oltárjoknak elébe | *Allitájak* az áldozatot” (1: 208); „Akkor elaprózták a többit s nyársra *vonájak*” (209 és 228); „Barna hajójokat ők ugyan a szárazra *vonájak*” (210); „Út azután egyenest, *föl* is *öltéje* a puha dolmányt” (215); „S végre [a díszes botot] Thüest Agamemnonnak hordozni *hagyája*” (218). Erre ugyanis a régi nyelvből egyetlen példát sem ismerünk. Simonyi Zsigmond ugyan a *várak, kérék* alakot szintén összevonásból magyarázta (< **várá-ják, *kéré-jék*), de rögtön hangsúlyozta is: „Ezek közül azonban a teljes formát már régi nyelvemlékeinkben sem találjuk meg” (TMNy. 617; vö. még uo. 600–2). Még kevésbé lehet persze adatunk az iménti *vonájak* alakulatra.

Azt eleve valószínűtlennek tarthatjuk, hogy a végletesen lelkiismeretes Kölcsey maga agyalta ki ezt a furcsa álrégiességet. S valóban: tudományos nyelvtörténetünk megalapítója, Révai Miklós következtette ki. Ez pedig egyúttal arra is rámutat, hogy milyen szakmai készséggel régiesített itt a Himnusz szerzője. Az *Elaboratio Grammatica Hungarica* (1806.) például a *vesz* ige megfelelő 3. szem. alakjait alkotórészeikre — mai műszóval: morfémákra — bontva így közli: *Ve-v-é, ve-v-é-je—Ve-v-é-k, ve-v-é-jek*; a többes 1. személyűt is ekképp: *Ve-v-ó-k, ve-v-ó-j-ők* (815); s ez a minta még később is sok paradigmában előfordul. Hogy Révai mily elméleti okon tartotta ősibbnek a föltételezett hosszabb alakokat, azt a 793. kk. lapon részletesen kifejti, s utal 1803-i *Antiquitates Literatvrae Hungaricae* című könyvének 56. és további paragrafusaiiban már korábban kifejtett gondolataira; sőt a nyelvhasználat akkori fokához mérten még „rokon nyelvi” megfelelőket is idéz a kikövetkeztetett forma elsődlegességének igazolására. Mindezt nem részletezem. Csupán

¹ A *vők* a reformkor küszöbén régiességgént is igen kivételes alak volt. A *látnája* típus kevésbé, de valamivel később: Czuczor Gergelynek Aradi gyűlésében (1828.) előfordul például a *megfejtéje, adnája* alak; Pázmándi Horvát Endrének Árpád-jában (1831.) meg egy egész sorozat: *tudnája, adnája, biznája, tennéje* stb., sőt egyszer csodálatsóképpen többes 2. személyben is: *bírnájátok* (147); és így tovább.

annyit jegyzek meg, hogy Révai e szóalakot részben igazoltnak vette, hisz a Halotti Beszédből is ezt olvasta ki: „Mennyi malasztban *teremt-é-je* — mi ösünket” (ElabGramm. 793). Egy pár efféle vélt alakot említenek továbbá Révai hívei is a Verseggy elleni vitáiratokban — de természetesen Révai nyomán.

Olvastuk főntebb Szemere szavait, melyek szerint költő barátja túlságosan is élt a toldalékos participialitásokkal. Pedig ebben neki is része volt. Ugyanis 1821-ben még saját befolyását s más írók ellenérzését is elismerve ezt írta a széphalmi literátornak: „Midőn több esztendőknél előtte [némelyeknek] . . . a' Csekei Iliász felolvasásával kedveskedém, a' szokatlanságokkal telyes mív szokatlan csudálkozással fogadtaték. Így vevé azt első kézzel Uram Bátyám is. Később az ítélet föléle Széphalomról oly formán jöve, mintha »nicht so redlich wäre redlicher«. Legközelebb Döbrentei botlott meg benne; mert, ugymond, az archaismusok rögszék, 's a' magyarság sötéten-régi. Különös. Én pedig épen ezen borúvilágot nem győzőm eléggé szeretni és böcsülni. [Bekezdés.] . . . Ha e' tulajdonság [= a 'régi kor' színe] nem sajátja e Homernak, 's nem olytén lény sajátja e, melly a' másolatból elmaradhatatlan? E' kérdés hátulsó része sub Judice est ['elbírálás alatt van'; utána új szakasz]. . . . Kölcsynek Iliászt akarván mentegetni, egyszersmind az Uram Bátyám Ossziáni fordításának is apologiát tarték. Így érzemények között valék én akkor, midőn az Iliászt Kölcsyünkkel a *Latia tuc feleim* korából szóllaltatám meg. Hubának Bardusát [= Balla Károlyt, lásd alább] is én térítettem elavult participialitásainkra 's egyebekre” (Kazinczy: Lev. 17: 487—8).

De lássunk mindenekelőtt néhány mutatót ezekből a régiesen toldalékolt igenevekből! *a)* Személyragos alakok: „az [= Chrües] jöve gyors gályáihoz a danaoknak, | Végtelen árt [= váltságot] *hozvája*, miért megváltsa leányát” (194); „adják | Isteneink néktek, *bírvájok* olympi lakokkal, | Földülhatni Priam várát” (uo.); „Mondsza, ha tudsz, bennem *bizakodvád*, bármi jövendőt” (196); „Rá komoran *névvéje* felelt gyorslábu Achillevs” (198); „te pedig benn szíved emésztet | *Bosszongvád*” (202); „*Félbeszakasztvája* őt így szóltott isteni Achillevs” (203); stb. — *b)* Tárgyragos (határozói) értelmezőféle: „Megleli majd Odyssevs, . . . | *Allvát*” (220). — Előfordul a személyragos meg a ragtalan forma együtt is, mellérendelő viszonyban; így például: „Achillevs | . . . külön üle *kiválva*, | Ősz tenger partján, *névvéje* a barna habokba” (205). Van *v* tövű adat, melyet első olvasásra alig tudtam megkülönböztetni a főntebb tárgyalt, hosszú elbeszélő múlt idejű alaktól: „Kit *vívéje* azután oltárhoz gondos Odyssevs, | Atyjának keziben letevé” (208); „mikoron gyors gályáikra fölhágtak | Árgosiak balsorssal halált Trójára *vívéjek*” (226); stb. — Olykor pedig a versritmus miatt kiejtésben megcsönkul az igenév személyragja, tehát a fülhöz szóló szövegben még a nyelvtörténetben jártas olvasó is aligha ismerhette volna fel a fordító szándéka szerinti értelmet és stílushatást. Ilyen az iménti *Félbeszakasztvája* öt példa is (ejtsd: félbeszakasztváj' öt); stb. Márpedig a félhomály sejtelmességét nem tagadnám ugyan, hisz Kazinczy is ezt írta Ossziánjának nyelvéről: „illik a régi ismeretlen világ ismeretlen történeteihez az ismeretlen szó” (idézi Zolnai Béla: Nyelv és stílus 269); az archaizmusoknak a jelentés és stílushangulat szerinti érthetőség általában mégiscsak fontos kellékük (vö. Martinkó András: Nyr. 78: 369 kk.). A „ködös-homályos ének” egyébként is Ossziánhoz illet, nem „Homér”-hoz! — Mint a nyelvtani régiítés miatt gyakran megesik, itt is nemegyszer teremt a környezet („konstellá-

ció”) nyelvtörténeti szempontból erőszakolt vagy épp lehetetlen grammatikai-lexikai csoportosítást: az 1800 táján már nem eleven toldalékolás például a nyelvújítás előtt még aligha eleven igetőhöz is járul (*bosszongrád*); vagy vele azelőtt sohasem használt más eszközök mellé jut (mint főtebb a *birvájok* a kirívóan újszerű, nyugat-európai mintájú *olympi* alakulat társaságába); stb. De az efféle egyenetlenség valóban mindennapi jelenség ma is régies szövegeinkben, s — a legkirívóbb példákat nem nézve — 1820 táján aligha zavarhatta nagyon a stílus művészi összhatását.

Természetesen itt is jogosan vethető fel az a kérdés, hogy honnan ismerhette meg a régiesen toldalékolt határozói igeneveket Kölcsey, illetőleg Szemere, aki — úgy látszik — ez ügyben sugalmazója volt. Nos, legfőképpen megint csak Révai Miklósnak történeti háttérny tudományos nyelvtanára gondolhatunk. Ezt mindketten többször emlegetik is leveleikben, munkáikban. E könyvben a „[participium] temporis praeteriti primi, aptivs vero participium aoristvm”-hoz fűzött *Observationes* [’Megfigyelések’] fejezetében (i. m. 798 kk.) elég sok régi adatot találunk rájuk; két mintaszót végig is személyragoz a szerző (vö. III. Nykongr. 236 kk.). Érdekes persze, hogy Szemere 1809-ben még eléggé epésen írt arról, hogy Horvát István meg más révaiánusok miképp kelletik a *rakva* toldalékolását (továbbá a birtokos személyrag egyeztetését s bizonyos többeshasználatot): „meglehet, hogy a bakszakállú grammatikusok miatt így kelletik beszélnünk: Halgass, te ördögök ördögök! Az elviseltettek köntösök *rakvák* szennyekkel; én pedig a szennyel *rakvadás* köntöst nem hordom . . . Risum teneatis amici!” (’Tartsátok vissza kacagásokat, barátaim!’; lásd Sz. P. munkái 3: 17—8). — Arra ellenben Kölcsey kéziratosa fordításánál régibb példát nem ismerek, hogy a fönti igenévi alakokat a szépirodalom archaizmusként alkalmazza. Kölcsey tehát nyilván Révainak és iskolájának hatására járt el így, még ha Szemere ösztökélésére is. (Megjegyzem, Szemere a saját költői műveiben — már a kiadottakban — egyáltalán nem használt ilyen régi formákat; még Körner Zrínyijének fordításában is alig van archaizmus.)

Minthogy eszerint a két legkirívóbb nyelvtani régiesség dolgában szakmai szempontból Révaira támaszkodott Kölcsey, arra is gondolhatnánk, hogy általa a n tőle vette régiességeit. Ám nem így van. Persze lehet, hogy például a Halotti Beszédből ismeretes *mérett* ’miért’ szintén Révaiból került be a trójai háború nyelvébe: „*mérett* némultatok így el?” (225) — a prozódiai okokon fölül. Talán még némelyik hiátustöltő *v*-s tőalak is, ha nem táji eredetű, vö.: „S üstökös argosiak *sűrűven* rája nyilaztak” (235; de már a 198. lapon levő *fővek* nem épp ilyen, hisz alapalakja is használatos *v*-vel: „akar . . . minden közt *főv* lenni” uo. 203). Csakhogy Kölcsey nem egyetlen könyvből szerezte nyelvi ismereteit: ezt nyelvészeti tárgyú munkái is igazolják. Tudjuk, hogy falujának, *Csekének* nevét — mint sok kortársa — ő is Csáti Demeter XVI. századi éneke szerint fejtette meg (vö. Horváth János: Tanulmányok 162). S az sem lehet véletlen, hogy épp e szokatlanul régiesítő műfordításának idején — és persze az ortológusokkal való vitái közben — egy 1816-i levelében így bátorította harcra Döbrentei Gábort: „térjünk az igaz filológiának útjára, melyre vizsgálat s a nyelvnek története vezetnek . . . keressük elő a régiség kincseit; a legrégebb kéziratú Bibliában, Illyésben, Zrínyiben s többekben már régen auktorizálva találjuk azt, amit ezek a vízzel bővölködő Gottschédek íróinknak újabb műveikben kárhoztatnak. — Kicsiny az, akit a nagyobb sereg lármája félelemre hoz: mert vagy nem bír illő bátorsággal, vagy

járatlan a maga mesterségében; s principiumokat nem kapott...” (ÖM. 3: 240).

Szépirodalmi stílusunk gazdag színskálájának első tudatos kialakításakor, tehát a felvilágosodás korában az archaizálásra is — mint ismeretes — jó néhány híres minta keletkezett már addig: az Uránia történelmi novellatöredékén kívül (l. legutóbb Tompa: A fevesztesség régies nyelve és Kármán József szerzősége: MNy. 62: 1—17) főleg Csokonai és Kazinczy alkotásai. Ezeket Kölcsy mind jól ismerte. Lehet tehát, hogy a Halotti Beszédbeli *feleim*-formájú alakulatok akár Dugonicstól vetődtek el az Iliászig: de ez csak lehetőség maradhat. Elképzelhető, hogy a felújított *esk* főnév (például Kölcsy 1: 196: „tégý nekem *esket*”) meg az újonnan elvont *esk* ige (így uo.: „*Es kem* Apollonra”) talán néhány más szóval együtt Kazinczy régies szép-prózai munkáiból jutott el Kölcsy akaratából egészen — Trójáig (vö. Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában. Bp., 1963.). Csakhogy 1815—20 táján nem egy olyan nyelvi eszköz, amely régies tárgy esetén és egyértelműen archaikus stílusesszközök társaságában maga is ódon hangulatot sugárzott, már belekerült a nem régiesítő irodalmi nyelvi eszközök szférájába is, s Kölcsynek levelezésében, verseiben, tanulmányaiban, beszédeiben is szinte lépten-nyomon előfordult: választékos irodalmi nyelvi elem lett (vö. Balázs János: Nyr. 76: 181—2). Nincs tehát okunk arra, hogy mondjuk a *-tanak*, *-tenek* toldaléksoros múlt időben, az *-and*, *-end* jeles jövő időben, a *legügýesb* (i. h. 196) vagy *legúndokb* (221) típusú fokjeles alakban, a *lön*—*lön* stb. fajtájú elbeszélő múltban (a Parainesisben még *völ* is van!), a Himnuszból ismert *villámidat* jellegű személyragos többesben, a *-sza*, *-sze* partikulás emphatikus felszólító alakokban stb. mégis épp a „veneranda antiquitas” (’tiszteletes régiség’) nagy nyelvész apostolának, Révainak közvetlen hatását keressük Kölcsy műfordításában. Sem arra, hogy talán az *-iglan*, *-iglen* ragos, a *mikoron*, *egykoron* stb. raghalmozásos alakban vagy a *hatalmmal* (i. h. 195), *fejedelmhez* (uo.) típusú mássalhangzó-torlódásokban stb. teszem éppen Kazinczy hatását lássuk — és csakis ezt. Az efféle elemeket a nemzeti múltért, különösen a nyelvi régiségekért lelkesedő akkori írói közhangulatban már nem lehet csak Révai tanításával vagy Kazinczy Ossziánjának a hatásával magyaráznunk.

A művészi stílus tekintetében mindenekelőtt ezt a máig ismétlődő kérdést veti föl a csekei kísérlet is: szabad-e egy régen nem archaizáló stílusban létrejött szöveget a műfordítónak feltűnően más népnek más korára, társadalmi viszonyaira emlékeztető régies nyelven tolmácsolni, s egy naivan népies stílust tudományos ritkaságokkal megtűzdelni? Most tehát nem az olyan — pusztán patinásan irodalmias — stílusra gondolok, amely a maga egykori „archaizmusával” nem épp a magyar múltnak ezt vagy azt a korszakát idézi föl az olvasó előtt. A sejtelmes hőskor iránti rajongást sugárzó, mesterkétebb (és utóbb úgyis hamisítványnak bizonyult) ossziáni énekeket valóban nemigen lehetett (kellett) volna csak a neologizmusoktól hemzsegő akkori szentimentális kifejezésekkel hatásosan lefordítani. Ebben Kazinczy az alig-alig régiesítő Batsányival ellentétben a maga régiesen ható tájszavaival, egyénies szóalakjaival és valóban a régi nyelvből vett eszközeivel jogosan vált sokak mintájává (vö. Maller Sándor: Ossian Magyarországon... Debrecen, 1940.). De Kölcsy Homéroszában ehhez képest is sok a rejtvénytyszerű nyelvtani régiesség. — Egyébként szerintem élő nyelvek esetében még mindig természetesebb, ha az idegen nyelv régies-régi állapotát

mutató, bár nem archaizáló stílusban készült alkotásokat a fordítók — így a magyarok a XX. században is igen gyakran — többé-kevésbé régies nyelven tolmácsolják közönségüknek: ahogy ódonságuk immár az eredetiben is elhátárolja őket a mai angol, orosz, német stb. nyelvtől. De holt nyelvek esetén azóta sem szokás így dolgozni, még ha Kölcey és Szemere hivatkozhatott is Vossék német mintájára.

Persze mindezzel igazában nem válaszolni akartam a fenti kérdésre, s másfél évszázad múltán megdicsérni ezt vagy kárhoztatni azt a műfordítói kísérletet. Pusztán mások gyakorlatahoz és ítéletéhez akartam hasonlítani Kölcey eljárását. — Mivel tehát a nyelvi régiesítés nem tartozéka maguknak a homéroszi eposzoknak, nem lepődhetünk meg azon sem, hogy a plágiummal vádolt Vályi Nagy Ferenc rendesen csak a kirívó archaizmusok gondos le h á n t á s a u t á n vette át a Kazinczytól mintaként ajánlott Kölcey-szöveg kifejezéseit (ahol tudniillik átvette). Abban a lajstromban, melyben Szemere annak idején Kölcey tudtával és beleegyezésével közzétette a plágium bizonyítékául tekintett szövegpárhuzamokat, világosan kitűnik ez. Elsősorban is Vályi Nagy nem vett át egyetlen *alkítájak*-féle, tehát „vélelmezett” múlt időt sem. Elkerülésére vö. az ŐM. 1: 468. lapon kezdődő jegyzékből: (Kölcey) „Barna hajójokat ők ugyan a szárazra *vonáják*” [így, nem *vonáják* alakban!] ~ (Nagy Ferenc) „Barna hajójok, ezek mingyárt szárazra *kihúzák*...” De véges-végig eltűnik az átvételkor a határozói igenév személyragja is: (K.) „Senki is én *élvém* Rád, hogy erős kezeket nem téssen...” ~ (N.) „Senki is én *élvén* — Rád terhes kezeit nem vetheti...”; (K.) „Rá komoron *nézvéje*, így szól gyorslábu Akhillevs” ~ (N.) „Rá komoran *nézvén*, felel a gyors lábas Achillevs”; (K.) „... vélem, hogy itten Tiszteletlen *lévém*...” ~ (N.) „... de úgy hiszem itten Becstelenül *lévén*...”; (K.) „*bírvád* kutya-szemmel...” ~ (N.) „Te ki *bírsz* ebszemmel...” stb. És emellett néhány kevésbé szembeötlő régiességet is kigyomlált Vályi Nagy Kölceyből.

Idéztem fentebb Szemerének 1821-i levélrészletét, mely szerint ő nemcsak Kölcey műfordításához ajánlotta annak idején a „participialitásokat” meg egyéb régies alakokat, hanem Balla Károlynak a magyar hőskorba átplántált ossziáni énekéhez, a Hubához is. Nem érdektelen most megnéznünk, mily meglepően beszél 1829-i bírálatában a Hubának e formáiról Kölcey (Cselkövi néven), mélységesen hallgatva arról, hogy a homéroszi nyelvben ő már megkísérelte ezeknek a felhasználását. Íme, a nem idevágó anyagot elhagyva: „a szerző merészkedett participiumainkat, a régiéknél ugyan szokásban volt, de már hosszú idő oltá szokatlanná lett módon használni. Figyelmet érdemlő konstrukciók az ilyenek:... *Belénk útközvéjők...* *Halált keresvéje lerogytán...* *Ellenünk vezetvéd vitézeidet...* — Azok, akik a magyar nyelv régi monumentumaival s Révainak munkáival ismeretesek, könnyen meg fogják ezen formákat ismerni; s recenszenssel együtt megújítják sajnálkozásokat, hogy ezen kincseink az idő viszontagságai közt elhullottanak. Azonban nem hihető, hogy valaki csak remélhesse is ezen formáknak helyreállítását; s ez az oka, miért a szerzőnek ezen merészsége miatt szerencsét nem kívánhatunk... A görög klasszikusok fordítójának megbecsülhetetlen hasznát tennének az ilyenek. Az pedig, aki Homért azon ideál szerint akarná magyarrá tenni, melyet a német fordítók Vossnak próbái oltá kezdettek szemmel tartani, nem tenné rosszul, ha az ilyen elavult formákat a magok szokatlanságában is haszonra fordítaná. Ezáltal, a nyelvbéli nagyobb hajlékonyságon kívül, még azt is nyerné, hogy az eredeti művnek az a *régi színe* is láthatóvá, érezhetővé

lenne... A kérdés csak az, hogy az ilyen próba mennyire fogna szemet és fület gyönyörködtetni? s ha a próbáló merészségét a filológus olvasó megengedni, a nem filológus olvasó pedig kedvesen venni jónak látnák-e?” (1: 656–7). Kölcsy tehát egy érzelmes-regényes magyar hőskori mondában helyteleníti a ragos igenevet, de a klasszikus fordításokban, kivált Homéroszéban most is ajánlja használatát, ha aggályai immár vannak is.

Ezek után az sem lehet véletlen, hogy következő teljes Homérosz-fordítónk, Szabó István sok egyéb furcsa magyar régiessége mellett (így a *tálatos* szót is belevonja a homéroszi nyelvbe) és tömérdek merész neologizmusa társaságában (például *tábornok-okat* és *delnő-ket* is emleget) egypárszor szintén él a személy-, illetőleg tárgyragos (meg a Kölcsyénél itt nem használatos *-k* többesjeles) határozói igenévvél. Az 1846-i Odyssea-kiadásból idézem például: „sietőleg igettek | Lebke hajóink, tengerapályt *advája* Kronion” (29–30); „Ezt hozván . . . | *Tömvét* meggyaratott fonalakkal” (43); az 1853-ból való Iliász adatai közül: „végezte beszédét, | Csak keveset, de igen helyeset *mondvája*” (63); „jogarát földhöz sujtotta, *díszítvét* | Fényes arany szegművekkel” (10). De abban is része lehetett Kölcsy próbálkozásának, hogy a jelzett alakok már a reformkori epika magyar tárggyal kapcsolatos régiesítő nyelvében — ha szórványosan is — szintén helyet kaptak. Czuczor Gergely Aradi gyűléséből (1828.) idézem: „kaczagott, *vélvéje* bolondul, | Hogy” (Poetai munkái. 1836. 194); Vörösmarty Mihály Széplakjából (1828.): „Fölkel . . . , *hallvája* örömmel” (ÖM. 2: 381); stb. Így érthető az is, hogy Kisfaludy Károlynak Hős Fercsi című stílusparódiája, mely 1829-ben a Szemere szerkesztette Muzáronban jelent meg, a divatos epikai stílusnak sok más archaikus elemével együtt ezt is gúnyosan alkalmazta: „Megfordul . . . , *tudvája*: jókor futni nem szégyen a' hősnek” (Elb. 1831. 2: 222).

Mindamellett Szabó István munkái után homéroszi műfordításainkban is vége szakad a Kölcsy javasolta igenévhasználatnak. Devecseri Gábor mai szövegeiben már nemcsak a nem közérthető archaizmusoknak nincs helyük, hanem a természetes „fogalmi” régiességeken kívül (mint: *áldozat*, *sátor*, *pajzs*, *dárda*) körülbelül semmi ódon elemnek. Még az Arany János-i ihletésű, népiesen patinás nyelvi eszközök is általában nyomtalanul eltűntek, noha ezek Baksay Sándor vagy Mészöly Gedeon homéroszi nyelvét még századunkban is sajátosan színezték.

4. A karpáti kincstárt H[orváth] K[ároly] az említett nagy modern irodalomtörténeti összefoglalásban 1833-ból keltezi (3: 434). Legfőképp a pontos lélektani megfigyeléseket és a babonás ábrándozás ellen küzdő racionalizmust becsüli benne. A kincsvágnak és hiszékeny csodavárásnak monomániás elhatalmasodását festve mármost Kölcsy ügyesen alkalmazza motívumul azt is, hogy Erdőhegyinek kezébe kerül „egy ócska kézirat”, melyben a kincs misztikus történetét „a tudós (Fabricius) ifjúkorában írta le, mint népbabonát” (Horváth János szavai, I. Tanulmányok 201). A regényes mozzanat tehát egy társadalmi hibánk megbélyegzéséhez tartozik itt, s a józan közgondolkodást segíti. Az pedig, hogy az állítólag 1599-ből való kézirat nyelve csakugyan egészen régies benyomást kelt: regényes-„mágiás” tartalma ellenére is — érdekes ellentmondásossággal — már az irodalmi archaizálásnak a realizmus irányába eső felhasználását jelzi.

A racionalista írói szándékból s a nyelvi régiességnek ehhez simuló tendenciájából folyhat e stílusnak jellege is. A mű fő mondanivalóját

szolgálva, a józan szellemnek megfelelően keletkezési korához viszonyítva eléggé cikornyátlan, bár művészileg igen sokoldalú. Amolyan *állítójak* jellegű rejtvényekkel már nem szolgál a szerző, sőt ragos határozói igenévvel sem. (Még a közben ismertebbé vált, *-k* jeles igenevet sem alkalmazza, holott a Parainesisben ő is él a *széjjelszakítvák* állítmánnyal.)

Ellenben sok régi es egyedi szóalak fordul elő a kis betétben. A határozott névelő például — ha egyáltalán ki van téve, l. alább — mássalhangzó előtt is az formájú: „az harmad ütésre az kőfal megnyilamlék” (312); stb. Csokonai Dorottya-jának archaizáló summázásaihoz képest (vö. MNY. 51: 77) ugyan kis számban, de akadnak *i-ző* stb., tehát az irodalmi nyelvi egységesülés előttre utaló alakok is: „*mikípen* felejtkeznek el [Isten] emberről” (1838-i kiadás 42; Szauderék szövegében ellenben már *miképpen* és *emberről*); „vigyázz, *mikípen* a' mit hallandasz, eszedben megtartsad” és „jól eszedben tartsd, *mikípen* szűkségen felül vened nem szabad” (1838-i kiadás 42—3, bár uo. 41 *miképen* is van; Szauderék itt is mindig a mai helyesírást követték). A *pedig* szó mindvégig abban a változatban fordul elő, amelyet a XVI. században Sylvester János egyedül helyesnek jelölt meg (vö. Balázs János: III. Nykongr. 130): „Én *kedig* lelki alázatban bementem” (312) stb. Régi es ez a hangalak is: „ott a zöld *fűön* fémlík vala [a vessző]” (312); az *holott* (uo., 'ahol'). Van továbbá egy sor alkotás módja vagy jelentése szerint elavult szava is, de ezek a XIX. század első felében régiességként jobbra megtalálhatók: *ajándokkal* (312); *megnyilamlík* (uo.); „egész *marhám* ['vagyonom'] szörnyű pusztulásra jut vala” (uo.); „egy ércből *koholt* vessző” (uo.); *sáraranyból* (uo.); stb.

Még nagyobb számban használt azonban Kölcsey olyan nyelvtani (ragos) szóalakokat és szószervezeteket, melyek korának válassztékos irodalmi nyelvében nem régiességként is éltek. Ilyen mindjárt a határozott névelővel való takarékoság, például: „*Nagy sok nyomorúságba esttek* közt az ur' haragja szegény fejemen is betelyesedék vala” (eredeti írásának bemutatása végett ezt is az Emlényből idézem, 42. l.). Az időhatározói mellékmondat egy csoportjának feltételes módja is ilyen: „*Midőn írának* 1599 esztendőben...” (310); „*Midőn... már ott volnék...*” (312); vagy a mennyiségjelzős szó többes száma (latinosság ez is, bár Révai Miklós és köre ezt általában igen védte): „*45 házak*” (311; ám egyes szám is akad a régi es iratban); a birtokos jelzőnek határozott névelő nélküli személyes névmással való kifejezése: „az embereknek ő bűneikért” (310; vö. nem archaizáló környezetben e korból Tanárki János 1807-i Plutarchos-fordítása 1: 2. lapjáról: „ő elei között”); a *ki* vonatkozó névmásnak nem személyre vonatkozó alkalmazása: „ő népét meglátogatja szenvedésekkel, *kit* is békével túrni keresztyén ember dolga” (311; az 1838-i első kiadásban még *túrni* és *keresztyén* van!); stb. Természetesen számtalan sok ide sorolható összetett múlt idejű igealak is előfordul (*dühösködik vala, maradának vala, lőnek vala* stb.), az *-and*, *-end* jeles jövő s az elbeszélő múlt idő alakjairól nem is szólva. Régi es névszói ragosnévutós forma csak helyyel-közzel olvasható: „e siralomnak közepette” (311); *mikoron* (312); stb. Itt említem meg, hogy több úgy-ahogy elavult kötőszó és utalószó is előfordul: *mivelhogy* (311), *Miért hogy* (uo.), *Annakokáért* (312) és *annak okáért* (uo.), *annakutána* (uo.); a *ki*, *kedig* már főntebb szóba került. (A szórend stb. néhány hasonló részletét most nem elemzem már.)

Számba vehetünk ezenfölül több régi es egyházas kifejezést, megszólítást, idegen szót (nevet) is: „Szent Mihály hava 15dik napján” (310,

keltezés); „Oswald Kerestély, úrnak szolgálja!” (311, megszólítás); „az pátert, kit Ezéchielnak hívnak vala” (312, kódexeinkből ismert kolostori nyelvhasználat); stb.

Láthatjuk, hogy ez a régiesítés már korántsem romantikusan túlzó, az irodalomolvasók nagy részének nem érthetetlen vagy rejtvénytyszerű. (A természetesebb stíluszándékot jelezheti, az írónak régies nyelvünkhöz való tárgyilagossabb érzelmi viszonyát mutathatja talán az is, hogy mikor a novellában a megszállott Erdőhegyi felolvassa társainak a „mágyias” könyvnek ez ódon szövegét, ők — elalszanak rajta.)

Mondanom sem kell, hogy régies nyelvű részeknek történeti regénybe vagy novellába való iktatása eléggé ismert eljárás a magyar szépirodalom történetében is. Prohászka János az írói archaizálás nyelvi eszközeit sorra véve leggyakoribb fogásnak éppen a régi nyelvemlékek, szövegek, dalok, énekek beleszövését tekinti (Nyr. 76: 190). Kölcssey azonban — láttuk — abban igényesebb, hogy maga alkot ilyen emléket, s ez korának lehetőségeihez képest művészileg igen magasrendű: széleskörű nyelvtörténeti tudáson kívül pompás történeti stílusérzékre is vall. A helyesírás régiesítésére nemigen tart számot (pedig Kazinczy is, Csokonai is adott már rá példát), még kevésbé a pusztá nyomdatechnikaira (ahogy annak idején Kazinczy fraktúr — német — betűvel szedette Keresztes Bálint című románcát, 1829-ben meg Balla Károly is a maga Huba című Osszián-utánezatát — sőt majd még Arany is így fogja szedetni a Buda halála címeit). Ebből persze némi ortográfiai egyenetlenség fakadt, de ez aligha zavarta meg az egykorú olvasót. Feltűnő neologizmus nincs a szövegben; vagy csak olyan, amelynek úgyis régies hangulata volt. Ilyen a talán Kazinczy archaizálásaiból vett *csarnok* főnév: „Mikoron ... az kőszikla megnyilamlott vala, bementem; és hosszú, tágas *csarnokba* juték” (312); vö. Ruzsiczky Éva i. m.

Pedig a kortárs írók átlaga még nem így dolgozott. Nyilván nem is nagyon tudott volna ilyen szakértelemmel fogalmazni, s a közönség így is tapssal fogadta műveit. Kisfaludy Károly Tihamérját (1824/1825.) például ugyancsak jellemzi a nemzeti múltért való romantikus, helyenként erősen ossziáni ízü, borongó lelkesedés. Elég első mondatát idéznem: „A' hajdankor' hős vonásin fellengve múltat a' buzgó maradék; 's a' lefolyt idők' homályiból világos árnyék gyanánt tűnnek-fel a' bátrak, kik, nemzetök' méltóságát érezvén, csillagbetűkkel írák nevöket a' századok' könyvébe” (Elb., 1831-i kiadás 1: 3). Mindamellett mikor benne Róza „magyar nyelven, ezen dalt éneklé”, csak az 1820-as évek legdivatosabb magyar lírai hangját halljuk. Vö.: „Itt 'a langyos ég' virányin | Édes illat tévedez, | 'S a' mult nagykor' omladékin | Hóskivánat ébredez” stb. (i. h. 1: 16). — Jósika Miklósnak A' csehek Magyarországban című regényében (1839.) pedig Mátyás király Szilágyi Mihálynak is majd csak az egykorú öregebb nemesek bonyolult és idegenszerű magyar stílusában ír levelet: „Üdvözetünket kegyelmednek bátya! — ... Ezután ha véli kegyelmed, jobb szeretnők levél helyett magát látni ilyen állapotban mint kérőt; illőbbnek híven: hogy mi írjuk meg kegyelmednek ha mit tenni szándékozunk, nem kegyelmed nekünk, a' mit velünk akar tétetni. In reliquo etc. — Mathias Rex” (2: 136—7). S még ahol egy-egy ilyen írónk erősebben régiesíti is az effajta betoldott írott szöveget (az írásképet szinte sohasem patinásítják archaizmussal), ott is inkább csak a Kölcsseynél végül említett régies szólamok, latin kölcsönszók jelentkeznek bővebben. Így Jósikának egy novellájában („Most és egykor”) egy 1540-i keletű levél biztosítja a bitorlók ellené-

ben a törvényes örökösnek az ősi vagyont, de archaizálás dolgában ez sem ér fel Kölcsény előző próbájának művészi szintjéig, s korban sem annyira régies: „Istentől minden jót kívánunk kegyelmednek. Tudja kegyelmed, hogy, mint minden jó keresztény, inségemben és nyomoruságomban és az embereknek gonosz praktikája ellen az Isten irgalmához szoktam folyamodni. Nem akartam hitelt adni kegyelmed insinuationinak . . . De mikor az ő szent kegyelme rajtam, érdemetlen szolgálóján, könyörült, és halál torkából kiszabadított, egyzsersmind elmémet is fölvilágosította, és félelmet plántált szívembe . . . látom, hogy a kik dühös boszuállásból méreggel törekedtek életemre, nem fognak mindaddiglan megnyugodni . . . Elhatároztam tehát magamban . . ., a mi készpénz maradott, és aranymarháimat összeszedni . . . Kegyelmednek penig átkom alatt, melly érje hetedízíglén és az sírjában se hagyjon nyugtot, lelkére kötöm” stb. (1847: Regényes képzetek 1: 206—9).

A kritikai realizmus erősödésével természetesen az ilyen, történeti széprózába iktatott okmányok, levelek stb. lassan valóban egyre hitelesebbek, ahogy Prohászka János kívánta. Olykor már nem is annyira régiesek, mint inkább régiek. Elég a Mórícz Zsigmond Erdélyébe szőtt, közismerten történeti hitelű szövegmintákra utalnom. S persze a nem régies nyelvű „régí szövegek beiktatása sem volna merőben művészietlen eljárás. De ez már mesze vezetne Kölcsény munkáitól . . .

5. Kölcsény két régies szövegezése tehát egészen eltérő ízlésű, eredetiségű, mondanivalójú, keletű műben maradt ránk. Eszközeikben természetesen szintén hatalmas különbség mutatkozik. Az elsőt ma öncélúbbnak, az egykorú nyelvtörténeti ismeretekhez képest kockázatosabbnak látjuk, s csupán elvi érdekű problémái és Kölcsény fejlődése, további hatása szempontjából tartjuk fontosnak. A második már gyakorlati megoldása szerint is tanulságosabb, időállóbb egység az egyébként már kissé avult stílusú novellában. Ez a kortárs írók hasonló betoldásaihoz képest kivált ragyogó teljesítmény. Jellemző az is, hogy éppen a regényes-babonás pénzlesés elleni eszmét segít kifejtetni, a csaknem realista lélekrajzot elmélyíteni. Csupán egyben közös a két stíluskísérlet: régi nyelvünk pompás ismeretére vallanak, sok elméleti tanulmányt igazolnak. Tanulságuk jól kiegészíti azt a képet, melyet a költőnek anyanyelvünk jogaiért mondott beszédei, nyelvművelő stb. tanulmányai, a Parainesisben az anyanyelvről kifejtett pedagógiai elvei tárnak elénk.

Tompá József

Az anyanyelvi oktatás hatásfoka és a tanári szemlélet

1. Az anyanyelvi oktatás hatásfokának alacsony szintje közismert. Sokak gondja s régi gondja már.

A Szegedi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékén sem új keletű az a törekvés, hogy felderítsék az eredménytelenség rejtettebb okait. Az 1964–65-i tanév elején készített felmérés elsősorban a pedagógus személyiségére utal. „Az olyan pedagógusra, aki nem ismeri fel az anyanyelvi oktatás tantervi anyagában a széles körű alkalmazhatóságot, az általános iskolához viszonyított újat, nem látja tárgya helyét a művelődési folyamat egészében, nem ismeri növendékei lappangó érdeklődését, adottságait. Nem látja be, hogy tanítványait nemcsak aktivitásra kell nevelnie, aminek már eleve feltétele a motiváció, hanem kötelessége a tanítványok alkotó tendenciáinak feltérképezése, az alkotásra motiválás is” (Békési Imre—Zsolnai József: Anyanyelvi oktatás és motiváció. A Szegedi Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1965. 303).

Mivel meggyőződésünk, hogy elsősorban a tanári szemléletben kell keresni az eredménytelenség okát, az 1965–66-i tanév felmérését már ebből a szempontból végeztük el. Húszperces írásbeli feladatot adtunk 76 elsőéves magyar szakos hallgatónak. Így vezettük be:

„A sok jelentkező közül maguk jutottak be a főiskolára. A magyar szakot választották, erre készültek már középiskolás éveikben, ezt akarják tanítani talán egész életükön át. Ha nem sikerült volna a felvételi vizsgájuk, esetleg már tanítanak is — képesítés nélkül. Most képzeljék el, hogy így történt! Kikerültek tanítani, s fel kell készülniük az első nyelvtanórára, amely az egész évi munka sikerét megalapozhatja.

Miről beszélnének a tanulóknak? Van-e mondanivalójuk a nyelvtanóráról, a nyelvtanról, a nyelvről, a magyar nyelvről? Harminc gyerek várja első órára a nyelvtanárát, akitől nemcsak egy tantárgy eredményessége függ, hanem végső fokon a magyar nyelv ügye is. És az, hogy harminc gyerek mennyire fejlődik teljes személyiséggé.

Mondanivalójukat nem kell részletezniük, s csupán a mondanivaló egyértelműségéig kell kidolgozniuk. A feladat címe: *Gondolatok az első nyelvtanórán.*”

A feladattal nem a tanterv által megkövetelt ismeretek, jártasságok, készségek meglétét-hiányát kutattuk. Az érdekelt bennünket, hogy a Tanterv és Utasítással irányított 11 éven át tartott nyelvtanórák mondanivalója, élménye, értelme mennyire épült be, illetve mennyire építették be a tanulók személyiségébe. A feladat megoldásához problémalátás, alkalmazási készség és fantázia kellett; ezek felté-

telül pedig tények. A tények bekerültek-e, megmaradtak-e emlékezetükben? Milyen állapotban? Mint esetleges, kényszerű nyelvtani anyaghalmoz, aminek kihullásához alig kell idő? Vagy összefüggéseikben, a többi ismerettel rendszerben, indokoltan, motiváltan, érzelmekkel rögzítve, vagyis integrált tudatuk szerves részeivé építve léteznek-e?

Mindez tanáraink szemléletének: a tárgyhoz s a tanulókhöz való viszonyának, munkájuk céltudatosságának, nyelvészeti és pedagógiai műveltségüknek függvénye. A hallgatók feladatmegoldásaiban végső fokon ennek tükröződését kutattuk. Ezért a feladat értelme nem a „mit, miért, hogyan tanítanék a nyelvtanórán?” volt, hanem miért van rá szükség, s ezt mivel igazolom. A hogyant mint módszer- és szervezésbeli kérdést a felmérés íratásakor nem tartottuk fontosnak.

2. A vázolt nézőpontból elemzett 76 dolgozat 3 csoportra vált:

I. Nem értették meg a feladatot, megoldási irányuk rossz (12 fő, 15,7%).

II. Megértették a feladatot, de megoldására csupán utalni tudtak (50 fő, 65%).

III. Megértették és lényegében megoldották a feladatot: a középiskolában elsajátított nyelvtani anyagból célszerűen választottak, s azt személyiségükön átszűrve, szuggesztív érvekként adták elő (14 fő, 18,4%).

Az egyes csoportok az elemzésben tovább rétegződnek.

I. csoport:

1. A feladat megoldása helyett minden célszerűség nélkül p u s z t a a n y a g o t sorol fel 7 hallgató.

„Gyerekek, a mai nyelvtanórán beszédünk, írásunk legkisebb elemeivel, a hangokkal fogunk megismerkedni. Először is tudnotok kell, hogy a hangokat két nagy csoportra osztjuk, magánhangzókra és mássalhangzókra. A magánhangzók olyan zöngehangok ... stb.”

„A mai első óránkon mindjárt tisztázni kell egy-két alapfogalmat. Először talán a hangot próbáljuk megvizsgálni. A tüdőből kiáramló levegő a hangszálakat rezgésbe hozza, és ... stb.”

De miért? Miért „kell tisztázni”, miért „próbáljuk megvizsgálni”? Mihez kell tudni mindezt? E két idézettel nem csupán két esetlegesen sikerült elképzelést ragadtunk ki. A legártalmasabb nyelvtantanár mutatkozik meg bennük. Nem tudják, hogy a tantárgy előírt anyaga nem más, mint a gyermek fejlődéséhez szükséges társadalmi tapasztalat tudatosan kiválasztott része. Hogy ezt egy sokoldalúan tervezett, céltudatos oktatási-képzési folyamatban kell elsajátíttatniuk, amelyben minden órának, így az első órának is meghatározott és sajátos funkciója van. A két idézet minden koncepciót nélkülöző tanári tevékenységre enged következtetni: a tanár megtanulta és megtanítja a nyelvtant. Csak éppen kívül maradt rajta. Ő is és a tanulók is.

2. Hasonló értékű annak az 5 hallgatónak a munkája, akik a feladat megoldása helyett az óra s z e r v e z é s é t tartották fontosnak leírni.

„1. Bemutakozom. 2. Viszonzásul a tanulóktól is kérném, hogy nagyjából rögzíteni tudjam az arcokat, neveket. 3. Ezek után közölném módszereimet, szokásaimat, követeléseimet. 4. Közölném velük, hogy hogyan kell helyesen tanulni.”

Egy fiatalember, aki egy évet már tanított is képesítés nélkül, katonás rövidelessel így oldotta meg a feladatot: „Megmondtam nekik, hogy magyar nyelvtant és irodalmat fogok tanítani. Ezzel befejeztem az ismerkedést, és megkezdtem az órát.”

„1. Kölcsönös bemutatkozás, megbeszélés. 2. A nyelvtan szerepe a magyar nyelv tanulása során. 3. Nyelvtani fogalmak ismertetése, ill. ismétlése. 4. Ha ezután még marad idő, akkor kicsit beszélgetnék a gyerekekkel, hogy a nyelvtant is megszeressék, ill. közelebb kerüljenek hozzá, ha ez eddig még nem történt meg.”

Ezek a hallgatók látszólag jobban figyelembe veszik, hogy az osztályteremben rajtuk kívül gyerekek is vannak. Azonban a tényleges pedagógiai szituáció, hogy a nyelvtanórán is személyiséget formálunk, itt éppúgy nem merül fel, mint az előző rétegnél. „Közölném velük módszereimet, szokásaimat, követeléseimet”, mint ahogy az előzők az anyagot közölték.

A 12 hallgató dolgozatából egy ártalmas szemlélet- és magatartásforma ismerhető fel. A tanár közöl anélkül, hogy egy pillanatra is érdekelné, mi megy végbe a tanulóknál. Vagy nem tudja, vagy nem törődik azzal, hogy az órán kettős tevékenység folyik: tanítás és tanulás. A tanulók ismeretszerezési munkája kiesik figyelmük köréből. Innen ered az a lélektelen, emberidegen nyelvtani ismerethalmaz, amivel a tanulók csupán emlékezetüket terhelték meg, de nem ismereteket sajátítottak el. Jól jeleníti meg ezt a problémát a következő két idézet. Szerzőik ugyan szintén képtelenek voltak megoldani a feladatot, illetve meg sem kísérelték, de problémázásuk tanulságos:

„Igen, igen, tanultam a középiskolában alanyról, tárgyról stb., de szeretnék a gyerekeknek úgy magyarázni, hogy ne legyen túl magas. Próbálom elképzelni az órát, nem megy. De miért? Nem tudom. Embereld meg magad, s beszélj értelmesen! Elképzelem az osztályt, amint ülnek és várnak. Talán sikerül lekötni a figyelmüket. Benyitok, az osztály feláll. Bemutatkozom. Beszéljek arról, hogy miért kell tulajdonképpen nyelvtant tanulni, vagy inkább arról, ki mit csinált a szünidőben?”

„Nem tudom, egyáltalán nem tudom elképzelni, hogy mit mondanék. Mondhatnám, hogy én fogom tanítani a nyelvtant, de hiába beszélnek helyesírási szabályokról vagy általában magáról a nyelvtanról, hogy miért van szükség nyelvtantanulásra, nem volna érdekes és érdeklődést keltő számukra... Már sokszor gondolkoztam ezen, és ez sokkal nagyobb dolog számomra, mint például egy tudósna az űrhajó feltalálása.”

Ez a két hallgató látja és érzi a problémát. A problémát az a képességét azonban aligha a nyelvtanórákon alakították ki bennük.

A II. csoport nagy létszámú. Ide tartozik a felmérésben részt vett hallgatók 65%-a. Jellemző alapállásuk: „Elmagyaráznám, hogy miért van szükség erre a tárgyra.” Az érdembeli miérrel azonban már valamennyien adósak maradnak.

„Szeretném, ha szorgalmasan tanulnátok a nyelvtant. Azt hiszem, ezt csak úgy sikerül megvalósítani, ha megértitek a nyelvtan fontosságát, és magatok is felismeritek, milyen nagy szükség van alapos nyelvtantudásra, tanulásra.”

„Fontosnak tartom az érdeklődés felkeltését: Egy-két érdekes dolgot próbálok elmondani a nyelv eredetéről, és igyekszem megmagyarázni, miért kell nyelvtant tanulni.”

De ugyan miért? Most váránk a meggyőző érveket. Mert érveket kapunk, csak nem eléggé meggyőzőeket. Nem tudják élettel megtölteni, figyelmet lekötő módon kifejezni. Tartalom szempontjából így csoportosíthatók:

A nyelvtant tanulni kell, mert feltétele

1. a helyesírásnak: 25-en említik,
2. hogy szóban és írásban helyesen tudjuk kifejezni magunkat: 21-en említik,
3. az idegen nyelvek tanulásának: 11-en említik.

E három általánosan alkalmazott érv áttekintése után az első megjegyzésünket egy szembevető hiányosság váltja ki. A beszéd formai követelményeiről, a helyes és szép kiejtés tanulásának, gyakorlásának fontosságáról mindössze egy hallgató tesz említést. Nyelvtantanáraink figyelméből ez a követelmény még kiesik.

A csoport tagjait általánosan jellemzi, hogy a helyesírás, a helyes kifejezés és az idegen nyelvek tudásának szükségességét szinte egy szóval sem indokolták. Mintegy axiómaként használták, amelynek igazsága vitathatatlan, és a nyelvtan szükségességét velük támasztották alá. Ez a tünet az általános és középiskolai nyelvtantanítás eredményeként is minősíthető. De ezen eredmény elismerése mellett bizalmatlanságunknak is kifejezést kell adnunk. A hallgatók 65%-a nem tartotta lényegesnek, vagy nem tudta tovább indokolni a helyesírás és a helyes kifejezés egyénit, illetve társadalmi fontosságát. Egyikük ezt írja: „Az első órán valami nagyon komolyat és szépet szeretnék mondani. A magyar nyelvtan az a tárgy, amit nagyon kell tanulni.” Ezt a gondolatot azonban nem folytatja tovább. Félő, hogy a társaival együtt nem tud sem komolyat, sem szépet mondani. Pedig érzi, mennyire létkérdés a tárgy megszerettetése.

Az az összefoglaló véleményünk, hogy e nagy létszámú kategóriában levőknek (és az érettségizettek döntő, többségének) fő gondja az élő mondanivaló hiánya. Nincs bennük szemléletességében, konkrétságában is összefüggő, rendszerben létező tényanyag. Ezért nem tudják az érveiket cselekvésre (tanulásra) indító erővel kifejezni.

A III. csoport dolgozataiból bővebben idézünk. Az ide sorolt 14 hallgató vázlatgondolatait vagy kidolgozott elképzeléseit megoldásként fogadhatjuk el. „Miért van szükség nyelvtanórára, miért fontos tárgy?”

Először nézzük, hogy a II. csoport előzőleg ismerttetett „üres” érveit miként lehet megtölteni tartalommal! „És miért fontos a helyesírás, a helyes beszéd?”

a) „Gondolatok csak arra, hogy ha valahol durva, rosszul szerkesztett, értelmetlen mondatokat hallunk, vagy olyan levelet kapunk, amely tele van helyesírási hibával, milyen rossz érzés keletkezik bennünk. Szinte megvetéssel nézünk az ilyen emberre.”

„Tudom, sokkal érdekesebb egy-egy kedves könyvről tanulni, de ahhoz, hogy anyanyelveteiket igazán el tudjátok sajátítani, meg tudjátok érteni, meg kell ismerkedni pontos szabályaival.”

„Ha felnőtök, ki orvos lesz, ki tanár, ki a gépekkel foglalkozik majd, de mindannyiatoknak szüksége lesz rá, hogy írjon. Levelet, vázlatot vagy éppen terveket. De ha nem tudtok helyesen írni, bizony, ki fognak benneteket nevetni. Ezt szeretnénk megelőzni, gyerekek.”

„Milyen rossz hallgatni, ha társunk vagy egy idegen ember így mondja: »lássuk«. Aki rendesen tanult nyelvtant, annak sérti a fülét, és önkéntelenül is kijavítja.”

„Azt hiszem, nagyon sokan megmosolyognátok azt a fiút az osztálybar., aki az adja szót úgy írná, hogy »aggya«.”

„Ha nem tanultatok volna nyelvtant, vagy ha közületek valaki nem tanulta becsületesen, annak levelén bizony derül az olvasó, vagy éppen legyint, s csak azért válaszol, mert illő.”

Az idézett szemelvények arról tanúskodnak, hogy tovább lehet menni az érvelésben a fontosság kinyilatkoztatásánál. A negatív érzelmek felidézése, a kinevetéstől, a kellemetlen helyzettől való félelemre hivatkozás erősen serkentő hatású. Jól egészíti ki a pozitív irányú motiválást. Ennek is többfajta megnyilvánulását ismerhettük fel az alábbiak szerint.

b) A nyelvtan anyaga érdeklődéskeltő, felébreszti a tanulók tudásvágyát.

„Vajon nem foglalkoztatott még benneteket, régen hogyan beszéltek az emberek? Bizonyos, hogy másképp. A nyelvtanórán visszamenőleg figyelemmel kísérjük az elmúlt idők beszédjárásait, szókincsét. Mert a nyelv hosszú fejlődés eredményeként állandóan csiszolódik, tökéletesedik. Voltak szavak, amelyeket már nem is ismerünk, de vannak olyanok is, amelyek a mai korban jöttek létre. Gondoljatok az úrkutatás eredményeire, a szputnyikra!”

„Megismerkedünk a magyar nyelv eredetével, az egyes szavak keletkezésével. Sőt, képzeljétek el, még azzal is, hogy miből keletkezett a *vasárnap* szó. (Ezt el is mondom.) Régen a hét végén tartották a vásárt, tehát a vasárnap volt a vásárnap. Sok ilyen dologról fogunk beszélgetni. Valósággal kutató munkát végzünk majd. Kutatjuk a szavak eredetét, a mondatok összefüggéseit, a szavak végződéseit, s közben még helyesen írni is megtanultok.”

„Először beszélnek a nyelvről mint társadalmi jelenségről és szükség-szerűségről. Először csupán jelek, hangok útján érintkeztek az emberek egymással, és ezeket a hangokat minden ősember úgy-ahogy megértette. Később differenciálódás jött létre, különböző éghajlat és földrajzi környezet hatására más, egymástól független embercsoportok fejlődtek ki, akiknek a nyelve is másként alakult. (Mesélnék a „babilonai nyelvzavar” legendájáról.) Beszélhetnék az ember által mesterségesen teremtetett eszperantó nyelvről, használatának érdekességeiről.”

Az idézett szemelvényeket egy szempontból találóan magyarázza az alábbi: „Ahhoz, hogy fel tudja kelteni az elsajátítás igényét, a tanárnak sok anyagra van szüksége. De azt nem a szigorú szabályok megtanításával kell megszerettetnie. Például így van ez a zenében, az összhangzattanban is. Nem elég tudni a harmóniák összefüggéseinek szabályait. Ennél sokkal mélyebbre kell látnia. Hogyan alakult ki a zene, hogyan jutottunk el odáig, hogy harmónia keletkezett.”

Mind a négy idézetben ugyanaz az általános igazság fogalmazódik meg. A tanárnak tudnia kell az anyagot, de ez még nem elég. Ez még lehet nagyon is passzív ismeret. A nyelvtani anyag sokat hangoztatott gondolkodásfejlesztő tulajdonsága csak lehetőség. A puszta nyelvtani anyag megtanulása még nem fejleszti a gondolkodást. A benne rejlő problémák feltárása, megmutatása, megoldatása már igen. Az idézett elképzeléseket — tudatos vagy félig tudatos megfogalmazásukban is — ezért tekintjük jó megoldásoknak. „Vajon nem foglalkoztatott még benneteket, régen hogyan beszéltek az emberek?” Ilyen

indítás után nem nehéz elképzelni a sikeres folytatást. Ez helyes tanári szemléletmód, s nemcsak anyagismeretet árul el, hanem megfelelő nyelvtani problémalátó képességet is. Fel tudja kelteni a tanulók érdeklődését, tudásvágyát.

Ezt éri el az a tanár is, aki meg tudja éreztetni az új ismeretben rejlő örömforrást.

„Van-e felemelőbb érzés, ha az ember rádöbben valamire, amit még nem tudott. Így van ez a nyelvtanban is. Felismertetünk különféle nyelvi törvényeket, először a magyar nyelvben. Ötödik osztályban már oroszul is tanulnak. Hogyan tudjuk ugyanazt kifejezni oroszul?”

Az irodalmi alkotások nyelvi szépsége is hatásos érdeklődéskeltő eszköz lehet.

„Gondolatok arra, hogy szabad időtökben olvastok is. Az olvasott könyvek igazi szépségét csak kellő nyelvtani felkészültséggel élvezhetitek.”

„Tudjátok, úgy van a legtöbb ember, hogy minek van a nyelvtan, hiszen beszélni mindenki tud. Igen. Én is ezt mondtam valamikor, de amint egyre többet foglalkoztam irodalommal, rájöttem az ellenkezőjére. Talán még ti sem szeretitek a nyelvtant. Nem is akarok más érzést rátok kényszeríteni, de elmesélem, én hogyan szerettem meg, hogy ti is elgondolkozhassatok ezen... És sok irodalmi példát, szép verset, novellát mondanék el, kiemelve belőlük azokat a mondatokat, amelyek a nyelvtan ismerete nélkül elrejteneék előlünk szépségüket.” Ez a hallgató nem konkretizálta ötletét, de könnyű elképzelni megvalósítását. Rajta kívül mások 5 Kölcsey- és 1 Bessenyei-idézettel erősítették, amit a magyar nyelv szépségeiről elmondanának az első órájukon.

c) Néhányan a hazaszeretet érzésére építenék mondanivalójukat.

„Miről beszéljek, hogy megszeressék ezt a tárgyat? Először talán arról, hogy a mi nyelvünk a magyar nyelv. Az emberek szerte a világon sok nyelven beszélnek. Az egyik dallamosabb, a másik talán szebb, nekünk mégis ez a legdrágább. Hiszen ezen a nyelven mondtuk első szavainkat, botladozva, ügyetlenül. Először ezen a nyelven tudtuk kifejezni, hogy az a drága néni, aki mindig köröttünk van, aki mindig valami jót ad, a mama, az édesanyánk. Ma már nagyok vagytok, gyerekek, sok szót ismertek, beszéltek, beszélgettek. Csakhogy nem mindig helyesen, nem mindig jól. Ezen az órán megtanuljuk a szavak pontos jelentését is. Hát igen, valami ehhez hasonlókat fogok mondani. Azt hiszem, elsősorban az anyanyelv szeretetét kell beléjük oltanom.”

„Visszatekintenék a múltra, hogy nagyjaink közül kik, mikor, mit tettek a nyelvünkért. Bizony, fiúk! Sokat kellett harcolni ezért a nyelvért.” Milyen remek gondolat! Történelmünkéből példaképeink küzdelmeit idézni a lelkesedésre oly könnyen gyűjthető serdülőknek. Aki nem tiszteli, szereti, védi anyanyelvünket, az Kölcseyék harcát tagadja meg.

„A magyar nyelv nagyon gazdag nyelv. Egyféle fogalmat sokféleképpen is ki tudunk fejezni. De hogy melyik a legmegfelelőbb kifejezés, és hogy miként kapcsoljuk egymáshoz ezeket, azt meg kell tanulnunk.”

„A franciák megszólják és lenézik azt az idegent, aki az ő gyönyörű nyelvükben akadozik. Ha ők ezt teszik, akkor mit mondjon egy magyar ember arra a honfitársára, aki a saját anyanyelvében akadozik.”

d) A tanulóiban rejlő motiválási lehetőségek közül néhányan a becs-
vág-
gyra is építettek.

„Közületek talán még nagyon kevesen gondoltak arra, hogy az a nyelv, amelyet beszéltek, mennyire nehéz, milyen bonyolult. Azt hiszitek, ahogy ti beszéltek, az úgy tökéletes. Hát nem! Ne gondoljátok, hogy az olyan könnyű, mivel anyanyelvünk. Ha rendesen akarjuk használni, akkor tanulnunk kell.”

„A nyelvtan bonyolult, összetett tudomány, s az alapjait most rakjuk le. Mi leszünk együtt a kis tudósok. Együtt fedezzük fel a nyelvtan érdekeségeit, de ahhoz, hogy eredményt érjünk el, sokat kell tanulnunk. Ez a tanulás az értelmes emberek számára izgalmas játék lesz!”

„Kedves Gyerekek! Nekem jutott az a nehéz, de szép feladat, hogy titeket a magyar nyelvtanra tanítsalak. Tudom, van köztetek, aki — mert nehéz — szívesen elhanyagolja. De biztosan lesz olyan is, aki majd élvezettel merül el részleteiben is.”

e) A nyelvtanórán tanultak hasznossága sem lebecsülendő érv.

„A nyelvtanórán természetesen nemcsak helyesírással és törvényeivel foglalkozunk. Rajta kívül még nagyon sok hasznos dologra foglak titeket megtanítani. Például, aki nem tudja helyesen kifejezni magát, nem tudja a másikkal megértetni magát, hátrányba kerül az életben.”

„Ahhoz, hogy azt a sok mindent, amit itt az iskolában tanultok, meg is értsétek, nem eléggé tudtok magyarul.”

„Az írásra mindenhol szüksége van az embernek, ezért nem mindegy, hogy helyesen írtok-e vagy hibásan.”

f) A társadalmi értékűség kritériumát középiskolai tanáraink meggyőzően fejtegethették. Jól tükröződik a hallgatók megnyilatkozásaiban.

„Gyerekek, ha ti felnőtök, becsületes állampolgárok lesztek... De egy embernek, művelt embernek nemcsak a műszaki dolgokhoz kell értenie, hanem a saját anyanyelvéhez is. Nem lehet teljes értékű az az ember, aki még a saját anyanyelvét sem ismeri tisztességesen. Igyekeznetek kell hát alaposan tanulni a nyelvtant, hogy teljes értékű emberré váljatok.”

„A legtöbben szükséges rossznak tartják a nyelvtant. Olyan tárgynak, ami nélkül éppúgy megérti Pistike az Évike által elmesélt tegnapi film tartalmát. Ez igaz. De legfeljebb csak azt. Hogy helyesen értelmezzük egymást az élet fontosabb feladataiban, ahhoz tanulni kell a nyelv törvényeit.”

„Intelligens, művelt ember csak az lehet, aki helyesen ír, beszél, helyesen alkalmazza a már megtanult szabályokat.”

g) A következő elképzelésekből érzékletesen tűnik ki, hogy milyen sokat jelent a tanár személyes viszonya a tárgyhöz.

„A gyerekek többsége nem szereti a nyelvtant. Véleményem szerint ebben a tanárnak van legnagyobb szerepe, aki hányaveti módon még meg is mondja (mert nekünk megmondta), hogy ő bizony nem szereti ezt a tárgyat, igyekszik majd mellőzni az órákat. Én szeretném, ha a gyerekek a személyem által szeretnék meg ezt a tárgyat.”

„Akadnak még a tanárok között is olyanok, akik a nyelvtanórákat olyan óráknak tekintik, ahol el lehet egy kicsit engedni az osztályt, ahol pihenni lehet. Pedig a nyelvtanóra ötleteket kíván a tanártól, mert a tananyag elég száraz, és aki az órát nem teszi színessé, érdekessé, azt a gyerekek megunják.”

„Igaz, hogy magam is inkább az irodalom iránt érdeklődöm, de ezt nem szabad a gyerekekkel éreztetnem.”

„Ti már tanulatok nyelvtant eddig is, és biztosan szeretitek is. Ellenkező esetben igyekezni fogok, hogy megszeressétek.”

„Nyelvtan. Brrr! Ha ezt a szót meghallják a diákok, bizony megborzong a hátuk. Hát persze. Eszetekbe jut, amit a felsőbb osztályosoktól hallottatok. Az a sok ragozás, mondatelemzés. Még rágondolni is rossz, hát még hetenként kétszer egész órán át ezzel foglalkozni. Pedig én azt szeretném, ha nem félhettek a nyelvtanórától, ha szívesen, örömmel várnátok. Megtanítalak benneteket helyesen írni, beszélni, szabatosan fogalmazni. Hiszen milyen rossz érzés hallani, ha valaki csúnyán beszél magyarul. Ha valakinek minden második szava »tudhassuk«, »láthassuk«. A nyelvtanóráknak éppen az a céljuk, hogy közös munkával leszokjunk a helytelen beszédéről.”

„Én mindig szerettem a nyelvtant. Talán azért, mert gondolkodni nagyon jó. S a nyelvtanhoz éppen ez kell.”

h) Eredetileg nem voltunk kíváncsiak módszeres jellegű megjegyzésekre. A tanárnak a tárgyhöz, illetve a hallgatókhoz való viszonya azonban sokkal jobban szembetűnik, mint gondoltuk. A hallgatók írásából legalábbis ez derül ki.

„Gyerekek, nyelvtanra foglak benneteket tanítani. Helyesebben, nyelvtant fogunk együtt tanulni.”

„Olyan formában beszélnék, hogy könnyen érthető legyen, és ne legyen unalmas. A kisebbeknek valamiféle meseszerű történettel, a nagyobbaknak már ismert irodalmi műben mutatnék be példákat egy-egy hatásos kifejezési módra.”

„Megkérdezném a tanulókat, hogy mi a véleményük a nyelvtanról. Szükségét érzik-e ennek a tárgynak? Csak tanulni kell, vagy lehet szeretni is?”

3. Helyi megjegyzéseink után megkísérlünk levonni néhány általánosabb következtetést is.

Mint az I. és a II. csoport megoldásaiban láttuk, legsúlyosabb probléma a nyelvtantanárok közlő stílusa. Természetesen egyéb szakosok között is vannak olyan tanárok, akik a tantervi anyagot szintén csak elmondják, közlik. A nyelvtantanárok között viszont a többség ilyen. Felmérésünkben nemcsak az I., hanem a II. csoport dolgozataiban is ez tükröződik. Ők sem tudták megoldani a feladatot. Hogy megértették, nem különösebb eredmény, hiszen a feladat szándékosan sugalmazta azt.

Mivel ugyanezek a tanárok az irodalmat jól vagy legalábbis jól elfogadható színvonalon tanítják, a nyelvtanórán való eredménytelenségük okát nem lehet közvetlenül személyiségükben keresni. Helytelen szemléletmódjuk, s a belőle következő gyenge színvonal valaminek a következménye. S nem eredhet másból, mint a legfőbb meghatározó tényezőből, a tantárgy anyagából.

A nyelvtan végső fokon szabályok tana. Elvont természetű. Ez az elvont anyag megakadályozhatja vagy gátolhatja néhány szükségszerű összefüggés felismerését, tudatosítását azokban a tanároknak, akik pedagógiaiilag és filozófiaiilag nem eléggé felkészültek. Akik nem látják világosan, hogy a nyelvtan nemcsak szabályok és formák tana, hanem mint minden tantárgy anyaga, rendeltetése szerint a felhalmozott társadalmi tapasztalatnak az a része, amely a felnövekvő nemzedék személyisége fejlődésének feltétele. Vagyis csupán anyagnak látják, amit a tanuló emlékezetébe kell vésni, nem emberi tapasztalatnak, amit a gyermeknek — személyisége kifejlődése szükségszerű feltételül — el kell sajátítania.

Ezt az elsajátítási folyamatot segíti: tervezi, szervezi, serkenti a tanár. Az anyaggal úgy hozza kapcsolatba a tanulót, olyan érzelmi reakciót kelt föl benne, hogy akarja elsajátítani az anyagot, és úgy is cselekedjék.

Az elvont természetű anyag gátolhatja annak a felismerését is, hogy mint minden tantárgy anyaga, a nyelvtan is rejti a felfedezés, az új megismerésének örömét. Vagyis a tanulók pozitív viszonya, érdeklődő magatartása kialakításának feltételét.

Az anyag elvontsága, „időfölöttisége” azonban nem csupán a pedagógiai-filozófiai tisztánlátást, hanem az igazi szakmai (nyelvészeti) műveltség kialakulását is nehezíti. Tehát a közlő stílus nyelvészeti képzetlenségből is következik.

Ne értsük félre! Az egyetemek, főiskolák nyelvészeti tanszékein igen differenciált, a kutatások új eredményeit is feldolgozó oktatás folyik. A nyelvészeti szigorlatokon való helytálláshoz a jelölteknek igen komolyan, megérőltető tanulással kell készülniök. Vajon miért? Nyilván nem egy holt anyag-halmaz raktározásáért, hanem hogy a nyelvtudomány kérdéseiben egyre műveltebb tanárok mind eredményesen terjeszthessék a nyelvi műveltséget. Nem a pusztá ismereteket, hanem azokkal együtt látásmódjukat, érdeklődésüket, a nyelv, a tudomány szeretetét, vagyis felső fokon formált szocialista tanári személyiségjegyeiket.

Sajnos, sok még az olyan nyelvtantanár, aki nem ilyen szemlélettel, nem ilyen céllal, nem eléggé önállóan sajátította el az anyagot. Csupán befogadta a kész ismereteket, a feltárt és megoldott problémákat. Nem kutatta a jelenségformákat, nem ereje megfeszítésével vonta el a lényegét, nem élte át a felfedezés örömét. Ezért nem is tudja megmutatni az új ismeretben rejlő örömforrást, nem lehet benne átadási vágy, lelkesedés. Hiába tudja a készen kapott elvont anyagot, a nyelvi rendszert. Arra már nem képes, hogy a tanulók életkori sajátosságainak megfelelő szinten jelenségformájában is felismertesse, megjelenítse. Tehát nem csupán a módszertanban járatlan, hanem nyelvészetileg sem eléggé képzett. Végeredményben neki is csak szóismeretei vannak, csak magasabb szinten.

A nyelvtani anyag elvont természete nem csupán a személyiségformáló feladat felismerését, hanem e feladat tényleges megvalósítását is nehezíti. Nehéz szemléletesen, érthetően exponálni, hogy a tanuló együtt gondolkodhasson a tanárral, illetve a tanár biztosan vezetni tudja az ismeretelsajátítás folyamatát, hogy izgalmas, együttes kutatássá, felfedezéssé tehesse.

Ha a tanár annak idején nem problémamegoldó úton sajátította el a nyelvtant mint elemek és szabályok tanát, akkor valóban az egyetlen megoldással próbálkozik. Közli, elmondja, hogy a „hangokat így és így csoportosítjuk”. Vagyis a tanár szavakat tanít, a tanulók szavakat tanulnak, pusztán bevésik emlékezetükbe. Ezért sikkad el, hogy a nyelvtanórán is **k e t t ő s t e v é k e n y s é g n e k** kell folynia. Nemcsak a tanár dolgozik, tanít, hanem a tanulók is ott vannak, és ismeretet sajátítanak el. Ezáltal fejlődik, gazdagodik személyiségük. Drien Károly megfogalmazásában: „A jövőt formáló tanári munka... nem elsősorban és nemcsak a tudás átadását célzó foglalkozás, hanem ennél sokkal több: az ismeretek átadásával alátámasztott aktív ráható tevékenység — nevelés” (A tanárképzés pedagógiai kérdései. Szeged, 1965. 93).

Az eddig kifogásoltak pozitív ellentétét láthattuk megvalósulni a III. csoportot alkotó 14 hallgató feladatmegoldásaiban. Gondolataik, amelye-

ket elmondának az első nyelvtanórájukon, a tanulókat pozitív viszonyra ebből következően az anyanyelv tudatos elsajátítására, igényes használatára védelmére, fejlesztésére serkenti.

A III. csoport dolgozataiból azért idéztünk bővebben, hogy példájukkal bizonyítsuk: a nyelvtani anyag elvont, „száraz” természete ellenére — kellő nyelvészeti és pedagógiai felkészültséggel, alkotó tanári szemlélettel — **l e h e t** eredményesen tanítani ezt a tárgyat is.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy elemzésünk anyagát nem tanároktól, hanem csupán érettségizett fiataloktól nyertük. Ezért abból nem közvetlenül, hanem csak közvetve, tükröződésként következtethettünk nyelvtantanáraink szemléletére. Valamint arra, hogy nyelvtantanáraink szemlélete sem véletlenül olyan, amilyen, hanem abban valamiféleképpen része lehet a felsőoktatásnak, azaz saját tanárképző munkánknek is.

Békési Imre

Megszólaltak a gépek

Nincs messzé az az idő, amikor, legalábbis írásban — m a g y a r u l is meg fognak szólni a gépek (vö. Magyar Tudomány 1965. 710). Egyelőre azonban még nem erről van szó: mindössze csak arról, hogy a m a g y a r n y e l v r ől kezdtek nekünk vallani az általunk alkalmazott okos elektromechanikus berendezések. Folyóiratunk hasábjain már beszámoltunk kísérleti mennyiségen nyert eredményeinkről (vö. Nyr. 88: 457—64). Most hírt adhatunk az első végleges eredményekről, melyek az ÉrtSz. önálló szócikkkel rendelkező címszavaira (a továbbiakban: címszavak) vonatkoznak.

1. Lássunk előbb néhány összefoglaló adatot szókincsünk e lexikográfiai törzsanyagára vonatkozóan.

a) Mindenekelőtt: há n y cí m s z ó v a n a z É r t S z . - b a n s í g y a m i l y u k k á r t y a - rendszerű feldolgozásunkban? Az ÉrtSz. szerkesztői a 7. kötet végén (671) 58 023-ban állapítják meg az „önálló szócikkek”, vagyis az önálló szócikkkel rendelkező címszavak számát. Mi meg, miután pontosan kimásoltuk ezeket a címszavakat, s a gépekkel előlről-hátulról jól megszámloltattuk a kártyamennyiséget — 58 323-at kaptunk eredményül, vagyis pontosan 300-al többet. Kiderült az is (és ezen már nem tudunk változtatni), hogy feldolgozásunkból kimaradt a *színelőadás* címszó (megvan a *színelődás*), tehát eddigi ismereteink szerint 301 szóval többet dolgoztunk fel, mint amennyit a szerkesztők címszóként „bevallottak”. Hol az igazság, hány szó van hát végül is megmagyarázva az ÉrtSz.-ban? Az igazság ezúttal valószínűleg valahol középen van: minden bizonnyal nincs több címszó forrásunkban 58 323-nál, de nagyon valószínű, hogy több van benne, mint 58 023. Ne tessék csodálkozni következő állításomon: n i n c s e m b e r , a k i p o n t o s a n m e g t u d n á m o n d a n i , h á n y c í m s z ó v a n a z É r t S z . - b a n . Ahány ember, és ahányszor megszámlálná, annyiféle, kissé eltérő eredményt kapna (pontosabban: egyes eredmények többször, mások kevesebb-szer fordulnának elő; még azt is előre megmondhatjuk, hogy az eredményeknek ez a megoszlása egy matematikailag jól meghatározható görbe, a normális eloszlás vagy más néven a hibagörbe szerint alakulna). Az embernek mint automatának a belső struktúrája olyan, hogy lenullázható számláló-berendezésként nemcsak sebesség, hanem pontosság dolgában is jelentősen elmarad a mai hasonló rendeltetésű berendezések mögött.¹

¹ Az ember lassabban fut, mint a strucc, aránylag kisebbet ugrik, mint a bolha, nem tud repülni, nem tud huzamos ideig víz alatt lenni. És így tovább. De m e g t u d j a s z e r v e z n i a z ő t k ö r n y e z ő t e r m é s z e t e t í g y , h o g y m i n d e z t m é g i s e l é r j e , ő f u s s o n a l e g - gyorsabban, repüljön, ússzon stb. Tudomásul kell vennünk, hogy bizonyos szellemi (gondolati) adottságokkal is így van az ember: hiszen azok is anyagi adottságok, ha más mozgásformákhoz vannak is kötve. Egyes gépek sokkalta gyorsabban és pontosabban tudnak számlálni, bizonyos egyéb algebrikus műveleteket elvégezni, logikai műveleteket elvégezni, mint az ember. Aki ezt degradálónak tartja az emberre nézve, az próbálja meg pusztá lábbal átugrani akár csak az Eiffel-tornyot.

Egészen pontosan szólva tehát minden további eredményünk már nem magára az ÉrtSz.-ra, hanem saját anyagunkra támaszkodik. Ez az anyag hajszálra megközelíti a forrást, de nem azonos vele; az ezen az anyagon gépi úton kapott eredmények egymáshoz képest igen pontosak (bár távolról sem abszolút pontosak, vö. 2.) Itt már bármely mérést akárhányszor elvégezhetnénk, és mindig ugyanarra az eredményre jutnánk. (A gépi munkának ezt a pontosságát egyes esetekben kontrollcélokra külön is felhasználtuk, amint arról alább szó lesz.)

b) Hogyan alakul szótári szókincsünk hosszúság szerinti megoszlása? Kísérleti anyagunk alapján erről egy grafikont is rajzoltunk annak idején (460). Az egész anyag feldolgoása lényegében ugyanezt az eredményt hozta, csak még szabályosabban (az 5–6 betűs szavaknál észlelt „behorpadás” nélkül) alakul a görbe, mely egyébként ugyancsak az épp előbb említett normális eloszlásgörbe. Eszerint tehát legtöbb szavunk szótári alakjában 8 betűs (8659), illetőleg 9 betűs (8267), jelentős mennyiségű még 7 betűs (7705), illetőleg 10 betűs (6877) szavaink száma is. 7–10 betűs szavaink az egész anyag-nak több mint a felét alkotják (31 508 egyeddel).¹

Nem kell immár törnünk a fejünket azon, melyik a leghosszabb magyar szó az ÉrtSz. címszavai között. Ha az *n*-eket vesszük, a leghosszabb szó: *keresztényszocializmus* (22 *n*), csak eggyel marad el mögötte a *keresztényszocialista* (21 *n*) és még további 15 21 *n*-es szavunk. Ám, ha figyelembe vesszük, hogy egyes *n*-ek együttesen fejeznek ki egy fonémát (a szokásos kifejezésekkel élve: ha a két- és háromjegyű betűket egy-egy betűnek számítjuk), akkor kiderül, hogy leghosszabb egybeírt szavunk a *lelküismeretvizsgálat* és a *rabszolgakereskedelem* 20–20 fonémával (betűvel a szó hagyományos értelmében): a *keresztényszocializmus* ezzel szemben mindössze 19 fonémát tartalmaz. A korábban említett *megjellebezhetetlenség* (23 betű) nem szerepelhet anyagunkban, mert csak származékként van feltüntetve. Most már azonban elég könnyűszerrel tudunk nála hosszabb szavakat is találni: *összeegyeztethetlenség* (24 *n*), *összehasonlíthatatlanság* (24 *n*) — egyszerűen leghosszabb, még szereplő szavaink egyes származékait képezzük. Különféle célokra egyébként nyilván hol az *n*-ekben, hol a betűkben (fonémákban) mért hosszúság fog majd kelleni; ezért természetesen továbbra sem ejtettük el azt a tervünket, hogy most lyukkártyákon levő anyagunkat elektronikus gép memóriájába konvertáljuk, és ott megfelelő program alapján immár nem *n*-eket, hanem betűket (fonémákat) számoltatunk.

Mindez az egybeírt szavakra vonatkozott. Különírt vagy kötőjellel írt címszavunk van hosszabb is. Így anyagunk leghosszabb egysége tulajdonképpen három szó, egy kötőjellel és egy különírással: *illetéti-billegeti magát* (a kötőjelet meg a spáciумot is számítva, amint mi tesszük, ez 24 *n*), rögtön utána következik a *magánhangzó-illeszkedés* 23 *n*-nel.

A szóköz meg a kötőjel betűként való értelmezése egyébként felvet már néhány nem statisztikai jellegű kérdést is. Így mindjárt azt, hogy egyáltalán lehet-e ezeket a jeleket betűként értelmeznünk. Egyes nyelvészek számára egészen természetes, hogy ezek a „valamik” is betűk (így vélekedik például Országh László). Mások — mint Kelemen József — határozottan tiltakoznak ez ellen. Mi, amint ezt már többször szóban és írásban kifejtettük, és amint ezt most a lyukkártya-rendszerű feldolgozásban érvényre is juttattuk, természetesen az előbbi nézet mellett vagyunk. A nyomdász, a híradástechnikus, az elektronikus gépen dolgozó szakember, amikor a magyar nyelv írott változatával dolgozik, bizonyos számítások, tervezések elvégzéséhez egyáltalán nem fog az írást érdeklődni, milyen jelnek milyen a hangértéke, van-e egyáltalán hangértéke stb. Amikor ezek a szakemberek azt kérdezik tőlünk: hány betűből állhat a leghosszabb magyar szó, milyen a magyar szavak hosszúság szerinti megoszlása stb. — akkor éppen az érdeklí őket, mennyi

¹ Az itt közölt és további számadatokból a végső ellenőrzések után egy ezrelékesnél nem nagyobb eltérések még lehetségesek.

helyet hagyjanak fel egy-egy szónak, és egyáltalán nem érdekli őket, milyen hangértékű jelekkel vannak ezek a helyek betöltve. Természetes módon és nem véletlenül erre az álláspontra szorított bennünket az általunk alkalmazott lyukkártyatechnika is. A kártya nem gumiból van, nem nyújtható: mindig 80 pozíció (oszlop) van rajta. E 80 oszlopból valamennyit a szöveges résznek (az egyes címszavaknak) kell fenntartanunk, és az édes mind-egy, milyen jelek vannak éppen a betűk számára fenntartott oszlopokon — esetleg nulla betű, esetleg kötőjel. Ha lemarad egy kötőjel, vagy egybeíródik egy szó különírás helyett — az bizony éppen olyan nagy baj, mint ha — mondjuk — *ly* helyett *j*-t írtunk volna.

Egy másik kérdés ezzel kapcsolatosan a sorrendbe állításé. Hiszen, ha az AkH.-tól eltérően két új betűt bevezettünk, annak helyet is kell találni. Ezt a kérdést úgy oldottuk meg, hogy a nulla betű (szóköz, spácium) az ábécé legelső betűje, utána következik a kötőjel betű, aztán az *a*, *á*... stb. (Megjegyzendő, a gépen nem tudtuk megoldani, hogy szóközben kötőjelet írjon: így a kötőjel a spáciumtól csak szó végén — pl.: *leg-*, *legesleg-* —, illetőleg szó elején — pl.: *-e*, *-szerű*, *-féle* stb. — különbözik.) Az így kapott sorrend nemegyszer megegyezik a hagyományos lexikográfiai sorrenddel, nemegyszer különbözik tőle. Példa az eltérésre: a *ki-be* a *kiabál* előtt van (mert a *ki* kezdetet benne az *a*-t megelőző nulla betű, illetőleg kötőjel követi). — Itt jegyzem meg, hogy az AkH. 17. pontjától és a lexikográfiai gyakorlattól eltérően számunkra nem léteznek „egyenlő értékű betűpárok”: mind szókezdő helyzetben, mind szó közben előbb jönnek az *a*-t tartalmazó szavak valamennyien, aztán az *-á*-t tartalmazók; előbb jönnek az *-i*-sek, aztán az *í*-sek stb. A *bank*, *barát* szavak tehát előbb állnak, mint a *bán*, *bánat* stb. szavak, mert az előbbiekek kezdete *ba-*, az utóbbiaké — *bá*-. Ugyanez áll az „*a-tergo*”-sorrend esetén is, csak természetesen megfordítva.

Egy, véleményem szerint igen fontos elvi kérdésre szeretnék kitérni az itt tárgyalt apróságokkal kapcsolatosan: a nyelvi leírások sokféleségének és ebből fakadó viszonylagosságának kérdésére. (Sokkal lényegesebb probléma kapcsán ezt nemrég Melcsuk is érintette nálunk, vö. MNY. 1965. 3. 268.) Hogy mit veszünk betűnek és mit nem — ízlés, módszer kérdése. Tekintettel arra, hogy a nyelvészetben nem dolgozunk ilyenkor deduktív módszerekkel, elvileg bebizonyíthatatlan, hogy „kinek van igaza”, hogy melyik leírás a helyes. Ugyanígy állunk a sorrendbe állítás kérdésével is: ízlés kérdése, hogy legyenek-e „egyenrangú betűpárok” vagy ne, és ha vannak, melyek legyenek azok. Csak két dolog lényeges: *a*) az elfogadott módszer meg kell hogy feleljen a szem előtt tartott alkalmazásoknak; *b*) az elfogadott módszert következetesen kell alkalmazni. Nagyon is ésszerű például, hogy az egyenrangú betűpárokat alkalmazzuk, vagy hogy a kötőjeles szavakat úgy tegyük sorrendbe, mintha kötőjel bennük nem volna, ha az *e m b e r t* tartjuk szem előtt felhasználóként. Mégpedig nem is a nyelvészt, hanem a közönséges embert, aki éppen azért fordul a szótárhoz, mert helyesírási lag ingadozik: nem tudja, hosszú vagy rövid *ű*-t kell-e írnia, egybe vagy külön kell-e valamit írnia: A szót kereső fejében tehát a probléma cseppfolyós vagy ömlesztett állapotban van, alkalmasint sokszor meg sem találná a szót, ha az általa feltételezett alak alatt keresné, és ott nem találná. Az említett gépi alkalmazások (melyeknek nem véletlenül megfelel a helyesírásunkat, sőt annak lehetséges buktatóit jól ismerő nyelvész álláspontja) viszont bizonyos szigorúbb rendet követelnek, ott meg éppen az anyag ömlesztett tállalása okozna nehézségeket. A gépnek éppúgy nincsenek helyesírási problémái, mint a nyelvésznek, illetőleg, amennyiben ilyenek felmerülnek, éppúgy oldja meg őket a maga számára, mint a nyelvész. Ha, teszem azt, a **papir* szót nem találta így meg, az *-ír* végűek között, ebből rögtön teljes biztonsággal veszi azt az információt, hogy e szót hosszú *í*-vel kell írni. A mi feldolgozásunk pedig elsősorban éppen nyelvészberek és nyelvészgépek számára készült.

c) De térjünk vissza anyagunkhoz: hogyan oszlanak meg benne a szavak *j e l e n*.

t és ü k s z á m a szerint. Amikor a jelentésszámot mint mutatót felvettük, egyesek éppen az ÉrtSz. szerkesztői közül figyelmeztettek bennünket, hogy ezt ők esetenként igen szubjektíven határozták meg. Valóban eléggé önkényesnek tetszhet, még ha jól kidolgozott alapelvekkel rendelkezünk is, mit vegyünk egy jelentésnek és mit kétfőnek, mit vegyünk egy jelentés aljelentéseinek, és mit számozzunk már külön. (Feldolgozásunk során, mint ismeretes, az arab számmal számozott jelentéseket vettük egy-egy jelentésnek, egyszerű esetben tehát a jelentésszám annyi volt, amekkora a legnagyobb sorszám a jelentések felsorolásában.) Mi mégis bíztunk az ÉrtSz. összeállítóinak egyöntetű eljárás módjában (és nem elhanyagolható módon: a nagy számok törvényében) — ezért bevettük ezt a mutatót is. Nem csalatkoztunk, sőt eredményünk messze meghaladja várakozásunkat. A legtöbb szó — az egésznek több, mint a fele — egyjelentésű, ennél kevesebb a kétfőjelentésű, ennél is kevesebb a háromjelentésű — és így tovább az *is* szóig, melynek 101 jelentését (!) sorolják fel az ÉrtSz.-ban. A várakozást meghaladta itt az a törvényszerűség, amely szerint a több s több jelentésű szavak száma csökken. Ez a törvényszerűség, pillanatnyilag úgy tetszik, leírható egy igen egyszerű exponenciális függvényvel. A függvényben fontos szerepet játszik az *összes szó mennyisége* (vagyis a közel 60 000 egyed). Joggal feltételezhető, hogy a tényleges megoszlás azért közelíti meg a vártnál sokkal jobban az említett matematikai formulát (vagy megfordítva), mert az összeállítók valóban egységesen jártak el óriási munkájuk során. Görbénk szabályossága tehát valószínűleg nem kis mértékben a karmester — Ország László — munkáját dicséri, meg munkatársainak fegyelmezettségét.

Többet erről most nem kívánok mondani. Egyrészt: a végleges matematikai értékelés még folyamatban van. Másrészt: egy évvel ezelőtt örömmel közöltük olvasóinkkal, hogy akkora anyag fog rendelkezésünkre állni nyelvstatistikai célokból, amekkorával maga Zipf sem rendelkezett ismert törvényeinek megalkotásakor (vö. i. h. 459). Akkor még nem éreztem e körülmény rossz oldalát. Nevezetesen azt, hogy eredményünkkel egészen egyedül állunk, nem tudjuk azt pillanatnyilag mihez hasonlítani; így például nem tudjuk, a Websterben, vagy az Usakovban milyen törvényszerűségek uralkodnak, mi függ hát a nyelvtől és mi az emberektől. De egy bizonyos: szigorú törvényszerűségek uralkodnak nem csupán a szövegekben, hanem az olyan mesterséges alkotmányokban is, mint amilyen egy szótár. Még olyan szubjektívnek felfogható kérdés tekintetében is, mint amilyen a jelentések száma. Az épp előbb említett körülménynél fogva egyelőre nem látjuk tisztán e megállapításunk jelentőségét. Lehet, hogy egészen vagy majdnem egészen triviálisnak fog bizonyulni — bizonyos matematikai megfontolások alapján. Akkor érdemünk csupán e triviális igazság kísérleti igazolása (ez nem valami nagy érdem a matematikában).

d) Néhány hónappal ezelőtt Honvéd Katalin (Mátraalmás) azt kérdezte Lőrincze Lajostól: van-e az *ország*-on és a *jószág*-on kívül más *-szág*-ra végződő magyar szó. Ha kissé késve is, de immár teljes biztonsággal válaszolhatunk: nincs. (Tájszavaink, a nyelvtörténet során kihalt szavaink körében esetleg még bukkanhatunk ilyen elemre, de az is kevéssé valószínű.) Az olvasó e válaszból láthatja, hogy elkészült, egyebek között, a teljes a-tergo (szóvégmutato) lista is, s így már elég pontos képünk van szavaink szótári alakjának végződés szerinti megoszlásáról. A leggyakoribb végzések: *-t* (7150), *-s* (6730), *-l* (5005), *-a* (4196); az e betűk valamelyikére végződő szavak alkotják összesen az anyag 39,6 százalékát. (Megjegyzendő, a kísérleti mennyiségtől eltérően, itt már a kétfőgyű betűket a végzésekben külön számítottuk, tehát a *-s* végűek nem tartalmazzák sem a *-cs*, sem a *-zs* végűeket. A hagyományos nyelvész számára ez egészen magától értetődőnek tetszik; számunkra nem az, és ismét csak bizonyos célszerűségi-alkalmazási megfontolások késztettek bennünket erre a döntésre.) Már a kísérleti mennyiségben is meglepően sok volt a *-ly*-végű: azt hittük, csak a kis anyagban véletlenül jöttek így össze

a szavak. Azonban a teljes anyag is a vártnál talán több, 435 ilyen szót tartalmaz. (Ez a lista az egyszerű szóvégműtató lista, tehát ha valamely *-ly*-ra végződő szó összetétel utótagjaként többször is előfordul, akkor többször is számításba jön. Abból a rendezésből, melynek fő szempontja az összetettség — nem összetettség lesz és ezen belül az *a-tergo* sorrend, maguktól fognak adódni az *-ly*-ra végződő t ő s z a v a k. A 435 nem túlságosan nagy szám, abból persze még kézzel is könnyűszerrel ki lehetne válogatni a kérdéses tőszavakat. De minek, amikor úgyis meglesz, külön listán, magától is — azaz nem egészen magától, hanem a géptől.)¹

e) A szótári szókinés szófajonkénti megoszlása a legfontosabbak tekintetében így alakult: főnév 30 574 (tehát az egész anyagnak több mint a fele), ige 14 269, melléknév-főnév: 604, főnév-melléknév: 3703, melléknév: 5902.

A főnév-melléknév és a melléknév-főnév egyébként felvetik a kérdést: mi van azokkal a címszavakkal, amelyek nem homonimák, de különféle szófajokként szerepelhetnek a mondatban? Az ilyen több szófajú szavak legtömegesebb képviselői az említett főnév-melléknév és melléknév-főnév. Úgy találtuk, összesen 34 szófaji osztály állítható fel úgy, hogy egy-egy osztályba csak azonos szófaj-kombinációkban és azonos fontossági sorrenddel fellépő szavak legyenek. Például: a főnév egy osztály, a melléknév egy másik osztály, a főnév-melléknév egy harmadik, a melléknév-főnév egy negyedik és így tovább. (A két utóbbi osztály a fontossági sorrend tekintetében tér el egymástól.) Íme, néhány ritkább, bonyolultabb összetételű osztály és képviselői: határozószó-igekötő-mondatszó-főnév kettő van: *újra, vissza*, egy-egy szó képviseli a következő osztályokat: számnév-melléknév-főnév-névmás: *egy*¹, melléknév-főnév-határozószó-mondatszó: *jelen*, határozószó-főnév-melléknév-mondatszó: *kontra*, határozószó-igekötő-melléknév-főnév: *teli*, határozószó-igekötő-névutó-melléknév: *szerte*, határozószó-igekötő-névutó-főnév: *túl*, határozószó-igekötő-kötőszó-mondatszó: *viszont*. Több olyan osztály nincs is, ahol négy egyszerű szófaj kombinálódhat egyetlen címszó mellett.

Az igék fent megadott számához hozzá kell még vennünk néhány száz hiányos igét, melyek rendszerünkben a hiányzó alakoknak megfelelően más-más igei alosztályba kerültek (és ezzel egyidejűleg elkerültek a teljes paradigmájú igék mellől).

Szótárunk szófaji megoszlását szerencsére már tudjuk mihez hasonlítani. Josselson professzor, ha egyelőre kézirat gyanánt is csupán, egyik New York-i előadásában említi egy, a mi ÉrtSz.-unkhoz hasonló orosz értelmező szótár anyagának szófaji megoszlását. Eszerint 81 523 címszóból ott 28 114 (34,7%) az ige és 34 435 (42,2%) a főnév, 15 923 a melléknév. Az oroszban alig van melléknév-főnév, illetőleg főnév-melléknév minősítésű szó (és általában: az olyan ragozó nyelvekben, mint az orosz, a szó rendszerint csak egy bizonyos szófajhoz tartozik egyszer s mindenkorra; végződése lehetetlenné teszi számára, hogy más szófaj képviselőjeként is fellépjen a mondatban). De ami ennél is érdekesebb: az orosz szótár, mint látjuk, viszonylag több igét tartalmaz, mint hasonló magyar társa. Ez nem lehet véletlen: az orosz folyamatos és befejezett igék általában külön-külön címszóként szerepelnek, nyilván ez növeli meg e szófaj szótári arányát. Vagyis: újból, egészen más oldalról azt kellett megállapítanunk, hogy a szótár, minden mesterkedtsége ellenére, bizonyos objektív, az adott nyelv jellegétől is függő törvényszerűségekre van alávetve. Nem csupán az író, költő stb. kezét kötik gúzsba

¹ Azon a napon, amikor meghoztam Pestről a teljes *a-tergo* listát, ötödikes leányom házi feladata az volt, hogy írjon minél több *-ly*-ra végződő szót. Megragadtam az írógépet és kiválogattam neki az összes tőszót a listáról. Reggel leányom, aki különben is elég szigorú hozzám, minden meggyőzősége nélkül végignézte a listát, és azt mondta: „Kihagyta azt, hogy *gerely*.” Még egy tanulság: az embert mechanikus válogató munkára sem szabad befogni, mert eközben is gondolkodik, és ezzel elrontja a dolgot: a *gerely* szót véletlenül valahogy valóban kihagytam, pedig listánkon persze rajta van.

a statisztika szigorú szabályai alkotása során. A látszólag náluk önkényesebben dolgozó („tetszése szerinti szavakat kiválogató”) nyelvészet is.

Az szintén világos előttünk (részint ismét Josselson, részint Steinfeldt gyakorisági szótárából), hogy a szövegekben szófaji megoszlás szerint más törvényszerűségek uralkodnak, mint a mesterségesen összeállított szótárban. Hogy csak a legszembeötlőbbre utaljunk: mindössze néhány száz egyedet kitevő névmások rendkívüli gyakorisággal fordulnak elő a szövegekben, a szövegeknek nem csupán minden századik vagy ezredik szava névmás (körülbelül ez az arány a szótárban), hanem minden tizedik-tizenötödik az, legalábbis az oroszban! (Vö. NyK. 1965: 166.)

f) Egy francia kolléga keresztretjvényfejtők számára kiadta a francia nyelv lyukkártya-rendszerrel készült olyan szótárát, amely néhány tízezer francia szót hosszúsága és ezen belül ábécérend szerint tartalmaz. Nálunk is készült ilyen lista, ábécérendben is, meg a-tergő rendben is. E listák alapján rögtön lehet válaszolni az olyan kérdésekre, mint „Mi lehet az . . . Hat betűből áll és annyi van meg belőle, hogy *ál*-?” vagy: „Mi lehet az . . . Tizenhárom betűből áll, és a végén megvan annyi, hogy — *ba*. . .” — legtöbbször még az illető sor kérdését sem kell tudni, adott hosszúság mellett két-három azonos kezdő vagy végző betűvel nem túlságosan sok szavunk van. Hogy pontosan mennyi, arra is külön kimutatás készült. A továbbiakban tehát egész pontosan tudni fogjuk, mi a valószínűsége annak, hogy egy magyar ember *a*-t mond (ti. *a*-val kezdődő szót mond), és, ha *a*-t mondott, akkor mi a valószínűsége annak, hogy *b*-t is mond (vagyis: hogy *ab*-kezdetű a szó). Sőt, e közmondásnál mélyebben is bontunk, a harmadik betűig. Visszafelé pedig, jobbról számítva, a negyedik betűig. Vagyis meg tudjuk határozni, mi a valószínűsége annak — fenti példánknál maradva —, hogy valamely szavunk *-a*-ra végződjék; ha így végződött, mi a valószínűsége annak, hogy ez előtt a jel előtt, mondjuk *-b*- állt; s ha így módon a szóvég *-ba* volt, mi a valószínűsége annak, hogy ezt megelőzően, mondjuk, *-r*- álljon (*-rba*), ezt megelőzően meg *-u*- (*-urba*: pl. *gírbe-gurba*). Ezeket az eredményeket részben már az elektromechanikus gépeken is rendezni fogjuk, részben végleges feldolgozásuk ismét csak az elektronikus gépektől várható e lyukkártyák alapján. Természetesen nem a keresztretjvényfejtők és -készítők számára végezzük ezeket a kutatásokat, hanem abból a célból, hogy jobban megismerjük szavaink morfológiai felépítését, azokat az átmeneti valószínűségeket, amelyek az egyes fonémákat szavainkon belül egymáshoz fűzik szókezdő és szóvégző helyzetben. Melcsuk javaslatára lyukkártyákra előkészítettük a magyar főnévi és igei toldalékokat is; a toldalékok hasonló adatainak birtokában immár nem csupán a szótári alakok, hanem általában a magyar szóalakok vonatkozásában ismerni fogjuk ezeket a törvényszerűségeket.

A keresztretjvényfejtők kézikönyvétől az említett átmeneti valószínűségek számításáig még sok mindenre jó a különféle szempontú rendezés — hogy ne szóljak most többről közülük. Már csak azért se, mert e kérdések egészének egy nagyobb, összefoglaló munkát szeretnék szentelni.

2. *Quando que dormitat et bona machina* — néha a jó számítógép is aluszik. Tévedés azt hinni, hogy a gépek abszolút hiba nélkül dolgoznak (mint én magam is hittem korábban). Csak lényegesen kevesebbet hibáznak, mint az ember. És persze — másféleképpen. Lássunk ezekből néhányat.

Az „atergósítás” az elektromechanikus gépeken a következő lépésekben megy végbe: *a*) a gép megszámlolja, hány betűből áll az adott szó és ezt az eredményt — például: 1 betű, 23 betű stb. — beüti a megfelelő oszlopba (nálunk ez a 48–49-es oszloppár volt: két oszlop, mert van 9-nél, illetőleg 10-nél több *n*-ből álló szavunk is); *b*) a gép a 48–49-es oszlop alapján hosszúságuk szerint csoportosítja a szavakat: 1 betűs szavak, 2 betűs szavak . . . 24 betűs szavak; *c*) a gépkezelő az 1 betűs szavakat kiveszi

a dobozuktól és a másológépbe teszi azzal az utasítással, hogy minden egyes kártya szövegtartalma másoltassék át a 80. oszlopba; előveszi a 2 betűs szavakat és a másológépbe teszi azzal az utasítással, hogy a kártyák szövegtartalma másoltassék át a 79. oszloptól kezdődően, a 3 betűsöké — a 78. oszloptól kezdődően . . . a 24 betűsöké az 57. oszloptól kezdődően; d) a másológépen ennek megfelelően megtörténik az átmásolás, melynek eredményeképpen minden egyes szó a 80. oszlopban v é g z ő d i k; e) egy újabb gépen megkezdik az ábécé szerinti rendezést a 80. oszlopon; f) az így csoportosított kártyák tartalmát egy további gép kiírja rendes papírra: megvan az a-tergo lista. Mi történik, ha egy porszem becsúszik a mechanizmus legelső láncszemébe, és a gép — mondjuk — egygyel kevesebb betűt számol le a szóban (l. a) pont)? Az történik, hogy a *terefere* szó 49-es oszlopába a helyes 8 helyett a 7-es szám kerül. Tovább már minden jól működhet, mégis kész a baj: a *terefere* szó a b) eredményeképpen a hétbetűsök közé kerül, a c) — d) művelettel az átmásolás a 74. oszlopban kezdődik meg és természetesen megáll a *terefer* alaknál (az utolsó -e már a 81. oszlopba kerülne, de ilyen oszlop nincs). Világos, hogy az f) értelmében e szó végül is az -r-re végződők közé kerül és a listán, más -r (sőt: -er, -fer stb.) végűek között egyszerre csak elénk pattan: TEREFER. Mindez egy porszemnyi hiba miatt az a)-ban. Az egész anyagban mindössze néhány tucat olyan szó volt, melynek ilyen módon lenyesődött az utolsó betűje, mely ezért nem a maga helyére került az ábécébe stb. Így jártunk még többek között a *meghala(d)*, *meghasa(d)*, *megalva(d)*, *megolva(d)*, *décbund(a)* stb. szavakkal.

Vannak természetesen másfajta hibák is. Az a-tergo lista végén találtuk a MUFUR szót, melyről azt írta számunkra a gép: 6 betűs. Nem volt nehéz kitalálni, hogy a *mufure* szóról van szó — hogy hova lett a végső -c-je, jóllehet beszámoltatott, nem tudjuk; hogy miért került az ábécé végére — azt sem, éppúgy, mint ahogy például az is titok marad előttünk, miért kapott a *vetkezik* szó első e-je az átmásolás során egy ékezetet s lett így: VÉTKEZIK, besorolva a rendes *vetkezik* szó után. (Itt segített a gép abszolút pontossága számlálás tekintetében: már kihúztuk volna a második *vetkezik*-et, amikor kiderült, hogy ezt nem tehetjük, mert akkor egy másik szót valahol elvesztettünk, végső soron ugyanis egészen biztosan 58 323 egyeddal van dolgunk és nem 58 322-vel. Kelemen József, aki, úgy látszik, kezdi „betéve” tudni az ÉrtSz. egész címszó-anyagát, tőlünk függetlenül rögtön rájött arra, hogy néhány lappal feljebb a VETKEZIK hiányzik s hogy eszerint az egyik VÉTKEZIK nyilván = VETKEZIK.) Rá kellett jönnünk arra, hogy a MRLET-NYÍTÁS helyesen ÜZLETNYÍTÁS, hogy a HALNDZS=HALANDZSA stb.

Egy, véleményem szerint bravúros nyomozást Jakab László végzett számunkra. Az a-tergo lista végén, még a MUFUR után ott állt ennyi: PLUSO. Amennyiben feltételeztük, hogy a többi (szám) kód már jó, akkor annyit mondhattunk erről a szóról e kódokból könnyen kiolvashatóan, hogy nem összetett, melléknév-főnév, 5 jelentése van, stiláris minősítése a fejben nincs, töve a ragozás során nem változik, ha főnévként ragozzuk, a következő ragokat kapja: -t, -ok, -a. Nincs benne a SzófSz.-ban, nincs rajta képző. Bár a MRLETNYÍTÁS kellő óvatosságra intett bennünket a szókezdő betűk helyességének vélelmezése tekintetében, Jakab László abból indult ki: ha Bárcziban nincs benne, akkor ezzel összhangban állhat az, hogy *pl*-kezdetű; ha valóban mély hangrendű, akkor miért ne lenne az -u- is jó benne? Keressük tehát az ÉrtSz. *plu*- kezdetű szavai között, a a többi jellemző alapján. Itt már nem volt nehéz dolgunk: PLUSO = *plusz*. Ellenőriztük a listán: e szó valóban hiányzott a maga helyéről, tehát valóban róla volt szó. Ezzel az azonosítás (javítás) befejeződött. — Más esetben az jött a segítségünkre, hogy csak az f) stádiumban, a kiírásában torzult el a szó, mely ilyenkor bekerül pontos betűrendi helyére, ha tehát nem a rosszul kinyomtatott betűt tekintjük, hanem azt, hogy milyen szavak vannak előtte és utána — a szót el tudjuk olvasni helyesen.

Előfordultak (különösen a rendes ábécélistán) sorrendi hibák is; ezek vagy ezek

nagy része feltehetően az egyébként rendkívül pontosan és jól dolgozó gépkezelők ember voltából, nem pedig közvetlenül a gépekből fakadnak.

Ne akarjunk technikusok lenni, csak a hibák elvi okára mutassunk rá. Az igaz, hogy a gépek sokkal pontosabbak és gyorsabbak, mint az ember. De sokkal több műveletet is kell elvégezniük ugyanazon munka folyamán. Így például egy-egy betű leolvasása kétszeres tapogatást jelent a megfelelő gép számára — míg tehát az átlag 9 betű hosszúságú 60 000 szót leolvassa a gép, $2 \times 9 \times 60\,000 =$ több mint egy millió tapogatást kell elvégeznie! És ez csak a leolvasás volt: ugyanennyi tapogatás esik a rendezés során, ugyanennyi a kiírásakor. Amíg tehát egy lyukkártya tartalma valamilyen csoportosításban a kártyától eljutott a tábláig (a kinyomtatott listáig), a berendezés különféle részeinek legalább 3 milliószor kellett egy-egy megadott helyen vezetést (illetőleg nem-vezetést) létrehoznia. Próbáljunk meg egy rendes villanykapcsolót hárommilliószor ki-be kapcsolni: ki sem bírja a rugója, pedig annak nem kell olyan pontosan és finoman működnie, mint a lyukkártya-berendezés érintkezőinek.

3. Befejezésül arról akartam írni, hol koppintott a gép a mi körmünkre: milyen, általunk elkövetett hibákat „hozott ki”. Így például egyik munkatársam — még csak végzi a magyar szakot, nem tudhat éppenséggel mindent — az *értékpapír* szót akarta bizonyos szempontból korrigálni, és egész természetességgel a rövid *-ir* végűek között kereste. Ott azonban csak a *kartonpapír*-t találta — gyorsan bedugtuk ezt az egy szót a többi *-papír* utótagú közé, fátylat borítva arra, hogy a mi gépírónk, a lyukasztók (vagy esetleg mégis a gép, vö. *vetkezik — vétkezik.*.) követték-e el ezt a hibát. Egyes kontrollokat éppen úgy szerkesztettem meg, hogy bizonyos gyakori helyesírási hibákat kihozzanak: a lyukasztók becsületére legyen mondva, csak egy-egy esetben tudtam rajtakapni őket azon, hogy szó végén rövid *-ü*-t írtak hosszú *ű* helyett, s hogy *-it* képzőt írtak *-ít* helyett! A KSH Számítástechnikai Igazgatósága, azt hiszem, joggal lehet büszke lyukasztói magyar helyesírási készségére (estleg magyar nyelvpótlékot is kellene adni nekik, ha ilyen volna).

Végül csak ennyit (Gáldi Lászlónak, aki efelelől előszóban nyugtalanságát fejezte ki, és nyilván másoknak is): További munkánk e g y i k (bár tán nem legfontosabb) ága az lesz, hogy feldolgozzuk az ÉrtSz. e g é s z anyagát, tehát a származékokat is. De azt már teljesen automatikusan, elektronikus gépeken.

Papp Ferenc

Szó- és szólásmagyarázatok

Részletek egy szólásmagyarázó szótárból (Folytatás)

[Anda]

Anda Pál hadába való (*elav*): a felesége uralma alatt van; papucshős.

a) 1804: ~ (Szirm: Hung. 39; Tzs. 1838. 23; Erd. 9); 1850: *Anda-Pál hadából való* (Ball. 16; CzF. 1: 153). — b) 1878/1904: [az emberek] fejemre szarvakat raktak, ... kinevettek, „*Andapál katonájának*” gúnyoltak! (Jók. 65: 254. NSz.)

Szirmay Antal anekdotája szerint (i. h.) Anda Pál lovaskapitány volt, és azért vált a neve közmondásossá, mert hetenként engedélyt kért a főkapitányától, hogy kimehessen a táborból feleségét meglátogatni. Az 1598-i 31. tc. ugyanis kimondta, hogy a katonai táborokba bejáró asszonyokat zsákba varrva vízbe kell vetni. — A szólás hatására az *Anda Pál* tulajdonnévből a múlt században közszó lett (*andapál*), amelyet 'papucshős' jelentésben használtak (Tzs. i. h., CzF. i. h.).

[angyal]

angyal szól belőle (*közn*): örvendetes hírt mond; azt mondja, amit örömmel hallunk.

a) 1810/20: *Angyal szóll belőled*, ha bort emlegetel (Dug. 2: 192); 1851: *Angyal szól belőled* (Erd. 9, Ball: TeljSz. 1: 35); 1927/32: Mátyás is hallotta, hogy *angyal szólt ki* a gyerekből és Mátyás buzatáblája újra kiszöldült (Móra: Ének 1: 162–63); 1959: *angyal szól v. beszél belőle*: öröm hallani, amit mond (ÉrtSz. 1: 211); 1959: *angyal szóljon belőled*: bárcsak igaz lenne, amit mondasz, bárcsak beválna jóslatod (uo.); N: *Angyal szót ki belőled*: jót mondtál, kedvemre valót (Kiskunfélegyháza, Nyr. 25: 378; vö. még Hódmezővásárhely, ÚMTsz.); N: *Angyal szólt belőled* (annak mondják, néha tréfásan is, aki eltalálja, hogy mi a tennivaló. SzegSz. 1: 71). — b) 1819: *Isten szólna ki belőle* (PHorv. 36).

Az angyalokat a vallásos hit Isten küldötteinek tartja. *Angyal* szavunk is a 'követ, angyal' jelentésű (PPB.) egyházi latin *angelus* átvétele (SzófSz.). Mivel a biblia szerint Jézusnak, a várt megváltónak a születését is angyal jelentette Máriának — ez a keresztény ikonográfiában gyakran ábrázolt „angyali üdvözet”, *annuntiatio* —, az angyal mint örömet, boldogságot hirdető követ élt az emberek képzeletében.

kiszakadt az angyalok dunyhája (*gyerm*): nagy pelyhekben, sűrűn esik a hó.

a) 1893: *Az égbeli dunyha megrepedt* egy napon s a finom pelyhek ott szálldogáltak az ürben (Miksz: Rügyek. 75. NSz.). — b) 1959: *kiszakadt v. kilyukadt az angyalok dunyhája* (ÉrtSz. 1: 211); N: *Kiszakatt az anygyalog dunnája* (SzamSz. 1: 41). — c) N: *Kilyukadt az angyalok párnájja*: esni kezd a hó (SzegSz. 1: 758). — d) N: *Kiszakadt a menny-asszony dunnája* (Heves m. NyF. 16: 30).

A hópelyhek és a dunyha, párna töltésére használt pelyhek hasonlóságán alapszik. Az angyalok valószínűleg ezért kerültek bele a szólásba, mert a naiv hit szerint ezek is éppúgy fenn az égből laknak, mint ahogy a hó is fentről hull. — Meglehet azonban az is, hogy eredetileg nem pusztán csak képes kifejezés volt a szólás, hanem abban a hiedelemben gyökerezik, amelyre ebből a Vas megyéből közölt babonából következtethetünk: „Havazáskor az angyalok rázzák Jézuska párnáit” (Ethn. 41: 51).

olyan szép, mint egy angyal (közny): feltűnően, elbűvölően szép.

a) 1598: *Szép abrazatú mint az Angyal: ex ovo prodiit* (Decsi 1,3,4,4); 1894/95: Az én leányom *szép*, tiszta, okos, jó, *mint egy angyal* (Her: Mesék 13. NSz.); 1959: *olyan (szép, jó stb.), mint egy angyal* (ÉrtSz. 1: 210—11). b) 1598: *Mint az Isten angyala: delapsus de coelo* (Decsi 5,1,6,1). — Vö. 1795/?: Az *angyali szépségnek* imádott bálványa valál te, kedves Luizám (Csok: ÖM. Franklin, é. n. 1376); 1831: *Angyali szépség. Angelica venustas* (Kr. 1:8; vö. CzF. 1: 156, ÉrtSz. 1:211).

Végso soron az az ősi felfogás az alapja, amely szerint a szellemi és a testi kiválóság (a jóság és a szépség) harmonikus egységet alkot. Ez tükröződik többek között az ókori görögség *kalokagathia* eszményében, valamint abban, hogy a keresztény ikonográfia az angyalokat, akik a katolikus egyház tanítása szerint megmaradtak eredeti jóságukban, a lehető legszebb emberekként, az ördögöket pedig, akikben a gonoszság megtestesítőit látták, visszataszítóan csúf lényekként ábrázolta. Noha szólásunknak más nyelvekben is megvannak a megfelelői — vö. ném. *schön wie ein Engel Gottes* (Sanders); fr. *beau comme un ange* (Gottschalk: Die sprichw. Redensarten d. fr. Spr. Heidelberg, 1930. 2: 357) —, nem kell átvételnek tekintenünk, mert a hajdan közkeletű felfogás alapján idegen mintáktól függetlenül is létrejöhett.

az angyalát látja (nép): 1. <csecsemő> álmában mosolyog; 2. vki váratlanul elneveti magát.

1. N: *anygyalát láttya* (mondják az álmában nevető v. mosolygó gyermekről. Jászkisér, Nyr. 82: 219); N: *Látja az anygalkáját* — csecsemő, ha álmában mosolyog. Bács-topolya, Zöldy Pál: Szólásmondások Bácskában az 1900-as évek táján. A Népr. Múz. és az MTA Nyelvtud. Int. 1960-i gyűjtőpályázatára beérkezett pályamű. P. 254/1960. 2: 45). — 2. a) 1927/32: odaszorítom szőmem az üvegre, elnevetőm magam. — Hát kend? — csudálkodik rám Roza, — *tán az angyalát látja?* (Móra: Ének 1: 175); N: *angyalát láttya* (aki a csendességben egyszerre elneveti magát. Heves m. NyF. 16: 30). — b) N: *Az angyalát látja szőrös bocskorba* (olyanra mondják, aki örül, mosolyog, de maga sem tudja, vagy el nem árulja, hogy minek. SzegSz. 1: 71). — b) é.n.: az hunyorog és helyesel a finánc viselkedésére, *boldogan, mintha angyalát látná* (Tersánszky: Kakuk M. 2: 288).

Szólásunkban az *angyal* 'örangyal' jelentésű. (Vö. 1703/1929: „Isten minden embernek adott ésszt, okosságot, a mellett angyalt is rendelt melléje az ki őrizze.” Széchényi György lev. 1: 112.) Az a hiedelem pedig, hogy az örangyal vagy más angyalok látása szerencsés, boldoggá teszi az embert, régebben eléggé elterjedt hiedelem lehetett. Egy századunk legelejéről származó néprajzi feljegyzésben például ez olvasható erről: „Egyszer egy este kiment egy leány a pitarajtó elé. Felnézett, hát az ég csak kétfelé nyíltott s sok kis angyal táncolt benne ... a leány ettől fogva egész életében szerencsés volt” (Kolozs m. Ethn. 12: 319). — A szólás közvetlen forrása az a babona, amelyet a következő változatokban jegyeztek fel: „Ha a kisgyerek álmában mosolyog: „angyalokkal álmodik” (Hódmezővásárhely, Ethn. 30: 89); „ha a bölcsős kis gyerek nevet, az angyalával játszik” (Szatmár m. Ethn. 39: 34). — Hasonló alapon keletkezhetett a fr. *rire aux anges*: 1. 'azt sem tudja, hova legyen örömeiben'; 2. 'ok nélkül, együgyűen nevet; tkp. 'az angyalokra nevet' (Gottschalk i. m. 2: 357).

[antal]

antal a fejed: (*elav*) nincs eszed, bolond vagy.

1552: gyakorta meg chufoltalac, es mind aszt véltem, hogy igē *antal a' fejed* (Helt: Dial. C5b); 1568[?]: Antalok értsétek, Ha különben cselekedtek, *Antal az fejetek* (Selymes: Nevek; RMKT. 4: 260-ról id. Grétsy: PaisEml. 282); 1598: *Igen Antal a' fejed*: Cescon habitas (Decsi 2,6,7,2); 1611: ~ (MA², Kisv. 73, Kr. 1: 8, Ball. 17, Erd. 9).

Vitatott eredetű: 1. Az *Antal* névnek a régi nyelvben olyanféle szerepe volt, mint ma a *pali* (< *Pali*) szónak, azaz könnyen becsapható, féleszű, bolond embert értettek rajta. Ezzel a jelentéssel köznévvé vált a szó, és számos származéka keletkezett (1598: *antalkodás* 'ostobaság, balgaság'; 1626: *antalul* 'ostobán'; 1702: *elantalodik* 'elbutul' NySz.). Miután a *t* hang zöngéssé vált benne (vö. már 1663. Czegl: BDorg. 269: „Magad sem tudod, jozané, vagy *andalodot* vagy”), és származékainak enyhült a pejoratív jelentése: mai *andalog*, *andalít*, *elandalodik* igéink fejlődtek belőle (Simonyi Nyr. 10: 407, uő. MNy. 1: 83, Horg: MSzav. 16, EtSz., SzófSz.) — 2. A szólás *antal* szava nem tulajdonnévből lett közszó, hanem a hordófajtát jelentő *átalag* szó régi *antalag* változatának a szójáték kedvéért megrövidített alakja. E magyarázat szerint a szólásnak ez volt az eredeti jelentése: 'boroshordó v. üres hordó a fejed'. Az *Antal* személynevet éppen ez a szólás, illetőleg a 'boroshordó' jelentésű *antal*-lal való alaki egybeesése indította el azon az úton, amelyen a buta ember jelképévé vált, később pedig olyan igék alakulhattak belőle, mint az *andalog*, *andalít* stb. (Grétsy: PaisEml. 279–84). — Ez utóbbi magyarázat a szólás értelmezése szempontjából jobbnak látszik. Hogy mégis csupán fenntartással fogadhatjuk el, annak az az oka, hogy az *antalag*-ra csak 1807-től kezdve vannak adatok, és a régiségben — a Kassai Szókönyve (1833–36) megjelenése előtti időből — szólásunk az egyetlen olyan szókapcsolat, amelyben az *antal* 'boroshordó'-t jelenthet. E nehézséget csak részben csökkenti az a körülmény, hogy néhány nyelvben *átalag* szavunknak *n*-es alakjai (pl. lengyel *antał*) találhatóak meg mint a magyarból oda átkerült jövevényszavak (vö. Grétsy i. h.).

[Antal]

kiverte a Szent Antal tüze (*táj*): kipirosodott az arca az italtól; berúgott.

a) 1810/20: *Ki verte orcáját Sz. Antal' tüze* (Dug. 2: 185); 1927/32: Akik régebben érkeztek, azoknak a *képét* már *kiverte* egy kicsit a *Szent Antal tüze*, de azért még nem nagy a *lárma* (Móra: Ének 1: 151). — b) 1833: a' ki a' jó Tokaji Antalt ['átalagot'] szereti hörpöngetni ... annak ortzája Rezes, Tüzes ... ennél-fogva szokták mondani, hogy a' *Szent Antal' tüze ütött ki rajta* (Kassai 1: 179); 1851: ~ (Erd. 10; MNy. 7: 332), N: *Kivert mán a szent Antal tüze* (Szeged vid. Nyr. 7: 519). — Tolnai szerint (Nyr. 28: 5) „a haragjában hirtelen kipirulóra mondják”, de erre nem találtam adatot.

Szent Antal tüze az 'orbánc' régi neve (vö. Mel: Herb. 7a: „Az olay fánac leuelét törd meg mézben *szent Antal tűzét* ... gyógyit”; Miksz: Munk. 8: 57: „Az apókának a lába fáj, *Szent-Antal-tüze* támadt rajta”). Éppolyan névmágiából eredő elnevezés ez, mint az ugyancsak személynévből keletkezett *orbánc* (> szláv *urbanec* > bajor *St. Urbans Plage*; vö. Katona: MNy. 4: 417). Némely betegséget azért neveztek meg valamely *szent* névvel, hogy a betegség szellemét a *szent* jóságának, szentségének hangoztatásával mintegy eleve kiengeszteljék (Zlinszky: MNy. 23: 108). — A *tűz* képe abból adódott, hogy az orbánc a környezettől élesen elhatárolt piros foltok alakjában jelentkezik a bőrön, Szt. Antalt pedig a néphit egyéb vonatkozásban is kapcsolatba hozta a tűzzel. Például Baranya megyében Szt. Antal napján „újtüzet” gyújtottak (Ethn. 13: 122), Hetésben pedig Antal napján különösen félték a tűzvésztől (Ethn. 21: 286). — A betegség elnevezésének a részeg

emberre való átvitelét az teszi érthetővé, hogy — amint Kassai is rámutatott (i. h.) — a részeg ember arca kipirosodik, a részeges ember orra pedig az orbáncos foltokhoz hasonlóan rezessé válik.

lássék, hogy Antal is böjtöl (táj): a látszat kedvéért, tessék-lássék módon.

1. 1598: *Ki hűnné hogy Antal is böjtöllyen*: num et Saul inter Prophetas ('hihetetlen dolog ez!' Decsi 2,1,10; vö. még Kisv. 375, Szirm. 126, Erd. 9). — 2. a) 1598: *Czak lássék hogy Antal is böjtöl*: ipse linit parietem luto absque paleis ('csak látszatra jámbor' Decsi 5,6,6,2); 1598: *Czak azért hogy Antal is látsassék böjtölni*: dicis causa ('csak azért, hogy legyen miről beszélni' Decsi 5,7,3,10); 1616: akar iól, s' akar poklúl essék a' dolog, csak mégis *látsassék, hogy Antal is böjtöl*, az az, hogy a Lutherista és Caluinista Praedikátorokis szent Írást emlegetnek (Bal: CsIsk. 243; vö. SzD: MVir. 126). — b) 1789/1914: talán ugyan tsak magam is oda fordúlok arra a híres Tzeremóniára, *hadd tessék, hogy Antal is böjtöl* ('a látszat kedvéért elmegyek' Illei: Tornynos 43). — c) 1789–95/1962: *Lám Antal is böjtöl* (Földi, A versírásról 146; PHorv. 44). — d) N: *Tessék, lássék, Antal is böjtöl* (Hódmezővásárhely, MNy. 12: 40).

Eredetileg valószínűleg közmondásként használták, s minthogy az *antal* (~ *Antal*) régi nyelvünkben gyakran 'féleszű'-t jelentett (vö. *antal a feje*), feltehető, hogy ez volt a jelentése: 'a látszat kedvéért a bolond is böjtöl'. Szólasszerű használata akkor alakulhatott ki, amikor az *antal* szónak — illetőleg az *Antal* névnek — ez a jelentése feledésbe merült, és ugyanakkor elhomályosult a közmondásnak 'a bolond is böjtöl' jelentésmozzanata.

megjött Antal Budáról (elav): nevetséges kifogásokat hozol fel, meggyőző erő nélkül mentegetőzől [?]

a) 1598: *Meg iőt Antal Budáról, zöld ágat hozot orrában*: profectus ad Apaturia, rediit Maio ('tovább csinál vmit v. tovább elmarad vhol, mint ameddig szabad lenne' Decsi 3,4,2,10; Kisv. 424.): féleszűt küldtem, soká maradt, bolondul végzett (Marg. 15). — b) 1598: *Meg iőt Antal Budáról, s zöld ágat hozot*: hic venit a sexaginta viris ('nevetséges dolgot beszél' Decsi 4,6,3,6); 1810/20: *Meg jött Antal Budáról ; zöld ágat hozott* ('szerencsés' [?] Dug. 2: 267): tudok én ahhoz, mint már meg is bizonyítottam (Erd. 58; vö. még Ball: TeljSz. 1: 35.). — c) 1611: *Megjött Antal Budáról*: hic venit a sexaginta viris (MA² s. v. *Antal*; Kisv. 39): er ist aus der Narren-Zunft (MA 1708): profectus ad Apaturia, rediit Maio (MA² s. v. *megjött*): vom Wallfahrten zuruck kommen, ich habe es schon erfahren (PPB.; jel. n. Szaitz 146 és mint elavult PHorv. 82): próbáltam én azt már (Kov. 40, innen Kr: Km. 1:19 és Erd. 9).

Dugonics (i. h.) magyarázata szerint egy eredetileg Kiscellen, majd Óbudán elhelyezett Mária-kép tiszteletével függ össze. A pünkösdi búcsújárók e kép tisztelete után Budáról hazatérve „pácájokra sok ágakat kötöttek. Azt szerencsésnek lenni mondták: ki a zöld ágakkal haza érkezett”. — Erdélyi (58) valamely „mesés Antal”-ról beszél, aki azzal bizonyította Budán létét, „hogy zöld ágakat vive haza az ünnepi fák lombjából”. — Réthei Prikkel úgy véli (MNy. 3: 342), hogy e „tréfás anekdotán alapuló szólásmódnak gyakori használata” következtében alakult ki az *Antal* név 'dőre, ostoba' jelentése. — Valószínűbbnek látszik azonban, hogy az *Antal* név itt már általában az olyan féleszű emberre vonatkozik, aki hibáját (főleg talán késedelmét, elmaradását) szokásos, de kevésbé meggyőző szólammal — talán ennek jelképe a békéltető *zöld ág* — akarja mentesíteni. *Budát* alkalmasint gúnyosan említi a szólás, mint olyan várost, amely messze van, s ezért nem lehet hinni annak, aki onnan jött (vö. 1713: *Mi hír Budán*: quid novi ex Affrica. Kisv. 438). Meglehet azonban az is, hogy valami feledésbe merült adomára vagy szokásra — talán épp a PPB.-től és Dugonicstól említett budai búcsújárásra — utalt a szólás.

[anya]

az anyja hasában se volt jobb dolga (*durva*): olyan jó dolga van, hogy nem is kívánhat jobbat.

a) 1794: ~ (Kov. 173; PHorv. 10; Kr.; Ball. 18; Erd. 10; CzF. 1: 160; ÉrtSz. 1: 217); 1952: Nem mondom, az *anyátok hasában* persze *jobb dolgokat volt*, de ha rendesen dolgoztok . . ., akkor nem lesz itt panaszra ok (Déry: Felelet 2: 159); N: *Anyja hasába se vót jobb helye* (Veszprém m., Nyr. 4: 322). — b) N: *Az anyámba se vót jobb dőugom*, mint nála (SzamSz. 1: 42). — c) 1881: úgy megbecsüllek otthon, hogy *anyád ölében sem volt olyan jó dolgod*, mint lesz a kezem alatt (Miksz: Tót atyafiak 187). — Vö. 1950: aki hozzám nyúl — mondta — tudom, *visszasírta volna magát az anyja hasába* ('megkeserülte volna' Déry: Felelet 1: 316).

Az az elképzelés a forrása, hogy az embernek világra jövétele előtt van a legjobb dolga: mindene megvan, ami csak kell neki, semmi gondja, semmi dolga. A szólásnak az ad különös erőt, olykor *durva* jelleget, hogy olyan vonatkozásban hivatkozik a megszólított anyjára, ahogy általában finomabb beszédben nem illik, és ezért gyakran sértő éle is van. Németh László Iszony c. regényében (1957-i kiad. 392) például ezzel a szólással idegeníti el magától véglegesen az anyós a menyét.

ejnye, hogy az anyád agyon ne rugdaljon (*táj*): <tréfás-bosszús felkiáltás ill. enyhébb szitkozódás>.

N: *Ennye, hogy a zanyád agyon ne rugdaljon* (Sopron m. Nyr. 4: 419).

Az a tréfa benne, hogy a felkiáltás látszólag jót kíván annak, akihez intézték, valójában mégis szidást tartalmaz, mert burkoltan állatnak minősíti a megszólítottat. Tudvalevő ugyanis, hogy csak az állat — különösen a ló — szokta agyonrugdalni a fiát.

kiállná már az anyja kínját (*táj*): érett a férjhezmenésre, asszonynak való már.

N: ~ (Hódmezővásárhely, Nyr. 2: 367; SzamSz. 1: 42).

Kettős körülírás van benne: 1. az *anya kínja* a. m. 'szülés' (vö. N: *Átesett az anyja kínján* 'megszült' Nyr. 28: 141); 2. a *szülést kiállni* a. m. 'érettnek lenni'. — A *kiállná* feltételes módja egyrészt képességet, másrészt pedig talán óhajtatást is jelent. Mint a legtöbb szólásban, ebben is némi kétértelműség vagy a szavak képes használatából adódó mellékértelem ad sajátos stilisztikai értéket a kifejezésnek.

O. Nagy Gábor

Szótörténeti adatok Comenius Lexicon Januale (Patak, 1652.) című tankönyvének magyar szövegében. Ebben a rövid közleményünkben elsősorban arra kívánunk néhány jellemző példával rámutatni, hogy Comenius tankönyveinek magyar szövege a magyar szótörténeti kutatás számára is sok forrás értékű nyelvi anyagot nyújt. Újabban a magyar nyelvtudomány munkásai mind gyakrabban fel is használják bizonyító példának Comenius tankönyvei magyar szövegének és szótárainak nyelvi anyagát, sajnos azonban inkább csak a Magyar Nyelvtörténeti Szótárba felvett adatokat idézik, s nem az eredeti kiadásokra utalnak mint forrásra. Ez a munka pedig kevés comeniusi műnek nyelvi anyagát dolgozta fel, s például a pataki Lexicon Januale (1652.) nyelvi adatait egyáltalán nem dolgozták bele. Az alábbiakban éppen ezért elsősorban e kiadás nyelvi anyagából vonunk néhány példát vizsgálatunk körébe, s próbálunk arra rámutatni, mennyire értékes és használható e kiadás magyar szövege is például a magyar szótörténeti vizsgálódások szempontjából is.

1. *Hatakos*: Ezt a szót az eddigi irodalom is összefüggésbe hozta a Schlägli Szójegyzékben előforduló *hatek* 'stomachus' hangsorral. A *hatek* alakváltozatoként idézi az eddigi irodalom a népnyelvi *hatak* ~ *hatag* formákat (MNY. 38: 49–50, 40–231. Nyr. 32: 176) megjegyezve, hogy ez a szó csak a peremvidékeken maradt fenn 'vastagbél kezdete, kelés, daganat' stb. táji jelentésekkel. Pais Dezső szerint a Schlägli Szójegyzékbeli *hatek* olvasása *haték* lehet, s ezzel a népnyelvi *hatak* forma olyan viszonyban állhat, mint áll a *fazék* meg a *fazak*, *hajlék* és a *hajlak* (Comenius pataki Januája magyar szövegében is a *fazak-fazakocska* forma fordul elő!). A CzF. szótár noszvaji szóként szótározta a *hatakos* hangsort 'hasas' jelentéssel: *hatakos*, *hasas hordócska*, *börbőncze*. A szótár szerkesztői ezt az adatot Kassai József alapján közlik, akinek szótára 2. kötetében (1833.: 376, 388) ez az adat található: „*Hatakos hordó* (Noszvaji szó) *Hatakos börbőncze*, *hordotska*. Vide: *Hasas hordotska* . . .” Hasan Eren a zempléni, bödörgközi *Hatakos* ('hasas') helynévvel kapcsolatban (MNY. 40: 368) azt mondja, hogy ebben a szóalakban a Schlägli Szójegyzék *hatek* szava lappang. Hogy a *hatakos* szó alapjelentése valóban a 'hasas', bizonyították rá Comenius egyik eddig nem ismert adata. Pataki tankönyvének (Eruditionis scholasticae, pars II. Janua: Sylva Latinae Linguae, sive Lexicon Januale, Patak, 1652.) latin szövegében szereplő *ampulla* szót így értelmezik a pataki magyarítók: *ampol-na: Szorosz Szájú hatakos edény*. A megfelelő latin szöveg a szó jelentésére vonatkozólag kétségtelenné teszi a *hasas* jelentést. A szöveg szerint a pontos jelentés *dülledt*, *széles*, *nagy hasú*: *Ampulla: vas ventre amplo, ore angusto* . . . A *hatakos* szó tehát Patak és közvetlen környékén az 1600-as években szélesebb körben is élő szó lehetett, 'hasas, széles, nagy hasú, kidülledt hasú' jelentésekkel.

2. *Osztó*: Az *osztó* hangsor ma is él a Tokaj-Hegyalján: *osztótánc*, *osztótáncos*, *fiú-osztó*, *leány-osztó* változatokban. A hegyaljai kapás bálókban ugyanis éjjel előtt volt a *fiú-osztó*. Az *osztó-táncos* az *osztótánc* hagyományos dallamára szétosztotta a fiúkat a táncolni óhajtó leányoknak. Éjjel után következett a *leány-osztó* (vö. Bakos: A tokaj-hegyaljai régi szőlőművelés szókincse. Az Egri Ped. Főisk. Füzetei 121. sz.). Hogy ennek a szónak és jelentésváltozatainak (*osztót* húzott a cigány a régi hegyaljai lakodalmakban is) múltja van a hegyaljai szokásokban és a hegyaljai népnyelvben, bizonyították rá Comenius pataki tankönyvének szótári részében a *choragus* (*Táncz mester*) hangsor *osztó* szóval való értelmezése is. Ugyanakkor a pataki magyarítók ebben az esetben is a Patak környéki (hegyaljai, bödörgközi és hegyközi) népnyelv szavát használták fel Comenius latin szövegének magyarításában.

3. *Bolhapohár*: A XVII. században megjelent írásokban gyakrabban olvasható ez a nyelvi kifejezés: *bolha pohar hordani*. Matko (Bányász Csákány, 1668.) a következő mondatában illeszti bele szólásformán: „Nem nézik azt a Nőtelen Papista Papok, hová valók és micsoda nemzetből valók a szolgálók, csak legyenek szépek, Sarkon-forgók, eltartják affelől, *Bolha-pohár hordani* . . .” Comenius magyarítói a pataki Lexicon Januale lapjain így értelmezik címszavunkat: *Post (Po) coenio abstinent, qui sanus esse vult: vacsora után való étel (Bolha pohár)* . . . A CzF.-szótár 1. kötetében is megtalálható ez a szó, de más, eltérő értelmezésben: „Szeszes ital, pl. egy kupicza rozs vagy szilva pálinka, melyet némely ember lefekvés előtt vett be, hogy álomba merülvén, a bolha csipéseket ne érezze . . .” Kresznerics (Magyar Szótár, 1831.) Sándor Istvánra hivatkozva szótározza a *bolha-pohár*-t 'esti utolsó pohár' jelentésváltozattal. Közel áll ehhez az értelmezéshez Szenczi Molnár Albert szótárának (1708.) jelentésváltozata: *balhapohár: POCOENIUM-EIN Schlaff-Trunk*. Comenius magyarítóinak jelentésváltozata is a Patak környéki népnyelvből kerülhetett bele a tankönyv szótári részébe.

4. A pataki Janua szótári része, a Lexicon Januale a csoportnyelvi (szakmai) szavak történeti fejlődéséhez is sok értékes adatot tartalmaz. A régi tokaj-hegyaljai szőlőművelés szókincsére vonatkozólag is hiteles forrás ez a kiadvány. Készítői (Szöllősi János,

Tolnai János, Kapossy Pál, Szántai Mihály, Helembai Sámuel) nagyon jól ismerték a hegyaljai szőlőművelés műszókincsét is, s a szőlőművelésre vonatkozó latin szavakat a Tokaj-Hegyalján használatos, s már Szikszai Fabricius által is szótározott műszavakkal magyartították. Az erre vonatkozó szótározott s itt kiemelt szavak hiteles adatok a régi hegyaljai szőlőművelésre vonatkozólag is. (Erről írtam bővebben: A tokaj-hegyaljai régi szőlőművelés szókincse. Az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 121. sz. c. írásomban.)

a) *Mezgel* ~ *mezgerél*: Comenius pataki munkatársai *hitelesen* utalnak arra a Hegyalján ma is élő szokásra, hogy a *mezgerélés*, a *mezgelés* a szegények elismert joga a Hegyalján: „Vindemiam sequitur racematio, ubi pauperes racemantur: *mezgelek*” (vö. még MNy. 28: 140, 236).

b) *Ragya*: A tokaj-hegyaljai szőlőművelők szókincsében gyakori szó a *ragya* is. (Szikszai is szótározta: *Rogia*). Ha a ragya megüti, elkapja a szőlőt, megveresedik és levelei lehullanak. Jellegzetes szólás a Hegyalján: *Szomorú, mint a ragyavert szőlő*. Azt is mondják ilyenkor, hogy a szőlő *megragyál*, *megragyázik*, *elsül*. Comenius pataki magyartítói a *ragya* szót így értelmezik: *ragya: adurit plantas*.

c) *Nyítás*, *szőlőt nyitni*: a régi hegyaljai szőlőmunka, a *szőlőmű* folyamata a *nyítással* vette kezdetét. Comenius pataki magyartítói is szótározták a nyítás műszavát: *vitis ablaqueatur (szőlőt nyitni)*, s értelmezésükben ez a mondat: „cum circumfossa liberatur a radicibus noxiis” a nyítás műveletével együtt járó munkára, az oldalgyökerek, a *szakállak* levagdosására is utal.

d) *Kétágú kapa*: A *kétáguzás* is tipikus hegyaljai munka. Az sem véletlen, hogy Comenius pataki Januájának magyartítói is emlegetik a kétágút, mondván, hogy a kétágút, a kétágú kapát „utuntur vinitores”, használják a szőlőművelők, a kapások: „Bidente (*kétágúval*) pastinat (*kapál*) vineam (*szőlőt*) pastinator (*a kapáló, a kapás*).”

e) Bodnärműszók:

A hegyaljai bodnárak szakszói közül is többet szótároztak és értelmeztek Comenius tankönyve latin textusának magyartítói. A hordókat régebben *megkötötték*. A hordókötés azt jelentette, hogy *kötővesszővel* *abroncsolták*. A *vasabroncsok* helyett erre használták fel a *kötővesszőket*. Comenius pataki munkatársai a *bodnár* (vietor) címszó alatt híven leírták a *kötés* menetét is. „A bodnár *megköti* a hordókat *pántvesszőből* *való abroncsokkal*” (Vietor circumdat dolia vimineis circulis). (Az *Orbis Pictus* Szombathy-féle kiadásában is a hegyaljai bodnárak mesterszavait használja fel Szombathy a bodnár munkájának bemutatásában: „A Bodnár a *faragó-széken* a *két nyelvű késsel* *mogyoró-vesszőkből abroncsokat* *tsinál*, *fából pedig dongákat*, *reá veri bunkóval* . . .” [Orbis Pictus. 1798. 148]).

f) *Nyárlott bor*:

Emlegetik Comenius magyartítói a borok betegségét is. Comenius pataki magyartítói például az *exoletum vinum (olet)* kifejezést így értelmezik: *nyárlott*. A *nyárlott bor* megzavarodik, sem ereje, sem tüze, sem illatja nincs.

g) *Porhajas* ~ *porhajas vesszők*:

Régi módja a szőlőszaporításnak a Hegyalján a *porhajásítás*. Ezt a szót már Szikszai Fabricius is szótározta: *porhajas* (palmes mergus), *pohajással rakni* (mergis propagare vitem). Comenius pataki magyartítói is beszélnek róla: *homlított bojtos porhajas vesszők*. A szó jelentésére és származására vonatkozólag Comenius magyartítóinak értelmezése jár helyes úton: *porhajas*: 'bojtos'; *porhajas vessző* 'bojtos, homlításra, ültetésre szánt vessző'. A porhajásítás művelete is közelebb visz e szó helyes értelmezéséhez. A *porhajásítással* a jó erőben levő tőkén meghagytak egy ép, termő vesszőt. Ezt őszkor, fedés után vagy tavasszal a metszéskor *pereceztve* ('tapintatosan meghajlítva') a tőtől a földig hajtották, *kákóval* lefogták, s a gödörbe úgy helyezték el, hogy a másik vége kiállott. A felegyenesített rész mellé karót dugtak. Földdel betemették, csak egy szemet hagytak ki. Télre ezt is befedték. A porhajásítással letett vessző kihajtott és meggyöke-

rezett, egy évig így még termést is hozott. A következő tavasszal kiemelték helyéről, lemetsztették az anyatőkéről, s kijelölt új helyére ültették.

h) *Bojtás* ~ *bojtáskaró* ~ *homlítás* ~ *homlító vessző*:

Régi módja a szaporításnak a Hegyalján a *bujtatás*, a *bujtatással* szaporítás. Comenius pataki magyarítói emlegetik a *Bojtás karo*-t is (Ridica: padumentum vitis). Igen elterjedt mód volt a Hegyalján a *homlítás* is. *Homlítani*, *homlítás*, *elhomlítani* szavakat gyakran olvashatjuk a hegyaljai vonatkozású írásokban. Nem véletlen tehát, ha Comenius pataki munkatársai e szavakat is szótározták: „*homlító vessző*: nova planta fit ex traduce — *homlítani való vessző*: vinitor depangit in terram propagines et vitibus sic pangitatis *homlított*”.

i) *Sajtó* ~ *sajtoló* ~ *kisajtol*:

A *sajtolás*, *sajtó*, *kisajtol*, a tokaj-hegyaljai szőlőművelők szókincsében ma is aktív szavak. Comenius pataki munkatársai a *torcular* latin szónak, illetőleg a latin nyelvi mezőben használt e kifejezésnek: vinitorium extorquet uvis vinum, a magyarítása nyomán használják a *sajtó* (*prös*), *kisajtol*, *sajtol*, *sajtoló* szakszokat.

j) *Átalag*:

Comenius pataki magyarítói által készített szótárban szerepel az *átalag* („*átalagh*: dolium lata alvo, ore et fundo angusto”, *átalagh*: [dolium parvum]) szó, és helyes értelmezése is. Valóban ezt a hordót használták a Hegyalján az aszúborok tartására.

5. A magyar nyelvészeti szakirodalom (vö. Melich: NyK. 36: 301–4, Laczkó: MNy. 2: 445–6) tehát nem véletlenül tartja értékes alkotásnak a pataki Lexicon Januálét. Melich méltán sajnálkozik azért, hogy a NySz. nem dolgozta fel ennek a szótárnak az adatait. Szerinte például ilyen szavak, mint *bolyán* ('gob hal', a *gobius* szónál), *czuglyos* (= fűsületlen üstökű, a *coma* szónál) egyetlen szótárban sem találhatók. De növelték volna a NySz. értékét még — Melich szerint — ezek a szavak is: *czoppantás* (czuppantás, a *sclopus* szónál), *hizag* („alveus est cavum illud, quo flumen decurrit” — folyóvíz *hizagja*), *ingolna* (az *anguis* szónál), *lakzi ember* (az *epulum* szónál), *sarjo*, *sereng*, *serengelni* (sarjú, a *secare* szónál). Melich példatárát növelnünk kell például ezekkel a pataki szótárba bekerült értékes szavakkal is: *füvenytollás* (a *syrtis* szónál (vö. a Tokaj-Hegyalján: *Kapattollás* [Bakos: A tokaj-hegyaljai szőlőműv. szókincese 17, Kassai: 3: 107]), *fol* barom (barom nyáj, agmen pecudum), *ember díja* (Homagium, Földes Urhoz való hűsegh), *fu* (szárcsa, Querquedula, ex Anatum genere minima (vö. Bodrogrköz: *fu* [vadkácsa], vö. még: Kassai 2: 226 [szárcsa]), *kőzbíró* (= fogot személy [arbiter]), *terhordo kétel nyaklo* (aerumna), *szukmány darocz* (cilicium) (textura e pilis asperioribus caprius), *ebkölyök*, *kutyó* (catulus), *ramasz* ~ *teke* (caudex) (vö. Magyar Tájszótár 2: 250), *vadaskodni* ~ *fáskodni* (ferocit), *vadaskodás* ~ *fáskodás* (ferocia), *fustély* ~ *dorong* (fustis) (vö. MNy. 47: 250). A szó tehát élt Sárospatakon és környékén is a XVII. században. *Szepekedik* (potest eniti, nitor) (A volt pataki diák, Rimány István Comenius Labyrinth [Világ labirintusa] című írásának fordításában is használta a *szepekedik*, illetőleg a *szepekedés* szót 'igyekszik, törekszik, erőlködik; igyekezés, törekvés, erőlködés' jelentésekben (vö. Bakos: Filológiai Közöny: 1962. 3–4. sz. 386–91), *lajtorja* ~ *lábto* (scala; sunt in domo immobiles, vel arbori admovemur). Ma is a Hegyalján és Bodrogrközben: *lábto*! *Kenetáros* (patikáros), *kantúires* (bűjös, bájos), *Mátyás ugrásos esztendő* (Bisextilis annus, in quo bis numerant sexto Calendas Martii) (vö. Szenczi Molnár!), *kamuka* (Damasceus panus), *törpe* ~ *kutak ember* (pumillus), *kelés* ~ *viszketegh* ~ *boborcsó* (pustula), *angy* (mariti soror), *franczu* (lues venerea), *szekernye* (ocrea), *csont vápája* (cavitas in osse), *lasnak* ~ *guba* ~ *cserge* (stragulum villosum), *betyk* (ujj ízeinek tsomója, condulus), *cselesap* ~ *fondor* (ardelio est), *hévviz* ~ *főrdő banya* (thermae aqua natura calida, *guba* ~ *lomp* (bracca [guba] villosa tegit totium corpus — braccæ laxæ [lomp] femora tantum tegunt). *Pappa* (cibus infantilis): „gyermeki étel: *Rágott*”), *Ország uttya* (az égen,

stellulae in coelo faciunt *viam lacteam*). Comenius pataki munkatársai tehát a hegyaljai és bodroghközi nép száján is használt szóval élnek a *tejút* tükörszó helyett (vö. Magyar Tájszótár: 2: 23 és Szikszai Fabricius: *Via lactea, Calaxia* — Ország vta az eghen 2).

Bakos József

Fórozás. Zsoldos Jenő, a magyar szavak történetének fáradhatatlan bűvára nemrég a *fórozás* 'fuvarozás' főnévre közölt eddig ismeretlen adatot 1633-ból (Nyr. 89: 490). A szó keletkezését illetően Zsoldos lehetségesnek tartja, hogy a *fórozás* <: *fóroz* 'fuvaroz' <: *fór* 'fuvar' szóképzési sor *fór* tagja a német eredetű *forspont* 'előfogat' alapján jött létre némileg ahhoz hasonló módon, ahogyan a német *vorgeben* 'előnyt ad' igeikötőjére visszavezethető magyar *fór* '<sportban, játékban stb.> előny' kialakult (erre vö. Horger: NNy. 3: 157; Kiss: MNy. 51: 343). E feltevésnek Zsoldos szerint bizonyos kronológiai nehézsége van: a *forspont* jelenleg ismert legkorábbi előfordulása 1697-ből, tehát a *fórozás*-énál 64 évvel későbből származik. — Zsoldos Jenő valójában értékesebb, fontosabb adatot talált 1633-ból, mintsem gondolja. A *fór* 'fuvar' ugyanis nem más, mint a köznyelvi *fuvar* dunántúli alakváltozata (l. MTsz. *fuvar*, *fuvaros*, *fuvaroz* a.; EtSz. 2: 609—610 *fuvar* a.). A *fuvar* családjára a SzófSz. 1779-ből, Szíj Rezső (MNy. 58: 503) pedig 1775-ből mutatta ki a legkorábbi adatot. Zsoldos Jenő adatának felhasználásával a szócsalád életének kezdetét 142 évvel korábbra, 1633-ra tehetjük.

Kiss Lajos

Fórozás. Zsoldos Jenő a Magyar Nyelvőrben (89: 490—1) nemrégén igen értékes, eddig ismeretlen adatot közölt a *fórozás* 'fuvarozás' szóra. A *fórozás*, *fóroz* származékok alapszavának eredetét illetően az a véleménye, hogy a *fór* 'fuvar' szó a régi nyelvi *forspont* szóból történt elvonás eredménye. Saját szavait idézve: „Egy bizonyos, a német *vor* idők folyamán két ízben szabadult fel *fór* alakban önálló magyar életre: talán a XVI—XVII. század fordulóján 'fuvar', a XIX. század közepén 'előny' jelentésben” (i. h.).

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kérdőívében megtalálható *fuvar* szavunk is. A térkép adatai egyértelműen azt mutatják, hogy a *fór* alak (*fuor*, *fuor*, *fuor*, *fuor*, *f^uor* stb. hangtani változatokban) az úgynevezett nyugati nyelvjáróterület jellemző adata, tehát azé a területé, amelyen az *ó* fonéma *uo* típusú nyitódó kettőshangzóban realizálódik. Ennek a területnek nagy részén vagy csak a *fuor* típusú alak él, vagy ez a főváltozat a *fuvar* mellett. Kelet felé haladva a Veszprém, Somogy, Tolna, Baranya megyei kutatópontokon egyre ritkábban jelentkezik egy-egy *fór* alak az általános *fuvar* mellett, s a Duna vonalát sehol sem közelíti meg. Lényegében hasonló szóföldrajzi kép rajzolódik ki a MTsz. és az ÚMTsz. adataiból is.

A felsorolt szóföldrajzi tények alapján a Zsoldos Jenőénél valószínűbb magyarázat is lehetséges a *fór* szó eredetét illetően. Szerintem a *fór* alak a *fuvar* szónak a nyugati nyelvjáróterületen keletkezett hangalakbeli változata. A szó minden valószínűség szerint német nyelvjárási *fuor*, *fuor* alakban került át nyelvünkbe. Ez az alak — alkalmazkodva az artikulációs bázishoz — a nyugati nyelvjáróterületen kettőshangzós (*fuor*, *fuor* stb.) ejtésben honosodott meg, más területeken pedig hiátustöltő betoldásával (*fuvar*, *fuvar*), esetleg a nélkül (*fuor*) (vö. Nyatl.) vált általánossá. (Erre a magyarázatra részletesebb kifejtés nélkül utal az EtSz. is.) Dunántúl középső részeire a *fór* alak valószínűleg a nyugati területekről vándorolt át.

A *fuvar* : *fór* alakok között tehát lényegében olyan viszony van, mint az *üveg* : *üög*, *süveg* : *süög* alakpárok tagjai között, amelyek Dunántúl nyugati részein ma is egymás mellett élnek, bár közülük a rövidebb változat ma már jóval ritkább, mint a *fór* alak.

Imre Samu

Körte. Kőhegyi Mihály adatokban gazdag közléséhez kívánok kapcsolódni néhány szóban. Kiegészítésül és azért, hogy lássuk, mennyire szétágaznak nyelvünkben az azonos szóval kifejezett rokon fogalmak, a szemlélet hasonlatossága hogyan működik népünk névadó készségében.

Lucsikörte. 'Az erdeifenyő (*Pinus silvestris* L.) toboza' Alsómocsolád (Baranya m.). A történeti Zselicség (lásd Györffy: TörtFöldr. 1: 247) véleményem szerint összeesik az erdeifenyő Mecsek vidéki őshonos elterjedésével. Hegyháti magyarságunk használta e szót, amelyet az iskolázás, az erdei munkákban való részvétel útján kiszorított a *toboz* 'fenyőtoboz' értelemben (vö. Grétsy: MNy. 1959: 367–8). A névadás a körtéhez való hasonlóságon alapszik. Ma már csak az idősebb korosztály ismeri, inkább kikérdezésre közli.

Ezzel kapcsolatban a láncos óra „körte” súlyához szeretném hozzáfűzni, hogy a múlt század végén közkedvelt és elterjedt a németországi Feketeerdőben háziiparosoktól származó kakukkos óra súlya igen gyakran a lucfenyő (*Picea Abies* [L.] Karst. = *P. excelsa* [Lam.] Lk.) hosszúkás tobozát utánózta, amely azonban a szemléletben a közismert körtealakot nem kelthette fel. Itt a szemlélet már átvitt, távolabbi, nem közvetlen.

Dobókörté. 'A botlódrótos akna megsemmisítésére szolgáló eszköz. 20 m-es erős zsinórra kötött, végén vaskarmokkal ellátott fakörte'. Célja az volt, hogy az ellenség által botlódrótos aknával telepített területre bedobva, majd a zsinórnál fogva a dobó felé húzva a vaskarom a botlódróthba beleakadjon, s az aknát úgy robbantsa fel, hogy a holttérben fekvő támadóban kárt ne tegyen, viszont az aknamezőn biztos utat nyisson. A nevet a háború alatt a bajai utász zászlóaljnál ismertem meg. Kőhegyi Mihály adata alapján feltehető, hogy a bajai és Baja környéki származásúakból is álló zászlóaljnál a névnek népi eredete volt.

Lucsi. A lucsikörtéről írt pár soros mondanivalóm társításaként szeretném bemutatni *lucsi* szónkat. Kniezsa SzlJsz. I/1: 318–9. lapján tárgyalja szavunkat tüzetesen, s bizonyítja, hogy mai *luc* ejtése olvásási hibából keletkezett, s a növénytani-erdészeti irodalom útján terjedt felülről a nép felé.

Baranya megye hegyháti területén, a régi Zselicségben (Györffy: TörtFöldr. 1: 247) a *Pinus silvestris* L. kutatásom szerint őshonos. Őshonos fafajnak népünk előtt ismertnek kellett lennie, földrajzi névadásában nyomot kellett hagynia. Hogyan nevezték, illetőleg nevezik ma az *erdeifenyő* növénytani névvel ismert fajtát? A hegyháti magyarság és a mai Zselicség néven ismert terület magyar lakossága előtt volt ez ismerős. A lakosság *lucsi* néven nevezi. Sajnos, az elnevezés erősen visszaszorulóban van, szinte röstellik. Kiszorítja az erdészeti szaknyelv szolgai fordítású *erdeifenyő* elnevezése.

Ma e fafaj meglehetősen visszaszorult. Ennek oka szintén az erdőgazdálkodásban keresendő. A *Pinus silvestris* L. mint nem sarjadó, tehát sarjrol fel nem újítható fafaj teret veszített a sarjadzó lomblevelűek elől, különösen a XIX. század végétől, amikor a sarjerdő-gazdálkodás terjedni kezdett az erdőuradalmakban. Újabb az okszerű erdőgazdálkodás megint visszaadta létjogosultságát, s területét növeli.

Földrajzi neveink szerte őrzik a Hegyháton egykori elterjedését. Bakonya 1855: *Lutsi* ~ *Lucsi* — szó BmK. 11; Meződ 1866: *Lutsi* BiU. 533; Kaposszekes 1860 k.: *Lutsierdő* — e BiU. 326, 1870 k.: *ua.* BiU. 327; Ibafa 1865: *Lucsi hegy* — sz Kszb., 1964:

Kis-, *Nagylucsis* — e Erdőgazd. üzemterv 3a és 4b erdőrésze; Boda 1855: *Lucsis* — sz BmK. 34, én. [1862e.]: *ua.* és *Lucsis dűlő* — sz, leg BiU. 81; Cserdi 1852: *Lucsis* — sz BiU. 114, 1856: *ua.* BmK. 52; Husztót 1858e: *Lutsis* — e BiU. 277, 1863: *Lucsis* — e BiU. 278, [1862]: *ua.* BiU. 280, 1871: *Lucsis szélben* . . . BiU. 279 tkv.-ból; Kispeterd 1855: *Lucsis* — sz BmK. 150; Magyarlukafa 1855k.: *Lucsis* — e, r BmK. 178; Szent-katalin 1818: *Diverticulum Lutsis* — sz BiU. 846, 1862: *Lutsis* — sz BiU. 847, 1868: *Lucsis* — sz BiU. 848; Kisbeszterce 1859: *Lucsis dűlő* — leg BiU. 78, 1863: *Lucsis* — leg BiU. 79; Bános 1962: *Lucsis tető* — e Zsolt Zs. gyűjt.

Szótáraink (pl. MTSz.) 'fenyő', illetőleg *lucsis* 'fenyves' értelmezése nem szabatos (innen a SzJsz. is). Ugyanis jelentése csakis 'erdeifenyő'; *Pinus silvestris* L.', illetőleg e fajfajból álló erdő. A feljegyzett fenyőértelmezés onnan eredt, hogy e vidéken más fenyőfajta nem élt, így a szó feljegyzője valóban értelmezhetette e gyűjtőnévvel. Megtaláltam azonban ilyen általánosabb értelemben is, de csak ott, ahol a *Pinus silvestris* L. már nem őshonos, nem fordult elő. Így Magyartelek (régén Kistelek, Baranya m.) magyar lakosaitól jegyeztem fel 1959-ben *lucsis* 'fenyves' értelemben.

Tudni kell ehhez azt, hogy Baranya megye magyarsága a Mecsekvidék, a Mecsek-től délre elterülő dombosvidék népe *fenyő*-n a 'Juniperus communis L.'-t, a gyalog-fenyőt vagy borókát érti, míg *fenyős* szóval a borókás területet (rendszerint délnek kitett, kopár vagy kopárosodó legelőt) nevezi. Ezt földrajzi neveink magyarázataiban felejtetni nem szabad.

Ilyen értelemben módosítandó a SzJsz. szóértelmezése is. Ugyanis a székely Borszék vidékén *lúcsfa* szintén 'erdeifenyő', *Pinus silvestris* L.' jelentésben él (Erd. Lapok XXIII [1884], 787). Csíkkarcfalvi adatközlőm szerint neve *lúcsfenyő* (Sgyűjt., 1963). Ez azért fontos, mert igazolja azt, hogy szavunk a nép nyelvében 'Picea Abies (L.) Karst. = P. excelsa (Lam.) Lk.' jelentésben nem volt használatos. Ezt a XIX. század elején fellépő nyelvújító növénytani munkák hibás névhasználata terjesztette el, s terjesztjük iskoláink útján ma is. Ez utóbbi fajfaj csíkkarcfalvi adatközlőm szerint *vörösfenyő*-nek nevezzük az odavalósiakat. (Ez meg nem tévesztendő össze a növénytani vörösfenyő = *Larix decidua* Mill.-el.)

Ezek után a fenti jelentéshelyesbitéssel a HASz. és Šulek hivatkozott helye a SzJsz. szófejtését tökéletessé teszi.

Reuter Camillo

Faris. A nyelvtörténészt, a szavak életének kutatóját nemcsak az első előfordulások érdeklik, hanem az utolsók is, vagyis számára nem csupán a felbukkanás, hanem az elmerülés is fontos.

A címűl írt szó a középkori lovagi élet fogalomkörébe tartozó vándorszó, jelentése 'harci mén'. Ez a lovagi jelleg az, ami miatt német eredetűnek kell tartanunk. Tőlünk került a délszlávba *fariz* alakban, s nem megfordítva, ahogyan Moór Elemér gondolja. (Vö. Hadrovics: MNyTK. 89. sz. 53–4, MNy. 51: 343, Moór: MNy. 50: 71.) Mivel a szónálunk csak a Besztercei és Schlägli Szójegyzékben fordul elő, figyelemre tarthat számot alábbi, XVI. századi előfordulása. A Nádasdyak számadója ezt írta 1545-ben: „24 octobris attam szolonokon¹ az banai² legeneknek husz penzt Az nap attam wgan oth az *faris* patkolasatol tiz penzi” (Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból. Fasc. 1. Történeti-néprajzi Füzetek. Tom. I. Bp., 1959. 195). Az adatból nem derül ki, hogy fajtanévvel vagy egy bizonyos ló nevével van-e dolgunk.

Kondássy Imre

¹ Szalonak (Schlaining) Vas megyében (Csánki 2: 729).

² Banafalva (Wannersdorf) Vas megyében (Csánki 2: 735).

Dajkál. A CzF. még ismerte a szó „Nevel, táplál, ápol, szoptat, azaz valakivel dajka módra bánik. Kisdedeket dajkálni; vén, vagy beteg férjet dajkálni” értelmét, de ez ma már egyre inkább kikopik nyelvünkől. Hogy a XVIII. század végén, legalább Kalocsa környékén, általánosan használták a szót ilyen értelemben, arra az egykorú tanácsülési jegyzőkönyvek a tanúink:

„Istenben Boldogult Szabó Péter fia, és Második hűtvős társa közt olly intézés tétetett, hogy minden el maradott jószága föl bősültessen s azon bősű az három Férfi Gyermek közt úgy mint Páll Péter és nevetlen második hűtvős társátul elmaradott árva közt egy formán elosztódjon mint hogy pedig Péter fia édes Attyát holtig *dajkálta*, és édes Atyának halála után az ide zárt specifikum szerint 60 ft. 40 x adósságot ki fizet azért az Szálás és a kétt ló az meg betsült árban néki adódik olly végel hogy ő a többi testvéreit ki fizesse . . .” (Kecskeméti Állami Levéltár. Kalocsai Tanácsülési Jegyzőkönyvek, 1796. április 23.) — Egy pörben: „. . . édes Annyát betegségiben Ápolgatta és *Dajkálta*.” (Uo. 1796. május 14.) „. . . Édes Atyát és Édes Annyát holtokig sok beteges állapotjokban betsületessen *dajkálta* . . .” (Uo. 1796. június 11.).

Kőhegyi Mihály

Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században.

Nyelvtudományi Értekezések 44. szám. Budapest, 1964. Akadémiai Kiadó.
78 lap

1. Az irodalmi nyelv történetének vizsgálatát ma már nyugodt lélekkel számíthatjuk az újjászületett, sőt önállósult nyelvészeti diszciplínák közé. Magyar viszonylatban mindenekelőtt az utóbbi évtizedekben igen örvendetesen fellendülő nyelvjárástörténeti kutatások — amelyeknek elindítója és módszertani tekintetben is kialakítója Bárczi Géza —, továbbá az ugyancsak örvendetesen gyarapodó, sajátosan irodalmi nyelvi célú vizsgálódások — amelyeknek meg Pais Dezső szintézist és előremutatást jelentő II. nyelvész-kongresszusi előadása a megindítója (A magyar irodalmi nyelv: I. OK. 4: 425—66 és MNyTK. 83. sz. 125—66) — vezettek el oda, hogy ennek a diszciplínának immár külön tárgya, meghatározott problematikája és — most véglegesülő — kutatómódszere van (első elvi kifejtését és gyakorlati bemutatását l. Benkő Loránd monográfiájában: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960.), és hogy irodalmi nyelvünk fejlődésének legfőbb pontjait, különösen a XVI. századot illetően igen jelentős eredményekről adhatunk számot (vö.: Hexendorf Edit: MNy. 56: 406—14, 484—92; Benkő i. m. 3—113 passim; Papp László: NytudÉrt. 25. sz. 4—24).

Mindjárt meg kell azonban jegyeznünk, hogy az efféle munkák mostanáig az irodalmi nyelvnek szinte kizárólag a formai, elsősorban hangtani (és helyesírási), hangtani-alaktani és alaktani jelenségeivel foglalkoztak. Ez érthető is. Nemcsak azért, mert a nyelvi egységesülés és normalizálódás a formai elemekben indul meg; nem is csak azért, mert ez a folyamat a formai elemek területén sokkal jobban megfogható, rögzíthető, hanem mindenekelőtt azért, mert ez a lényegesebb, az irodalmi nyelvvé egységesülés mértékét ez mutatja. De persze semmiképpen nem nélkülözhetjük az irodalmi nyelv tartalmi oldalának: a szókincsbeli, frazeológiai, mondattani, stilisztikai elemeknek a vizsgálatát sem, még akkor sem, ha ez több okból — különösen kezdetben, a módszerek kialakulatlansága következtében — sok nehézséggel és kevésbé megfogható, kevésbé szilárd eredménnyel jár (vö. Benkő: AnyMűv. 230—3).

Papp László most ismertetendő tanulmányában XVI. századi irodalmon kívüli emlékekkel: levelekkel, okiratokkal kapcsolatban éppen ezekre „a »tartalmi« elemekre vagy legalábbis a tartalmi elemek egy részére — elsősorban a formulakészletre s bizonyos műszóhasználati kérdésekre —” (4) fordította figyelmét. Először mint ezen a téren kezdeményező vállalkozást kell örömmel üdvözlőnk Papp László munkáját. De jelentős ez azért is, mert az irodalmi nyelvi kutatások rendkívül komplex jellegének megfelelően sok tanulságot rejt magában a nyelvjárástörténet, a szó- és szókincstörténet (s benne az elsősorban ide kapcsolható jogi szaknyelv), a történeti alak- és mondattan, a történeti stilisztika (csupán ezzel kapcsolatban emelném ki a következő helyeket: 14, 27—9, 33) és természetesen a művelődéstörténet számára. Végül utaljunk arra, hogy nagyon hasznos mint segédkönyv is, amely mintegy „bevezeti” az olvasót az irodalmon kívüli írásbeliség iratainak tanulmányozásába, minthogy bemutatja ezeknek számos típusát, az egyes

típusok tartalmi és formai felépítését stb., nem hallgatva el a velük kapcsolatos problémákat sem.

Az elmondottakból egyenesen következik, hogy Papp László jelen tanulmányát haszonnal forgathatja nyelvész, történész egyaránt s mindenki, akit érdekel nyelvünk XVI. századi alakulása.

2. Most pedig lássuk közelebbről, milyen anyagot vizsgál a szerző, vizsgálatát milyen céllal, milyen módszerrel végzi, és milyen eredménnyel zárja.

A Bevezetésben (2–8) Istványi Gézának az irodalmon kívüli írásbeliség emlékeit diplomatikai és művelődéstörténeti szempontból tárgyaló, ezelőtt harminc évvel megjelent kiváló munkáját ismertetvén (A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Bp., 1934.), mintegy az ő örökét folytatva célját így határozza meg: „... azt óhajtanám felderíteni, hogy a XVI. század második felének magyar nyelvű irodalmon kívüli írásbelisége mennyire egységes a »tartalmi« elemek egy részének tekintetében, vagyis hogy az az egység, amely a század végéig hangtani vonatkozásban kialakult, sőt némileg a hangjelölésben még is fogható, megnyilvánul-e a formulák és műkifejezések használatában is; hogy a formulákban és műkifejezésekben milyen a magyar és a latin nyelv aránya” (6). Itt olvashatunk továbbá arról, hogy a jogi aktusok szóbeli intézése, tárgyalása hathatott-e egyáltalán a magyar nyelvű hivatalos írásbeliségre. Papp László válaszában a magyarországi hivatalos és hivatali nyelvnek szinte az egész történetét áttekinti, legalábbis legfőbb vonásaiban. Rámutat arra, hogy bár az egész középkoron át hivatalos nyelvünk a latin, az ügyintézés szóbeli formája, a hatósági testületek, sőt a királyi tanács tanácskozásainak nyelve a magyar. Ilyenformán kialakulhatott — és ki is alakult! — a magyar hivatalos nyelv műszókészlete: a XVI. század utolsó harmadában a hivatalos — bár nem hivatali — írásbeliségnek valamennyi műfaja, a jogi nyelvhasználatnak szinte minden formulája megszólal magyarul. Persze a hatósági írásbeliségen kívül keletkezett jogi természetű iratokban, sőt még a missilisekben is bizonyos formulákban vissza-visszatér a latin forma. Ennek okát a szerző abban látja, hogy a latin nyelv tekintélye még tartott — hisz a hatósági írásbeliség legnagyobb része latin nyelvű volt —, és a latin műszók minden bizonnyal egyértelműbbek voltak. Nagyon egyetérthetünk Papp László további elgondolásával is, amely szerint „a hivatali hatóságok tehetetlenségét, a latinhoz való ragaszkodását előbb-utóbb legyőzte volna az a szellemi erő, amely a literatúsi réteget jellemezte” (7). De az országra szakadt háborúk, pusztítások, történelmünk szerencsétlen alakulása mindezt megakadályozták. Amikor a XVIII. század végén, a XIX. század elején újból lehetővé válik az alsóbb hatóságok számára a magyar nyelvű ügyintézés, a XVI. századi magyar műszavak és formulák már a feledésbe merültek; mindent előlről kellett kezdeni.

Nincs itt terünk, hogy az egyes fejezetekkel részletesen foglalkozzunk, csupán arra utalnék, hogy a szerző gazdag levéltári gyűjtéséből — amely időben a XVI. század második feléből, helyileg az ország keleti (tiszántúli, erdélyi, északkeleti felvidéki) részeiből származik — milyen műfajú iratokat, milyen számban használt fel, s azoknak mely részeit vette vizsgálat alá.

Az első fejezetben (9–24) 78 valóban elküldött, a mindennapi élet ügyes-bajos dolgaival foglalkozó levélnek a címzését, a megszólítását, illetőleg a bevezető formuláit, a záradékát, a keltezését, az aláírását és a latin műszavait, kifejezéseit tárgyalja. A második fejezetben (25–34) kerül sorra 25 végrendelet, pontosabban ezek bevezető formulái (invocatio, intitutatio, inscriptio), továbbá az arenga, a záró formulák, a keltezés s a latin műszavak és kifejezések. A harmadik fejezetben (35–44) a jogszolgáltatással kapcsolatos iratokat 20 tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1 utasítás tanúvallatáshoz, 1 memoriale a szolgabíró számára (hogy miről referáljon a törvényszéki ülésben), 5 törvényszéki tárgyalási jegyzőkönyv, 8 perbeli nyilatkozat és 12 ítélettel képviseli. Ezekkel kapcsolatban

szintén a bevezető, a belső és a záró formulákkal, valamint a keltezéssel s a latin műszavak-
kal és kifejezésekkel foglalkozik a szerző. A negyedik fejezetben (45–66) 261, peren kívüli
jogi ügyletekkel kapcsolatos iratot (egyezséglevél, adásvételi szerződés, osztályegyezség,
csereügylet, zálogügylet stb., menedéklevél stb.) vizsgál. Ezek igen jelentős helyet foglal-
nak el abban a korban. A hiteles helyek működésének szünetelése, illetőleg a működő
hiteles helyek felkeresésének igen nehéz volta ugyanis magával hozta az úgynevezett
arbiterek (fogott bírák) közreműködésével létrejött egyezségek nagyarányú megszaporó-
dását. Ezekkel kapcsolatban szintén a bevezető, a belső és a záró formulák, továbbá a kel-
tezés s a latin műszavak és kifejezések tárgyalására kerül sor.

Hogy a szerző vizsgálati módszerét megérthessük, lássuk mintegy példaként
(a módszer mindenütt ugyanaz) kissé alaposabban — ha nem is teljes egészében — a leve-
lek megszólításával, bevezető formuláival foglalkozó részt (14–7). Mindenekelőtt az
arányokról értesülünk: magyar nyelvű (78-ból) 58 (74,36%), latin nyelvű 17 (21,80%),
vegyes 1 (1,28%), hiányzik 2 (2,56%) levél. Ezzel kapcsolatban mint fontos tényt mind-
járt leszögezi a szerző, hogy a magyar nyelvű bevezető formulák száma jóval nagyobb
a latin nyelvűekénél, és jóval nagyobb, mint a magyar nyelvű címzéseké (ez utóbbiak
száma 29 = 37,18%). Ezt a jelenséget indokolja is: „... előkelőbb volt latinul címezni
a leveleket, mint magyarul, de már a lezárt levél belül kezdődhetett magyarul is” (15).
Ezután bemutatja a latin formulákat. Ezek a címzésekhez hasonlóan eltávolodtak már az
egyszerű ókori formáktól, de egységesek: vocativusban álló jelzős szerkezettel kezdődnek,
az üdvözlést és a szolgálati készség kifejezését tartalmazzák (pl. általános forma: „Egregie
domine et frater observande, salutem et servitii mei commendationem”). Közben meg-
említi — példákkal illusztrálva — két típusukat, és rámutat sok megszólításnak a barok-
kos zsúfoltságára. — Most következik a magyar formulák bemutatása, ugyancsak pél-
dákkal. Az 58-ból mindössze 8 tartalmaz a latin vocativusnak megfelelő elemet, s ezek
közül is csupán 4 áll egészen közel a latin mintához (pl. Horváth Kristóf Kállay Jánoshoz
1575: „Wytezleo es ennekem myndenkor byzodalmas uram keoezonethemeth es zolga-
lathomoth ayanlom keg: Mynth Wramnak es atthyamfyanak” Kállay cs. lt.). A latin
vocativusnak megfelelő megszólítást nem tartalmazó formula sem szakadt el azonban
tartalmilag a latintól, hiszen a lényeg itt is az üdvözlés és a szolgálati készség kifejezése.
Ezek főbb szerkezeti típusai a következők. A latin változatban leggyakrabban accusati-
vusos s kisebb részben *post praepositionis* igétlen szerkezetekkel szemben a magyar vál-
tozatban az igétlen szerkezet 6 példára korlátozódik, de megtaláljuk bennük az *után*,
utána névutót (pl. Mahmud bég levele 1577: „Köszonetem vtan Magam ayanlasat knek:
mint Jo szomszed baratomnak” Kállay cs. lt.). Az igétlen névutós és az igétlen szerkezet
keveredve mutatkozik 7 levél bevezetésében (pl. Csicsery Péter Seryeny Mihályhoz 1569:
„Kéoezonetemnek vthanna Zolgalatomoth ayanlom kegylmednek Mynth Byzodalmas
Vramnak” Csicsery cs. lt.). A fennmaradó 37 bevezetés olyan igés szerkezet, amelyben
sem a vocativusnak megfelelő megszólítás, sem névutó nincs (pl. Kende Mihály Kende
Mátéhoz 1562: „Köszonetemeth attiafiwsagomath aianlom k.” Kende cs. lt.). A szerző
arra is rámutat, hogy a formula igéje 22 esetben *írom*, *írjuk*, 15 esetben *ajánlom*, *ajánljuk*;
továbbá arra, hogy a klasszikus ókori levél harmadik személyben szerkesztett bevezető
üdvözlése, amely már az ókorban igétlen szerkezetté redukálódott, s amely a vizsgált kor
latin nyelvű levélbevezetőiben is igétlen szerkezet, a magyar formulákban első személyben
jelentkezik. Végül összefoglalásként utal arra, hogy a címzésekhez hasonlóan a levelek
bevezető formuláiban is tapasztalunk függetlenedést a latin mintáktól.

Miután ehhez hasonlóan végigmegy a szerző a négy műfaj említett formuláin, az
utolsó, ötödik fejezetben (67–75) „összefoglaló és összehasonlító áttekintés”-t ad. Abból
indul ki, hogy a 411, térben és időben meglehetősen eltérő provenienciájú irat „már alkal-
mas némi általánosabb érvényű megállapítások megfogalmazására: statisztikailag

reprezentatív mintának tekinthető az irodalmon kívüli írásbeliségnek a XVI. század második felében jellemző nyelvhasználatára” (67). A mind a négy műfajban szereplő bevezetést, záradékot és keltezést véve figyelembe, különböző — más okmányokat is felhasználó — összehasonlító táblázatok (a kötetben 23 efféle található!) s általában a statisztikai módszerek segítségével (ez utóbbiaknak a nyelvészetben való felhasználásáról l. a szerzőnek másik két munkáját: *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1963.; *Nyelvi statisztikai vizsgálatok*: MNyj. 10: 7–36, 11: 3–33) a következő, általánosabb érdekű megállapításokat teszi.

A megtárgyalt formuláknak több mint a fele magyar. De ha tekintetbe vesszük, hogy a vegyes nyelvűeknek minősítettek legnagyobb része magyar szerkezetű, azt kell mondanunk, hogy csaknem háromnegyed részük magyar. — Legjelentősebb a magyar nyelv szerepe a bevezető formulákban, legkevésbé jelentős a keltezésben; ez utóbbira a latin és a vegyesnyelvűség a jellemző. — A műfajokat véve figyelembe, a magyar nyelv használata a peren kívüli jogi iratok és a missilisek formuláiban az átlagnál jóval nagyobb. Viszont a peres ügyek formuláinak a nyelvhasználatában a latin nyelv haladja meg csaknem 15%-kal az átlagot. Ennek magyarázata az, hogy az utóbbi műfajban a hatóságok az iratkibocsátók, az első kettő létrehozásában ellenben alig van szerepük. — Minthogy a keltezést lehet leginkább összemérni és belőle bizonyos művelődéstörténeti következtetéseket levonni, ezzel külön foglalkozik a szerző. A magyar nyelvű kelteзések aránya a missilisekben a legkisebb, és itt a legnagyobb a latin nyelvűeké. Nagyjából ehhez hasonló a peres ügyiratok kelteзése. Szinte azonos a végrendeletek és a peren kívüli ügyiratok latin nyelvű kelteзése (40%), ami mutatja, hogy ezeket körülbelül ugyanahhoz a társadalmi réteghez és művelődési szinthez tartozó személyek állították ki. A magyar nyelvű kelteзések aránya is közel áll ezekben egymáshoz (24, illetőleg 21%), de itt is csak körülbelül a felét éri el az átlagnak (az átlag 44,43%). (A latin nyelvű kelteзések ilyen nagy arányának okaira l. a szerző feltevéseit: 71.) — Igen érdekes a dátumok strukturális felépítésének összevetése. A feriak szerinti és a nap havi sorszáma szerinti kelteзés egyenlő értékűnek és érvényűnek mutatkozik, de a műfajoknak megfelelő megoszlásuk már arról tanúskodik, hogy a feriak szerint meghatározott dátum inkább volt kötve a hatósági gyakorlathoz, mint a másik. (L. még a szerzőnek más, korabeli és hasonló műfajú iratokkal való egybevetéseit: 73–5.)

3. Papp László dolgozatát bizonyos tanulságok és néhány további kérdés, illetőleg feladat felvázolásával zárja (77–8). Tanulságként megállapítja, hogy bár minden latin formula megfelelője megvan a vizsgált korban magyarul; hogy a magyar formulák szerkezeti felépítése sok esetben határozott függetlenedést, a latin mintától való függetlenséget árul el; hogy nemegyszer a magyar formula hat vissza a latinra — a magyar nyelv a latin tekintélye következtében egyetlen irodalmon kívüli műfaj formulás részében sem tud uralomra jutni. Zömben ebből következik, hogy a XVI. század második felének irodalmon kívüli írásbelisége a nyelv megvizsgált tartalmi elemeinek az egységesülését korántsem mutatja olyan fokúknak, mint amilyent a formai elemek tekintetében tapasztalhatunk. A formai elemek területén ugyanis határozott norma van kialakulóban, erről azonban a tartalmi elemekkel kapcsolatban nem beszélhetünk. (Zárójelben utalok a szerzőnek azon megjegyzésére, amely szerint az előbbivel megegyező képet mutat a latin műszavak és kifejeзések használata. — Persze igen sajnálatos, hogy Papp László ezúttal nem kerített sort annak vizsgálatára: milyen magyar megfelelőkkel helyettesítik a bemutatott latin műszavakat és -kifejeзéseket.)

Úgy gondolom, csak helyeselhetjük a szerző által kitűzött feladatokat: a) „... felderíteni és lajstromozni a magyar műszóhasználatot a jogi tárgyú iratokban, nyomon követni a kimutatható magyar műszók történetét a XVII. és XVIII. században a XIX. szá-

zadi tiszti szótárákig, a Törvénytudományi Műszótárig, esetleg máig.” — b) „... megvizsgálni a XVII. és a XVIII. században keletkezett missiliseket és jogi természetű iratokat két szempontból: milyen az arány a latin és a magyar contextusú szövegek között; milyen a formulahasználat a magyar contextusú szövegekben.” — c) „... a jövőben sort kell keríteni annak vizsgálatára is, hogy milyen eltérések mutatkoznak egyrészt a formulahasználatban, másrészt a műszóhasználatban az akkori magyar nyelvterület különböző részein” (78). Befejezésül pedig ennyit: oldjuk meg e feladatokat az ismertetett tanulmányéhoz hasonló eredményességgel, hogy még világosabban álljon előttünk nyelvünk — benne jogi nyelvünk — és egész művelődésünk XVI. századi és azt követő története.

Szathmári István

Gáti József: A versmondás. Budapest, 1965. Gondolat Kiadó. 402 lap, 2 hanglemmez

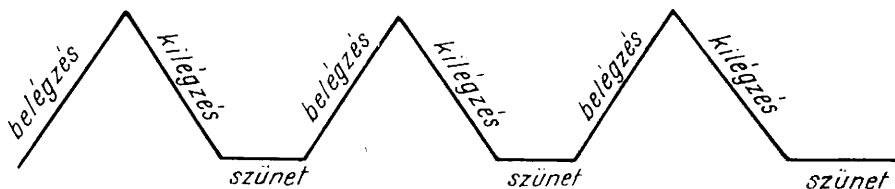
„A vers néma. Adj neki hangot. A vers a könyvben halott. Keltsd életre. Mi a szavalás? A vers feltámasztása papírsírjából.” — Gáti József könyve elé Kosztolányinak e szavai kíváncsiak mottóul, mert e szavakkal lehetne röviden jellemezni művének célját és tartalmát. — A verseskötetek sűrű egymásutánban látnak napvilágot; iskolákban tanítjuk a verseket, kutatjuk eszmei mondanivalójukat, elemezzük, vizsgáljuk formai szépségüket, nyelvi eszközeiket, de papírsírjukból igazán feltámasztani, kifejezően megszólaltatni csak nagyon kevesen tudják őket.

Gáti József, a Nemzeti Színház tagja, három évtizede játszik színpadon, és mond verset. Tizenöt esztendeje tanít versmondást a Színművészeti Főiskolán. Könyve, melyet versmondói és tanári gyakorlata summázásának is tekinthetünk, hézagpótló és sajátos jelenség a verssel foglalkozó magyar szakirodalomban. A magyar szakirodalomban alig találunk — s főleg könyvesboltjainkban nem kapunk — még egy ilyen körütekintően megírt, sok problémát felvető (és meg is oldó) művet, mely egyszersmind a számos kérdés közül oly biztos kézzel választja ki a leglényegesebbeket.

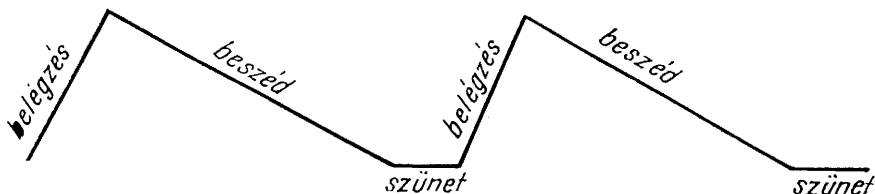
A verset kedvelő nagyközönség számára vélhetőleg a könyv második, nagyobb része (159—397) az izgalmas és érdekes olvasmány. Ez huszonkét — látszólag ötletszerűen kiválasztott — vers elemzését tartalmazza. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk ezeket az elemzéseket, azt látjuk, hogy a különböző költőegyeniségek műveiből jól kiválasztott versek a költői műfajoknak szinte teljes skáláját mutatják be, a magyaros versformától kezdve az időmértékes formákon és egyéb kötött formákon keresztül egészen a szabadversig. Szinte teljes lesz ez a sor, ha figyelembe vesszük, hogy a bevezető részben még mintegy harminc vers többé-kevésbé teljes értelmezését kapjuk. Ezekben a verselemzésekben azonban nem az a legfontosabb, hogy verselemzések, hogy bemutatják egy-egy vers költői mondanivalóját, eszmei tartalmát, nyelvi szépségeit. Az a fontos bennük, hogy — a mellékelt hanglemezekkel együtt — gyakorlati megvalósításai, illusztrációi azoknak a tanácsoknak, versmondói elveknek, melyeket Gáti József könyve első részében körültekintően kifejt. Tantervszerűen felépített anyagot nyújtanak a versmondás alapjainak elsajátításához.

A gyakorlati tanácsok közül a leglényegesebbek azok, melyeket „A helyes beszéd” című fejezetben foglal össze a szerző (23—48). Ebben a „beszédtechnika alapjait” érintő fejezetben főleg a helyes légzés, a helyes levegővétel, kevésbé részletesen pedig a hangképzés, a hangadás és a hangszín kérdéseivel foglalkozik (24—31, 38—48). Csak dicséret illeti meg azért, hogy ilyen biztos kézzel választotta ki a beszédtechnika szerteágazó

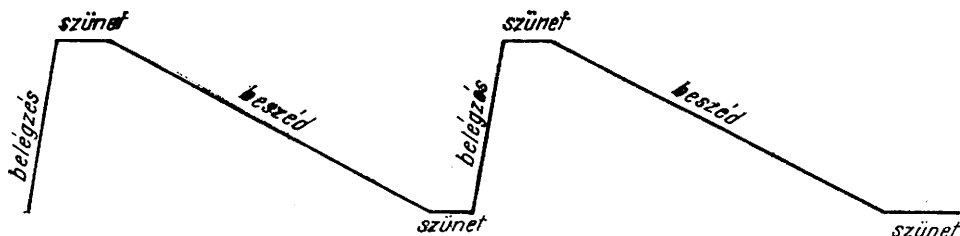
problémaköréből azokat a részleteket, melyek a szép beszéd alapját teszik, és melyeket iskolákban, egyetemeken rendszeresen tanítani kellene. Sajnos, ezeket hanyagoljuk el leginkább. Egy-egy hibásan képzett hangot, lusta *r*-et vagy selypes *sz*, *s*, *c* hangot többé-kevésbé mindnyájan észreveszünk, és ki is tudunk javítani. Jóval kevesebb azonban azoknak a száma, akik füllel is felfigyelnek a helytelen légzésmódra, a helytelen levegővételre és hangszínrre. Pedig az iskolákban és a közéletben is szinte nagyítóval kell keresni az olyanokat, akik beszéd, előadás közben a beszéd természete szerint lélegzenek, természetes hangszínükön, nem pedig felvett hangon beszélnek. Nagy Adorján már az 1940-es években cikkekben küzdött az iskolákban használatos ún. felelő és tanító hang ellen (vö. Színpad és beszéd 1964. 77–80). S azóta? Az eredmény szinte semmi. Diákjaink változatlanul éles, „emelt” hangon, éneklő hangsúlylyal és hanglejtéssel beszélnek. Elég egy-egy „memoriter” elmondását meghallgatnunk, hogy rádöbbenjünk, miként „gyilkolják” kapkodó levegővétellel, feszített beszéddel a költői szöveget és saját hangjukat. Sokszor az egész felelés és beszélgetés is kapkodásba fúl. A tanárok is nemegyszer panaszkodnak, hogy a harmadik, negyedik óra végére nincsen hangjuk, hogy kifulladás. Pedig a magyarázat és a javítás módja gyakran egyszerű: meg kell tanulni a helyes légzést és hangadást. Az élettani légzés és a beszéd közben való légzés között ugyanis lényeges különbség van. Az élettani légzés három ütemű. Ha ábrázolni akarjuk, a sematikus ábra — Molnár Imre szóbeli közlése nyomán — így fest:

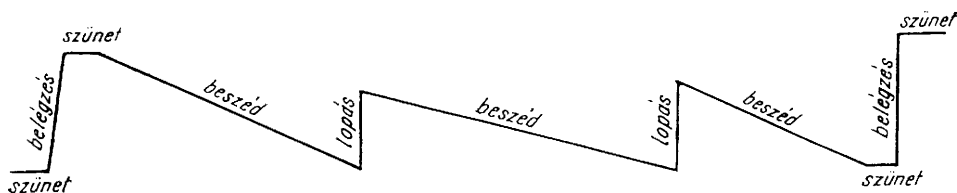
Beszéd közben ez a folyamat így változik meg:

Ha igazán szépen, művészi fokon akarunk beszélni, akkor a folyamat négyüteművé válva így módosul:

Olykor pedig, ha beszéd közben (pl. versmondáskor) nem szabad szünetet tartanunk, s a levegőt csak „lophatjuk”, a következőképpen módosul:

Ez a légzéstechnika és hangadásmód jól csak a Gáti könyvében leírt légzés- és levegővételi technikával valósítható meg. És tegyük hozzá, hogy ez a légzésmód a helyes hangadással együtt kíméli a hangszálakat, segít az orgánum kifejlesztésében is. Megszünteti a préselést, szorítást, a fátyolos hangszínt, a gégezést, kíméli a hangszálakat stb.; egyúttal alapja a legtöbb beszédhiba javításának is.

A légzés- és beszédtechnikai fejtegetések s velük kapcsolatosan a lámpaláz és egyéb gátló tényezők, majd a hangképzés és hangszín kérdései után logikusan jut el a szerző ahhoz a témához, mely a modern versmondás egyik legvitatottabb kérdése, a hangvétel, a stílus kérdéséhez. A könyv „Hagyományok a versmondásban” című fejezete (49–62) tulajdonképpen ezt a kérdést tárgyalja. Történelmi visszapillantásokkal, a múlt és a jelen hibáinak, a színészi produkció és a versmondás közötti különbségek bemutatásával arról beszél, amit ma a *szaválás* és a *versmondás* műszo szembeállításával szoktunk kifejezni. Segítséget nyújt ahhoz, hogy kialakulhasson a modern és korszerű versmondó művészet, „mely a maga sajátos kifejezésmódján korának leghaladóbb eszméit szolgálja” (61).

Ha Gáti könyvének első harmadában a Színiakadémia tanára szólt az olvasóhoz, a könyv további részéből egyre inkább az érzékeny lelkű, szakavatott művész önvallozásait halljuk kiesendülni a sorok közül. Gondoljunk csak azokra a sorokra, melyekben arról vall, hogyan jutott el számos buktatón át Babits Jónás könyve c. költeményének helyes értelmezéséig, a vers szövegszerű tudásától igazi tudásáig (97–102 és kk.). Különösen érdekesek azok a sorok, melyekben azt fejtegeti, hogy a verssel való találkozástól kezdve — melyben a vers zeneiségének nagy a szerepe — hogyan kell tudatosan, szóról szóra, a költő szándékát keresve felfejteni a verset, hogyan kell megkeresni a nyelvileg tudatosan, művészien felépített vers interpretálási lehetőségeit, hogy kell ezeket (szinte mérnöki pontossággal) művészi fokon kiszámítani, összhangba hozni és felhasználni a vers elmondásakor (A vers és az előadóművész, A felkészülés). S itt álljunk meg egy pillanatra. Néhány kritika hiányosságként említi meg, hogy Gáti „a verstani ismereteket eleve tudottnak fogja fel, illetve pusztán utal a közkeletű verstani szakirodalomra”. Azt hiszem, szerencsés ez megoldás. Mert hiszen hiába adott volna Gáti József rendszeres verstani, prozódiai ismereteket, ha az olvasó nem tudja őket a gyakorlatban alkalmazni. Ezeket az ismereteket bárki sokkal részletesebben, alaposabban megtalálhatja bármely verstani szakkönyvben. Viszont sehol sem lelhetők fel — így összefoglalva, s gyakorlati példákkal részletesen megvilágítva — azok a vers prozódijával kapcsolatos tudnivalók, melyek a versmondói gyakorlatban s különösen az iskolai versmondásban állandó vita tárgyai: mennyire kell érzékeltetnünk a vers zeneiségét megadó — a költő által megszabott — ritmust. A két véglet — a skandálás és a ritmus teljes elmosása, a vers prózává változtatása között — hogyan találjuk meg a helyes közeputat? Néhány versnek, Babits Szerenádjának, Áprily Esti dalának, Radnóti Hetedik eclogájának és Ady Bujdosó kuruc rigmusa című versének részletes elemzésével, ezenkívül pár más versből kiragadott példa segítségével sokkal többet mond el a prozódia kérdéseiről, mint ha részletes verstani utalásokat és ismereteket adott volna. A verstant — nagyon helyesen — ismert alapnak tekinti. Erre kell építeni a versmondás ritmusát. S hogy miként? Ezt

mutatja be a könyv „Hang és ritmus” című fejezete (120–138). Végző konklúzióként azt a szabályt vonja le a szerző, hogy „a sor-zenének, az ütemezésnek — külső és belső rím és rímfajtákról nem is beszélve — kedves és kötelező zeneiségével élnie kell versmondásunkban. E kötelezettség addig áll fenn, amíg esetleges költői halmozásukkal vagy éppen túlburjánzásukkal és a versmondó helytelen szemléletének következményeként versmondásunk értelmezési egységét nem zavarják” (136).

A közbeszéd és felolvasás, különösen pedig a versmondás szempontjából fontos mindaz, amit részben a „Hangképzés és hangszín”, részben pedig „A vers drámaisága” és a „Hang és ritmus” fejezetben (43–49, 111–9, 124–30) az orgánium kifejlesztéséről és a hang modulációs lehetőségeinek kihasználásáról mond. Arról, hogyan kell beszéd és főleg versmondás közben hangunkkal bánni. Ez már csak azért is fontos, mert általános jelenség a közbeszédnek egyre monotonabbá, dallamtalanabbá válása; az a jelenség, hogy beszéd közben nem használjuk ki a nyelv adta zenei lehetőségeket, s hogy a dallamos, melodikus beszéd — elsősorban a hanglejtés helyes dallamosságára gondolok — hovatovább csak tájnyelvi sajátosság lesz. Gáti József helyesen állapítja meg, hogy: „Az emberek négy-öt, legfeljebb hat hangmagasságú pont között képezik beszédhangjukat. Ez a modulációs skálájuk, melyet nem nagyon vesznek igénybe. A mindennapi beszédet figyelve azt halljuk, hogy beszéd közben a hang eléggé egy szinten mozog. A meglevő modulációs lehetőségeket sem használják fel. Színváltásaikban általában a két végletet alkalmazzák: a hangos és halk megoldásokat” (44). Tegyük hozzá, nemegyszer azért, mert félnek az éneklő hanglejtéstől, nem tudván, hogy az éneklő hanglejtés nem a melodikus beszéd, hanem elsősorban a helytelen, eltolódó hangsúlyozás és a beszédritmus megbomlásának következménye.

Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra. Gáti József ugyanis a modulációs lehetőségek kihasználásáról szólva nem a mondathanglejtésről beszél, hanem — mint ezt a „Hang és ritmus” fejezetben Babits Danaidák című versének elemzése során részletesen kifejti (125–30) — bizonyos hangmagassági sávokról, mondatonként vagy hangulatonként váltott hangmagasságú „recitálásféle” szövegmondásról. Arról, hogyan kell az egyes versrészleteket — a vers mondanivalójának megfelelően — más-más magasságú hangon intonálni, elmondani. A Danaidák elemzése közben ugyanis a közép- vagy inkább alaphangtól lefelé és felfelé számítva két-két ilyen hangmagassági szintet különböztet meg, melynek segítségével a versmondó a verhangulat által megkívánt „felfelé vagy lefelé fokozást” megvalósíthatja. A mondathanglejtés ezeken a hangmagassági szinteken belül mozog.

Fontos erre a különbségre felfigyelnünk, mert mindaz, amit a beszédhang modulációs skálájának ki nem használásáról mond, nagymértékben vonatkozik a mondathanglejtésre is. Közbeszédben és versmondásban is eléggé egysíkú a mondathanglejtésünk. Itt is főleg a halk és hangos megoldásokat használjuk. A hangsúlyos szót szinte mindig csak a nyomatóki hangsúllyal emeljük ki. Egyáltalán nem vagy csak alig halljuk meg emellett — s főleg nem alkalmazzuk — azokat a hangsúlyozási módokat, melyeket Nagy Adorján *A beszédtechnika vezérfonala* című könyvében (Bp. 1947. 112–3) felsorol. Így alig használjuk a kiemelésre a kiemelendő szó előtti szünetet, a „melodikus hangsúlyt”: a kiemelendő szónak magasabb vagy mélyebb hangon való ejtését, valamint a tempó-váltást a hangsúlyos szón belül. Fejletlen belső hallásunk miatt annak a beszédében sem vesszük észre a különféle hangsúlyozási megoldásokat, aki él velük. Ez a fejletlen belső hallás az oka annak is, hogy — ha a verselemzések olvasásával egyidőben hallgatjuk a mellékelt hanglemezfelvételeket — nem egy esetben ellentmondást vélünk felfedezni az írott verselemzések és gyakorlati megvalósításuk, hangos illusztrációjuk között. Nem fedezzük fel, nem halljuk meg a beszédhang finom modulációit, tempóváltásait, s — annak ellenére, hogy Gáti József egy-egy versen belül hangjának modulációs lehetőségeit

művészi módon használja ki, hangjával nagyon finoman árnyal — versmondását, főleg hanglejtését néha egysikúnak, majdnem monotonnak érezzük.

Természetesen a mondathanglejtés problémáit sem hanyagolja el a szerző. A verselemzésekben, az elméleti magyarázatok gyakorlati megvalósítása során többször visszavisszatér rájuk, elsősorban a vers központozásának átértékeléséből adódó problémákkal kapcsolatban. Ezeknek külön fejezetet is szentel (138—54). Hogy a központozás átértékelése — és a mondathangsúly ilyen teret kap a könyvben, annak okát vélhetőleg az iskolákban még ma is általános gyakorlatban kell keresnünk, mely szerint „a vesszőnél felvisszük a hangot, a pontnál pedig leeresztjük”. A mondathanglejtés — sajnos — nem kapott külön fejezetet a könyvben. De ha elgondoljuk, hogy Gáti műve elsősorban a művészi előadás céljait szolgálja, e „hiányon” nem csodálkozhatunk. A helytelen mondathanglejtést éppúgy beszédhibának tekintheti, mint a hangok helytelen képzésmódját stb. Könyve azoknak akar segítséget nyújtani a művészi beszéd megtanulására, a szép versmondásra, akik egészségesen, természetesen, szépen beszélnek magyarul. Ez azért is fontos, mert egy-egy vers elmondásakor, művészi előadásmódjának megformálásakor a versmondó a szövegen kívül semmi segítséget nem kap. „Sehol nem találjuk . . . azokat a hasznos és használatos színpadi instrukciókat . . ., melyekkel a drámaírók ellátják darabjaikat. Az irodalomtörténeti adatok és értékelések mind-mind helyesek lehetnek, de nem képletek, melyek behelyettesítésével megoldhatjuk a verset. Minden vers egy vagy több ismeretlennel felérő [azaz egy vagy több ismeretlen] egyenlet, melyet újból és újból, esetről esetre a kor akusztikája szerint kell megfejteni. De nem abban, amikor keletkezett, hanem amikor mondjuk” (86). S ennek a kornak az akusztikáját csak a versmondó, a művész tudja „hozzáadni” a vershez.

Ez az „akusztika” cseng ki a verselemzésekből és az őket kiegészítő hanglemezfelvételekről, melyek rákényszerítik az olvasót, hogy sorról sorra együtt elemezze a verseket a szerzővel, és megértve a költő mondanivalóját utánamondja a hangjavaslatokat. Az olvasó kénytelen rádöbbsenni arra, hogy a költői mondanivalót, csak mint versélményt értheti meg, s nem hanyagolhatja el a nyelvi-prozódiai szépségeket. Rádöbbsenni, hogy egy-egy vers elmondására olykor több helyes megoldás is van. S ha olykor nem ért is egyet azzal az elképzeléssel, melyet Gáti József nyújt, vagy különbséget érez az elemzés és a lemezről hallható megvalósítás között (mert ilyen is akad), mindez azt jelenti, hogy Gáti József könyve elérte célját. Kifejeztette azt a külső és belső hallást, mely nélkül igazán szépen beszélni, különösen verset mondani nem lehet. Kétféleképpen fejlődött ki belső hallása: egyrészt tudatában hallja, mit, hogyan kellene megvalósítania, másrészt most már nemcsak mások beszédét hallgatja kritikus füllel, hanem saját magáét is. Le tudja mérni, meg tudja hallani saját hibáit vagy helyes megoldásait.

Joggal mondhatjuk tehát, hogy ez a régóta várt könyv — bár elsősorban versmondók számára készült — hasznos segédeszköz mindazok számára, akik a verseket kedvelik, s ezen túl a magyar nyelvet, irodalmat szeretik és művelik.

Wacha Imre

Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. Új, tavaszi sereg-szemle.
A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 111. sz. Bp. 1965. 76 lap

Nem volna jó, ha minden Ady-versről ilyen terjedelmű verselemzés készülne: majd hét ív, más formátumban szinte könyv — egyetlen költeményről. Ám a látszat ne téveszsen meg bennünket: Kovalovszky Miklós számára Adynak ez a verse, melyet Varga József a költő „közismerten nagy versének”, Kovalovszky „nagy, jellegzetes versnek” mond, alkalmul — mondhatnám: ürügyül — szolgált kivételesen gazdag Ady-ismeret-

nek közkinccsé tételére. A választott verset én nem tartom a nagy Ady-versek közül valónak; hiányzik belőle — talán az ünnepi alkalomra röstellt volna a költő rövidebb, szavalásra kevésbé alkalmas költeményt küldeni — az a feszesség, tömörség, zártság, konkrétság, amely legjobb verseinek sajátja. Am ugyanakkor igaz, hogy jellegzetes Ady-vers, olyan, amelyen az Ady-motívumok — nyelvi és eszmei „menetek” — sokasága tanulmányozható, s ezért a célra — „iskolapéldának” (vö. Nyr. 86: 405) — kiválóan megfelel. Benne, ahogy Kovalovszky írja, mintegy „fókuszba gyűjtve” összsűrült Ady nyelv művészetének, költői módszerének, stílus eszközeinek lényege, s ez rendkívül alkalmassá tette, hogy elemzéséből a szerző utakat nyisson az egész Ady-életmű felé.

Ezt elsősorban Kovalovszkynak roppant olvasottsága, az Ady-műben való ritka alapossgú jártassága tette lehetővé. Minden jelenségre tucatjával ontja a párhuzamokat nemcsak az Ady-versek, hanem a prózai, publicisztikai írások, sőt a kortársi emlékezések tárházából. Sőt: megtalálja Ady szavait, fordulatait az irodalmi hagyományban is, s nem okoz neki nehézséget, hogy Komjáthy, Arany, Berzsenyi, Kölcsény, Vörösmarty, Baróti Szabó Dávid, Apácai Csere János munkáiból hozzon analógiákat.

Módszerében nincs semmi „formabontó”: rövid módszertani bevezető (A stílus-elemzésről) után ismerteti a vers irodalomtörténeti, tárgyi tudnivalóit (A költemény keletkezéséről és értelmezéséről), majd külön a címadásban megmutatkozó Ady-törvényszerűségeket (A költemény címről), a verset meghatározó poétikai adatokat (A költemény szerkezetéről és versformájáról). Ezután szakaszról szakaszra követi végig a verset, mondatonként, szókapcsolatonként, sőt szavanként, olykor — ha azonos szavak, szóképek, fordulatok következnek — óhatatlanul ismételve, előre-hátra utalva. Minta-szerű explication de texte: kibontja a szavak értelmét, mérlegeli a lehetséges értelmezéseik közül a valószínűt. A művészi alkotás jellegéről, „ösztönös tudatosságáról” megfogalmazott elvének megfelelően vizsgálja az eléje került költői eszközöket, helyet hagyva a képzelet és a rím asszociáló erejének egyaránt. Közben mindenütt rámutat a további kutatás főladataira, új kutatásokat sürget, másutt még arra is kiterjed figyelme, hogy a vers előadói számára intő tanáccsal szolgáljon.

Bár értelmezésével nem mindenütt értünk egyet, az is érdemét, körültekintését jelzi, hogy csupán az általa is számba vett értelmezési lehetőségekből választhatunk mást, rajta kívül aligha találhatunk érdemi ellenvetést. Elnyomhatatlan érzés viszont bennem, hogy a Földessy-féle magyarázat, mellyel szinte az egész versen át vitázní kényszerül, egyenrangú az övével, nincs tehát a költeménynek elsődleges (a sereg: a Galilei-kör ifjúsága) és másodlagos értelme (szemle a költő versseregén), hanem két egyenlő hangsúlyú, elválaszthatatlanul összefonódott, a költő által — nyilván szándéktalanul — homályban hagyott, kétféle jelentése van. Hol egyik, hol a másik látszik uralkodónak. A „mink is vér vagyunk” például — igaza van Földessynek — aligha érthető másként, csak ha a *megfelevenülő* versekre gondolunk; „az eszme anyagi erővé válik”. Ezt erősíti a *megemberesedve* is: éppen a Kovalovszky hozta biblikus párhuzam („A megtestesített és emberesített ige”) mutatja, hogy a „testet öltött” versekre legalább úgy érvényes a negyedik szakasz — és az egész vers — mondanivalója, mint a tegnapi még szétszórt (*ködrongy*), sereggé nem egyesült, haladó gondolkodású emberekre, ifjakra, az uralkodó osztályok számára ijesztő, de még nem eléggé valós ellenfelekre (*fantomok*).

Ez a kettős értelmezés, mint egy tömött hajfonat, végig követhető az egész versen. Kovalovszky számot vet is vele folyton, kifogásom csupán az, hogy a Földessy-félével megengedő értelemben, amely az övét mintegy „lerontja” (35).

A nyelvi megalapozottságú verselemzés nem tűr önkényeskedést, belemagyarázást. Kovalovszky eljárása ezért is példamutató. Néhány árnyalatnyi ellenvetésünk van csupán a részletekben, ám ezt sem magabiztosan, csak valószínűsítve adhatjuk elő. Így például az Ady háromtagú verscímeiben gyakori vesszős elkülönítést inkább szokvány-

nak, általa helyesnek vélt helyesírási gyakorlatnak, majdhogynem modorosságnak vélem, semmint tudatos tagolásnak, nyomatékadásnak. A felsorolt példák jórészeiben (17) nem látom a vessző különösebb funkcióját (vö. még: *Enyhe, ujévi átok*). Az *üzhetetlenül* értelmezésében a szerzővel szemben jobban hajlanék a másodikikul vett 'visszaüzhetetlenül, föltartóztathatatlanul' jelentéshez (27). Az *üzelve és üzve* megint csak másodlagosnak tekintett jelentése (az elleneikkel váltakozó szerencsével vívott harcokra utalás) amazz is erősíti (44). Ezt némileg a szerző is elismeri (38). Elsiklik kissé az *óvhatatlan* jelző fölött (38). Földessy erről azt mondja: „Amit nem lehet megóvni.” Én afféle hysteron-proteronnak vélem a sort, így: „Bevett vár minden szándék, óvhatatlanul.” A 6. strofa csak az egyházra nyit tüzet; Ady — szokatlanul — elhagyja itt a feudalizmus jelképeit. Talán azért, mert a Galilei-kör elsősorban a szabadgondolkodók szövetsége, első ellenfele tehát a szellem, az ész gátjait állító vallás (39). A babona *dicső* jelzőjének nem érzem gúnyos jellegét. Azt tartom lényegesnek, amit Kovalovszky csak „belejátszó” értelmezésnek vél: a szó eredeti fogalmi és hangulati tartalmát, mely a hívők számára magasztos képzetek és tiszteletre méltó szokások tekintélyét, hatalmát érzékelteti. Ady tehát mintegy ezt mondja: mise, tömjénfüst, *dicsőnek* mondott, hirdetett babonák...

Vitatathatatlanul Kovalovszkynak van igaza Földessyvel szemben az *élet-mű* magyarázatában (44); érveléséhez még hozzá tenném az apró, formai bizonyítékot: a megkülönböztetés szándékát kifejezi a kötőjel is (43). Az „élő-halottság” motívumához érdekes párhuzam kínálkozik még Juhász Gyula verseiből (Én is meghaltam). Ady nyelv-művészetének egyik legtanulságosabb, meglepő tanúbizonysága a *megkerül* 'megkörnyékez, megveszteget' értelmű használata (54), s teljesen egyetértünk Kovalovszkyval: „csodáljuk a költő tájékozottságát vagy ösztönét, amellyel megtalálja a népnyelvben és a régiségben a mondanivalója árnyalatához legjobban illő szavakat, s kiválasztva, beépíti őket versébe.” Egyszersmind arra is kitűnő példa ez a szó, hogy helyes verselemzés elképzelhetetlen alapos nyelvészeti körütekintés nélkül. Nem érti ezt a sort, aki nem találja meg a jelentését régiségben, népnyelvben.

Kovalovszkynak nagyon sok ilyen megfejtést köszönhetünk. Dolgozata alkalmat ad neki, hogy részletesebben jellemezze, osztályozza Ady figura etymologicáit (45—9), a *-ság, -ség* képzővel alkotott szavait (56—62), a passzív-aktív szemlélet nyelvi tükrözőit (44) stb. Kitűnő szemmel figyeli meg a vers fordulópontját; átváltását múltból jelenbe, s ennek nyelvi kifejezéseként a vers második részében a jelen idejű — gyakran jövő értékű — igealakok egyeduralkmát. Az ilyen s hasonló észrevételek, melyeket a rendkívül hasznos szómutató tesz még élesebbé és később is könnyen fölülhetővé, növelik meg a verselemzés jelentőségét egy költeményen túl mutatóra, ezek révén válik Kovalovszky tanulmánya az egész Ady-líra egyik nélkülözhetetlen magyarázó munkájává.

Bevezetőben azt írtam: nem volna jó, ha minden Ady-műről ilyen részletes magyarázat készülne; a mű tízszeresét, hússzorosát tenné a kommentár. Ám erre szükség sincsen, hiszen tíz-húsz jellegzetes Ady-vers hasonló mélységű vizsgálata voltaképpen az egész költői életművet megvilágítaná. Ezekre viszont annál nagyobb az igényünk, s Földessy Gyula érdemes „poéta-adminisztrátorkodása” után is még nagy szükségünk van. Kovalovszky Miklós Ady-kutatásaival általában s ezzel a sok-sok versre széttagozó tanulásokkal gazdag dolgozatával is jelentős részt vállalt Ady költői művészetének megértetéséből.

Egyetlen filológiai észrevételt tennék még. Kár, hogy Adynak Gonda Józsefhez 1911. november 13-án írott levelét hibás közlésből (Alföld, 1956.) idézi a korábbi és illetékesebb munka (Sipka Sándor: Gonda József. Hódmezővásárhely, 1955. 50) helyett. Nem „fél esztendő alatt”, hanem „hat-hét esztendő óta” elért eredményeikre utal itt a költő.

Péter László

Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése. Veres Péter szókincse és mondatfűzése. Nyelvtudományi Értekezések 35. 1962. Akadémiai Kiadó. 136 lap

Hosszú évek gyűjtőmunkájának, részletvizsgálatainak összegezése Benkő László tanulmánya: cikkeinek bizonyossága szerint már az ötvenes évek eleje óta foglalkozik Veres Péter stílusával. Közben gyarapította vizsgálati szempontjait, gazdagította anyagát, megfigyeléseit; észrevételeit az íróval személyesen is megbeszélte. Veres Péter stílárius jellegű önvallomásai sajátos szint adnak a róla szóló munkának: megvilágítják alkotás-módját, adalékokat szolgáltatnak művészi tudatosságáról. Benkő László leleményesen aknáztta ki az így adódott lehetőségeket; néhol az íróat is belevonva munkájába. Dolgozata ebben az értelemben tekinthető összegezésnek, egyébként szempontjaiban, módszerében új, a korábbiaknál alaposabb és elvi-módszertani tekintetben is gazdagabb.

Tárgyválasztása — önmagában is — sok érdekes tanulsággal kecsegtet: élő író, alkotó egyéniség munkásságának tanulmányozása szép feladat. A tanulmány kettős címadását azonban kissé félreérthetőnek tartom. „A szépirodalmi stílus elemzése” cím ugyanis valamiféle általánosító jellegű vagy szempontú összegezést ígér, amiből szélesebb körű következtetések vonhatók le, holott a befejező értékelés, kitekintés éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy Veres Péter sajátos szint képvisel a mai irodalomban: társak nélkül áll. Első korszakának alkotásait szűkebb értelemben vett népi, „tehát népi-paraszti stílusforma” jellemezte. „Ennek a stílusformának (és persze az általa kifejezett tartalomnak és magatartásnak) határozott funkciója és egészében pozitív értéke volt a maga idejében és helyén, a történelmi-társadalmi fejlődésnek egy bizonyos szakaszában... Csakhogy ennek a stílusnak a korszaka a történelmi-társadalmi összefüggések alapján végérvényesen elmúlt. Az a népi-paraszti stílus, amelynek éppen Veres Péter eminens képviselője, időszerűtlenné, funkciótlanná vált. Ebből az időszerűtlenségből és funkció nélkülségből fakadnak Veres Péter második stílusorszakának ellentmondásai, e stílus kiegyensúlyozatlansága, diszharmoniója” (i. m. 130). — Mindebből már eddig is levonható a következtetés, hogy — bár Veres Péter stílusának vizsgálata a kutató számára szép és érdekes feladat, amelyből számtalan módszertani, stilisztikai tanulság adódik —, az ő egyéni stílusa mégsem azonosítható a szépirodalmi stílussal.

A tanulmány első fejezete (A stíluselemzés mibenléte, feladata) elvi alapvetésnek készült; azonban kissé mesziről közelíti meg tárgyát. Vajon feltétlenül szükséges-e a stílus meghatározásának kérdését érinteni? Hiszen a szerző nem akar részletesen foglalkozni vele; így a közölt szakirodalmi utalások is meglehetősen vázlatosnak tekinthetők. Ugyan-így nem látom indokoltnak azt sem, miért ismerteti olyan részletesen Guiraud felfogását (4–6). Az effajta utalások jegyzetbe kívánczoltak volna; hasonlóképpen a jelentéstani jellegű észrevételek is. Ebben az összefüggésben a *csőr* alkalmi jelentésmódosulásaira való hivatkozás nem a legszerencsésebb, mert mindössze azt bizonyítja, hogy a tréfás, bizalmas, durva stb. stílusrétegek megítélésében mennyire eltérő egyéni ízlés érvényesülhet. (Én pl. a Benkőtől „humoros, tréfás hangulatot árasztó” példát tartom egy kissé ízléstelennek.) — A jelentésvonatkozásokra való gyakori utalás a szemléletbeli és szempontkeveredés veszélyével jár: nem segít hozzá a jelentéstan és stilisztika bizonyos, szükséges elhatárolásához (6).

Az egyéni stílus kialakulásának útját tárgyaló rész egyes megállapításai inkább stilisztikai tankönyvbe, mint tanulmányba illenek (7–8). Ennek a fejezetnek a további, befejező szakaszát is vázlatyszerűség, elnagyoltság jellemzi; a szakirodalmi hivatkozást pedig esetlegesnek tartom. Talán helyesebb lett volna, ha a szerző ennek a résznek egyes elvi megállapításait beledolgozza munkája gyakorlati jellegű fejezeteibe, azokhoz illeszti. Így csak kevés szál fűzi Veres Péter stílusának vizsgálatához. — (Tisztában vagyok

azzal, hogy egy évekkel ezelőtt megjelent munkához kapcsolódó ilyenféle észrevételek utólagos tanácsnak tekinthetők csupán. Mivel a szerzőnek más a véleménye, másként is járt el.)

A második fejezetben módszerét és vizsgálati szempontjait ismerteti; itt sem kerül el mindig a tankönyvívíz megállapításokat (vö. pl. a korszakhatárokról szóló észrevételeket: 13). — Különös figyelemre tarthat számot gyűjtési módszereinek ismertetése: Veres Péter egyes műveiből összeválogatott, mintegy 100—120 lapnyi „szövegsorozat”-nak nevezett anyagból végezte gyűjtését; ezen alkalmazta vizsgálati szempontjait; e szempontok eredményeit tárgyalja dolgozata további fejezeteiben.

A mennyiségi szókincsvizsgálat című rész sem mentes a közhelyektől: pl. Hány szót használ egy író? (Ennek a sokat vitatott kérdésnek a magyar nyelvű szakirodalma közismert; azt hiszem, célszerűbb lett volna elhagyni, mellőzni az egész kérdést.) — Érdekes és elgondolkodtató a Veres Péter „alapszavainak”, vagyis az általa — a szöveg-vizsgálatok szerint — leggyakrabban használt szavaknak a felsorolása; továbbá a Juhász Gyulával való összehasonlítás. A Goethével és Justh Zsigmonddal való egybevetést (24) azonban mesterkéltnek érzem: a különbözés annyira nyilvánvaló, hogy az összehasonlítás csak szélsőségeket tükrözhet. Véleményem szerint Justh Zsigmond nyelve nem tér el olyan feltűnően korának nyelvétől: ha elolvassuk például a Magyar Salon című „képes havi folyóirat” néhány novelláját¹ (e folyóiratnak egyébként Justh is munkatársa volt), Gozdu Elek, Scossa Dezső és mások műveit, megállapíthatjuk, hogy nyelvük közös Justh Zsigmonddal; ilyenformán ő sem volt a maga korában kirívó jelenség. — Viszont — úgy vélem — érdemes lett volna az összegezést, hogy tudniillik Veres Péter szókinésében mindössze 5%-ot tesznek a nem köznyelvi szók — 26), más, ma élő író szókinésében végzett számlálással egybevetni. Ez kétségtelenül fáradságos munkát igényelt volna, de megérné az összehasonlítást. Egy effajta vizsgálat más megvilágításba helyezné a Veres Pétertől használt 5%-ot is.

Gondos elemzést tükröz a Tájszók című fejezet. Benkő nagy körültekintéssel vizsgálja Veres Péter tájszavait, kiválogatja a tulajdonképpeni (valódi) és a jelentés szerinti tájszókat. E kategóriák jellemzésekor — azt hiszem — nyugodtan hivatkozhatna már Szinnyeire, hiszen ő adta a tájszók ma is közkeletű osztályozását a MTsz. bevezetésében. Vajon a tájszók vagy tájszó jellegű, csak (szöveg)környezetükből megvilágosodó jelentésű szavak hatását tekinthetjük-e „sejtető félhomály”-nak? — Mindemellett érdekes fejtegetéseket köszönhetünk a „táj jellegű szócsoporthoz” vizsgálatának; bár a stilisztikai funkció alakulásának történetére utaló megállapításokat keveslem: ha már érintette, részletesebben is kifejtette volna.

A rétegnyelvi szók vizsgálata során figyelmet fordít a szerző arra is, hogy a több évtizedes múltra visszatekintő írói pálya során a szavak stilisztikai rétegződésében is megmutatkozik az időbeli távolság; Veres Péter számos rétegnyelvűnek tekinthető szava ma már csak az idősebb nemzedék előtt ismeretes. Benkő megmutatja azt is, milyen változatosan értelmezi, magyarázza Veres Péter az általa használt szakmai jellegű kifejezéseket. Ezek használata néhol valóban megterheli az átlagos olvasó emlékezetét. — Ennek az elemzésnek egyik érdekes tanulsága az is, hogy nem illenek Veres Péter egyéb, tőle megszokott stíluselemei közé a néhol csaknem bántó „városias”, a jassznyelvből, zsargonból vagy a tudóskodó műnyelvekből kölcsönzött kifejezések. (Azt kérdésesnek tartom, valóban szerencsés-e a Veres Pétertől magyarított nőstényáram ’szekszepl’ vagy a pezsgőpor ’szódadikarbóna’.)

A következő fejezetekben (Szóalkotás, szófajták) a szűkebb értelemben vett nyelvtani osztályozás szempontjai érvényesülnek. Ebben a részben figyelmet érdemel

¹ Én a VIII., IX. [1888., 1889.] évfolyamot néztem.

a Veres Péter szóösszetételeit vizsgáló rész. Benkő nyelvtani, majd jelentéstani és stilisztikai nézőpontból elemzi az író jellegzetes összetételeit; csoportokba foglalja a régibb, majd az újabb műveiben jelentkező típusokat. Ebben az utóbbi csoportban szép számmal akadnak hapaxok, egyszerű, alkalmi összetételek. Kár, hogy arra nem kapunk feleletet a sok értékes gondolat és ötlet közepette, hogy mi teszi ezeket az összetételeket annyira sajátossá, felismerhetővé, jellegzetesen Veres Péter alkotásaivá; mert ezt a kérdést a fokozott expresszivitás hangsúlyozása még nem oldja meg.

Érdekes, külön tanulmányba kívánczó megfigyelések, ötletek sorakoznak a Veres Péter névadását vizsgáló fejezetben: az író életművének, sőt világképének értékes adalékai, elemei rakodnak össze a műveiben használt személy-, állat- és földrajzi nevekből, valamint a hozzájuk fűzött megjegyzéseiből.

Újra nyelvtani szempontok érvényesülnek az írótól használt szófajtákat elemző fejezetben (itt tárgyalja egyébként a felbukkanó ragozási — jelezési kérdéseket is). A tárgyalatok sorából főként az ige kérdésköre emelkedik ki. Úgy vélem azonban, hogy az itt érintett kérdések egy része máshol (például a szóképek vagy a szókincs tárgyalásakor) is helyet kaphatott volna. Talán elhagyhatta volna a szerző a nyelvtani természetű kiegészítő magyarázatok egy részét is. Ez a fejezet egyébként gazdag anyagra épül, s a stilisztikai vizsgálatok újabb lehetőségeinek szép példáit adja: nyelvtani jellegű stilisztika inkább. — A Veres Péter szóképeit számba vevő megállapításait a következőkkel zárja Benkő László: „szóképei nem hordoznak magukban olyan jellegzetes írói sajátosságokat, amelyek a szóképeket az író stílusára eminenter jellemző elemekké avatnák” (77). Anyaggazdagság tükröződik a szókapcsolatokat és halmazásokat tárgyaló fejezetből. Kiemelkedően érdekes az állatokhoz fűződő hasonlatok felsorakoztatása, valamint az író hasonlatainak szerkezeti rendszerezése (84).

Tanulságok szempontjából a leggazdagabb a Veres Péter mondat szerkezeteit elemző fejezet. Az egyszerű, majd az összetett mondatok felhasznált típusait vizsgálva jut el a Veres Péter sajátos, magyarázó-kifejtő és az élő beszéd bonyolult kapcsolatait tükröző mondat típusaihoz. Az élő beszédhez való közelítése alapján keresi meg Benkő Veres Péter helyét a magyar irodalomban. Elődei: a népköltészet névtelenjei, valamint Petőfi és Arany; újabb íróink közül Tömörkény, Móra, továbbá Mórincz nyomdokait követi Veres Péter. Benkőnek ezt a megállapítását gazdag anyagon végzett gondos elemzés, szerkezetbeli hasonlítások sora előzte meg. — Ennek a kiemelkedően szép fejezetnek néhány megállapítása azonban — véleményem szerint — túlságosan általánosít, leegyszerűsíti az író és az egyéni stílus összefüggéseit: „Ha igaz az, hogy a stílust éppen az író lelkében végbemenő érzelmi hullámmások, illetve ezeknek a külső adottságokhoz való viszonya szabályozza, akkor az írónak alakjaival való azonosulása, mi több: a mindenkori történelmi-társadalmi helyzethez való viszonya is — így vagy amúgy, többé vagy kevésbé, szembeszökően vagy alig észrevehetően — de mindenképpen visszavetítődik a stílus konkrét nyelvi megnyilvánulásaiban, nem utolsósorban a mondat szerkesztési formákban is” (105). — Az író egyénisége természetesen meghatározott értékű, s a számos stílusalakító tényező közül a legfontosabb szerepe van, de nem az egyetlen „szabályozó”. Ha számolunk is — természetesen — az író számára fontos történelmi és más tényezőkkel, körülményekkel; a mondat szerkesztési formák alakulása azonban jóval bonyolultabb annál, mint hogy közvetlen visszavetítődést várhatnánk. Mert hiszen ezek szerint a „nép nyelvén szólás” esetleg stílusalakító, sőt egységesítő tényező lehetne. De az élő beszédet nemcsak egy úton-módon lehet megközelíteni. Veres Péter mondat szerkezetei fellazultak, „oldalhajtasok” burjánzanak, indák lengik körül a fő mondanivaló hordozóit, sajátos ritmust kapnak az ismétlődő, váltakozó részek (mindezt Benkő László sokkal részletesebben kifejti), de azért ma sem ír így minden író. Csak három nevet említ, de számosat sorolhatnánk): Illés Endre ma is olyan tömör, hűvösen elegáns mondatokat ír, mint korábbi

műveiben. Más körből véve a másik két nevet: Galambos Lajos vagy Moldova György mondataalkotása is egyszerű, világos, könnyen áttekinthető.

Még egy észrevételt: én magam Móricz prózáját nem tartom modorosnak, még „olykor” sem (vö. 105). Hiszen a tapasztalat — és Benkő munkája is — azt igazolja, hogy egy író stílussajátságainak vizsgálata gondos elemzést igényel, s nem szabad rányomnunk valakire a modorosság bélyegét — kellő indok nélkül. (Főként, ha a saját hangját kereső fiatal íróra gondolunk.)

Alapos elemzéssel találkozunk a Veres Péter stílusának zeneiségét vizsgáló fejezetben; a zárórész (írásjelek stb.) már kissé erőltetettnek tartom. Feltétlenül szükség volt minden említett szempont alkalmazására? — Külön tanulmánynak is beillenek a szövegváltozatok vizsgálata: számos módszertani lehetőség kiaknázására mutat példát.

A Kitekintés Veres Péter stílusának alakulását, fejlődését foglalja össze, rámutat értékeire, de felfedi a stílus további fejlődését gátló tényezőket is. A felvetett kérdésre: „... képes lesz-e (az író) kilépni ebből a válságból és megteremteni a régi és új stílus elemeinek ... szintézisét” (132) — a Benkő László munkája óta eltelt idő adott feleletet: Veres Péter új művekkel gyarapította a mai magyar irodalmat.

Összefoglalva az elmondottakat: Benkő László munkája érdekes; gazdag írói életművet vizsgál gondosan, alaposan, a stílusvizsgálat módszertana számára is sok hasznosat nyújt. Az olvasónak azonban néha az a véleménye, benyomása, hogy túlságosan távolról közelíti meg tárgyát. Például mi szükség van arra, hogy Veres Péter halmozásait az ŐMS-ra való hivatkozással kezdje tárgyalni; vagy a körmondatos stílust emlegetve Heinrich Kleistra utaljon. Eötvös, Jókai és mások is írtak körmondatokot, őket is említhette volna. — Néhány szót szeretnék még szólni a mű stílusáról. Egészében gördülékeny, olvasható; néha csaknem újságírói lendület ragadja magával a szerzőt; ilyenkor stílusa is veszít színeiből, közhelyeket, képzavaroakat is leír néha. Egy-két példára hivatkozom: „*stílusdudor*” (36); „*a köznyelvi szók nagy arzenáljára*”-ról beszél (35); egy helyen ezt írja: „*olyan vonás csúcsosodik ki*” (45); V. P. „*minden bizonnyal az élcsoportban van*” (66); „*Hangzatos, banális, publicisztikai frázisokra emlékeztető mellékszínnyel*” be ezeket a képeket” (74); „*előre mutató csírák*”-at is említ (131). — A felsorolt kis hibák nem csökkentik a munka értékét; tanulságos könyv ez, minden stíluskutató haszonnal forgathatja.

Horváth Mária

Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében.

Nyelvtudományi Értekezések 51. sz. 1965. Akadémiai Kiadó. 68 lap

Nemcsak Radnóti-irodalmunk gazdagodását és a Radnóti-kép színeinek erősítését jelenti Nemes István tanulmánya. Egyike azoknak a műveknek, amelyek a költői nyelv és a költői egyéniség kapcsolatának beható és módszeres vizsgálatára példát szolgáltatnak.

Szakmai-módszertani jelentőségénél is fontosabbnak tartja a szerző azt a feladatot, hogy mai líránk fejlődéstörténetének bizonyos elvi kérdéseiben eligazítson bennünket.

Ez a céltudatos feladatvállalás eleve megmenti Nemes István dolgozatát a sokat elmarasztalt, immár korszerűtlenné vált, öncélú esztétizálástól.

A tanulmány felépítése, tartalma a következő: 1. A metaforák fajainak stílus-hatása. (Az egyszerű, a teljes és a komplikációs metaforák stílári értéke.) — 2. A meg-személyesítések. (A természet, az elvont fogalmak, a pszichikai jelenségek megérzéki-tései.) — 3. Az allegóriák funkciója. — 4. A szimbólumok útja. — 5. A hasonlatok

tárgyköre, felépítése és szerepük Radnóti költészetében. — 6. Eufémia és kakofónia Radnóti képszerű kifejezéseiben.

A vizsgálódás eredményei a szóképek tükrében is körülbelül ugyanazok, mint az általánosságban értékelő eddigi Radnóti-tanulmányokban: Radnóti stílussteremtő művészetében a különböző izmusok és klasszikus hagyományok összeötvöződnek. A szimbolizmus, impresszionizmus hatásain túl az expresszionizmus kifejező módszerei váltak leginkább sajátjává. A nyugtalan útkeresés kitérői után ez a költészet a lírai realizmus olyan magaslatára emelkedett — és ezt a fejlődési vonalat tartja általában mai líránk kibontakozásában is jellemzőnek a szerző —, amelyben a stílus dinamizmusa a természet nyugalmaiba érzi bele az „emberi lélek alakító szándékát”.

Nos, ez az „alakító szándék” talán kissé markáns kifejezés Radnóti esetében; vagyis a tanulmány túl erős színekkel festi ezt az alakító szándékot.

Jeleztük, hogy Nemes István tanulmánya célratörően tartalmi-formai egységben végzi vizsgálódásait. De a stilisztikai elemzések másik, közismert, de még nem korszerűtlen veszélyétől nem egészen mentes: mintha az „ideológiai Prokrustes-ágy” módszere még itt is kísértene.

Radnóti politikai aktivitásáról, ideológiai tudatosságáról, művészetének és aktivitásának arányairól már illetékesek között lefolyt a vita. Az alábbiakban nem Radnóti egyéniségéből kiindulva, hanem általában a stílusesszókész eszközök eszmei-politikai töltését vizsgálva adnék hangot a mérlegelő óvatosságnak.

A képszerű stílusesszókésznek mint az ember művészi szemlélete termékeinek és kiépítőinek megvan a maguk hagyományos szó- és kelléktára. Így például a tenger, a hajó, a szél, a vihar, az évszakok stb. metaforikus-allegorikus-szimbolikus jelentéstartalma lényegében minden korban azonos: az élet pozitív vagy negatív nagy élményei jutnak általuk kifejezésre. Az, hogy a tájleíró vagy természeti jelenségeket érzékeltető versekben a képszerűség társadalomkritikát hordoz, — az sem művésziileg, sem politikailag nem emelné Radnóti költészetét arra a magaslatra, amelyen az igazában van. Ezért nem értünk egyet a tanulmány egyik végső konklúziót kicsendítő mondatával: „Így tudta elérni, hogy tájleírásában a megkapó érzékletességgel meglevenedett táj politikai mondanivalót hordozhat.”

Inkább az lenne elképzelhetetlen, hogy ez a költészet — akár egyéni élmény, akár természet a témája — süket és érzéketlen lenne a fasiszmus életveszélyes történései közepette és iránt.

Igaz, Nemes István finom elemzései megtalálják azokat az egyéni és valóban magasrendű képalkotó módszereket is, amelyek Radnóti költészetében — túl a konvenciókon — egy eredeti költészet értékeiről tesznek bizonyosságot. Csak éppen nem azokban jelöli meg ennek a költészetnek legegényibb, legsajátabb díszait.

A stílusesszókész vizsgálataból kiindulva hadd tegyünk Nemes István tanulmányából egy kis kitérőt az allegória irányában.

Irodalomtörténeti és ízléstörténeti dokumentációs anyag az allegória szerepe és divatja. Az iskolában hagyományosan kezelt allegóriakérdés (az önkényuralom műfaja, Tompa versei) valamit vulgarizál. Elképzelhetetlen, hogy a Bach-korszak éber-kegyetlen cenzorai nem értették volna meg a versek politikai célzatát (különösen a széles néptömegekhez forduló költemények esetében). Inkább arról van itt szó, hogy a művészi alkotóvágy és az emelkedett olvasói igény keresi a nem túlságosan átlátszó kifejezési formát sokat hangoztatott mondanivalója számára. Költő és olvasó (talán a cenzort is ide mer-ném sorolni), mindketten élvezik a vers „rejtett” gondolatait, csak éppen a „játékszabályokhoz tartozik”, hogy úgy tesznek, mintha nem értenék, miről van szó. Ámde a játékszabályok elavultak: „vieux jeu” lett az allegóriából. Radnóti idejében már nemigen írnak allegóriát. A teljes matematikai egyenlőség vagy geometriai megfelelés nem alkalmas

arra, hogy bonyolult életünk érzelmi tartalmait fejezze ki. A hagyományos allegória gyermekül leegyszerűsítettnek, iskolásnak tolmácsolná mondanivalónkat.

Radnóti allegorikus versei sem olyanok, mint a Tompa-félék. Nemes István is jól látja ezt, de másfajta — politikai — magyarázatot ad a jelenségnek: „A politikai események átélése oly nagyfokú Radnótinál, hogy a politikai mondanivalót nem rejti el, hanem nyíltan kapcsolja a tájrajzhoz, természetleíráshoz . . . Ebből látszik, hogy nála az allegória nem annyira a rejtegető szándék eredménye, hanem a művészi ábrázolás eszköze, célja művészi hatás keltése. Feltétlenül figyelembe kell ezt vennünk, amikor Radnóti küzdelmeit, tusakodásait vizsgáljuk.”

Mintha valami következetlenség csúszott volna az eszmefuttatásba: melyik hát már most a „politikussabb” allegória? A nyílt, azaz Radnóti-féle, avagy a burkolt Tompa-féle?

Nyilvánvalóan nem erről van szó. Radnóti allegorikus verseinek kulcsa inkább egy fejlettebb esztétikai igényben keresendő, mint a politikai események „nagyfokú átélésében”.

Hasonló magyarázatot kapunk a Radnóti szimbólumairól elmondottakban is. Itt is finoman elemzi a szerző, hogy Radnóti jelképrendszere kevésbé dús és kevésbé alapvető eleme költészetének, mint Ady szimbolizmusa a költő lírai alkotásának. A megokolás azonban nem ilyen finom: „ . . . Akkorra a társadalomból jórészt eltűntek már azok a tényezők, amelyeket a szimbolizmus társadalmi indítékaiként szoktunk emlegetni. Ilyenek: a látszat és a valóság ellentéte, a felszín nyugalmanak és a társadalom mélyén zajló forrongásoknak a szembekerülése, a tettvágy és a kényszerű tehetetlenség szembenállása, a szélsőséges individualizmus és a közösség utáni vágy ellentéte stb.” (A megállapítás idézet Németh Béla dolgozatából.)

Nem világos, hogy Radnóti idejében, az „Oly korban . . .” miért tűntek már el ezek a társadalmi jelenségek.

Viszont elmélyült és éles szemű megfigyelés eredménye mindaz, amit egyébként — részleteiben — Ady és Radnóti szimbólumainak összevetéséből megállapít.

Példamutatóan módszeres és egyben ötletes a hasonlatok felépítésének vizsgálata. Igen meggyőző a kapcsolatteremtés Baudelaire és Tóth Árpád hasonlatai között.

Nemes István elemzései kidolgozottságukban, rendszerességükben mindenképpen gyümölcsöző eredményeket fognak teremni a korszerű stilisztikában. Akkor is, ha néhány konklúziója nem hat meggyőzőnek. A tanulmány közelebb visz bennünket egy nagy költő művészetének sajátosságaihoz, nyelvi varázsának titkaihoz.

Vidor Zsuzsa

A Nyelvőr postája

Egy magyar vonatkozású tükörszó kalandja Velencében. Újságjaink a múlt év késő őszen nem kis büszkeséggel adtak hírt arról, hogy a velencei lagúnákon magyar hajó is fogja szállítani az utasokat. Azt is olvashattuk, hogy a magyar vízibusz kalandos szárazföldi út után érkezett rendeltetési helyére, és bensőséges kis ünnepség keretében adták át a forgalomnak. Felavatójáról a velencei *Il Gazzettino* is beszámolt „L'idrobus ungherese adottato ieri dall'Aenil” („A magyar vízibuszt tegnap átvette az ACNIL”) című riportjában (1965. nov. 8. 4). Ebben a kiküldött tudósító többek között ismertette a magyar követség képviselőjének beszédét is. A címet nagy meglepéssel olvastam el, nem tűnt fel benne semmi, megakadt viszont a szemem az újságírónak egy megjegyzésén a tudósításnak ebben a mondatában: „Il dott. Torok, consigliere commerciale dell'ambasciata magiara . . . si é detto lieto per questa produzione d'un cantiere ungherese, augurandosi che l'idrobus (come lo ha chiamato) possa incontrare il favore dei veneziani e dei turisti;” azaz: „Dr. Török, a magyar követség kereskedelmi tanácsosa egy magyar hajógyár eme terméke fölött örömet fejezte ki, azt kívánva, hogy a vízibusz — ahogy ő magát kifejezte — nyerje meg a velenceiek és a turisták tetszését.”

Miért van a megjegyzés az *idrobus* 'vízibusz' szó után?

Egy kis utánjárásra kiderült, hogy az *idrobus* szót sem Velencében, sem az olasz irodalmi nyelvben nem ismerik, bár az *idro-* előtagú rengeteg összetétel (*idroplano*, *idrocentrale*, *idrofobo*, *idrologia* stb.) alapján nehézség nélkül megérti minden olasz. A velencei újságírónak, akinek a lagúnák tömegközlekedési járműve a *motoscifo* meg a *vaporetto*, joggal tűnt hát fel az *idrobus* szó a magyar kiküldött olasz beszédében. Nyilván tetszett neki ez a nyelvi újdonság (ezért tette bele a címbe is!), csak valószínűleg azt nem tudta, hogy ez az új és jól találó összetétel — magyar tükörszó, a mi *vízibusz*-unknak olaszra fordítása.

Az *idrobus*-szal — idézett egyszeri sikeres vendégszereplése után — nem találkozom többet. Ez a példa is mutatja azonban, mennyire kölcsönös a nyelvek egymásra hatása: egy kis szerencsével a magyar tükörszó akár meg is maradhatott volna az olasz nyelvben.

Fábián Pál

...azaz hogy nem is olyan egyszerű! A Nyr. 88: 465 — 70. lapján „Panganét, szurony és gyíkleső” címmel — Petőfi Deákpályám című versének ismert sorából kiindulva — a *panganét* szó jelentését magyarázom. Betkowsky Jenő „... azaz hogy panganét” című cikkében (Nyr. 89: 505) cikkem első sorait idézve kimutatja, hogy nincsen igazam, mikor azt állítom, hogy a „Verte tandem a bal combom Kard . . . azaz hogy panganét” mondatban az *azaz* *hogyz* kötőszó azonosító jelentésű.

De hisz én ezt nem is állítottam! Sőt! B. J. nem vette észre, hogy a cikkemből általa idézett — lehet, hogy megtévesztő fogalmazású — néhány sor csak indítása cikkemnek. A k o r á b b i, írásba nem foglalt, téves, a kardot és a panganétot azonosító nézetek megszövegezése, summázása.

Engem — cikkem jellegénél fogva — az *azazhogy* kötőszó nem érdekelt, hiszen nem Petőfi játékoságát, hanem a *panganét* szót magyaráztam. Mégis, már cikkem elején, az inkriminált mondatban is utaltam arra, hogy a kötőszó nem lehet azonosító értelmű. Hiszen így kezdtem a mondatot: „... hogy kard volt, az bizonyosnak látszik.” (A kiemelés tőlem.) De utaltam néhány (19) sorral lejjebb is ezen véleményemre, mikor ezt írtam: „Az azonosító jelentésűnek tartott *azaz* kötőszó törbe csalta [a *panganét*] szó értelmezőit.” (Ti. mint cikkemből is kiderül a *kard* és a *panganét* azonosítása és ezáltal az *azazhogy* kötőszónak azonosító jelentése az ÉrtSz. *panganét* címszavának értelmezőjétől származik és — most teszem hozzá — még attól a mintegy tíz embertől, akit ez ügyben megkérdeztem.) De még nyíltabban is szóltam, mert a 467. lap 33—6. sorában ezt írtam: „Az idézett Petőfi-versben szereplő *azaz* kötőszó... nem azonosító, hanem szűkítő, helyesbítő értelmű. A sort tehát így kell értelmeznünk: Verte tandem a bal combom kard... *azaz* dehogyis kard, csak panganét, szurony, hiszen nem voltam tiszt, csak közlegény.”

Elnézést kérek, hogy ilyen hosszasan idéztem saját cikkemből, de Betkowski Jenő töredékes idézőmódja alapján arra lehet következtetni, hogy éppen az ellenkezőjét állítottam annak, amit állítottam.

Sajnos, B. J. cikkének nemcsak a helytelen idézőmód a szépséghibája. A cikkben más — nyelvi tévedés is van. Téves, a z a z h o g y (de mondhatnám így is: a z a z) csak részben igaz a szerzőnek az az állítása, hogy „másutt is mindenütt az »azaz hogy« nem azonosságot, hanem éppen visszavonulást, helyreigazítást vezet be”. (A kiemelés tőlem. W. I.) Ez az állítás csak olyan formában igaz, hogy ma, rendszerint ilyen értelemben használjuk ezt a kötőszót. A MMNyR. szerint azonban azonosító értelemben is előfordul: „Össze-összeállott egy-egy csapat... nekiindult a messzeségnek, Magyar és sváb együtt, *azaz hogy* kálvinista és pópista.” (Ady ÖNov. 165, vö. MMNyR. I: 505.); „[a felelet] nagyon is kurtán volt mondva, *azaz hogy*: — A zsidó nem ad.” (Vas Gereben 10: 325). Pongyolább mondat szerkesztésben, főleg élőbeszédben ma is használjuk így: „a realitás, *azazhogy* a yalóság.” (Bizonyíték erre a használatra egyébként az ÉrtSz. *panganét* címszava is!) Hogy az *azazhogy* nem egyértelműen módosító, „visszavonó”, helyreigazító jelentésű, azt hadd igazoljam egyébként Betkowski Jenő saját példájával. Ő az alábbi példát idézi: „Tegnap este... *azazhogy* nem is tegnap, hanem tegnapelőtt...” Ebben a mondatban csakugyan egyértelműen helyesbítő értelmű a kötőszó. Csakhogy ez a mondat más szerkezetű, mint Petőfi idézett mondata! (Ebben tagadás is van, Petőfinél pedig csak állítás!) Ha a mondatot annak (Petőfiénak) a mintájára alakítjuk át: „Tegnap, *azazhogy* kedden” vagy „kedden, *azazhogy* tegnap”, ember legyen a talpán, aki a körülmények pontos ismerete nélkül meg tudja mondani, milyen nap volt tegnap: kedd vagy hétfő vagy esetleg bármely más nap, a z a z (h o g y) azonosításról vagy módosításról, helyreigazításról van-e szó. Éppígy a „Verte tandem a bal combom Kard... *azaz hogy* panganét” mondatban a „visszavonulást” csak az érzi, aki tudja a *panganét* szó jelentését.

Mi következik ebből? Az, hogy nem a sokat emlegetett *azazhogy* kötőszónak van szűkítő, módosító vagy helyesbítő jelentése, hanem az *azaz* kötőszónak (vö. ÉrtSz. I: 371). Ezt helyesbítő értelemben gyakran — de nem szükségszerűen — együtt használjuk a *hogy* kötőszóval; hivatalosan csak 1961 óta írjuk egybe őket (vö. HTSz.). Vele együtt, de nélküle is helyettesíthetjük az *illetve*, *illetőleg*, *helyesebben* szóval. Petőfi is helyesbít a *hogy* nélküli *azaz* kötőszóval: „Befordultam a konyhára, | Rágyújtottam a pipára...”

Azaz rágyújtottam volna, | Hogyha már nem égett volna.” Arany is él vele: „Vén kapus köhéssel . . . azaz ő csak kezdi.” (ÉrtSz. azaz címszó.)

Még folytathatnám, de nem szaporítom tovább a szót. Az idézett példákblól nagyon is kitetszik, hogy az *azazhoggy* nem is olyan egyszerű!

Wacha Imre

Lebeszélés. *Lebeszéltil már?* Kérdezte tőlem kollégám.

Igazán megzavarodtam: miről kellett volna őt lebeszélnem?

Kiderült, arról volt szó, hogy egy tervezett telefonbeszélgetést befejeztem-e már.

Úgy érzem, hogy ez a kifejezésbeli pongyolaság már kezd az érthetőség rovására menni.

A *le* igekötőt manapság egyébként is jóval saját, indokolt használati körén túl alkalmazzuk. Gondoljunk csak arra, hányszor mondunk *leadást beadás, átadás helyett*, vagy *leegyeztetést és leellenőrzést egyeztetés és ellenőrzés helyett*.

Kollégámnak e helyütt válaszolok. Igen, a telefonbeszélgetést már befejeztem, de még csak most szeretném őt lebeszélni arról, hogy a lebeszélést másra, mint lebeszélésre használja.

Önkény, császár a neved! Ha ezt a szót halljuk: *önkény*, összeszoruló szívvel látn. véljük Haynau szuronyait vagy hallani véljük a cári kancsukák félelmes csattogását. Szerencsénkre ma már mindez a múlté, legfeljebb ha egy-egy kiskirálykodó tsz-elnök önkényéről olvasunk.

És mégis! Műszaki lapok hasábjain is találkozhatunk ezzel a rossz ízü szóval. Íme: „A következő levezetés is tartalmaz bizonyos önkényt . . .”

Mai nyelvünk szellemében helyesebb volna azt írni, hogy a levezetés bizonyos *önkényességet* tartalmaz.

Ez a megállapítás egyáltalán nem önkényes, mivel a magyar nyelv értelmező szótárára támaszkodik.

Járvány. Remélem, hogy a Nyelvőr 1965. évi 3. számában megjelent Epidémia című írás szerzője nem haragszik meg érte, hogy szerény soraimmal az ő cikkéhez kapcsolódva szeretném felhívni a figyelmet egy másik járványos nyelvbetegségre.

Rádióban, televízióban egyre-másra halljuk a megszólaltatott emberektől: „Reméljük azt, hogy a tervteljesítés . . .”, „Látjuk azt, hogy a vezetőink . . .” stb.

Tárgyas igeragozásról lévén szó, így volna helyesen: *reméljük, hogy . . ., látjuk, hogy . . .* stb. Ha pedig hangsúlyozni akarjuk a tárgyat, akkor ki kell emelnünk a mutató névmást a szórend megváltoztatásával: „*Azt* reméljük, hogy a tervteljesítés . . .”, „*Azt* látjuk, hogy a vezetőink . . .” stb.

Ez a betegség inkább a beszédben, mint az írásban jelentkezik; ezért talán helyénvaló felkérni a szép magyar beszéd hivatott formálóit ennek a sárkányfejnek a lekaszabolására.

Rozslyay György

„Velence-tavi . . .” Hazai tavaink közül a Balaton után bizonyára a Velencei-tó a legismertebb. Szelíd hullámvázús, kedves tavunk neve azonban néha veszélyben forog, mégpedig ha jelzős szerkezetben szerepel, ebben a formában: Velence-tavi. Egyik part menti községének, Velencének neve vagy csupán a jobb hangzásra való törekvés sugallja

ezt? Azt hiszem azonban, semmiképpen sem engedhető meg a tó tulajdonnévének megcsonkítása. Inkább változtassuk meg szükség esetén a vele alakult elnevezést. Így például a már hagyományossá váló „*Velence-tavi* karnevál”-nak hirdetett vízi parádé elnevezése legyen inkább *karnevál a Velencei-tón*. A napilapok is gyakran írják az ilyen hibás összetételeket: „*Velence-tavi* vitorlásbajnokság”, „*Velence-tavi* tájegység stb.” És mind-ezeknek a hibáknak „igazolására” Székesfehérvárott is így hirdeti a tavat patronáló bizottság cégtáblája: „*Velence-tavi* Intézőbizottság”. Nem felelne meg inkább *A Velencei-tó Intéző Bizottsága* elnevezés? Akkor nem rabolnánk el a tó nevéből a jogos i-t. De így is helyes volna: *Velencei-tavi Intéző Bizottság*.

Elragadtak a lovak... „*Elragadtak a lovak*, halálra zúzta magát a fogatos” — olvasom a Kelet-Magyarország egyik cikkének címét (1965. júl. 21-i szám). Hogyan? Talán a sárba ragadt lovak okoztak balesetet? — Tovább olvasom: „Csaroda község határában halálos balesetet okoztak az *elragadt lovak*... a Lenin tsz lovasfogatával deszkát szállítottak Tarpáról. A terhes szekérrel *elragadtak* egy pőcsikcsipéstől megriadt lovak, s a rakományon ülő két személy az úttestre zuhant.”

Tehát a leírásból kiderül, hogy az *elragad* ige és a belőle képzett múlt idejű mellék-t névi igenév hibás használata teremtett értelmi zűrzavart.

Egyébként van egy rövid, pontos kifejezésünk is a szekeret elragadó lovak viselkedésére: *megbokrosodtak*.

Magna Erzsébet

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Csönget — lebélyegez. Staub József (Aszód) levelében elmondja, hogy vállalatuknál örökös a vita a belépéskor és kilépéskor a bélyegzőkészülék működtetésének megnevezése miatt. A dolgozók nagy része „csönget”, „csöngetőórát”-ról, „csöngetőlap”-ról beszél.

Igazat kell adnunk Önnek, nem azért járulnak az óra elé, mert *csöngetni* akarnak, hanem azért, hogy *lebélyegezzék* nyilvántartó lapjukat. Az már mellékes körülmény, hogy az a szerkezet csönget is a bélyegzéskor. Mindig célszerűbb egy tárgyat, cselekvést, történetet, bármit fő ismertetőjegyeről elnevezni.

De ha valaki mindenképpen „csöngetni” akar, nem pedig „bélyegezni”, hát legyen kedve szeriat; az a fontos, hogy idejében ott legyen munkahelyén.

F. G.

Bolt. Zimmermann Gusztávnénak (Veszprémbe) a címül írt szót illető kérdésére a következőket írjuk válaszul:

Nagyon érdekes a *bolt* meg a német *Gewölbe* szó 'üzlet(helyiség)' jelentésének története. Nem a németektől tanultuk a *bolt* szót, ők sem a mi *bolt* szavunkat fordították le nyelvükre. A *bolt*-ot vagy az olaszoktól vettük át (olaszul *volta* 'boltíves mennyezet'), vagy az óprovençalból (ott a *volt*, *volta* ugyancsak 'bolthajtás'). Arra is gondoltak, hogy ez a szó talán szláv közvetítéssel került hozzánk (például a szlovénban a *bolta* ugyanazt jelenti). (Vö. Bárczi Géza: Magyar szövejtő szótár; A magyar szókincs eredete. 2. kiadás.) A német *Gewölbe* (középfelnémet *gewelbe*, ófelnémet *giwelbi*) szónak is első jelentése 'boltív, boltíves mennyezet'. A *Gewölbe* megfelelői ismeretesek valamennyi germán nyelvben.

Miért jelentik ezek a 'boltív, bolthajtás, bolthajtásos mennyezet' értelmű szavak az 'üzlet(helyiség)'-et is? Már az ókorban (a görögök, a rómaiak), majd a középkorban rendszerint úgy építették a városi házat, hogy földszintje boltozatos volt. Ezek a bolt-

hajtásos helyiségek szabadon nyíltak az utcára. Bennük rakták ki portékájukat a kereskedők, és csak éjszakára zárták el a helyiséget, a „bolt”-ot deszkával, fatáblával, rögtönzött ajtófélével. Az üzlethelyiség természetéből következett, hogy az árut az utcáról is látható módon kellett elhelyezni benne (kivált amikor még nem volt „kirakat”). Ez csak úgy vált lehetővé, hogy az utca felől minél kisebb legyen a belátást akadályozó falfelület. Minthogy akkoriban még nem volt vasbeton (annak alkalmazása csak a XIX. század vége felé terjedt el az építészetben), csakis boltíves, pilléres megoldással lehetett pótolni a hiányzó utcai falrészét; a fal teherviselő szerepét a bolthajtás és a pillér vette át. Ezért is nőtt össze annyira az üzlethelyiség fogalma a bolt, bolthajtás fogalmával. Még akkor is *bolt* az ’üzlet(helyiség)’, amikor már nincs benne bolthajtás. (A tárgyalt építészeti szükségszerűséget nemigen szokták megemlíteni a *bolt*, *Gewölbe* meg a többi ide tartozó szó történetével kapcsolatban, pedig ez igazán „kézzelfogható” építéstechnikai tény. Nem csupán biztonsági, tűzveszélyt elhárító szerepe volt a boltozatos építésnek.)

A *Gewölbe* ma is sok német nyelvjárásban él ’üzlet(helyiség); raktár’ jelentésben. Nálunk az 1950-es évek elején egyre inkább visszaszorította a kapitalista emlékekkel terhes *üzlet* szót a *bolt*; mintha újabban megint jobban előbátorkodna a rossz hangulatától megszabadult *üzlet* szó.

F. G.

Szerkezet. Apostol Bertalannak (Kunszentmiklós) a címül írt szó jelentését illető kérdésére a következőkben válaszolunk:

A Pesti Hírlap 1848. ápr. 4-i számából idézett mondatban előforduló *szerkezet* szó az akadémiai Nagyszótár gyűjtésében sokszor megvan ’összeállítás, fogalmazás, szöveg(ezés)’ jelentésben. Néhány példa a kérdéses korból: „Jegyzőkönyvi *szerkezet* elkészítettén . . .” (1848., Kossuth); „További utasításoknak magyar nyelvű *szerkezete* határozottatott el” (1833., Jelenkor); „A *szerkezet* rögtön elfogadtatott” (1848/9., Kemény Zs.); „Kossuth a szószekekre lép, . . . egy már kész *szerkezetből* proklamálja, hogy . . .” (uo.); „Tanácskozási *szerkezetek* s előterjesztések” (1833., Jelenkor).

E jelentés természetesen fejleménye a régi *szerkezik* — *szerkeszt* igének (összekapcsol, összeköt, összeállít). A nyelvújítás korában azonban a *szerkezet* szóhoz több jelentést is próbáltak kapcsolni (’rend, rendszer, szervezet, alkotmány’ stb.), közülük a ’fogalmazás, szövegezés’ rövid életű volt, s az ingadozás megszűntével a múlt század második felében már mai jelentéshasználata állandósult (l. Czuczor — Fogarasi; Értelmező Szótár).

K. M.

Kitárulkozás. Kotta Józsefné a leveléhez mellékelt kis lapkivágatban (a Film, Színház, Muzsikából való) aláhúzta a *kitárulkozás* szót, mert „csúnyá”-nak és „helytelen”-nek véli.

Igaz, nem a mindennapi társalgás nyelvében szokták használni ezt a szavunkat; a választékos, irodalmi nyelvben járatos. A maga helyén nem szabad hibáztatnunk, hiszen szabályszerű képzés, azonkívül igazán hangulatos, kifejező szó. Olvassuk csak el hangosan ezt a mondatot, amelyben a helytelenített szó előfordul: „Törőcsik Mari játékában nemcsak egy különös lélek *kitárulkozásának* lehetünk tanúi, hanem egy fiatal színésznő beérésének is.” Kifogástalan, sőt tetszetős ez így. Az egész kis cikk (Illés Jenő: A kritikus) jól van megírva.

Megtaláljuk a *kitárulkozik* igét A magyar nyelv értelmező szótárában is, „választékos” stílusminősítéssel. Első jelentése: „Teljes egészében láthatóvá válik, valakinek

szeme elé tárul; kitárul... *Kitárulkozik előttünk a gyönyörű táj.*" Ehhez csatlakozó jelentésárnyalata: „Magát felfedve, feltárva megmutatkozik; kitárja magát.” Ráadásul ez a Kosztolányi-idézet hitelesíti a szónak ilyen értelmű használatát: „Emberei *kitárulkoznak*, megnyilatkoznak, vallanak, leleplezik, kivetítik magukat, a bensőt kifelé, a világba.” Pontosan úgy használja tehát Kosztolányi Dezső, mint az Ön megróttá szerző.

Az legyen tehát az elvünk, mint általában a stílus dolgaiban: mindent a maga helyén! Ami nem volna helyén egy hétköznapi beszélgetésben, az szépen belesimulhat egy emelkedettebb hangulatú, választékos mondatba; sőt éppen ez a máshol kiütköző szó maga is hozzájárul idézetünkben a stílusnak följebb lendítéséhez.

F. G.

Hurráh. Pécelről özv. Debreczenyi Zsoltné az iránt érdeklődik, honnan ered s használható-e a címül írt szó. Válaszunk:

Mostanság csakugyan igen elterjedt nyelvünkben, különösen az iskolás gyerekekében a *hurra!* indulatszó, s így dalokban is, versekben is mind sűrűbben előfordul. Ez bizonyára azért van, mert gyermekeink gyakran hallják orosz nyelvóráikon (oroszul *ura!*, hosszú *á*-val ejtik, s ez az *á* hangsúlyos). Érdekes ennek a szónak története nyelvünkben. A múlt században kezdték nálunk használni, s eleinte így írták: *hurrah!* Ez a *h*-s írásmód is arról tanúskodik, hogy az angolból került át hozzánk. Az oroszban is angol vagy német jövevény. Voltaképpen germán eredetű; a svédben, dánban *hurra*, a hollandban *hoera*. Végeredményben a középfelnémet 'gyorsan mozog' jelentésű *hurren* igéből származtatják. Ez a *hurra* is tehát azok közül a szók közül való, amelyeket más-más időben két nyelvből is átvettünk. Néhány összetételben is használatos: *hurrapatriotizmus* (a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak kéziszótára így értelmezi: 'uszító álhazafiság; szalmaláng-hazafiság'), magyar utótaggal is előfordul: *hurrahazafiság*; *hurraoptimizmus* (Bakosék értelmezésében: 'a nehézségekről tudomást nem vevő, csak az eredményeket tekintő, azokat gyakran túlbecsülő, kritikátlan derűlátás').

Ha idegen szó is, nem kell mindenképpen elítélnünk; jó a maga helyén. Sok kiváló írónk, költőnk használta már a századforduló táján; Ady Endrének például nem ritka szava. A magyar nyelv értelmező szótára is idézi tőle mind indulatszói, mind főnévi értelemben: „*Hurráh, hurráh*, Milyen jó nem ismertnek lenni”; „Nem ismernek a vén, elszánt kalózra, *Hurrák*, vágvak pompás legénye lettem.” Mikszáthtól is van ott rá példamondat. Azt persze nem látnánk szívesen, ha kitárná helyéről a magyar *éljen!*, *hajrá!*, *rajta!*, *előre!* buzdítást. Ettől azonban aligha kell félnünk. Emlékezzünk csak, hányszor harsog a Népstadionban: „*Hajrá, magyarok!*”

F. G.

Exkluzív. A Népművészeti és Háziipari Ksz Vállalattól Lázár József az iránt érdeklődik, hogy használhatják-e az *exkluzív áru* kifejezést, vagy a Magyar Hirdető tanácsára *különleges áru*-t kell helyette írniuk.

Levelükre azt válaszolhatjuk, hogy az *exkluzív* jelző pontos magyar fordítása *egyedülálló*, *egyedi* volna. Ez pedig olyan árut jelent, amely kizárólagosan egy személy részére készült, tehát *egyedülálló*, *egyedi darab*. Pl.: estélyi ruha, bútordarab, porcelán-figura stb. Ezekben az esetekben tehát helyénvaló lenne az *exkluzív* jelző, de idegen volta miatt helyesebben járunk el akkor, ha helyette a magyar és érthető *egyedi áru*, *egyedi darab* kifejezést használjuk. Ha az Önök vállalatánál nem ilyen egy példányban készült árukról van szó, akkor sem az *exkluzív*, sem az *egyedi* jelzővel nem illethetik gyártmá-

nyaikat. Ebben az esetben a Magyar Hirdetővel értünk egyet, és mi is a *különleges áru* megnevezést ajánljuk, mert csak ezt tartjuk helyesnek, s szerintünk ez is kifejezi a választékosságot, és érthetőbb, mint az előkelősködő idegen szó.

Sz. L.

Rekonstrukció. Pálffy Zoltán a Magyar Nyelvőrnek küldött kéziratában helyteleníti a *rekonstrukció* szónak 'ipari vagy mezőgazdasági üzemnek teljes átalakítása, korszerűsítése, felújítása' értelemben való használatát, mégpedig azzal a megokolással, hogy a *rekonstrukció* latin szó voltaképpen 'vissza-építés'-t jelent, 'valaminek változatlan formában való újrakepítés'-t, 'reprodukálása'-t.

Ez nem egészen így van. Ott kezdődik a tévedés, hogy Ön úgy gondolja, minálunk találták ki ezt a *rekonstrukció* szót. Ó, nem. Igaz, ez a szó nem volt meg a klasszikus latinban, de megvolt a középkori latinságban 'újraépítés, újjáépítés, helyrehozás' értelemben. S ma is megvan több nyelvben, nem idegen szóként, mint a mi nyelvünkben, hanem eredeti örökségként, a középkori latin folytatásaképpen. Például a franciában; ott a *reconstruction* 'újraépítés, újjáépítés' értelemben járatos (*reconstruire* 'újraépít, újjáépít'). Az angolok szintén jól ismerik a *reconstruction* szót (persze mind a két nyelvben más-más módon ejtik); angolul talán még több, kiterjesztetebb értelemben használják, mert náluk nemcsak 'újra felépítés'-t, 'újjáépítés'-t, 'helyreállítás'-t jelent, hanem átvittebben 'újjászervezés'-t is. A németben ugyan még idegen szónak számít a *Rekonstruktion*, de ott is jó ismerős, no meg persze még sok más nyelvben.

Ön abból indul ki, hogy a latin *re-* prefixum ezt jelenti: 'vissza'. Ezt is jelenti; de más értelme is van, volt, már a klasszikus latinban! Ha már „okoskodva” akarunk nyelvészkedni, gondoljunk példának okáért arra, hogy a *rebellio* már az ókori latinban ezt jelentette: 'lábadás, fölkelés', jóllehet eredetileg csak ez „lehetne” az értelme: 'a háború megújítása'. A *recedo* igének első jelentése valóban 'visszamegy, visszahúzódik valahonnan', de már az antik világban ilyen jelentései is voltak: 'eltávozik, otthagyni valamit', 'eltér, eláll valamitől, abbahagyni valamit'. Ezekben a jelentésekben már nagyon eltávolodtunk a 'vissza' értelemről! A *recensio* sem csak azt jelenti a régi latinban, amit „szó szerint” jelentenie „kellene”: 'megszámlálás' (itt is elszakadtunk a 'vissza' értelemről), hanem ezt is 'számbavétel, szemle'. Vagy vegyünk még egy szót. A *regeneráció* sem azt jelenti, amit eredetileg várnánk tőle: 'vissza-nemzés' (vö. a latin *re-genero, re-generatio* szóval), hanem ezt: 'újraaképződés, megújulás, megújítás' (angolul *regeneration*, franciául *régénération*, olaszul *regenerazione*, spanyolul *regeneración*, németül *Regeneration* stb.); több nyelvben még átvittebb értelemben is használják, például angolul 'erkölcsi újjászületés', franciául még 'kereszttség' értelemben is.

Azért szóltunk ilyen részletesen erről a kérdéstről, hogy világosan kitűnjön, mennyire óvatosnak kell lennünk az ilyen nyelvi dolgok megítélésében; mennyire nem szabad csak úgy a magunk „józan esze” szerint spekulálgatni nyelvi tényekről. Hibátlan a *rekonstrukció* szónak 'helyreállítás, fölújítás, újjáépítés' értelemben való használata, sőt úgy is, ahogy A magyar nyelv értelmező szótára leírja: „<Gazdaságban, intézményben, testületben> gyökeres átalakítás, átszervezés. A kormány rekonstrukciója; a vállalat rekonstrukciója; az ipar, a mezőgazdaság szocialista rekonstrukciója.” Új jelentése: „Ipari v. mezőgazdasági üzemnek, berendezésnek az átalakítása, modernizálása, felújítása a technikai haladásnak megfelelően a szocialista termelés fokozása végett. A diósgyőri kohó rekonstrukciója.” Még egy új, familiáris nyelvi jelentésárnyalata: „Az így átalakított üzem. A diósgyőri rekonstrukció olvasztárai. Nő a termelékenység a rekonstrukcióban.” — Hogy újabban annyira elterjedt nálunk a *rekonstrukció* szó, kivált iparunk nyelvében, annak bizonyára az a fő oka, hogy az orosz nyelvben is gyakori ilyen értelemben a *rekon-*

sztruktúra szó. Persze magyarul többnyire jó volna így is: *újjaépítés, felújítás, korszerűsítés, újjászervezés* stb. Ha már idegen szót akarunk használni, Ön szerint jobb volna így: *novikonstruálás, novikonstrukció*. Érdekes egyéni alkotású szók ezek, csak az a bajuk, hogy semmilyen nyelvben nincsenek meg, nem felelnek meg sem a latin, sem a neolatin szóalkotás törvényeinek. Még mesterségesen alkotott nyelvekbe sem valók; nem véletlen, hogy még az eszperantóban is az 'újjaépítés' *rekonstruo*, az 'újjászervezés' *reorganizo*.

F. G.

A vessző használata. A Kalocsa és Vidéke Sütőipari Vállalat dolgozói azt kérdezik levelükben, hány vessző kell ebben a mondatban: „Hivatkozással fenti számú levelükre közöljük, hogy a szállítmányt nem rendeltük meg.”

Csak egy kell; szerintünk nem szükséges tenni vesszőt a *levelükre* után. Ahogy nem volna helyén vessző a következő szerkezetben sem: *Levelükre közöljük vagy Fenti számú levelükre közöljük*, ugyanúgy fölösleges volna az idézett mondatban is. Igaz, a *hivatkozással* határozó nem az igei állítmány (*közöljük*) bővítménye, hanem a másik határozóé (*levelükre*), s ezért talán egy kis szünetet is tartunk (tarthatunk) olvasás közben a *levelükre* után, a mondattani szerkezet mégsem kívánja meg, hogy vesszőt tegyünk oda. A szokásosabb szórenddel még jobban kitűnik a vessző odatételének fölöslegessége: *Fenti számú levelükre hivatkozással közöljük, hogy...*

Ha már ennyire belemerültünk a mondat elemzésébe, azt is hozzátehetjük még, hogy határozói igenévvé alakítva a *hivatkozással* határozót (*hivatkozva*), megváltozik a helyzet. Ha elől van a határozói igenév, s utána következik bővítménye, akkor kell vessző a *levelükre* határozó után: *Hivatkozva fenti számú levelükre, közöljük, hogy...*, mégpedig azért, mert a *hivatkozva fenti számú levelükre* már mellékmondat értékű — akárcsak előbb leírt mondatunkban a *határozói igenévvé alakítva a „hivatkozással” határozót (hivatkozva)*. Most változtassuk meg a szórendet, hátul legyen a határozói igenév, előtte a bővítménye: *Fenti számú levelükre hivatkozva közöljük, hogy...*; itt már helyesebb nem tennünk vesszőt a *hivatkozva* után, mert ebben a mondattani helyzetben a *fenti számú levelükre hivatkozva* inkább pusztán, bár testes, többszörös bővítményű határozó, tehát mondatrész, nem pedig mellékmondat; ezzel a kifejezéssel egyértékű: 'fenti számú levelükre hivatkozással'. Elismerjük, ellene lehetne vetni, hogy a *hivatkozással fenti számú levelükre* pedig ezzel egyértékű: *hivatkozva fenti számú levelükre*, azért, ahogy az utóbbi szerkezet után vesszőt ajánlottunk, ugyanúgy lehetne vesszőt tenni a *hivatkozással fenti számú levelükre* szószerkezet után is. Mégis inkább azon a véleményen vagyunk, hogy ezt már mégiscsak mondatrésznek kell minősítenünk. Hiszen a határozói igenév (*hivatkozva*) — mint neve is mondja — szerepét tekintve sokkal közelebb van az igéhez, mint a határozóragos főnév (*hivatkozással*). Az ige — és a vele rokonabb határozói igenév — pedig már aztán valóban (mellék)mondat rangjára emeli (emelheti) a szószerkezetet. (Bővebben és szerintem lényegében helyesen tárgyalja ezt a kérdést Szűcs József: Nyr. 88 [1964]: 31–5.)

F. G.

Íz — zamat. E két szó használatával kapcsolatos jogi és nyelvészeti vitában kéri hozzászólásunkat egy kisbéri termelőszövetkezeti jogtanácsos, dr. Béres László. Azt kérdezi, lehet-e kifogást emelni egy bornak „íze és zamata” ellen, ha „egészséges” és „tisztá ízű” minősítéssel vették át. Egyáltalán más-más fogalom megjelölője-e az *íz* és a *zamat* szó? Mi az *íz*, mi a *zamat*? Végül is, ha egy bor egyik szempontból elbírálva „egészséges” és „tisztá ízű”, lehet-e más szempontból „hibás ízű” és „nem megfelelő zamatú”?

Nemcsak nyelvi és logikai, hanem (egy borász szakkönyv tanulmányozása után elmondhatjuk) borászati szempontból is ellentmondást látunk az említett fogalmaknak íménti értelmű összekapcsolásában. Először is a bor *zamatá*-ban benne van az *íze* is; A magyar nyelv értelmező szótára így határozza meg a *zamat*-ot: „Valamely gyümölcsre, italra jellemző, kellemes érzést keltő íz és rendszerint illat együtt. *A bor, a gyümölcs, a kávé zamata; az őszibarack, a szamóca zamata*”. Az *íz* szónak szűkebb körű a jelentése: „Az az érzet, amelyet valamely étel, ital, oldott anyag a nyelvben mint az ízlelés szervében kelt. *Édes, keserű, savanyú, sós íz . . .*” Megegyezik ezzel a Katona József—Dömötör József: Magyar borok — borvidékek című könyvnek (Bp., 1963. Mezőgazdasági Kiadó) következő megállapítása: „A *zamat*, ami lényegében az illat és az íz összessége — már önmagában is meghatározó tényezője egy-egy borfajtának, de különös jelentőségét támasztja alá még az is, hogy a finom *zamat* legtöbbször együtt jár a bor egyéb jó tulajdonságaival” (31—2. lap). A *zamat*-nak tehát egyik fő fogalmi jegye az *íz*; eszerint szaporítás a bornak „ízéről és *zamatáról*” beszélni. Másodszor: ha a bor „egészséges” és „tisztá ízű”, akkor bármely más szempontból sem lehet kifogás „*íze és zamata*” ellen, vagyis pontosabban, egyszerűbben: *zamata* ellen. Az említett borászati mű tudományos alapossággal fejtegeti a borok pontozásának irányelveit (a 35—40. lapon). A bor tulajdonságcsoportjai között így oszlik meg az elérhető legtöbb húsz pont: 1. szín: 0—2 pont; 2. tisztaság: 0—2 pont; 3. illat (a borászok gyakran francia szóval, de már magyarosan írva *buké*-nak is nevezik): 0—4 pont; 4. *zamat*, összbenyomás: 0—12 pont. Mint látjuk, a leglényegesebb tulajdonságcsoport a *zamaté*, annak a pontszáma egymagában 12-re rúghat. Ha a bor *íze* „idegen, beteg, hibás, romlott”, akkor a „*zamat*” csoportjában 0 pontot kap (36. lap). Az ilyen bor, amelynek *zamata* 0 pont értékű, már nem lehet „egészséges”, „tisztá ízű”, hiszen „hibás” az *íze*! 1—4 pontot is csak az a bor kaphat *zamatára* nézve, amely „hibátlan, tisztá ízű, de üres, diszharmonikus” (36. lap). „Az egyes alkotórészek arányának eltérése pozitív vagy negatív irányban teszi a bort diszharmonikussá” (41. lap). Egészen nyilvánvaló ezek után, hogy „hibás ízű”, és „nem megfelelő *zamatú*” bor nem lehet „más szempontból” sem „egészséges”, „tisztá ízű”.

A teljes igazság kedvéért megemlítjük, hogy az idézett könyvben a *zamat*-nak a 31—2. lapról idézett meghatározásával ellentétben többször is egymás mellé kerül az *íz* és a *zamat* szó ilyenformán: *a bor íze, zamata*; az idézett 4. csoportnak a címe is pontosan: „Íz, *zamat* (aroma) összbenyomás” (36. lap). De talán ilyenkor a *zamat* szót csupán az *íz* értelmezőjének, megvilágosítójának kell tekintenünk. Hasonlóképpen máshol is ilyen kifejezéssel találkozunk: „A borok színe, illata”, sőt: a „bor illata, *zamata*” (például a 34. lapon). De ezt jóindulattal úgy is fölfoghatjuk, hogy külön-külön ki akarják emelni a szerzők a bornak egy-egy tulajdonságát, még a *zamat* összetevőit is (*íz*, *illat*). Mindez azonban nem csorbitja fönti okfejtésünk érvényességét.

F. G.

Supermarket. Ennek a szónak az eredetét és a jelentését szeretné megtudni Tóth Ede miskolci levélírónk.

A *supermarket* amerikai eredetű elnevezés (a latin *super* 'valamin felüli' és az angol *market* 'piac, vásár' jelentésű szavak összetétele), s élelmiszer- és háztartási cikkek önkiszolgáló áruházát jelenti. Nálunk is van néhány ilyen áruház, amely valamennyi napi fogyasztási cikk értékesítésével foglalkozik. Magyar neve a Belkereskedelmi Minisztérium szópályázata nyomán: *ABC Áruház* (a kisebbeké *ABC Kisáruház*), mert „miként az ABC minden betűt magában foglal, az *ABC* áruházban is minden fogyasztási cikk megtalálható”.

R. L. G.

Gyöngy. Erről a keresztnévről érdeklődik Borsod-Abaúj-Zemplén megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának III., igazgatási osztálya.

Érdeklődésükre közöljük, hogy a XIII. századtól kezdve tűnik fel ősi magyar női nevünk, a *Gyöngy*, ebben az alakban. Pontosan megfelelt a kereszténység használta *Margaretha* (*Margit*) névnek, amelynek ugyanez a jelentése. Később azonban mint afféle „pogány”, ősi magyar név, kiszorult a használatból, s csak az Arany alkotta *Gyöngyvér* (Buda halála) hatására újtották föl a múlt században. Mivel a régi forrásokban mindenütt a *Gyöngy* alakot találjuk, anyakönyvi formának is ez a megfelelő. Mint Pais Dezső egyetemi tanár, akadémikus is írta, éppen Borsod-Gömör megye alispánjának egy hasonló tárgyú kérdésére, „ami a *Gyöngyi*, *Gyöngyike* neveket illeti, mindketten újabb keletűek, s egyik sem helytelen, hanem teljesen kifogástalan újabb kori becézői lehetnek a *Gyöngyvér*-nek” — s hozzátehetjük: a *Gyöngy*-nek is (I. Magyar Nyelv 1947., 43. évf. 62. l.). Annak a szülőnek az érvelése tehát, aki azt állítja, hogy a *Gyöngyi* becenév, s alapalakja *Gyöngyike*, hamis, ellentétben áll a valósággal, hiszen közismert, hogy az *-i* és a *-ka*, *-ke* kicsinyítő-becéző képző.

K. M.

Termelési könyvelés — termeléskönyvelés. Dr. Gergye Gézáné ezt írja: Nem tudják eldönteni, hogy a termelő egységektől beérkező adatok könyvelésére milyen kifejezést használjanak: a *forgalmi könyvelés* mintájára a *termelési könyvelés* vagy a *termeléskönyvelés* műszoát. Második kérdésük az, hogy ez utóbbit egybe vagy külön kell-e írni.

Erre a kérdésre a szó leírásakor már válaszoltunk is: egybe. Ami a két kifejezés használhatóságát illeti, tulajdonképpen semmilyen szempontból sem helyteleníthetők. Ha mégis a különírt *termelési könyvelés* kifejezést javasoljuk, ezt azért tesszük, mert ez jobban illik mint rokon fogalom a *forgalmi könyvelés* és hasonló kifejezések alkotta rendszerbe. Az egy fogalomkörbe tartozó kifejezések lehetőleg nyelvtani felépítésükben is legyenek párhuzamban egymással (*-i* képzősek: *forgalmi* — *termelési*). Az *-i* képzős *forgalmi* és hasonlók közötti egyensúlyt megbontja a képző nélküli egybeírt alak.

R. L. G.

Az *activity*, illetőleg *job* magyar megfelelője. Dr. Rada Tibor azzal a kérdéssel fordult hozzánk, hogyan nevezzék el magyarul az olyan matematikai és logikai jellegű tervezési módszernek egy-egy munkafolyamatát, amelynek elvégzéséhez meghatározott idő szükséges, esetleg munkaerő, pénz vagy más „erőforrás”, s amelyet angolul egyszer *activity*-nek, máskor *job*-nak neveznek; amilyen például egy építkezésnek valamely munkafolyamata (a falak felhúzása, bevakolása stb.), egy félkész áru vagy kész termék megvizsgálása, minőségének ellenőrzése, tervkészítés, költségvetés elkészítése.

Az nem volna baj, ha a két angol szónak pontosabban megfelelő *tevékenység*, illetve *munka* szót választanánk a fogalom megnevezésére. Mind a kettő megfelelne. Helyes volna a *művelet* is; az még jobban kifejezi a cselekménysornak egy-egy mozzanatát. Mert úgy látjuk, hogy inkább ilyen rész munkáról van szó. Azért talán *munkaszakasz*-nak is lehetne nevezni.

Nagyon örülünk, hogy igen tisztelt Doktor Úr helyesen átérzi egy új műszó alkalmazásának fontosságát, az ez iránti felelősséget, s minket, nyelvészeket is megkérdezett, „még mielőtt valami helytelen magyarítás menne át a közhasználatba”.

F. G.

Mennyi is az „egyszer annyi”? Többen is úgy gondolták egy vita alkalmával, hogy az „egyszer annyi, az valaminek a duplája”, vagyis távolságra értve azt állították, hogy ami „egyszer annyira van, mint amaz”, az a távolságnak kétszeresével egyenlő — írta levelében Szarvas Ferenc Egerből.

Ez bizony furcsa okoskodás. Valamennyiünknek fülünkben csenghet, amit még hatéves korunkban tanultunk: *egyszer egy, az egy*. Ha a szorzandónak 1 a szorzója vagy az osztandónak 1 az osztója, akkor a szorzat vagy a hányados annyi, mint a szorzandó vagy az osztandó. Mondjuk egyszerűbben így: Ha valakinek egyszer adok egy almát, az összesen egyet kapott. Ha egy almát elosztok „egyfelé”, akkor egész marad az alma.

Kitaláltuk, mi lehet az oka a téves állításnak. Ha az *egyszer annyi* elé odateszem a *még* szócskát, akkor helyreáll az igazság; mondjuk csak így: *még egyszer annyira van, mint emez*, így már igazat állítunk. Ha *még egyszer* veszünk egy tényezőt, egy mennyiséget, akkor már összesen *kétszer* vesszük. Akik tévedtek, ezt a *még*-et felejtették ki a számításból!

F. G.

Premier. Özv. Békési Andrásné helyteleníti azt, hogy mi magyarok *premier*-t frunk és ejtünk. Ha már átveszünk egy szót, tartsuk tiszteletben az átadó nyelv kiejtési szabályait — írja.

Sajnos, nem érthetünk egyet vele. A 'bemutató előadás' franciául *première*, s ilyenformán ejtik a franciák: *prömier*, tehát *r* is van a végén, nem *prömié*. Mint meghonosodott idegen szót kialakult hagyományunk szerint írjuk és mondjuk: *premier*. Egyetlen nyelv sem törődik vele, hogy az eredetiben pontosan hogy mondják; nem is törődhet, mivel általában úgysem tudná mindenki pontosan ejteni az idegen hangokat. Ilyenkor mindig a magunk szabályaihoz, a magunk nyelvének természetéhez kell alkalmazkodnunk, nem pedig az idegenéhez. Ha az idegent akarnánk pontosan utánózni, nevetségessé válhatnánk tudakosságunkkal. A *prömié* kiejtés ugyanolyan furcsa volna, mint a hamisan franciáskodó *rökamié* ejtésmód; tudvalevő, hogy a *Récamier* névből keletkezett ez a közszó, azt a nevet pedig a franciák *rekamié*-nak ejtik. Ilyenkor fontosabb, hogy magunkhoz, saját nyelvünkhöz legyünk hűek, ne pedig az idegenhez.

F. G.

Szemle

Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században (Ismer- teti: Szathmári István)	201
Gáti József: A versmondás (Ismer-teti: Wacha Imre)	205
Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa (Ismer-teti: Péter László)	209
Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése (Ismer-teti: Horváth Mária)	212
Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében (Ismer-teti: Vidor Zsuzsa)	

A Nyelvőr postája

Fábián Pál: Egy magyar vonatkozású tükörszó kalandja Velencében	218
Wacha Imre: ... azazhoggy nem is olyan egyszerű!	218
Rozslyai Gyula: Lebeszélés — Önkény, császár a neved! — Járvány	220
Magna Erzsébet: „Velence-tavi...” — Elragadtak a lovak	220

A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő csoportjának levelesládájából

F. G.: Csönget — lebélyegez — F. G.: Bolt — K. M.: Szerkezet — F. G.: Ki- tárulkozás — F. G.: Hurráh — Sz. L.: Exkluzív — F. G.: Rekonstrukció — F. G.: A vessző használata. — F. G.: Íz — zamat — R. L. G.: Szupermarket — K. M.: Gyöngy — R. L. G.: Termelési könyvelés — termelészkönyvelés — F. G.: Az <i>activity</i> , illetőleg <i>job</i> magyar megfelelője — F. G.: Mennyi is az „egyszer annyi”? — F. G.: Premier	221
---	-----

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI
KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám:
46, csekkbefizetési számla: 05.915.111—46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci u. 22., a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍR-
LAPBOLTJÁ-ban, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban.
Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. — Elő-
fizetési díj egy évre: 18,00 Ft

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap] Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I.,
Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi
Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Köz-
ponti Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban
(Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig meg-
jelent füzetek:

1. Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd
Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. Farkas Vilmos: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadá-
sának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változ-
tatásokról ..... 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: Deme László: Magyará-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
5. Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
6. Vértess O. András: A beszédhibákról ..... 1 „
6. Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. Bencédy József—Deme László: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 „
8. Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árultja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerk. <i>Pais Dezső, Benkő Loránd</i>	20 Ft
Általános nyelvészeti tanulmányok III. Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i>	47 „
A Bécsi Kódex nyelvtana. Szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész. Szerk. <i>Károly Sándor</i>	55 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	35 „
<i>Kövesi Magda, A.</i> : A permi nyelvek ősi képzői	80 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hádrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, negyedik lenyomat	9 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompá József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánkídi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igeekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>)	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	à 200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlataiban	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompá József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igei töve és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső és Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szövejtő tanulmányok	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya ..	18 „
<i>Melich János</i> : Dolgozatok II.	18 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bihari József: A magyar nyelv sorsa Izraelben

Kollányi Teréz: Az ál-célhatározói mellékmondatok
ról

Grétsy László: Az idéző mondat és az idézet mondat-
záró írásjeléről

Szépešy Gyula: Lengyelben, Olaszban, Japánban

Péter László—Tömörkény István: A bakanyelv

Sipka Sándor: Az idézés formái Németh László
Irgalom című regényében

Kolozsváry Gyula: Magnetefon használata az anya-
nyelvi oktatásban

Deme László: Szinteződés és tömbösödés az egyszerű
mondatban

Hell György: A strukturális grammatika néhány
kérdése

O. Nagy Gábor: Részletek egy szólásmagyarázó szó-
tárból

Inczei Géza: A történeti földrajzi nevek lokalizálása

Prohászka János: Szent Mihály meg a ló

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

0. ÉVFOLYAM 1966. JÚLIUS–SZEPTEMBER 3. SZÁM.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bihari József</i> : A magyar nyelv sorsa Izraelben	229
<i>Kollányi Teréz</i> : Az ál-célhatározói mellékmondatokról	235
<i>Grétsy László</i> : Az idéző mondat és az idézet mondatzáró írásjeléről	241
<i>Szepesy Gyula</i> : Lengyelben, Olaszban, Japánban	250

Íróink nyelve

<i>Péter László—Tömörkény István</i> : A bakanyelv	255
<i>Sipka Sándor</i> : Az idézés formái Németh László Irgalom című regényében	258

Nyelv és iskola

<i>Kolozsváry Gyula</i> : Magnetofon használata az anyanyelvi oktatásban	269
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Deme László</i> : Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban	275
<i>Hell György</i> : A strukturális grammatika néhány kérdése	287

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>O. Nagy Gábor</i> : Részletek egy szólásmagyarázó szótárból	297
<i>Inczeffi Géza</i> : A történeti földrajzi nevek lokalizálása	302
<i>Prohászka János</i> : Szent Mihály meg a ló	306
<i>Horpácsi Illés</i> : Császár	310
<i>Kiss Lajos</i> : Seeko jedno	311
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti jegyzetek	312
<i>Voigt Vilmos</i> : Egy kelta eredetű magyar szólás	316

Imre Samu

(1917–1990)

A magyar nyelv sorsa Izraelben

1. A hazánkból különböző okok miatt elszakadt magyarok nyelvével már eddig is több nyelvészünk foglalkozott. Zsoldos Jenő,¹ Fábíán Pál,² Spissák Ferenc³ stb. figyelmét az amerikai magyarság vonta magára, Janson Vilmos⁴ a szlovákiai magyarok nyelvét elemzi, Vásárhelyi Gergely⁵ és Csűry Bálint⁶ pedig a Romániában élő magyarság nyelvét vizsgálta meg. Az Izraelbe vándorolt magyarok nyelvével azonban tudomásom szerint eddig még senki sem foglalkozott nálunk. Igaz, számottevő magyarság a legutóbbi időkhöz nem is volt ott. Ma is csak egy-két újság, folyóirat és az ideérkezett levelek tanúskodnak arról, hogy a kivándorolt magyarok továbbra is használják nyelvüket, amely természetesen a környezeti hatások következtében jelentős változásokon megy át. Az előbb említett újságok, levelek és néhány magyar nyelven vagy héberből magyarra fordított könyv olvasása közben támadt az a gondolatunk, hogy megvizsgáljuk az izraeli magyar nyelv állapotát, amennyire ez eleinte a rendelkezésünkre álló nagyon szűk forrásanyag, majd későbbi rövid ideig tartó helyszíni tanulmányozás alapján lehetséges volt. Már most le kell szögeznünk, hogy az előbbiekből következően teljességre nem is törekedhetünk, és csupán annak a reményünknek adhatunk kifejezést, hogy ez az első kísérlet alapja lehet majd későbbi, e tárgygyal foglalkozó munkáknak.

Az első kérdés, amely munkánk folyamán felmerül: milyen méretű az izraeli magyarság nyelvében végbement változás? Tapasztalható-e az izraeli magyarságnál a magyar nyelv olyan nagymértvű romlása, amilyen például az amerikai magyarság nyelvében már többé-kevésbé megvan? És a válaszuk: még nem. Magyar nyelvük számunkra általában érthető, gyakran találkozhatunk egészen kifogástalan stílussal, baj csak a fordításokkal van, ezekben nagyon érezhető az átadó nyelv szelleme (esetleg a fordító ügyetlensége, rossz magyar nyelvtudása is). Természetes azonban, egy pillanatra sem szabad elfelednünk, hogy a fiatal Izrael erősen nacionalista állam, politikája nem kedvez a magyar nyelv fennmaradásának, mert hiszen nyilván az a törekvése, hogy különböző anyanyelvű bevándorlóit egységes héber nyelvű tömeggé olvassza össze.

¹ Zsoldos Jenő: Az amerikai magyarok beszéde. Magyarosan, 1938. 135—6.

² Fábíán Pál: Az amerikai magyarság nyelve. Uo. 1948. 2. füzet.

³ Spissák Ferenc: MNy. 2: 259.

⁴ Janson Vilmos: A magyar nyelv sorsa a Felvidéken. Magyarosan, 1938. 131.

⁵ Vásárhelyi Gergely: A magyar nyelv küzdelmes sorsa Erdélyben, uo. 1935.

5—8. sz.

⁶ Csűry Bálint: Erdélyi magyar nyelvünk állapota. MNy. 253—8.

Izrael hivatalos nyelve a héber, melyet a nép általánosan használ. A közgazdaságban és a törvényhozásban hivatalosan használható az arab nyelv is. Nagyon elterjedt az angol, az utcákon pedig gyakran hallani még sok más nyelvet: franciát, jiddist, románt, németet, spanyolt, perzsát, orosz, magyart. Bár hivatalos adatok nem állnak rendelkezésünkre, az izraeli magyarul beszélők száma legalább százezerre tehető.

2. Az izraeli magyarokat küzdelmes életük arra kényszeríti, hogy ismerkedni próbáljanak a héber nyelvvel. Ez nem megy könnyen. Aki csak teheti — és ezt kevesen tehetik — bennlakásos *ulpan*-ra, héber nyelvi tanfolyamra járnak. Így kerül az *ulpan* elkerülhetetlenül az izraeli magyarok nyelvébe. „Miklós Hajfán van *ulpán*on és szorgalmasan tanul”, „Intézkednek, hogy bejuss egy *ulpán*ba”, „Tíz éves az *ulpán* rendszerű felnőtt héber oktatás” — olvashatjuk napilapokban, levelekben lépten-nyomon.¹ A magyar nyelvű sajtó is igyekszik megkönnyíteni a héber nyelv elsajátítását különböző módszerekkel. Vagy úgy, hogy bizonyos gyakrabban előforduló szavak mellett zárójelben közlik a megfelelő héber szót is, mint pl.: édes citrom (limon *matok*), takarmányborsó (*afunat bakar*), bükköny (*bakja*), szálastakarmány (*šachat*), lucerna (*aspeset*), lóhere (*tiltan*), teáskanna (*kumkum*), tej (*chalav*) stb. Vagy pedig éppen fordítva, előbb a héber szót közlik és a magyar megfelelőt csak zárójelben adják meg, mint pl.: *Milve habítachon* 'honvédelmi kölcsön', *ëm hamošavot* 'a települések anyja' stb. Gyakran csak a cikk elején egyszer említik meg az adott héber szó magyar megfelelőjét, és később már csak a héber szót közlik. Nem fordítják le a héber színházak nevét: *Habima*, *Haochel*, a mozik nevét: *Armon*, *Šderot*, *Tšelet*, az újságok nevét: *Davar*, *Haboker*, *Haarec*, *Hacofe*, *Itan*, *Majuchad*, *Šaarim*, *Lamerchav*, a pénzegységek nevét: *pruta*, *lira*, *agura* és a nagyobb intézmények nevét sem. Ilyen módon ezek a szavak meggyökeresednek az izraeli magyarok nyelvében, kiszorulnak helyettük a megfelelő magyar szavak.

Minden élő nyelv magában hordja a nyelvet formáló nép történelmét. A távoli századokban elviharzott események, a nagy sorsfordulatok és kataklizmák, mint geológiai kőzetrétegek lerakódnak a nyelv szókincsében és belső szerkezetében. Nyelvünk, mint egy érzékeny műszer, gyorsan regisztrálja az újonnan megtanult fogalmakat, és gyakran átveszi a fogalommal együtt a fogalmat jelölő szót is. Az izraeli magyarok nyelvében sokszor tanúi lehetünk ennek a jelenségnek. Minden kíváncsi legnagyobb vágyai közé tartozik, hogy minél előbb lakáshoz jusson. De lakás helyett ők már csak *sikun*-ról beszélnek, nem is törődve azzal, hogy maga a szó tulajdonképpen nem is lakást, hanem kisebb lakótelepet jelent: *sikun vatikim* 'a régi bevándorlók lakótelepe', a *šachuna* 'városnegyed' szóból ered. E szó összetételei: *népsikun*, *sikunkiutalás*, *sikunosztály*, *sikuniskolák*. Mondatpéldák: „Arról volt szó, hogy akkor *sikunt* akartunk venni”, „Az egyik *sikunban* a gazda a *lulja* körül foglalatzkodott”, „A párt legutóbb 120 lakásegységből álló *sikunt* építtetett”, „Minden gazdaság legalább 12 *sikunegységet* épít az új *olék* számára”, „Éjlát új *sikuntakásai*” (*Éjlát* helynév). A példák is mutatják, hogy a szó jelentése még nem eléggé

¹ Az idézett példák nagyrészt az izraeli Új Kelet 1957. III. 19, 20, 26, V. 3, 5, 9, A Hét 1957. II. 19, III. 26, IV. 14, 23, V. 14-i számai és magánlevelek alapján közlöm. Az Új Kelet napilap, A Hét hetenként megjelenő folyóirat. Amikor a héber szót a forrástól elvonatkoztatva közlöm, akkor (kis eltéréssel) a nemzetközi átírást használom, egyébként meghagyom a források használt írásmódját.

tisztázott. Az izraeli magyar tyúkol helyett *lul*-ról, új bevándorló helyett *ole*-ről beszél. Azok, akik még nem tudnak elég jól héberül, a *lul*-t 'tyúkfarm' értelemben is használják. Érdekes a *vátik* és *vetek* szó története. A két szó azonos töből származik. A *vátik* eredeti jelentése 'komoly, derék, vallásos'. Újabban azonban csak a régi, tapasztalt bevándorlót értik rajta, a veteránt: „Összehozza a város *vátik* magyarjait az új *olékka*”, „Munka közben futtában meséli egy *vátik* magyarnak”, „A gazdaság egyik *vátikja* előkerült a kiáltózásra”. A *vetek* szó jelentése eredetileg: 'készülődési idő, szemeszter'. Ma azonban nem ilyen értelemben használják: „A mai »régiek« (10–15 év már *veteket*, illetve szolgálati időt jelent) nem csapoltak mocsarat.” A *sabre* szó a héber *cabar*-ra nyúlik vissza, amely annyit jelent, mint kaktusz, vagyis az a sivatagi növény, amely különösebb ápolásra, gondozásra nem szorul, gyümölcse kívül szúrós, kemény, belül viszont puha és általában nagyon édes. Nem csoda tehát, hogy az izraeli bennszülötteket hívják *szábre*-nak, akikről egyik levélben a következőket olvashatjuk: „A szúrós kis vadócok valójában nagyon édesek” — mint általában mindenütt a gyerekek. Egyéb példák: „Mikor megismertem a *szábrekat*, újra Önre gondoltam”, „Családos ember — két remek *szábre*-gyerek apja”. Jelentése néha kissé bővül: „A régi írók hadilábon állnak az új *szábreirókkal*”. Gyakoriak az ilyen összetételei: *szábreleány*, *szábrefiú*, *szábrehölgy*.

Magyar hangtörvény, a regresszív zöngétlenedés érvényesül a héber *azkara* szó ejtésében, amelynek magyar átírása is elárulja a zöngétlenedést: *aszka*. Eredeti jelentése 'megemlékező ima (elhunytakról)', ma 'halotti megemlékezés, gyászünnepély': „László Jenő *aszkarája* Hajfán ma, csüt. este 8-kor lesz a Melchet-u. 8. sz. alatt”; „Délben 1 órakor a Herzl-hegyi katonai temetőben *aszkarát* tartunk.” Néha még az eredeti íráskép mutatkozik a műveltebbek írásában: „Két évvel ezelőtt beszéltem vele utoljára egy *azkarai* találkozáson.”

Egy újsághír adja tudtul, hogy az „ingatlanok után fizetendő *arnona* adó egyharmadát törlik”. Milyen adó ez az *arnona*? Héberül *arnuna* annyi, mint 'adó'. A mai jelentése 'ingatlanadó, vagyoadó'. A rövid *u-t o*-nak hallják, maga a szó egyszerű tautológia, ami akkor szokott bekövetkezni, amikor az egyik idegen szó jelentése teljesen elhomályosodott vagy éppen ellenkezőleg még nem vált egészen tudatossá, úgyhogy a beszélő vagy író még szükségét érzi a magyar jelentés megadásának is. A jiddisben ünnepnapokon így köszöntik egymást az emberek: „gitn jan-tev!”, holott már a *tev* (tkp. *tov*) is *güt*-et ('jót') jelent, a *jan*, eredetileg *jom* jelentése pedig 'nap', tehát szó szerint: Jó jó napot! A beszélő azonban már nem ismeri fel a héber *tov* jelentését. Az egyik telavivi üzlet is „*vilonot*-függönyök”-et hirdet eladásra, pedig a *vilonot* szó magában véve is függönyöket jelent.

Mindennapi jelenség, hogy héber szavakhoz magyar képzőket függesztenek. *Alijja* 'bevándorlás' (tkp. 'felmenés' az *alo*- 'felmenni' igetöből). Aki bevándorol, az *alijjázik*. Ennek az analógiájára alakult ki ez az új szó: *jeridázni* 'kivándorolni' a *jerida* 'ki-, visszavándorlás' szóból, illetve a *jarod* 'lemenni' igetöből: „A *jerida* nem ad aggodalomra okot, mert kisebb minden más ország kivándorlási arányszámánál”; „A *jeridázott* szolnoki főrabbi”; „30 évvel ezelőtt *jeridázott*” stb.

1948. május 15-én kiáltották ki Izrael függetlenségét, ennek a megjelölése, a *jom haacmaut* 'függetlenségi nap' véglegesen bevonult az izraeli magyarok szókincsébe: „Jó kívánságainkat küldjük a *jom háácmáut* alkalmából.” Az állam-

alapítással kapcsolatban a *madina* 'állam' szó is meggyökeresedett: „Holnap ünnepeljük *medinánk* fennállásának 10. évfordulóját.” Az államalapítások azonban sohasem mennek simán a történelemben. A brit imperializmus kegyetlen politikája miatt az angol hatóságok sokáig nem adtak bevándorlási engedélyt a náci uralom elől menekülő európai zsidóknak. Nem egy hajó közvetlenül végső célja előtt az angolok fogságába került, illegális utasait, a *mapil*-okat pedig internálták, táborokba zárták. (Ciprus!) *Mapil* eredeti jelentése 'vakmerő', később: 'illegális bevándorló'. A *mapil* szó is bevonult az izraeli magyarság szókincsébe: „Izgalommal fogadtak minden *mapil*-hajót”; „Igyekeztek kivenni részüket a *mápilek* partraszállításának nehéz munkájából.” A bevándorlók tömegére azonban nem volt eléggé felkészülve az ország, ezért az újonnan érkezettek nagyrészt ideiglenesen barakktáborokban — *maabará*-kban helyezték el: „Főleg a *maábárákban* ütötték fel sátrukat az íródéakok”; „Nincsenek többé *maábárák*.” Ezekben a barakktáborokban sokáig ún. *crif*-ekben, fabarakokban laktak az emberek, ezért a *crif* mellett a *facrif* is meghonosodott az izraeli magyarban.

Különböző települési formák Izraelben a *mošav*, a *kvuca* és a *kibbuc*. Ezeket a szavakat sohasem fordítja le a sajtó, hozzátartoznak az ottani élethez. A *kvuca* és *kibbuc* a kollektív, a *mošav* inkább az egyéni gazdálkodás fogalmát közelíti meg. Ismeretes, hogy az első palesztinai bevándorlók még a cári Oroszországból kerültek ki. A magukkal vitt orosz vagy lengyel nyelv nem tűnt el minden nyom nélkül. A *mošav*-ból például az orosz -*n'ik* képzővel képezték a *mošavn'ik* főnevet ('telepes'). *Mošav* 'telep(ülés), lakás': „Víg András gazdálkodó *mosavnyik* lett Nir Jiszáélben.” Szláv hatásra vall a következő apróhirdetés is: „Füstölőlaboratóriumunk megsemmisít *dzsukot*, poloskát stb.” Ezt a szót, hogy *dzsuk*, hiába keresnők a héber szótárakban, megvan azonban az oroszban: *žuk* 'bogár'. Az izraeli magyarok tehát már egy szláv szót is átvettek.

Az izraeli mezőgazdaság egyik állatfajtája a *barbur*. „Van még három *barburunk* is, amelyből kettő most tojásan ül.” Ruca-libakeverék, írják róla, a húsa kitűnő. A régebbi szótárakban 'hattyú', az újabbakban 'pulyka' a jelentése. A pulyka héber neve azonban: *tarnagol hodu*, ami arra mutat, hogy egy újabban kikísérletezett állatfajtáról van szó, és a *barbur* szó az ottani magyarok nyelvében csakis erre vonatkozik.

Az illegális bevándorlás emlékét őrzi a *bricha* szó is. Jelentése eredetileg 'szökés', ma azonban inkább 'mentőakció' értelemben használatos: „A második világháború végefelé résztvett a *bricha* szervezésében”; „A párizsi *bricha-központ* sok nehézséggel küzdött.”

Izrael osztálytagozódását tükrözik a következő szavak: *məšaret* 'szolga, cseléd' és az *ozeret* 'háztartási alkalmazott', mely utóbbi újképzésű szó az *azor* 'segíteni' ige-tőből. Különösen az apróhirdetések között találkozunk gyakran az *ozeret* szóval: „*Ozereteket*, házvezetőnőket keres, közvetít Erna Dávid...”; „Perfekt *ozeretet* keres...”; „Megbízható, ügyes *ozeretet* keresek...”; „Lea volt három helyen is *ozeret*, de nem bírja ezt a munkát”; „Az *ozereteskedést* már próbálta; de nem bírja.”

A szünyogok és egyéb rovarok miatt *rešet*-ajtót készít lakására az Izraelbe szakadt magyar. *Rešet* jelentése: 'háló'. A *rešet*-ajtó tehát olyan ajtó, amelyen ablak, illetve deszkabetét helyett erős nylon, majdnem muszlin sűrű szövésű háló van, amely nem engedi át a rovarokat. Testén pedig ujjá nélküli *guffia* (helyesebben: *gufijja*) 'trikóing' van, amely felszívja az izzadságot:

„Vettünk trikónadrágot és *guffiát* is, mert amit hoztunk, az itt meleg.” A nagy hőség egyik hírhedt előidézője az ún. *chamsin* 'forró, homokot szóró, lélegzetet elállító szél'. Tulajdonképpen arab szó és 50-et jelent, mert a hagyomány szerint ennyi ilyen nap szokott ott lenni egy évben. „Azon a napon fűledt, nyomasztó *hamszin* ült a város fölött”; „Elmúlt, de visszajön a *hamszin*”; „A délután folyamán a *hamszin* visszatér és szemerkélő eső is lehetséges.”

Érdekes, hogy a héber szó csaknem teljesen kiszorult az izraeli magyarok nyelvéből. Általában héber megfelelőjét, az *ivrit* szót használják helyette: „Tanulj és taníts *ivritül*”; „Könyve *ivrit* nyelven is megjelent”; „Sporttárgyú cikkei az *ivrit* lapokban is megjelennek.” Ugyanez mondható el *parlament* szónkról is, amelyet mindig a héber *kneset* helyettesít.

3. Látjuk tehát, hogy lassan az izraeli magyarok nyelve is egyre több héber szót olvaszt magába, keveréknyelvvé, héber és magyar szavak keverékévé válik. Néha még nem érzi biztosnak a héber szó jelentését az izraeli magyar, és ezért megtoldja (fűlöslegesen) egy magyar igekötővel, pl. *elalijjázik*. Legtöbbször azonban maradéktalanul átveszi a gyakran használt vagy nehezen lefordítható héber szavakat, helyenként magyaros kiejtést vagy hangsúlyt adva nekik. Nyelvük még nem hasonlít az amerikai magyarok nyelvéhez, de a hebraizálódás folyamata nyilvánvaló, amit a következő néhány példa is jól szemléltethet: „Igen, *adon* Josuát az éjjel megoperálták”; „Ma láttam a Dizengoffon két *adonit*, akik boldog mosollyal köszöntek egymásnak *salomot*.” (*Adon* 'úr', *šalom* 'béke', izraeli köszöntés); „Nává öröme leírhatatlan volt a *bulok* láttára” (*bul* 'bélyeg'); „Az orvos azt mondta, hogy *kol beszéder*” (*kol baseder* 'minden' rendben van'); „A *galutot* *geulává* akarták változtatni” (*galut* 'szétszóratás', *geula* 'megváltás'); „Az új *gán jeladim* felavató ünnepségén népes közönség vett részt” (*gan jeladim* 'óvoda'); „Megfizethetetlen érték a nyelvtudás a *jisuv* számára”; „Újabb 200 fővel gyarapodott a magyar *jisuv*” (*jišuv* 'lakosság, település'. Eredetileg: 'lakott hely, telepítés, telep'); „Mi hát az az élet, amit idegenben keres a *joréd*?” (*jored* az *ole* ellentéte: 'kivándorló'); „Ők akkor már évek óta *kviseken* vagy *párdeszekben* dolgoztak, esetleg *binján* munkában”; „Hedera előtt a *kvis* méltóságos fasorja tekintett felém” (*kviš* 'országút', *pardes* 'narancsos', *binjan* 'épület'); „A mi *kítánk* a legjobb. — És milyen *jofi morenk* van — folytatja hamisítatlan izraeli magyarsággal” (*kita* 'osztály', *jofi* népnyelvi: 'klassz, csudajó', ami a *jafe* 'szép' változata; *more* 'tanító'). „A lakosság zöme azonban nem veszi ki részét a *klita* gondjaiból” (*klita* 'befogadás'; van *klitaosztály*, *klitaszerv*, *klitahírek*, *klitalakásegységek* stb.); „Családomból senki sem gondolt arra, hogy a *Kupát Holimhoz* forduljak” (*Kupat Cholim* 'Betegpénztár'); „Ez a *purimi neseif* nagy rumlinak ígérkezik” (*purim* 'zsidó örömnünnep', *nešef* 'ünnepély'); „Lengyel *olék* érkeznek minden hajón”; „Körülbelül 4000 új *ole*-növendék kapott tandíjkedvezményt” (*ole* 'új bevándorló'. Összetételei: *oletőmeg*, *oletábor*, *oleváros*, *oletípus*, *ole-sikun*, *oleszülők*, *akadémikus ole*); „Minden vacsora után *sziha* van” (*sicha* 'beszélgetés, társalgás'); „Mindenki csinál valamit a *torban*, hogy agyonüsse az időt”; „Amikor éjszaka 2 órakor kiléptünk az utcára, ott még nagy volt a *tor*” (*tor* 'sor').

Az izraeli magyar a *tanuvá*-ban értékesíti mezőgazdasági termékeit, sohasem az állomásra, hanem a *tachaná*-ra megy, lehetőleg *šerut*-on, amelybekönnyebb bejutni, mint az autóbuszba, bár az is megáll, ha elkiáltja magát, hogy: *rega!*, vitatkozáskor a *nachon*, *betach* szavakról magától értetődőnek tartja, hogy

azokat mindenki érti, *toda raba!* — mondja, ha megköszön valamit, az anyukáját csak *imá*-nak, *imalé*-nek, a nagymamáját *savtá*-nak szólítja, vacsorára szeret *leben*-t enni, esetleg a vendéglőben *pita*-val falatozza a *humus*-t. (*Tenuva* 'értékesítő szövetkezet', *tachana* 'állomás', *serut* 'taxibusz', *rega* 'pillanat', *nachon* 'igaz, helyes', *toda raba* 'köszönöm szépen', *ima*, *imale* 'anyuka', *savta* 'nagyanyó', *leben* 'aludttej', *pita* 'kenyérdarab', *humus* 'arab borsóféle étel'.)

4. Az eddigiekben főleg a lexikális vonatkozásokra mutattunk rá, a nyelvi kölcsönhatások azonban túllépve a lexika kereteit átcsapnak a szintaxisba is, ami külön tanulmányt igényelne. Itt most csak arra mutatunk rá, hogy néha egész mondatok is lefordíthatlanok maradnak. Abádi Ervin¹ egyik karcolatából való a következő részlet:

„A ház előtt, mikor kiszállt a kocsiból, egy korom-bajuszos, álarcos cowboyruhás rabló támadta meg Somogyit. Ráemelte pisztolyát, nagyot rikkantott.

— Chamisá grus! Chájim o mavet! (5 garast! Élet vagy halál!)

Somogyi égnék emelte karját, a kis rabló hasának nyomta a pisztolyt és kissé kiesve szerepéből sürgette:

— Nu, nu, aba... tén li chamisá grus... (Nos, apus, adj inkább 5 garast!)”

Jellemző az izraeli magyar nyelvű sajtóra a héber nevek átírása is. Rendszerint angol hatás érvényesül az átírásokban, olykor pedig teljesen ötletszerű. Pl.: *Sharet* (nemrég elhunyt államférfiú). Itt magyar *s* volna a helyénvaló, de az angol *sh* kísért az átírásban. Néha német hatás is észlelhető: „Zvi, Bezalél; a héberben mindkét szóban *c* hangot ejtenek, és csak a német nyelv jelöli *z* betűvel a *c* hangot.

A nyelvi betegségek kórjelei más területeken is kezdenek megmutatkozni. Számunkra szokatlan szóképzés: *tisztelő*. *Műsor*, *program* helyett *naplárta* írnak: „A miniszterelnökség és külügyminisztérium tegnap megállapította az UNO-főtitkár izraeli látogatásának *naplárát*.” A *pont*-nak van ugyan néha 'hely, helység' jelentése, mégis rosszul hangzik ez a mondat: „277 mezőgazdasági *pontot* alapítottak.” *Technikai főiskola*-t sem ismer a magyar nyelv (*technion* 'műszaki egyetem'). A rossz igekötő használata mosolyt csal arcunkra: „A rektor felsziszeg és zavarában fújja a lángot, majd tenyerével megfojtja a tüzet: *elégeti* a kezét.”² Rossz szerkesztésű, magyartalan mondatok a következők is: „Az ő halálítélete pedig már megpecsételtetett. — Antal (az anyjához lép): Szenes Jekaterina, menjen és feküdjön, pihenjen. — Arcán a bántalmak jele... szeme majdnem hunyt. —”³ Néha már teljesen eltorzul a mondat: „Ezek gyógyszerek, amelyeket az orvosok az allergikus betegségek leküzdésére használják.” Valószínű, hogy ez utóbbi mondat már valamilyen idegen nyelvből való fordítás, nyelvi bukfenc. Mint már emítettük, a legtöbb pongyolaság, rossz szóhasználat, lomposság, hanyagság a sajtóból idézett szövegekben fordul elő. Ebben szerepet játszhat az is, hogy néha nem magyar anyanyelvű munkások szedik, illetve nyomják az újságokat.

A kapitalizálódó Izraelben gyenge lábon áll a dolgozók jogainak biztositása. A 45 éven felülieket öregnek minősítik, és nem közvetítik ki öke-

¹ Abádi Ervin: Purim hetében. „Tízéves Izrael”, jubileumi évkönyv, Tel-Aviv, 1958.

² Uo. Avigdor Hameiri: Szenes Channa. (Színdarab, fordítás.) 1958.

³ Uo.

munkára. Ezért alakult meg az Idősebb Dolgozók Szövetsége, amely alapszabályaiban tiltakozik az embertelen intézkedés ellen. Íme az alapszabály néhány pontja ottani magyar fordításban:

„Ezért kezdeményezték és alapították a felelős érzetű magyar-zsidó vezetők az első és egyetlen, általános, egyetemes, a minden törzsből származó érdekelt korosztályú dolgozókat egységesítő szövetséget, melynek többekre menő tagjai között a magyar ajkúak nagyszáma mellett az összes keleteurópai országokból alijázott, sőt szabre idősebb dolgozók — jog- és érdekvédelmi szervezetét megalkották.”

„A szövetség a belügyminisztérium hivatalos elismerésében, a népjóléti minisztérium által »közösségi intézménynek« nyilvánítva és felügyelete alatt működik, szociális tevékenységének kifejtésére országos magbit, gyűjtőakciók lebonyolításával feljogosítva.”

„Biztosítsa minden munkahelyeken minimális 20%-os arányban alkalmaztatásukat a magánszektorban...”

A továbbiakban hasonló nyakatekert nyelven az idősebb dolgozók részére követelik az úgynevezett könnyebb foglalkozások biztosítását is, mint a liftkezelést, házalást stb.

Az izraeli magyar sajtó természetesen nem a mi számunkra ír, ezért nem is tartja fontosnak, hogy a határaikon kívül élő magyarok is megértsék írásait. Azonban akarva vagy akaratlanul is, talán most még csak elvétve, de később egyre inkább romlik majd a magyar nyelv. Cikkemnek, egyebek között, éppen az volt a célja, hogy a nyelvi kölcsönhatások vizsgálatán túl erre a fenyegető veszélyre felhívjam a figyelmet.

Bihari József

Az ál-célhatározói mellékmondatokról

1. Nyelvművelőink szinte egyértelműen elítélik az olyan célhatározói formájú, *hogy* kötőszós mondatok használatát, amelyek csak időbeli rákövetkezést fejeznek ki, s helyettük mellérendelő mondat szerkezetet javasolnak.

Simonyi ugyan az efféle mondatokat előbb a célhatározásnak mintegy ironikus használatával magyarázza (Köt. 2: 94), később azonban ő is idegen-szerűségnek mondja (Nyr. 44: 436; HMsg.¹ 50;³ 52). Kiváltképp a fordítókat rója meg, hogy utánozzák a németeket (ezek pedig a franciákat), és idegen-szerűen használják a célhatározó formát. Például: „Lefeküdt, hogy soha többé föl ne keljen (er legte sich nieder, um nimmer wieder aufzustehen; hely. lefeküdt és nem is kelt föl többé soha)” (HMsg.³ 52). Dengl (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 238—9) szintén azt ajánlja, hogy ne használjunk célhatározói mellékmondatot kapcsoló mondat helyett. Megjegyzi, hogy a célhatározói mellékmondatnak ez a „logikátlan” használata a német nyelvben is egyre jobban terjed. Tiszamarti is németesnek tartja az ilyen mondat szerkezetet. Az effajta *hogy*-os mondatokat ál-célhatározóinak nevezi (én is tőle vettem már a címben is előforduló elnevezést), használatukat helytelennek, „nyeglegesség”-nek mondja (Pellengér 14; OrvNy. 240—1; Szeplőtlen magyarság 69; Msn. 7: 71). Mások is hasonlóan nyilatkoznak (Benkő—Kálmán: Magyar nyelvtan 187; Füredi: Nyelvhibáink 27; Márton: Írjunk, beszéljünk helyesen 83; Gabányi: Katonai m. ny. 12 stb.).

Klemm is említést tesz róla, hogy íróink a rákövetkező történést néha célhatározó mondat alakjában fejezik ki (TörtMondt. 576). Megjegyzi, hogy az ilyet Simonyi németességnek tartja. Ő maga azonban nem nyilvánít véleményt

e forma helyességét illetően. Az akadémiai leíró nyelvtan álláspontja részben megegyezik az eddig idézettekkel: „Sok esetben helytelen, tehát kerülünk kell a célhatározói mellékmondatok alkalmazását kapcsolatos mondatok helyett. Így például ehelyett: »*Elment, hogy soha többet vissza ne jöjjön*« (közny.), mondjunk inkább *és* kötőszós mellérendelő mondatot: »*Elment és soha többet nem jött vissza*«. --- Megjegyzendő azonban, hogy a kétféle mondatfajta felcserélése — ha grammatikai szempontból lehetséges volna is — stilisztikai okokból nem mindig kívánatos. Ezt a célhatározói mondatot például: »*Megjelentek a gépek, hogy átformálják a termelést*« (közny.) ugyancsak átalakíthatjuk kapcsolatos mondatná: »*Megjelentek a gépek és átformálták a termelést*«, a két mondat stílusértéke azonban annyira más, az utóbbi annyival szintelenebb az előbbinél, hogy egymással való helyettesítésük aligha volna helyes” (MMNyR. 2: 384). Az idézett megjegyzés érvelése azonban nem teljesen meggyőző, gyengíti erejét a nem megfelelően megválasztott példamondat. Rákövetkezés persze itt, ebben a mondatban is van, de — nem is túlságosan lappangóan — célhatározás is, ami az előző példákban nem volt.

Az Értelemző Szótár szerint a *hogy* kötőszó előfordulhat „mellérendelő értelmű m-ok kötőszavaként; látszólag célhatározói mm, tartalmilag a megelőző m-tal kapcsolatos viszonyban álló, rákövetkezőt jelentő tagmondat bevezetésére” (3: 304). Bár helytelení i ezt az alárendelő formát, több irodalmi példával illusztrálja a meglevő jelenséget. — Rácz Endre úgy véli, hogy az ilyen „alárendelő”, legtöbbször mellérendelő értékű mondat szerkezet — amelyben a mellékmondatbeli esemény nem áll a szereplő szándékában — a következők: mégpedig elsősorban az *úgyhogy* kötőszós következményes mondatok kategóriájához kerülhet közel (NytudÉrt. 39. sz. 44). Szerinte az irodalmi nyelv „sajátos stílusértékükben bizvást használhatja őket, persze módjával, a maguk helyén” (NytudÉrt. 39. sz. 47).

Magam ezt a „sajátos stílusérték”-et vizsgálva próbálom kijelölni ezeknek az ál-célhatározói mondatoknak a „maguk” helyét.

2. Ha közelebbről szemügyre vesszük ezeket a mondatokat, érdekes típusokat figyelhetünk meg.

a) Az egyik csoportba olyan mellérendelő értékű mondatok tartoznak, amelyek valóban nem célt fejeznek ki, hanem csak rákövetkezőt. A második tagmondat tartalma fokozó értelemben kapcsolódik az első tagmondatéhoz: az első tagmondat a cselekvés, a folyamat megindulását foglalja magában, s a második tagmondatban tovább folytatódik, sőt erősödik, fokozódik a mondani való. Megfigyelhetünk egy érdekes formai sajátosságot is. A rákövetkezőt, a második tagmondatban később végbemenő cselekvést az *aztán* (*azután*), *utána*, *végül* stb. határozószók is kiemelik. Például: „Még csak a kis kollégánál szilvesztert előkészítő, tájékoztató kérdéseire válaszoltam, még csak a magam valamivel jártasabb tanácsalanságát osztottam meg az ő megindító tapasztalatlanságával — de már akkor megfészkeltem bennem az erősebb fél, a megpróbált, az okos, a gyámolító férfi öntudatának melengető szikrája, *hogy aztán* egyre gyötrőbb magányom taplóján lobbort vetvén, mihamar elhatalmasodjék lelkemen ez a mámorító érzés, amit tizenhét esztendőskoromban anyámat, húgomat segítvén megtapasztaltam ugyan; csak hogy akkor nyűgnek éreztem, kényszerű súlynak, amely lefele húz — most viszont olyannak, mint a törzsére nehezülő terhet a pálmafa: fölfelé lendítőnek, erőfeszítésre sarkallónak” (Bárányi Tamás: Csigalépcső. 1957. 37—8); „Az idill eufóriája még e

szagokat is parfümmé nemesíti: a hagymaszag is úgy oldódik a levegőben, mint az a parfüm, amelyet egy elsuhanó báli ruha hagy örök emlékül maga után. A narancs illata cinkos szövetségre lép a citroméval, *hoggy végül* beolvadjanak a bors, az olajban sült hal, a hagyma s a rántotta szagába, és tagadhatatlan, e pillanatban én mindezt bódítóan kellemesnek érzem” (Goda Gábor: Magányos utazás. 1965. 185—6); „Talán meghívott volna, ha ez a lakás az eredendő szegénység és a halászélet zavartalan és őszinte nincstelenségét viselte volna magán. De mert ezt a töretlenséget a polgárisodás kétéves sikertelen lázadása megtörte, *hoggy végül* még mélyebbre túrjon a szegénység Neri-náék életébe — úgy gondolta, jobb, ha nem látom őt ebben a kopott, törede-zett, málló keretben” (uo. 297—8); „Ifjabb Hábetler János egész magatartásá-nak tragikuma abban van, hogy a történelmétől elmaradó, magánéletét a közösségtől elszigetelő ember egyre több ponton jut válságba, egyre élesebben ötlük fel tudatában az elszalasztott lehetőségek utáni nosztalgia, dereng fel benne a személyes felelősség, *hoggy aztán*, lázadozásainak és megalkuvásainak tetőzése-ként a gyilkosságba meneküljön a bevallhatatlan igazság elől” (Forgács László: Kritika 1965. 5. sz. 7); „Nálunk a jegyesek általában bal kezükön hordják a jegygyűrűt, *hoggy azután* az esküvő után sokan a jobb kezük gyűrűs ujjára tegyék át” (Élet és Tudomány 20: 2417); „Filmszerűen peregnék, változnak a csodálatos színekben tobzódó képek. Hol a Nemzeti Stadion vagy a sokat emlegetett Vaszeda Egyetem hatalmas csarnoka tűnik fel, *hoggy aztán* a Fudzsijama napsütötte fehér csúcsán feledkezzenek a tekintetek” (Népsport 1964. okt. 18. 4); „A rendező, Fejér Tamás megpróbált igényesen gazdálkodni az irodalmi nyersanyaggal. Csodát természetesen nem művelhetett. Az elején még csak sikerült a vígjáték könnyebb hangján beszélni. Így az ujoncok bevonulási képsoraiban, a fellépéskészülő katonafiatalok jeleneteiben. Később azonban a mindenáron való »emberi mondanivaló« súlya teljesen lehúzza a cselekményt. *Hoggy azután* a földgázkitörés drámai pillanataiban — amikor a fiúk önfeláldozóan mentenek értéket és életet — végképp eltűnjön minden vígjátéki hangulat” (Népszava 1965. szept. 30. 2); „A nyári hónapokban szü-netel az adássorozat, de ősztől fogva sorra zajlanak majd a további páros-mérkőzések, *hoggy* a győztes városok *később* újabb fordulóban találkozassanak” (Rádió és Televízió Újság 1965. jún. 21—27); „S meg is érkezett szerencsésen a malomba, ahol a molnár az első zsák gabonát fel is öntötte rögtön, *hoggy utána* s egyvégtiben a többit is lejárassa” (Tamási: Bölcső és bagoly. 1957. 16).

Ezeket a mondatokat grammatikailag helyettesíthetjük kapcsolatos mondatokkal is, de stilisztikailag más értékűek lennének. Ha kapcsolatos kötőszóval vezetnénk be a második tagmondatot, ez — véleményem szerint — megtörné a cselekvés vagy történet folyamatosságát, viszont a *hoggy* alárendelő kötőszó zökkenő nélküli átmenetet biztosít. Másrészt megszűnne az a feszültség, amit a célhatározói forma és a nem célhatározói tartalom ellentéte teremt. Formailag azért célhatározói a mondatösszetétel, mert a mellékmondat kötőszava: *hoggy*, állítmánya felszólító módban van, és a főmondatban kitehető esetleg az *azért* rámutatószó is. Tartalmilag viszont nem célhatározói, mert a szereplő nem szándékozik elérni a „cél”, vagyis nincs szándékában az, ami később a mellékmondatban bekövetkezik. Ez a tartalom és forma közötti ellentét olyan feszültséget okoz, amelynek jellegzetes stilisztikai értéke van.

b) A másik csoportba sorolható mondatok hasonlóan mellérendelő értékűek. Ezek is rákövetkezést fejeznek ki, de itt a második tagmondat az első

tagmondatban foglaltakkal ellentétes értelmű gondolatot tartalmaz. Ezek a mondatok még távolabb állnak a célhatározói mondatoktól, mivel még kevésbé beszélhetünk arról, hogy a szereplőnek szándékában van a „cél” elérése: valójában visszájára fordul a szándéka. Itt is megfigyelhetjük a második tagmondatban a cselekvés későbbi bekövetkezésére utaló szavakat: *utána, azután, később*. Például: „Egyik pillanatban esdekelve térdelt elé, *hogy később fegyvert fogjon reám*” (Krúdy: A podolini kísértet. 1957. 202); „Szabó Magda írói pályája rendkívül hasonlatos a bűvópatakéhoz, mely egy tájon csobog át, *hogy* hirtelen eltűnjön s idő múltán egészen más tájékon bukkanjon fel újra” (Szabó Magda: Disznótör. 1964. 291; Nagy Péter utószavából); „A koldusokat bámultam, de ezeket a helyhezragadt, rendszeres éhezőket és egyéb nyomor-
gokat kezdetben, őszintén szólva, lenéztem. *Hogy később*, mintegy vezekelve előbbi magatartásomért, érzelmeim irányukban annál nagyobbat forduljanak” (Illyés: Puszták népe. 1956. 163); „Az ő anyja persze könnyelmű teremtes volt (neki legalább így festették le), de ha ő is oda jut, hogy a doktornő lányáról, akinek a foglalkozását már ma is olyan büszkén emlegeti, valaha úgy kell beszélnie, mint annak az aradi asszonynak a verespataki tanárnéról, s még a gyerekei születésénél sem lehet ott: — ha ezt az irtózatosságot a képzeletére engedte, akkor egy-két napig most is dacos volt, *hogy aztán* megint szinte alázatosan kínálja Ágneszt meleg vacsorával, szólja le blúzá, hogy nem engedi már abban járni” (Németh László: Irgalom. 1965. 2: 136); „Egyszerre csak egy szót hallott s erre halálos sápadtság borította el az arcát, *hogy* rögtön *utána* lángvörösre gyulladjon még a füle hegye is” (Móricz: Rokonok. 1965. 1: 92—3; 1. még: ÉrtSz. 3: 304); „Kezded a szót, *hogy* azt rögtön abba hagyj” (Tompai: 1. szintén: ÉrtSz. i. h.); „[Egy fiatalember] bandát szervezett, több tízezer dollárt összelopott, *hogy aztán* eldobja a pénzt” (Magyar Nemzet 1965. okt. 3. 11); „A Koldusopera zseniális csapda ugyanis. Nem arról van szó, hogy túl sok engedményt ad a konvencionális élvezőknek — csupán egy mód-szerről, mely az illúziót és az illúziók rombolását egyszerre találja. Szépen kipingált kulisszákat rak elé, *hogy azután* egyetlen nyers mozdulattal el is rántsa” (Magyar Nemzet 1965. okt. 24. 10); „A német megszálláskor inkább hátat fordított a napilap főszerkesztői székének, mint hogy tollával áruló legyen. Remetei házába vonult vissza. Tíz év csönd következett. *Hogy azután* a máriaremetei remetét egy vers szerzőségének félreértése ismét a nyilvánosság elé állítsa” (Népszava 1965. jún. 27. 7); „A század elején a gigerlik szaporodtak el, a huszas-harmincas években a jampecek. Ezek piperkőc öltözködésükkel jelképezték különállásukat, de céljuk voltaképpen ugyanaz volt, mint a mai fiataloknak, akik huligánokká álcázzák magukat. Akkor is megbotránkoztak a felnőttek. Elkeseredtek a szülők. Megrovó cikkeket írtak az újságok. De az eredmény ugyanaz volt, mint napjainkban. A divat terjedt tovább, azután elenyészett, *hogy* újabb hóbortnak adjon helyet” (Népszava 1965. jún. 13. 13); „A nagy lelkesedés, az olimpiai hangulat lángja magasra csapott, *hogy azután* épp olyan gyorsan elhamvadjon” (Népsport 1964. szept. 27. 4); „A döntők sorát 23 fokok melegeben, élénk déli szélben már 13 órakor a maratoni rúdugrás nyitotta meg, *hogy azután* legutoljára fejeződjék be” (Népsport 1964. okt. 18. 1); „Őrli az [a malom] a lisztet ma is, de a teherautók elviszik innen, *hogy azután* kilós staniclikbe csomagolva visszahozzák” (Népszava 1965. dec. 11. 3).

Ezeket az alárendelő mondatokat is helyettesíthetjük mellérendelő szerkezettel, de itt is érvényes az előbbi megállapítás, hogy stilisztikailag más értékű mondatokat kapnánk. Az első tagmondat nagyobb nyomatékot nyer

alárendelő, mint mellérendelő, különösen ellentétes mellérendelő szerkezettel való megoldás esetén. Ráadásul a megszorító ellentét miatt az első tagmondat némileg megengedő értelmet kapna, a második tagmondatban pedig az ellentétes kötőszó már előre figyelmeztetne az ellentétes fordulatra; a *hogy* kötőszóval való bevezetés után viszont a meghökkentő fordulat még jobban meglepi az olvasót, s az első tagmondat se veszít nyomatékosságából. Ezekben a mondatokban tehát még élesebb a kontraszt a forma és a tartalom között. Tartalmilag egyáltalán nem beszélhetünk cél eléréséről vagy szándékról. Úgy látszik, hogy ennek a típusnak az előfordulása különösen gyakori az újságnyelvben, s ott már néha modoros is.¹

c) Egészen érdekes stilisztikai értékkel rendelkeznek a következő mondatok. Stilisztikai eszközzé válásukat bizonyítja, hogy egyik változatuk, amely igazában az előző csoportok egyikébe sem sorolható, szinte állandó fordulattá vált.

Már Petőfinél megtalálhatjuk ezt a típust; pl. „Elváltunk, *hogy ne lássuk egymást többé*” (Tündéralom). Ehhez hasonló példák még: „A könny a szemembe szökött, amikor kifordultak az autókkal az udvarról, s ment, *hogy ne lássam többet*” (Sánta Ferenc: Húsz óra. 1965. 11); „Aztán befordul a sarkon, és eltűnt a szemem elől, *hogy őt esztendeig ne lássam őt*” (Berkesi András: Magány. 1965. 116); „Ő meghalt igazán, Péter bátyó. Véle nem tréfált a halál, mint velem. Elment, *hogy többé vissza ne jöjjön*” (Krúdy: A podolini kísértet. 1957. 278); „Még csak annyiba se vettél, mint egy elkergetett rossz cselédet — az utamat is elfelejtetted kiadni. Csak elmentél, *hogy soha többé vissza ne jöjj*” (uo. 267).

Aranynál a következő változatban olvashatjuk: „Nem azért megyek el, *hogy vissza ne jöjek*” (Toldi VI. 14.). Lehr Toldi kommentárjában (1890. 212) így magyarázza a fenti mondat értelmét: „nem megyek el örökre, vissza akarok jönni”. Lehr példái egyébként azt is bizonyítják, hogy nemcsak mellékmondat formájában, hanem célhatározói mellékmondat értékű igeneves szerkezettel is kifejezhető az ilyen típusú fordulat. Például: „Sok bajnok kiment már életre, halálra, Özvegyet, árva és jajszt hagyni hátra” (Toldi VII. 11.). Ezekkel kapcsolatban érdekes megfigyelnünk Lehr megjegyzését: „Itt sajtáságosan célnak van feltüntetve az, ami következmény vagy ellentét. Nem: »azért ment ki, hogy özvegyet hagyjon hátra«, hanem: »kiment, de csak özvegyet hagyott hátra«. Vö.: Az is szegény csak meghalni ment föl Pestre (Nép). Nem volt szándéka a meghalás.”

Láthatjuk tehát, hogy ezeknek az „*Elment, hogy többé vissza ne jöjjön*” típusú mondatoknak különösen sajátos stílusértékük van. Míg az előző csoportokban el lehetett képzelni az alárendelő mondat típus felcserélését mellérendelő formával, ezekben az esetekben ez a megoldás erősen megváltoztatná az egész mondat hangulati hatását.

¹ A két említett típus között mintegy átmenetet alkotnak az olyan ál-célhatározói alárendelt mondatok, amelyeknek mellékmondata komplexen fejez ki fokozást és ellentétes fordulatot a főmondat tartalmához képest; pl.: „Onnan [a Ludor-kávéházból] indult el vasárnap, késő este is [Bokros-Birmann Dezső], s mert nem kapott taxit, villamosra szállt, *hogy végül is a villamos alá kerüljön*” (Esti Hírlap 1965. jan. 26. 2); „A falu küldötte a városban, *hogy azután a városból a nemzetgyűlés küldöttjeként térjen vissza a faluba*” (Népszava 1965. jún. 13. 7); „Nélküle nyilván átnyomoroghatta volna gyermekkorát, s átnélkülözhetne volna ifjúkorát, *hogy mostanig legfőlebb gépszerelőségig vigye ugyanott, hol gépészmérnök*” (Tersánszky: Rossz szomszédok. 1961. 5).

3. Bár az eddigiek is igazolják a mondat típus jogosságát, még azt is megemlíthetjük, hogy nemegyszer nehéz is elválasztani őket a valódi célhatározóaktól. Vannak olyan átmeneti típusok, amelyek szintén rákövetkezést fejeznek ki, de nem hiányzik belőlük a cél elérése, a szándék sem. Például: „A Don felől olyan szélrohamok rontottak neki a falunak, hogy a tépett tetejű házak foszló fedeléből mindig magukkal sodortak valamit, *hogy aztán* oda-csapják a falhoz vagy a csonttá keményedett köpenyű örökhöz” (Bóka: Alázatosan jelentem. 1965. 2: 106); „Délben, amikor megkondultak a harangok, és hangjuk hatalmas, érces hömpölygéssel végigáramlott a tündöklő égboltozaton, a »szagos misé«-ről hazaigyekvő úri közönség ámulva látta, hogy egy csészán összeölelkezve és csókolózva ül Szél László Viczay Ferivel, utánuk pedig a forró alföldi porfellegekben, a délvidék tüzes számumjában, több kocsin baktat a társaság, hátul a cigányokkal, *hogy majd* künn, Szél László tanyáján, folytassák ezt a nem rosszul induló, de még egyáltalán be nem fejezett mulatságot” (Kosztolányi: Novellák. 1957. 3: 124); „Csak amikor megnyugodtam, láttam, hogy Panni fekszik mellettem, hogy ő jött utánam, s érthetetlenül ez most nagyon jólesett. Gaia volt ő valóban, aki önmagából teremtetett eget nekem, *hogy aztán* ez az ég ura legyen” (Körkép 65. 71); „Amikor megismertem őt, csak egy feje volt, mégpedig csudaszép egy feje. Gödrös álla, hamvas orcái, pisze orra, meleg barna szeme, okos domború homloka és a haja . . . jaj, a haja . . . az a vörös barna, hullámosan a nyakába omló gyönyörűség, amely magához vonzza a férfi kezét, csalfán kínálkozva a simogatásra, *hogy aztán* elektromos töltésével jól megszurkálja” (Népszava 1965. júl. 9. 3); „Hajladozva úsztak az ökörnyálak, miközben a lég lebegő fénycsipkái megfogták a hangokat is, *hogy* megpuhítva hullámoztassák tovább” (Tamási Áron: Bölcső és bagoly. 1957. 125). Az akadémiai leíró nyelvtan idézett példája is ide sorolható: „Megjelentek a gépek, hogy átformálják a termelést” (i. h.). Esetleg ide vonható a 2. a) csoportból a két utolsó példamondat is.

Az átmeneti típusba tartozó mondatok közül a legtöbb azért nem igazi célhatározói, mert egy részükben megszemélyesítésről, élettelen tárgy cselekvéséről van szó, s ezekben a szándékosság nem annyira világos, mint azokban a mondatokban, amelyekben élő személy végzi a cselekvést.

4. Talán néhány példa is elég annak bizonyítására, hogy az ál-célhatározói mellékmondatok használatát jogosultnak tekinthetjük, sajátos stilisztikai funkciójuk miatt. Stilisztikai értéket elsősorban a célhatározói forma és a nem célhatározói jelentés közti feszültség teremti meg: az író a mellékmondat meglepő, sőt meghökkentő fordulatával döbrenti rá az olvasót arra, hogy szavait másképp kell érteni, mint ahogy — a látszatnak engedve — egy ideig vártuk volna. Egy kisebb részük — mint láttuk — nem különül el élesen a valódi célhatározói mellékmondatoktól, mégsem valószínű, hogy legjellegzetesebb típusaik ezekből fejlődtek volna nyelvünkben. Minden bizonnyal idegen, indoeurópai hatásra alakultak ki, kiváló íróink, költőink — mint például Petőfi, Arany, Móricz, Krúdy, Tamási Áron, Németh László, Illyés Gyula — gyakorlata viszont szentesítette használatukat, s irodalmi nyelvünk közkeletű fordulatává tette őket.

Kollányi Teréz

Az idéző mondat és az idézet mondatzáró írásjeléről

E cikk témája nem túlságosan lebilincselő, s nem is különösebben jelentős. Teljesen a magam jószántából aligha vállalkoztam volna az idézőjellel kapcsolatos, alább kifejtendő vitás kérdések áttekintésére! A nyelv bűvárának azonban, ha kellő ok készíti erre, a hálátlan feladatokat is vállalnia kell, nekem pedig volt rá okom. Néhány hónappal ezelőtt ugyanis előadást tartottam a Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület korrektorszakkörében az írásjelek használatáról, s a jelenlevőkkel együtt magam is ott döbbsentem rá, mennyi ellentétes nézet van forgalomban, mennyi bizonytalanság figyelhető meg az idézetbeli mondatzáró írásjelek elhelyezésére vonatkozólag. Akkor határoztam el, hogy foglalkozom e kérdéssel, s ebből az elhatározásból született az alábbi dolgozat.

Már a címből is e néhány soros bevezetőből is látható, hogy nem az idézőjel használatának teljes kérdéskörét vizsgálom meg. Nem tárgyalom például az idézőjellek a gúny vagy egyéb érzelmi, hangulati velejáró kifejezésére irányuló használatát (erre l. AkH.¹⁰ 389. pont; Pető Gábor Pál: Nyr. 87 : 388—9; Komlós János: Népszabadság 1966. jan. 16. 8). Nem szólok hozzá az idézőjel tulajdonnevesítő erejéről a szakirodalomban mondottakhoz (Szalai Sándor: MNy. 56 : 207—9). Nem foglalkozom a versidézetek sajátos kérdéseivel (vö. Hexendorf Edit: HIK 113). Nem beszélek a fél idézőjellel (Balogh József: MNy. 24 : 201—2). Nem vizsgálom meg azt a kérdést, hogy az idézőjelek között levő idézetet vajon csak gondolatjel választhatja-e el a hátravetett és kisbetűvel kezdett idéző mondatától (vö. AkH.¹⁰ 387. pont). Nem szólok a címek és címszerű közlések idézőjel-problémáiról (AkH.¹⁰ 390. pont). Röviden szólva azt vizsgálom meg, hogy ha az idéző mondat megelőzi vagy közrefogja a szó szerinti idézetet, mi a teendőnk az idéző mondatot, valamint az idézetet záró írásjellel.

Hogy e téren nincs minden rendben, azt már mások is észrevették. „Az idézőjel szakaszában kellene foglalkoznunk egy többféle helyesírási problémát tartalmazó, elsősorban mégis az írásjeleket és a verssorok kezdőbetűjét illető kérdéssel: az idézetek pontosságának kérdésével. Az akadémiai szabályozás előtt azonban még egy csomó részletprobléma alapos vizsgálatára lenne szükség” — írja Hexendorf (i. h.). „Amikor a közelmúltban PAIS DEZSŐ-höz fordultam azzal a kérdéssel, vajon hol találhatnék adatokat a magyar idézőjel-használat történetéről, kiderült, hogy — az ő tudomása szerint, amely nyilván helyes is — efféle adatok tudományosan összegyűjtve és feldolgozva egyáltalán nincsenek” — jegyzi meg Szalai (MNy. 56 : 207). „Sok a bizonytalanság az idézőjelekkel idézett szövegrészeknél az írásjelek használatában” — állapítja meg Beck Péter (Útmutató a kézirat elkészítéséhez és a helyes szedéshez. Bp., 1963. 30). Igaz, a legutóbb említett szerző a fenti mondatához azt is hozzáfűzi, hogy „Ezt a kérdést a helyesírási szabályzat a 385—388. pontban egyértelműen tisztázza”, ezzel azonban nyilván csak azt akarta jelezni, hogy a helyesírási szabályzatnak az e pontokban kifejtett iránymutatásával egyetért. A jelenlegi szabályzatnak én sem akarok ellentmondani — erre nem is látok okot —, ezért olyan elgondolással, amely legalább lényegében nem egyeztethető össze a helyesírási szabályzat említett pontjaival, nem hozakodom elő. Ellenben, mivel új, s az idézetek írásjelezésében esetleg más alapelveket érvényesítő szabályzat még jó ideig nem várható, idevágó problémák azonban jócskán vannak, a főleg gyakorlati célú bővebb kifejtést, közelebbről a 385.

és a 388. pont árnyaltabbá tételét — főleg szakemberek: nyelvészek, szerkesztők, tanárok, korrektorok stb. számára — nagyon is szükségesnek, sürgős feladatnak tartom. A részletekre vonatkozó tanácsaimat az alább következőkben összegezem.

I. Ha az idézet nem tartozik szorosan bele az idéző mondatba, nincs vele egybeépülve, hanem önálló részként, kettősponttal is elkülönítve követi az idéző mondatot, akkor az idézet végén álló mondatzáró írásjelet mindig ki kell tenni, mégpedig az idézőjelen belül. Megszorítás: Ha az idéző mondat kérdő, felkiáltó, felszólító vagy óhajtó értelmű, kérdő- vagy felkiáltójelét ki kell tenni a záró idézőjel után. Ilyenkor az írásjelhalmozás elkerülése végett az idézet mondatzáró pontját — egybeesés esetén pedig kérdő- vagy felkiáltójelét is — tanácsosabb elhagyni, ha ezzel nem okozhatunk félreértést. A megszorításban említett típusokkal, mivel ritkán fordulnak elő, csak a többi között, egy-egy példa erejéig foglalkozom. Egyébként a fenti tanácsokat a jelenlegi írásgyakorlatból kiindulva az alábbiakban példacsoportokkal szemléltetem.

A) Az idézet nagybetűvel kezdődő, önálló rész.

1. A negyedik fejezetben ... borúlatoan megjegyzi: „Nem valószínű, hogy valaha is pontosan meg lehet majd magyarázni minden eltérő lelkiállapotban minden egyes hang okát és forrását.” (NyK. 66: 293)* | Monda az fejlődelm: „Örömet teszőm, uraim.” (Kodolányi János: Boldog Margit. Bp., 1964. 37) | ... Grün csodálkozva áll meg egy sírkő előtt a temetőben: „Hier ruht Joseph Kohn, ein ehrlicher Kaufmann until ein redlicher Mann.” (Nyr. 89: 290) | A „nagy Curie-pont” majdnem olyan komikus stílushatású, mint mondjuk ez: „Alacsony ember magas bottal jár.” (Szabványügyi Közlemények 17 [1965]: 572) | Ez az írásmód pontos, helyes, megfelel az AkH.¹⁰ 385. pontjának.

2. Egy újságíró t perbe fogtak rágalmazásért, mert újságjában X. Y.-ról több ízben ilyen jellegű hírt tett közzé: „Nem igaz az, hogy X. Y. ennél és ennél a vállalatnál ilyen és ilyen összeget sikkasztott”. (Dr. Kardos Lajos: Általános pszichológia. Bp., 1964. 190) | Figyeljük csak, mit mond erről maga a szerző: „A történetet akkor tekinthetjük végiggondoltnak, ha a lehető legrosszabb fordulatot vette”. (Film—Színház—Muzsika 9 [1965]: 50. sz. 6) | Ezt az állásfoglalást a legjobban Semmelweis másik nagy életrajzírója, Schürer von Waldheim szavai fejezik ki: „A gyermekági láz keletkezéséről szóló racionális tanításnak csak egy megalapítója van és Semmelweis kívül nem volt senki, aki ennek a betegségnek a lényegét hasonló világossággal és élességgel felfogta volna”. (Magyar Tudomány 10 [1965]: 560) | A feladat nehézségének jellemzése végett utalunk Szabó Dénes megjegyzésére: „A szótöveknek leíró szempontú alapos feldolgozása már igen kíváncsi volna”. (Általános nyelvészeti tanulmányok 3: 133) | A találkozó ünnepélyes megnyitáson ... Sasztri ... indiai miniszterelnök mondta: „A fegyveres konfliktus több problémát szül, mint amennyit megold”. (Magyar Ifjúság 10 [1966]: 1. sz. 3) | A tábornok egyebek között kijelentette: „Ha, és amikor úgy

* Az anyag áttekinthetősége végett bemutatandó példáimat én magam nem teszem idézőjelbe, hanem ehelyett dőlt betűvel szedetem. G. L.

értékeljük, hogy az észak-vietnamiak nem akarnak tárgyalni, kétségtelenül javasolni fogom az észak-vietnami célpontok bombázásának felújítását”. (Népszabadság 24 [1966]: 4. sz. 3) | Ez az írásmód nincs összhangban az említett szabályzati ponttal, s nem is logikus, mivel az idézetet nem zárja le, holott szükséges volna, az idéző mondatot ellenben fölöslegesen zárja le, hisz a kettőspont meg az utána következő önálló mondat már önmagában elegendőképpen jelzi a mondatthatárt. Az idézetet olyanformán meghamisítani, hogy mondatzáró írásjelet teszünk oda, ahol az eredetiben nincs, természetesen sohasem szabad. Ilyenkor azonban szintén nem az idézőjelen kívüli pont a lehelyesebb megoldás, hanem az idézőjelen belüli három pont, annak jelzésére, hogy az idézet így is többé kevésbé önálló rész, de az eredetiben még folytatódik a mondat. Egy helyes példa ennek szemléltetésére: *Lehunytam a szemem, és sürgősen daráltam magamban: „Teljes szívemből szánom és bánom minden bűnömet...”* (Mesterházi Lajos: Magnéziumláng. Bp., 1965. 763.)

B) Az idézet kisbetűvel kezdődő, önálló rész.

1. *A Hatvany Lajos írásának befejező sorai egyszerűen sírva fakasztottak: „... betegágyamon mindig várom, hogy egyszer csak rám kopog Józsi Jenő!”* (Tersánszky J. Jenő: Nagy árnyakról bizalmasan. Bp., 1962. 290) | *Legkorábbi adata egy XV. századi török krónikában így hangzik: „barátaitoknak barátja, ellenségeiteknek ellensége leszünk.”* (MNY. 61: 221) | *Én erre is vonatkoztatom, a „merre?” eldöntésére, amit Németh László ír: „igazságérzetetek jobb viszontag-ságokra fölkészíteni, abban kapaszkodva meg, ami elvehetetlen... magatokban s pályátok lehetőségeiben.”* (Egyetemi Élet 4 [1965]: 3. sz. 6) | *A daná-nak is volt ilyen jelentése: „danáját ismerem, de a verse nem jut eszembe.”* (Jók.: ÉrtSz.) (MNY. 61: 342) | Bár az AkH.¹⁰ 385. pontja nem említi ezt a típust, a 129. pont alapján — erre utal is a szabályzat — kétségtelen, hogy az idézet mondatzáró írásjelének az idézőjelen belül kell lennie. Az előbb idézett szabályzati pont szerint a kisbetűs, tehát nem a mondat elején kezdődő idézetet mindig három ponttal kell kezdeni, a helyesírási gyakorlatban azonban ezt a figyelmeztetést egyre többen nem tartják magukra kötelezőnek, sőt a három pont elhagyásában megfigyelésem szerint éppen a nyelvészek járnak az élen. A magam részéről ezt az eljárást nem is érzem hibásnak, sőt gazdaságosnak tartom. A három pontnak azt a funkcióját ugyanis, hogy felhívja a figyelmet az idézetnek nem mondatkezdő jellegére, általában jól betölti az idézetkezdő kisbetű is. A legutóbb idézett példával kapcsolatban megjegyzem továbbá, hogy szándékosan nem foglalkozom külön csoportban az olyan idézetekkel, amelyeket zárójelben még forrásjelzés vagy egyéb bibliográfiai adat is követ. Ezeknek külön való tárgyalása azért fölösleges, mert az idézetek mondatzáró írásjelének az idézőjelen belülré vagy kívülré kerülése szempontjából teljesen mindegy, hogy az idézetet követi-e még forrásjelzés is, vagy sem. Legfőleg azt szögezhetjük még le, hogy ha az írásjelnek a záró idézőjelen kívül van a helye, akkor a forrásjelzésnek az idézőjel és a mondatzáró írásjel közé kell kerülnie. Erre a II. szakasz alább bemutatandó idézetei között több példa is található. (L. még Benkő: MNY. 55: 561; 56: 144.)

2. SIMONYI írja (MHat. II, 240): „nap számra tulajdonképp a. m. nap-szám-ra vagyis egész napszámgig terjedőleg vagy akár napszám szerint; a napok száma szerint”. (Sebestyén Árpád: A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965. 162) | *Akkor tehát értekező prózában teljesen kifogástalan volna ez a kis mondat: „miről (vagy amiről) legközelebb?”* (Nyr. 89: 328) | E két idézetet

tulajdonképpen külön kellene elemezni, mert bár a mondatzáró írásjel mindkettőben az idézőjelen kívül van, nem egy típusba tartoznak. Az első, bár nem hibásnak, mindenesetre egy kissé pontatlannak kell tartanunk, mivel az idézőjeleken belüli rész a fentebb elmondottak alapján kisbetűs kezdete ellenére is megérdemelné a mondatzáró írásjelet. (Megjegyzem, hogy Simonyi eredeti szövegében pont van e szövegrész végén.) A második bemutatott példában azonban, minthogy az idéző mondat kérdő jellegét valamiképpen okvetlenül éreztetni kell, helyesnek érzem az alkalmazott megoldást.

C) Az idézet teljes mondatból álló, több mondatból álló, önálló rész.

1. *S az ítélkezés magabiztosságáról, egyes irányzatok monopolhelyzetéről sem nyilatkozott kedvezőbben: „Mindenki tudja azt, hogy semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a vélemények harca, a nézetek szabadsága nélkül. Ezt az általánosan elismert szabályt azonban minden teketória nélkül figyelmen kívül hagyták és lábbal tiporták. Kialakult a csalthatatlan vezetők egy zárt csoportja, amely biztosítja magát mindenfajta lehetséges kritikával szemben.”* (Társadalmi Szemle 21 [1966]: 1. sz. 45.) Kifogástalan írásmód. Természetes dolog, hogy az idézet utolsó mondatának záró írásjele az idézőjelen belülről kerül. Mivel az ilyen jellegű példák sok helyet vesznek el, ahol lehet — például itt is —, csak egy-kettőt idézek belőlük.

2. *Nem is a munkássajtó, hanem egy polgári lap jelenti be örömmel vezércikkében: „Ma este jelent meg először magyar földön egy hatalmas, germán szellem. Idegen író, idegen téma, mégis meghatotta, felrázta és azután csaknem megdermesztette a magyar nézőket éppúgy, mint a franciákat, olaszokat és mindama nemzeteket, ahol nehéz sáruival, zord világával csak megfordult a sápadtképzű német költő”.* (Filológiai Közlöny 11 [1965]: 185) | *Ennek egyik oka az, amit [4] 87. oldalán található megállapítás indokol: „Általános esetben a nem stacionárius hőmérséklet-mezőnek az analitikus meghatározása rendkívül bonyolult feladatot jelent. A számítások pontos keresztülvitele csak néhány egyszerű geometria esetén lehetséges, s még ezekben az esetekben is az egyszerűsítő felvételek egész sorára van szükség”.* (Geodézia és Kartográfia 17 [1965]: 336) | *A III. felvonásban . . . Victor belopakodik hozzájuk és kijelenti: „Az ágy mennyezete egy szép napon leszakadhat . . . De manapság a gyerekek mindig bűnösök”.* (Film—Színház—Muzsika 9 [1965]: 50. sz. 18) | Ez a megoldás semmiképpen sem helyes. Még akkor sem, ha a több mondatból álló idézet utolsó mondata csonka. Ez esetben három ponttal kell jelezni, hogy az idézet utolsó mondata az eredetiben még folytatódik. Csakhogy ennek a három pontnak is az idézőjelen belül a helye.

D) Az idézet több mondatból álló, de kisbetűvel kezdődő, önálló rész.

1. *Hivatkoztam egy tanulmányomra (I. OK. 5: 510), s ott ezt írtam: „. . . a nyelvtan és a stilisztika szoros kapcsolatban van egymással, sok a közös területük, és nem igen lehet közöttük pontosan elválasztó határvonalat húzni. Hiszen tárgyuk azonos, a stilisztika is a nyelvet vizsgálja, ámbár más szempontból, mint a nyelvtan.”* (Nyr. 89: 329.) Ez az írásjelezés helyes, kifogástalan. Bár az idézet nem teljes mondatból kezdődik, több mondatos volta és értelmi önállósága folytán a záró írásjelet az idézőjelen belülről tartozónak kell tekintenünk.

2. *„Egy irtózató embertelen öllet az egész tragédia”, írja róla egy későbbi — beajánló — előszóban Rákosi Jenő; . . . de ilyen szavakat ejt róla: „eleitől végig kezdő, majdnem dilettáns író dolgozik előttünk . . . mondhatni titáni erővel*

birkózik a lehetetlenségekkel, amelyeknek varázsa behálózta. Hihetetlenül kemény, nehézkes, esellen a nyelve is: az ő számára Csokonay, Kisfaludy, Vörösmarty nem énekelt... Azt kell hinnem, nem volt írói tehetség oly értelemben, hogy az írás művészet". (Illyés Gyula: Másokért egyedül. Bp., 1963. 7—8) | Wunder professzor meglehetősen lesújtó véleménnyel van a kukoricáról, mely szerinte különösen a 3- és 4-nyaras pontyokat nagyon felhizlalja: „...nem mindenkinek az ízlésével találkozik a túl zsíros hal fogyasztása. Ha azonban a zsíros pontyot sok borssal és paprikával készítik el... úgy nagyon jóízű lehet az ebéd”. (Halászat 11 [1965]: 141) | Ez nézetem szerint kevésbé pontos megoldás. A pontot, ha az idézetbeli szöveg eredetijében is pont van, jobb lett volna az idézőjelen belül elhelyezni.

II. Ha az idézet szorosan beletartozik az idéző mondatba, mondattanilag egybeépült vele, akkor az idézet végén álló mondatzáró pontot nem tesszük ki, az idéző mondatot ellenben mindig lezárjuk a megfelelő írásjellel, mégpedig az idézőjelen kívül. Megszorítás: Ha az idézet kérdő, felkiáltó, felszólító vagy óhajtó értelmű, akkor kérdő- vagy felkiáltójelét ki kell tenni az idézőjelen belül. Olyan esetekben azonban, amikor az idéző mondat ugyancsak kérdőjelet, illetőleg ugyancsak felkiáltójelet kíván, az írásjelhalmozás elkerülése végett tanácsosabb elhagyni az idézet azonos írásjelét, ha ezzel nem okozhatunk félreértést. A megszorításban említett típusokkal, mivel ritkán fordulnak elő, csak a többi között, egy-egy példa erejéig foglalkozom. Egyébként e tanácsokat ismét a jelenlegi írásgyakorlatot tükröző feldacsoportokkal szemléltetem.

A) Az idézet nagybetűvel kezdődő, de az idéző mondatnál szorosan összenőő rész.

1. Csak amikor *II. professzor fülébe is eljutott betegségem híre, s a telefonban meghallottam ismerős hangját*: „Nem is vagy te olyan nagy beteg, mint hiszed, az ilyen emberek, mint te, nem hajlamosak az arterioszklerózisra — hipertónia esszenciálisod van”, akkor láttam be, hogy... (Németh László: A kísérletező ember. Bp., 1963. 434) | Riedl Frigyes — pedig bizonyára neki is voltak e megfigyelésben elődei — már a múlt század végén megrója az olyan mondatokat, mint „Szerző nincs tisztában feladatával”; „Bíráló jól tudja, hogy a kitűzött feladat nehéz”; s rámutat arra is, hogy ezek a névelőitlen formák német hatásra keletkeztek nálunk (Magyar Nyelvőr 1897. 99). (Műszaki nyelvőr. Bp., 1964. 137) | Ezekben a mondatokban az imént leírtak értelmében kifogástalan az írásjelek elhelyezése.

2. Lépten-nyomon találkozhatott a szőlész az ősi, hegyaljai fajta: a Balafánt pirosbarna vesszőivel, a lisztesfehér hamvas bogyóival, meg még sok más „szőlőknek nemei”-vel, amelyek Szürmay szerint „Tsak a szegényebb emberek szőlőiben a” bővebb szüret kedvéért terjesztetnek.” (Tamaskó Ödön: Zempléni hegység. Bp., 1958. 28.) Ez a megoldás nem szerencsés, s nehezen is egyeztethető össze a helyesírási szabályzat 388. pontjának iránymutatásával. Helyesebb lett volna a mondatzáró pontot az idézőjelen kívülre tenni, hogy ily módon az idéző mondatot is lezárhassuk. Más kérdés viszont, hogy az idézett helyesírási

szabálypontnak a megfogalmazása sem szerencsés, mivel azt sugallja, hogy ha a szó szerinti idézet szorosan összefonódik az idéző mondattal, akkor az idézet első szavát minden esetben kisbetűvel kezdjük; akkor is, ha az a valóságban mondatkezdő, nagybetűs. Ez utóbbi eljárás nézetem szerint megengedhetetlen, mert meghamisítja az idézetet. Azt nem érzem meghamisításnak, ha az idézet végén álló írásjelet — a kérdőjel és a felkiáltójel kivételével — elhagyjuk ezekben, tehát a II. szakaszban tárgyalt típusokban, mert az idéző személy s később az olvasó szempontjából ennek az írásjelnek nincs különösebb funkciója. Az olvasó legfőljebb bizonytalanságban marad afelől, hogy az idézet teljes mondat volt-e vagy csupán részlet. Az idézet mondatkezdő nagybetűjének kisbetűre cserélésével azonban a józan észre támaszkodó olvasót nem egyszerűen bizonytalanságban hagyjuk, hanem önkéntelenül is megtévesztjük az idézetnek mondatkezdő vagy nem mondatkezdő jellege tekintetében. Sajnos, az említett szabályzati pont — alighanem a megfogalmazás túlságos rövidege következtében — lehetőséget enged az efféle meghamisításra, megtévesztésre.

B) Az idézet kisbetűvel kezdődő s az idéző mondattal szorosan összefonódó rész.

1. *Az, hogy lány, inkább azon látszott meg, hogy a legtermészetesebb ellenérv: „azért csak ne hamarkodd el, neked semmi közöd ahhoz”, nem jött a szájára* (Kortárs 9 [1965]: 35) | *Csak április vége felé mondhatták ki egy este, hogy „na, ez lesz a jó”.* (Mesterházi Lajos: Magnéziumláng. Bp., 1965. 337) | *GOMBOCZ ZOLTÁN régi török jövevényszavaink első kritikai szemléje alkalmával (MNy. III, 67) kinyilvánított véleménye szerint „szinte kétségtelennek tarthatjuk, hogy a magyar b i l i n c s . . . török eredetű”.* (MNy. 61: 281) | *A memorandumból kiderült, hogy az amerikai kormány hajlandó „mindent megtenni a békéért, kivéve azt, hogy abbahagyja a háborút”.* (Népszabadság 24 [1966]: 3. sz. 2) | Az idézőjel és a mondatzáró írásjel elhelyezése mindezekben pontos, szabályos. Legfeljebb azt jegyezhetem meg, hogy az első két példában az idézet kisbetűs kezdete már alighanem az imént említett szabályzati pont hatása. Értelme szerint a szóban forgó két idézet ugyanolyan típusú, mint a II./1. csoportban szemléltetett társaik.

2. *A beszámoló elmondja, hogy a Technika Házában „barátságos, korszerű előadóterem és kényelmes fotelekkel is berendezett klubhelyiségek állnak a látogatók rendelkezésére, a falakat szép térképek díszítik.”* (Magyar Grafika 7 [1963]: 137) | *Nagyon konstruktív programot körvonalaz: a parlament szószerűről a nemzetet akarja nevelni, mint a hajdani negyvennyolcas ellenzék, „ami azért fontos, hogy ha egyszer megint oly történelmi pillanat áll elő, hogy a jogos elkeseredések hatalmi tényezőkké lesznek, legyen a nemzetnek egy céltudatosan, program szerint megszervezett rétege, amely ne engedje, hogy a kedvező történelmi alkalom megint elkallódjék.”* (Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1964. 387) | *A Somogy megyei Szulokon is, ahol a leghíresebb barna, szivarborító levél termett, a helybeliek — a Magyar Gazda 1845 híradása szerint — „az erdőkön is minden gulya-állást, a nyári aklok körüli irtásokat . . . mind dohány termesztésre veszik.”* (Takács Lajos: Dohánytermesztés Magyarországon. Bp., 1964. 219) | *Ez a vissza-, illetve előrekötés éppúgy figyelmeztet a szentimentalizmus irodalom- és stílus-történeti helyére, miként „az a jelenség, melyet pl. Kölcsey tulajdonít Ányos Pálnak . . . eleve figyelmeztet a szentimentális költészet előkészítő fontosságára.”* (ITK. 69 [1965]: 674) | *Ez a korszak, „ha egyelőre külön-külön is — sokkal*

pontosabb módszert dolgozott ki, mint amelyet az első használt.” (Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp., 1965. 7) | Szőke Sándor ezt a feladatát, amint dr. Siklóssy László a Horthy rendszer alatt megjelent könyvében megállapítja, „nagy szakértelemmel látta el.” (Gyorsírók Lapja 15 [1965]: 68) | A felszabadulás 5. évfordulóját ezzel is ünnepelni akarták, s ezért a pályázókat arra kérték, hogy „különös figyelemmel forduljanak a szocializmus építésének problémái felé, szolgálják írásaikkal a béke védelmének ügyét, az ifjúsági egység megteremtését.” (Új Írás 5 [1965]: 12. sz. 14) | Múlt nyáron aztán András, a csapat vezetője is rákezdte a bányában, hogy „ne járj üres kézzel!” (Mesterházi Lajos: Magnéziumláng. Bp., 1965. 266) | Szándékosan idéztem a megszokottnál több példát — gyűjtött anyagomnak így is csak kisebbik részét —, hogy ezáltal is éreztessen, mennyire gyakori a legszínvonalasabb művekben, folyóiratokban is ez a fajta hibás írásjelezés. Pedig hogy hibás, az kétségtelen. Szöges ellentétben áll a szabályzat 388. pontjának iránymutatásával. Csupán a legutóbbi példában jogos a záró idézőjel előtti írásjel kitevése — tekintve, hogy felkiáltójelről van szó —, itt viszont a II. tanácsunkhoz fűzött megbeszélés értelmében még pont kívánczik az idézőjel után. Ez filológiai pontoskodásnak látszik, de teljesen logikus.

C) Az idézet teljes mondatból kezdődő s több mondatból álló, de az idéző mondatból szorosan összefonódó rész.

1. Máskor egy versinai asszony panaszkodik el neki szomorú sorsát egy szán-
úton, majd „Nemsókára az asszony dúdolgatni kezdett magában valami bú-
skomor vogul éneket. Először halkán dúdolgatta, majd hangosabban. [Két mondatot
elhagyok. G. L.] Saját magának énekelt, és miután elhallgatott, még sokáig ült
gondolataiba merülve” (52—3). (NyK. 67: 158.) Ezt jó megoldásnak, sőt az
adott esetben egyedüli helyes megoldásnak érzem. Ebben a típusban azonban
átmenetekkel is elég gyakran kell számolnunk. A szerzők ugyanis, ha több
mondatra terjedő szövegrészt idéznek, általában igyekeznek elkerülni e több
mondatnyi idézetnek az idéző mondatból való egybeépülését, s kettősponttal
még olyankor is mintegy lezárják az idéző mondatot, amikor értelem szerűen
ez a lezárás nem teljesen indokolt. Egy példa: HORVÁTH MÁRIA szerint: „Végül
az egyezések alapján felvelődik, kirajzolódik egy szándékos »egyeztetés«,
azaz hamisítás lehetősége is. A nagyszámú szó- és szókapcsolat-azonosságok valóban
nehéz a pusztá vélellem művének tekinteni” (i. h. 190). (MNy. 61: 62.) Az efféle
esetek félig-meddig átvezetnek bennünket az I. C) 2. csoport példáihoz, de
mégsem egészen oda. Nézetem szerint ilyenkor a végső mondatzáró írásjel
az idézőjelen belül vagy kívül egyaránt állhat, de egészben véve tanácsos ezt
a felemás szerkesztésmódot elkerülni.

2. Mert mosolyogva bólogatott nekem, hogy: „Elküldi hozzám? Jó! Majd
egyszer! . . .” (Tersánszky J. Jenő: Nagy árnyakról bizalmasan. Bp., 1962. 59) |
Mint megállapítja: „Franz Kafka a XX. század egyik legnagyobb lírikusa, aki)
Thomas Mann-nal szembeállítani csak azért lehet — de azért kell is —, mert ez
a líra a realista regény roncsain emelkedik magasba . . . A lírikus a kifejezés
érzelmi mélységéért az ábrázolás teljességének feladásával fizet. Kafka világa is
törődék világ, a radikális rossz világa, melyben élni nemcsak nem érdemes, de
— végső fokon — nem is lehetséges.” (Filológiai Közlöny 11 [1965]: 229) | E két
példa ugyanolyan típusú, mint a legutóbbi, azzal a különbséggel, hogy a végső
mondatzáró írásjel itt az idézőjelen belülre került. Tanácsom is ugyanaz, mint
az imént. Tiszta, az átmenet nyomait nem viselő példát, tehát olyat, amelyik-

ben az idéző mondat minden kettőspont nélkül, szorosan összefonódik a több teljes mondatból álló idézettel, s a végső mondatzáró írásjel az idézőjelen belül van, nem találtam. Az ilyeneket — mert azért nyilván van jó néhány — pontatlannak kell minősíteniünk.

D) Az idézet több mondatból álló, de kisbetűvel kezdődő s az idéző mondatnál szorosan összefonódó rész.

1. *Mint GOMBOCZ írja, nem „minden esetben tudunk rámutatni arra a mondattani vagy társadalmi okra, amely a képzettársulások egy irányba terelésével a tapadást előidézi.* [Két mondatot elhagyok. G. L.] *A hirhédik ige régen jó értelemben is járta [...]. Hirhédik még a XIX. sz. elején a Tzs. 1838 szerint is a. m. hiresedik, s Vörösmarty 1841-ben így szólíthatta Liszt Ferencet: Hirhédett zenésze a világnak [...]. Ma hirhédtt csak 'berüchtigt' s nem 'berühmt' ” (Jelt. 107). (MNY. 61: 222) | SIKABONYI ANTAL a költőről írt tanulmányában többek között azt a megállapítást teszi, hogy Komjáthy Jenő „dolgozott a Magyar Nyelvőrbe is, SZARVAS GÁBOR hívta meg szép levélben munkatársul. És ő különösen büszke volt erre” (Komjáthy Jenő. Irodalmi tanulmány. Budapest, 1909. 51) (MNY. 61: 234) | Kifogástalan megoldás. Az idéző mondatot a több mondatnyi idézet, sőt az azt követő forrásjelzés után zárják le a szerzők.*

2. *Nem hiába tűzte ki feladatául a kritikát kezdettől fogva, mert „a kritika a közélet higiéniája. A kritika a szellemi élet okszigénje. Aki elnyomja a kritikát: minden közéleti bacilust rászabadít a nemzetre. Aki fél a kritikától, voltaképpen attól fél: meglátja saját arcát.”* (Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp., 1964. 510) | *S itt részben igazat kell adnunk Kanyar Józsefnek, aki szerint „a földtelen zsellérek sorsával nem sokat törődött az uradalmas megye. Hagyták, hogy a somogyi magyarok ezrei szétzúlljenek fehér rabszolgaként az amerikai bányák pusztító levegőjében.”* (A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Bp. 1965. 2: 352) | *Itt azt tudjuk meg, hogy „a tehetséges fiatal munkáslány munkáját az egész műhely segíti. Klesitz Jenő csoportvezető az esztergagép egyik alkatrészéről magyaráz.”* (Új Írás 5 [1965]: 12. sz. 14) | E példákban nem megfelelő a záró idézője és a végső mondatzáró írásjel sorrendje. Ezzel az eljárással saját idézőmondatukat nem zárták le a szerzők.

III. Most pedig még legalább néhány szót a tudományos adatközlés sajátos idézőjel- és ezzel kapcsolatos írásjel-használati kérdéseiről! Minden filológus jól tudja, hogy az adatközlés során, közelebbről az olyan esetekben, amikor egyetlen idéző mondatához több, nemegyszer jó néhány tucat idézet tartozik, s ezek az idézetek is mindig azonos típusúak, az idézetek egymástól való elválasztása, valamint a végső mondatzáró írásjelnek a kitétele nem kis gondot okoz. A magam részéről a következő eljárást érzem a legcélszerűbbnek, a legmegfelelőbbnek.

Ha az elől álló idéző mondatához több idézet kapcsolódik — ez leginkább tudományos adatközlésekben fordul elő —, az idézeteket általában pontosvesszővel, ha pedig a tagolást valamilyen okból feltűnőbbé akarjuk tenni, függőleges vonalkával választjuk el egymástól. Az egyes idézetek mondatzáró írásjelét mindig kitesszük az idézőjelen belül, a nem mondatzárókat (pl. vesszőt, pontosvesszőt) ellenben csak akkor, ha kitételüket valamilyen sajátos szempontból lényegesnek ítéljük. Ha az

idéző mondatunkhoz kapcsolódó idézetek közül a legutolsó többé-kevésbé önálló s ponttal végződő rész, e pont, majd a záró idézőjel után nem teszünk még egy pontot, hiszen idéző mondatunk a fentebb elmondottak értelmében már enélkül is lezártnak tekinthető. Ha ellenben a legutolsó idézet nem ponttal, hanem bármilyen egyéb mondatzáró vagy nem mondatzáró írásjellel végződik, az idézetek sorát a legutolsó idézőjelen kívül ponttal zárjuk.

Végezetül egy-két magyarázó megjegyzést fűzök a legutóbbi tanácsokhoz. A függőleges vonalka nem „hivatalos” írásjel, de tagolásra kiválóan alkalmas, s ezért ebben a szerepében bátran azonos értékűnek vehetjük a pontosvesszővel. (Hasonlóképpen Benkő: MNy. 55: 568.) — A szakirodalomban nem ritka az a megoldás sem, hogy a pontosvessző vagy a pálcika helyett a szerzők egyszerűen vesszővel választják el egymástól az idézeteket. Ezt nem tartom kielégítőnek, mégpedig azért, mert megköti a szerző kezét. Aki vesszővel választja el az idézeteket, az a legutolsó idézőjelen kívül kénytelen pontot tenni, mert a vesszők sorozata pont nélkül befejezetlenséget sugall. Ha ellenben a legutolsó idézet amúgy is ponttal végződik, akkor ilyen módon a leg hátul álló idézőjel elé is, után is pont kerülne. Ez semmiképpen sem szerencsés s nem is szabályos eljárás, ezért csak kivételesen alkalmazható. — Benkő Lorándnak a Magyar Nyelv munkatársai számára kidolgozott s egyébként sok szerkesztőség számára példamutató technikai utasításai között azt olvasuk, hogy „az eredeti forrásban szereplő minden írásjelet (pontot, vesszőt, pontosvesszőt, kettőspontot, kérdőjelet, felkiáltójelet stb.) is kitesszük az adat végére, tehát a záró idézőjel elé” (MNy. 55: 561). Ezt az álláspontot túl szigorúnak tartom. Ez az idézési mód nézetem szerint már túlmegy az általános érvénnyel megkívánható filológiai pontosságon. Ha az idéző személy sajátos szempontjai indokolják a vesszőnek, pontosvesszőnek stb. az idézet végére való kitevését, természetesen helyes ez az eljárás, ilyen sajátos szempontok híján azonban az idézet végén levő nem mondatzáró írásjel többet árt, mint használ. Alighanem ez a magyarázata annak, hogy ez az idézési mód a buzdítás ellenére sem terjedt el eléggé. — Azzal a tanáccsal szemben, hogy ha az adatközlés során legutolsóként idézett adat nem ponttal végződő rész, akkor saját mondatunkat az idézőjelen kívül még le kell zárni ponttal, ellenvélemények merülhetnek fel. Nem csoda, hisz az I. szakasz A/2. részében én magam is azt hangoztattam, hogy a záró idézőjelen belüli három pont nagyon jó szolgálatot tesz olyan esetekben, amikor az idézet viszonylag önálló, csak éppen nem ponttal végződő rész. Csakhogy a két típus semmiképpen sem hozható közös nevezőre. Egyrészt azért nem, mert a pontosvesszőkkel vagy más módon tagolt adatsor mégis egy fokkal jobban megkívánja a végső idézőjel utáni mondatzárást, mint az I. A/2. pontban említett típus. Másrészt pedig azért nem, mert az idézett adat — mint erre már utaltam — sohasem lehet megtévesztő. Az idézetbeli három pontról jelenlegi írásgyakorlatunkban külön magyarázó megjegyzés nélkül általában nem lehet tudni csalhatatlan biztonsággal, hogy az eredetiben is ott volt-e, vagy csupán mi tettük oda valamilyen kihagyás jelzésére (vö. AkH.¹⁰ 342. pont). Nos, ezt a bizonytalanságot az adatközlésben jobb elkerülni.

A filológiai munkában sok furcsasággal találkozik az ember. Számtalan olyan szövegrész vagy egész adatsorozat van, amelynek idézése a fenti kérdé-

sek tisztázása után is új meg új nehézségek elé állítja a kutatót, viszont minden elképzelhető egyedi esetre előzetes használati (értsd: idézési) utasítást adni természetesen lehetetlen. Szerencsére nem is kell. Ha a fontosabb irányvonalak megvannak, azok alapján már mindig lehet találni kielégítő megoldást. Hadd említsek erre egyetlen példát! E fejezetben többek között arról volt szó, hogy — nem saját szavaimat, hanem Benkő (MNy. 55: 561) hasonló értelmű tanácsát idézem — „Amennyiben az idézőjeles adat saját mondatunk (adatközlésünk) végére kerül, a ponttal végződő adat pontja saját szövegünket is zárja”. Igen ám, de mit tegyen a kutató, ha az idézett szöveg eredetijében található pont nyilvánvalóan nem a mai értelemben vett mondatzáró írásjel? Elhagyja az eredetiben meglevő pontot? Ilyen esetben ezt is teheti. De ha olvasóinak figyelmét külön fel akarja hívni efféle írásjel-használati érdekességekre, meg is hagyhatja. Ám ebben az esetben nem kell ragaszkodnia az imént idézett szabályhoz, s jogosan tehet még egy pontot a szöveg végére, a másodikat az idézőjelen kívülre. Befejezésül hadd szemléltesse ezt is legalább egy — éppen Benkőtől vett — példa: *Van még: SZD.²: „Pippány: lenne futó jár.”; DANK: „Pippány: cascula, die Schmarotzerpflanze.”; Tzs.: „Pippan, Pippány, l. Fűnyűg.”* (MNy. 57: 164.)

• Azt talán fölösleges is hozzátennem, hogy az idézőjelen kívüli pont nem az én idéző mondatomat zárja le — hisz az I. fejezetben kifejtett elvek szerint az a kettősponttal és az utána következő résszel kellően lezártnak tekinthető —, hanem az idézet szerzőjének idéző mondatát.

Grétsy László

Lengyelben, Olaszban, Japánban

Benkő László „Lengyelben jártam” című cikkével (Nyr. 89: 331—3) kapcsolatban néhány észrevételt szeretnék tenni. Lőrincze Lajos, mintegy szerkesztői megjegyzés helyett, azon frissiben kiegészítette ugyan a cikket, de ezt többek között azzal a kifejezett szándékkal tette, hogy másokat is hozzászólásra buzdítson. Éppen ezért nem is merítette ki a témát. Észrevételeim az alábbiakban foglalhatók össze:

1. Nem valószínű, hogy a szóban forgó nyelvi formát a rövidsége való nyugtalan törekvés sugallta. Hogy nem a rohanó atomkor szülötte, hanem sokkal régebbi, lassúbb koré, azt Lőrincze is kimutatta. Ami pedig az atomkorszak meggyorsult tempóját illeti, csupán annyit jegyeznek meg, hogy szálguldó úrhajós egyelőre igen kevés van, s az emberiség nagy része bizony most is régi járműveken döcög a földtekén. Ennek megfelelően beszédünk sem igen idomult még az atomkorszakhoz. Ezt csak azért említem itt meg, mert szerintem korai lenne a nyelvi rövidüléseket kelletlenül gyakrabban indokolni a meggyorsult életritmussal. A rövidülés lehet egyszerűen becézés (*Erzsébet — Erzsi*), avagy nyelvi játékoság (*repülőgépek — röpcsi, nyugalom — nyugi*). Az ilyen játékoság (a „homo ludens” egyik kedvenc szórakozása) jóval gyakoribb, mint gondolnánk. Igen sokszor éppen szónyújtásokban nyilvánul meg: *hölgy — hölgyemény; rendben — rendicsek*; „kérek még egy makkocskát” (*makkot, kártyában*); *hiba — hibuci* stb.

2. Viszont valószínű Benkő Lászlónak az a feltevése, hogy itt jelentéstopadással van dolgunk, illetve ez is közrejátszhatott a kérdéses használat

kialakulásában. Példáit a következőkkel gyarapítom: „Ezt csak *sárgában* tudom adni”; „ugyanaz *tökben*” (színben); „*jóban* vagyunk” (viszonyban); „együtt voltunk *jóban* és *rosszban*” (sorsban); „eladás *nagyban* és *kicsinyben*” (mennyeségben); stb. Némelyek azért érzik szokatlannak az *Olaszban*, *Lengyelben* alakot, mert indoklásuk szerint önkéntelenül is olyasmit képzelnek, hogy *egy olaszban*, *egy lengyelben* voltam. Részben ez is indokolja, hogy a kérdéses formák miért nem terjedtek el jobban az *o r s z á g o k* jelölésére: igen erősen érződött a 'nyelv', különösen pedig az 'ember' jelentésük. A *terület* jelölésére tehát alkalmasabbnak mutatkoztak az *-ország* vagy az *-ia* végződésű formák. Ezek elterjedése után az *-ország* utótag nélküli, de eredetileg országot jelentő szavak gyakran a 'nyelv' és az 'ember' jelölésére foglaltak le: *Francia* > *francia*, *Scythia* > *szittyia* stb., mint ahogy Zolnai Gyula nyomán Lőrincze is említi. Idetartozik az *orosz* is, amely a 'terület' jelentésű *Rusz*-ból ered (etimológiailag azonos a *Ruotsi*-val, Svédország finn elnevezésével). Zolnai ide sorolja a *holland* népnévet, amely eredetileg szintén területnév volt: *Holland*. Szerintem nem a „nyelvérzék” tiltotta tehát a *Csehben*, *Osztátrakban* stb. szólást, hanem a nemzeti területek ilyen típusú jelölésének megtorpanása. Ennek több oka lehetett: 1. Az *-ország*, az *-ia*, a *-hon*, a *-föld* (*Spanyolhonban*, *cseh földön*) térhódítása; 2. Nem táplálták különösebben a *Lengyel*, az *Olasz*, a *Japán* típust más hasonló országnevek. Úgy látszik, valamiért nem voltak elég „alkalmasak” erre. Például az országnév és a népnév hangzásban távol esett egymástól: *Ausztria* — *osztárok*; nem alakult ki szilárd nemzeti, nyelvi egység: *német* — *bajor*, *sváb*, *porosz* stb.; rosszul hangzott volna az ilyesmi: *Csehben* stb., ritkább volt az érintkezés: *Dánia*, *Norvégia* stb.

3. Négyféle jelentés állhat ilyenkor egymás mellett: 'ország (terület)', 'nemzet (nép)', 'nyelv (nyelvjárás)', 'ember'. Mind a négyet jelöli a *Japán* (*japán*), *Lengyel* (*lengyel*), *Olasz* (*olasz*). Másik típus (ma): *Svédország*, *svéd nép*, *svéd nyelv*, *svéd ember*. Harmadik típus: *Kína*, *kinai nép*, *nyelv*, *ember*. Ennek alcsete, ha az országnév nem esik egybe a nyelvvel: *Chile*, *chilei nép*, *spanyol nyelv*, *chilei ember*, *Egyiptom*, *egyiptomi nép*, *arab nyelv*, *egyiptomi ember*... Ugyanez a helyzet persze különösen a városállamok esetében: *Athén*, *athéni* (ember), *Spárta*, *spártai*, *Róma*, *római* (ókori), *Nápoly*, *nápolyi* (középkori), *Monaco*, *monacói* (újkori). A nyelv ilyenkor egy nagyobb egység nyelve: görög, latin, olasz stb. Ennek a típusnak is vannak változatai: *Karthágó* (ókori), *karthágói nép*, *ember*, *pun nyelv*, de lehet *pun ember* is (a *punok*); *Velence* (középkori), *velencei* vagy *velencés* (*velenceiek*, *velencések*, *velencés Péter*) stb. Ide tartozik *muszka* szavunk, amely *Moszkva* város nevéből ered, hasonlóképpen, mint az *orosz* népnév a *Rusz* országrévből. *Moszkva* akkoriban persze hatalmas kiterjedésű városállamféle volt. Így is mondták: *Moszkva-ország* (A példa Zolnai Gyulánál is szerepel). A városállamok idővel ugyanis területileg növekedtek, s fokozatosan egy-egy vidék, ország, sőt birodalom fővárosává váltak. Ez a megnövekedett terület továbbra is a főváros nevét viselte: *Athén*, *Róma*, *Velence*, *Moszkva* stb. A fővárosnak ez a nagy súlya a jelenben is megmaradt. Ma is gyakran olvashatunk ilyeneket: „*Lisszabon* hallgatásba burkolózik” (tkp. a portugál kormány). „*London* kedvezően ítéli meg a helyzetet” (az angol kormány).

4. Mint már említettem, bizonyára gátolta a *Lengyel*, *Olasz*, *Japán* típus terjedését a 'terület' és az 'ember' jelentés egybeesése, ami különösen a

ragos alakokban hathatott zavarólag. Az *Athén, Róma, Kína* típusnál ez nem okozott gondot, mert az ember megjelölés az *i* képzővel történt: *athéni, római, kínai*. Nem a „nyelvérzék” akadályozta tehát a *Lengyel, Olasz, Japán* típus terjedését, hanem sok más körülmény szólt ellene. Általában a régi nyelv-művelés egyik fő hibájának tartom a nyelvérzékre való hivatkozást olyan esetben, amikor voltaképpen csak arról van szó, hogy valamely nyelvi jelenség valamilyen oknál fogva nem érvényesül teljes egészében, minden lehetséges esetben. Rengeteg káros üldözésnek forrása volt ez a helytelen szemlélet. Ez okozta például igeneveink különféle használatának ártalmas üldözését. Pedig minden nyelvész tudja, hogy alig van olyan tendencia a nyelvben, amely maradéktalanul érvényesül. Ne hivatkozzunk tehát ilyenkor a nyelvérzékre, nyelvhelyességre. Csupán nyelvszokásról, nyelvhasználatról, egyes nyelvi jelenség vagy tendencia pillanatnyi, illetve ideiglenes határaitól lehet szó. Ez a határ folytonosan bővíthet vagy szűkülhet. Nemcsak terjeszkedést, „terpeszkedést” figyelhetünk meg a nyelvben, hanem stagnálást, visszafejlődést is.

5. Bármennyire furcsa is a *Lengyelben, Olaszban, Japánban* forma, főleg azért, mert erősen érződik benne az 'ember' (vagy 'nyelv') fogalma, tehát logikánk berzenkedik ellene, mégsem egyedülálló jelenség. A nyelvi kifejezések gyakran sértik meg a logikai szemléletet. Magyar: „*fejébe csapta a kalapot*” (nem *fejére* tette), finn: *hattu on päässä* 'a kalap a fejében van' (nem a *fején*). A finnugor nyelvekben, így a magyarban is, nem ritkák az olyan érdekes jelentéstapadások, amelyek valamilyen oknál fogva logikailag nem egészen „elfogadhatók”. Ilyenek például: „*öten indultak gerelyben, nyolcan súlyban és tizen diszkoszban*” (ti. *gerelyhajításban, súlylökésben, diszkoszvetésben*). A finnben is vannak hasonlók: *miehet ovat kalassa* 'a férfiak halászni vannak' (tkp. *halban* vannak), *mennään mansikkaan!* 'menjünk eprészni!' (tkp. menjünk az *eperbe*!). A *hal* szó a *halászás-t, halfogás-t, az eper az eprészés-t, eperszedés-t* helyettesíti. Az *ország* és a *nyelv* megjelölésére a finn hajszálra ugyanazt a szót használja: *Unkari* — *Magyar(ország)*, *unkari* — *magyar (nyelv)*, *Unkarissa* — *Magyarországon*, vagyis *Magyarban*. Ugyanígy: *Saksa*, *saksa* — *Német, német, Ranska, ranska* — *Francia, francia* stb.

6. Benkő László a nyelvi rövidség követelményén kívül a nyelvi pontosság követelményét is hangsúlyozza. Bizonyára nem szorosan a nyelvi pontosságra célzott, mert ez logikát feltételezne, amit pedig nem szabad keresni a nyelvben. Ne adjunk egyetlen kapaszkodót sem a nyelvben állandóan logikát kereső laikusoknak. Benkő László nyilván a megértés követelményére, a félreértés kizárására gondolt. De még ez esetben is túlzottan aggasztja a *Lengyel* szó használata. A cikkében felsorolt öt jelentésből ugyanis kettő már eleve elesik régiség, elavultság miatt. Ha nem így volna, akkor is könnyen segíthetne a *bunda* szó hozzátoldása. Továbbá a *beszédbeli szituáció*n kívül mindig vegyük figyelembe a *beszélgetési, társalgási szituációt* is. A beszélgető társak (lehetnek többen is) sokszor félszóból is megértik (az előzmények, a téma, a személyek ismerete stb. folytán), hogy mire céloz a beszélő. Ezzel szemben előfordul olyan szituáció is, hogy egy társaságban az a személy, aki nem ismeri az előzményeket, a témát, a szóban forgó személyeket, még akkor is keveset ért meg a társalgásból, ha a jelenlevők

egyébként teljesen érthetően beszélnek. Ha társalgás közben érkezünk és ezt halljuk: „Én az *olaszokat* jobban szeretem”, még nem tudhatjuk biztosan, miről beszélnek: orkán kabátokról-e, vagy autókról.

Érdekes, hogy Zolnai Gyulának annak idején éppen ellenkező „irányban” kellett érvelnie. Vitatkozó ellenfele a *Japán* országnévet fogadta el nyelvténynek (volt *Japánország* is), viszont a *japán* népvétet látta logikátlanak, s a *japáni* mellett kardoskodott (lásd: *Kína* — *kínai*), mondván, hogy *nép* *név* nem lehet az *ország* nevével.

7. A magyar köznyelvben a régi hagyomány ellenére sem terjedt el ez a szólásmód. Hogy mégsem tűnt el teljesen, sőt újabban ismét feléledt, azt néhány ösztönző körülménynek tulajdoníthatjuk. Megbízható adatok szerint egyes vidékeken (pl. Közép-Zemplénben) elég általános, mint Lőrincze is említi. Tehát ébren tartották a nyelvjárások. Benkő László azt írja, hogy a jelentéstapadás csak köznévi szerkezetekben szokott érvényesülni. Kissé elhamarkodott kijelentés, mert cáfolatként egy sereg példát lehet felsorolni: „Szombaton voltam a *Széchenyiben* vagy a *Lukácsban* (fürdőben), utána a *Gerbeaudban* (*Vörösmartyban*) megettem két *dobost* (*Dobost*), vasárnap délután a *Madáchban* egy jó darabot néztünk meg, este a *Gundelban* vacsoráztunk”.

Valamely kérdésre adott rövid válaszban csak a legszükségesebb nyelvi elem szerepel. Pl. *Megtanultad a leckét?* — *Meg. Milyen rétest akarsz?* — *Almásat*. Egyik ismerősömtől megkérdeztem: „Ti az idén melyik országban voltatok?” Habozás nélkül így válaszolt: „*Franciában* az IBUSZ-szal, jövőre meg *Svédbe* megyünk meghívásra”. A válaszban tehát elmaradt a kérdésben már szereplő és így odaérthető *ország* szó.

Egyébként a *Japán*, *Lengyel*, *Olasz* rövidített országnév mellett negyediknek a *Szovjet* is elég gyakori (lásd Benkő László „Szovjetből küldtek dísz-táviratot” i. h. 331). Itt is fölmerül az eredet kérdése. Nyilván előbb volt a *Szovjetunió*, ami a jelentéstapadás mellett bizonyít. Viszont más nyelvekben (angol, német, cseh stb.) a rövidebb forma az általános, és ez erősíthette magyarban is a rövidülést.

8. Jogosan gyanakodhatunk idegen hatásra is, de véleményem szerint csak mint konzerváló, illetve erősítő tényezőre. Lőrincze a *Stájer* esetében nem okolja meg eléggé a *német hatást*. Mai német nyelven ugyanis *Stájer-országot* (másképp: *Stiria*) *Steiermark*-nak nevezik, de lehetséges, hogy volt vagy van *Steier* alakja is. Mellesleg, Lőrincze nem foglal el határozott álláspontot az eredet kérdésében. Először azt írja, hogy ez nem is *Lengyelország* > *lengyel* (vagy *Lengyel*) típus, hanem a *Lengyel* országnév és a *lengyel* melléknév egybeesésének köznyelvi példája (334). Vagyis nem tartja valószínűnek a jelentéstapadást. Később úgy nyilatkozik, hogy Benkő Lászlónak nyilván igaza van, amikor a *Lengyelország* > *Lengyel* alakulást tapadásos eredetűnek véli (335). Szerintem alapos vizsgálat nélkül nehéz dönteni, mégis az utóbbi látszik valószínűbbnek, vagyis az, hogy a *Lengyel*, *Olasz* elnevezés az *-ország*, *-hon*, vagy *-föld* elhagyásával keletkezett.* Persze előmozdíthatta az ilyen elhagyást régebbi vagy újabb idegen példa is (*Rusz* stb.). Egyébként ezen az egyetlen megjegyzésen kívül Lőrincze minden megállapításával egyetért.

* Én is így hiszem, s azt is írtam. Amit Szepcsy Gyula félreért, az a *japán* melléknév és a *Japán* országnév egybeesésére vonatkozik. Itt ugyanis aligha gondolhatunk *Japánország* > *Japán* (*japán*) alakulásra, mint *Lengyelország* > *lengyel* esetében. I. I.

9. Azt hiszem, hogy Benkő Lászlónak utolsó bekezdésben összegezett negatív következtetéseit el kell vetnünk. A *Lengyelben, Olaszban* stb. nem új nyelvi alakulás. Semmilyen környezetben nem értelemzavaró (legalábbis nem jobban, mint bármely más szólás). A köznyelv bármely rétegében, sőt az irodalmi nyelvben is használható (rövidsége miatt az utóbbiban különösen). Alkalmazásával nem homályosodik el a szó jelentése, nem csökken a közlés pontossága. Nem bontja meg helyesírásunk rendszerét. Sem beszédben, sem írásos közlésben, semmilyen nyelvhasználatban nem kell kerülnünk. Szerintem inkább az elhamarkodott tilalmakat kell kerülnünk. Ne utánozzuk ebben elődeinket. Úgyis elég bajunk van a bizonytalanságot és zavart okozó alaptalan tilalomfákkal. Egyáltalában, felelős helyen (folyóiratban, könyvben, előadásban) senkinek sincs joga önkényesen új tilalomfákat felállítani, különösen nem ilyen kategorikus („kell”) formában. Egy ilyen tilalmat hosszas, gondos kutatásnak, széleskörű vitának kell megelőznie. Álláspontomat többek között a Benkő Lászlónak szóban forgó tanulmányában könnyelműen kimondott tilalom is megerősíti. Zsirai Miklós megszívlelendő mondásával fejezem be hozzászólásomat: „./ . törvényhozásra vállalkozott, holott csak törvényfejtés lett volna feladata” (Msn. 1: 28).

Szepes Gyula

A bakanyelv

A szegedi parasztság írója, Tömörkény István a nyelvi megfigyelés és ábrázolás mestere is volt. Móricz Zsigmond írta róla: „Így nem szeretle soha senki a szegény magyar élőszarát, mint ez a szelíd nézésű, rádermedő, gondolkodó pillantású ember, aki minden élősóra rezonált, s mind meg akarta és mind meg tudta írni.”

Tömörkény nevével nyelvészeti folyóiratainkban is találkozunk. A Nyelvtörkalauz, a Magyar Nyelv mutatója egybeszedte e két folyóiratunkban megjelent nyelvészeti írásait. A Magyar Tudományos Akadémia kézirat-tárában őrzött, több ezer szóból álló, 1900 táján gyűjtött tájszó-gyűjteményét, valamint az Akadémia kéziratként 1899-ben kiadott Címszó-jegyzékéhez írt pótlásait Bálint Sándor Szegedi Szóára hasznosította. Születése centenáriumán emlékezzünk a népnyelv gyűjtőjére és művészáre egyik elfelejtett, kötetben még meg nem jelent írásának közkinccsé tételével. Most, amikor különleges figyelemmel fordul nyelvtudományunk a különféle rétegnyelvek (például az ifjúság nyelve) felé, nem érdektelen föllevenítetni a századforduló katonai nyelvének jelenségeit, s módot adni az összetételre, vajon mi avult el, s mi él még ennek az életkorral és társadalmi viszonyokkal is élesen körülhatárolt közösségnek jellegzetes nyelvéből.

Péter László

Az újságokban olvasom, hogy Horn Pál francia író arról ír, hogy a német hadseregnek egészen külön, sajátos nyelvezete van, melyet csak a katonák értenek meg, s csak egymás között használják. Hogy *megyek lefotografáltatni magamat*, annyit jelent, mint kihallgatásra menni. Hogy egyik ezred neve a sárga vállrojtjairól *kanári ezred*. Meg mi egyéb.

Ha Horn a tulajdon nemzete hadserege iránt érdeklődött volna, ugyanezt bizonyára ott is megtalálta volna. Megvan az mindenütt, ahol nagyobb tömeg ember egyazon ügy köré csoportosul. Amiként a hivatalnok *főlkaniározza az aktát*, a kártyás *brennolja a kasszát*, s amint a tolvaj *gyerítázza a spédit* a *hipissel*, éppúgy megvan a különleges nyelv a seregekben. Nálunk is megvan. Abban a hitben voltam, hogy ez közismeretes. De most, mikor látom, hogy azt, amit egy francia ír a német hadsereg nyelvéről, érdemesnek találják magyarra fordítani, mégis csak érdemes lesz beszélni erről is. Mert csakugyan itt is megvan ez a nyelv, úgy lehet bővebben, mint másutt. A rendes idején túl önként tovább szolgáló altisztnek itt is van extra neve: *zupás*, a kabátja balkarjára rakott aranysegélyek pedig *villámhárítók*. Ennélfogva az olyan ember, *akibe nem üt bele a ménkü*, egészen értelmesen jelenti, hogy az illető az úgynevezett *weiterdienendék* közé tartozik. Ismeretes, hogy a tisztiszolga neve *kutyamosó*, a kato-

nai zenekar tagjai *csehök* (amint hogy azok is), a bakancs neve *kölökcsizma*, a vékony nyári zubbonyé pedig *örömlajbi*, amely az *armeeleibel*-ből származott, és hogy *címörkomédiás* a szobaparancsnok, átforgatva a *zimmerkommandant*-ból. Szóval megvan itt is a nyelv, amelynek vannak kevésbé ismeretes részletei.

Például, ha az *gyütt ki parancsba*, hogy holnap a *Fánival* *lössz rukkolás*, akkor bizonyos, hogy olyan ember fogja a regimentet vizitálni, akinek *fű nyől a fején*. A *Fáni* itt a zászló, a *Regimentsfahne*, az az ember pedig, akinek a fején fű nő, a generális, a szolgálatban viselt tollbokrétás kalapjuk után.

Gyakran hallottam emlegetni, mikor Bécsben lévén az ezred, sokszor ránk osztották a *tűzkészzenléti szolgálatot* a Burg részére. Olyankor mindig fölvert bennünket éjjel a tábornok, aki akkor *tartotta a napot*. Mikor belépett a kaszárnyakapun, s tiszteletére az őrség riadó szóval fegyverbe állt, azonnal kezdte magára kapkodni a *bornyút* a baka, mert itt van már az az ember, akinek *fű nő a fején*.

A tábornokoknak általában több neve van. Az is tábornokot jelent a bakanyelvben, aki *nemsokára honvéd lössz*. Ez még abból az időből való mondás, amikor a honvédbaka piros nadrágot viselt. A tábornok nadrágján is van két széles piros stráf, mely egyébként *lámpásnak* is neveztetik a *lampass* után. Szóval hát a tábornok nadrágjam ár pirosodni kezd, s mire tökéletesen bepirosodik, akkorra kész honvéd lesz a tábornokból, akit tábornok néven a közös seregbeli baka nem igen említ. Ha vezérőrnagy, akkor *generális úr*, ha altábornagy, akkor *szájne ekcelenc*, míg a hadtestparancsnok *korckomédiás* (Corps-commandant).

Ami a honvéd pirosnadrágokat illeti, akkor még abban jártak, s ezen a réven *paradicsomos üveg* volt a nevük. Hogy melyik féldandárba tartozott, az meg ismét attól függött, hogy *hányadikán sült*? A honvédsapkán rajta van az illető ezred, akkoriban féldandár száma, mint a franciáknál a kabátgalléron. A közös baka mit sem tudott a francia kabátgallérról, de azt tudta, hogy az ő kenyerei, amiket ötnaponként kap, meg vannak számozva. A sütés napja van beléjük égetve, hogy így a pék ne adhasson igen ócska kenyeret, s hogy a kenyeret a manipuláns igazságosan oszthassa el az emberek között: nehogy egy mind régít kapjon, s a másik mind friss tegnapi sütetűt. Ebből a kenyérszámozásból támadt a *hányadikán sült* kifejezés, amelyért különben a honvédek sem maradtak adósok, és nem egy bajonét lett ezen a nyomon véres. Többek közt a közös baka díszkabátja ujjára varrt fehér posztólapot, amely még a hétéves háborúból maradt kitüntetés a magyar ezredek részére, úgy értelmezték, hogy az azért van ott, mert a közös *kajzerlikk* még gyerek, s a kabátujjával törülgeti az orrát. Hát ettől védi a fehér posztó.

Az ilyesmi igen bántotta a közös harcost. Hogyne, mikor az ő neve, mikor már a harmadik évét szolgálja: *vén szentség*. Ezen felül *vén csont*, *öreg család*, *hős atya* és *dicső atya*. Aki a második évét szolgálja, az *fiatal katona*. Aki az első évét szolgálja, az ő előtte nem megy számításba. Az csak *suba*, *reguta*, *ribanc*. Továbbá a *buszmája* (a tudatlanja) *tanyai*, s mind az egész összevéve *piros csizmával fogott, erdőből szalajtott vadállat*.

A borjú tudvalevőleg *bornyú*, mert hiszen annak a bőréből készült. A bornyúnak van *körme*, aminél fogva elől a derékszíjba akasztják, s *lába*, amely a hónaljkapcsokhoz szolgál. Ha a *bornyú mögnyalta a gazdája hátát*, az erős nyári marsot jelentett, mikor a baka háta megizzadt a bornyú terhe alatt.

A század apja a kapitány, anyja a manipuláns őrmester. Az utóbbinak a görbe kardja *szentjánoskenyér-bél*, a kard hőrtokja pedig *szentjánoskenyér-haj*. Ez a kard a *kinyérosztogató kard*, mert a baka szerint a manipuláns csak akkor húzza ki, ha kenyérosztáskor a prófuntokat dirigálja vele. Hasonló sors éri a katonaeorvos kardját is, mert akcióba az is csak akkor kerül, ha hiba történik az *alsóbalsóbelső* és *felsőkülsőjobbso*-ban. Valami régi törvény szerint a kaszárnyaszobák ablakán mindig nyitva kell lenni baloldalon az alsó, belső táblának, míg fent a külső jobbnak, még télen is. Persze hogy nincsen nyitva, s ha ezéért az ezredorvos megharagszik, kihúzza a kardját, és beüti a felső ablakot.

Aki mindig nevet, az *fakutya*. Aki hallgatag és szakállat ereszt: *vén szőr-móc*. Az *asszony* a fegyver; *káposztavágó* az utászkar; *duda* a kürt; aki levelet ír, az *rajzol*. A *napot dlvőnni*: a szolgálatot átvenni; ugyanazt folytatni: *a napot tartani* (den Tag halten), *a napot letenni*: átadni a szolgálatot. A *napos-generális* = General vom Tage. Az őrzető neve *gyűszög*, máskor *ötödös úr*. Ez utóbbi matematikai számítás eredménye. Ha a kétesillagos káplár neve magyarul *tizedes*, akkor az egycsillagos gyűszög neve *ötödös*. Ez egészen tiszta munka. Továbbá a huszár: *kocsis*; az egészségügyi katona: *dögész*; a kadét pedig *csirke*.

Akinek tompa az orra, az *eksztrabakancssarkórú*, mert csakugyan az extra-bakancsnak lapos sarkot csinálnak. Akinek magos, fehér és sima a homloka, az *dobbúrhomlokú*. A kapitány lova *zabhambár*, azon sok zab révén, amit elfogyaszt. A pénzfizetés napja *Jézus neve napja*, valamint olyan nap, amelyet *ki lehet már mondani*. Minden öt napban van pénzfizetés, a tizediki pénzfizetést nyolcadikán már ki lehet mondani ezzel a szóval: *holnapután*. Ha azonban tizenegyedikén lesz a pénzfizetés, az a nyolcadikától oly messze van, hogy még *nem lehet kimondani*. A pipa neve *kanál*, ellenben a *hapták*, *de a pipa marad* azt jelenti, hogy nem kell komolyan venni a vezényszót, szívhatja továbbra is mindenki a *kanalát*. *Buksza* a pénzestárca, *frájtársarzi* a nadrágzsinór (az őrzető csákóján rangját ugyanolyan fekete-sárga zsinór jelzi, mint amilyent a nadrág oldalára varrnak), ha pedig valaki a *csillag után kapkod*, ez a stréberkedést jelenti.

Aki be van csukva, az mindig és tisztán csak azért van becsukva, mert *nem akarta röggel möginni a kávét*. Aki várfogságot ült, az *vót már brigádba*, ugyancsak ez az úr az, aki már *tollat is fosztott*. (Tollat szoktak velük fosztatni az aradi várban.) *Konstatált embör* az az altiszt, aki háromszor egymásután ugyanazon fegyelmi vétségbe esett. Erről írást szoktak csinálni katonáék, hogy ha az ember negyedszer is abba a vétekbe esik, rangját vessze. Ez írás neve Warnungs-Constitut, és e régi, avult formalitásból származott a *konstatált embör* neve. Rossz ember a megszállott területeken a *transzporttal gyűtt embör*, ami azt jelenti, hogy nem a rendes úton jött be (mint újonc) a csapathoz, hanem a rosszasa miatt büntetésből helyezték át, s transzport útján jutott oda, ahol szigorúbbak a törvények, és keményebb a fegyelem. Nem tudom, most divatos-e még ez a szokás; a mi időnkben egészen szokásos volt. Novibazárban egyszer a kapitányom írásosan tette panasszá, hogy nagyon sok szedett-vedett, megbízhatatlan embert küldöznek neki.

Ugyanott *utakdnnya gyűtt Magyarországbul* annyit jelentett, hogy az illető kitört egy barakablakot, amit a maga pénzén kellett megcsináltatnia. *Vízityúk* volt a neve a Lim folyón ladikszolgálatot teljesítő katonáknak. — Ugyanott a bakának nem volt előnyös, ha kenyéradagját természetben kapta ki, jobban járt, ha relutumban kapta. Akinek mégis pénz helyett kenyeret

osztottak, azt így gúnyolták: *mögggyült anyád Magyarországbul, hozott kalácsot*. A pálinka neve *nyakolaj* volt, a müezziné *török harang*, a hazulról küldött bármiféle elemózsia neve: *magyarországi*. Később, már itthon is, ez maradt a neve. Aki nagyon vágyott haza, azt éjszaka *útnak eresztették*. A *gavalléa* (ágyvas: cavalets) kapcsait csendben kikapcsolták, s az alvó legény alatt, mihelyest egyet fordult, darabjaira esett szét az ágy.

Horn említi, hogy a tiszteknek is külön neveket ad a német hadsereg legénysége. A mienk sem különb. Egy főhadnagyot a kis ajkai miatt *gyűszűszájúnak* neveztek. Egy másiknak az volt a neve, hogy *a Géza*, míg egy másikat csak *Jancsi* néven tituláltak. Udvarnok Viktor akkori kapitányunknak, ma a 71-ik ezred parancsnokának, *öreg* volt a neve, de annyira bele volt szokva a *vendég* (önmagát nevezi így a baka) a becézésbe, hogy füle hallatára is mondták. A legjellemzőbb titulusa Kónya Sándor akkori őrnagyunknak, jelenleg nagyváradi tábornoknak volt, akit *apánk, édesapánk* neveken tiszteltek. A rendkívül humánus és szeretetteljes férfiúhoz csakugyan úgy ragaszkodott a vendég, mintha csakugyan az édesapja lett volna. Ugyanazon időben parancsnok volt az ezrednél Haleczky lovag, későbbi altábornagy, akinek *hatszömmű* volt a neve, azon a réven, hogy rövidlátósága miatt néha két pápaszemet is föltett az orra nyergére. Boszniában, akár csak régente Schlicknek: Appel lovassági tábornok neve: *jélszemű*. Általán pedig a koros és rendezes tábornok neve: *borzasztó dicső vénség*. Továbbá *a sárga sarkantyús embőr* is tábornokot jelent. *Gyurka bácsi* volt a neve Bécsben mádi Kovács György altábornagy, akkori hadosztályparancsnokunknak.

Egy ételnek, amely babból, tésztából s burgonyából áll, a neve *patáté*, a burgonya és tészta összefőzve *gránátmars* (Grenadiermarsch), a kásadara-leves *ezörleves*.

Végezetül pedig *lűni* annyit jelent, mint bort inni („lűni a kantinban”), *fogni* pedig lopni. *Elfogta*, annyi, mint ellopta. Mint látni való e kevés példából, a magyar bakának is megvan a külön nyelve, csakúgy, mint a másíknak.

Pesti Hírlap, 1900. júl. 19.

Tömörkény István

Az idézés formái Németh László Irgalom című regényében

1. A legrégibb időktől kezdve általános írói gyakorlat, hogy az epikai művek szerzői az események megelevenítése, a cselekmény bonyolítása és a közvetlen jellemzés érdekében szereplőiket megszólaltatják, szavaikat szó szerint idézik. Az ókori eposzok éppúgy, mint a mai regények és novellák számtalan példát mutatnak erre a nyelvi jelenségre. Az író látásmódjára, megjelenítő erejére, ábrázolásának realitására és szókincsének gazdagságára vonatkozó megállapításokat szűrhetünk le abból, hogy az idézet milyen formáit használja, főként pedig abból, hogy az idéző mondatokban a szóbeli megnyilatkozást milyen szavakkal fejezi ki, vagyis milyen állítmányokat szerepeltet. A történelmi fejlődés folyamán és a különböző írói egyéniségeknek megfelelően e téren is bizonyos változásokat figyelhetünk meg. Elsődleges feladatunktól messze vezetne, ha ennek igazolására túl nagy teret szentelnénk, mégis a probléma érzékeltetésére a teljesség igénye nélkül lássunk néhány példát.

Az Iliászban és az Odisszeában leggyakrabban a *szólt* ige vezeti be vagy zárja az idézeteket, pl. „Válaszul őhozzá így szólt a király, Agamemnón: »Isteni hős Akhilleusz, ha derék vagy is, így ne ravaszkodj!« . . .” (Iliász I. é. 131—2. sor); „. . . »Am így is sokezer baj után, megvívom a versenyt: mert a szavad szívembe harap, buzdítasz a harcra.« Szólt, s köpenyét le se vetve fölugrott. . .” (Odisszea VIII. é. 184—6. sor.) Emellett egészen ritkaság számba megy egyéb szóbeli megnyilatkozást kifejező igék (*felelt, beszélt, esengett, könyörgött* stb.) és szerkezetek (*a szót így kezdte, ekképp mondotta a szót, így kelt szóra* stb.) állítmányként szerepeltetése az idéző mondatokban.

A Szigeti Veszedelemben az idézetek szerkezetét és az idéző mondatok állítmányát illetően is valamivel változatosabb a kép: a *szól* és *beszél* mellett idéző mondatok állítmányaként itt már gyakrabban szerepelnek a *mond, könyörög, kiált*-féle mondstát jelentő igék.

Petőfi János vitézében a már említetteken kívül megjelenik a *kifakad, bög, parancsol*, illetve a szereplő gondolatainak idézésére a *gondol, gondolkodik, elmélkedik* igék sora. Feltűnik az is, hogy a mondstát jelentő egyszerű igei állítmányokat gyakrabban helyettesítik az alábbi szerkezetek: „követték ezek a szók a gondolatot”, „ily módon riaszt fel szerelem álmából”, „az elmondottakhoz e szavakat tette”, „ezt a feleletet adta”, „így döltek a szavak”, „ily szót csalt nyelvére”, „mondott ilyen megköszönést”, „ilyen szókat váltott”, „ilyen szóra nyitá száját”, „ily szavakkal törte meg a csendet”, „engesztelte ily szavakkal”, „így folytatta a beszédet” stb.

Arany Toldijában a János vitézhez képest aránylag kevesebb az idézetek száma. Az előforduló idéző mondatbeli állítmányokra viszont a változatok gazdagsága jellemző. Az idézetek gyakran megelőzik az idéző mondatokat. A mondstát jelentő igéknek a helyzethez és a beszélő lelkiállapotához legjobban illő, azt legjobban kifejező szinonimái szerepelnek állítmányként. Az önérzetében megsértett Miklós hangulatát például nemcsak a következő idézet, hanem a hozzá kapcsolódó idéző mondat is nagyszerűen érzékelteti: „Hm, paraszt én!” *emígy füstölög magában* (I. é.). A gögös, durva lelkű György visszataszító, sértő viselkedését az idéző mondatok teszik igazán hitelessé: „Szénát hord szegényke künn a béresekkal, | Hivatom — ”*de György úr ezt rikoltja*: »nem kell.«” (II. é.). Az édesanya ellen fordított kegyetlenül gúnyos szavak („Ugy anyám kecsgeszt ölbéli ebedet, | Ójjad fuvó szélről drága gyermekedet” (II. é.) értelmét aránylag könnyen felfoghatja bárki, de a bevezető idéző mondat (. . . *de György korholja durván*) a beszélő szándékának megvilágításával még érzékletesebbé, lélektanilag még hitelesebbé teszi a jelenetet. A nagyfokú művészi tudatosság példáinak tekinthetjük a következő idéző mondatokat is: „Ki járt itt? mi járt itt?” *így óbégatának* (VI. é.), „él-e, hal-e már most? a jó Isten tudja.” *Így sopánkodott György álnoksággal telve* (VII. é.). — „Oda van! vége van! jaj, jaj!” *sikoltának | Minden ablakból a pesti utcán* (IX. é.). A helyzethez, jellemhez, lelkiállapothoz illő igei állítmányok mellett olykor efféle ünnepélyesebb szerkezetek is fordulnak elő az idéző mondatokban: „ilyen ajánlást tett meg a fiúról”, „így töré meg a csendességet”, „beszédének sorját emígy fordította”, „ekkép tartott hatalmas beszédet” stb.

Jókai „Egy magyar nábob” című regényében a szereplők beszéde gyakran nem idézet formájában, hanem különféle helyzetmondatokban elevenedik meg. Az írói közlések, leírások és jellemzések mellett azonban szép számmal találunk idézeteket is mindhárom szerkezeti megoldással (idéző mondat előtt, hátul, közben). Idéző mondatok állítmányaként a leggyakoribb mondstát jelentő igék szerepelnek, főként elbeszélő múlt alakban: *mondá, szóla, kiálta, felelé*. Mellettük azonban a következő hangutánzók is előfordulnak: *mormogá, nyögé, sóhajta* stb. Jellemző a *felelt* értelemben használt *viszonzá* és a beszédet kísérő érzelem kifejezésére alkalmazott *kacagott, nevetett* igék állítmányként szerepeltetése az idéző mondatokban. A mondstát jelentő igei állítmányok mellett az ábrázolás szemléletességének fokozására gyakran jelennek meg a következő határozók: *komolyan, súgva, biztató hangon, hasonló pedantériával* stb.

Mikszáth „Különös házasság” című regényében az idéző mondatok állítmányaként talán még többféle mondstát jelentő ige fordul elő. A megszokottak és köznapiak mellett ilyeneket is találhatunk: *mordult föl, förmedt rá, rikácsolt, rikkant föl, riadt rá, szisszent föl, dadogta, hencegett, fecsegte, morogta, nyöszörögte* stb. Néhány esetben viszont olyan igék szerepelnek idéző mondatok állítmányaként, amelyek a beszédet kísérő mozgulatot vagy a beszéd közben végzett cselekvést jelölik, s olykor a beszélő hangulatára, lelkiállapotára is utalnak. Pl.: „Hogy-hogy? — *pattant fel* Döry István” (1:11, Révai kiadás); „— A pap tréfás méltatlankodással *csóválta a fejét*: Ej, ej, domine illustrissime, nem jó a szenteket bántani. . .” (1:25); „— Ha, ha, ha! Egy szunyog! — *adta a visszahangot az ő dohogó kacajával a báró*” (1:45).

Móricz Úri murijában az idéző mondat nélkül közölt párbeszédiken kívül az írói közlést gyakran szakítják meg egyenes idézetek. Ezek idéző mondatainak állítmányai

közt többször szerepel bővítmény nélkül a *mondta*, de ezen kívül igen változatos az egyéb mondatstílusok sora is (*szólt, kérdezte, mesélte, folytatta, kiáltott fel, böfönt rá, dörögte, ismételte, vágott vissza* stb.). Több esetben — mint fentebb is láttuk — a cselekvést kísérő mozdulatok megnevezése vagy a beszédhelyzet értelmezése szerepel az idéző mondatok állítmányaként: „A vóna, csak munka lenne — *vonta vállát a bandavezér*” (OK. 11); „Lekenczey! — *csapta össze a vastag bergsteigerje sarkát*.” (19); „De hátha mégse vigéc — *hajolt közelebb Borbíró, aggódva*” (19); „Mi bajod Zoltánkám? — *tette vállára a kezét*” (31).

Talán ennyi példából is kitűnik, hogy az idézés valóban hatásosan alkalmazható nyelvi eszköz az írói ábrázolás változatosságának biztosítására és művészi színvonalának emelésére.

2. Németh László regényeiben a tömör sorokat gyakran megszakító gondolatjelek külsőleg is nyomban felhívják a figyelmet az egyenes idézetek nagy számára: gyakran idézi szó szerint az egyes szereplők megnyilatkozásait. Nem feladatunk most a költői gondolat és realitás kapcsolatának, dialektikus kölcsönhatásának vizsgálata Németh László regényeiben (legutóbb az Irgalom című regény kapcsán meggyőzően fejtegette ezt a kérdést Juhász Mária a Kortárs 1965. évi 9. számában), hanem azt próbáljuk megmutatni, hogy ezeknek a regénybeli párbeszédeknek túlnyomó többsége nyelvi szempontból egyenes idézet. Tartalmi idézet úgyszólván nincs is a regényben. Szeretnénk továbbá bizonyítani az idézés formáinak, főként az idéző mondatok állítmányainak vizsgálata útján, hogy Németh László valóban finom megfigyelő képességgel, a részletekbe menő aprólékossággal, szinte biológiai realizmussal igyekszik mindent megláttatni olvasójával és mindent megmagyarázni neki. Az idéző mondatok jellegéből azonban nemcsak a valóságábrázolás árnyaltságára, pontosságára és hitelességére következtethetünk, hanem az író képalkotó erejére, látásmódjának és képzettársításának irányára, sőt a nyelvünkben rejlő lehetőségekre is. Mindezek tanulmányozása érdekében

1. megvizsgáljuk az Irgalom című regényben előforduló egyenes idézeteket szerkezeti szempontból,

2. bemutatjuk és jellemezzük az idéző mondatok állítmányainak különféle típusait,

3. külön csoportba soroljuk és példákkal illusztráljuk azokat az idéző mondatokat, amelyek nem állítmányaikkal, hanem az idézetek értelmét megvilágító képekkel, illetve részletező logikai magyarázataikkal, körülírásaikkal tűnnek ki,

4. ezek alapján megállapítjuk a regény stílusának néhány jellemző vonását.

3. A kétkötetes, összesen 826 lapos regényben a beszélők szavait szó szerint közlő, idéző mondat nélküli párbeszédet, a különféle helyzetmondatokat nem számítva több mint két és félezer (2616) egyenes idézet található, tehát lapoldalanként általában háromnál is több. Ez más művekhez viszonyítva az átlagosnál gyakoribb jelenségnek, magában véve is stilisztikai sajátosságnak tekinthető.

Figyelemre méltó az idézetek szerkezet szerinti megoszlása is. Az esetek túlnyomó többségében (2046; 78,2%) az idézet megelőzi az idéző mondatot. Jóval kevesebb az idéző mondatral megszakított idézetek száma (359; 13,7%). Az idéző mondat pedig mindössze 221 alkalommal (8,1%) előzi meg az idézetet. Az idézettel kezdés uralkodó jellegéből következik az egész művet átható

dramai feszültség, amelyet aránylag ritkán lazít meg a bevezetőül elhangzó vagy a beszélő szavait megszakító, lendületet fékező idéző mondat.

Az említett és közismert három szerkezeti típus mellett még a következő változatok találhatók a regényben:

a) Egy összetett mondatban két idézet fordul elő két olyan idéző mondatból, amelyek közül az egyik követi, a másik pedig bevezeti az idézetet: „Legföljebb nem igazolják, *mondta makacsul*, s ez a makacsság most *ezt a másik mondatot írta a szavak közé*: »Ha Lackovicsnak kell igazoltatnia, hát ne igazoltassák«” (Ilyen szerkezetű idézetek még: 1: 195, 232, 326, 2: 50, 68, 188, 323, 388.) Két idézetnek egy mondatba foglalása a drámaiság fokozásának eszköze.

b) Jellemzőek az olyanféle idéző mondatok, amelyekhez hasonlókat Martinkó András Petőfi prózájában „rakétamondatnak” nevez (A prózairó Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. Bp. 1965. 36). Németh László több idéző mondatában is megfigyelhető, hogy az egyik mondatlag lendülete hogyan viszi előre fokról fokra a grammatikai-logikai folyamatot. Néhány példa a három, négy és több lépcsős „rakétamondatokra”: „Minden attól függ, *szólt közbe Lackovics azzal a komolysággal* (1. lépcső), *amelyre akkor állt át*, (2. lépcső), *ha a rokoni összeköttetéseiről, lovagi szolgálatairól, beavatkozásának fontosságáról kezdett el beszélni.*” (3. lépcső, 1: 312–3) — „Igaz, el is felejtettem, *tett úgy a fiatalember* (1. lépcső), *mintha Ágnes kurti válasza nem a megütött hangnemet utasította volna el* (2. lépcső), *hanem csak a végzettségére büszke diáklány gyermekes sérelme volna* (3. lépcső), *akit képzeletben egy évvel visszaraknak*” (4. lépcső, 1: 37) — „Mikor végzel te? *nézett rá az anyja* (1. lépcső), *aki átlátott ezen a hangon* (2. lépcső), *tudta, hogy ez nem igazi szívet könnyítő léhaság* (3. lépcső), *hanem csak hamis ernyő* (4. lépcső), *amely alatt az urát* (5. lépcső), *gondjai átverőjét akarja előtte elrejteni*” (6. lépcső, 1: 166). (Hasonló szerkezetű idéző mondatok találhatók még a következő helyeken: 1: 66, 124, 129, 140, 142, 143, 163, 193, 231–2, 279, 313, 335, 337, 2: 49, 275 stb.) Az ilyen többszörösen összetett, egymás után „robbanó” mondatok olykor az indulati tartalom fokozódását jelzik, leggyakrabban azonban az írónak a szereplőkre és a helyzetekre vonatkozó reflexióit tartalmazzák, tehát asszociációs érzékenységet és kommentáló hajlamát mutatják.

c) Néhány esetben idézetet megszakító idéző mondatként nem egyszerű, hanem összetett mondatot találunk, nyilván a körülmények minél hitelesebb feltárása érdekében, pl.: „Győrben azt akarták, hogy én válaszoljak a hölgyeknek, *mondta a fogoly, tán hogy egy kis tekintélyt szerezzen a felesége előtt*, de még nem éreztem eléggé felkészülve magam” (1: 143). (További példák a következő lapokon: 2: 201, 211, 376, 414–5, 429.) Olykor ugyanezzel a magyarázó, megjelenítő igénnyel erősen bővített mondatot találunk az összetett idéző mondat helyén, pl.: „Sokszor gondoltam rá már fiatal korában is, *mondta ki az apja a borleves szédülthullámában*, hogy őt ezen át lehetne leginkább megközelíteni” (1: 382).

d) Az idéző mondat több esetben nem egyetlen mondatból álló idézetet szakít meg, hanem egy hosszabb, több mondatos idézet első mondatát vágja el a következőktől, pl.: „S azt ő nem bírja, ha valamit várnak tőle, s nem tud megfelelni, *nevetett Kertész*. Ez mutatja, hogy alapjában lelkiismeretes teremtes lett volna. Csak a kedélye szegénynek” (1: 381). Olykor azonban a több rövid mondatból álló idézet egyetlen összetett mondatnak érezhető, csupán az élőbeszéd közvetlensége indokolja a rövidebb egyszerű mondatokra tagolást, pl.:

„Csodálkozol? mondta az apja szinte ellenségesen. Én sem maradhatok kivert eb életem végéig. Már közöltem is a mamukáddal, ez alkalommal ajánlott levélben” (2: 382).

e) Előfordul az is, hogy egyetlen idézethez két idéző mondat tartozik: „Úgy látszik az anyja is várta, mert *emlegetni kezdte*: Szégyenli magát, hogy hiába kötötte az ebet a karóhoz, neki sem sikerült bejutnia — *mondta először*” (1: 10). (Ilyenek még: 2: 255, 373.) Ebben a szerkezetben is a körülmények részleteinek megvilágítására törekvő igénye jut kifejezésre.

f) Külön szerkezeti érdekességnek tekinthető az az egyszerelőforduló változat is, amely szerint egyetlen idézetbe két helyen ékelődik be az idéző mondat, s ezáltal három részre tagolódik az idézet, pl.: „Ől *mondta Ágnes*... Nekem tökéletesen elég, *folytatta volna*, hogy tanulhatok (2: 213). Itt is feltűnik az író magyarázó, kommentáló hajlama.

g) Van egy példánk arra is, hogy nem az idéző mondat szakítja meg az idézetet, hanem megfordítva, az idézet az idéző mondatot, s ezáltal az összetartozó szavak szétválaszthatóságának szélső határait mutatja meg az író: „... *hallották... amint bekiált*: — Te, a Jani bácsi — *a bentieknek*.” Ezt a tagolást, az idéző mondat ilyen megszakítását jelen esetben valószínűleg ritmikai okok diktálták.

4. Az idéző mondatok állítmányai között természetesen legtipikusabbak és leggyakoribbak a szóbeli megnyilatkozás különféle formáit kifejező igék. Nincs terünk arra, hogy valamennyi változat bemutatására teljes idézetet közöljünk, ezért néhány példa után csupán az idéző mondatokban szereplő szinonimák felsorolására szorítkozunk. Zárójelben az előfordulás száma olvasható:

„Nagyon jókedvű, egészséges lány, *ajánlta* az apjának” (2:24), (5); „Nincs neki, *állapította meg* Vetési, ha lenne, másképp mondaná” (2:294) (3); „Hát szegénykém, nem sokat vihetem őt ide-oda, *árulta el* nagyanyó, hogy hallgatózott” (2:52) (3); Mária erről is *beszámolt*: „Képzeld el ezt a szemtelen Takácsit” (2:108); Az indulata azonban mintegy önállósulva tovább *beszélt* — De nem is fogok ott maradni (2:184); ... „Mi? A horkolás? „*bizonyította* Frida néni” (2:70); „Úgy bátran... Mintha színész nő lennél, *bíztatta* Agnest...” (2:47) (5).

További szinonimák: *bökte ki* (9), *búgta, célzott* (= utalt), *csapott rá* (= támadt rá szóval), *csattant fel* (7), *csütította, dadogta* (2), *dicsérte* (2), *dohogta, dorgálta, ecsetelte* (= szóban ismertette), *ellenkezett* (2) *érdeklődött, erősítette meg* (4), *erősködött, értelmelte, faggatta* (2), *fakadt ki* (= éles szavakban tört ki), *felelte* (25), *fenyegette meg, figyelmeztette, fogalmazta át, folytatta* (6), *fordította le* (3), *fortyant fel, fölkinálta, förmedt rá, füllentette, háborgott* (2), *hajtogatta, hangzott, hazudta* (2), *hebegte, heccelte, helyeselt* (6), *hivatkozott, hívta meg, horkant fel, hurrogta le, idézte* (2), *igazította ki* (5), *intette le* (9), *ismerte el (be, fel)* (5), *ismételte* (11), *javította ki* (2), *jegyezte meg* (47), *jelentette ki* (7), *kérte* (3), *kérdezte* (146), *kiáltotta* (23), *korholta* (2), *kotkodácsolt közbe, kottyant közbe, köszönt rá (vissza)* (3), *kuncogott, magyarázta* (32), *makogta, mentegette* (5), *mentegetőzött* (4), *mesélte, mondta* (630), *morogta* (3), *molyogta* (3), *nógatta meg, nyögött* (4), *panaszolta, parancsolt, rebegette* (5), *sóhajtott fel* (2), *sopánkodott* (2), *súgta* (7), *suttogta* (4), *szabadkozott* (9) *szípogetta, szólalt meg* (8), *szólította meg* (3), *szólt* (106), *szörnyűködött* (2), *tanakodtak, tanította, tiltakozott* (18), *torkolta le* (14), *újságolta* (4), *unszolta* (2), *üdvözölte, vádolta, vigasztalta, vitatkozott, zúgolódott*.

Ezek a szavak részben elsődleges, részben átvitt értelemben fejezik ki a szóbeli megnyilatkozást. A 97-féle változat magában véve is mutatja, hogy az író milyen nagy gondot fordít a kifejezésbeli változatosságra, árnyaltságra és a lélektani hitelességre. A változatok mindenütt gondosan igazodnak a beszédhelyezethez, a szereplők lelkiállapotához és hangulatához, de jelzik az

alapvető jellembeli tulajdonságokat is. A regény ismerője minden különösebb utánajárás nélkül szinte teljes biztonsággal megmondhatja, hogy a *csatlant föl, förmedt rá, háborgott, hurrogta le, intette le, korholta, vádolta, zúgolódott* igékkel minősített kifejezések az indulatai rabságában élő Kertészné szájából hangzottak el. A tárgyilagosságra törekvő, feleségével szemben állandó defenzívába szorult öregedő, bölcs tanár beszédét viszont a *magyarázta, mentegetőzött, szabadkozott, védekezett* kifejezések értelmezik.

De lássunk néhány példát arra is, hogyan jut kifejezésre a helyzet, a pillanatnyi lelkiállapot az idéző mondat állítmányának jelentésében és affektivitásában: A hallgatóság közben leleplezett, féltékenységtől elvakított, tragikus sorsú ápolónő (Mata) visszautasító „köszönöm”-jét Ágnesnek *búgta* (2: 288). A tükrösi lakodalom után Halmi Feri egészen véletlenül találkozik össze szerelmesével, Ágnessel. Ekkor egyébként is feldúlt lelkiállapotát még jobban megzavarja az a pillanat, amikor riválisa, Vetési váratlanul közéjük toppan. Feri egyszerre feleslegesnek érzi magát. Helyzetének találó kifejezése, hogy kínos zavarában búcsúzásra készülődő szavait *hebegte* (2:375). Mikor az apja Ágnest csaknem felelősségre vonóan arról faggatja, hogy miért nem figyelmeztette anyját bántó viselkedésére, az önmaga előtt is zavarba került leány idézetként szereplő mentegetőzését *dadogta* (2:275). A naiv, hiszékeny Máriát, Ágnes barátnőjét igen találóan jellemzi az író azzal is, hogy e kisé hígvelejű leány egyik megjegyzését a *kotkodácsol*t közbe mondattal idézi (2:169).

A példák további szaporítása nélkül az eddigiekből is következtethetünk arra, hogy a többi mondatst jelentő igei állítmány is ugyanilyen pontosan tölti be funkcióját az idézetekben.

Érdemes egy pillantást vetnünk az egyes szavak előfordulását jelző számokra is. Természetes, hogy leggyakrabban, mondhatjuk, túlnyomó többségben használja Németh László is a hagyományos idézési formákat. Első helyen áll szinte megközelíthetetlen magasságban a *mondta* (630), utána következik a *kérdezte* (146), majd a *szólt* (106). A további sorrend: *jegyezte meg* (47), *magyarázta* (32), *felelte* (25), *kiáltotta* (23), *tiltakozott* (18), *torkolta le* (14), *ismételte* (11). A többiek előfordulási száma nem éri el a tízet. A csaknem százféle mondatst jelentő ige közül viszont 42, tehát az egésznek csaknem fele, mindössze egyszer jelenik meg az idéző mondatokban.

5. A szóbeli megnyilatkozást kifejező igék mellett nagy számban találhatók idézeteinkben állítmányi minőségben olyan kifejezések, amelyek a beszédet kísérő különféle lelki folyamatokra utalnak. Előjáróban ebből a típusból is lássunk néhány teljes idézetet:

„Én nem beszélek a mostaniról... bátorodott neki a lánya dicséretében Kertész” (2:426); „De hisz olyan kellemes volt, csodálkozott Halmi” (2:182) (12); „— Aludtál tán? dőbrent meg Ágnes ettől az ellenséges hangtól” (2:111) (2); „Hogy emlékszem-e? elevenkedett Ágnes is, inkább az anyja kedvéért” (2:420); „Pedig a mamája is olyan kedves asszony, emlékezett vissza Halmi a nyájas fogadtatásra” (2:182); „Szóltál te nekem? érezte meg anyja a kis eresztést” (2:30) (4); „Úgy látszik, kárpótolni akartak a nácsnagysáért, értette meg a bőkezűséget” (2:382) (4).

A többi, idéző mondatbeli állítmányként előforduló, hasonló jellegű ige: *elképzelte, élvezte, enygelgett, eszmélt rá, fedezte fel* (= ismért rá) (2), *gondolta* (54), *habozott* (2), *hallotta* (23), *határozta el, hetykéskedett, hízelt, hökkent meg, hökkölt rá, ijedt meg* (4), *jutott eszébe* (18), *kacagott* (2), *kaccintott* (= röviden felkacagott), *képedt el* (2), *készszéskedett, latolgatta, lágyult el, lepődött meg, makacsodott* (2), *mérlegelte, mosolygott* (6), *mosolyodott el* (11), *mulatott* (= jól érezte magát), *neszelt fel, nevetett* (51), *nézett* (135), *nyugodott meg (bele)* (2),

ocsudott föl, örült meg (15), pirult el (5), reménykedett, rémült rá, reszketett (2), rettent vissza, szánta meg, szemügyre vette, tájékozódott, tévovázott, tündökölt, tűnődött (3), ütődött meg, vette észre (2).

Az 53-féle változat egyszerű felsorolása is mutatja, hogy az író szinte a mikroszkóp hitelességével és konkrétságával igyekszik feltárni a szereplők lelki életének minden rezdülését. Pontos megfigyelése mindig találó nyelvi formákban konkretizálódik.

Lényegében ugyanerről az írói magatartásról tanúskodnak azok az alább felsorolandó idéző mondatbeli állítmányok is, amelyek a beszéd közben végzett cselekvést vagy történést, illetve a beszédet kísérő mozgulatot fejezik ki. A felsorolás előtt azonban lássunk itt is néhány teljes idézetet:

„Köszönöm, adta neki a kezét” (2:412); „Itt van egy-két szőres-zürej, adta oda Ágnesnek is a hallgatósöveget” (2:92); „A Bodor Andris bácsi nem volt túl bőkezű, akadt meg aztán a szeme a csomagokon” (1:289); „Rossz tollad van, hallod, állt fel az anyja egy idő múlva (1:86) (18); „Hét év! nagy idő, bólintott elismerően” (1:77); „Menj s másold le gyorsan, hogy ne nyomja a lelked, cirógatta meg őt Ágnes” (2:53); „Látod ez szép, hogy benézelt ránk, csókolta meg Ágnest, ahogy tovább szaladt” (2:422) (4).

A további állítmányok: búcsúzott, csapta össze ujjait, csóválta a fejét, dörgölte meg az orrát, emelte (a poharát, a kanalát, a cédulát, a fejét, a dobozt, a fedőt, a sillert, az arcát, a tekintetét) (9), érte be (= érte utól), esett rá egy nagy test, fogott kezét, fogta el az anyja, fogta meg (a kezét, a karját, a könyökét, az egyik díszt) (4), fogta tenyerébe a szegfűt, forgatta a kis dobozt, fordította a fejét, fordult meg, fürta Ágnes mellé a fejét, gyűjtötte meg a villanyt, hajolt (oda, ki, közelebb, át, fölé) (9), hozta elő az arany láncot, hunyorított, húzódott vissza, húzta (vissza, ki, a bicikli felé) (3), húzta mosolyra a bajuszkáját, járt, jött (ki, vissza, elő) (6), kapta el a kezét, kapta fel a fejét, karolta ... a dereka köré ... a karját, kattantotta ki a dobozát, kelt fel, kopogtatott, kotorászt a csomagját, követte a szájához emelt poharat, kunkorodtak fel a frufrujai, látott hozzá az index előkotorásához, legyintett, leintette, lépett elé, hozzá, mellé, oda (6), lesett ... a szemébe, megveregette a vállát, ment (vissza, tovább, be) (4), mutatott, nyomott oda egy ruhadarabot, nyomta elé a pártfogoltjait, nyomul (6), nyúlt oda (a gallérjához, a kezéhez) (3), nyújtotta a kezét, odaintett, ölelte (át, meg) (2), pillantott, próbálta, ráncolta össze a homlokát, rándult meg az ajka, rántotta (a vállát, a kezecskéjét) (2), rázta meg a fejét (2), rontott elő, segített, sietett vissza, simogatta meg a fejét, szaladt utána, szimatolt (2), szorította, találta meg, tapogatta, tartotta, tartóztatta, tekintett valakire, tett (oda, föl, le valamit) (5), tolt, törölte, törtetett, ugrott be, ült föl, ütött, ütötte fel a fejét, vágta fel a fejét, védte, vetette fel a fejét, vette ki a csomagot, a papírt (2), vetette rá a szemét, villant fel a szeme, vizsgálta, vont vállat, zárta el a tenyerével a cselekvés útját.

Ezek az idéző mondatok szintén a szereplők jellemzésének és a körülmények magyarázatának eszközei. A változatosságra és árnyaltságra törekvést jól mutatja az is, hogy például a fej 9-féle mozgulatát jelöli az idéző mondatokban.

6. Bármennyire tanúsítják is az eddig bemutatott idéző mondatok a nyelvi gazdagságot és változatosságot, mégis meg kell állapítanunk, hogy mindezek a közbeszédnek is jól ismert, általánosan használt elemei. Az írói érdem e tekintetben a nagy lexikai anyag ismeretében és helyén való alkalmazásában jut kifejezésre. A látásmód sajátosságára és az írói kvalitásra azonban még pontosabban következtethetünk azokból az idéző mondatokból, amelyek az idézet értelmét vagy hatását szemléletes képekkel érzékeltetik. Ezeket az előbbi típusoktól az is megkülönbözteti, hogy egyediek, vagyis itt közölt formájukban csak egyszer fordulnak elő a regényben. Egy támadásnak szánt megjegyzést pl. („Elég erkölcstelen álláspont”) a következő idéző mondat kísér: *bontott vilorlát Mária* (2:171).

— A meghátrálást és bizonytalanságot mutató kijelentést („Hazudnék, ha azt mondanám, hogy bizonyosat tudok”) a katonai élethől vett kép így idézi: *újjt takarodót . . . Tóni bácsi is* (1:127).

Még plasztikusabban nyilvánul meg a képszerű látásmód azokban az idéző mondatokban, amelyek a beszélő lelkiállapotára, szándékára, körülményeire, illetve az idézés módjára és hatására utalnak: A farnádi jegyző rosszindulatú megjegyzését („Nem akartam mondani szegénynek . . . hogy törődj te csak a magad házatájával”) az idéző mondat így jellemzi: *egyezett ki düh és illem egy szánakozó hangsúlyban* (1:223). Mikor Ágnes magántanítványa nagyanyját igyekszik megnyugtadni („En bízom, hogy menni fog. Csak egy kis önbizalmat kell önteni belé”), lelkiállapotára a következő idéző mondatból következtethetünk: *futott Ágnes hangja a maga kételyein e felé a könyörgés felé* (2:52). Kertészné egyik epés megjegyzését („És ahhoz mit szólsz . . . hogy apádat nem hívják násznagynak?”) a következő idéző mondat szakítja meg: *indított el Kertészné fugaként egy harmadik szótartot is* (2:318). Kertészné fenyegetőzésének („De majd én áthúzom az ő számításukat”) következményét egyik alkalommal az idéző mondat a következő képbe sűríti: *jutott el végre a kifakadás ormán a megkönnyítő tethez* (1:101). Kertészné érzelmi kitörésének intenzitását („Dehogy tiltom, csak menjen, ha olyan fontos neki”) az idéző mondat ezzel a képpel érzékelteti: *lett olaj ebből is a Kertészné lángján* (1:99). Egy másik alkalommal Kertészné meglepetést és elfojtott indulatot palástoló megjegyzését („Gyere, igyál meg velünk egy teát, hozok tányért”), az idéző mondat így értelmezi és szemlélteti: *libikókázott ugyanebben a hangban a békés szép este felkínálása s egy kicsi harcrakészség* (1:311).

Egyik orvosi sikere alkalmával Ágnes rendkívül boldognak érzi magát. Betegéhez intézett egyetlen szóból álló kérdésének („Fájt?”) idéző mondata így érzékelteti jó hangulatát: *loccsantott ebből a diadalérezséből még Schwartznéra is egy fölösleges érzést, mintha egy tapasztalt orvos vetné oda az okatlan gyermeki félelemnek* (2:235–6).

Ágnes barátnőjének, Máriának kétségbeesett kérdéseit („Nagyobb? Ennél?”) az idéző mondat ezzel a képpel teszi érzékletessé: *lőtt ki Mária sebiből erre a gondolatra tiltakozva a vér* (2:121).

Agnesnek Lackovics ellen intézett szemrehányó megjegyzésében pedig a fogalmilag meghatározottat („En a maga helyében . . . nem volnék képes odaülni . . . szemben azzal a meggyötört emberrel”) az idéző mondat a következő képpel toldja meg: *robbant a második akna is* (1:318). A következő idézetben („De, hát kár erről beszélni”) a helyzetfelismerés pillanatát az idéző mondat így érzékelteti: *szökött Ágnes összeszorult szívéből is a fejének attól a többes számtól egy sugár* (2:371).

Kertészné vádló kijelentésének („Ez jár az ő fejében már régen”) áradását a következő idéző mondat jelzi: *találta meg a szökö mélyriz a csatornáját* (2:225).

Ágnes egyik kérdésének („Ennekem?”) meglepett csodálkozását egyik helyen az idéző mondat olyan képpel érzékelteti, amelyik különösen kitűnik expresszivitásával: *ütötte fel magát Ágnes hangja az álom szunyoghálójából* (2:315). Máshol Mária megszólalásának („Ja, te vagy az?”) a körülményeit így konkretizálja az idéző mondat: *változott némi motozássá az a dívány sarkába vetett vaskosabb árnyék a folyosói ablak alatt* (2:111).

A megértést, a jelenségek közti összefüggés értelmi megragadását egy kérdés kapcsán („Megjött?”) az egyik idéző mondat a következő képpel érzékelteti: *villant össze Halmiban egy gyors kémiai reakció lobbanásával a fejtörő esemény s a lány nyugodt, de szinte világító boldogsága közti összefüggés* (1:66). Kertész tanár és az iskolai altiszt találkozása alkalmával a felismerést („A Kertész tanár úr?”) szintén ehhez hasonló kép érzékelteti: *villant benne össze az emlék s a név* (1:282). Ágnes anyjának Tükrösről írt levelében egyetemi elfoglaltságára is hivatkozik („a szerdai belgyógyászati gyakorlatot semmiképp sem akarom elmulasztani”), ennek mélyebb értelmét az idéző mondat a következő képpel világítja meg: *engedte be az anyját egy pillanatra az egyetemi gondjaiba* (1:238). Lackovics egyik kedélyeskedő megjegyzését („Mi itt ülünk, s esszük a jó vadászt meg krakkóit”) pedig így illusztrálja az idéző mondat: *festegette Lackovics már a visszaterés képét* (1:41).

Tárgyi szempontból nem lehetnek ezeket a képeket egységesnek mondani, általánosságban jellemző rájuk a megfigyelés élessége, a láttatásra, az érzékletességre törekvés és bizonyos „öltöztető” szándék, amely a megszemélyesíté-

sek és metaforák alkalmazásával a megjelenítésen túl sajátos atmoszférateremtésre is alkalmas.

7. A képszerűségükkel kitűnő idéző mondatok mellett tanulságos számba venni azokat is, amelyek elsősorban fogalmi jellegűek, vagyis logikailag értelmezik és magyarázzák az idézeteket. Ezek nagyobb része szintén csak egy alkalommal fordul elő a regényben. Lássunk néhány teljes idézetet a jellegzetes idéző mondatok felsorolása előtt:

„Tán valami finom disznóölés? *adta érdeklődése a mentő ötletet Ferinek*” (1:246). „Ja, torlódás volt — *adta meg az asszony a felvilágosítást kényszere-delten és szűkszavúan, mint aki ezzel sem tartozik*” (1:64). „Most már nem az a fontos, hogy az elmúlt hét évben hogyan éltünk, *adta meg Ágnes egy morc homlokráncolással az amnesztiát, hanem, hogy ezután hármashan hogy élünk*” (1:132). „Azt nem mondanám, hogy nincs benne, *adta meg Feri óvatosan, Ágnes ellenére, amivel az eszmének tartozott*” (2:90). „Ott most minden a kísérle-tezés állapotában van, *adta vissza aztán a legyintés értelmét szavakban is*” (1: 254). „Minekünk pedig körülbelül annak kell lennünk, *alkalmazkodott a házigazda jókedvéhez a vendég*” (1: 223). „Látom, neked megmondhatom az igazat, *alkalmazkodott Ágnes ehhez az egyenességhez, mely bár kihívásként hang-súlyozta, a lényében is megvolt*” (2: 22).

Nyilván ez a néhány példa is érzékelteti ennek az idézettípusnak a leg-lényegesebb sajátosságát, a körülményeket magyarázó, analizáló jellegét, ezért a következőkben elegendő lesz az ilyenféle idéző mondatok különböző válto-zatainak felsorolására szorítkoznunk:

állította meg magát (2:318), *állította meg . . . a szájában . . . a hájaspogácsa darabot* (1:203), *állította meg az érveket* (1:131), *állt a pártjára* (2:60, 224, 275), *avatkozott be* (1: 304), *bátorította magát* (1:79), *bűjtatta gorombaság alá berzenkedését* (2:229), *csúszott be . . . Domonics stílusába* (2:99), *csúsztotta közbe szép előjogát* (1:67), *dobolta a szíve* (1:11), *dön-tötte el a sorsukat* (1:178), *előzte meg a bemutatkozásban* (2:21), *enyhítette Ágnes nagymamó oktatási módszerének bírálatát egy kedveskedő kézsimítással* (2:33), *engedett . . . a melléből emelkedő zavaros érzésnek* (1:432), *fejezte be* (1:116, 242; 2:241, 390), *fejtette meg a jelentést* (1:163), *fékezte le . . . a terv berobbanását* (2:8), *fogadta* (1:150; 2:20, 53, 72, 91, 136, 238, 355), *fogta halkabba a hangját* (1:340), *forgatta a kórterem az előkelő szót* (2:464), *fordította az apja ellen az érvet* (1:291), *fordította komolyra* (2:223), *fordította a szokatlan érzés ellen humorát* (2:253), *fődte be a rosszul sikerült üdvözlést az eleven kérdéseivel* (2:232), *gyűrte le Ágnes kirtelen dühét* (2:48), *győzte le Ágnes ijedtségét* (2:42), *harci készségben volt* (1:92), *hatotta meg Ágnest a szomorúság* (2:105—6), *használta fel friss ismeretét a torzság megbélyeg-zésére* (1:43), *használta föl a közbeszólást az üdvözlő könyökfogásra is* (1:287), *használta ki ezt a megtorpanást* (1:130), *használta ki Frida néni utolsó eltűnését* (2:382), *használta Ágnes az ő kifejezését* (2:60), *határozta el . . . a beszélgetést* (2:365), *hibázta el* (2:116), *hódolt be az érvnek* (2:429), *hozzá kellett fűznie* (2:182), *hozta ki a rútka érzés a vallomást* (2:431), *hozta vissza . . . a szó . . . a rossz érzést* (2:185), *hozta közelebb ahhoz, amiről meg akarta győzni ezt a könnyed hangot* (2:372. 1.), *húzta vissza . . . a maga szorongása felé* (2:205), *húzta elő a gondolatot* (2:425), *húzta ki Máriából a nevetés a természete mélyén levő őszinteséget* (2:178), *igazolta a mondását* (2:244), *igazolta az erélyét* (1:283), *igyekezett véget vetni a vallatásnak* (1:369), *igyekezett késése jelentőségét csökkenteni* (2:66), *hangjába csúszott egy kis ingerültség* (2:280), *még a nagymama hangjában is egy döbönt protestáns és egy panaszos résztvevő hangszűly jelezte a hátsó gondolatot* (1:100), *jött fel Halmi szemébe a kérdés* (1:68), *jött ki a kemény arcból váratlanul a válasz* (2:251), *jött fel kurta nevetéssel* (2:189), *jött ki a kék cserepes ajka közt* (2:369), *jöttek elő egy vakkanásszerű nevetésben a fogai* (1:26), *jött fel Kertészből a nem egészen sikerült dolognak kijáró elismerés* (1:380), *jött fel Lackovics elképdedéséből a fölnye is* (1:317—8), *jött elő . . . azzal, amiben csomósodó rossz hangulata központot kapott* (2:430), *jött nyelvére a múltkori* (1:288), *jött vissza a szibériai emlékeiből* (1:280), *jutott el közben a nagymama a csúfságtól néhány elhallgatott kérdésen át ahhoz, amit föl lehetett tenni* (2:338), *kuparta Piroška türelmetlenül a történetet, került meg a tulajdon ellenállását* (2:89),

kerülte el a kényesebb kifejezést (2:345), került fölül Ida névben is a megszólás (2:345), kevert az elismerő hangba a nyálánságnak kijáró sztereotip elnézést is (1:380), kevert Kertészné kacér léhaságot egy kis őszinte sértődéssel (1:137), kockáztatott meg még egy picit a hangjából (1:77), kockáztatott meg még egy fricskát az apja ellen (1:272), kotorta elő hajdani ötletét (2:17), követte Máriát mulatsága elnyomásába Ágnes is (2:177), kutatta őt végig az ijedt pillantás (1:205), követelte ki egy közbevetett mondattal a férjfibizenkedés ürügyét (2:87), látta be Ágnes az efféle kitérők rendzavaró voltát (2:46), lelte meg Ágnesben az alkalmas percet az elhatározás (1:341), lett durcás majd könyörgő a kérlelő kéz deleje alatt (2:375), lobbant fel Kertésznében újból a szívéllyesség (2:67), ment át Kertészné hangjában az urának szóló káröröm a pozícióját ért sérelembe (2:318), ment át az első őszinte, lobbano tiltakozás... az óvatosabb, időnyerő tagadásba (2:29), ment át támadásba (1:359), ment tovább anyja védelmében egy másik mentő érvet is elfogadva (1:242), ment bele Ágnes a kis suskusukba (2:336), ment bele Ágnes is a csúfolódásba (2:166), ment bele Kertész precízebb emlékezetében a kifejtés munkájába (1:377), ment bele... a tréfába (1:136), megelőzte (1:153), méltányolta... a munkásember járadtságát (1:64), menekült a szakmai fölénye mögé (2:234), módja volt a ritát hívősebb magasba emelni (2:176), módosította a terebe vett kérdést (2:233), mutatta ki előzékenységét (1:153), mutatta a fegyelmezett parasztharc a legnagyobb kedélyátcsapást, amelyre képes volt (2:219), növelte Ágnes a polgárista előtt Jolánka tekintélyét (2:63), nyelte le a száján lebegő kérdést (1:279), nyelte le a kínálkozó érvet (1:94), nyomta el kissé leütött arcán a gondolatát (1:13), nyúlt a tegnapi emlékébe (2:128), nyújtotta meg ezt a gyanút (1:320), összekotyvasztják a teóriájukat (1:121), pezsgette tovább a témát (1:222), rángatta azt a poráz, amely a látványhoz fűzte (1:230), sietett a célzást félretolni (2:126), sietett a gondolat második felére (2:90), szállt a hangzavarba (2:288), szította az elismerést (1:114), szökött otébb... a kellemetlen tárgyról (2:54), találták fel Kertész példaképét (1:287), találta fel a... kifejezést (2:16), találta meg Kertésznek haragja a körülményt, amely a meglopottra a legkompromittáltabb volt (1:305), tartotta fenn Kertészné nővé elragadtatása alatt a sopánkodás folytonosságát (2:224), tartott ki Ágnes a magáén (2:191), tartotta vissza Ágnes a tiltát (2:223), temette Ágnes nevetésbe az ingerültségét (2:49), terelte a foglyot a jó hangulat meg nagyobb tetszésre számító emlékek felé (1:191), terelte őt Ágnes a Hadigondozó felé (1:79), az... ásitás a filozófiu felé terelte a gondolatot (2:338), terelte el Ágnes a pénzről a beszédet (1:365), tette Ágnes kérdőjelbe az óhaját (2:93), tett néhány heves lépést Mária ijedelme (2:111), térítette vissza a vasutasné és az öregasszony várakozó szeme a témához (1:190), tódított a mulatságon (1:284), tolt ki egy órával s négyszemköztre a kínos megbeszélést (2:44), tolt oda mentésül a gondolat folytatását (1:392), választotta Ágnes a kínálkozó válaszok közül a legbanálisabbat (2:377), vált ki... Schwarczerné hangja (2:267), vállalta kihívó tekintete (2:111), vált a fájdalomtól éneklőbbé nagyanyó hangja (2:218), váltott aztán át a hálás, komolyabb hangjára (2:73), változtatott az ajánlatán (1:24), változtatott irányt Kertészné izgalma (2:409), Kertészné indulata Ágnes tervére vetette magát (1:297), vette hallatlamba a hallottat (2:289), vett elégtételt (2:345), vette el Ágnes kurtán az igazság kedvéért a kocsonya utóízét (2:71), vitte át... a házást az életére (2:18), vitte Ágnes száját a felvett módor (1:317), vitte az Ágnesben feltörő könnyűség — a szabadságé — minél messzebb a hármójuk dolgától a beszélgetést (2:380), vonta le a rezümét az asztalos (1:360), vonult fel a várható szemrehányás ellen (2:305).

*

Egyre inkább növekvő igény, hogy egy-egy író vagy mű stílusának sajátosságait a lehetőség szerint egzakt módon határozzuk meg. A statisztikai és információelméleti módszer alkalmazásával történnek is már erre kísérletek. Értekezésünknek nem volt célja az Irgalom című regény komplex nyelvi-stilisztikai elemzése, csupán az idézés formáinak vizsgálata. Nyilvánvaló azonban, hogy a fenti megállapítások — mint részeredmények — hozzájárul-

nak az író stílusának konkrétabb és alaposabb megismeréséhez. Igazolják Németh László művészi tudatosságáról többször hangoztatott megállapítások helyességét és alábbi felfogásának érvényesülését művészi gyakorlatában: „A realista író — szerintem — nem az, akinek nincs más célja, csak a valóság ábrázolása, hanem, aki tudja a valóságot is — s egy magasabb belső valóság érdekében az emberekhez szóló nyelv gyanánt használja. S minél elvontabb, távolibb a közölnivalója, annál görcsösebben vigyáz e nyelv hitelességére és szabatoságára” (Az író és modelljei. Vásárhelyi tanulmányok, 75).

A közelebbről megvizsgált idézetek is azt mutatják, hogy Németh László valóban „tudja a valóságot” és ebben a regényében is „az emberekhez szóló nyelv gyanánt használta”.

Sipka Sándor

Magnetofon használata az anyanyelvi oktatásban

1. Az elmúlt fél évtizedben tanulmányok hosszú sora foglalkozott a magnetofon felhasználásával az idegen nyelvek oktatásában. Egyikük-másikuk említést tesz a magnetofontól való idegenkedésről is. Kétségtelen, hogy szükségű elterjedésének egyik oka az újtól való idegenkedés is. Tanáraink egy csoportja a „járt utat a járatlanért el ne hagyj”-elvét vallva, szakóráit mentesíteni akarja a magnetofon okozta „premierizgalmaktól”. De ha a magnetofon mint didaktikai segédeszköz már polgárjogot nyert volna az iskolában, csakúgy használná, mint a krétát vagy akár a szemléltető képeket. Sőt, nem kevés azoknak a modern nyelvészeknek a száma, akik nyíltan így vallanak erről a kérdéssről: „Nem a mi feladatunk alapvető grammatikai fogalmakkal megismertetni a tanulót, hanem az anyanyelvi oktatásé. Mi lenne, ha az ötödik általánosban vagy az első gimnáziumban, orosz vagy német nyelvi órán kellene megtanítani a diákot például az alany és az állítmány fogalmára. Éppígy nem a mi dolgunk ezt az új és az oktatásban minden bizonnyal rendkívül hatékony masinát megismertetni a tanulókkal!”

De ha a fent idézett kartársaknak nem is adnánk igazat, a tanuló aspektusából vizsgálva a kérdést, elgondolkozhatunk azon, hogy mikor ismerje meg a tanuló (és hogyan stb.) a magnetofont mint az oktatás új eszközét, korunk iskolájának palavesszőjét és palatábláját!

Meggyőződésünk, hogy a magnetofont először az anyanyelvi oktatásban lehet és kell használni. Egyébként se korlátozható az idegen nyelv oktatására. Ismerünk olyan biológust, aki egyes állathangok illusztrálására magnetofont alkalmaz, vagy földrajz szakos kollégát, aki trükkfelvétellel készített szalagon mutatja be a szél, a vihar, az orkán, a hurrikán hangját. De tanítottam együtt olyan matematikussal, aki Németh Lászlónak A két Bolyaijából mutatott be rövid részleteket, hangfelvételtől — hogy lelkes történészekről, énekszakos kollégákról ne is szóljak.

A magnetofon didaktikai alkalmazhatósága tehát nyilvánvaló. Nyilvánvaló, de nem egyértelmű. Oktató munkámban kialakult gyakorlat alapján a magnetofon háromféleképpen mutatkozott hasznosnak.

1. A passzív alkalmazás esetében. Ilyenkor a magnetofon használata a tanórán nem egyéb hangillusztrációnál. A fenti példák mellett: versek, szépirodalmi részletek bemutatása hivatott tolmácsolásban. (Átvétel lemezről, rádióból. Újabban kaphatók ilyenek az Iskolai Filmintézet produkciójában is.) A hivatásos művészek előadásának, valamint általában a műveknek szuggesztív esztétikai vagy dokumentatív (tudományosan hiteles) ereje igen hatékonyan segíti az oktatás folyamatát. Ezt a használati módot sikeresen egészítheti ki a hagyományos vizuális szemléltetés (képekkel, ábrákkal), vagy a diavetítés.

2. Az aktív alkalmazáson már a magnetofon felhasználásának bonyolultabb módját értem. Az osztály ilyenkor rögtönzött stúdióvá alakul át. Memoriterket – verset, prózát –, improvizációkat, mesét, olvasmánytartalmat veszünk fel. A felvétel szereplői mindig önként jelentkeznek. Természetes, hogy az első felvételek között nem mindig a legjobb szavaló hangját találjuk. Elsőnek általában a minden lében kanál gyerekek jelentkeznek. Pontatlan szövegtudásuk miatt kissé leforrázva, maguk állítják ki szereplésükről a gyenge bizonyítványt. A következő órán ezek már vagy nem jelentkeznek, vagy felkészültebben állnak mikrofon elé. (Ennek általános didaktikai hasznát nem kell hangsúlyoznom.) A második „hullámban” azok a tanulók jelentkeznek, akik leküzdötték (vagy legalábbis úgy érezték, hogy leküzdötték) a mikrofonlázat. Tőlük általában szép, jól és hasznosan elemezhető hanganyagot kapunk. Érdekes, hogy alapjában véve gátlásos tanítványaim, akik az egyszerű feleléstől is idegessé válnak, mintha a szereplés és a mikrofon, a matematikában ismert „mínusszor mínusz az plusz” analógiájára megváltoznának. Ugyanis minden figyelmüket a mikrofonra koncentrálnak, elfelejtik, hogy szerepelnek, s ami tegnap még hihetetlen volt, az ma megtörtént: a technizált szereplés nem váltja ki belőlük a feltételes gátlás reflexét. Néhány sikeres felvétel alkalmas arra, hogy a hagyományos számonkérésnél se találkozzunk többé gátlással náluk.

3. A párhuzamos alkalmazás a magnetofon felhasználásának legösszetettebb módja. Ehhez már két magnetofon vagy egy lemezjátszó és egy magnetofon kell. Mert ennek a használati módnak lényege tulajdonképpen az összehasonlítás, ami kétféleképpen történik:

a) A hivatásos előadóval készített lemezt vagy szalagot mutatjuk be először, s utána vesszük szalagra ugyanazt a művet az önként jelentkező tanulók előadásában.

Ez a módszer – tíz tanulói felvételt elemezve – a következő szóródást mutatja: négy tanuló jól-rosszul utánozza az előadót. Hat tanuló közül hármat annyira megzavart az a körülmény, hogy a felvétel előtt hallotta a „nagy művészt”, hogy a felvétel tele van „bakival”. Mindössze három azoknak a tanulóknak a száma, akik több-kevesebb sikerrel „kitartottak” saját művészi elképzeléseik mellett. A visszahallgatás okozta sikerélmény ezeknél volt természetesen a legnagyobb.

Mivel azonban a fenti adatok így a téma, előadó, életkori sajátosság ismerete nélkül semmit sem mondanak, közlöm: a felmérést hetedik osztályban folytattam; a lemezjátszón a „Magyar líra gyöngyszemei”-ből Petőfi-verseket hallottunk Bessenyei Ferenc tolmácsolásában. Párhuzamos osztályban megismétltem, s a szóródás azonos volt az előzővel.

b) Amikor a felvétel megelőzte a lemez bemutatását (a másik módszer). ugyancsak tíz tanuló esetében, a szóródás természetesen egészen más volt. Nem találkoztam „bakival”, tehát a hivatásos művész (ezúttal Major Tamás, ugyancsak Petőfi-verssel) előadása nem befolyásolta „károsan” a tanulókat. Mind a tízen más-más felfogásban mondták, illetve adták elő a verset. Pontosabban: heten előadták, hárman mondták. A hét közül kettő közelítette meg Major Tamás felfogását, versértelmezését. (A művész iránti tisztelettől indítva, valamint a tényhűség kedvéért megjegyzem, hogy ők ketten is csak nagyon iskolásan, gyermekien, tehát nagyon messziről közelítették meg Major előadását. De hisz sem a felmérésnek, sem a magnetofon használatának nem volt célja semmiféle tehetségkutatás!)

2. A magnetofon felhasználási módszereinek ismertetése után, a továbbiakban vizsgáljuk meg az egyes területeket, amelyeken véleményünk szerint jól hasznosítható a magnetofon.

a) A nyelvtanításban látszólag kevés szerep jut a magnetofonnak. Ugyanis grammatikaoktatásunk gyakorlata az elmúlt években az általános és középiskolákban helyesírás-központúvá vált. Ebből következne, hogy az ilyen magnetofon nyújtotta auditív-didaktikai segítség a helyesírás-oktatás vizuális törekvései közepette szinte fölösleges. Pedig koránt sincs így. Éppen a helyesírás gyakorlását szolgáló diktálásnál lehet rendkívül hatékonyan alkalmazni a magnetofont. Az előre felvett szöveg sebessége mindig egyenletesebb, mint a közvetlen diktátum. A tanárnak alkalma nyílik például a percenként 50 szótagos „sebességet” olyan egyenletesen felvenni, hogy 10 másodpercenként azonos szótagszám kerüljön szalagra. De módja van arra is, hogy diktálás közben minden figyelmét a tanulókra összpontosítsa. (Megfigyeltem, hogy az így gyorsabban és egyenletesebben diktált szöveg külalakja szebb, mint a hagyományos diktálásnál. Ugyanis a padok között sétálva a magzó szöveg alatt egyszer-kétszer halkán azt a szuggesztíót adom, hogy „Vigyázz a külalakra is! Olvashatóbban írj!”). (Általában a magnetofondiktátum hibaszámai alacsonyabbak, mint a hagyományoséi. Egyrészt azért, mert én magam is tökéletesebben artikulálok a felvételnél, másrészt, mert felszabadult figyelemmel azon vagyok, hogy a tanulóknak a diktálás okozta feszültséget, gátlást feloldjam. De azért is, mert a tanuló is jobban respektálja a magnetofon hangját, mint a hagyományos diktálást, és fokozottabban koncentrálna. A tanár számára azonban a leghasznosabb a magnetofondiktátumnál az a körülmény, hogy munka közben figyelheti meg a tanulók viselkedési formáit, s a javításkor számos benyomás, feltevés igazolódik.

Természetesen alaposabb elemzést végezhetünk, ha figyelmünket csak 3-4 tanulóra koncentráljuk, és ezeknek a dolgozatait vizsgáljuk tüzetesebben. Ezzel a módszerrel nemegyszer fedeztünk már fel hallászavarral küzdő (csaknem nagyothalló) tanulót. Ez annál is inkább érdekes, mert az iskolaorvosi szűrővizsgálatok kiterjednek a szemre, a tüdőre, de hallószervi vizsgálatok nincsenek.

Érdeemes lenne alaposabban ellenőrizni az ezzel a magnetofonos módszerrel végzett olyan felmérést, hogy a tanulók életkori sajátosságainak megfelelően szerkesztett szövegben — melyben meghatározott számú helyesírási problémát rejtünk el — általában miben a leggyengébbek.

b) Anyanyelvi oktatásunkból hiányzik a beszéd tervszerű oktatása. Alig fél évszázaddal ezelőtt még igen komoly tantárgy volt gimnáziumainkban a retorika. Ez aztán az elemi iskolák „beszéd- és értelemgyakorlat”-áig szűkült. Szó sincs arról, hogy akár egyik vagy másik tárgyat vissza akarnánk perelni tanterveinkbe, de érdemes lenne felfigyelni arra, hogy beszélni csak a beszédhibákat tanítjuk. A logopédiás esetek megítélésében pedig csak elég tág fogalmak állnak rendelkezésünkre. A nyelvhelyesség fogalmán pedig elsősorban nem beszédbeli kérdéseket értünk. A beszéddel kapcsolatos „hogyan” kérdésre soha nem adunk beszédtechnikai vonatkozású választ. Legfeljebb annyit: „Lassabban beszélj!” vagy „Gyorsabban beszélj!” No meg a tanári indulatkitörések közepette hallhatók ilyen intelmek is, hogy „Hangosabban!” vagy „Halkabban!”

Ugyan nem szorul bővebb magyarázatra, hogy technikai értelemben jól beszélni, érthetően, tempósan, helyesen hangsúlyozni, tökéletesen artikulálni,

szabályosan képezni a hangot, formálni a szót nemcsak a színészi hivatás elengedhetetlen kelléke, hanem minden művelt emberé. És ehhez a legjobb segítséget a hangtükör, a magnószalag adja! (Bár Demosthenes ezt a nyelvé alá dugott kavicssal intézte el a tengerparton, de korunkban tréfa nélkül állíthatom, hogy nem szervi eredetű beszédhibák kijavítására a magnetofon rendkívül alkalmas. A tanuló maga jön rá, hogy egy szót, egy mellékmondatot túlhangsúlyozott, s többnyire már segítség nélkül ismétli jól.)

Hadd jegyezzem meg, hogy a mikrofon önfegyelemre szoktat. És ez a körülmény már nemcsak a beszédtechnika vonatkozásában, hanem didaktikai szempontból is nagyon figyelemre méltó.

c) A magnetofon használatának a fentieknél sokkal szélesebb területe a z i r o d a l o m t a n í t á s. Ennek célja — akár hagyományos eszközökkel, akár magnetofon felhasználásával történik — az egyes irodalmi alkotások minél tökéletesebb 1. racionális értéke, de ugyanakkor 2. emocionális értéke is.

A továbbiakban érdemes megvizsgálnunk a magnetofon három fő felhasználási módját a racionális appercepció, valamint az emocionális appercepció vonatkozásában. De már előljáróban szögezzük le: nem a magnetofon az egyedüli eszköz a szövegek tökéletes racionális és emocionális megértésében. A magnetofon használatának lényege az, hogy az anyagközlés során a tanár energiáját, illetve annak egy nem jelentéktelen részét f e l s z a b a d í t j a, hogy ezt a tanulók m e g f i g y e l é s é r e fordíthassa.

A számonkérésben csakúgy, mint a bevésés tekintetében a magnetofon a hagyományostól sokban különböző új gyakorlatok széles körű alkalmazását teszi lehetővé. Ezzel azonban — dolgozatunk terjedelménél fogva — részletesen nem foglalkozhatunk.

A magnetofon p a s s z í v alkalmazása során a r a c i o n á l i s appercepciót segíti. Különösen jól használható a memoriterek taníttatásában. Itt a problémát általában az okozza, hogy a közepes képességűekhez alkalmazkodva szerkesztett ütemterv (két vagy három, illetve négy sort, a rímképlettől függően négyszer, hatszor visszajátszva, ismételve, majd a szakaszokat egyszer, kétszer stb. összekötve) egyetlen osztályban sem lehet tökéletes. Ugyanis a jobb képességű, a memoriter tanuláshoz jobb érzékűek otthon maguktól, magnetofon nélkül (vagy az egyéni oktatásban, illetve egyéni tanulásban használt magnetofonnal) lényegesen gyorsabban tanulják meg a memoritert. A közepesnél gyengébb képességű tanulók pedig még így is lemaradnak. Nem kétséges azonban, hogy számukra is rendkívül megkönnyítettük és lerövidítettük a hagyományos otthoni tanulást.

A racionális appercepciót szolgáló magnetofonalkalmazásnál — memoriter tanítása esetén — gyorsabban jutunk eredményre, ha nem színészi tolmácsolásban vesszük szalagra a memoriter anyagát, s játsszuk vissza meghatározott terv szerint, hanem akár saját, akár egy jól artikuláló tanuló szövegmondásával folytatjuk a munkát. A felvételkor elsődleges célunk a memoritertanítás! Tehát a rímeket kell hangsúlyozni, a logikai összefüggéseket, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok szabályos váltakozását, a ritmust. Általában ez biztosítja a gyors és könnyű memoritertanulást. Persze ezt nem lehet receptnek tekinteni. Vannak életkori sajátosságoktól függően osztályok (leányosztályok), ahol eredményesebben járunk el, ha az emocionális appercepciót tekintjük elsődlegesnek. Mindkét esetben hathatósan segíti a szövegbevésést a jól artikulált kórusfelvétel. Az osztály visszahallva a saját hangját, egy a filmgyártás-

ban alkalmazott „plehbek” felvételhez hasonlóan, csak néma szájmozgással kíséri a hangot, ellenőrzi saját szövegtudását.

Amint láttuk tehát, a racionális appercepciót szolgáló magnetofon-használat lehet passzív — amikor a tanulók csak hallgatják a megtanulásra szánt szöveget. De lehet aktív — amikor néhány szóló memoritertolmácsolást vagy kórust veszünk fel. És lehet párhuzamos, amikor a passzív és az aktív változat gyakorlatát felváltva, olykor párhuzamosan két gépen — az egyiken a hivatásos művész tolmácsolása! — alkalmazzuk. Természetesen a magnetofon racionális appercepcióval kapcsolatos használatát nem lehet a memoritertanításra leszűkíteni. Tartalmak, vázlatok, jellemzések, esztétikai, irodalomelméleti fogalmak tanításában egyaránt hatékonyan alkalmazhatjuk a magnetofont.

Ha az oktatás célja elsődlegesen tehát az, hogy a tanuló értelmére hassunk, hogy a tanítási folyamatban konkrét, olykor szószertinti ismeretanyagot sajátítson el, tanuljon meg; a passzív, az aktív és a párhuzamos magnetofonalkalmazás egyaránt hatékony lehet. Ha viszont az emocionális appercepció az elsődleges cél az oktatási folyamatban, ritkábban alkalmazzuk a magnetofont az aktív felhasználás módszereinek megfelelően, inkább a párhuzamos alkalmazás módszereinek szánhatunk nagyobb szerepet (vö. fentebb: 3. A párhuzamos alkalmazás *a, b* pontjai).

A magnetofon alkalmazása a szemléltetésnek új módja. De nem árt utalni a hagyományos szemléltetésnél kitűzött ugyancsak emocionális célokra. Irodalmi kirándulásoknál, irodalmi múzeumlátogatás során korábbi ismereteinket azzal mélyítjük el, hogy a tanuló „eredetiben” látja például Petőfi pipáját, zekéjét, székét, Szendrey Júlia rokolyáját stb.

Az auditív szemléltetés természetesen sokkal szűkebb lehetőségeket biztosít számunkra, hiszen a hangkonzerválás alig fél évszázados múltra tekint vissza. De kinek jutna csébe Ilosvai Selymes Péter, Tinódi vagy akár Balassi esetében a vizuális szemléltetés során „eredeti” fotókat, vagy akár csak használati relikviákat bemutatni? S a kortárs íróknak „hangfényképei” bizony mértékkel állnak még a rádióknak és tv-stúdióknak is rendelkezésére. De nem az a főcél, hogy írók eredeti hangját hallassuk. Az alkotások hivatott tolmácsolói azonban szélesítik és színesítik a tanuló emocionális „értését”. Különösen olyan irodalmi alkotásoknál, amelyeknél a nyelv zeneiségét akarjuk bemutatni, hasznos nagyon a magnetofon. Az élő szó művészetének megismertetése során olyan lehetőségeket is megnyit számunkra a magnetofon, hogy külföldi alkotásokat eredetiben mutathatunk be a tanulóknak. Nem érzem utópiának Molière-t tanítva egy-egy részletet — pl. a Tartuffe-ből — a Comédie Française előadásában bemutatni hangfelvételtől. Persze ugyanez vonatkozik Puskinra, vagy a görög dráma kapcsán, a mai görög nyelven hallatni pl. Antigonét.

De ne mondjunk le a korszerű oktatás lehetőségei között olyan megvalósítható feladatokról, hogy például az anekdotát tanítva a ma élő legnagyobb anekdotázó írónk, Illés Béla szólaljon meg egy anekdotájával a szalagon.

És ha irodalomoktatásunk nem szűkül le az irodalomtörténet vagy az irodalomelmélet tanítására, hanem egyre inkább az élő irodalom megszerettetését, igénylését is céljának — és nem harmadrendű céljának! — tekinti, elképzelhetőnek tartanám a ma élő fiatal vagy éppen középkorú kortárs írók megszólaltatását. Verseik, novelláik, prózaírás-részleteik a saját hangjukon hallva nagy-nagy irodalmi élményt jelentenének a tanulóknak!

Az iskolai célra készített irodalmi, történelmi dokumentumjátékok ugyancsak színesíthetnék oktató-nevelő munkánkat. És nincs igaza annak, aki az oktatás „elgépítésétől” félti az iskolát!

3. T e n n i v a l ó k. A fentiekben felvázolt kísérletek és kezdeményezések minden bizonnyal számos kartársamat foglalkoztatták már eddig is. Abban is bizonyos vagyok, hogy nem kevés azoknak a kollégáknak a száma, akik a fentieknél tekintélyesebb munka nyomán alaposabb eredményekre jutottak. De talán mégsem ártana a továbbiakra nézve összegezni a tenni-valókat:

Az iskolarádió, az iskolatelevízió, az Iskolai Filmintézet, valamint a hagyományos szemléltetési eszközöket gyártó IFÉRT munkájának koordinálására helyet kellene szorítani az anyanyelvi-irodalmi stb. oktatás számára is a magnetofonnak. Akár előfizetéses, akár csere rendszerrel, széles hálózatát lehetne kiépíteni a hangszemléltetésnek.

Korszerűsíteni kellene a technikai berendezéseket.

Lehetőséget kellene biztosítani arra, hogy azokba az iskolákba is jusson magnetofon, ahol még nincs — ha másként nem, hát társadalmi erőből.

A magnetofon technikai használatát, metodikai, didaktikai alkalmazását fel kellene venni szakmai képzés, illetve továbbképzéseink programjába. A magnetofon alkalmazásának továbbfejlesztésén fáradozó kartársak kísérleteit nyilván kellene tartani, számukra a publikációs lehetőségeket biztosítani, s általában, legalább erkölcsileg érdekeltté tenni őket a további kísérletekben. Érdemes lenne fontolóra venni például a rejtett mikrofon alkalmazását is. Ha egy óra anyaga azt kívánja, hogy a hangulatot távolról se zavarja meg a mikrofonláz, elképzelhetőnek tartanám a rövidhullámú rejtett mikrofon alkalmazását.

Nem a jövő század regénye a dolgozatjavítás mellett a „szalagjavítás”. Egy központi (iskolai) nagyobb teljesítményű gépen a tanár átjuttatja a tanuló mondatait, s szalagon hozzáfűzi észrevételeit, esetleg adaptál más illusztrációt!

Végül, de nem utolsósorban, a magnetofon alkalmazásának pszichológiai következményei között (különösen vidéki iskolákban) érdemes lenne felmérést végezni, hogyan segíti a magnetofon a gyermeket a beszédgátlás feloldásában, hogyan teszi jó fellépésűvé a félszeg tanulót is.

Az idő sürget. Angliában már 150 dollár körüli összegbe kerül egy kis-teljesítményű képmagnó! Tudomásunk van arról, hogy hazánkban is kísérleteznek olyan tv-re szerelhető vetítő fejjel, amely mozivászon méretűvé nagyítja a képernyőt! Nem lehetetlen, hogy egy-két évtized múlva minden tárgy minden órája a programozott oktatás „dramaturgiája” szerint képmagnószalagon rögzítve lesz! Ennek a didaktikai „szép új világnak” sikere érdekében azonban a magnetofont — mint szükséges lépcsőfokot — sem lehet kihagyni.

De ahogyan a tábla és a kréta, ma és holnap (és 20 év múlva is) iskolai taneszköz marad, ugyanúgy a magnetofonnak is ezzé kell válnia. Olyan eszközzé, amit hosszú ideig nem szorít majd ki (ahogyan a rádiót sem a tv) a még ennél is fejlettebb taneszköz.

Végül ismételtén szögezzük le: tekintve, hogy a magnetofon ma már az egyes családok számára sem elérhetetlen, iskoláinkban való szélesebb körű elterjedése és alkalmazása nem elsősorban anyagi kérdés! Az alkalmazáshoz elsősorban lelkesedés, másodsorban fantázia és egy piciny kis bátorság szükséges.

Kolozsváry Gyula

Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban

Az, amit most az egyszerű mondat szerkezetéről (s talán majd egy másik közleményben az összetettéről) elmondok, kerekén húsz év óta érik bennem. S nem is pusztán elmélkedések útján. A leíró nyelvtant 1946 és 1951 között már lényegében ennek alapján tanítottam a budapesti bölcsészkaron, illetőleg színművészeti főiskolán; így tanítom most is pozsonyi hallgatóimnak. E szemlélet elemeit annak idején belecsempészttem a Benkó—Kálmán-féle gimnáziumi nyelvtankönyvbe, itt-ott egyéb munkákba; s felhasználtam nemrégiben megjelent könyvecskémbe is („A nyelvről — felnőtteknek”. Gondolat Kiadó. Budapest, 1966).

Hogy eddig mégsem írtam a kérdésről, az csak azért volt, mert mindig arra készültem: egyszer majd megpróbálom úgy egészében felgöngyöltíteni a szintagmakérdést, történetével és sokféle ágazó elméleteivel együtt. De sajnos egyszer mindnyájan eljutunk annak felismeréséig, hogy az idő meg az emberi munkabírás véges; meg hogy bizonyos kérdésekkel akkor is lehet és kell foglalkozni, ha nem is éppen Ádámnál és Évánál kezdjük őket.

Így született meg ez az írás, amely nagyrészt jól ismert dolgokat foglal össze, csak éppen a maga sajátos szempontjából szelektálva s a maga céljainak megfelelő összefüggésekbe állítva őket. N e m a felfedezés, csak a rendszerezés igényével; s eddigi ismereteinket sem értékelve vagy cáfolgatva, csak polarizálva és rostálva. Legfőbb forrása a nyelv, amelyet vizsgál; s emellett az a nyelvtani hagyomány, amelyet mindannyian jól ismerünk, s amelyet legutóbb és legrészletesebben „A mai magyar nyelv rendszere” című kollektív munkánk foglalt össze. Amikor itt bizonyos kérdéseket és tételeket közismertnek mondok, elsősorban erre a munkára utalok vele. → De ismétlem: cikkemnek nem a bárkivel vagy bármivel való vitatkozás a legfőbb célja, hanem egy bizonyos rendszer felállítása, s ennek a nyelvi tényekből való pozitív kifejtése.

De induljunk neki!

1. Az egyszerű mondatban található tagok és viszonyaik sokféle törvényszerűsége közül most csak azt ragadva ki, ami e vizsgálatunkhoz szükséges, — a mondatban együtt álló részeknek egymással való kapcsolatairól a következőket tudjuk:

Két egyazon mondatban szereplő résznek egymáshoz való viszonya lehet grammatikai, logikai és közömbös. A g r a m m a t i k a i viszony: egymástól való mondatrészi függés. Jellemzi a két résznek alá-fölé rendeltségi kapcsolata. — A l o g i k a i viszony: az egymástól való grammatikai függetlenség, de egy harmadikkal szemben grammatikai azonosság. A két tagnak egymáshoz való viszonya itt mellérendelő. — A k ö z ö m b ö s viszony: az egymástól való grammatikai és logikai függetlenség, ami az együttállásnak a két elem szempontjából vett véletlenségére utal. Ám az együttállás csak úgy következhet be, hogy a közömbös viszonyban levő tagok mindketteje valamiféle grammatikai

viszonyban van egy közös fölérendelt taggal; de ez a grammatikai viszony a kettőre nézve különmemű (illetőleg csak véletlenszerűen lehet egynemű, okszerűen nem).

Illusztrációként vegyünk egy ilyen mondatot: *Pista tegnap számtant és németet tanult*. Milyen viszonyfajtákat látunk itt?

Pista — tanult || tegnap — tanult || számtant és németet — tanult;

ezek grammatikai viszonyok: az első predikatív, a második határozós, a harmadik tárgyas;

számtant és németet;

itt logikai viszony van: kapcsolatos mellérendelés. A két tag az állítmányhoz egyformán viszonyul: tárgy mind a kettő; illetőleg azt is mondhatjuk: egyetlen kéttagú tárgyként áll, mint egység a föléje rendelt tag felől nézve.

Pista — tegnap || tegnap — számtant és németet || Pista — számtant és németet;

itt közömbös viszonyokat találunk: a tagok mondatbeli együttállását egy közös tagnak való alárendeltségük magyarázza; az ahhoz való viszonyuk minden esetben különmemű.

A vizsgált mondatnak mindegyik részlete egyazonos síkon mozog: magán a mondat síkján. Mindegyik elem szabad mondatrész; például szórendi helyüket (grammatikai értékük változatlan megtartásával, csupán más-más előzményi viszonyok jelzésére) szabadon felcserélhetik. Sőt szétválasztható még a bizonyos szempontból tömböt alkotó mellérendelő kapcsolat is. Íme: *Tegnap Pista számtant és németet tanult;* — *Számtant tanult tegnap Pista és németet;* — *Számtant és németet tanult tegnap Pista;* és így tovább. (Az, hogy a bemutatott változatokban az állítmánynak a tárgy, illetőleg valamelyik tárgy után kell mindig állnia, itt nem grammatikai kötöttség, hanem előzményi: a mondat nyomatékos, és benne a tárgy a főhangsúlyos rész.)

2. De tudjuk azt is, hogy az egyszerű mondatban nemcsak szabad mondatrészek állhatnak; illetőleg más oldalról közelítve: az egyszerű mondatnak szabad részei nemcsak szerkesztetlenek lehetnek, hanem *önmagukban szerkesztettek* is. Vegyünk olyan példát, amelyikben az alanynak jelzője van: *A szorgalmas Pista tegnap számtant és németet tanult*. Az előbb számba vett viszonyok változatlanul fennállnak. A különbség annyi, hogy most az első így alakul:

a szorgalmas Pista — tanult;

vagyis a predikatív viszonynak első tagja megtestesedett, s maga is felbontható, mégpedig így:

szorgalmas — Pista.

De vajon ez a bontás is a mondat szintjén történt-e? Látjuk, hogy nem. A mondat szintjén minden grammatikai viszonyban az állítmány volt a fölérendelt tag; itt már az alany az. A mondat szintjén mindegyik rész közvetlenül kapcsolódott az állítmányhoz; a *szorgalmas* már csak közvetve, az alanyon keresztül; illetőleg azzal együtt alkotva egyetlen szabad mondatrészt. A mondat szintjén az egyes egységek egymással, ha másban

nem, közömbös viszonyban álltak, de egyazon síkon; a *szorgalmas* elem viszont nem hozható velük még közömbös kapcsolatba sem:

szorgalmas — tegnap || szorgalmas — számtant és németet:

ezeknek az összekapcsolásoknak nemhogy értelmük nincsen, de még jogosultságuk sem! — És végül, de korántsem utolsósorban: a szabad mondatrészeknek szabad volt a szórendi megoldásuk; a *szorgalmas* elemé kötött: csak a *Pista* előtt állhat, s ha az elmozdul, vele kell mozdulnia; épp, mert együtt alkotnak egyetlen egységet.

Azt látjuk tehát: a *szorgalmas* elem nem szabad mondatrész, azaz nem is mondatrész, hanem csak mondatrész része. A mondat szintje felől nézve nem is létezik önállóan, sőt egyáltalában nem is létezik; onnan nézve csak egy szerkezetes alany van: a *szorgalmas Pista*, aminek teljesen belügye az, hogy még maga is felbontható. Így a *szorgalmas* elem a mondatban áll ugyan, de nem a mondat szintjén, hanem a mondat szintje alatt, a szerkezettagok szintjén.

Ugyanez a helyzet ezekben a mondatokban is: *A külföldre induló melegen búcsúzott;* — *Külföldre indulva melegen búcsúzott;* — *Külföldre indulásakor melegen búcsúzott;* — és így tovább. Anélkül, hogy a bennük található grammatikai és közömbös viszonyokat felsorolnánk belőlük, világosan látható, hogy: a) a *külföldre* rész egyikükben sincs közvetlen viszonyban az állítmánnyal; — b) nem is egy szinten mozog a *melegen* és a *búcsúzott* részekkel; — c) legtermészetesebb szórendi megoldásként a föléje rendelt rész előtt áll (s ha licenciaként mögéje kerül is, csak közvetlenül mögötte állhat, távolabbra nem szakadhat tőle; tehát szórendi elhelyezkedésének látszólagos szabadsága is csak alternatív kötöttség).

Alighanem fölösleges volna ugyanezeket végigfejtteni a tárggyal és az alannyal kapcsolatban is. Hiszen világos: az *Anyját siratva keservesen zokogott* típusú mondatokban az *anyját* tárgyról, a *Bika rugaszkodván kötél szakad vala* típusúakban meg a *bika* alanyról derülne ki, hogy bár a fölérendelt taghoz való viszonyuk tárgyas, illetőleg alanyos, egyikük sem a mondat szintjén álló rész, nem a mondat tárgya és alanya, hanem valamelyik mondatrészé; s így tulajdonképpen nem is mondatrész, hanem *s z e r k e z e t t a g*.

3. Persze azt, hogy ezek szerkezettagok, a magyar nyelvtudomány Gombocz szintaxisa óta elismeri és hangoztatja, ha a közoktatási gyakorlat nem érvényesíti is. A probléma nem is ezeknek státusával van, hanem azon részekével, amelyeket az előbbi vizsgálat során a *m o n d a t s z i n t j é n* találtunk. Mert a magyar szintaktika azokat is szerkezettagoknak ítéli: predikatív, illetőleg határozós, illetőleg tárgyas szerkezetek tagjainak. A Gombocz után kialakult hagyomány szerint tehát:

tegnap tanult || külföldre indulván;
számtant tanult || anyját siratva

egyformán határozós, illetőleg tárgyas szerkezetek. Ezzel szemben:

Pista tanult || bika rugaszkodván

már nem egyneműek: az első predikatív, a második alanyos szerkezet. És végül:

a szorgalmas Pista

jelzős szerkezet, amelynek — eltérően az előbbiektől — nincsen igés utótagú párja.

Hogy mit minek nevezünk, az természetesen megegyezés kérdése; és mindaddig közömbös, amíg az elnevezés el nem mos lényeges különbségeket. Így van, aki szószer-

kezetnek nevezi az alárendelő (grammatikai) viszonyban álló csoportok mindegyikét (ez a magyar szintaktika hagyománya és mai álláspontja); akad, aki a szószervezetek közé veszi a mellérendelőket is; s elvileg oda vehetnénk akár a közömbös viszonyúakat is, pusztán mondatbeli együttállásuk alapján. — Ám ha az elnevezéssel összefoglalunk, akkor azon belül tanácsos *differenciálnunk* is; különösen, ha a dolgok természetét ezt szükségessé teszi.

Márpedig azzá teszi, több okból is.

A „mondatrészek” hagyományos állaga a következő: állítmány, alany, tárgy, határozó, jelző. A „szervezetek” készlete: predikatív, alanyos, tárgyas, határozós, jelzős. A kettő látszólag teljesen fedi egymást: öt-öt egység áll egymással szemben mind a két síkon.

Csakhogy: *a*) az elnevezések mind az előtag minőségét, illetőleg az előtagnak (az alárendelt tagnak) az utótaghoz (a föléje rendelt taghoz) való viszonyát tükrözik; — kivéve az elsőt, amelynek „predikatív” elnevezése más szempontú; s amelyet ha a mondatrészek nomenklatúrájával „állítmányosnak” neveznénk, azon érnénk, hogy nem az alá-, hanem a fölérendelt tagról neveztük meg. — Továbbá: *b*) minden előtagként állható „mondatrésze” egy szerkezetfajta esik; de az alanyra kettő (a predikatív és az alanyos); s más oldalról: a „szerkezetfajták” közül háromnak az állítmány az utótagja (a predikatív, a tárgyasnak, a határozós), vagy legalább az is lehet utótagjuk (közülük a predikatív csak az lehet); kettőnek viszont bármilyen mondatrész lehet utótagja, csak állítmány nem (az alanyosnak és a jelzősnek).

4. Itt kénytelenek vagyunk egy kis kitérőt tenni. A *predikatív* szerkezetről meg kell mondanunk azt, hogy benne az alá-fölé rendeltségi helyzet nem annyira egyértelmű és kétségtelen, mint a többi szerkezetfajtában. Ezért — mint bipoláris szerkezetfajtát — szokás is kiemelni az alárendelők közül; minthogy például az egyeztetés dolgában kétségkívül az alany a domináns: az szabja meg az állítmánynak, hogy milyen számban és személyben álljon. Mindez logikai szempontból igaz; ám grammatikailag a viszony mégis világosan alárendelő, s az állítmány a kétségtelenül fölérendelt rész. Például az alanyra éppúgy az állítmány segítségével, az állítmány felől kell kérdeznünk, mint a tárgyra és a határozóra; szörendi elhelyezkedés szempontjából világosan az állítmány a kulcsrész a mondatban, s vele szemben az alany pontosan úgy viselkedik, mint az egyszerű bővítmények; és így tovább. Ezért e vizsgálatban semmi okunk nem volt a predikatív viszony elkülönítésére; viszont sok érvünk a többi alárendelő viszonyval való együttes vizsgálata.

Ami meg a *jelzős* szerkezetet illeti, azzal kapcsolatban az előző pontunk végén tett megállapításunkat kell megmagyarázni, illetőleg megvédeni. Mert annak látszólag ellene mond ez a mondatfajta: *Pista mindig jó fiú*. Hiszen itt — egy bizonyos egysíkú szemlélet szerint — a *jó* az állítmányhoz tartozó, az állítmány felől elemezhető jelző, s így a többivel egyenrangúan „mondatrész”, azaz „a mondat” jelzője. — Ám aligha lehet vitás, melyik a reális a kétféle lehetséges viszonybaállítás közül:

Pista — fiú || mindig — fiú || jó — fiú;

Pista — jó fiú || mindig — jó fiú || jó — fiú.

Az összefüggéseket nyilván az utóbbi csoport tükrözi helyesen; benne a *jó fiú* a többi mondatrésszel szemben egységként, egészében állítmány; s az, hogy maga is felbontható azután jelzős szerkezetként, az állítmány belső ügye, nem a mondaté. Tehát a jelző, hiába az állítmány jelzője, nem a mondat szintjén áll itt sem, hanem eggyel lejjebb; azaz itt sem szabad mondatrész, hanem szerkezettag.

5. Visszakanyarodva fő vonalunkhoz, megállapíthatjuk, hogy a mondaton belül szinteződés van, és két fő szinten találunk viszonyokat. Egyrészt a mondat szintjén, ahol a szabad mondatrészeknek mindegyike közvetlenül az állítmányhoz tartozik, mint központi maghoz; másrészt ennél lejjebb, a mondatrészek belüleinek szintjén, ahol az alárendelt szerkezettagok mindegyike csak egyetlen mondatrészhez tartozik, a mondat egésze felől tekintve annak része, nem a mondatnak közvetlenül.

Táblázatba foglalva: az ismeretes „mondatrészek” a különféle fő szinteken a következő együttesekben fordulnak elő:

„mondatrész”	a mondat szintjén	szerkezettagként
állítmány	többféle viszonyban abszolút főlérendeltként: <i>ő eszik, most eszik, húst eszik</i>	—
alany	predikatív viszonyban alárendelt tagként: <i>az idő eljön</i>	alanyos szerkezetben alárendelt tagként: <i>az idő eljövén</i>
tárgy	tárgyas viszonyban alárendelt tagként: <i>férjét siratja</i>	tárgyas szerkezetben alárendelt tagként: <i>férjét siratván</i>
határozó	határozós viszonyban alárendelt tagként: <i>külföldre indul</i>	határozós szerkezetben alárendelt tagként: <i>külföldre indulásakor</i>
jelző	—	jelzős szerkezetben alárendelt tagként: <i>a szorgalmas Pista</i>

A táblázat a következőket teszi világossá: A grammatikai viszonyok valóban két fő szinten fordulnak elő: a mondat szintjén és a mondatrészeket alkotó szerkezetek szintjén. Tagjaik közül az állítmány csak főlérendelt tag lehet, s a mondat szintjén álló viszonyokban mindig az állítmány a főlérendelt tag. A többi tag mindig csak alárendelt lehet, mégpedig közülük az alany, a tárgy és a határozó két szinten: a mondatrészekén vagy a szerkezetekén; a jelző viszont csak egy szinten: csak mint alárendelt szerkezettag.

6. A táblázatunkban mutatkozó két üres hely felhívja figyelmünket még valamire: az állítmány és a jelző egymáshoz való viszonyára. Régóta tudjuk, de itt is világosan látható, hogy a jelző nem más, mint az állítmánynak új, alárendelt szerkezettaggá süllyedt formája. Ismeretese az ilyen párhuzamok:

Az idő eljött || Az idő eljövén, Pestre indultak.

De ebben a formában a volt állítmány főlérendelt rész marad eredeti alárendeltjével szemben; s nem is szerkezettaggá válik, hanem csak alárendelt mondatrészé. Azaz jelleget vált (minthogy főlérendelt tagból alárendeltté válik), de helyzetet nem (azaz mondatrész marad, nem válik szerkezettaggá), minthogy nem saját volt alárendeltjének rendelődik alá, hanem egy eredetileg idegen elemnek.

Ám amikor a volt állítmány a mondat szintjén maradva alárendelődik, azaz állítmányból más mondatrészé válik (előbbi példánkban határozóvá), s magával viszi eredeti viszonyában a neki korábban alárendelt részt (példánkban az alanyt alanyként), akkor az eredetileg alárendelt rész már szintváltáson esik át: a *mondat* alanyából egy *mondatrész* nek (itt: a határozónak) alanyává süllyed, azaz alanyos *szereket* nek válik alárendelt tagjává. — S ugyanez megeshet természetesen bármelyik más alárendelt mondatrészszel, tehát tárggyal és határozóval is. Mint ezekben:

Nellit bámulta || *Nellit bámulva ballagott az utcán*;
Ostobán vigyorgott || *Ostobán vigyorogva üdvözölte apját*.

Ez a szabad mondatrészek szerkezettaggá süllyedésének első lépése. E süllyedés-sel szórendi helyük kötötté válik, az állítmányhoz való viszonyuk közvetetté, hiszen nem annak vannak már alárendelve, csak az egyik mondatrésznek. Így magának a mondatnak elemzését nem befolyásolják: a fölénk rendelt taghoz való viszonyuk nem a mondat dolga, hanem egy-egy mondatrész belügye. Bontsuk szét az előbbi példák egyikét: *Nellit bámulva ballagott az utcán*.

Mit állítok? — *ballagott* = állítmány (a mondat szintjén);
 Ki ballagott? — (*ő*) = odaértett alany (a mondat szintjén);
 Hol ballagott? — *az utcán* = helyhatározó (a mondat szintjén);
 Hogyan ballagott? — *Nellit bámulva* = módhatározó (a mondat szintjéről tekintve oszthatatlan egységként; s mint ilyen, egészében a mondat szintjén).

Ha ez utóbbit szét akarjuk bontani, egy szinttel lejjebb kell lépünk, amint a jelző esetében kellett:

Ki *bámulva*? — *Nellit* = tárgy (de szerkezettagként, a módhatározó részeként, a mondat szintje alatt).

7. A két fő szint tehát: a mondatrészi meg a szerkezettagi. Persze mindkettőn belül vannak még további hierarchikus osztódások. Mert a mondatrészek szintjén az állítmány természeténél fogva fölérendelt, a többi mondatrész természeténél fogva neki alárendelt tag. S a másik oldalon: a szerkezettag nemcsak szabad mondatrésznek közvetlen alárendeltje lehet, hanem szerkezettagnak is. Ha például a volt állítmány nem határozóvá süllyed, mint az előbbi példákban, hanem jelzővé; s viszi magával a neki korábban alárendelt tárgyat vagy határozót (esetleg alanyt): az az eddig ismertetettek-nél is mélyebb szintre kerül. Ahogy itt:

A fiú szorgalmasan tanul || *A szorgalmasan tanuló fiú jó eredményt ér el*.

Itt a mondat szintje felől tekintett alany: *a szorgalmasan tanuló fiú*. Jelzője (a szerkezettag szintjén): *szorgalmasan tanuló*. A fölérendelt tag, azaz a/jelzett szó felől tekintve egység. Önmagában persze tovább elemezhető: a *szorgalmasan* módhatározó, mégpedig az alany jelzőjének alárendelve; vagyis szerkezettagnak alárendelt szerkezettag.

Ha nagybetű a szabad mondatrészek, és kisbetű a szerkezettagok minőségének (elnevezésükből alkotott) szimbóluma¹; s más oldalon *sz* a szerkezettagok és *M* a szabad

¹ E szimbólumokban az első betű a fő kategória jele; tehát pl.: *^Hm* = módhatározó (a mondat szintjén); *jm* = minőség- és mennyiségjelző (persze mint szerkezettag); stb.

mondatrészek általános összefoglaló jelzete, amelyhez alsó indexként csatlakozik a fő szinteken belüli mélységi szint jelzőszáma, akkor e mondatot a következő két képlet fejezheti ki:

$$hm \setminus jm \setminus A - jm \setminus T - \sim; \text{illetőleg: } sz_2 sz_1 M_2 - sz_1 M_2 - M_1$$

Kifejtve a képleteket:

$hm = sz_2$ = módhatározó, mint szerkezettag, másodfokú alárendelésben;

$jm = sz_1$ = minőségjelző, mint szerkezettag, elsőfokú alárendelésben;

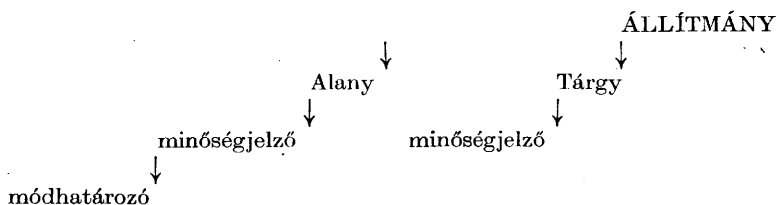
$A = M_2$ = alany, mint alárendelt természetű szabad mondatrész;

$jm = sz_1$ = minőségjelző, mint szerkezettag, elsőfokú alárendelésben;

$T = M_2$ = tárgy, mint alárendelt természetű szabad mondatrész;

$A = M_1$ = állítmány, mint fölérendelt természetű szabad mondatrész.

Ha szinteződésüket plasztikusan akarjuk ábrázolni, ezt a képet kapjuk:

De a fő szinteken belüli osztódások már nem jelentenek helyzetbeli különbséget (ti. a szabad mondatrész szabad mondatrész s a szerkezettag szerkezettag minden fokon); csak mélységbelit. A két fő szintet mélységi különbség nélkül jellemzik a mondatrészi, illetőleg a szerkezettagi helyzet jegyei: *a)* a szabad mondatrész vagy állítmány, vagy az állítmánynak közvetlenül alárendelt tag, mely szórendi elhelyezkedésében szabad; — *b)* a szerkezettag csak saját fölérendeltjének alárendelt rész, az állítmányhoz nem kapcsolódhat közvetlenül (ha igen, akkor sem mint állítmányhoz, csak mint szerkezetbeli fölérendeltjéhez); és szórendi elhelyezkedésében kötött: mindig fölérendeltje előtt áll.

A szerkezettagoknál a korábbiakban jeleztünk annyi licenciát, hogy a tárgy és a határozó mint szerkezettag bizonyos típusokban állhat nemcsak fölérendeltje előtt, hanem közvetlenül mögötte is; például: *kezét fájlalva*, vagy: *fájlalva a kezét*; *a létért küzdve*, vagy: *küzdve a létért*. És persze: *küzdve a sok problémát jelentő létért*, amelyben *a sok problémát jelentő lét* a fölérendelt tag felől nézve egyetlen oszthatatlan egység, s így a közvetlenül mögötte állás szabályának teljesen megfelelően viselkedik. — S említettük: ez a licencia is kötöttséget jelent, minthogy az alárendelt rész hátra kerülhet, de távolabbra nem. (Ha a birtokos jelző ezt megszegi, óhatatlanul részeshatározói árnyalatúvá válik: *A kabátját lopták el az apámnak*; s így átmenet a szabad mondatrész felé.) — De ez a licencia is megszűnik, mihamint a másodfokú szerkezettagi alárendelés szintjére érünk: *a kezét fájlaló fiú*, *a létért küzdő apa* esetében, ahol a tárgy, illetőleg a határozó sz_2 helyzetben van, a szórend teljesen kötött, hátravetett megoldásra már nincs lehetőség.

8. A mondatban található szinteződés természetesen mindjárt felveti az a b s z o l ú t é s r e l a t í v kérdését. A fölé- és alárendeltség fogalma a mondat szintjén még abszolút; de jellegzetesen relatívvá válik, mihamint lejjebb lépünk onnan. A szabad mondatrészekről tudjuk: közülük az állítmány fölérendelt, a többi pedig neki alárendelt természetű. Ám a mondat szintje alatt, a szerkezetekén (minthogy ott állítmány nem állhat) már csak alárendelt természetű tagokkal találkozhatunk: alannyal, tárgygal, határozóval

jelzővel. S mégis: a hierarchia épp itt kezd elaprózódni. Már a szabad mondatrészeknek lehet alárendelt szerkezettagjuk (pl. az alanynak jelzője, a tárgyának határozója stb., stb.), s ezáltal alárendelt voltak a hierarchia egésze felől nézve rögtön relatívvá válik. Már ebben a mondatban: *A jó fiút szeretik* kettős helyzetben van a mondat tárgya: az állítmánynak alá-, a jelzőnek viszont relatíve fölérendeltje. S a jelző sem természeténél fogva abszolúte alárendelt, csak konkrét helyzetéből adódóan. Hiszen ebben a változatban: *A nagyon jó fiút szeretik*, az sz_2 helyzetben levő határozóval szemben már a jelző is relatíve fölérendelt helyzetbe került.

A mondat szintjén jelentkező abszolút viszonyok tehát a szerkezettagok megjelenésével válnak relatívvá. Mondatszinten sohasem alakulhat differenciáltabb rétegződés, mint M_1 és M_2 ; az sz -csoport szinteződése azonban elvileg végtelen: $sz_1, sz_2, \dots, sz_n$; ha gyakorlatilag persze véges is. — Az elmondottak mellett ez is szembeállítja a két fő szintet, s más oldalról a mondatrészt és a szerkezettagot mint kategóriát.

9. És még valami, ami igen fontos; nem is csak azért, mert a mondatrészeknek és a szerkezettagoknak, illetőleg a mondat szintnek és a szerkezettagok szintjének világos különállását mutatja, — bár ez sem éppen elhanyagolandó oldala.

A mondat szintjén — mint láttuk — az alá- és fölérendeltség határozottan a tagok mondatrészi minőségéhez köthető. Az állítmány fölérendelt tag, és csak az lehet; az alany, a tárgy, a határozó alárendelt tag, és mondat szinten nem is lehet más. Ebből következik, hogy mondatrészként bármilyen szófajú állítmányhoz bármilyen tag kapcsolódhat. (Kivéve a tárgyat, amelynek megjelenése mondat szinten is tranzitív ige megjelenéséhez van kötve. De e szempontból a tárgy sajátos igevonzat; s így ez a korlátozás a szabály általános érvényét nem nyírálja meg.)

Az, hogy az igei meg a melléknévi állítmányhoz is csatlakozhat bármelyikük (akár alany, akár határozó), oly természetes, hogy említésre sem méltó. Ami viszont föltűnő: hogy alanya és határozója a főnévi állítmánynak is lehet: *A fiam Győrben katona; Szombat-hely hosszú idő óta Vas megye székhelye*; stb. — Hogy tehát az állítmánynak mint mondat szinten abszolúte fölérendelt résznek milyen bővítménye lehet, azt nem szófaji értéke vagy szófaji természete szabja meg, hanem állítmányi helyzete. Sőt: a mondat szintjén fel sem merül az a kérdés, hogy a fölérendelt rész milyen szófajú. És persze az sem probléma, hogy milyen mondatrész; mert csak egyfajta lehet: állítmány.

Mihelyt azonban a szerkezetek szintjére lépünk le, a kérdésfeltevés épp az ellenkezőjére fordul. Hogy a szoros szerkezetnek fölérendelt tagja milyen mondatrész, az a kérdés a szerkezeten belüli viszony szempontjából fel sem merül; csak az, hogy milyen szófajitermészetű. Ha igei természetű, akkor lehet alanya, tárgya és határozója; ha melléknévi természetű, akkor határozója; ha főnévi természetű, akkor jelzője. Másfajta összesítésben: szerkezettagként alárendelve alany és tárgy csak igei természetű utótagnak, határozó csak igei és melléknévi természetű utótagnak, jelző csak főnévi természetű utótagnak lehet.

Mindezt a következő táblázatba foglalhatjuk (1. a következő lapon).

Itt persze gondosan el kell választanunk egymástól a szófaji értéket és a szófajitermészetet. Például az ilyenekben: *Pécsre indulásakor, Pistát várva, munkások lakta (kerület)* stb. az utótag szófaji értéke szerint főnév, illetőleg határozószó, illetőleg melléknév. De szófaji természete változatlanul igei, épp mert megőrizte a képzése alapjául szolgáló igenek azt a képességét, hogy határozót, tárgyat, alanyt vehessen maga elé. — A melléknév meg főnévszerűen viselkedik a nagyon gyakori főnévi értékű használatban: az *Elővette a féltve őrzött legutolsót* típusú helyzetekben a *legutolsó* „melléknévnek” azért lehet jelzője, mert főnévi értékben áll: a *legutolsó cigarettát*, illetőleg föltétlenül a *legutolsó valamit* jelöli.

S végül: a *nagy boglyányi, fekete kabátos* stb. utótagja melléknévi értékű, de mégis főnévi természetű szó; tulajdonképpen nem a jelző járul a főnévből képzett melléknévhez itt, hanem a melléknévképző a jelzős főnévhez. A valódi szerkezeti képlet nem ez: *fe-kete + télíkabátos*, hanem: *fe-kete télíkabát + os*. — És ugyanígy: a *csavargásra hajlamosság* típusban nem a képzett főnév veszi maga elé a határozót szerkezettagul, hanem a melléknévi *hajlamos* szó, amelynek szófaji természete a továbbképzés során is megőrződik. (Bár ez, meg a korábban említett *Pécsre indulásakor* típus is, némileg kihagyásos, határozós-jelzős árnyalatú kapcsolat; egyre inkább így értjük őket: *Pécsre való indulásakor*, illetőleg: *csavargásra való hajlamosság*.)

Ha az alárendelt tag	Akkor a fölérendelt rész	
	mondatban	szerkezetben
alany	(bármilyen) állítmány	igei természetű szó
tárgy	(igei) állítmány	igei természetű szó
határozó	(bármilyen) állítmány	igei természetű szó melléknévi természetű szó
jelző	—	főnévi természetű szó

De akárhogy is: az a tény letagadhatatlan, hogy a mondat szintjén az alá-fölé rendeltségi viszonyokat a két tag mondatrészi minősége szabja meg; a szerkezetek szintjén ugyanebben a kérdésben már a fölérendelt tag szófaji természete dönt, aminek viszont mondatrészi minőségével semmiféle közvetlen és okszerű kapcsolata nincsen.

10. S persze a szinteződéssel, letagadhatatlanul annak következményeként, megjelenik a mondatban egyfajta tömbösödés is. Már az eddigiekben azt láttuk: az állítmányról kérdezve, azaz a mondat szintjén maradva, nem mindig egy-egy szó jelentkezett feleletként, szabad mondatrészként; hanem gyakran egy önmagán belül még osztható, elemezhető, szerkesztett, de a mondat egésze és a többi mondatrész felé egységet és zárt egészet alkotó tömb.

Például ez a mondat: *A szabályoknak túlságosan gyakori változtatgatása veszélyezteti a szépen alakuló helyesírási egységet*, elemzéskor semmiképpen sem soványítható le erre a csontvázra: *A ... változtatgatás veszélyezteti az ... egységet*. Hiszen nem mindenféle változtatgatás fenyegető, s nem is akármilyen egységet fenyeget. Ezt a mondatot — ha a felbontást nem formális eljárásnak tekintjük, hanem a mondatban foglalt értelem megfejtéséhez szolgáló kulcsnak — csak így elemezhetjük:

Mit állítok? — *veszélyezteti* (egyszavas állítmány);

Mi veszélyezteti? — *a szabályoknak túlságosan gyakori változtatgatása* (szerkezetes alany);

Mit veszélyeztet? — *a szépen alakuló helyesírási egységet* (szerkezetes tárgy).

Ha a mondatrész szerkesztettségének, szerkezetes voltának jelzésére eléje tett x jelet használunk, e mondat képlete: $xA - \dot{A} - xT$. Ez felépítése tekintetében azonosnak mutatja az előbb „lesoványított” $A - \dot{A} - T$ képlettel; hiszen a szerkesztettség az adott

tömbszerű mondatrészeknek már belső ügyük. Csak éppen a mondanivaló értelmét nem kellett így megváltoztatnunk, megcsónkítanunk ahhoz, hogy tisztázhassuk: a mondat szintjén, a mondat mint egész szempontjából hány önálló, szabad mondatrészszel kell számolnunk.

E képlet megalkotásával a mondatnak mint mondatnak elemzését tulajdonképpen be is fejeztük. Ami még további felbontás tárgyául szolgálhat, az már a mondat szintje alatt van; annak felfejtése már nem a mondatnak, hanem a szerkezetes mondatrészeknek analízise.

A mondat szintjén három önálló egységet találtunk. (Lehetett volna kevesebb is, több is; de a lehetséges szám nagyon is véges: általában egy és öt között mozog, annál több csak kivételesen szokott lenni.) — A szerkezetek itt ismét elválnak a mondatrészek-től: a szerkezet mindig bipoláris, azaz két tagja lehet, és csak kettő, sem több, sem kevesebb. Íme, a mondat szerkezetes alanya, az előbbi xA így bontható fel:

Minek a túlságosan gyakori változtatása? — *a szabályoknak* (birtokos jelzős szerkezet; képlete = $j\bar{b} - xA'$).

A birtokrészt tovább bonthatjuk még. Itt természetesen nem az eredeti xA -t elemezzük már, hanem azt a másodlagosat, az xA' -et, amelyik az előbbi eljárás során szerkezetes jelzettként jelentkezett. És ismét csak kétfelé bontható:

Milyen változtatása? — *túlságosan gyakori* (minőségjelzős a szerkezet; képlete = $xjm - A$).

A második tag itt már bonthatatlan. Az első tovább osztható, persze ismét kétfelé. De felbontásához megint lejjebb kell lépnünk egy szinttel: már nem is a minőségjelzős alanyt elemezzük, hanem csak a szerkezetes minőségjelzőt:

Mennyire gyakori? — *túlságosan* (fokhatározós szerkezet; képlete = $hf - jm$).

— S mivel itt szerkesztett, azaz x -es tag nincsen, ez már nem elemezhető tovább.

Az imént azt mondtuk: a szerkezet két tagra bontható, s mindig csak kettőre. Ez alól is kivétel az igeneves szerkezeteknek néhányszor már eddig is kivételként említett egy-két fajtája, főleg a határozói igeneves és a főnévi igeneves utótagúak. Ebben a mondat típusban: *Farkát ijedten a lába közé kapva osont el*, a határozói tömb: *farkát ijedten a lába közé kapva*. Ám itt az alárendelt tagok úgy viselkednek, mint a szabad mondatrészek, azaz egymással közömbös viszonyban vannak. De az ilyenfajta szerkezet minden tekintetben átmenet a tulajdonképpeni szerkezetes mondatrész és a mellékmondat között; s másutt nem is fordulhat elő, csak az alárendelés első szintjén, azaz szabad mondatrész értékű fölérendelt taggal. Mint az egyéb licenciák, a mélyebb rétegekbe lépve ez is megszűnik.

II. Nézzük meg az elmondottak összefoglalásául: hogyan is fest egy némileg bonyolultabb szerkezetű egyszerű mondat elemzése!

¹ *A* ² *magyarban* | *a* ³ *magánhangzó-illeszkedés fenyegető egyhangúságát* | *nem lebecsülendő*
⁴ *mértékben* | *enyhíti* | *a* ⁵ *vegyeshangrendűség kiépülése*.

A mondat egészének (a tömbösödést is figyelembe vevő) képlete:

$Hh - xT - xHf - \bar{A} - xA$.

(azaz: helyhatározó — szerkezetes tárgy — szerkezetes fok- és mértékhatározó — állítmány — szerkezetes alany).

A tömböknek (a szinteződést is figyelembe vevő) felbontása:

$$2 = xT = jb - xT'; \text{ ahol: } xT' = jm - T;$$

$$3 = xHf = jm - Hf$$

$$5 = xA = jb - A$$

Az egész mondatnak (a szinteződést és a tömbösödést egyaránt figyelembe vevő képlete pedig:

konkrét szimbólumokkal:

általános szimbólumokkal:

$$\begin{array}{ccccccc} Hh & - & T & - & Hf & - & A & - & A \\ & & \downarrow & & \downarrow & & \downarrow & & \\ & & jm & & jm & & jb & & \\ & & \downarrow & & & & & & \\ & & jb & & & & & & \end{array} = M_2 - sz_2sz_1M_2 - sz_1M_2 - M_1 - sz_1M_2$$

Persze a tömbökön belül megjelenhet a mellérendelés is, akár töretlenül, akár közbeiktató elemmel megszakítva. A mellérendelt tagok azonos szintűek:

¹
A síkságnak és a magas hegyeknek kitörölhetetlen képét, hangulatát, emlékét őrző
² ³
lélekben | felsajdult | a rég elmúlt gyermekkor.

Maga a mondatképlet egyszerű: $xHh - A - xA$. — Az első tömb részletező konkrét és általános képlete már bonyolultabb:

$$\begin{array}{c} Hh \\ \downarrow \\ jm \\ \downarrow \\ (t + t + t) \\ \downarrow \\ jm \\ \downarrow \\ (jb + jb) \\ \downarrow \\ jm \end{array} = (sz_4 + sz_5sz_4)sz_3(sz_2 + sz_2 + sz_2)sz_1M_2$$

Mindez pedig nem pusztá játék, hanem kísérlet arra, hogy kitörjünk a „száraz grammatizálás” bűvköréből, s elemzésünk ne névkategóriákat kerestessen a mondat egyes szavaira, ne is pusztán mechanikusan felfogott viszonyokat két-két szomszédos tag között, hanem a mondat értelmét, s mögötte azt a gondolkodási folyamatot, amelynek segítségével és eredményeképpen felépítették. Hogy ne csak hirdessük a marxista tanítást: „A beszéd a gondolat anyagi burka”, hanem el is fogadjuk nyelvi nevelőmunkánkban a cselekvés vezérfonalát.

12. Azonban minden elmélet és módszer annyit ér, amennyit a gyakorlatból meg tud magyarázni, s amennyivel a gyakorlatot előbbre tudja vinni. Feltehető tehát a kérdés: mivel segít mindez; mit ad hozzá eddigi kutatási és oktatási módszereinkhez.

Ami a kutatást illeti: a szinteződésben és tömbösödésben való szemlélet óhatatlanul újrafelvételre késztet bennünket néhány lezártnak látszó kérdés ügyében. Vegyünk csak egyet: a tőmondatét. — Mai nyelvtani felfogásunk szerint (a mi terminológiánkra fordítva) tőmondatnak azt nevezzük, amiben csak alany és állítmány fordul elő. Ha e kettőnek bármelyike vagy mindketteje kéttagú, azaz két egyenrangú és egymásnak mellérendelt elemből áll (pl.: *Mind az apa, mind az anya fiatal és egészséges*), még mindig tőmondatról beszélünk, minthogy mondatunkat csak egyetlen (predikatív) mondatrészi (grammatikai) viszony jellemzi. Ez rendben is van. Ám bővítettnek számít minden egyéb mondatképlet; nemcsak az, amelyikben a predikatív viszony mellett egy további szabad mondatrészt is megjelenik (pl. *Apám nyolckor fekiúdt*, ahol a mondatnak időhatározója is van), hanem az is, amelyikben a predikatív viszony valamelyik tagja saját bővítményt kap (pl. *Beteljesült hát lelkem ideálja*; s nyilván ez is: *Pista jó fiú*).

Nos: ha a szinteződést és tömbösödést nem vesszük figyelembe, valóban mindegynek látszik, hogy az itteni első példában állítmány és határozó alkot „határozós szerkezetet”, a második kettőben meg az alany, illetőleg az állítmány szerepel jelzőjével együtt jelzős szerkezetként. — De a mi szemléletünk, az annak alapján való képletezés felveti a kérdést: minek van bővítménye: a mondatnak-e vagy valamelyik mondatrésznek. Azaz: hány szabad mondatrész van ezekben? Hány viszony a mondat szintjén? — S akkor a két típus már elválik egymástól. Mert az első példa képlete valóban: $A - Hi - \dot{A}$; de a másodiké a mondat szint felől nézve csak: $\dot{A} - x\dot{A}$; s a harmadiké is: $A - x\dot{A}$. Vagyis az utóbbi kettőben a mondat szintjén továbbra sem találunk mást, mint egyetlen (predikatív) viszonyt, s nem többet, csak két szabad mondatrészt. Ami viszony még előfordul bennük, az egyik vagy másik tagjuknak belső ügye. Nagy kérdés tehát: valóban bővített mondatok-e ezek, vagy tőmondatok szerkezetes tagokkal. S hogy nem tőmondat-e esetleg még ez is: *Hetek óta betegen kínlódó apja meghalt*, amelyiknek képlete a mondat egésze felől nézve mindössze ennyi: $x\dot{A} - \dot{A}$.

És még egy föltétlenül jogos kérdés: hogy ez a bonyolult — tulajdonképpen egyetemi szintű — elemzési mód, ha mégannyira jogos és igaz is, felhasználható-e valami módon az alsóbb, akár csak a gimnáziumi fokú oktatásban?

Ez persze oktatáspolitikai kérdés, amiben sem gyakorlatom nincsen, sem illetékes nem vagyok. De szubjektív véleményem és orvul szerzett tapasztalatom: a helyes gondolkodásra és a helyes fogalmazásra való nevelésnek már az általános iskola alsó tagozatában is több haszna volna ebből a szemléletből és módszerből, mint a jelenlegiből. Ma a gyakorlatban tulajdonképpen elneveztetjük a mondatrészeket és a szerkezettagokat; de ezzel nem értetjük meg a mondat szerkezetét, sőt talán éppen eltakarjuk vele. Megvallom: magam csak az általános iskolának valamelyik felsőbb osztályában árulnám el először a tanulónak azt, hogy a mondattagoknak nevük is van; nehogy ezzel a nominalista eljárással elvonjam figyelmüket a tartalomról és a szerkezetről. Addig csak elemeztetnék velük, — de tömbökben. Először csak úgynevezett alanyi és állítmányi részre bontatva velük a mondatot:

A szorgalmas gyermek minden nap lelkiismeretesen tanul.

Ki az, akiről a mondatban beszélek? — *a szorgalmas gyermek.*
Mit mondok róla? — *minden nap lelkiismeretesen tanul.*

A természetes gondolati tagolódás alapján való kettévágást talán csak a felső tagozatban bontanám meg úgy, hogy elkülönüljenek benne a mondat szintjén álló szabad részek, természetesen még mindig tömbösen. Itt már kezdhethnénk az abszolút fölérendelt rész, a szűkebb értelemben vett állítmány megkeresésével:

Mit állítok? — *tanul*;
 Ki tanul? — *a szorgalmas gyermek*;
 Mikor tanul? — *minden nap*;
 Hogyan tanul? — *lelkismeretesen*.

S mondom: csak ezek után térnek rá a már jól beidegzett és felismert tömbök megneveztetésére; majd legvégül mondat szint alatti ügyeik vizsgálatára. S akkor már a tanulók sohasem felejtjenék el, hogy a mondat nem szavakból áll, hanem (egyszavas vagy szerkezetes) mondatrészekből; s az egyes szavak ezeknek közvetlen összetevői, nem a mondatnak; annak csak ezeken keresztül.

(Persze még egyszer hangsúlyozom: ezek nem tanácsok, csak eretnek gondolatok. De minden új eretnekséggel kezdődött!)

Ez a fok vezetne át legtermészetesebben az összetett mondat szerkezetének megértéséhez is. De arról talán majd egy más alkalommal.

Deme László

A strukturális grammatika néhány kérdése

1. A strukturális grammatika címszóval többféle grammatikát szoktak jelölni. A formális grammatikák minden fajtáját is nevezik így, bár ez az értelmezés annyira általános, hogy már félrevezető. A továbbiakban ezzel a szóval a formális nyelvi elemzésnek egyik módját jelöljük, mely több, hozzá módszerben közelálló grammatikával együtt az analitikus grammatikák csoportját alkotja.

Az elemző (analitikus) grammatikák több szempontból eltérnek a generatív grammatikától:

a) Míg az utóbbi lényegében a nyelvi egységek produkálásának folyamatát formálissá téve igyekszik az egységek tulajdonságait felfedni, addig az elemző grammatikák a nyelvi produktumból indulnak ki és így óhajtják az egységeken belül és azok között érvényesülő összefüggések tisztázásával a nyelvet leírni.

b) Az elemző grammatikák tételeikkel nem adnak olyan szigorúan formális rendszert, mint a generatív grammatika. Formális nyelvi jegyeket és formális következtetési módszert az analitikus grammatikák is használnak, de formalitásuk nem éri el a generatív grammatikának szigorú és matematikai jellegű következtetességét. Az analitikus grammatikák sem külön-külön, sem egészükben nem adnak olyan hiánytalan elméletet, mint a generatív grammatika.

c) Az analitikus grammatikák egymástól is különböznek. Az applikatív grammatika szinte teljesen külön csoportot képvisel, hiszen elemzése elsősorban nem is a tényleges nyelvi produktumokra (mondatokra, szókapcsolatokra, összetételekre) vonatkozik, hanem ezeknek csak elvont formáira, amelyek között generatív-transzformatív összefüggéseket is megállapít.

Az analitikus grammatika többi fajtája főleg abban különbözik a strukturális grammatikától, hogy a „formalitás” jelentését másképpen értelmezik, sőt esetenként a nyelvi elemző intuitív nyelvi ismereteit is felhasználják az elemzésben.

A hagyományos grammatikák nagy részben szintén elemző jellegűek. Ezek azonban azáltal, hogy elemzésükben nagymértékben fölhasználják a nyelvi egységek fogalmi-

tárgyi jelentését, lényegesen különböznek a strukturálistól és nem szokás őket az analitikus grammatikák közé besorolni.

2. A strukturális grammatika nem használja föl elemző munkájában a fogalmi-tárgyi jelentést. Ez azonban nem jelenti azt, hogy semmilyen jelentést sem használ: az elemek strukturális jelentését részletesen fölhasználja, sőt rendszerének ez egyik alapja. A tárgyi jelentést nem veszi tekintetbe ez a grammatika, sőt azt a nyelven kívüli valóságnak tartja, mely a nyelvi elemzésnek már nem tárgya.

A fogalmi-tárgyi jelentést egyes grammatikusok már a múltban is igyekeztek kiküszöbölni a nyelvi vizsgálódás területéről. F. F. Fortunatov például elsősorban olyan nyelvi különbségekre támaszkodott elemzésében, melyek alaki, szerkezeti eltérésekben is kifejezésre jutnak. Még a nyelvoktatás történetében is találunk példát arra, hogy pedagógusok értelem nélküli mondatok gyakoroltatásával akarták elsajátíttatni az alapvető nyelvi ismereteket, mert azok véleményük szerint a sajátos szókapcsolatokban jutnak kifejezésre.

A strukturális grammatika forrásait az amerikai nyelvészetben kell keresnünk, mely a formális elemzési módot gyakorlatilag több addig nem rendszerezett indián nyelv feldolgozására használta fel. Ez az irányzat a formális szempontok kizárólagos érvényesítésével a nyelvi elemzés egészét akarta értékesebbé tenni. A nyelv formális vonásaira támaszkodó kutató sokkal kisebb mértékben van kitéve olyan szubjektív hatásoknak, melyeknek a tartalmi összefüggéseket kereső nyelvész könnyen ki van téve. Ugyancsak csökkenthető így az a hatás, melyet egy meglevő nyelvtan a tartalmi kategóriák nagyfokú egyezése révén egy másik nyelv nyelvtanának kialakítására gyakorolhat.

Kétségtelenül helyesnek kell elfogadni azt a törekvést, mely a nyelvi elemzést minél nagyobb fokban konkrétta, objektívvá igyekszik tenni. A formális szempontok kizárólagos alapul vétele egy ilyen célkitűzésű nyelvleírásnak alapvető vonása. A strukturális grammatika így jár el, de módszerének és eredményeinek részletesebb ismertetése előtt meg kell még említeni, hogy célkitűzését még nem tudta teljes mértékben megvalósítani. A hagyományos grammatikák a nyelvi jelenségek sokkal nagyobb területéről tudnak magyarázatot adni a maguk módján, mint a formális grammatikák bármelyike. A strukturális grammatika ott tart, hogy egyre újabb és újabb nyelvi problémákat és nyelvészeti területeket igyekszik formális módszereivel megoldani és egy összefüggő rendszert fölláttítani.

3. A strukturális grammatika lényegében nem használ más formális jegyeket, mint amelyeket már a hagyományos grammatika is észrevett: a szóalakot, az egyezést, a szórendet és a vonzatot. Ezek nem egyenértékűek az elemzés szempontjából. A szóalak és az egyezés jegyei mindig megbízható kiindulást jelentenek további formális következtetések levonására, a szórend és a vonzat viszont már csak bizonyos megszorításokkal nevezhetők formai jegyek. Különösen vonatkozik ez az utóbbira, a vonzatra, mely igen összetett és különböző értékű formális kapcsolatokat jelölhet.

Az említett jegyeken kívül a strukturális grammatika majdnem minden művelője formális információkat is fölhasznál a nyelvi elemzésben. Igen ritka eset az, hogy a kutatónak közvetlenül rendelkezésére áll mindaz a nyelvi anyag, mely egy kielégítő rendszer megalapozásához szükséges. Kiegészítő adatokat az anyanyelvi informátor szolgáltathat, de ezek a közlések nem tartalmazhatják a nyelvi anyag értelmezését. A strukturális elemzés számára elegendő, ha az informátor igennel vagy nemmel válaszol a kutató formális grammatikai jellegű kérdéseire (például bizonyos transzformációk és szókapcsolatok alkalmazhatóságára nézve).

4. Az élénk kerülő (akár ismeretlen) nyelvi szöveg legkézzelfoghatóbb egysége a mondat. A szövegnek vagy beszédfolyamnak ez az a része, mely a maga konkrét megjelenési formájában egységként fogadható el. Ennek tagolása elvezet a morfémahoz, illetve szóhoz, mint olyan egységhez, mellyel a mondatot mint grammatikai egységet jellemezni tudjuk. A strukturális grammatika a mondatot természetesen nem az egyedi szóval, hanem a szókategóriákkal jellemzi.¹

A szókategóriák és szófajok közti különbség nem egyszerű kérdés, és itt csak bizonyos jellegzetességek fölemlítésére szorítkozhatunk anélkül, hogy a kérdést mélyebben is érintenénk:

a) A hagyományos grammatika a szófaji kategóriákat az elszigetelt szó jellegzetes jelentéskülönbségei alapján állapítja meg. Ismeretes azonban, milyen nehéz csak a jelentésre támaszkodva különbséget tenni a „szép” és „szépség” az „olvas” és „olvasás” stb. között.

b) A strukturális grammatika annak alapján állapítja meg a szókategóriákat, hogy milyen jellegzetes kapcsolódási lehetőségek vannak egy nyelv szavai között. Eljárásában a strukturális grammatika így nagyon hasonlít a természettudományokra, hiszen ott a dolgok lényegét elsősorban annak alapján állapítják meg, milyen hatást mutat a tárgy kifelé és milyen kölcsönhatásban áll más tárgyakkal. A szavak esetében ez a „hatás” a kapcsolódási lehetőségekben nyilvánul és a strukturális grammatika ennek alapján sorolja a szót ebbe vagy abba a szókategóriába.

Ismeretes, hogy a szó a mondatban a kapcsolatok különböző fokú rendszerében szerepel egyidejűleg. Ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdés, melyik az a környezet, amelyet a szó kategorizálására föl lehet és föl kell használni. A legtermészetesebb válasz erre az, ha a közvetlen környezettel való kapcsolódást vesszük alapul. Több szerző a mondatkörnyezetben vizsgálja a szó kapcsolódási lehetőségeit, ami tévedésre vezethet, hiszen a mondat nem tekinthető a szónál közvetlenül magasabb rendű nyelvi egységnek. A *kutya fehér* mondatban például nem tekinthető a „kutya” és „fehér” szerkezetileg közvetlenül egymással kapcsolódó két szónak. Téves tehát az olyan következtetés, hogy „... ez sajátos határeset, a környezeti egyezésnek, átfedésnek viszonylag ritka esete, ...”, mert egyébként a „fehér” szó helyén ilyen szavakat találunk: „ugat”, „szalad” stb.²

Közvetlenül kapcsolatban állnak a „kutya” és a „hideg” szavak az alábbi esetben: [*(kutya hideg) van*]. Itt azonban a *kutya* szó áll olyan kapcsolatban, amilyenben egyébként a *dermesztő*, *fagyos*, *kemény* szavak szoktak állni.

5. Z. S. Harris szókategóriák sorával jellemzi a mondatot. Pl.:

A férfi könyvet ajándékozott a fiúnak

T   N_a   N_i   V_{tr}   T   N_r

The man gave the boy a book

T   N₁   V_{tr}   T   N₂   T   N₃

Sem az angol, sem a magyar mondatban nem egyedül csak a szókategóriák adják azokat a formális tulajdonságokat, amelyekkel a mondatokat jellemezni lehet. Az angol mondatban a szókategóriák mellett a szavaknak a mondatban elfoglalt helye, a magyar mondatban a szavaknak jellegzetes végződése az, ami mint másodlagos formális jegy kapcsolódik a szókategóriákhoz és együttesen adnak a mondat szerkezetéről jellegzetes képet. A magyar mondatban a szavak mondatbeli helye nem játszik lényeges szerepet,

a mondatot különféle szórenddel mondhatjuk, lényeges változást ez nem fog okozni. Az angol mondatban a szavak szórendi helye lényeges tulajdonság, ugyanakkor a különböző helyen eltérő értékkel álló főnevek között alaki különbségek nincsenek.

Ahhoz, hogy ennek a jellemzésnek a hátterét is lássuk, a mondatban legalább két-féle jelentést kell megkülönböztetnünk. Az egyiket a szavak jelentéséből kapjuk, melyet lexikai jelentésnek is jelölhetünk, a másik sajátos, mondatához kötött jelentéseket fog össze. *A férfi könyvet ajándékozott a fiúnak* mondatból például mint mondategészből tudjuk meg azt, hogy két személy között sajátos kapcsolat áll fenn, melyhez egy tárgynak is köze van. Megtudjuk, hogy ez a kapcsolat a múltban történt, s azt is, hogy melyik „a kapcsolatot jelentő cselekvésnek alapszava”, és azt is, hogy „kire irányul”. Ezeket a jelentéseket, amelyeket sajátosan mondatjelentéseknek nevezhetünk, a nyelvtanok már hosszú idő óta megkülönböztetik a szójelentésektől, sok figyelemmel vizsgálták érvényesülésük alapjait, hiszen a nyelv kommunikációs szerepe az ilyen jelentéseken nyugszik.

A sajátos „mondatjelentéseket” nem kapjuk közvetlenül sem a szavak jelentéséből, sem a mondat fogalmi-tárgyi jelentéstartalmából. A szavak önmagukban elszigetelt jelentést hordoznak, a mondatjelentés éppen az a többlet, amelyet a mondat szavai a mondaton belül a sajátos mondategységet adó összefüggés révén kapnak. A tárgyi jelentést nem lehet ennek a jelentésnek az alapjául venni. Az kétségtelen, hogy a tárgyi jelentés a mondatjelentés alapján alakul ki, de egy meghatározott tárgyi jelentés nincs egyetlen mondatjelentéshez kötve. Az előbbi mondatot például így is mondhatom: *A férfi könyvvel ajándékozta meg a fiút* — és itt újfajta mondatjelentések jelölik ugyanazt a tárgyi tartalmat.

A strukturális grammatika a mondatjelentést a mondat formális jellemző tulajdonságaiban, a szókategóriákban és azok sorrendjében, illetve a szókategóriákhoz kapcsolódó végződésekből mint másodlagos formális jegyekben látja. Az előbbi két mondatban éppen ilyen értelemben történt változás: a szavakhoz kapcsolódó végződések változtak meg, illetve, ha angol mondatokat vesszünk: *The man gave the boy a book* és *The boy was given a book by the man*, a változás a szavak mondatbeli helyzetében történt meg.

A mondatjelentésnek ezek a formális hordozói rendszert alkotnak, melynek tagjai meghatározott jelentést kapnak egymáshoz viszonyítva. A rendszernek éppen az a jellegzetessége, hogy az alkotóelemeknek rendszeren belüli jelentésük van, amelyet abból kapnak, hogy egy egészen belül a rendszer más elemeihez viszonyítva milyen „helyzetet” foglalnak el. Egy rendszerben az elem jelentését saját értékének leírásán túl úgy is megadhatjuk, ha szembeállítjuk a rendszer többi elemével. Azáltal, hogy kijelentjük, hogy egy elem nem egyenlő más, a rendszeren belüli elemekkel, tulajdonképpen kielégítő módon meghatároztuk magát az elemet is. Az elemek ilyen rendszerét nevezzük struktúrának és a struktúrában érvényesülő jelentést strukturális jelentésnek. A strukturális grammatika a mondatjelentést strukturális jelentésnek tartja, mert formális jegyek rendszeréből származik.

A nyelvoktatás számára Ch. Fries ebből azt a következtetést vonta le, hogy az idegen nyelv megtanulásához a mondanivalónk kifejezése érdekében el kell sajátítanunk egy nyelv jellemző struktúráit, képletekkel jól kifejezhető szerkezeteit.³ A beszéd a legtöbb esetben a strukturális jelentés kifejezése, és amikor mondatokban beszélünk, a strukturális jelentés révén értetjük meg magunkat.

6. Harris a mondat szókategóriákkal történő jellemzését a közvetlen összetevők elemzési módjának felhasználásával fejlesztette tovább. R. Wells cikke, mely a közvetlen összetevők alapján történő elemzés összefoglalásának és módszertani lezárásának is tekinthető, 1947-ben jelent meg.⁴ Mivel a strukturális grammatika további eredményei közvet-

lenül kapcsolódnak ennek a cikknek a megállapításaihoz, szükségesnek látszik ezzel kapcsolatban néhány dolgot megemlíteni.

A közvetlen összetevős elemzés tulajdonképpen nem mond mást, csak azt, hogy minden nyelvi egységet (és részegységet) két részre lehet bontani, és ezzel a fölbontással a nyelv lényeges vonásait hordozó elemekre bukkanunk. A fölbontásnak a tárgyi jelentés figyelembe vétele nélkül formális alapon, szinte mechanikusan kell történnie. Ezen az alapon a

A fiú könyvet kapott

háromféleképpen osztható ketté:

- a) *A fiú könyvet | kapott*
- b) *A fiú | könyvet kapott*
- c) *A | fiú könyvet kapott*

Az így lehetséges felosztások közül Wells kiválasztja azt, mely helyesnek tekintendő. Értékelésében több szempontot vesz sorra, melyek közül néhányat mint nem kielégítőt elvet. Így például nem tartja kielégítőnek a kettéosztást, ha annak alapja csak az, hogy a kapott részeket legalább egy módon használható nyelvi egységgé lehet kiegészíteni. Ez a megszorítás nyilvánvalóan túl kevés és alig van olyan mechanikus felosztás, mely ennek a követelménynek ne tenne eleget. Elveti Wells azt a szempontot is, hogy egy szósort lehetőleg az agens—akció alapján osszunk ketté, mert ez tartalmiszempontok érvényesülését jelentené.

A közvetlen összetevőkre bontás alapjául két szempontot vehetünk:

1. A fölbontás akkor helyes, ha a kapott részek a lehető legáltalánosabb módon egészíthetők ki valami mással. Így például az alábbi rövid összeállításból is kitűnik, hogy az előző mondat háromféle felosztása közül a b) tekinthető a legáltalánosabb jellegűnek.

A fiú könyvet — *kapott*
                                   — *vett*
 A fiú — *olvas*
                                   — *érdeklődik*
 A — *beszél*
                                   — *sétál*

2. Az a fölosztás a jobb, melyben a kapott rész tovább bontható úgy, hogy az egyik új rész az egészset helyettesítheti. Ennek a szempontnak az alapján is a b) osztást kell a helyesebbnek tartanunk, mert míg

a) *A fiú könyvet | kapott*

esetében az osztás első része már nem bontható tovább ezen az alapon,

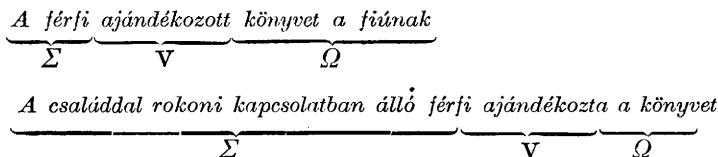
b) *A fiú | könyvet kapott*

második része egy újabb helyes kettéosztásra nyújt alapot.

A közvetlen összetevős elemzésnek éppen az utolsó vonása volt az, amelyhez kapcsolódva Harris a mondat strukturális jellemzését tovább részletezi. Azt vizsgálja

ugyanis, milyen nyelvi egységet helyettesít egy helyértékkel rendelkező kategória a mondatban.

Ha a továbbiakban is Harrist akarjuk követni, akkor minden mondatot három alapvető kategóriára lehet visszavezetni.^{5, 6} Pl.:

E szerint a rendszerezés szerint a kategóriák nemcsak egyetlen szót tartalmaznak, hanem néha egy hosszú összefüggő szócsoportot. Így lehet kifejezésre juttatni azt a tényt, hogy egy mondatban néha egyetlen szó áll egy szósor helyett, és ez az egyetlen szó ugyanolyan szerepet játszik a mondatban mint maga a sor. Egy nyelv mondatait ezzel úgy is jellemezni tudjuk, ha megadjuk azokat a kategóriasorokat, amelyek a mondat egy-egy alapvető kategóriájának helyén állhatnak. A Harris által használt három kategória közül kettő, a Σ és az Ω lényegében azonos sorokat helyettesít, és ha eltekintünk attól a „helyzeti értéktől”, amely mégis megkülönbözteti őket, azonos módon kellene jelölni mindkettőt. A Σ és az Ω tulajdonképpen főnevet (főneveket) jelölnek, melyek különböző mondatokban eltérő módon bővíülhetnek ki hosszabb sorokká, de bővülési lehetőségük kevés kivétellel azonos.

7. A Σ és Ω mögött meghúzódó szerkezetek az úgynevezett nominális szerkezetek tulajdonképpen szintén struktúrák: csak bizonyos szókategóriákból állhatnak és a kategóriák sorrendje az egész szerkezeten belül kötött. Mégis különbség van a mondatstruktúra és a mondatstruktúrán belül megjelenő nominális struktúra között. A nominális struktúráknak saját jellegzetességük van, mely több szempontból eltér a mondatstruktúrától:

a) Mind a mondatstruktúra, mind a nominális struktúra szórendileg kötött szerkezetek, de ez a szórendi kötöttség nem azonos jellegű. A mondatstruktúra szórendjét megváltoztathatjuk, és ettől a mondatstruktúra nem bomlik föl; a mondat nem válik értelmetlenné, de a mondatstruktúrában meghatározott összefüggések másként fognak eloszlan a szavak között. A nominális struktúrára ez a törvényszerűség nem érvényes; itt a szavak sorrendjének megváltoztatásával az egész szerkezet értelmetlenné válik:

a családdal rokon kapcsolatban álló férfi

nominális szerkezet csak ebben a sorrendben helyes, a szavak fölcserélése az egész szósort értelmetlenné tenné.

b) Egy másik lényeges különbség az, hogy a mondaton belüli struktúráknak „főtagjuk” van, mely az egész szerkezet helyett állhat. Ugyanezt nem lehet ilyen határozottan a mondatstruktúráról elmondani: különböző grammatikusok élesen vitatják, melyik mondatrészt, az alanyt vagy az állítmányt kell-e a mondat egyedüli főrészének tekinteni. Olyan nézet is van, hogy az alanyt és az állítmányt egyenrangú részeknek kell felfognunk.

8. A nominális struktúrák nyelvenként eltérő jellegének szemléltetésére nézzük meg néhány nyelv beszélt változatát jellemző nominális struktúráját. Igen általános jelleggel megtalálható például az alábbi szerkezet:

$$\begin{array}{l}
 | (Pn) (Nn) | (D) \quad A = AD \\
 \quad \quad \quad AD + N = NO
 \end{array}$$

Ebben az írásmódban P_n = névmás, N_n = számnév, D = határozószó, A = melléknév, AD = melléknéves szerkezet, N = főnév, NO = bővített főnéves szerkezet
( ) = lehetőségként megadott elemek, || = a közbezárt két elem sorrendje más is lehet.

A nominális struktúráknak igen körét átfogó képletek:

a) a magyar nyelvre:

$$\left\{ \begin{array}{c} AD \\ (NO') NO'' + Pa^* \\ NO' \end{array} \right\} N$$

Ebben és a továbbiakban: Pa^* = melléknévi igenév vagy vonzatos melléknév, NO' = birtokos főnév, NO'' = ragozott (nem birtokos) főnév, {} = lehetőség.

b) az angol nyelvre:

$$(AD) N \left\{ \begin{array}{c} NO'' (NO') \\ NO' (NO'') \\ Pa \ 4 \ NO'' (NO') \end{array} \right\}$$

c) a német nyelvre:

$$(NO') Pa \left\{ \begin{array}{c} AD \\ NO' (NO'') \\ NO'' (NO') \end{array} \right\} N$$

d) az orosz nyelvre:

$$(AD) N \left\{ \begin{array}{c} NO' (NO'') \\ NO'' (NO') \end{array} \right\}$$

A képletek szemléltetően mutatják meg a jellegzetes különbségeket, amelyeket ugyan az eddigi grammatikák is jól ismertek, de eltérő szemléletük következtében ezek a jellegzetességek nem tűntek ki olyan szembeszökő módon, mint a strukturális grammatika leírásában. A jellegzetességek ilyen módon történő bemutatása, melyek éppen az alkotóelemek struktúrájának fölírásával tűnnek elének, különösen hasznosak a nyelvoktatás számára, ahol a szóalakok és azok sorrendjének begyakorlása elsőrendű feladat.

A közölt képleteken jól látszik, hogy az egyes nyelvekben egyrészt nem azonos helyen található a nominális szerkezet főtagja, másrészt eltérnek a főtag melletti bővítmények is. Így a magyar beszélt nyelvben nem igen találunk $N + NO''$ összetételű szerkezeteket, az orosz beszélt nyelvben viszont igen ritka és ezért nem jellegzetes az igeneves szerkezettel bővített főnév.

9. A mondatban található egyéb szerkezetek közül a legfontosabb az igei szerkezet. Összetételében, tagjainak sorrendjében és mondatbeli helyében nem mutat olyan szigorú kötöttséget mint a nominális szerkezet. A strukturális grammatika egyes változatai még abban sem egységesek, hogy melyek azok a szókategóriák, amelyek a verbális szerkezet tagjai közé sorolandók. Vannak, akik csak az igét és az igei segédszókat, mások a nem nominális szerkezetbe tartozó határozószókat (határozói igeneves szerkezeteket stb.) is ide sorolják. Semmiképpen sem szabad azonban a strukturális grammatika verbális szerkezetét összetéveszteni a generatív grammatika verbális részével. Az utóbbiban ugyanis az ige mellett egy vagy több nominális csoport is szerepelhet, és képlete: $VP = V (NP)$.

A mondat egyéb részstruktúrái (melléknemes, igeneves, határozószavas) csak igen ritkán szerepelnek a mondatban önálló szerkezetként. Szerepük általában a nominális, illetve verbális szerkezet bővítése.

10. Az eddig felsorolt képletek tulajdonképpen csak alapképletek. A strukturális grammatikának feladata, hogy ezeken belül további részletesebb összefüggéseket állapítson meg. Nézzük például az alábbi magyar szókapcsolatokat:

új épület
emeletes épület
lapos tetejű épület
gazdasági épület
iskola melletti épület

Ezek a szósorok a hagyományos magyar grammatikai elemzés alapján mind minőségjelzős főnevek, melyek szófaji összetételük alapján (talán az utolsót kivéve) melléknemek és főnevek kapcsolatából állnak. Az ilyen szerkezetek további jellegzetességeinek feltárásához a strukturális grammatika a transzformálási lehetőséget használja fel:

emeletes épület = épület, melynek emelete van
lapos tetejű épület = épület, melynek lapos teteje van

A két összetétel azonos jellegű. Az -s és az -ű elem csak látszólagos különbséget teremt közöttük, mert hiszen hasonló módon van

piros cserepes épület,

mely -s „képzős” egyrészt, de ugyanúgy kétszavas bővítmény, mint a *lapos tetejű*. Szerkezetét tehát így lehetne jelölni:

$[(A) N]_A + N$

A további két szósor szerkezete az alábbi transzformációs lehetőséget nyújtja:

gazdasági épület = épület, mely gazdasági célokat szolgál
iskola melletti épület = épület, mely az iskola mellett áll

Ez a két szerkezet is nagyfokú hasonlóságot mutat, különösen, ha ilyen kapcsolatra gondolunk, mint

intézeti tanuló,

melynek transzformálási lehetősége:

intézeti tanuló = tanuló, aki intézetben lakik,
 = az intézet(nek a) tanulója.

Ennek a hasonlóságnak az alapján ezt a két szerkezetet az alábbi képlet jellemezhetné:

$[(AD) N'']_A + N$

Az előbbtől eltérően itt nem egyszerűen N szerepel a bővítményrészben, hanem N'', azaz ragozott alakú főnév. A szósornak ilyen struktúrával való jellemzése egyrészt érdekes összefüggést mutat az ilyen magyar nyelvi szerkezetek és a korábban példaként felhozott indoeurópai nyelvcsaládba tartozó nyelvek szerkezetei között, amit a fordítók a gyakorlatból már régóta ismernek, másrészt olyan magyarázási lehetőségekre nyújt alapot, hogy az -s, az -ú, -ű, az -i ugyanúgy egy struktúrába tartozást kifejező nyelvi elem, mint a -ra, -re, a -nak, -nek, -val, -vel, -t stb. azzal a különbséggel, hogy itt a struktúra nem mondatstruktúra, hanem annak csak egyik részstruktúrája.

11. A strukturális grammatika feladatai közé tartozik az is, hogy egyes szókatagóriákat tovább részletezzon, hogy így lehetőség adódjon arra, hogy az egyes szerkezetek között finomabb különbségeket tegyünk. Így például az A kategóriából alcsoportként külön ki lehet emelni azokat a mellékneveket, amelyeknek meghatározott alakú bővítményük van.

NO _{-val, -vel} + A	
..... egyenlő	} A'
..... párhuzamos	
..... ellentétes	
.....	
NO _{-hoz, -hez, -höz} + A''	
..... hasonló	} A''
..... szükséges	
..... közeli	
.....	

Az A kategóriának ilyen további felosztását nem szabad lexikai vagy szemantikai jellegű kérdésnek tartani, hiszen itt az alcsoportokat nem szavak egymáshoz kapcsolódása alapján kapjuk, hanem azt keressük, hogy egy grammatikai elemhez milyen jelleggel kapcsolódnak egy grammatikai kategória tagjai. Kétségtelen azonban, hogy minél részletesebb grammatikai kérdéseket akarunk megoldani, annál inkább elmosódik a határ a grammatika és a szemantika között. A gépi fordítás során például adódnak olyan grammatikai kapcsolatok, melyek csak szemantikai jellegű kérdések megoldásával együtt oldhatók meg.

A strukturális grammatikáról a szemantikával kapcsolatban szükségesnek látszik még egy megjegyzést tenni. Ez a grammatika (a formális grammatikák egyéb változatával együtt) nem mondhat le arról a követelményről, hogy a szemantikai kérdések megoldásához is formális alapon nyúl hozzá. Jelenleg még nem látható világosan, milyen lesz az a megközelítési mód, ahogyan a formális grammatikák a szemantikát fel tudják majd dolgozni, az eredmény jellege azonban kétségtelenül eltér majd az eddigi szemantikáktól.

12. A strukturális grammatika nem vezeti le a mondat szerkezeteket úgy, ahogy a generatív grammatika teszi. Mondatait struktúra-típusokba rendezi, de ugyanakkor lehetőség van arra is, hogy a mondatok rendszerét kapja az egyszerűtől az összetettebb felé.

Mindenféle rendszerezésnek alapja az, hogy — mint már korábban erről szó volt — a rendszeren belüli tagok, a rendszer elemei egymással szembenálló értéket képviseljenek

Így van ez a mondatstruktúrában, de ugyanilyen módon fel lehet építeni a mondatok struktúráját is. A rendszerezés tulajdonképpeni alapja itt az lesz, hogy szükségszerűen vagy lehetségszerűen vannak-e meg a mondat egyes elemei a struktúrában is, és melyek ezek az elemek. Az eddig használt mondatokból kiindulva:

Péter ajándékoz könyvet a barátjának

szerkezete: $(\Sigma) V_x (\Omega)$.

A képletben a Σ és Ω tagok zárójelbe vannak téve, amivel azt akarjuk kifejezni, hogy a mondatban nem szükségszerűen szerepelnek, az ige általános alanyt képviselő Σ -val is állhat.

Péter megajándékozza a barátját egy könyvvel

$(\Sigma) \quad V_y \quad \Omega$

A mondat képletében az Ω szükségszerűen áll, a V_y mellől nem hagyható el. Az ilyen mondatokat a rendszerezésben egyszerűbbnek vesszük az azonos kategóriából lehetőségként alkotott mondatoknál. A légegyszerűbb mondatok így azok lesznek, melyek egyetlen kötelező tagnál többet nem tartalmaznak. Ilyen mondatok a magyarban pl. *dörög; villámlik; esik; havazik*. Egészen szigorúan véve talán csak az utolsó tartozik ebbe a legegyszerűbb mondatfűzőbe, hiszen a többiek mellé oda lehet illeszteni az *ég*, illetve az *eső* szavakat. Képletük tehát:

$(\Sigma)^* V_y$

ahol a csillaggal jelzett zárójel csak meghatározott szavak behelyettesítését engedi meg.

13. Végezetül szükségesnek látszik még egyszer visszatérni a strukturális grammatika és a generatív grammatika közti összefüggés kérdésére. A formális elemeket alapvető módon felhasználó két grammatika közti kapcsolatot többen úgy juttatják kifejezésre, hogy a strukturális grammatika eredményeit visszavezetik a generatív grammatikára. Azt mutatják be, hogyan lehet mindazokat a jellemző vonásokat, amelyeket a strukturális grammatika egy nyelvről kimutat, a generatív grammatika eszközeivel is kifejezni. Bármilyen alapelgondolással történjék is ez az átalakítás, az kétségtelen, hogy az ilyen törekvések azt a kérdést is felvetik, milyen módszert kell használni egy nyelv leírására, és a különböző lehetséges elemzési, leírási módok közül melyiket kell megfelelőbbnek tartani.

Az elmondottak alapján látható, hogy a strukturális grammatika nem elmélet, és eredményeihez nem deduktív úton vagy algoritmikus jellegű levezetéssel jut el. Kérdéses, hogy az átírás lehetősége önmagában elegendő-e a megnyugtató összehasonlításhoz.

A kétféle grammatika és egyéb grammatikák közti különbségek szükségszerűen elvezetnek egy grammatikák fölötti elmélet, egy metateória igényéhez, amely a most említett kérdések eldöntésére hivatott.

- Irodalom. — 1. Harris Z. S.: From Morpheme to Utterance. Language, 22, 161—83.
 2. Antal L.: Formális nyelvi elemzés. Bp. 1964.
 3. Fries, Ch.: The Structure of English. Longmans, London, 1959.
 4. Wells, R.: Immediate Constituents. Language, 23, 81—117.
 5. Harris, Z. S.: i. m.
 6. Harris, Z. S.: String Analysis of Sentence Structure. The Hague, 1962.

Hell György

Részletek egy szólásmagyarázó szótárból

(Folytatás)

[anya]

felmegy már neki az anyja papucsa (táj): <leány> felserdült már, megérett a házasságra.

a) 1792 kör./1944: egy ékes ábrázatú, 's már az *Annya tzipőjét* a' leg vékonyabb kaptzárais *meg viselhető* Nánika, a' Konyhában... velem [megismerkedett] (Mátyási: Frankfurti ut. Nép és Nyelv 4:52). — b) 1819: *Fel-menne már neki az anyja tsizmája* (PHorv. 24); N: *Fe' mēnne már az anyja csizmája a lábára*: elmehetne már férjhez (Jászberény, ÚMTsz.). — c) N: *Fölmén mán annak az annya papucsca*: kiállaná az anyja kínját (Hódmezővásárhely, MNy. 11:461).

Legtöbb szólásunkhoz hasonlóan ez is olyan szemléletből származik, amely más elemekkel is gazdagította nyelvünk szó- és kifejezőkészségét. Az elavult *meganyahodik* 'felserdül, felnő' ige, amelyre 1615-ből, 1640-ből és 1669-ből vannak adataink (NySz.), a nyelvjárási *meganyásodik* 'kitollasodik, s már kirepülés előtt van' (OrmSz. 15), továbbá a manapság is közkeletű *anyányi* 'eladó korúvá érett' melléknév (első adat 1792-ből: „*Annyányi*: anya magasságú, nagyságú, p.o. galamb, tsirke' SzD.²), valamint a vele azonos jelentésű nyelvjárási *anyájos* és *anyási* (MTsz.), végül pedig ez a szólásunkkal azonos jelentésű, nyelvjárási kifejezés: *kiállaná már az anyja kénját* (l. Nyr. 90:193) egyaránt az anyára való hivatkozással, a vele való párhuzamba állítással szemlélteti a szóban forgó lánynak — némely esetben pedig valamely (nőstény) állatnak, madárnak, házi szárnyasnak — a teljes kifejlődését, nemi érettségét. (Vö. még a *veri az anyja tolla* szólás magyarázatát is.) Szólásunk azonban nemcsak ebben a vonatkozásban vethető össze más kifejezésekkel, hanem még abban a tekintetben is, hogy az életkor körülírására különös módon azt emeli ki, milyen lábbeli megy fel valakinek a lábára; vö. N: „Mindég rossz volt, *mióta egy két garasos papucsot fel tudott húzni*” (Makó, Nyr. 26: 325).

láttam az anyátok! (rég, ill. táj): <szépitett káromkodás, szidalom v. tréfás ráförmedés>.

a) 1798: Akkor a' Komornyk ragadá puskáját, 'S nékik ['a kéregető cigányoknak'] tartván annak halált pökő száját, Lóduljatok, úgy-mond, *láttam az Anyátok!* (Mátyási: Vers. folyt. 211); 1851/1951: Jás [jegyzetben: „Cigány indulatszó: jaj! — A. J.”] ti kócipor ['alávaló'] had, *láttam az anyátok!* Volna puskaporunk, tudom megbánnátok! (Ar.: ÖM. 3: 231). — b) N: *Láttam a babádat!* (indulatos kifejezés. Debrecen, Nyr. 25: 427; Mátészalka, s. gy.). — c) N: *Láttam az apádat egy ronygyozs gubába* (tréfás ráförmedés. SzamSz. 2: 12).

Lehr Albert szerint Aranynál alkalmasint reminiscencia Mátyásitól. (MNy. 1: 227). — Eredetére vonatkozólag csupán föltevéseink vannak: 1. A *lát* ige, amelynek már a régiségben is volt 'ismer' jelentése (vö. pl. „Halalt nem *latot*” ÉrdyK. 511 b., NySz. 2: 534),

eufémizmussal került a szólásba a 'vkivel hál' értelmű *ismer* helyett (vö. pl. „Adam esmeré az ő feleségét” MA: Bibl. I. 4. NySz. 1: 1615). — 2. A *lát* alapjelentésében szerepél benne, a szólás *anyátok* szava pedig eredetileg birtokos jelző volt, és csupán azóta tekinthető ragtalan tárgynak, amióta a durva szóval kifejezett 'cunus' jelentésű birtokszó — a kifejezés drasztikus voltának enyhítése végett — elmaradt mellőle. — A ma is élő, durva, mások anyját emlegető szidalmak jellege alapján az 1. föltevés sokkal valószínűbbnek látszik. — A b) és a c) változat még további eufémizmussal akkor keletkezett, amikor a kifejezés eredeti értelme már feledésbe merült, és amikor már azt is durvaságnak érezték, hogy az anyját emlegessék annak, akihez a kifejezést tréfás ráförmedésként intézték.

megkeserüli az anyja tejét (rég): <fenyegetésként:> vminek a súlyos következményeit keservesen megéri.

a) 1584/1910: azt izente, hogy ő néki boszorkány nevét költötted, de az *ki tejet anyádból ki szoptál, az is keserű leszen* (MoBoszorkányOkl. 44); 1659: Elhitessétek magatokkal, hogy az *anyátok csecsiből az mely tejet szoptatok, az is keserűre fordul*, ha nem lesz (MonTME. 1: 254); 1731: Megtetteti, hogy az *anya teje is keserő lesz* (boszorkányperből, Nyr. 25: 414); 1794: *Keserű lesz még az-is, a' mit az édes Anyádtól szoptál* (Kov. 186). — **b)** 1731/1910: Látta a fátens, hogy Bálint Benedekné megfenyegette, hogy *a mely tejet kiszopott, azt is megkeserüli* (MoBoszorkányOkl. 440); 1756–57/1910: úgy vétsen kldg ['kegyelmed'] énnékem, hogyha anyámasszonynak megmondom, *azt a tejet is megkeserüli, melyet az anyjából kiszopott* (uo. 635); 1793|é.n.: Akkor hánytassuk osztán nemesi jusunkat... *mikor meg fogjuk keserülni anyánk tejet* (Csok.: ÖM. Franklin 1335). — **c)** 1767: *Még ['még'] a' téj-is sovány lesz néki, kit annyátlul szopott* (Illei: Salamon 69). — **d)** 1803: *Még a' téj-is savanyó lesz' néked, mellyet anyádtól szoptál* (SzD: MVir. 83). — Vö. még 1810/20: *Sokakkal meg emlegettette édes anyja tejt* (Dug. 1: 99); 1810/20: *Eszébe jutott édős anyja' teje* ('nagy bajba került' uo. 1: 26).

Egyrészt azon a megfigyelésen alapszik, hogy akinek nagy baja, bánata van, az semminek sem tud örülni, hanem mindent rossznak ítél. Másrészt abban a hajdan közkeletű felfogásban gyökerezik, amelyet egyik régi közmondásunk így fejez ki: „Az anyai tej legédesebb” (l. az *olyan édes, mint az anyám teje* alatt). Akit tehát ezzel a szólással fenyegettek meg, annak olyan fájdalmat, szenvedést ígértek, amelynek következtében az ember a legjobbat is rossznak érzi. Ezenkívül még ez a gondolat is belejátszhatott a szólás jelentésébe: 'megbánod még azt is, hogy az anyád szoptatott, és hogy a világra hozott'. — Minthogy szólásunk jelentése és a *megkeserül* ige mai értelme teljesen egybeesik, és mivel ezt az igét a régi nyelvből c s u p á n 'megszán' jelentésben ismerjük (vö. ÉrdyK. 527: „Meg keserűlwen [a koldust] rhayaat neky adaa” NySz.), ebből azonban nem érthető a *megkeserül*-nek a mai 'vminek a következményeit keservesen megéri' jelentése: joggal feltehető, hogy a szó mai értelme jelentéstepadással éppen ebben a szólásban alakult ki. Ahhoz, hogy valamely kifejezés igei eleméhez a kifejezés egészének a jelentése hozzátapad, vö. *borzad a haja* (vö. NySz. 1: 295) ~ *borzad* 'irtózik, iszonyodik'; *felönt a garatra* ~ *felönt* 'sokat iszik, berúg' (ÉrtSz. 2: 696); *egy bakot nyúz* (Erd. 24) ~ *nyúz* 'az unalomig ismételt vmit' (ÉrtSz. 5: 325) stb.

olyan édes, mint az anyám teje (táj): nagyon édes, nagyon finom.

1. a) 1846/92: E csók, ... *édesb* volt a méznél S az *anyatej*nél (Pet.: ÖM. 1: 138, NSz.). — **b)** ~ (Székelység, Nyr. 2: 230). — Vö. még N: *Olyan édes v^aót*, hogy a nagyanyám asszont híres szoptat^aósnak monták a vidéken; de még *annak-se v^aót olyan édes teji*, mind az a kakakábé v^aót (Szt-Erzsébet Heves m., Nyr. 22: 524). — **2. N:** *Ojan, mint az anyám teje* (finom pálinka dícsérete. SzegSz. 1: 73).

Ezzel az 1794 óta adatolható közmondásunkkal függ össze: *Az Anyjai téj legedesebb* (Kov. 209; vö. még: Kr:Kézir. 11b, PHorv. 10, Erd. 10). Amint már Tolnai rámutatott, némely nyelvi kép megjelenik közmondás és szóláshasonlat formájában is; például: *Égett gyermek fél a tüztől ~ Úgy fél tőle, mint a tüztől; Kánya előtt meglapul a csirke ~ Meglapul, mint csirke a kánya előtt; Véletlen bokorban is lappang néha nyúl ~ Lappang, mint nyúl a bokorban* (MNépr.² 3: 358). Ugyanígy összefüggés van szóláshasonlatunk és az idézett közmondás között. — Vö. még ezzel a régi, népi találókérdéssel is: „A legjobb ételt soha asztalra nem teszik . . . Mi az?” (Az anyatej). (Erd. 123 és 278.)

veri az anyja tolla (táj): <kül. lány> már serdülő korban van.

1819: ~ (PHorv. 78); 1830 kör.: Meg nőtt már, az *anyja tolla is kiverte* (Czech J.: Győri közm. 17. NSz.); 1851: *Alig veri még az anyja tolla* (Erd. 419); 1862: *kiverte az anyja [!] tolla* (CzF. 1: 167); N. *Veri az anyja tolla* (Kiskunhalas, Nyr. 14: 332).

A szókapcsolat jelentése a szavak eredeti értelmében: 'fiatal madár v. háziszárnyas testén pihék helyett már olyan tollak kezdenek nőni, amilyenek az anyaállat testét is borítják'; vö. 1783: a' [szarkának] fiait *veri az Annyok tolla* (Győrfi: Klimius 287. NSz.); N. *Kiveri az anyja tolla*: tollasodik, anyányi lesz (Bakonyalja NyF. 34: 123–4). — A kapcsolat igei eleme igekötő nélkül ugyan nem szokott hasonló jelentésben előfordulni, de a *kiver*-nek van 'testen, bőrön jelentkezik, kiütkezik' jelentése (vö. „*Ki verte orczáját a' bor-himlő*” Kr. 2: 317; „*Homlokát kiverte az izzadság*” CzF. 3: 897; l. még MTSz., ÉrtSz.), és a *felver* is használatos 'sűrűn belep, benő' jelentésben — má ugyan csupán dudváról, gazról szólva (vö. CzF. 2: 796, ÉrtSz.), régebben azonban talán egyéb alany-nyal is. Az igekötő nélküli *ver* valószínűleg a *kiver* és a *felver* ilyenféle értelmének az analógiájára fordul elő a szókapcsolatban hasonló jelentéssel. Az *anyja tolla* birtokos jelzős szerkezet, de a birtokos jelző itt inkább a birtokszó tulajdonságára utal, és ezt jelenti: 'olyan, amilyen az anyáé szokott lenni'. Meglehet egyébként az is, hogy az *anyja tolla* egy eredetibb birtokos személyrag nélküli és tulajdonságjelző összetételként is felfogható *anyatollu* ~ *anyatoll* szó alapján keletkezett: *kiverte az anyatolla* (vö. a fent id. CzF-féle adatot, valamint ezt a SzegSz.-ban eredeti jelentésben közölt formát: *kiverte az anyatolla* 1: 75) > *kiverte az anyja tolla*. A szó két legrégebbi előfordulása: 1787: A' még *anya-tolluba* nem költ pipék, melly nagy kedvességben vóltanak (Mátyus J.: Ó és új Diaet. 3: 245 NSz.); 1802: a' mikor az *anya-tollaik* nőnek [a csirkéknek] (Néma Mester 113. NSz.). Szótári adatok az *anyatoll*-ra: Simai: VSzót. 1: 70, Kr. 2: 263, Tzs. 1838, CzF., SzamSz., SzegSz.; jelentése CzF. fogalmazásában: 'a fiatal madarak tolla, melyet pelyheik elhullása után kapnak'. — Ahhoz, hogy számos szavunk és szólásunk az anyára való utalással fejezi ki lánynak, madárnak, háziszárnyasnak az anyányivá válását, vö. fentebb a *felmegy* már neki az *anyja papucs*a szólás magyarázatát.

maga szopta az anyját (táj): 1. jól megtermett, jó húspan levő <ember>; 2. <elismérés kifejezésére> ez már valami!; 3. (*gúny*) feltűnően csúnya <ember>; 4. durva, megmunkálatlan <készítmény>.

1. a) N: ~ (jel. n. Hódmezővásárhely, Nyr. 2: 143); *Ez is maga szopta az anyját* ('derekasan megtermett' Abaúj, Nyr. 6: 419; hasonló jelentéssel: Békés m., ÚMTsz. és SzamSz. 1: 42); N: Ez ugyan derék egy szálember, aligha nem *maga szopta az anyját* (Alföld, Nyr. 15: 236). — b) N: Látszik, hogy *egyedül szopta az anyját* (hol? Nyr. 28: 140–41). — 2. N: *Em mán maga szopta az annját!* ('ez már valami!' Debrecen, NyF. 26: 35). — 3. N: ~ ('gúnyosan használják feltűnően rút férfiról v. nőről'. Kiskunhalas, Nyr. 14: 231). — 4. N: ~ ('esetlen, faragatlan, durván megmunkált tárgy' Hódmezővásárhely, MNy. 2: 422).

Az állattenyésztés köréből ered. — Csefkó Gyula szerint a szavak eredeti értelmében arra a kismalacra mondták, hogy maga szopta az anyját, amely egy alombeli testvérei közül maga maradt szopósna az anyakoca mellett, és ezért megvolt a lehetősége, hogy a több malac számára is elegendő tejen jól kifejlődjék, nagyra megnőjön. (Szállóigék, szólamódok 71. Hasonló magyarázat Nyr. 14: 231.) — E magyarázatnak azonban több körülmény is ellentmond: 1. Igen ritkán szokott előfordulni, hogy valamely anyasertés csak egyetlen malacot szoptasson. 2. Régi gyűjteményeinkből ismerünk egy olyan kifejezést, amely szólásunkkal valószínűleg azonos szemléletből származik, és amelynek keletkezését tekintve semmi köze sincs a sertésenyésztéshez. Noha ennek gyűjteményeink nem közlik a jelentését, feltehető, hogy a szerföltött kövér gyermekek csúfolására használták, vagy tréfásan azt okolták meg vele, hogy miért van jó húsban valaki: 1794: *Szép a borjú, nyilván kövér tehén alatt szopott* (Kov. 192, Kr: Kézir. 60b, vö. PHorv. 72); 1810/20: *Jó tehén alatt szopott* (a „szerencsések” szakban Dug. 2: 272). 3. Veres Péter egyik regényében a következőket olvassuk: „ritka gazda engedte meg, hogy elhúzzanak a borjútól [=] a pásztorok megfejjék a kisborjas tehenet”, hiszen éppen ezért csapta ki a gulyára, hogy *m a g a s z o p j a a z a n y j á t* és nagyra nevelődjön” (Szolgaság. 90. A kiemelés tőlem). — Szólásunknak tehát valószínűleg az a szemlélet az alapja, hogy akkor fejlődik jól a borjú, ha nem fejik el előle az anyja tejét. Az ilyen jól fejlett borjakról vitték át a kifejezést előbb a jól vagy a szerföltött megtermett emberekre (1.), majd később — mint-hogy a hatalmas testű ember, a hústorony már ormótlan is — azokra, akiket feltűnően csúnyáknak tartottak (3.). Tárgyakra, dolgokra vonatkozó használatban az 1. jelentésből alakult ki a 2., a 3.-ból pedig a 4. — Vö. még: *megszopta az anyját*.

megszopta az anyját (rég, táj): van magához való esze.

1794: *Meg-szopta az Annyát* (jel. n. Kov. 184, Kr: Közm. 1: 20); 1819: *Ugyan megszopta az Anyját* (jel. n. PHorv. 78); N: *Én is mékszoptam az anyámat!* ('nekem is van eszem' Bakonyalja, NyF. 34: 120).

Minthogy a szólásra vonatkozó régi nyelvi adatok nem közlik a jelentését, bajos eldönteni, hogy a *maga szopta az anyját* szólás változata-e, vagy függetlenül keletkezett tőle. Ha nem egy töről sarjadtak, az *ugyan megszopta az anyját* lehet az eredeti forma. Ennek valószínűleg az a régi népi hiedelem az alapja, amely szerint az ember képességei szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy csecsemőkorában ki mennyi ideig szoptott. Az a felfogás, hogy annál erősebb lesz a gyermek, mennél tovább szopik (vö. MNépr.² 4: 145), még népmeséinkben is tükröződik. Például egy mesehős, Csonkatehén fia tizennégy esztendeig szopta az anyját, s ettől olyan erős lett, hogy „felemelte a ház falát, sőt anyját is rátévén, így szopott még egy jót utoljára” (MNGy. 13: 3).

megfogta az anyját (táj): nagy anyagi szerencse érte, sok pénzhez jutott.

a) 1788: *Már meg-fogta az Annyát* (Szaitz: Fraz. 141; vö. Földi: A versírásról 177; Kov. 148; Kr: Közm. 1: 20; PHorv. 47; Erd. 10; CzF. 1: 160; ÉrtSz. 1: 217); N: *Megfokta a zannját*, vagy így is: *megfogta apját, annját* ('szerencsés üzlet vagy házasság által szép vagyonra tett szert' Nagybánya, Nyr. 10: 473; vö. Békés m. [1888.] ÜMTsz.; Palóc vid. Nyr. 32: 116). — Ugyanebben az alakban két km-ban is: 1788: Elsőben az *Annyát* kell *meg-fogni* (Szaitz: Fraz. 135); 1810/20: Könnyen ugrálhat, ki az *annját meg fogta* (jegyzetben: „Az annját megfogni annyit térszen, mint jól meggazdagodni; a' vagy elsőségre kapni” Dug. 2: 33; innen: Ball. 17). — b) 1884: Itt van a *pénz anyja*; csakhogy ezt *meg-fogtuk* (Vajda J.: Dal és besz. 86. NSz.). — c) 1877/96: no fiam, most *fogtad* már *meg* az *anyját* a szerencsének (Jókai: ÖM. 57: 135. NSz.); 1889: *megfogtam a szerencse anyját* (Szabó E.: Sírva-vig. 156. NSz.).

Hogy szólásunk ebből a teljesebb formából rövidülhetett: *megfogta a pénz anyját* (vö. **b**), illetőleg, hogy régen azok is, akik már a rövidebb formát használták, a szólás *anyját* szaván a 'pénz anyját' értették, azt a következő közmondások vagy közmondás-szerű kifejezések mutatják: 1598: *Az pénz mindennek anyja*. Argentum et anima et sanguis est mortalibus. (Decsi: Adag. 353); 1810/20: *Pénz szüli a' pénzt* (Dug. 1: 159); 1888: ne busulj azért. *Él még a pénzek anyja* (Mik.: Club 145. NSz.). A *pénz(ek) anyja* kapcsolatban az *anya* ebben az átvitt jelentésében fordul elő: 'az, amiből vmi ered, származik, születik' (ÉrtSz. 6. jel.). Az *anyá*-nak ez a jelentése már a régiségben is élt; vö. 1650: tsalárdság (mellynek *annya* az fösvenység 's magahittség) . . . nélkül szedje . . . az Ecelesia javait (Medgyesi P.: Dialogus 37. NSz.); 1774: Mind kettő ezer bűn *anyja*, Egyik a' másikat vonja (Szőnyi B.: Imáds. 43. NSz.); 1830 kör.: A jó szerenese *anyja* a' kevélységnek (Czech J.: Győri közm. 23).

[anyatej]

az anyatejjel szív magába vmit (vál): kora gyermekségétől kezdve megvan benne vmi, már kisgyermek korában elsajátít vmit.

a) 1598: *Az Anya teyéuel szokni valamihöz*. Cum lacte nutricis imbibere. (Decsi: Adag. 1, 5, 9, 7). — **b)** 1713/1929: egy szót sem tud egyebet az maga *anyja tejétől szopot* horvát nyelvénél (SzéchGy.: Lev. 1: 383); 1776/1914: Uralkodó és kegyetlen az a' helytelen gondolat, mellyet az ember *Annnya tejével szop-bé* (Kaz.: Podotz 49. NSz.); 1789: Mind azon *anyja' tejével szopta* beszédet mond (Révai: Fal. 12. NSz.); 1851: *Ugy beszél mint anyja tejével beszopta* (Erd. 11). — Néhány további hasonló adatot idéz Kovalovszky: Nyr. 85: 216. — **c)** 1793?: Az írók nem egyaránt tudják a nyelvet, mivel . . . nem *anyjok és dajkájok tejével szopták volt* (Az Erd. Magy. Nyelvmív. Társ iratai 128; id. Nyr. 85: 217). — **e)** 1808: ezen vad kegyetlenséget már az *annyok tejével magokba szívják* (Szekér J.: Robinson 1: 91. NSz.); 1835/58: Ez . . . oly ellenállhatatlan erő, mely [az] . . . *anyatejjel beszitt* csalvélemények [fallacy] lánczait is ketté törni . . . fogja (Széch.: Hunn. 28. NSz.); 1858: az *anya téjjel szívta magába* a nyelvet (Jós.: Reg. it. 64. NSz.); 1953: *Az anyatejjel szívott magába vmit* (ÉrtSz. 1: 223).

Vándorszólás; vö. ném. *etwas mit der Muttermilch eingesogen haben* (Borchardt—Wustmann—Schoppe; Die sprichw. Redensarten? 333); fr. *sucer avec le lait* (Eckhardt: Fr.—m. szót. 1953. 911); or. *впитать что-л с молоком матери* (Hadrovics—Gáldi: Or.—m. szót. 1951. 409) stb. — Eredetét Augustinus Vallomásainak erre a mondatára szokták visszavezetni: „Nomen Salvatoris in ipso adhuc lacte matris cor meum praebiberat [‘az üdvözítő nevét szívem már az anyatejjel magába szívta’] (Conf. III, 4; Migne 32: 686, id. Büchmann: GeflW.¹⁸ 412). Valószínű azonban, hogy nem Augustinus alkotta meg kifejezésünk latin eredetijét, hanem ő is merítette valahonnan. Erre mutat az is, hogy már a latinban volt olyan változata, amely nem az anya, hanem a dajka tejét említi ugyanebben a vonatkozásban: *cum lacte nutricis* (Erasmus: Adag. 1571. 227). E változat hatása egyébként a magyarban is kimutatható (vö. **e**).

O. Nagy Gábor

A történeti földrajzi nevek lokalizálása

E dolgozatban elsősorban a határnevekkel foglalkozom, mégis sok vonatkozásban a földrajzi nevek széles körére (tehát a településnevekre) is érvényesek a megállapítások. Ezért példáim között néhány településnevet is tárgyalok.

Az élő határnevek lokalizálása könnyű feladat, mert hiszen az adatszolgáltatók nagy része pontosan meg tudja nevezni a jelölt helyet is, és csak kevesen vannak olyanok, akik felszínes ismeretük miatt (csak hallomásból ismerik a neveket, mert nincs a földdel kapcsolatuk) a nevet ismerik ugyan, de a jelölt helyet nem, vagy csak hozzávetőleges helyet, irányt tudnak megnevezni pontos lokalizálás helyett.

Azonban a nevek sem jelölnek mindig pontos helyet. A mai határrésznevek közül azok, amelyek hivatalos „dűlőnévvé” váltak, pontosan körülhatárolt területet jelölnek, ezzel szemben a csak a nép ajkán élő nevek hatóereje, a név jelölő funkciója csupán hozzávetőleges, leginkább a táj egységes jellegű, éles határok nélküli szakaszának megjelölései.

A ma használatos névkincs lokalizálása tehát *h a t á r o l t* vagy *h a t á r o l a t l a n* lehet. Térképre vetítésük is akkor a legmegfelelőbb — így látom most —, ha a tényleges helyzetnek felel meg, tehát a határolt és a határolatlan helyezzkötést másképpen jelöljük a térképvázlaton. A határolt jelölésére legalkalmasabbnak látszik a vonallal való körülhatárolás, a határolatlan jelölésére pedig a Szabó T. Attila használta, nyilakkal való jelölést ajánlom (pl. A Kolozs megyei Borsavölgy helynevei című tanulmányában).

Az élő nevek mellé a helyi (és országos) levéltárakból gazdag történeti anyagot gyűjthet a kutató. A történeti nevek helyhez kötése már nem mindig egyszerű feladat. A legkönnyebben akkor végezhetjük el, ha a nevek ma is élnek. Azonban ilyenkor is óvatosságra int eddigi tapasztalatom, mert megtörténhet az is, hogy valamely név régen *m á s t e r ü l e t e t* jelölt, mint ma, vagy pedig módosult a név jelölte terület: kisebb lett valamely okból, esetleg újabb terület hozzáadásával megnövekedett. Más területet jelöltek régen azok a településnevek, amelyek eredeti helyükről áttelepült faluk nevei. Erre példaként említem *Földeák* község nevét, amely eredetileg a mai *Óföldeák* neve volt, majd az újonnan, keletebbre létesített község nevévé vált (l. Inczeffi: MNy. 60: 82). Erre bőven van példa a névtudományban. A név által jelölt terület gyakran módosulhat is valamely okból. Az okok közül a legfotósabb a terület egységének változása, vagyis az egész összetartozásának szemléletében beállott változás. Ezt is példával világítom meg. A Makó körüli vidéken *Hajdova* (a szláv *-ova* birtokosképzőjű régi *Hajdó*) régen egységes terület volt, a Maros nagy kanyara övezte. De ez az egység megbomlott, mert a Maros szabályozásakor az új medret a dűlő területén ásták, és ezzel a nagyobb rész a klárafalvi oldalra esett. A Maros jobb partján levő kisebb rész neve, földje a szomszédos *Sulymos* területét gyarapítván elenyészett. (Vö. 1828: „*Belső Haidova* az az *Haidovának* azon része, mely a Maros, és e Töltés közt fekszik.”) Ilyen területi módosulás több is lehetett, de nem ismerjük őket. Ezért a nevek lokalizálásában olykor hibák keletkezhetnek. Az efféle azonban mégis ritkább jelenség, és a ma is élő (és történeti adatokkal rendelkező) nevek lokalizálását általában könnyen el lehet végezni.

A vidéki levéltárak irataiban nagy számban találhatók olyan nevek is, amelyek ma már ismeretlenek a területen. Különösen az Alföldön nagy a nem élő nevek száma, mert a vízszabályozás folytán a vidék alaposan megváltozott. Először tehát a szabályozás előtti állapottal kell megismerkedni. A táj régi állapotának rajzi helyreállítása után válik érthetővé például ez a levéltári szöveg: 1828: „*Kiss Kálára* az az *Kalárának* azon réfze, melly az idén az Maros által el szakasztatott *nagy Kalárától*”. A régi térképek tanulmányozása után értjük meg, hogy a Maros új (szabályozott) medre Makó közelében az eredetileg egységes *Kalárát* két részre osztotta, és a kisebbik, déli rész új neve *Kiss-kalára*, a nagyobbik, régi részé pedig *Nagykalára* lett. A differenciálódás oka a táj válto-

zása. — Az okleveleknek az Alföld területére vonatkozó anyagát is nehezen lehet lokalizálni, mert sok település megsemmisült a háborúk alatt. E nehézségek ellenére is meg kell kísérelni a nevek helyhez kötését, mert csak úgy elevenednek meg a kutató számára, ha hangalakjukon kívül az általuk jelölt helyet is ismerjük.

Jelenleg az ország számos részén folyik az élő földrajzi nevek gyűjtése. Ennek befejezése után kerül sor a levéltárakban található történeti nevekre, de egyes vidékeken már most is gyűjtik a kutatók a történeti földrajzi neveket. E közleménnyel az a célom, hogy eddig szerzett tapasztalataimat összefoglaljam, amelyeket hosszú éveken át a levéltárakban gyűjtött történeti nevek lokalizálása közben szereztem. Mintegy fél millió kat. hold történeti neveinek helyét kellett meghatároznom, és e munka közben bizonyos módszeres (és általános érvényű) eljárások alakultak ki, amelyek rendszerbe foglalása bizonyára nem lesz fölösleges azok számára, akik ezután végeznek ilyen munkát.

A történeti nevek lokalizálásának legfontosabb eszközei a levéltárakban, múzeumokban bőven található történeti térképek és vázrajzok. Fel kell ezenkívül használni a II. József kórabeli országos feltérképezés felvételeit. E térképek mellé egyúttal egy országleírás is készült, ez az úgynevezett „*Militärische Beschreibung von Ungarn*”, amely egyelőre kéziratban van (Eperjesy Kálmán szíveségéből használhattam a kutatási területemre vonatkozó részeit), de reméljük, hogy nemsokára nyomtatásban is megjelent. Természetesen mindenféle földrajzi és történeti földrajzi mű segítségünkre lehet a lokalizálásban. Ezek ismertetésével itt nem foglalkozom. Azonban a levéltárból számos olyan név kerül elő, amelyek nem találhatók meg a térképeken. Ekkor már csak a levéltári szöveg lehet segítségünkre, ezért a név ilyen természetű szövegkörnyezetét fel kell jegyezni. Ezenkívül segítségünkre lehetnek a terület régi minősítésére vonatkozó megjegyzések is. A föld nagyságára vonatkoznak például: 1827: „*Kárászos 174 744/1100*” (vagyis 174 kis magyar hold, 744 □-öl), 1829: „*Kis Répás hát melly 50. Jugerumokat foglal magában*”; a föld régi minőségét, felhasználását határozzák meg ezek a szövegek: 1822: „*Szent lőrinczi Szöllös kert*”, 1832: „*Kárászosban lévő . . . nád*”, 1802: „*Lacuna, et Stagna . . . Kefkenysik*; néha mindkét fajta minősítés megtalálható ugyanabban a szövegben: 1829: „*pascuum Kolláthát vocitatum et in 400. Jugeribus Consistens*”. A levéltári szövegből nem mindig határozhatjuk meg a név helyét, néha azonban biztosan következtethetünk belőle a név helyére.

Ezeket a lehetőségeket foglalom itt össze. Mindezt saját dolgozataimból származó neveken mutatom be, mert e munkához a vidék részletes ismerete is szükséges. A tárgyalt nevek az alábbi gyűjteményeimből valók: Sövényháza és vidékének földrajzi nevei (a Szegedi Tanárképző Főiskola évkönyve 1958. 83—153, jele: S), Szeged környékének földrajzi nevei (NyelvtudÉrt. 22. sz., jele: Sz) és Makó vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata (kéziratban, jele: M).

A határnevek differenciálódása által nagy névcsaládok keletkezhetnek. A szétágazás elég kis számú embercsoport körében megy végbe (egy település lakossága alkotja őket), ezért érthető, hogy a differenciált településnevekkel szemben (pl. *Kiskőrös*, *Nagykőrös*) a határnevek névcsaládja kis területen, egy-egy táji egységen helyezkedik el. Ebből indulunk ki, ha a névcsalád valamely tagját lokalizálnunk kell. Gyakran előfordul, hogy a névcsaládnak csak egy tagja esett ki az emlékezetből, és ezt az egyet (amely a levéltárból került elő) a névcsalád ismert tagjai alapján kell a térben elhelyezni. Egy példával mutatom be, milyen eredményre juthatunk ilyen módon. Sövényháza környékén élő nevek *Levelény*, *Levelényfok*, *Levelényhát*, *Levelényimajor*, *Kislevelény*, *Nagylevelény*, de a névcsalád egyik tagja kihalt már. Csak a levéltárból került elő *Levelényfenék* (S). A lokalizáláshoz nem is kell egész Levelény területét átvizsgálnunk, hiszen Levelényhátot ismerjük, ezt a részt tehát kihagyjuk. Ha a fennmaradó terület mélyen fekszik — ahogy a *fenék* utótag alapján várjuk —, akkor ezt a részt tekinthetjük Levelényfenéknek.

A *Kislevelény* és a *Nagylevelény* neveket figyelmen kívül hagyhatjuk, hiszen azok az egész Levelénynek más szempontú megnevezései. Az ilyen módon végrehajtott lokalizálást azonban csak valószínűnek tekintjük, és így is jelöljük. Ha a keresett részterületet így nem tudjuk elkülöníteni, akkor az alapnév (*Levelény*) egész területére lokalizáljuk, de megjegyezzük, hogy annak valamely ismeretlen részét jelölte a kihalt név.

Gyakori az a jelenség is, hogy csak az alapnév maradt fenn (olykor egy-két differenciált névvel), a névcsalád egy vagy több tagja azonban már kihalt (vö. Inczeffi: MNY. 61: 75–80). A névcsalád egyes kihalt tagjait a táj minőségét jelölő névalkotó köznevek alapján meg lehet határozni, ha a jelölt vidéket (és a régi térképek alapján annak régi állapotát) jól ismerjük. *Szomolya* ismert név Tápétól ÉK-re a Tisza mentén. A tiszai átkelőhöz vezető ösvény neve *Szomolyaijáró*. A levéltárból került elő a *Szomolyaitöltés* név (Sz), amelyet lokalizálhatunk, ha tudjuk, hogy azon a területen a Tisza szabályozása előtt egy töltés volt. De ahány példa, annyiféle nyomozást kíván. *Büdöstó* a tápai határban élő név, a kihalt *Büdöstófokja* valószínűleg az a tóból, kiszakadó kis ér lehet (Sz), amelyet a régi térképek névtelenül jelölnek. A történeti *Büdöstóhát* helyét már másképpen tehetjük valószínűvé; úgy, hogy *Büdöstó* környékét alaposan szemügyre vesszük. A közelében van egy magasabban elterülő föld, ezért minden bizonnyal ezt jelölhette a kihalt *Büdöstóhát*. A sok kihalt differenciált név közül így többet is sikerül néha lokalizálni. Tápé határában élő név a *Malajdok*, és egyik részének külön neve a *Nagymalajdok*. A levéltárból ezenkívül gazdag névcsalád került elő: *Kismalajdok*, *Kutasmalajdok*, *Csonkamalajdok*, *Székesmalajdok*, *Vejszermalajdok* (Sz). E nevek közül néhányat a hely ismerete alapján lokalizálhatunk. Az ismert *Nagymalajdok* melletti kisebb, elkülönülő terület lehet a *Kismalajdok*, a szikes részen keressük a *Székesmalajdok* helyét, a legmélyebben fekvő rész talán a *Kutasmalajdok*. A többi név helyéről semmit se mondhatunk.

A levéltári iratokból — amint említettem — nemcsak a földrajzi nevet, hanem annak szövegkörnyezetét is fel kell jegyezni. A szövegben néha egészen részletes és pontos lokalizálást találunk. Olykor a terület kiterjedésének pontos leírását is megtaláljuk. 1781: „Ügy nevezett *Kingécsi hajlatot* mellynek határja kiterjed a *kis Kövesd ere* mellett a *Panna Lapossa* széléig a *Battida sarkának* által ellenéig — *Battida* felé való részén pedig a *Kövesd örvényéig*” (M). Ha e leírást nyomon követjük, akkor a lokalizálást pontosan elvégezhetjük. A szabályozott folyók régi és új medrét jól kell ismernie a kutatónak, mert a levéltári szövegek néha mindkettőt említik. Folyóink végleges szabályozását a múlt század második felében végezték el, de már a XVIII. század végén is történtek helyi szabályozások, amelyeknek mérnöki rajza, vázlata a levéltárakban megtalálható. A régebbi szövegeket tehát ezek figyelembevételével kell értékelni. Így például ezt a feljegyzést: 1798: „azon fízgetet, melly *Makai alsó Szigethnek* neveztetik, és a mostani *Marufon* tul a *Zugollyal* által ellenben a *Zombori földnek* szomszédságos határja mellett fekszik, és egy részrül a Mostani Marussal, más részrül pedig az akkoriban elsőbb ugyan *Kiss Marosnak*, azután pedig *Döglött Marosnak* már nagyobb részént bétöltt, és tsak némelly helytt látfzatos árkával körül vetettetik” (M). A mostani és a „döglött” Maros medrét a térképről jól ismerjük, és így a leírást megértjük.

A levéltári szövegekben ismert és ismeretlen helyek nevei együtt találhatók, és az ismertekből következtetni lehet az ismeretlenekre. E munkához a ma is élő neveket jól kell ismernünk. Ennek még egy összetettebb példáját mutatom be. 1720 k.: „*Anyáson* alol a hol a *kis Tiszából* a *Sebes Fok* ki foly, és *Gzombos fokába* bé foly és *Sortó fokára* Szakadozván, éppen *Pufzta Szörj Toig Szolgál*” (S). Ebben a szövegben ismerjük *Anyás*, a *Kistisza* helyét, hozzávetőlegesen meg lehet határozni az élő nevek alapján a *Pusztaszerítő* helyét olyan módon, hogy *Tóhajlat* nevet ismerünk Sövényháza déli oldalán. A mai tanácsháza környékén volt a híres *Tóhajlati csárda*. A *Sártófoka* helyét megállapíthatjuk, mert a medrébe ásták a *Sártócsatornát*, ehhez hasonlóan a *Combosfok* is a mai

Comboscsatorna helyén volt. Most már csak a *Sebesfok* maradt ismeretlen. A levéltári szöveg szerint a Kistiszából vált ki, és a Comboscsatornába ömlött. Most a térképet vesszük szemügyre, és a Kistisza nagy kanyarát összekötjük valahol a Comboscsatornával. Ennél pontosabban nem határozhatjuk meg a Sebesfok helyét, mert a helyszínen semmi áruelő jelét nem láttam az egykori foknak. Gyakran előfordul azonban, hogy a mélyedés (és esetleg nád) megmarad, és egy kis határjárással felfedezhetjük a régi vízeret.

A nevek sorrendje a levéltári iratok szövegében általában nem véletlenül múlik, hanem helyük természetes sorrendjében rögzítette őket az írnok. Egy XV. századi iraton mutatom be a lokalizálásnak ezt a módját. 1408: *Dorozma, Bánfalva, Gekentew et Zenth Mihál cum earum pertinentiis in Csongrád*” (CodDipl. X/4, 672; Sz). E szövegből ismerjük az első és az utolsó település helyét (*Dorozma*, a régi *Szentmihály*, ma *Szentmihálytelek*, röviden *Mihálytelek*). E felsorolás alapján feltételezhetjük, hogy Dorozma után először Bánfalva, majd Gyékéntő következett Mihálytelek felé haladva. Azonban a két ismeretlen település pontosabb helyéről közelebbit csak akkor mondhatunk, ha a terület mai és régi földrajzi viszonyait jól ismerjük, de az alföldi vízjárta vidék települési viszonyaival is megismerkedünk. Ezen a területen a települések mind valamilyen víz melletti magaslaton keletkeztek, amelyet az árvíz nem veszélyeztetett, de elegendő vizük is volt az állattartóknak. Ilyen az említett területen a szöveg sorrendjét is figyelembe véve a Dorozmától Ny-ra fekvő terület, *Nagyszék* vidéke, ahol a környező, átlagosan 83 m magas területnél jóval magasabb, 91 m-en fekvő magaslat található. Itt lehetett talán *Bánfalva*, attól DK-re (Szentmihály felé haladva) pedig a *Maty* vizének egy régi ága mellett (talán a mai *Subasa* dűlő DK-i csücskénél) keresendő *Gyékéntő*. Ezek azonban csak valószínű föltevések, amelyeket teljesen bizonyossá talán sohasem lehet tenni, mert itt egészen kis falukról van szó, olyanokról, amelyeknek maradványai jelentéktelenek, és ezért sohasem kerülnek napvilágra.

A szöveggörnyezetnek akkor is meghatározó szerepe lehet, ha valamely név több helyre is lokalizálható. Az ismeretlen helyű név környezetében található ismert név a közeli területre mutat. Egy 1092-ből keletkezett hamis oklevélben, amelynek keletkezési idejét Erdélyi 1389 tájára teszi (PRT. 107434), Györffy 1325 körüli időből valónak véli (Az Árpád-kori Magyarország. 891) és Pais is régi keletűnek tartja (MNY. 28: 246), együtt fordul elő az *Anyás, Morotva és Péterréve* földrajzi név: „Villa *Peterreue* iuxta Tyzam cum hac villa, *Anyas*, cum appendiciis suis”; „Villa *Mortua* similiter iuxta Tyzam, quam vulgo *Morotua* nominant, cum lacu *Mortua*” (PRT. 10: 492). Erdélyi munkájában más korból származó oklevél adatára is támaszkodva (1256: ÁUO. 7: 429; Csánki 1: 697) a *Morotva* nevet a Tisza bal partjára, a „Harangos-Aranka” folyó torkolatához helyezi, a *Péterréve* helyet pedig a Tisza jobb partjára, az említett folyó torkolatától délebbre teszi (i. m. 433 és 243. térkép). Erdélyinek *Anyás* helyére vonatkozó megállapítását Pais bizonytalannak tartja (i. h.), és a Szegedtől ÉK-re fekvő *Anyáspusztával*, a mai *Anyással* való azonosítást említi lehetőségként. Ezt a helymeghatározást biztossá teszi a szöveggörnyezet, vagyis az, hogy az oklevélben *Anyással* együtt említett *Morotvát* *Anyás* közelében megtaláltam. Ott széles körben ismert a név, nagy névcsaládot alkot, nagy területet jelöl, a vízszabályozás előtt még nagyobb jelentősége lehetett e víznévnek, tehát minden bizonnyal régi a név. A névcsalád tagjai, *Görbemorotva, Keskenymorotva, Szélesmorotva, Morotvahát, Morotvazug* ma is élő nevek az alapnévvel együtt.

A levéltári szöveggörnyezet gyakrabban csak nagy általánosságban, egy nagyobb terület megnevezésével, annak részeként lokalizálja a földrajzi nevet: 1804: „a *Soványban* a *Kis-örzötöben*” (M), tehát a *Kisörzötő* nevet az ismert és nagyobb *Sovány* határrészbe helyezi; 1811: „az *innenfő Jángorba* a *Kakas Taréju Hegyben* . . . Szöllőjét” (M). Itt a *Kakastaréjúhegy* része az ismert *Innensőjángornak*. Ilyen még: 1830: „*Új Szegeden* az ugy nevezett *Hodj Erdéjében*” (Sz). Az általános természetű meghatározás gyakran

valamilyen nevezetes földrajzi alakulatra mutat: 1337: „possessionem *Belthembes* vocatam iuxta aquam Morisy adiacentem” (AnjOkm. 3: 366; Györffy i. m. 1: 875; M). A Maros folyó mellé utal a magyarázat, az egykori *Tömpös* falu környékére, ennél többet azonban nem tudunk meg belőle. Ilyen általános meghatározás nagy számban található az oklevelekben és a levéltári iratokban.

Néha előfordul, hogy egy olyan névről, amelyről csak általános természetű meghatározásunk van, más adat is előkerül, és a két (vagy több) irat együttesen pontosan meghatározza a név jelölte helyet. Ilyenkör a két meghatározás metszéspontja körül találjuk meg a keresett helyet. Erre a különleges lokalizálásra kevés példánk van. 1816: „által adom . . . azon szállás földemet, mely a *mező Hegyfi* út félen, *Császárvár várá*n, *Rákosi* menőben fekszik” (M). E szöveg alapján csak annyit lehetett megállapítani, hogy Makótól K-re, valahol a Rákosi út mentén volt Császárvár. Egy más irat segített a részletes lokalizálásban. Ez a következő: 1805: „A határ megyen *Ljukashalom* mellett, onnan *Dáltól* napkeletre, a *Király Hegyesi Uton*, áthaladván *Császárvár Vára* mellett” (M). Az első meghatározás a Makótól sugárszerűen kiinduló út mentén jelzi a nevet, a második Makó birtokának határát egy körívszerű vonallal jelöli meg. Ahol e két vonal találkozik, ott volt a keresett *Császárvár*. Két irat szövege néha csak kiegészíti egymást: 1740: „fzénáját . . . a *Soós Ut* mellet fel rakták azon Szegedi fzekerek, melyek akkoron Bajára Soót vittnek és Bajáról vízfzja Szegedre abrakot”; 1778: „Via ex Dorofma Bajára ducens alias *Soós Ut*”. Ez tehát a Kiskunhalas felől Dorozsmára, Szegedre, onnan Bajára vezető út volt, amelyen a szegedi sópajtákából a sót szállították.

A történeti nevek lokalizálásához gondos terepmunka szükséges. Alkalmas adat-szolgáltatók felkutatása a terepen nagyon hasznos lehet, mert segítségükkel téves, íróasztal mellett készített lokalizációkat korrigálhatunk. Algyő határában egy *Fark* nevű falut gyakran a Tisza bal partján kerestek, mert ott él ma a *Farkirét* név, meg aztán régi térképek (pl. Balla térképe 1776-ból, Lipszkyé 1808-ból) is ott tüntették fel. Balla térképe a Tisza mindkét partján „Praedium *Fark*”-ot jelez, de ezenkívül a Tisza jobb oldalán egy beékelődő kis tápai földet „Vinea Tapensium is Praedio *Fark*”-nak nevez. A Tisza bal partján levő *Farkirét* mindig nagyon vízjárta, tehát településre alkalmatlan terület volt, ezért ott aligha kereshetjük a települést. Szem előtt kell tartani azonkívül azt is, hogy a Tisza mentén a régi településeknek a Tisza túlsó oldalán is van birtoka, vele a folyón való halászatot és átkelést is biztosították. Így a Tisza jobb partján fekvő Algyőnek birtoka van a bal parti Gyeviréten, Tápénak is a bal parti *Tápairéten*, az egykori, Hódmezővásárhely határába lokalizálható bal parti Korhány falunak a Tisza jobb partján, a *Korhánysarok* névvel jelölt vidéken. Ezért jogosan gondolhattam arra, hogy *Fark* esetében is így lehet, vagyis *Farkirét* a régi, jobb parti település tiszántúli birtoka, legelője volt. Ennek az elgondolásnak az alapján kutattam át a *Farkirét*tel átellenben levő bal oldali Tisza-partot, ahol Balla térképe *Praedium Fark*-ot jelez. Vizsgálódásom sikerrel járt, mert a gyér lakosságú vidéken néhány család tudott róla, hogy a területnek régi, kihaltfélben levő neve *Fark dűlő*. Ezen a helyen volt tehát az egykori település (első adata 1553/54: *Fárka* nevű falu, Velics—Kammerer: Török kincstári defterek 2: 145).

Inczefi Géza

Szent Mihály meg a ló. Általánosan ismert kifejezés nyelvünkben a *szentmihálylova*, annak a saroglyaforma faállványnak a neve, amelyre a temetés alkalmával a koporsót helyezik és — különösen faluhelyen — gyakran rajta is viszik a sírhoz. Az ÉrtSz.-ban a kifejezést csak mint szókapcsolatot találjuk meg a *ló* címszó alatt ilyen értelmezéssel: „*Szent Mihály lova*: koporsó vitelére való, négy lábú faváz, állvány; *elvitte a Szent Mihály lova* v. *kivitték a Szent Mihály lován*: meghalt, kivitték a temetőbe, eltemették”. Az OrmSz. valamivel részletesebb értelmezést ad a kifejezésről: „*Szent Mihály lova* *Szem*

Miháj lova fn. ['halott temetőbe szállítására készített faszerszám']. Négy lába van, négy nyél nyúlik ki belőle, amit négy férfi vesz vállára". Révai Nagy Lexikona szerint: „*Szent Mihály lova*, népies neve annak a hordozható lécállványnak, amelyre a koporsót beszenteléskor teszik, faluhelyen rendszerint ezen viszik a temetőbe is”.

A név népies voltát bizonyítja A magyarság néprajza, mely szerint: „A koporsó-lezárás a kántor és az énekes gyerekek jelenlétében történt, s néhol a pap elébb beszentelte a halottat. Kint az udvaron már ott állott a *szentmihálylova*, vagy a két székre fektetett szekérroldal, a *kecskés*, párhuzamosan a házzal. Kihozzák a koporsót, . . . Felteszik az állványra, s a jelenlevők felsorakoznak” (4: 253). A MTsz.-ban nincs meg ugyan a szó, de gyűjtőink többfelől is kimutatták, így pl.: „A halottat *Szent Mihály lován* viszik ki a temetőbe (Csányoszró)” (Berze Nagy János: Baranya megyei néphagyományok 3: 230); „*Szent Mihály lovára* ráülnek temetés előtt, hogy ne haljanak meg (Kisherend)” (uo. 231); „A halottat ún. *szentmihálylován* vitték a temetőbe, ünneplő ruháját adták rá, fiatal lányokra néha kettőt is” (Katona Imre: Sárköz. Gondolat kiad. 150). Ugyancsak A magyarság néprajza írja: „Néhol két rúdon 'vivőfán' viszik a testet, máshol a 'szentmihálylova' nevű fából való, kétkézfogantyús, négylábú, négyszögű farámán” (2: 352). Mikszáth Kálmán egy tetszhalott feltámadásának csodálatos történetét kapcsolja a *szentmihálylovához*, amelyről a koporsó útközben leesett. Íme: „Négy erős férfiú: Szlávik, Lajkó és a két brontes Magát testvér vitték vállukon a *szentmihálylovát*, melyen a koporsó nyugodott. Isten akaratára úgy rendelé, hogy a kovácsműhely tájékán az egyik Magát megbotlott egy kőbe és leesett, mire megijedt az utána ballagó Lajkó Pál, megrázkódott, elveszté lélekjelenlétét, a *szentmihálylova* félrebillent, és a koporsó lezuhant a kövekre” (Szent Péter esernyője 35, Szépirod. kiadó 1962.).

A nyilván tréfás elnevezést Réthei Prikkel Marián „sajátosan magyar kifejezés”-nek (MNY. 3: 338), Szabó Ernő pedig „különleges magyar szólásmód”-nak mondja (Nyr. 23: 158). Valóban magyarnak tarthatjuk azon az alapon, hogy idegen nyelvekben még nem mutatták ki (illetőleg ilyen értelemben a lovat igen, de nem Szent Mihállyal kapcsolatban, l. alább). A sajátosan magyarnak tetsző és nyilván tréfás kifejezés eredetével már többen is foglalkoztak, de végleges és határozott eredményre még nem jutottak. A kifejezést alkotó két elem: *szent Mihály* meg a *ló*. Ezeket külön-külön vizsgálat alá kell vonnunk, majd azt kell kutatnunk, hogyan kerültek ezek egymással kapcsolatba, milyen viszonyban állnak egymással.

A szókapcsolat magyarázatában kétségkívül a *ló* szóból kell kiindulni. A temetés-nél használt hordozható faállvány a lóra emlékeztet, ezért *ló*-nak is mondják. Igaz ugyan, hogy az ember sok más négylábú állatot is lát maga körül — így többek között ott van körülötte az eb vagy kutya, a szarvasmarha, a szamár meg a disznó is —, de a négy láb a lószertő magyart elsősorban legkedvesebb állatára emlékezteti, amelynek „négy lába van, mégis megbotlik”. Hogy pedig a *szentmihálylovában* nem valami más négylábú dolgot — például asztalt — lát, amelyre szintén rá lehetne helyezni a koporsót, annak az az oka, hogy ez az állvány arra is alkalmas, hogy vállra vegyék és a ráhelyezett koporsót a sírig elvigyék. Ezért lehet azt mondani, hogy *elvitte a Szent Mihály lova* vagy *kivitték a Szent Mihály lován*. Szabó Ernő szerint a magyar büszke is arra, hogy „ő lovon megy a más világra is” (Nyr. 23: 128). Rédeyné Hoffmann Mária közléséből (MNY. 21: 262) tudjuk, hogy egy Kossuthtal emigrált magyar protestáns lelkész, Ács Gedeon laskói pap kéziratos Emlékirataiban egész kis lexikkal bizonygatja, hogy a magyar lovas nemzet, és „Végül megemlíti, hogy a magyar még holta után sem szűnik meg lovagolni, mert sírjához *Szent Mihály lován* megy”. A másvilágra lovaglás különleges magyar voltának ellene mond Mikó Pál (Nyr. 23: 498), amikor Szabó Ernővel vitába szállva így ír: „Abban is tévedés van, hogy »csak a magyar megy lovon a másvilágra«, mert Schradernél (Bilder-schmuck der Sprachen) föl van jegyezve, hogy Westfáliában a haldoklóra azt mondják:

„Der weisse Schimmel wird ihn holen“, tehát nem csak a magyar megy lovon a más-világra”.

Azzal tehát tisztában volnánk, miért *ló* a temetésnél használt négy lábú koporsó állvány, de ha már *ló*, kérdés, miért éppen Szent Mihálynak a lova, s nem valaki másé. Hiszen bátran lehetne akárkié — akár Pityi Palkóé — is, mert az elnevezés tréfás. A szomorú ténykedésnél, a temetésnél használt eszköz nevében Szent Mihály szerepét csak magára a szentre vonatkozó adatok vizsgálata világíthatja meg. Hogy miként került bele az elnevezésbe Szent Mihály, arra a magyarázatot a szentnek a halállal való kapcsolata adhatja meg. Ebből indult ki CzF. is. A szentnek régi egyházi felfogás szerint az a feladata, hogy a holtak lelkét az égbe vezesse és Isten elé állítsa. Ezért írja a Nagyszótár azt, hogy elnevezésünk „Nevét valószínűleg a római katolikusoknál divatos temetési ének azon szavaitól kapta, melyekben Szent Mihályra, mint a paradicsom főnökére (Michael praepositus paradisi) történik hivatkozás”. Erre még visszatérünk, de előbb megnézzük, mióta ismeretes a kifejezés, illetőleg mióta van kimutatva nyelvünkben.

Bárczi Szófejtő Szótára a szókapcsolat első előfordulásának idejéül a XVI. század első felét jelöli meg. Szótározva először csak Calepinusban (1585.) találjuk: capulus & capulum — *Szent minaly* [!] *lova*. Maroklat, szablya bóda (162); feretrum — Koporsó, sellye, *szent mihály lova* (414); sandapila — *Zent mihaly lova* selye [= zsöllye] (943). A Bárczi jelezte első előfordulás az 1528-ból származó Székelyudvarhelyi Kódexre vonatkozik, ahol mondatba szöve olvassuk: „Mikoron négy embernek miatta vitetik atte testöd a *szent mihál lovába*” (272). Ugyancsak előfordul a kifejezés azokban a jegyzetekben, amelyeket egy bizonyos diák írt a kolozsvári református kollégium könyvtárában egy 1532-ből való könyv lapjainak szélére: „capulus *zent mYhaly lova* et zablya moroklattya” (l. Viski Károly: Tordai Tamás lapszéli jegyzetei a XVI. századból, Nyr. 35: 224). A NySz.-ban csak két XVII. századbeli adatot találunk: „Az feslett erkölcsű emberre ha nem tudom mely szép öltözetet ad is valaki, csak annyit teszen, mint ha egy *szent Mihály lovába* fekűvő holt dőget cifrázna” (Alv: Pöst. II. 35). „A halott a *szent Mihály lovára* feltétetteten, a sirásóktól kivítettetic” (Com: Jan. 312).

Mindezek a felhozott adatok arra mutatnak, hogy a *Szent Mihály lova* elnevezés csak a XVI. század első fele óta jelöli a temetésnél használt hordozható állványt. Fölmerül tehát a kérdés, hogy hívták ezt az eszközt azelőtt. Az NySz.-ben erre is válszt kapunk: 1508: „*halott-viselő, holt-viselő*: feretrum, totenbahre. A česarsce teuek tet tiztős halot viselőre es viuek a varosnac közepire” (NádK. 598). Zoltvány L. Irén a „Nádor-codex nyelve” című tanulmányában (NyK. 17: 223) idézve ezt a mondatot, a következő magyarázatot fűzi hozzá: „ma »gyászpad«, vagy azon hiedelem szerint, hogy a jámborul elhalt lelkeket sz. Mihály viszi fel a mennyországba: *szentmihálylova*.”

Riedl Frigyes két ízben is foglalkozott Szent Mihály szerepével a kifejezésben, és két külön magyarázatot kísérelt meg. Először (Nyr. 17: 264) úgy vélekedett, hogy a *szent Mihály lova* a halált jelenti, mivel a magyar *szent Mihály* napját (szept. 29) tekinti télkezdőnek, átvitt értelemben tehát *szent Mihály* (= halál) az élet termő szakát fejezi be. (A tavasz az ifjúság, a tél a halál szimbóluma.) Magyarázatát e két szózással próbálja igazolni: „Fél a cigány *szent Mihálytól*. *Szent Mihály* után ha harapófógóval húznak is a fűvet, még se nő.” Második magyarázatában (Nyr. 23: 471) abból a régi katolikus egyházi felfogásból indul ki, mely szerint *szent Mihály* a holtak vezetője, aki az elhunytakat az égbe vezeti, és bemutatja az Istennek. *Szent Mihálynak* ez az egyházi felfogás szerinti halottvezetése átment a néphez, amely szereti a szentek nevét tréfás összetételekben használni.

Kérdés, melyik magyarázatot tegyük magunkévá. Trócsányi Zoltán „A szentek szerepe a magyar nyelvben” című tanulmányában (MNY. 6: 216) Riedl mindkét magyarázatát tetszetősnek mondja, mégis inkább az elsőt hiszi. Az ő véleménye is az, hogy a

szeptember 29-i szent Mihály napja az ősznek, az enyészetnek a kezdete, ezért szent Mihály az enyészet, a halál megszemélyesítője, képviselője. Fejtegetését így fejezi be: „Inkább hiszem, hogy a szent Mihály lova az ősz, az enyészet lova, mint a lelkeket az Isten elé vezető szenté.”

Trócsányi véleményével nem érthetek egyet. A koporsót tartó és szállító eszköz — mivel négy a lába s körülbelül azonos a magassága is — a lóhoz való hasonlósága miatt népünk szemléletében csakugyan ló, mégpedig nem pegazusféle képzelt ló, hanem valószínű, igazi ló, és ezt a lovat azért nevezik szent Mihály lovának, mivel az egyházi eredetű közhiedelem szerint ő vezeti a meghaltak lelkét az Isten elé, szállítóeszköze tehát az ő lova. Hogy szent Mihály a népi hiedelem szerint csakugyan igazi lovon viszi a halottak lelkét az égbe, bizonyítja egy névnapi köszöntő is, melyben a következők olvashatók: „Ha pedig lenn eljön a halál, akkor aztán testét négy szál fekete deszka közé préselve . . . hegedülő cigánok kísérik a temetőbe, lelkit pedig *Szent Mihály négy fekete csikójával* repítse a mennyeknek országába!” (Érmelek, Nyr. 29: 532). Úgy gondolom, ha a szent ünnepét nem ősszel, hanem akár tavasszal vagy nyáron ülnék is, akkor is ő szállítaná lován a lelkeket. Miként tehát az ókori mitológiában Charon, az alvilág révésze a maga csónakján, úgy a középkori keresztény hitvilág felfogása szerint szent Mihály a maga lován szállítja a meghaltak lelkét a másvilágra.

Hogy a néphit szerint szent Mihály lova csakugyan valódi ló, arra egy Mikszáth mondatot is idézhetünk, amely a lovat még patkóval is ellátja: „Én magam is érzem immár a pestis jövetelét, *Szent Mihály lovának patkói* dübörögnek ereimben” (A fekete város 1: 280, Kínesei Könyvek). Igazi ló ez, ülni, lovagolni is lehet rajta, ezért gondolkodtatja Nyíró József a papnövendékeket egy meghalt társuk temetésén illetéknéppen: „Titokban azonban mindenikünk önmagára gondolt és örült, hogy nem ő ül a *Szent Mihály lován*” (Isten igájában, 1: 34).

Úgy vélem, hogy a szókapcsolatbeli *ló* jelentését és szerepét az elmondottakban eléggé tisztáztuk, most még csak a szent Mihályra vonatkozó adataink közül sorakoztatjuk fel a következőket. A Szentek életében erről az arkangyalról (főangyalról) az alábbiakat olvashatjuk: „Szent Mihályt, éppen mert elsőnek ragadott fegyvert Lucifer ellen, Isten még azzal is megbízta, hogy az emberek lelkét az Ő ítélőszéke elé vezesse” (Dedek Crescens Lajos: Szentek élete, 2: 240). — „Továbbá arra van ezen főangyal Istentől rendelve, hogy az emberek lelkét átvegye, s az Isten ítélőszéke elé vezesse, hogy ott meghallják végítéleteiket” (Vogel Máté—Karl Alajos: Szentek élete, 2: 225). Szent Mihálynak a halállal, illetőleg a temetéssel való szoros kapcsolatát talán mégis legjobban a már többször említett katolikus temetési éneknek a CzF.-től idézett következő szavai bizonyítják: „Michael praepositus paradisi, quem honorificant angelorum cives.”

Végül azzal teszünk pontot fejtegetésemre, hogy idézem a Szent István Társulat kiadásában megjelent Magyar—latin Misszálenak szent Mihályra vonatkozó ama részét, amely érthetővé teszi azt is, hogyan juthatott ez az egyházi felfogás a nép lelkivilágába a temetőkapukon látható ábrázolásokon át a képzeletében élő valószínű ló használatáig. Különböztet is közismert, hogy szent Mihály arkangyalnak mindig nagy volt a tisztelete hazánkban, mint azt Melich János is megállapította (NyK. 34: 275, és Szljöv.). Íme a Misszálenak idevágó része Szunyogh Xav. Ferenc fordításában: „Harmadszor szent Mihály arkangyalt az ördöggel vívott győzelmes küzdelme miatt az angyalhadak vezérének is nevezik, aki a haldoklókat a gonosz szellemek támadásaitól védi és a lelkeket az égi paradicsomba vezeti. Ezért szentelik nagy szeretettel az ő tiszteletére a temetőkápolnákat és ezért áll ott a képe sokszor a sírköveken és a temető bejárata fölött” (i. m. 1161—2).

Egész röviden összefoglalva az elmondottakon és a felhozott adatokon alapuló megállapításunkat, kimondhatjuk, a XVI. század első fele óta kimutatott *Szent Mihály*

lova elnevezés tréfás népi összetétel. A négy lábú, hordozható állvány nem lehet az őszi enyészetnek szimbóluma, hanem a népképzelet a hasonlóság alapján valódi lovat lát benne. A népi szemlélet szerinti *ló* azért *Szent Mihályé*, mert ő mint a paradicsom főnöke ezen szállítja a meghaltak lelkét a mennyországba, akárcsak az ókori mitológia Charonja, az alvilág révésze, aki csónakján viszi a lelkeket a másvilágra.

Prohászka János

Csiszár. A köznyelvet beszélők közt ma már kevesen ismerik ezt a szót az életből. Ki ne ismerné azonban iskolai tanulmányaiból Balassi Borivóknak való című versét, és benne ezt a sort a végvári vitézekről: „S ki pengig véres fegyvert tisztított *csiszárral*.” Vagy Arany János Epilógusának ezt a versszakát:

Ha egy úri *ló-csiszárral*
Találkoztam s bevert sárral:
Nem pöröltem, —
Félre álltam, letöröltem.

Csiszár szavunk eredete ismeretes. A SzófSz. szerint „kétségtelenül a *csiszol* ige *csisz-* alapszavának származéka, jelentésfejlődése: 'köszörűs' → 'fegyverkovács' → 'hóhérlegény'. Hogy e jelentésekből hogyan fejlődött a 'lócsiszár' jelentés, arra nincs kielégítő magyarázat; legvalószínűbb, hogy gúnyos elnevezés, mert a kupec 'kikészíti, kicsiszolja' az eladandó lovat.”

Jelen cikkben a *csiszár*, *csiszár* szó jelentésfejlődését és a szó mai továbbélését vizsgáljuk meg.

Az -ár képzős *csiszár* alapjelentése a *csiszol* igének megfelelően a régi szövegek és szótáraink alapján: 'köszörűs, kardcsiszoló, kard-, illetve fegyvercsináló'. A régiségben élt emellett a *borcsiszár* összetétel is 'iszákos' jelentésben. Az EtSz. szerint „a jelentésváltozás magyarázatra szorul, vö. iszik mint a kefekötő”. Véleményem szerint a *borcsiszár* jelöletlen határozós összetétel: tréfás megjelölése annak a személynek, aki borral szokta tisztítani a torkát. Szokás mondani az inni szerető emberről, hogy borral szereti köszörülni a torkát. Borközi állapotban a danolók így biztatják egymást: Köszörüljük meg a torkunkat egy kis borral! Azt is mondják a borivók, miután ettek néhány fűszeres falatot: Ezt le kell öblíteni. Vagy: öblítsük le, mossuk le a torkunkat! — Az ilyen boritalt kívánó falatoknak tréfás neve: *borkorcsolya*, azaz, amire csúszik a bor. A lecsúsztatással hozza kapcsolatba a *borcsiszár*-t CzF.: „Ki a bort szereti lecsiszomatni, azaz csúsztatni.”

A múlt században megszűnt már a kardcsiszoló mesterség, a *csiszár* szó azonban így pusztán vagy *lócsiszár* alakban él tovább a lóval kapcsolatos foglalkozásnévként, egészen az utolsó két évtizedig. Mint fentebb láttuk, a SzófSz. nem lát a jelentésváltozásra kielégítő magyarázatot. Amit legvalószínűbbnek tart, az CzF. véleménye is: „*lócsiszár*, ki holmi álfogásokkal, mesterségesen megszépíti, kicsiszolja a vásárra viendő lovakat.” — A MTsz. és egyéb szótárak adatai alapján a szó jelentései: 1. 'lókupec', 2. 'lótolvaj', 3. 'lókínzó'. Magam ezenkívül különböző vidékről származó idősebb emberek révén ezt a jelentést is ismerem: 4. 'lóhoz értő, lóval bánni szerető ember'. Szótáraink közül csak a SzamhSz.-ból tudom idézni ezt a jelentést: *lócsiszár* 'lovakkal üzérkedő, lovakkal bánni szerető ember'. Kérdés most már, mi volt az a csiszolás a lovon, ami a névátvitelt eszközölte, és amiből a *lócsiszár* jelentései érthetővé válnak. Lókupeczek körében valóban szokás volt bizonyos fogásokkal, például előzetes megostorozással érzékennyé tenni a lovat, ami az eladás napján a tüzeség látszatát keltette. A ló szőrének kefélese azonban nem külön kikészítés, hanem a szokásos loápoláshoz tartozik. A ló szőrének fényességét meg a jó táplálék biztosítja. Volt és van azonban szokásban olyasmi, amit csiszolni, reszelni

szoktak a lovon. Comenius így határozza meg a *csiszárt*: „a ki reszelővel reszel” (Jan-104, NySz.). Az idősebb lónak oly mértékben megnőhetnek a fogai, hogy akadályozza az evésben. Ezen régen a lóhoz értő emberek, ma az állatorvos, úgy segítettek, hogy reszelővel lecsiszolták a túlnőtt fogakat. De ezt tette a lókupec is abból a célból, hogy a vevőket a ló korára vonatkozólag megtéveszse. Közismert ugyanis, hogy a ló korát leginkább a fogazata alapján szokták megítélni. Emre csalafintaság miatt, és minthogy a lovakkal kereskedők közt voltak olyanok is, akik lopással jutottak a lóhoz, a szó rossz értelművé vált, és a 'lókötő', 'lótolvaj' jelentést is felvette.

Ezen a ponton jutunk el szavunk továbbélésének kérdéséhez. Társadalmunkban a lókupecek kora lejárt. Egyes vidékeken, például a Duna—Tisza közén azonban nagyban, szinte versenyszerűen dívik a galambtenyésztés. A galambtenyésztők közt akadnak olyanok, akik tenyészetüket idegen galambok befogásával növelik. Ha idegen galambok jelennek meg udvaruk fölött, felküldenek közülük egy idomítottat a sajátjukból. Ez aztán különböző füttyjelekre visszatér, magával hozva az idegeneket is. Az udvaron csapdában elhelyezett eleség várja őket. A galambtenyésztőnek ezt a fajtáját nevezik például Kiskunfélegyházán *csiszárnak*, vagy *galambcsiszar*-nak. A szót Szegeden is használják. A SzegSz. szüksésváuan ezt közli róla: *galambcsiszar* 'galambtolvaj'. Tudomásom szerint a pesti oldal egyes külső kerületeiben is dívik ez az eljárás mód az elnevezéssel együtt.

Horpácsi Illés

Secko jedno. A familiárisan bizalmas társalgási nyelv meglehetősen ritkán használt kifejezése 'mindegy, egykutyá, egyre megy' jelentéssel (l. Bakos Ferenc szerk.: Idegen szavak kéziszótára. Bp., 1958. 635). Jelentése is, stilisztikai értéke is szinte azonos a németből átvett *alezánc*-ével (erre l. i. m. 36).

A *secko jedno* már Mikszáth Kálmánnak „A gavallérok” című elbeszélésében megtalálható: 1897/1958: „Nekik [= azoknak a vendégeknek, akik kávéivás után kvaterkázni szeretnek az ebédlőben] nem parancsol a gazda; vigye el a házát, ha tudja, de ők itt maradnak és nem engedik a kényelmes helyüket a táncolóknak. — Hát semmi; *secko jedno* — hagyta rá Königrätz apó [= Lazsányi, eredeti nevén Uhlarik őrnagy]. — A korhelyeknek igazuk van, azoknak a Jézus is kitér. Hordjátok ki a társalgószoba bútorait; ott lesz a tánc” (Mikszáth: ÖM. 8: 221). Az elbeszélésben Mikszáth a régi Sáros megye vagyoni alap nélkül pöffeszkedő, nagyzó dzsentríjének az életmódját ábrázolja. — Szerepel a *secko jedno* a Borsod megyei Domaházán feljegyzett farsangi „medvetánc-ének” szövegében is: 1939/1960: „*Sicko jedno* Bárányi, Dö megcsipott valámi” (NéprKözl. 5/3—4: 285).

A szlovák köznyelv *všetko jedno* 'mindegy' (SISJ. 1: 641) szókapcsolata egyes szlovák nyelvjárásokban *všecko jedno*, másokban pedig *šicko jedno* változatban él (vö. Kálal 786; Stanislav: DejinySlJaz. 2: 338—42). Ezekre a szlovák nyelvjárási változatokra megy vissza a magyar *secko jedno*, *sicko jedno*. A cseh *všecko jedno* 'ua.', lengyel *wszystko jedno* 'ua.' szóföldrajzi okok, illetőleg a hangtani megfelelés hiánya miatt a magyar kifejezés forrásként nem jöhet számításba. Az említett szlovák, cseh és lengyel szókapcsolatnak az első tagja az ósszláv *vbchъ, *vbcha, *vbcho 'minden, összes; egész' nyugati szláv *vbъ, *vbъa, *vbъe folytatójának -*cek*, -*tek* stb. képzőelemmel bővült származéka. A többi szláv nyelv egyenértékű kifejezéséből az efféle képzőelem hiányzik; vö.: felsősorzb *wšo jedne*; alsősorzb *wšojadno*; ukrán *се одно*; fehérórosz *ycъ адно*; orosz népnyelvi *се одно*, *се еднo*; bolgár *се еднo*; macedón *се е еднo*; szerb-horvát *svejedno*; szlovén *vseéno*: 'mindegy'.

A bécsi németben fel-felbukkanó *schetzkodjedno* 'mindegy' (W. Steinhäuser: Slawisches im Wienerischen. Wien, 1962. 107, 153) a csehből, a német nyelvterület egyéb, főleg északi részein előforduló *schistko jedno* 'ua.' (H. H. Bielfeldt: Zeitschrift für Slawistik 10: 338) pedig a lengyelből származik.

Kiss Lajos

Szótörténeti jegyzetek. *Adieu.* E francia búcsúszó Désiné Éltés Emilia szerint (A XVIII. század francia jövevényszavai 25) először *adio* alakban bukkan fel nyelvünkben, s első előfordulása Amade László nevéhez kötődik, mégpedig „Versek 1755... 391” évszám- és lapszámjelzéssel. A közölt időpontot helyesbíteniünk kell. 1755-ben ugyanis Amadenak csak istenes versei jelentek meg. Világi költeményei keletkezésének idejét megállapítani nem lehet (Négyesy László: Várkonyi báró Amade László versei 10). Egy-egy vers dátumát azonban ismerjük. Így „A házasság által elvesztett szabadság megsíratása” 1741-ben született. Mivel a fent idézett bibliográfiai adat erre a költeményre utal, az *adio* jelentkezésének éve: 1741.

Édesanya. Szavunk szótörténeti sorsát mostohának kellene tartanunk. A NySz. egyetlen adatot közöl, mégpedig 1759-ből. Újabb előfordulását Implom József idézi 1770-ből (MNy. 60: 225).

Valójában az *édesanya* nyelvünk legrégibb szóállományához tartozik. Egy-két XVI. századi példa ott él lappangva a NySz.-ban is egyéb címszók alatt: XVI. sz. e. n.: Az ő *edes anya* igen elkeseződűen, keuania vala őtet latnya” (WeszprK. 96: NySz. *elkeseredik* a.); 1526–1527: „melto vagy hogy mynden zerzeteknek *eedes annyának* hywattassaal” (ErdyK. 581: NySz. *édes* a.); 1552: „Minec előtte ezt mondhatna a gyermek: Édes apám, *édes annyám*” (Heltai Gáspár: Biblia: NySz. *anya* a.). Elsőnek MA. szótározta: 1604: *édesanya*—‘mater germana’ (NySz. *Édes* a.) (A NySz. *édes* címszavára már Kovalovszky Miklós is utalt: Nyr. 85: 215).

Szavunk használatának gyakoriságát itt következő XVI. és XVII. századi példamondataink is tükrözik: 1506: *Édes anya*, bódog anya, | Verág-szifló sziz Mária !” (RMKT. 1: 161); 1566: „Nagy sírván anyjoknak az gyernekek kiáltnak: | »Adnál vizet innom, *édes anyám!*» azt mondják: | Ő *édes anyjoknak* csaknem hasad szívek, | Hogy csak azt sem adhatják” (uo. 6: 10); 1566: „*Édes anyánkval* mind egyetembe özvegygyé maradtunk” (uo. 6: 85); 1568: „Azt atyafiai *édes anyjokkal*, | Halálát hogy látták *édes* beszéddel, | Egymást vigasztalják nagy szeretettel” (uo. 8: 29); 1581: „Ne arczatok femmit artatlan gyermekek, | Szive keferedet moftis *edess annianak*” (Historia bipartita ex I. Regum 1. & 3. capitibus desumpta 12. szltan 1.); 1620: „találtunk egy Német leanyra, ki ő is Prágából jött az hadbol, kinek *édes Anyja* tizta magyar nemzet” (Szepsi Csombor Márton: Europica varietas 379); 1641: „az éhség arra vitte az *édes anyákat*, hogy még tulajdon a’ magoc magzatit-is meg őttéc” (Tyukodi Márton: A tiszta életű Joseph patriarcha életének, szenvedésének és dicsérettel viselt dolgainak Sz. Írás szerint való magyarázatja 602); 1657–1658: „*Édesanyám* volt Tornyai Zsófia” (Kemény János önéletírása és válogatott levelei 1959.73); „Az atyámnak második feleségétől, az *édesanyámtól* lőttek gyermeki numero 11” (uo. 76); 1664: „mihelt te néked ez panaszod hallám, mingyárt így szollék Rák-hel *édes Anyám*” (Szentsei daloskönyv. Buda János kiadása 93).

Expediál. Az EtSz. e ’meneszt, elküld, továbbít’ jelentésű jövevényszavunkra az első adatot csak 1835-ből ismeri. Pedig a kifejezés már a XVI. századtól kezdve adatolható: 1585: „*Expediáltak* Fejérvárról engem Székely Bálinttal udvari szolgálával . . . , hogy mindenütt az országban Péter Vajdának . . . morháját és pénzét felkeresnénk” (MonÍrók 31: 18); 1591: „sietséggel *expediálák* a lengyelek legatusokat a portára” (uo. 79); 1604: „Bethlen Farkast ott találták Bocskainál, ki a török közzül ment volt Bocskaihoz, és Bocskai mindjára *expediálta*” (uo. 32); 1626: „Abafi uramat vagy Szunyogh uramat *expediálom* bizonyos számú vitézekkel Kegyelmed mellé” (Szádeczky Lajos: Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 101); 1644: „Az vármegye *expediált* volt követeket Zoltánhoz” (Kemény János önéletírása és válogatott levelei 338); 1657–58: „Nem sokáig nyugodván a fejedelem, postán a cardinálhoz Pázmán Péterhez *expediála*” (Kemény

János önéletírása. Szalay-kiadás 121); „egyéb dolgok végett Toldalagi Mihályt *expediált*a is vala” (uo. 123) stb.; 1668: „érkezének azonban a pozsonyi postáról is levelek, melyeket im praesente annectalván, sietséggel Kd után *expediáltam*” (Magyar Leveles Tár 2: 255); 1699: „nem akarják a donatiót *expediáltatni*” (MonÍrók 37: 7); 1700: „Kglmetd irasson consensust rája, hadd jobb formában *expediáljam* magamot” (uo. 12); 1703: „Kos Mihály uramot *expediáltam* Bonczidára” (ArchRák. 1: 53); „[Buday István] oly véggel *expediáltott* . . . , hogy egyszersmind Kegyelmedhez való kötelességének is tegyen eleget (uo. 132) stb.

Gesellschaft. A franciás kultúrának Bécsen át hozzánk szűrődő hatása megmutatkozik a „jó társaság” kifejezőképességén. Éfféle műveltségi szócsoportban helyezkedik el a „*gesellschaft* 1789. (1732?)” is. (Hartnagel Erzsébet: Újabb német jövevényszavainkról. MNyTK. 32: 13) A forrásmegjelölés nélkül idézett évszámokhoz viszonyítva a szó korábbi előfordulására mutathatunk rá: 1714: „ne is engedje az soproni városbeli *gesellschaft*-ban való bekívánczozását” (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 488); 1718: „Úgy hallom, hogy nagy *Gesellschaft* kísérté alá” (uo. 687). Szavunk használatára Kazinczy László levelében is akad példa: 1782: „lehetetlen hogy az most ott ujonnan igen pompáson épített helyen *Gesellschaftok* ne volnának” (KazLev. 23: 10). Kármán József dámát jellemző stíluselemként használja a szót: 1794: „Ma éppen semmi *Gesellschaftom* sem lett volna a' Toilettnél” (Uránia 69).

Jacht. Első előfordulására csak 1842-ből van adatunk (MNy. 58: 412). Korábbiól idézendő példáinkban szavunk a fogalom magyar kifejezését értelmezi. E jelenség a magyarító szándékon kívül azt is feltételezteti, hogy a szó ekkor már szélesebb körben ismert volt: 1828: „Az Admiralitásnak egy *mulató-hajója* (*Jacht*) megyen Calaisba, Don Miguel Infánst által-hozni” (Hazai Híradó 13); 1841: „A Times azt tanácsolja azon gazdagabb jószándéku angoloknak, kik ez idő tájban mulatságul *önhajóikon* (*Yacht*) tengeri utat szoknak tenni, mennének Nyugotindiák felé, fölkeresendők a' »President« gőzös töredékeit” (Pesti Hírlap 326).

Krida. Kereskedelmi szó. Jelentése: 'vétkes bukás'. Előfordulását eddig csak Kovács Pál, Szigligeti Ede, Pap Endre nyelvben sikerült kimutatnunk (Nyr. 86: 452). Adataink nyomán az a látszat, hogy a kifejezés használata kizárólagosan a reformkor íróinak nyelvi gyakorlatára korlátozódik. A szó a századvég szépirodalmában is élénk kerül. Bródy Sándor él vele „Az ezüst kecske” című 1898-ban írt regényében: „A kedvező széllel indult czég így kénytelen vala bevezni a *krida* révpartjába” (Budapest, 1916. 1: 32).

Patikárius. Ez az eredetileg 'kalmár, boltos' jelentésű szavunk (Takáts Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból 141) legrégibb lelőhelyein *patícaros*, *patikáros*, *patikarus* stb. alakban tűnik fel (OklSz.; Iványi Béla: MNy. 13: 256). E legrégibb adatok közé soroljuk a Döbrentei-kódex (479) *patikáros* szavát is, amelyet a NySz. 'apothekerisch' jelentéssel ruház fel. A *patikáros* főnév határozói funkciója kérdésesnek minősül ebben a mondatban: 1508: „v̄ tūgi mikenth *patikarof gartot* kedves illato kenetek” (Nyelvméltár 12: 250). Kétkedésünket jogossá teszi a Vulgata szövege: „Genae illius sicut areolae aromatum *consitae a pigmentariis*.” A „kenőcsárusoktól bevetett fűszertáblák” vagy a „kenőcsárusok bevetette fűszertáblák” kifejezésnek megfelelő *patikáros gyártott* szókapcsolat jelöletlen határozós összetétel, s így a *harcedzett, szélvédett* összetett szavak típusrendjébe tartozik mint e szerkezet korai képviselője (vö. A mai magyar nyelv rendszere 1: 446). — A *patikárius* későbbi változat. Tulajdonnévi

használatára Károli Gáspárnak egy 1575-ben írt levelében akadtunk: „eo maga szabad akarattya zerint azt monda *Paticharius* Balint, hogj szembe lezen velem masod naponnis.” (Századok 1873. 295). Első köznévi jelentkezését az MLSz. utalása nyomán 1574-ből adathozhatjuk: „Posonba az *patikariusnak* fizettem érette . . . f.5” (Történelmi Tár 1878. 141). Wertner Mór 1588-ból közöl példát (Nyr. 43: 21). E két időpont közé ékelődik következő idézetünk: 1576: „ennek elöttöys Irtam volth keg(ýelmeteknek) az *patýkariýus* adoffaga felöl” (Házi Jenő: XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város Érvéltárából 97). Mivel a NySz. egyetlen *patikárius* adata 1629-ből való, az OklSz. pedig példát nem ismer, megemlíti a szó negyedik előfordulását is: 1593: „[Sidmont Craccoban] mulatott Lepsényi szállásán is, és Pipánál az *Patikáriusnál* sub persona peregrini” (Monírók 31: 27).

Protokollum. Gáldi László említi, hogy Budai Ézsaiás Cellarius-átdolgozásának 1798-i kiadásában új latinizmusok bukkannak fel. Ezek között megjelenik a *protokollum* is 'emlékezetbe tett írás v. annak való tábla v. könyv' értelmezéssel (MSzótIr. 84). A kifejezés szótárba vételének ezt az első mozdulatát késői jelenségnek tarthatjuk. Szavunk ugyanis már a XVI. században használatos volt: 1575: „Mas az hogý az warafnak *protokolonja* vagyon, keg(ýelme)tek az keg(yelme)tek thórwenýeth Irja be az *prothokolonban*” (Házi Jenő: XVI. sz. magyar nyelvű levelek 88); 1588: „Gerýngh wra(m) ennek werefeth hafonlokeppen mýnt az wargha leghýnt meg wallottha keg(elmetek) elewth, kýrewl en proteftalta(m), az *prothocolumban* be Írattham” (uo. 167).

Staféta. Európai vándorszó. Az olasz *stoffa* 'kengyel, kengyelvas' szóból először a harmincéves háború idején jelenik meg 'lovass futár' jelentésben; mint 'staféta' 1694 óta használatos (Kluge—Mitzka: EtWb¹⁷). A szó német közvetítéssel került át nyelvünkbe, megőrizve a németben is elterjedt *st-* kiejtését (Kálmán Béla: MNy. 45: 285).

Alakváltozatait a hazai latinság viszonyában Bartal Antal tekintette át (MLSz. 625). A *stafeta*, *staffeta* 'stafeta, sürgöny, gyorsposta' címszó alatt Szirmay Glossariumára (1806.) hivatkozik. Szirmay azonban a *stafeta* szónál a *cursor*-ra utal, s ennek jelentés-sorát a következőképpen állítja fel: 'kengyelfutó, futkosó, levélhordó, posta'. Bartal az *estafetá*-t 'nyargaló v. futóposta, hamarposta' jelentésben a Törvénytudományi Múszótár (1843.) alapján veszi számba. A *stafeta* alakot az ArchRák. egy latin mondatából idézi (8: 275). Itt az előfordulás évszáma: 1710.

Magyar szöveggörnyezetben szavunk korán jelentkezik. Már a XVII. század legvégén találkozunk vele. Leggyakrabban a *staféta* változat fordul elő: 1700: „hihető aztat *staféta* módjára vitték, az többi pedig olyan postán jár mint én” (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 30); 1700: „Az éjjel tizenegy óra tájban elvettem a *stafétát*” (uo. 85); 1700: „mihelyen [a dekretumokat] kezihez veheti Kgd., mindjárt *staféta* által Pozsonyban . . . leküldeni ne terheltelessék kgd” (uo. 103); 1705: „csaknem mindennap *stafétát* küldünk” (ArchRák. 1: 361); 1708—10: „én a gubernatorral *stafétával* tudósítottuk Fejérvárról Dévára, és én, hogy a *staféta* siessen, egy cédulában odaírtam: periculum in mora” (Bethlen Miklós önéletírása. 1955. 2: 115); 1721: „Tegnap előtt . . . újabb *stafétát* küldöttem Kürtre” (Széchényi György levelei . . . 934) stb.; 1784: „a *Stafétát* még látta” (Kazinczy László, KazLev. 1: 63); 1784: „a' Fejér Farkas Instantiája a' *staféta* által nyújtatott kezébe” (Kazinczy Ferenc. uo. 1: 64).

Az *estaféta* változatra a XVIII. század második feléből vannak példáink: 1763: „Érkezék egy *estafféta*” (Monírók 38: 56); 1765: „Elérkezék *estaffétán* ő felsége rescriptuma” (uo. 191); 1765: „*estaffétát* akaránk Inspurgba küldeni” (uo. 199) stb. Az *estaféta* magyar megfelelőjét a Törvénytudományi Múszótár előtt is megtaláljuk lexikografiai keretben: 1831: „*Estaffete* Sebesposta” (Maróczy Dániel: Gazdasági Szótár).

Egyéb változatot feltüntető példamondataink: 1705: Petenádi által, úgy elmene-tele után is küldött *staphéta* által levelét vettük" (ArchRák. 1: 370) stb.; 1706: „Gyöngyösi posta küldje Dózsára P. H. *Staphaeta*" (Rákóczi Tár 2: 153); 1707: „Dunántúl egy bizonyos *Staphetát* Tekéntetes Bezerédi Imre Brigadéros Urhoz expedíaltatni parancsolt ő Fölsége" (uo. 1: 34); 1709: „kétfelé invitáltam jó securitással *staffoetaimot* még ezelőtt harmad nappal" (uo. 2: 240).

Szodoma almái. Nemrégiben e legendamotívum legkorábbi magyar irodalmi előfordulását egy XVII. század elején írt verses szövegből idéztem (Nyr. 89: 390). Mivel a szemre szép, de egyetlen érintésre hamuvá széthulló gyümölcs képe Csokonai (Scheiber Sándor: Nyr. 79: 461), Arany és Madách (Tolnai Vilmos: EPhK. 48: 87) költészetében is felbukkan, nem érdektelen számon tartanunk hazai múltjának állomásait. Scheiber Sándor kimutatta, hogy a legendaelem legrégibb forráshelye a görög nyelvű „Salamon bölcsessége" című pseudepigrafikus munka (X. 7.) az i. e. II. századból (Nyr. 77: 139). A *Szodoma almái*-nak magyar története is ezzel az irodalmi művel kezdődik. Heltai Gáspár munkatársaival 1552-ben adta ki a könyv magyar fordítását. Benne a Szodomáról szóló fejezet jelzett mondata így hangzik: „pulzta földet még moftis fűtteleg, à gonofságnac bizonylagára, à termőfackal egyetembe, melyec erőtlen gyümölchet teremne." Idézetünk *gyümölcs* szavához fűződik a következő értelmező jegyzet: „(Gyümölchet) ezec à Holt tenger mellet valo *almác*, melyec kőüül igen bépec, de belől rakuac hamuual, mint iryiac à hiftorikofoc" (A böles Salomon királnak könyvei. 4: Salomonnak bölcsessége Pb6). A kép öröklődik. Tyukodi Márton nagyköri predikátor hasonlatul alkalmazza egy beszédében: 1641: „a' Izépség a' jo erkölts nélkül nem egyéb, hanem tsak meg-fejérrttet koporfo, . . . *Sodoma almája*, melly tekintetre igen fzép, de belől hamuual és búdófséggel rakva" (A tiszta életű Joseph patriarcha életének . . . magyarázatja 145).

Világszabadság. Horváth János e Petőfi forradalmi radikalizmusához kapcsolódó szóról így nyilatkozik: „Maga a fogalom kétségkívül megvolt P. előtt is, de a szónak, mi ily esetben fontos, mert valósággal jelszó-értékű, tudtommal még nem adta urát senki sem. Én sem tudom. P. előtről nem ismerem" (Petőfi Sándor 1926² 540). Tolnai Vilmos hasonló nézetet vall. A fogalom forrását a franciában jelöli meg, a szó eredetének kérdését pedig általánosított vélekedés alapján, de némileg pejoratív hangsúllyal így rögzíti: „Célzatosan egy szót szokás tulajdonítani Petőfinek, a *világszabadságot*, de ez is megvan előtte a franciában: *liberté du monde*" (A nyelvújítás 172). A fogalom valóban már ismert volt Petőfi előtt, de nemcsak a franciában, hanem a magyarban is. Meglétére ez a jelzős szerkezet utal: „Franciaország nem fog hódítóháborút vinni, ellenben minden erejét, egész rugalmasságát áldozza fel a *világ szabadságáért*" (Nemzeti Újság 1840. 279). Magát az összetételt „Az egy gondolat bánt engemet . . ." megírása előtt már Kossuth szókinsében megtaláljuk. A költemény keletkezésének időpontja: 1846 decembere. Kossuth viszont 1846. január 16-án megjelent, „Védvám vagy szabadkereskedés?" című vezércikkében használja a szót: A fogalom tartalmának megvalósítását biztosító feltételeket még a megszűnésben látja: „haszontalanságnak tartom a felett vitatkozni, elvontan véve a vérendszer jobb e, vagy pedig a szabad kereskedés? — Ámbár ha kivetközve pillanatokra az élet benyomásaitól, s platonikus világrespublikák egyenlőségi szerkesztéséről metaphysicalva kellene véleményyt mondanom: feltétlenül a szabadság mellett nyilatkoznám, melyet mindenben, tehát a kereskedésben is az ember-faj isteni rendeltetésének hiszek és vallok; ám de miután az általános *világszabadságérti* fohászok áldozatfüstje Isten zsámolyához még föl nem hathat, a maroknyi élet vas napjaiban arany ábrándokra nincsen időm" (Hetilap 1846. 100).

Viszolygás. Zolnai Béla stilisztikailag előnytelennek tartja, hogy a 'vonakodik, húzódzik, idegenkedik tőle' jelentésű *viszolyog* és főnévi származéka, a *viszolygás* betolakodott mai esszé-irodalmunk nyelvébe. E dunántúli tájszónak alkalmazását történeti művekben meg éppenséggel komolytalannak minősítené (MNY. 55: 417). A *viszolygás* ma már eleven tartozéka nyelvünknek: „morális *viszolygásom* úri kispolgári mentalitás ma is” (Élet és Irodalom 1965. dec. 11. 2.); „az Új Versek kötet ellenkezést, *viszolygást* vártott ki [Hatvany Lajosból]” (uo. 1965. dec. 18. 2.); „az ifjú Babitsnak ezekhez a témákhöz való vonzódásában, minden *viszolygás* ellenére is, van valami a szándékos lázadásból” (Kardos Pál: *Studia Litteraria* III. Debrecen 1965. 88); „Kezdetől *viszolygott* a szervezőktől, ... önkéntlen *viszolygása* megokolt bizalmatlansággá fokozódott” (Hans Haube: A küldetés. Fordította Vajda Gábor. 1966. 25). De nemcsak napjainkban szembeesíthetjük magunkat a *viszolygás*-sal, múltja is van e szónak irodalmunkban. Több mint ötnegyed évszázada, hogy szinonimaként belépött a fent idézett jelentéseket tartalmazó főnévi kifejezések (*vonakodás, húzódzás, idegenkedés, belső ellenállás*) közé. A Veszprém megyei születésű Fábián Gábor ültette át irodalmunk nyelvébe, mégpedig történelmi mozzanatok kapcsán, Napóleon szájába adva a szót. Waterloo után a császárnak felajánlották jóemberei, hogy Amerikába segítik. Napóleon nehezen határozza el magát. Három napi gondolkodási időt kér: „Azon különös *viszolygáson* kívül, a' mit magamban az iránt érzettem, hogy szerencsétlenségemet ez új világ-részben hurezoljam fel 's alá, bizonyos tudósításokra váraкоztam, mellyek elegendők lehetnek arra, hogy tétovázásomat meghatározzák” (Napóleon önéletírása, saját keze és diktálása után. A francia kiadás szerint híven magyarázta Fábián Gábor. Pest, 1829. 127).

Zsoldos Jenő

Egy kelta eredetű magyar szólás. Szóláskutatásunkban többször is szóba került az *ujjamból szoptam ~ kisujjamból szoptam ~ nem szoptam az ujjamból* kifejezések eredetének kérdése. Legutóbb O. Nagy Gábor (Mi fán terem? 2. kiadás, 320—1) foglalkozott vele. Felsorolta az eddigi eredeztetéseket, és arra a következtetésre jutott, hogy ezek egyike sem eléggé meggyőző, a magyar szólás forrását egyelőre nem tudjuk.

Azt a folklór motívumot, hogy valaki ujjának, pontosabban valamelyik ujjának a szopogatásából, rágásából kap választ nehéz kérdésre, a nemzetközi folklórisztikai irodalom számon tartja (Thompson, Stith: *Motif-Index of Folk-Literature*. 2. kiadás, Copenhagen—Bloomington, 1955—1958. motif: D 1810. 3. Magic knowledge from touching „knowledge tooth” with thumb; D 1811. 1. 1 Thumb of knowledge), és az epikus népköltészet, pontosabban az ír hőstörténetek motívumkészletéhez sorolja (Thompson, Stith: *The Folktale*. New York, 1951. 260).

Az ír hősepika Finn-ciklusában fordul elő annak az elbeszélése, hogy a hős, Finn, természetfeletti tudásra tesz szert. A legteljesebb változatok szerint egy alkalommal megfogja a Tudás Lazacát, megfőzi ezt, és eközben ér hozzá hüvelykujja a főtt lazac húsához. Ettől kezdve, ha szájába veszi az ujját és azt szopogatja, rágogatja, minden kérdésére feleletet nyer. Egyes szövegekben ez a magyarázó történet már nem is szerepel, csupán annyit olvashatunk, hogy Finn hüvelykujját rágja, és innen tud meg valamit. Ez a motívum igen gyakori az óír és középír epikus anyagban (MacCulloch, J. A.: *Celtic Mythology*. Boston, 1918. 166. — Cross, Tom Peete: *Motif-Index of Early Irish Literature*. Bloomington, 1955. motif D 1810.3.1*).

Az ír szövegekben általában *tuc a ordain fo a dét fis* alakban fordul elő a kifejezés. Szó szerinti értelme: „tette hüvelykujját bölcsesség foga alá”, O'Rahilly szerint — aki összeállította az ide tartozó példákat — eredetileg azonban inkább „rágta hüvelykujját bölcsesség fogával” lehetett a jelentése. Ehhez hasonló fordulatot a modern ír mesékből is ismerünk. A különbség csak annyi, hogy a mai népmese részletezve említi a motívumot,

például ilyen formában: „Finn rága a hüvelykujját a bőrétől a húsáig, a húsától a csontjáig, a csontjától a velejéig, a velejétől a levéig, és akkor megtudta . . .” (O’Rahilly, Thomas F.: *Early Irish History and Mythology*. Dublin, 1957. 334–6).

Az említett ír fordulat és a magyar szólás kétségtelenül összefügg egymással. Az is valószínűnek látszik, hogy az ismert változatok a következő fejlődési sorba illeszthetők: *hüvelykujjam rágásából, szopásából tudtam meg > az ujjamból szoptam > nem szoptam az ujjamból*.

Külön kérdés a szólás, illetve egyáltalán a motívum elterjedtsége Európában. Szólásként orosz, szlovák, német és angol változataira hívták fel eddig a figyelmet a közmondások kutatói. Folklór motívumként csak ír és angol előfordulásait említették meg. Az a részlettanulmány, amely a folklór motívum elterjedtségét először vizsgálta (Scott, Robert D.: *Thumb of Knowledge in Legends of Finn, Sigurd and Taliesin*. New York, 1930.), korántsem tartalmazza a teljes ide vonható anyagot. Éppen ezért mind a szólás, mind az epikus motívum kutatásában további vizsgálatok szükségesek. Ezekről várhatjuk a feleletet arra a kérdésre is: pontosan mikor és hogyan került a magyarba a kifejezés.

Voigt Vilmos

Deme László: A nyelvről — felnőtteknek. Gondolat Kiadó. Budapest, 1966. 147 lap

1. Deme László munkája a nyelvművelő kézikönyveknek egy igen fontos, de nálunk alig-alig képviselt műfajából való: abból a műfajból, amely a nyelvi kultúra fejlesztését nem nyelvművelő tanácsok, nem gyorssegély formájában, hanem a nyelvről szóló tudnivalók ismertetése által szolgálja. Az ilyen munkáknak a funkciója olyan, mint a jó háziorvosé: ahogy az utóbbi tevékenysége az egész szervezet egészségének a biztosítására, a baj megelőzésére irányul, s kevésbé a tüneti kezelésre, úgy az ilyen, Lőrincz Lajos által „pozitív nyelvművelés”-nek nevezett tevékenység is mutatis mutandis hasonló célzatú. Deme László könyve — szerzője egyéniségének megfelelően — nem pusztán ismeretterjesztő munka, nem pusztán közvetítése a kész tudományos eredményeknek. (Azért is vállalkozunk a vele való vitát.) Az olvasó olyan áttekintést kap belőle a magyar nyelvről, a nyelv rendszeréről, amely az egyetemesebb igényű s kiváló rendszerező szerzőnek személyes élményként leszűrt élettapasztalata is egyúttal. Ezt a munkáját is, mint írásait általában, a tárggyal való foglalkozás, a kutatás szenvedélyének és a felfedezés örömeinek a lírai hangja fűti át, teszi könnyű és élvezetes olvasmánnyá.

Amikor a nyelvről tanulunk, a nyelvvel foglalkozunk iskolában, tanfolyamon vagy egyebütt, gyakran megelégedünk arról, hogy a nyelv — lényege szerint — nem valami önmagában létező, tőlünk független természeti valóság, hanem az emberi társas érintkezésben nélkülözhetetlenül jelen levő, mindennapi beszélgetésünkben — most is, e pillanatban is, amikor ezt az ismertetést írom — szükségszerűen aktualizálódó társadalmi valóság. Bárki és bármikor tanulmányozza a nyelv, a beszéd természetét, azt mindig megteheti úgy is, hogy saját magát és beszédpartnereit figyeli meg. Nos az önmegfigyelés és a beszédpartner megfigyelésének a lehetősége már elárulja, hogy a nyelvtudomány mennyire „humánus” tudomány, s hogy az ember társas tevékenységével és gondolkodásával a legszorosabban összefügg. Deme László könyvecskéje figyelmeztetés akar lenni, hogy erről az összefüggésről sohasem szabad megelégednünk. „A nyelvtani szabályok — írja utószófeléjében — nem kifejtették számunkra, hanem sokszor éppen elfedték előlünk a nyelv működésének életünkben betöltött fontos szerepének tudatát és törvényeit.” E „memento” jelleg Deme László munkájában párosul azzal a módszerrel, hogy a magyar nyelvtan alapfogalmait és rendszerét — mert végeredményben ennek a bemutatása a könyv tárgya — a valósággal és a gondolkodással való összefüggésében mutatassa be, szándéka szerint ezekből és nem a nyelvből kiindulva. „Úgy gondoljuk — írja az előbb jelzett helyen —, a valóság és a gondolkodás természetét alapjaiban minden felnőtt ember jobban ismeri vagy legalábbis közvetlenebbül érzékeli, s így ezzel a megfordított (tulajdonképpen csak visszafordított) tárgyalási renddel az ismert felől haladunk az ismeretlen, vagy legalábbis a jobban ismert és könnyebben megismerhető felől a kevésbé ismert felé.”

A cél és a módszer kivetítődik a könyv beosztására: A három fő fejezet: „Nyelv és társadalom” — „Nyelv és valóság” — „Nyelv és gondolkodás”. Az első fejezetben a

nyelvről szóló általános tudnivalókat, a nyelv jelrendszer voltának, kialakulásának és fejlődésének a bemutatását találjuk. A második fejezet főleg a szó és a szókinés (a grammatikák szótani fejezete!), a harmadik a mondat és mondatrészek (a grammatikák mondatnani fejezete!) problémakörét ismerteti. De lássuk ezeket kissé részletesebben.

2. A *Nyelv és társadalom* című fejezet elején megtudjuk, hogy a nyelv — mint „a társadalomban élő emberek gondolatközlő eszközrendszere” — kizárólagosan emberi. Nem felesleges ezt hangsúlyozni, mert szoktunk képletesen az „állatok nyelvéről”-ről is beszélni, és félt, hogy egyesek ebben a megjelölésben nem csak metaforát látnak. Pedig az metafora a javából. Mert „olyan közlésrendszert jelöl, amelyikből éppen a nyelv legjellemzőbb vonása hiányzik: a tagoltság, a motiváltság, a jelzéseknek jelekből való szerkesztettség”. Ha már a metaforikus kifejezésekben rejlő veszélyről van szó, megjegyezzük, hogy nem ártott volna, ha Deme felhívja a figyelmet a „nyelv élete” és a „nyelv működése” kifejezések metaforikus jellegére is. Sajnos, a múlt századból ránk örököltet Schleicher Ágost-féle szemlélet tudat alatt még ma is ható tényező. E szemlélet a nyelvet élő organizmusnak tekinti, amelynek mintegy önálló léte, fejlődési törvényei stb. vannak. Nos, jó világosan látni, s ez éppen a nyelv társadalmi létéből következik (a nyelvnek nemcsak funkciója társadalmi, hanem léte is), hogy a nyelv saját magában és magától nem fejlődik (a nem használt nyelvek nem változnak), nem működik. Ezt Deme nem fogalmazta meg ilyen határozottan, de munkája szelleméből következik, s — azt hiszem — a nyelvi jelenségek és változások helyes értelmezése és magyarázata érdekében még a nyelvtudomány számára sem egészen felesleges hangoztatni. Még az is, amit a nyelvben rendszerkényszernek neveznek, nem más, mint a nyelvet beszélők gondolkodásában és magatartásában megnyilvánuló — akár tudatos, tudat alatti vagy féltudatos — igazodás, alkalmazkodás egy mechanizmushoz, amelyet emberi erőfeszítések hoztak létre, amely társadalmi energiák lecsapódása, s amelyben ilyen vagy amolyan, sokszor fel nem fedezett célszerűség van (a gondolatok érthető, világos kifejezése, kiejtési könnyebbesség, funkciók megkülönböztetésének a biztosítása stb.).

Érdekes észrevételek találhatók a nyelv és a társadalom összefüggésére, a nyelv különböző funkcióira nézve A. A. Leontyev szovjet nyelvésznek „A nyelv keletkezése és kezdeti fejlődése” (Moszkva, 1963.) című munkájában. Leontyev szerint az ember nyelvi és munkatevékenysége lényegében azonos: mindkettő pszichikai sajátságoknak olyan produktumokban való megvalósulása, amelyeket nem az emberi test morfológiai adottságai határoznak meg, hanem a társadalmi tapasztalat. A különbség a produktum jellegében van: a munkatevékenység terméke materiális, a nyelvi tevékenység terméke szellemi. — Azaz, fűzhetjük hozzá: még az emberi munkaeszközök sem mások, mint társadalmi erőfeszítések lecsapódásai, megtestesülői, gondolatok kifejezői, hiszen egy munkagépet nem az tesz igazán géppé, hogy milyen anyagból van, mekkora stb., tehát fizikai sajátságai, hanem a funkciója, s csak akkor lesz a számomra valóban gép, ha ismerem alkalmazásának a szabályait. Éppen így: a nyelvet sem materiálja teszi elsősorban nyelvvé, hanem társadalmi szerepe, a gondolkodás és a gondolatközlés funkciója; s ahogy a géphez is ismerni kell az alkalmazás szabályait, éppen úgy a nyelvi eszközökhöz, szavakhoz, morféimákhoz tudnom kell használati szabályait (a grammatikai és szemantikai szabályokat), hogy ezeket az eszközöket rendeltetésük szerint használhassam.

Nos, e kis kitérő után térjünk vissza az ismertetendő műhöz. Igen szép és hasznos fejtegetést kapunk a szerzőtől arról a dialektikus ellentmondásról, amely a nyelv állandó jellege és változékonysága között fennáll. A nyelv állandóságát megkívánja az a szerepe, hogy a társadalmi tapasztalatokat rögzítse, átadja nemzedékről nemzedékre és — tegyük hozzá — jelrendszerszerepe, mert egy közmegegyezésen alapuló bonyolult jelrendszer

hogyan töltsse be a feladatát, ha állandóan változik? (Még az autók közlekedési jelzéseinek a megváltoztatása is mennyi nehézségbe ütközik, újra kell tanulni őket, pedig mi ez a néhány útjelzés a nyelv több tízezernyi jeléhez és szabályához képest?) S ha a nyelv viszonylagos állandóságának a társadalmi funkció betöltése az oka, ugyanez a funkció szükségszerűen megköveteli a változást is. Hiszen ismereteink, társadalmi szükségleteink állandóan változnak. De hogyan lehetséges ez a változás? Úgy, hogy a létrejött új a régi alapján keletkezik. Jó példa rá az *arató-cséplőgép*. „Új szó, s mégsem az, hiszen első tagja ezer, második tagja ötszáz, a harmadik száz évesnél jóval régebbi nyelvünkben, s a három elem egybeszerkesztésének módja is hagyományos.” Kár, hogy Deme ebben a szépen megírt fejezetben is csak rejtett módon beszél az egybeszerkesztés szabályairól, különben az egész könyvön végigvonul az a szemlélet, hogy a nyelv, mint az objektív valóság felidézője, eszközök rendszere, amelynek tagjai között részleges egyezések és különbségek vannak. Ez természetesen helyes. De feltétlenül hiányoljuk, hogy nem mondja ki határozottan (és nem is épít rá a könyv további részeiben sem), hogy a nyelv objektív, társadalmilag adott és rögzített állományához hozzátartoznak nemcsak nyelvi eszközök (morfémák), hanem ezek összeszerkesztésének a szabályai is. A nyelv eszköz és szabály (lényegében kapcsolódási szabály) együtt. Hiába ismerem egy nyelv összes morfémáit, ha a kapcsolódás szabályait nem ismerem, a nyelv rejtély marad a számomra. Az ilyen nyelveket meg kell fejteni. Csak ha ezt világosan látjuk, akkor értjük meg helyesen a mondat helyét is a nyelvi egységek nagyságrendjében. Deme szerint a mondat — a morfémával szemben — „a szubjektív valóságnak, a gondolkodásnak egy predikatív természetű mozzanatát tartalmazza és közli, társadalmi érvényű eszközökből (morfémákból) szerkesztetten, de adott formájában egyedi és egyszeri érvénnyel; a gondolatközlés síkján él, annak alapegységeként” (137). Azt, hogy Deme négy alapvető nagyságrendet állapít meg: fonéma, morféma, mondat és beszédmű, nemcsak helyeselném, hanem nagy lelkesedéssel üdvözlőlném is; ebben szakít a hagyományos hang — szó — mondat szembeállítással, mert jól látja a strukturális kutatások eredményeivel egybehangzóan, hogy nem a szó a nyelv alapegysége, hanem a morféma, s hogy a fonéma csak építőköve a nyelvnek, nem jelentésmegkülönböztető, hanem csak hangtest-megkülönböztető; a mondat meg magasabb egység, nem a nyelvnek, hanem a kommunikációnak a legkisebb egysége. De a nyelv objektív állományához az eszközökön kívül hozzátartozik az eszközök mellé adott használati utasítás, a szabály. S hogyan állunk most a szabályok és a mondat viszonyával? A mondat szubjektív, egyedi és egyszeri — mondja Deme. Igen, ha a mondatot a maga teljes konkrétságában nézem, azt, amit ki-mondok szőröstül-bőröstül. De vajon olyan-e a mondat, mint egy építőkövekből kirakott ház? Az építőkövek adva vannak, ezek a morfémák, s ahány építő, ahány fantázia, annyi mondat? Nem, semmiképpen. Nemcsak a mondat elemei, hanem a mondat elemeinek az összeszerkesztési módja is objektíve adott. Azért helytelen a mondatról csak mint egyéni és szubjektív egységről beszélni. (Hiába teszi oda Deme a „szerkesztett” szót. A szerkesztés lehet csupán egyedi, alkalmi, ad hoc is.) Fontos kérdés ez, mert ezen áll vagy bukik az egész nyelvszemlélet, a lexikológia és a szintaxis, végeredményben a grammatika lényegének a megértése. A gyakorlatban persze Deme is kénytelen figyelembe venni a szabályok objektív érvényét, de ezt könyve megírásakor nem tudatosította. Hiába tiltakoznánk ellene, minden tudománynak módszertani alapkészletéhez tartozik a konkrét és absztrakt, az egyedi és a modell megkülönböztetése, s ebben a tekintetben csak a több ezer éves nyelvtaníró gyakorlat utólagos elméleti megalapozása az, amit például Hjelmslev és az ő nyomán Saumján ír a nyelvi valóság kettős síkon való elhelyezkedéséről: a hang és a fonéma (a kettőt Deme nem választja szét), a morféma és a morfémátípus, a morfémacsoport és morfémacsoport-típus, a szintagma és a szintagma-típus, s végül a mondat és a mondatípus között.

Nagy megkönnyebbülés volt számomra, amikor Deme a viszonyító morfémák (ragok, jelek, betűszók) valóságkifejező értékéről ír. A valóságban nemcsak tények, hanem viszonyok is vannak!

Megint csak egy fontos, nem mindig szem előtt tartott megállapítás a nyelv lényegéről: a nyelv részrendszerek rendszere. S aztán lapokon keresztül a szép bizonyító anyag. Közben felvetődik és pozitív választ kap az a mostanság külföldön is sokakat izgató kérdés: van-e a képzőknek is paradigmájuk.

3. A kiválóan sikerült első fejezet után csak futólag érintem a másik kettőt. Bevallom, ezekben több problematikus részt találtam, de megvitatásukra talán máskor, esetleg más folyóiratban térnék ki. Talán meglepő, hogy Deme a magyar rag- és jelkategorianak közös elnevezést is ad (*gramméma*), de én is így jártam el, amikor közös névvel (*szintaktor*) illetem őket (A Bécsi kódex nyelvtana 20). Ugyancsak meglepheti az olvasókat, hogy Deme a tárgyat mint mondatrészt sajátos határozófajtának tekinti, hogy az igét és a melléknvet szorosabb kapcsolatba hozza, hogy a számnevet a melléknév al-fajának tekinti, s hogy úgy látja, a mondatrészejelleget a szintagmatikusan fölérendelt tag szófaja szabja meg. Különösen e legutóbbi megállapítás áll határozott és végeredményben formális kritériumra támaszkodó megfogalmazásával szemben az iskolás meghatározásokkal. Deme ezt írja: „Röviden szólva: alanyt és tárgyat csak igei természetű utótagnak, határozót csak igei vagy melléknévi természetű utótagnak, jelzőt csak főnévi természetű utótagnak lehet szerkezetként alárendelni” (119). Mindezekben a kérdésekben teljes egyetértésben vagyok Demével, márcsak azért is, mivel magam is azonos véleményt fejtettem ki annak idején (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. 1959. 5—12). Egy másik fontos kérdésben is egyetértünk, amiről sokszor vitatkoznak: „a névszói állítmány mégiscsak egy igés rendszer tagja: nulla fokon” (78). És még sok min-denben.

A nyelvi elemzés nihilizmusa körül — úgy látszik — mégis csak szorul a hurok s győz — nem az abszolutizmus és a dogma, hanem — a következetesen végiggondolt rendszerezések adekvátsága. Kár, hogy Deme a modernebb kutatásokat nem ismeri eléggé. Nem egyszer saját munkájának a lokalizálását könnyítené meg, s támaszt kaphatna ott, ahol talán az ellenkezőjét várná. Vegyünk csak egy példát. Azt írja, hogy azt a mondatot, amelyben csak az alany és állítmány jelentkezik, a hagyományos nyelvtan tőmondatnak (az újabb irányzatok egyike pedig magmondatnak) nevezi” (73). Honnan veszi ezt Deme? Nem is sejti — pedig hazai generatív nyelvtani munkálataink 1965-i nyári konferenciájának anyagában is olvashatta —, hogy a magmondat bizony nem egyszerűen átterminologizálása a régi tőmondatnak, hanem sokkal közelebb áll az ő elsődleges mondatrészeiből (alany, állítmány, igei állítmány tárgya, igei állítmány határozója) alakult mondatához. Innen van, hogy mind a magmondat-teória, mind Deme másképpen, más síkon látja a határozói mondatrész szerepét, mint a jelzőét. Az előbbi mondatrész, az utóbbi szintagmarész, ahogy Deme mondja. Ugyanakkor azonban: ha figyelembe vesszük a közvetlen összetevők szerinti, nyugaton és keleten egyaránt ismert elemzési módszert, amely egyébként régi hagyományú és nálunk sem volt ismeretlen, akkor lehetetlen — szerkezeti szempontból — így elemezni egy mondatot: állítmány: *nem jelenti*; alany: *az ide sorolható eseteknek részletesebb tárgyalása*; tárgy: *a kettős írásmódú alakok szaporítását* (119). Miért? Mert vagy a szűkebb értelemben vett mondatrészt különítem el mintegy a függőségi grammatika elemző módszere szerint, vagy a közvetlen összetevőket. Ha az első módszer szerint elemzek, akkor a *nem jelenti* állítmánnyal szemben a *tárgyalás(a)* alany áll, és a *szaporítás(á)t* tárgy, ha meg a közvetlen összetevők módszere szerint, akkor az állítmány része ez: *nem jelenti a kettős írásmódú alakok szaporítását*. Úgy elemezni, hogy az egyik elemzési módszert érvényesítem a mondat egyik részére, a másikat a másikra, nem lehet: az alanyi rész mint egység nem az állítmánnyal, hanem

az állítmányi résszel, mint egységgel áll szemben. Ezt egyébként az intuíció is így diktálja, meg a szemantika (a gondolkodás, a valóság), hiszen könnyű belátni, hogy az állítmányi részben benne van a tárgy, vagy tárgyi rész, és nem mellette van. Éppen úgy benne van, mint ahogy az alanyi részben benne van az alany jelzője, vagy a tárgyi részben a tárgynak (nem mint tárgynak, hanem mint főnévnek) a jelzője. S a tárgy is az állítmánynak nem mint állítmánynak a bővítménye, hanem mint az igének, ahogy ezt máshol Deme szépen kifejtette. A tárgynak mindegy, hogy a mondat szintjén tárgy, vagy alacsonyabb szinten, mert az ő léte az igéhez (a képzett szó igei eleméhez) van kötve. S mondat szint ide, mondat szint oda, melléknévnek vagy főnévnek nem lehet tárgya, hiába állítmány. Viszont állítmánynak is lehet jelzője, ha az állítmány főnév. A határozónak és a tárgynak a mondat szintjére helyezése a jelzővel szemben indokolt lehet, de nem a mondat szerkezeti elemzése szempontjából, hanem beszédfunkciós, tehát modális jellegű elemzés szempontjából (ide tartozik a mondat szintű szórendi elemzés is) és transzformációs elemzés szempontjából.

4. Deme László munkája, noha szemléletmódjával itt-ott vitatkozunk is, igen hasznos könyvecske. Nem száraz grammatika, hanem üdítő és élvezetes olvasmány, amely úgy tájékoztat a nyelvről, hogy állandóan kifelé is pillant belőle, felénk, az olvasók felé, akiktől és akikért van a nyelv. Akik a nyelvnek ezt a társadalmi eredetét és rendeltetését megértették, azok a lényegét ragadták meg, a nyelvről való tájékozottságukban „felnőtté” lettek. Ezért szól e kis könyvecske a nyelvről — felnőtteknek.

Károly Sándor

Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok. Nyelvtudományi, Értekezések 50. sz. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 116. lap

Szokatlan dolog a nyelvtudományi irodalomban, ha egy szerzőtől egyszerre sok, egész kis kötetet kitevő szövejtő dolgozat kerül kiadásra. Hadrovics László szótanulmányainak megjelenése mégsem jelentett váratlan meglepetést az etimológiai és szótörténeti kutatások szakembereinek számára. Akik figyelemmel kísérték a szerzőnek a legutóbbi évtizedben megjelent, magyar szövejtéssel foglalkozó írásait (MNy. 51: 340—2, 52: 357—8, Pais-empl. 284—92, I. OK. 10: 133—68, NytudÉrt. 40. sz. 124—7), tudomást szerezhettek róla, hogy készülöben vannak hasonló jellegű cikkek, és így a korábbi ígéretek beváltásaként fogadták az új kiadványt. Várakozásunkban nem csalódtunk a kötet tartalmát illetően sem.

Az új tanulmánykötetben közel hatvan cikk kapott helyet, szláv vagy végső soron szláv, német és olasz jövevényszavak fejezetében csoportosítva. Tárgyukban, problémáik jellegében, szerkezeti felépítésükben, terjedelmükben nagyon különböző írások ezek. Mégis van bennük valami közös, ami különösképpen megokolja együttes megjelentetésüket. Valamennyi annak az időszaknak a terméke, amelyben a szerző szövejtő és szótörténeti vizsgálataiban tudatosan törekedett a sokféle szempontot érvényesítő, úgynevezett komplex kutatási módszer alkalmazására. E kötet tanulmányai azt szemléltetik és igazolják, hogy a pusztán „szótárforogató etimologizálás” eredményeivel szemben mennyivel többet, minőségileg mennyivel jobbat tud nyújtani a „forrásolvasó etimologizálás”, a szótörténeti és tárgytörténeti adatoknak minél teljesebb feltárása. Csupán ez adhat megfelelő alapot jövevényszavaink vizsgálatában a helyes kiindulásra: a szavaknak tárgyi oldalról való megközelítésére, a jelentés, a használat, a földrajzi elterjedés kérdéseinek tisztázására. E szempontok érvényesítése nélkül a hangtanilag kifogástalan szógyejeztetés is semmitmondó, a kevésbé kifogástalanok problémáinak további tisztázása, az

ilyen vagy olyan származtatás megerősítése vagy elvetése pedig csaknem reménytelen.

A cikkek többségében olyan úgynevezett „nehéz” vagy csupán „formálisan megoldott” etimológiákkal foglalkozik Hadrovics, amelyeknek esetében a kutatás egy bizonyos ponton megakadt, félresiklott vagy éppen rossz irányban indult, s a korábban rendelkezésre álló adatok alapján nem volt tovább folytatható, esetleg az adatokból tévesen levont következtetések, kellően meg nem okolt feltevések, egyes termékeny vizsgálati szempontoknak a mellőzése vagy más szempontoknak túl merev alkalmazása miatt kilátástalanná vált. Az új adatok figyelembevétele, a jelentéstani, tárgytörténeti és szóföldrajzi szempontok megfelelő alkalmazása megoldáshoz vezet, vagy legalább helyes irányba tereli a további vizsgálatokat. A rövidebb cikkecskék némelyike csak egy-két adattal: a szó korábbi előfordulásának, a származtatás szempontjából nem közömbös alak- vagy jelentésváltozatnak a kimutatásával, esetleg apró tárgytörténeti adalékkal támogatja az illető szónak eredetére, hozzánk vezető útjára vonatkozó korábbi megállapítást vagy feltevést.

Egy rövid ismertetésnek nem lehet feladata, hogy az egyes szótanulmányokat külön-külön számba vegye. Egy-két példát mégis adunk az érdekes részleteredményekből. A szláv eredetű *baj* és *bajnok* esetében a közvetlen átdó nyelvét korábban nem sikerült meghatározni. Hadrovics az egyes szláv nyelvű népek középkori jogszokásának vizsgálata alapján megállapítja, hogy e két szó az óhorvátból kerülhetett nyelvünkbe. A *cimbora* a magyarban román jövevényszó. A román szó eddigi téves megfejtési kísérleteivel szemben ez az elem egyeztethetőnek látszik egy olyan 'összekötés, összefogás' alapjelentésű szláv szóval, amely a népi gazdálkodás egyik — délszláv nyelvtérületen jól ismert — régi formájának: a több tulajdonos állatának egy közös igába fogásával végzett *cimbora*-munkának a műszava lehetett. A kockajáték történetére, főként tilalmára vonatkozó adatok alapján kideríthető, hogy *kocka* szavunk a csehből jutott hozzánk, a délszláv nyelvekbe viszont tőlünk kerülhetett át. A régebben szláv eredetűnek, újabban állathívogatónak magyarázott *pulyka* a *páva* szó kicsinyítő képzős alakjaként fejthető meg. A magyar származékszóként elkönyvelt *káromol* és *ökkel* igékről a tüzetesebb jelentéstani vizsgálat kimutatja, hogy semmi közük a *kár*, illetőleg az *ököl* főnévhez; mindkettő szláv szóval egyeztethető. Az egyik legszebb cikk a *teher*-ről szóló. Ebben nagy mennyiségű szótörténeti anyag felsorakoztatásával és jelentéstani magyarázatával, továbbá a hangtörvények rugalmasabb kezelésére vonatkozó alapelveinek kifejtésével védi meg a szerző régebben adott szószármaztatását a felmerült szakértői ellenvéleménnyel szemben. Véglegesen eldöntöttnek látjuk, hogy szavunk egy ócseh vagy ószlovák *trh* átvétele, s eredeti jelentése 'áru' volt. — A német jövevényszavakkal foglalkozó szótanulmányok új eredményeit általában bizonytalanabbnak érezzük. A részletkérdések fejtegetésében itt is sok igazság van, a kérdések feltevése, az egyes szempontok érvényesítése itt is helyes. A kevésbé jelentős, régebben is szilárdnak látszó származtatásokhoz adalékokat szolgáltató kis cikkekkel szemben azonban a nehezebb eseteket vizsgáló nagyobbakból nemigen tudnánk olyant kiválasztani, amelynek minden mondanivalójával egyetértünk. — Különösen érdekesek és szinte kivétel nélkül meggyőzőek viszont a régi olasz jövevényszavak köréből választott szavak cikkei. Példaként megemlíthetjük a *bástya*, a *bicsak*, a *bokál*, a *bolt*, a *forint*, a *mazzola*, a *tálca* szavakról szóló tanulmányt. Nem egy esetben régóta folyó, nehezen eldönthető vitát zárnak le az újonnan feltárt adatok, tárgytörténeti dokumentumok, amelyek a korábban szintén elfogadhatónak látszó latin, francia, német származtatással szemben az olasz eredet mellett tanúskodnak. Hadrovics különös hangsúllyal hívja fel a figyelmet arra az intenzív és tartós olasz hatásra, amely a középkor századaiban érte a magyar művelődést és a magyar nyelvet. Néhány régebbi dolgozata és a jelen szótanulmányok alapján úgy gondoljuk, leghivatottabb ő maga volna e kérdések összefoglaló feldolgozására.

A szerző minden szócikk elején világosan vázolja, hogy a korábbi kutatások meddig jutottak el. Éppígy azokban az esetekben, amelyekben neki sem sikerült véglegesnek látszó vagy minden részletkérdésre kiterjedő eredményeket elérnie, megjelöli a továbbiakban megoldandó feladatokat. Nemegyszer rámutat saját magyarázatának vitatható pontjaira, kevésbé szilárd részleteire. Természetes, hogy bizonyos szófejtő kísérletekkel, ötletekkel szemben egy kívülálló néha szigorúbb, kételkedőbb a szerzőnél. Például úgy látjuk, hogy a *berek*, *negédes*, *remek*, *száll*, *toboz*, *cudar*, *jávor* (szarvas), *purd* szavak esetében nem sikerült még megnyugtatóan lezárni a származás kérdését. Néhol nem ártott volna még óvatosabb fogalmazás.

Az eredmények mérlegelésekor végül is hangsúlyozzuk, hogy a mű legfőbb értékét nem annyira a részleteredményekben kell látnunk, mint abban, hogy Hadrovics a vállalt általánosabb feladatot sikeresen megoldotta. Nagyobb példaanyaggal (a korábbi dolgozatokat is számítva közel száz szó esetével) és meggyőzőbb módon eddig még senki nem igazolta a sokat hangoztatott komplex kutatási módszer eredményességét: azt, hogy minél több szótörténeti adatnak sok szempontú, beható elemzése, a tárgy történet részletkérdéseinek eredeti dokumentumok alapján való tisztázása, a szóföldrajzi szempontok fokozott érvényesítése mennyivel színesebb és igazabb képet ad egy-egy szó múltjáról, mennyivel megalapozottabb, szilárdabb eredményekhez vezet a származást illetően is, mint a szükségszerűen egyszerűsített, mesterségesen leszűkített jelentésekkel ellátott szótári adatoknak a méríckélése, egyeztetgetése. Hogy egyes részletkérdésekben nem értünk egyet a szerzővel, az nem érinti a munka tudományos színvonalát, mégpedig nem csupán a mű egészének, de maguknak az illető szócikkeknek az értékelését is alig befolyásolhatja. Részemről például némely esetben a korábbi feltevések cáfolatát, a szótörténeti adatok megfelelő értékelést, a jelentéstani magyarázatot éppen azokban a szótanulmányokban találom legkitűnőbbeknek, amelyekben a végső következtetéssel nem értek egyet, az ajánlott új etimológiai megfejtést nem tartom eléggé meggyőzőnek, az ötletszerűen felvetett új megoldást nem látom kellően kidolgozotttnak (pl. *száll*, *toboz*).

A tanulmánykötetnek a jelentősége azonban nem merül ki az ismertetett eredményekben. Nagyon fontos, az elkövetkező évek és évtizedek nagyobb arányú nyelvészeti munkáinak tervezésekor és megszervezésekor okvetlenül figyelembe veendő, amit a szerző anyaggyűjtő munkájáról, ennek a nehézségeiről és korlátairól szólva az előttünk álló feladatokról mond. Délszláv filológiai kutatásai során véletlenül talált adatok ösztönözték őt néhány eddig kevésbé kiaknázott forrás és forráscsoport rendszeres feldolgozására. A kiválasztás széles körű anyagismeret, sok tapasztalat alapján és jó érzékkel történt. Hadrovicsal együtt sokan valljuk, hogy a magyar szótörténeti vizsgálatok elmélyítésének és korszerűsítésének elengedhetetlen feltétele, hogy nagyobb szóanyagra építsünk, mint amelynek megközelítését jelenlegi nyelvtörténeti szótáraink lehetővé teszik, s hogy az adatokat eredeti szöveggörnyezetükben tanulmányozzuk. Az eredeti forrásokból való anyaggyűjtés azonban csak időben vagy forráscsoportban szűk területen történhet. Nem nélkülözhetjük sokáig azokat a segédeszközöket, amelyek a különféle okmánytárakban, levelezésekben, önálló forrásközlésekben, folyóiratokban, alkalmi kiadványokban levő szóanyagot, különösen a 16–18. század élő nyelvének anyagát hozzáférhetővé teszik a kutatók számára. Megfelelő segédeszközök alapján elindulva egy-egy szónak, egyes részletproblémáknak az ügyében eredményes vizsgáladást folytathatna olyan szerényebb tehetségű vagy kevesebb idővel rendelkező kutató is, aki a Hadrovics által elvégzett nagyarányú anyagfeltáró munkához hasonlóra nem vállalkozhat. — Más feladatok is vannak, amelyek elvégzésének sürgősségére e kis tanulmánykötet is figyelmeztet. A szóegyeztetések során mutatkozó nehézségek ráirányítják tekintetünket arra a nagy aránytalanságra, amelyet a magyar magánhangzó- és mássalhangzó-változásokra vonatkozó ismereteink körében már eddig is észrevehettünk. Sor

kell, hogy kerüljön az úgynevezett szórványos mássalhangzó-változások tüzetes vizsgálatára. (Úgy tudjuk, hogy egy ilyen tárgyú munka már van készülében.) — Egyfelől a szláv szavak fejezetében, másfelől a vizsgált német és olasz jövevényszavak fejezetében olvasható szótanulmányok összehasonlítása alkalmat ad arra is, hogy megállapítsuk azokat a különbségeket, amelyek egy jól elkészített, kitűnő színvonalú jövevényszó-monográfia meglétéből vagy hiányából adódnak. Itt az ideje, hogy különféle eredetű jövevényszavainkról megfelelő összefoglalások készüljenek, még ha a tudományos színvonal, a kidolgozottság foka szempontjából a közeljövőben nem lesznek is ezek egyenlő szintre hozhatók. A jelenlegi, némely esetben félvévszázadnál is nagyobb korkülönbségek-ből adódó egyenetlenségeket, aránytalanságokat mégiscsak lehetne csökkenteni. — S ha már a magyar nyelvtudomány egy-két időszerű feladatáról, programba veendő munkáiról szó esett, hadd említsük meg, hogy egy már készülében levő nagy összefoglalásnak, a magyar etimológiai szótárnak a munkálatai során milyen hasznos segítséget nyújtanak Hadrovics szótanulmányainak részleteredményei és általános tanulságai.

A „Jövevényszó-vizsgálatok” szigorú értelemben véve szaktudományi munka, de nem csupán nyelvészek forgathatják haszonnal. Minden szótanulmánynak van új, saját kutatáson alapuló mondanivalója. Ugyanakkor a korábbi vizsgálatok után még fennálló problémák ismertetése, az új adatok bemutatása, a belőlük levont tanulságok megfogalmazása olyan világos, az egyes cikkeknek a sajátos tárgyhoz illő felépítése olyan áttekinthető, hogy a nem szakember olvasók is könnyen megérthetik. Tanulságos és élvezetes olvasmány lehet mindazok számára, akik figyelemmel fordulnak a magyar művelődés múltjának, a népek közötti kulturális hatások és kölcsönhatások történetének, a nyelv és az élet kapcsolatának, a magyar szókészlet fejlődésének kérdései felé. Alig akad a kötetben egy-két kisebb olyan — elavult szóval foglalkozó — cikk, amely nem tarthat számot szélesebb körök érdeklődésére.

E kis kötet megjelenése alapján még inkább bízhatunk abban, hogy a szerző terveit a továbbiakban is sikeresen megvalósítja, s talán nem is olyan sokára módunkban lesz olvasni azokat a dolgozatokat is, amelyeknek tárgya jelenleg általánosan elismert szláv etimológiai cáfolása, a régi olasz—magyar kapcsolatok kérdéseinek további tisztázása, hasadással elkülönült szópárok vizsgálata, néhány szólásunk és közmondásunk megvilágítása lesz.

Hexendorf Edü

Martinkó András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. (Irodalomtörténeti Könyvtár 17. 1965. 635 lap)

Martinkó Andrásnak a III. nyelvészkongresszus anyagában hozzászólásként közölt stilisztikai értekezése (1954.) szerzőnk széles körű elméleti felkészültségéről tanúskodik. Azóta megjelent kisebb dolgozatai (főleg a Kritikában 1965-ben) azt is világosan jelezték, hogy ez a filológiaiailag gondosan megalapozott tevékenység milyen meghatározott területre irányul. A most megjelent kötetet tehát nem a meglepetés véletlen ajándékaként, hanem a kimondatlanul is megígért bizonyosságtevés feletti örömmel és igénnyel vesszük kézbe.

Ez az igény nemcsak a jelzett előzmények alapján természetes és jogosult, hanem azért is, mert aki Petőfi-témához közeledik a kutatás szándékával, annak a könyvtárnyi szakirodalom kásahegyét kell megemésztenie. Martinkó győzi étvágygal, s az első benyomás, amelyet könyvének lapozgatása kelt, a jegyzetapparátus imponáló (talán itt-ott már kétkedő) gazdagsága. Martinkó munkájának fő célja annak felderítése és megállapítása, „hogyan viszonylik Petőfi a prózaíró kortársakhoz, milyen funkciót teljesített, s mekkora magasságot ért el a magyar prózastílus fejlődésében” (8). Ezt tartja valódi

kérdésnek szemben azzal a korábbi, a prózatörténeti szempont elsikkadása következtében elsőrendűvé vált kérdéssel: hogyan viszonyul a prózaíró művész a költő művészhez. Meggyőződése szerint e két feladat egyformán fontos; valójában csak egy kérdés két aspektusáról van szó, aligha lehetne egyiket a másik nélkül tisztázni.

„Stílustanulmányának szánom munkámat” — mondja Martinkó (9), „módszerem is nyelvi-stilisztikai, amennyiben általában a nyelvi anyagból: a szövegből indulok ki” (uo.). A szerzőnek természetesen kizárólagos joga, hogy megválassza munkája célját és módszerét. (Csak helyteleníthető az az eléggé gyakori kritikusi felfogás, amely saját véleményét egyedül üdvöztetőnek kiáltva ki, mindenáron a bírált szerzőre akarja kényszeríteni.) A hegyecsúcsra persze nemcsak egy ösvény vezet. Magam Bóka Lászlóval azt vallom, hogy a stílustanulmány — nemcsak általában, hanem mindenkor és következetesen — a nyelvi anyagra, a szövegre kell támaszkodnia. Hiszen a stíluskutató úgyszólván örökös harcot vív azért, hogy a szubjektív szempontokat a lehető legcsekélyebbre mérsékelje. Ugyan mi lehetne az objektivitás legfőbb biztosítója, az impresszionista belemagyarázásokat meggátló figyelmeztetés, ha nem a vizsgált szöveg konkrét valósága? Ez óv meg attól, hogy belekeveredjünk a „túlzásnak érezzük”, „legjellemzőbbnek azt tartom”, „bizonyára célként szerepel”-féle, olykor néhány lapon is halmozódó ingoványos minősítésekbe (95—8). Korántsem mindig kielégítő vagy tetszetős eredményre vezetnek, mégis megnyugtatóbbak — főleg filológiai jellegű munkában — az adatokkal igazolható, a statisztikai módszerektől sem visszariadó egybevetések.

Martinkó vaskos kötetének túlnyomó részét a prózai művek elemző vizsgálata teszi ki; beleértve a drámákat, publicisztikai műveket, leveleket is. Ezek a fejezetek nemcsak összefoglaló, teljes áttekintést adó jellegűknél fogva jelentősek, hanem azért is, mert bőven adnak alkalmat arra, hogy a szerző hasznosítsa elméleti tájékozottságát. Hogy fejtegetései vitára, ellentmondásra is gyakran készítenek, az egészen természetes, s mitsem von le a mű értékéből. Ki is maradhatna — még hozzá Petőfiről szólva — hűvösen tárgyilagos, ki tudna ellenállni a téma magával sodró lendületének? Így adódnak olyan vitatható megállapítások, mint az, hogy „a nemzeti irodalmi nyelv csak Petőfivel (és Arannyal) valósul meg. Előttük nem valósulhatott meg, hiszen még a legjobbak nyelvi célkitűzése sem haladta meg az osztályok, rétegek és az esztétikai célok perspektíváját, az egyetemesség — minden nemzeti irodalmi nyelv döntő jegye — e perspektívákon innen maradt” (576). Ha Balassi, Zrínyi egy-egy versének ma is élő, tisztán csengő nyelvét mint szabályt erősítő kivételeket figyelmen kívül hagyjuk is, hogyan vélekedjünk Csokonai, Batsányi, Kölcsey, Berzsenyi, a fiatal Vörösmarty vagy Bajza, Fáy, Kisfaludy Károly nyelvéről? Ez az óvatoskodó mérséklet legkevésbé sem jelenti Petőfi nyelvi értékének lebecsülését sem a költészet, sem a próza területén. Nagyon is igazat adhatunk Martinkónak, amikor Petőfi prózájáról szólva megállapítja, hogy Petőfi nyelvi gyakorlatának „legforradalmibb vonása nem az újat teremtő, hanem a közösségit jogába állító tett — a maga egyszeri és megismételhetetlen újszerűségében nem a költői nyelv számára volt legfőképpen példa (bár százak próbálták — az ismeretes eredménnyel — utánozni), hanem általában — nemzeti szinten közösségi érvénnyel — a magyarul szólás, beszélés, írás művészete számára (576—7).

A tárgy iránti lelkesedés máskor is túlzásokra ragadtatja a szerzőt. Azt mondja például: „nyelvünk agglutináló és összetélt kedvelő jellege miatt keletkeznek olyan terjedelmű és melódiájú szavak, melyeket semmiféle vers nem bír el, a prózaíró Petőfi viszont — a nyelv különösebb sérelme nélkül — leírhat ilyesmit: „... dehonestálgat engem példás fáradhatatlansággal» (V. 15)” (17). Nos, Vörösmarty a Csongor és Tündébe bele merte írni a hét szótagos *orvosolhatatlanul* szót — méghozzá Petőfi előtt.

Marxista felfogású, dialektikus módszerű munkában elengedhetetlen követelmény a tárgyalt témakör beágyazása a megfelelő szakterület fejlődési folyamatába. Ennek meg-

felelően foglalkozik Martinkó Petőfi prózájának a magyar prózastílus történetében elfoglalt helyével. A magyar stílustörténet hézagossága folytán — mint láttuk — vitatható tézisek is adódnak, de a magyar prózastílus történeti fejlődésének felvázolásával Martinkó igen hasznos szolgálatot tett. Hiszen a magyar prózastílus kérdéseit jóval szélesebb áttekintésben és sokrétűbben tárgyalja, mint azt a téma szükségszerűsége megkövetelné. Ha viszont ezt a fejezetet a mű címéből ítélve a teljes szintézis adásának igényével iktatta be könyvébe, hiányérzetünk támad már csak a terjedelmi arányok alapján is. A belső cím (Petőfi helye a magyar prózastílus történetében) megnyugtatóbb.

Az említett és persze még megtétezhető megjegyzések Martinkó művét itt-ott beárnyékolják ugyan, de egészének értékét nem csökkentik. Könyve mind a Petőfi-kutatás, mind pedig a magyar stíluselmélet és stílustörténet szemszögéből nézve figyelemre méltó munka.

Benkő László

A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája — 1962. Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1965. A Nyelvtudományi Intézet Közleményei. Új folyam II. — 236 lap

Folyóiratunk múlt évi 1. számában hírt adtunk az MTA Nyelvtudományi Intézete Közleményei Új folyamának első számáról, mely a magyarországi nyelvtudomány 1961. évi bibliográfiáját tartalmazza (Nyr. 89: 130—1). A most megjelent második szám az elsőnek méltó folytatása.

Az előző kötethez adott pótlásokkal együtt az új bibliográfia 1499 számozott tételt tartalmaz, körülbelül százal többet az előző évinél. A címleírásban, a sorszámozásban is lehetőleg teljes pontosságra és következetességre törekedtek a kötet munkatársai, kiküszöbölve azokat a kisebb hibákat, amelyek az úttörő első kötetben még előfordultak. A feldolgozott periodikumok, sorozatok, gyűjteményes munkák száma 285; a forrás- és rövidítésjegyzék 30 lapra, a névmutató 31 lapra növekedett.

A mennyiségi növekedés természetesen a feldolgozott anyag differenciáltabb feltárását is jelenti. Az új kötet az előzőével azonos számú és című főfejezetekre oszlik: 19 főfejezetre a nyelvtudományi forrásmunkák, a nyelvtudomány, az általános nyelvtudomány, a magyar nyelv és 14 egyéb nyelv témaköreiben; bizonyos főfejezetek azonban több alfejezetre bomlanak. Az általános nyelvtudományon belül a felsorolt írásfajták száma 15-ről 27-re emelkedett, egyes keleti nyelvcsaládok (az aziánus és mediterrán nyelvek, a hámi-sémi nyelvek) csoportjai is bővültek — jelezve ezzel a tudomány kutatási területeinek csak egy év alatt is bekövetkezett szélesedését, a kutatás bővülésének, fejlődésének irányát is. Érdekes az is, hogy az általános és a magyar nyelvészet alkalmazott nyelvtudományi alfejezetei a beszéd- és énektechnikára és az előadóművészetre, a gépi kivonatolásra, mutatókészítésre vonatkozó alpontokkal bővültek (bár a bennük felsorolt művek száma még szerény).

A kötet szerkesztői munkaközösségének tagjai: Balázs János és Fabricius-Kovács Ferenc felelős vezetők, Tuszkau Antónia, Uray Géza, Vértés O. András munkatársak és Csernus Lukács Istvánné technikai munkatárs.

Igen öröndetes, hogy a hazai nyelvészeti irodalom feldolgozásának ez a tavaly megindult fontos és szükséges kezdeménye így folytatódott, egyúttal azt a reményt is táplálva, hogy a következő kötetek is legalább ilyen ütemben és ilyen színvonalon fognak napvilágot látni. A bibliográfiai gyűjtemény nemcsak tartalmában gazdagabb és filológiaiilag pontosabb az előző kötetnél, hanem külső borítékjának jobb papírminősége, ízléses színei és gondosabb nyomása méltóbb külső formát is adnak a jelentős tartalomnak. (Az Akadémiai Könyvesboltban szerezhető be, ára 20,— Ft.)

Fajcsék Magda

A Nyelvőr postája

Adalék a közszó és név ragozási eltéréséhez. Közismert dolog, hogy a nominativusban azonos alakú nevek és közszók bizonyos esetekben eltérnek egymástól, pl. *fodrot* ~ *Fodort*, *fehért* ~ *Fehért*, *vígban* ~ *Vígben*. Ehhez adalék a következő.

A múltkoriban Yorktownban jártam, ahol New York és környéke vagy 60 000 főnyi magyarságának zöme lakik, és betértem egy „bár”-ba. A pult körül amerikai magyarok ültek, és azon vitatkoztak, hogy volt-e valaha New Yorkban egy Fehér Ökörhöz címzett vendéglő. A végén a lehangosabb ezzel torkolta le a többit: „*Fehér ökröt* Magyarországon láttam, de *Fehér Ökört* New Yorkban soha.”
Lotz János

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Gyapot — pamut. Ajánlatos-e különbséget tenni a *gyapot* és a *pamut* között? — kérdezi levelében Szabadfalvy Zoltán Csillaghegyről.

Növényteni és textilipari szakkérdésekben nem vagyunk járatosak, kérdésére mégis határozott igennel merünk válaszolni. Újabb szótáraink és lexikonaink tanúsága szerint a *gyapot* szó elsősorban magát a cserje alakú, a mályvafélék családjába tartozó trópusi növényt jelenti, a *pamut* ellenben a gyapotecserje magját borító szálasanyagot, valamint az ebből készült fonalat. Hogy ilyenféle jelentéskülönbség fejlődött ki — vagy legalábbis van kifejlődőben — a két szó között, az nem baj. Inkább örülhetünk neki. Még szakmai szempontból is hasznos, hogy például a textiliparban főleg *pamut*-ról esik szó, a gyógyszeriparban ellenben, ahol a szóban forgó növényt másképpen hasznosítják, *gyapot*-ról — pl. *steril gyapot*-ról — beszélnek.

Nem érdemes tehát érveket keresni a *gyapot* szó használata ellen. Igaz, hogy tanulatlan emberek esetleg összetévesztik a *gyapjú*-val, de ez ellen felvilágosítással kell küzdeni, nem az egyik szó kiirtásával. Azt sem lehet mondani, hogy a *gyapot* „rosszul képzett szó”. Eredetét ugyan nem ismerjük pontosan, de az bizonyos, hogy már vagy hat évszázada megvan nyelvünkben. (A török eredetű *pamut* szóra a XVII. századtól vannak adataink.) Ami pedig azt az érvet illeti, hogy a kukoricának vagy a burgonyának a növénye is, termése is *kukorica*, illetőleg *burgonya*, az nem sokat nyom a latban, hisz ellentétes irányú példa is szép számmal akad. A *fűzf*a virágzatát pl. *barká*-nak, a *fenyő*-ét *toboz*-nak nevezzük stb. S végül hadd utaljunk még egy érdekes, részben hasonló példára: a *kaucsuk*-fá-nak a tejszerű nedvét szintén *kaucsuk*-nak nevezzük ugyan, még ipari nyersanyagként is így tartjuk számon, a belőle készült használati tárgy azonban már elsősorban *gumi*. Tehát: keményre felfújt *gumi* (nem pedig *kaucsuk*), elvesztettem a *törlőgumimat* stb. Ez a példa egyben arra is figyelmeztet bennünket, hogy nyelvi szempontból sohasem szabad általánosítanunk. Minden szóról külön kell ítéletet mondani!
G. L.

Út — utca. Rajnai Lajos, Lenti község járási tanácsának anyakönyvi ügyintézője a következő két kérdést tette fel: Mi határozza meg az *út* és az *utca* fogalmát? Mikor kell hivatalos bejegyzések alkalmával (például anyakönyvbe, személyi igazolványba) *út*, illetve *utca* megnevezést írni?

Hivatalos iratokba a helységek közterületeinek hivatalos elnevezését kell bejegyezni. Ha egy utcának hivatalos neve *Petőfi utca*, akkor természetesen a hivatalos iratba és bárhova *Petőfi utca* nevet kell írunk, nem pedig ezt: *Petőfi út*. Ezért is helytelen az az újabb szokás, hogy az *utca* és az *út* szó rövidítésére egyaránt az *u.-t* használják; ez az *u.* rövidítés utcanevekben csakis ezt jelentheti: 'utca'. Az *út* szót nem érdemes rövidíteni, hisz például gépirásban semmit sem nyerünk vele: a teljes szó, az *út* és az *u.* rövidítés leírása egyformán két leütéssel jár. Mint Ön is megenlíti, anyakönyvben nem szabad az utcák nevét rövidíteni, még az *utca* szót sem.

Azt nagyon furcsálljuk, hogy „Nagy általánosságban az anyakönyvi bejegyzésekben *út* beírás történik, és mind kevesebb az *utca* név beírása”. Ez semmiképpen sem felel meg a követelményeknek. Fővárosunkban ilyen nem volna lehetséges, már azért sem, mert még ma is vannak itt egy-egy kerületen belül olyan elnevezések, amelyeket csak az *út* és az *utca* szó különböztet meg. Ismétljük: a hivatalos elnevezést kell bejegyezni.

Az más kérdés, mit kell *utca*-nak, mit *út*-nak elnevezni. Budapest főváros tanácsa, pontosabban a tanács utcaelnevező bizottsága néhány év óta igyekszik pontosan megkülönböztetni az *út* és az *utca* fogalmát, mikor új elnevezésre van szükség. Olyanformán, ahogy A magyar nyelv értelmező szótára is megkülönbözteti: Az *utca*: „〈 Városban, falun 〉 a házsorok között a közlekedés lebonyolítására kialakított, rendszerint aránylag nem széles, ill. kisebb fontosságú útvonal.” Az *út*: „〈 Beépített terület utcanevében 〉 rendszerint széles, többnyire egyenes és hosszú, gyakran fákkal szegélyezett utca.” Ha az Önök járásában nincs a közterületeknek hivatalosan rögzített elnevezésük, lehetőleg az előbb meghatározott *út*, *utca* fogalom megkülönböztetésével kellene nevet adni nekik, s ezek a nevek ne ingadozzanak: ne járja egyszer az *út*, máskor az *utca* név, legyenek valóban hivatalosak. Természetesen a közterület jellege szerint van még jó néhány egyéb földrajzi közneveink: *tér*, *szer*, *fásor*, *közle* stb. F. G.

Kiadják a könyveket? Megjelenik a könyv? X. Y. gondozásában? Dr. Perényi Lászlóné arról ír, hogy a könyveket régebben valamely vállalat vagy intézmény „kiadta”, újabban, néhány éve pedig nem „adja ki” senki, hanem önmaguktól „jelennek meg”, csupán „gondozásra” szorulnak. Ez „érthetetlen” Önnek, hiszen ezek a könyvek „életlen tárgyak”. De ha már a könyvek ma „megfelelő gondozás mellett maguktól képesek megjelenni”, miért nem „gondozóvállalatok”-nak nevezik a kiadó-vállalatokat?

Őszintén szólva mi nem vettünk észre ilyenféle változást a nyelvhasználatban. Ma is mondják, írják, hogy a könyvet *kiadják*, *közreadják*, *közrebocsátják*, *kinyomtat-tatják*, *sajtó alá rendezik*, s azt is, hogy a *könyv napvilágot lát*, *kikerül a sajtó alól*, *megjelenik*. A könyvet nem a kiadó szokta „gondozni”, hanem a kiadóval kötött szerződés alapján valamely személy, a „sajtó alá rendező”, a „szerkesztő”. Ne gondoljuk, hogy mindez új dolog! Hadd idézzünk néhány sort Arany Jánostól. Arany 1848. február 6-án „Episztola Petőfihez” címmel tréfás verset írt, fűzött hozzá prózai sorokat is. Ennek a résznek legvégéről valók a következő mondatok: „Hallom, hogy »Coriolán«-t fordítod. Boldogtalan, elkéstél. Én már az egész Shakespearet lefordítottam, Szent György-vásárra *meg is jelenik* a debreceni nyomdában. *Kiadását* a gazdag Péczeli vállalta magára” (Arany és Petőfi levelezése. Sajtó alá rendezte Szijgyártó László. Bp. 1959. Móra Ferenc Könyvkiadó. A Magyar Irodalom Gyöngyszemei. 123. lap.) Ez persze baráti kötődés. Azért idézzük, mert előfordul benne (1848-ban!) a *megjelenik* az Ön kifogásolta értelemben, s ott van mellette a (könyv) *kiadása* kifejezés is. Egyébként a *megjelenik* helyett használták akkoriban olykor a *megjelenik-nél* még „személyesebb”, de német hatásra valló *kijön* igét is a könyvre (németül: *herauskommen*). Petőfi levelezésében többször is találkozunk ezzel a szóval. 1847. március 31-én Aranyhoz írt soraiban

ezt olvassuk: „*kijött* versemet” (i. m. 30. lap), vagyis ’megjelent versemet’ 1848. április 18-án ugyancsak Aranyhoz intézett levelének szélére ezt jegyezte: „»Murány Ostroma« már régesrégén *kijött*. »Toldi Estéje«-t ajánlottam a *könyvkiadó* társulatnak, de ez fölfüggesztette működését egész júliusig . . .” (i. h. 134. lap). Itt is előfordul a *kijött* (’megjelent’) igével jó egyetértésben a *könyvkiadó* szó. Czuczor Gergely és Fogarasi János magyar szótárának 1867-ből való negyedik kötetében ezt a példamondatot látjuk a *megjelenik* ige értelmezése után: „... valamely újon nyomtatott könyv *megjelenik*.”

Abból a körülményből, hogy egy könyv *megjelenik* (vagy *kijön*), nem következik, hogy kinyomtatattóját a következőzetesség kedvéért *megjelentető*-nek (vagy németesen *kijövesztő*-nek) kell nevezni. Úgyszintén (a többi fönti igét alkalmazva) nem kell a ’könyvkiadó vállalat’-ot *megjelentető*, *közreadó*, *közrebocsátó vállalat*-nak hívni. Ha az „asztalos”-nak szabad asztalon kívül ajtót, ablakot, szekrényt, széket, hokedlit (Arany szavával: asztalszéket) is csinálnia, mégse változtatjuk meg *asztalos* nevét, ugyanúgy nemcsak a *kiadott*, hanem a *megjelent*, *közreadott*, *közrebocsátott* stb. könyvnek napvilágra segítőjét is bátran mondhatjuk (*könyv*)*kiadó*-nak.

Más nyelvekben sincs nagyobb „összhang” e téren. Németül az említett *herauskommen* (’kijön’) igen kívül szintén használják a ’megjelenik’ jelentésű *erscheinen* igét (ez a leggyakoribb kifejezés a jelölt fogalomra). Olaszul is járatos többek közt ’megjelenik’ értelemben az eredetileg ’kijön’ jelentésű ige, az *uscire*, könyvre vonatkoztatva. A franciában a *paraître* igének első jelentése ugyancsak az, ami a magyar *megjelenik*-é, s szintűgy vonatkozhat könyvre. S mit jelent ezekben a nyelvekben a (*könyv*)*kiadó*? Németül *Verleger*, *Verlag*; ez azt jelenti voltaképpen, hogy ’valaminek a költségét viselő’ (vö. Hermann Paul: Deutsches Wörterbuch. 3. kiad. 1921., 593. lap). A *Herausgeber* szó szerint ’kiadó’, mégis inkább egy könyvnek vagy időszaki kiadványnak (újságnak, folyóiratnak) szerkesztőjét, „gondozó”-ját jelenti. Olaszul a *könyvkiadó* *editore*, vagyis pontosan megfelel a mi *kiadó* szavunknak. Franciául szintén *éditeur*, azaz ’kiadó’.

Világosan kiderül mindebből, hogy más nyelvek is vétkeznek a logika, a következetesség ellen; a „kiadott” könyv más nyelvekben sem mindig csupán kiadott könyv, hanem azt is mondják róla, hogy *megjelenik*, *kijön* stb.

F. G.

A csökmői fmsz kisvendéglő vezetői beosztást hirdet meg. Szabó Gizella magyarbányai tanuló megküldött egy kivágot a Békés megyei Népújságnak 1965. február 3-i számából. A néhány soros közleménynek e válaszunk címében olvasható első mondatát helyteleníti, „nem magyaros”-nak tartja.

Nekünk se tetszik. Nem hibátlan helyesírása miatt azt sem tudhatjuk, hogy mi a mondat alanya, az *fmsz* (földművelésszövetkezet)-e vagy pedig az *fmsz-kisvendéglő*. Ha az *fmsz* az alany, akkor így kellett volna írni: *A csökmői fmsz kisvendéglő-vezetői beosztást hirdet meg*. Ha az *fmsz-kisvendéglő* az alany, akkor a betűszó és a kisvendéglő közé kellett volna tenni a kötőjelet. [Hibás helyesírású a második mondat eleje is: „Jelenkezéshez”; elmaradt az ige tövének végéről (az *n* és a *k* közül) a *t* (népiesen gyakran *t* nélkül ejtik a *jelentkezés* szót), azonkívül elmaradt a szó elől, a mondat éléről az *A* névelő is. Igaz, másodszor ímár helyesen fordul elő ez a szó: „Jelentkezni lehet . . .”]

De mindez talán a kisebb baj; a nagyobb az, hogy maga az első mondat nem szabatos, ráadásul egy kicsit körülményes, hivatalosan fontoskodik. Nem *vezetői beosztás*-t kellene meghirdetni, hanem *vezetői állás*-t, pontosabban: *vezetői állásra való pályázat*-ot. Az újságokban is *állás*-hirdetések vannak, nem pedig *beosztás*-hirdetések. Rövidebb, egyszerűbb, érthetőbb, helyesebb volna így a mondat: *A csökmői fmsz kisvendéglő-vezetőt keres*. (Ha valóban az *fmsz* az alany.)

F. G.

Átadták a Kazinczy-érmet a legszebben beszélő középiskolai tanulóknak

Péchy Blanka, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze 1960-ban alapítványt létesített egy kétévenként kiosztandó Kazinczy-díj számára (vö. Nyr. 84 : 511). Az alapító a díjat azoknak szánta, akik hangképzés, hangsúlyozás és hanglejtés tekintetében példamutatóan beszélnek nyelvünket. Szándékának megfelelően — a díj alapításával egyidőben létrehívott — Kazinczy-díj Bizottság minden második évben az alapítványi kamattal mint Kazinczy-díjjal jutalmazza azt a színészt vagy rádió-, illetőleg tv-bemondót, aki a magyar nyelvet a legszebben, leghelyesebben beszéli. Hatodévenként a díjat Kazinczy-érme formájában az ország húsz legszebben beszélő középiskolai tanulója kapja meg.

A középiskolai tanulók számára az 1965—66-i iskolai évben rendezték meg először a Kazinczy kiejtési versenyt. A versenyen — mely az iskolai év első félévében kezdődött — sok ezer diák vett részt. A versengés első fordulója a középiskolákban zajlott le. Az itt megrendezett selejtezők legjobbjai juthattak tovább a megyei középöntőkbe. Itt minden résztvevőnek egy kötelező és egy szabadon választott szöveget kellett elmondania. Ennek alapján választottak ki a középiskolai döntők zsűrijei megyénként és megyei jogú városonként 20—20 szépen beszélő diákot, s ezeknek a szövegmondásáról magnetofonfelvétel készült. Az országos döntők bizottságai, majd a Kazinczy-díj Bizottság ezen felvételek alapján kiválasztotta — összesen 260 versenyző közül — azt a leghelyesebben, legszebben szinte hibátlanul beszélő húsz diákot, akit érdemesnek talált arra, hogy a Kazinczy-éremmel, valamint a vele járó oklevéllel és pénzjutalommal kitüntessen. (A kiejtési verseny követelményeiről, szervezéséről és az elbírálás szempontjairól l. Deme László cikkét a Nyr. 89 : 188—200. lapján „A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés” címmel.)

A Kazinczy kiejtési verseny eredményét szellemi és erkölcsi tartalmának, jelentőségének megfelelő ünnepélyes külső keretek között hirdették ki Győrött, az 1966. május 27—28-án megrendezett Kazinczy-napokon, azon az ünnepségsorozaton, mellyel az ország egyetlen Kazinczy gimnáziuma névadójára, a nyelvújítóra, a költőre és hazafira emlékezett.

Az ünnepségsorozat első napján dr. Lakatos László tanár a nyelv művelő Kazinczyról, a pedagógus Kazinczyról pedig ifj. Gárdonyi Géza tanár emlékezett meg. A visszaemlékezések, méltatások után az a húsz diák mutatkozott be győri diáktársainak, akit a Kazinczy-díj Bizottság jutalomra javasolt.

A második napon, 1966. május 28-án délelőtt, dr. Makkos Jenő tanár Kazinczynak a magyar művelődés történetében betöltött szerepéről beszélt. Ezután Markó Sarolta igazgatóhelyettes az intézet irodalmi és helytörténeti pályázatának első helyezettjeit oklevéllel jutalmazta. Átadta az intézet Kazinczy-vándorserlegét is, melyet minden évben az intézet legszebben beszélő tanulója kap meg. Ezt a jutalmat most harmadszor adták ki.

A Kazinczy-érmek díjkiosztó ünnepségén Kádár Géza igazgató megnyitó szavai után dr. Bencédy József, az Országos Oktatási Tanács titkára monlott ünnepi beszédet. Beszédében többek között arról szólott, hogy Péchy Blanka nemes alapítványa a tanulóknak nemcsak arra adott alkalmat, hogy bebizonyíthassák — mint bizonyították is — anyanyelvi felkészültségüket, hanem arra is, hogy példáját adhassák hazaszeretetüknek is! Mert — mint mondotta — „a nyelv szeretete nem önmagáért való, csupán fontos része egy általánosabb szeretet tárgyának, a hazáénak”. Ez az ünnep is bizonyosságát adta — mondotta befejezésül —, hogy ifjúságunktól nem idegen a magasztos ügyekért való lelkesedés. Dr. Bencédy József ünnepi beszéde után Péchy Blanka adta át a hűsz legszebben beszélő diáknak a Borsos Miklós készítette Kazinczy-érmet. A plakett egyik oldalán Kazinczy arcképe látható, másik oldalán pedig a felírás: „Kazinczy emlékérem — A szép magyar beszédért”. Egy kis szalagot is tűzött mindegyik diák mellére az alábbi hímzett szöveggel: „Kazinczy érme 1966”. Boldogan és büszkén vették át az emlékérmeket a díj alapítójától a következők: Bagossy László (Pécs, Nagy Lajos gimnázium és szakközépiskola), Belia Anna (Budapest, Szilágyi Erzsébet gimnázium), Dobos Illangó (Mezőtúr, Teleki Blanka gimnázium és szakközépiskola), Farkas Dániel (Balassagyarmat, Balassa Bálint gimnázium és szakközépiskola), Fülöp Judit (Miskolc, Zrínyi Ilona gimnázium), Gabnai Katalin (Orosháza, Táncsics Mihály gimnázium és szakközépiskola), Kesztyüs Zsuzsanna (Komló, Kun Béla gimnázium), Kiss Béla (Budapest, Könyves Kálmán gimnázium és szakközépiskola), Kupcsik Mária (Szentés, Horváth Mihály gimnázium), Nagy Annamária (Cegléd, Kossuth Lajos gimnázium és szakközépiskola), Nagy Katalin (Győr, Révai Miklós gimnázium és szakközépiskola), Pósfay Péter (Szombathely, Latinka Sándor gépipari technikum), Rácz Tibor (Szeged, Radaóti Miklós gimnázium és szakközépiskola), Radvaner Júlia (Budapest, Apáczai Csere János egyetemi gyakorló általános iskola és gimnázium), Siki György (Székesfehérvár, Vasvári Pál gimnázium és szakközépiskola), Szakola Judit (Pécs, Löwey Klára gimnázium és szakközépiskola), Tóth Zsuzsanna (Törökszentmiklós, Be cs nyi Miklós gimnázium), Várdai Zoltán (Budapest, Bánki Donát gépipari technikum), Várhegyi Andrea (Budapest, Eötvös József gimnázium) és Vári László (Nagykanizsa, II. számú gimnázium és szakközépiskola).

Az eredmény kihirdetése után — méltó befejezésképpen — a nagyszámú közönség előtt tíz Kazinczy érme diák tartott színes, változatos műsort.

A hűsz diáknak a sokezer versenyző közül való kiválasztása nehéz munkát jelentett a bíráló bizottságoknak. A nagyszámú versenyző beszédében ugyanis — a sok jó és helyes mellett — számos hibát, helytelenséget figyelhettünk meg. Bár a verseny tapasztalatainak, tanulságainak összegezése, a feladatoknak, a további tennivalóknak a meghatározása még folyik, annyit rövid summázásképpen mégis megállapíthatunk, hogy a legtöbb hiba az artikulációban és a hangadásban jelentkezett. Nagyon gyakori volt a beszédhangok pontatlan, elnagyolt képzése, a hosszú magán- és mássalhangzók megrövidítése, illetőleg a rövideknek az elnyújtása. Viszonylag kevesebb hibát követtek el a versenyzők a beszédhangoknak a teljes és részleges hasonulása, valamint az összeolvadása terén. Annál több volt a hibás, helytelen hangadás. Sokszor lehetett hallani az éles, emelt „felelő hangot”, sokan beszéltek préselt, kemény hangon vagy orrhangon. (Még a középdöntőkön is több beszédhibás — selypítő, pösze, racesoló vagy orrhangon beszélő — versenyzőt hallhattunk.) Jobb volt a helyzet a hangsúlyozás és a hanglejtés terén. De még itt is megfigyelhettünk számos hibát, sőt hibátípust. Gyakori volt a túlhangsúlyozás, sokszor találkoztunk felkapással, számos változatát hallottuk az „érekklő” hanglejtésnek. Sok volt a monoton és a hadaró beszéd is. A versenyzőknek egy elég tekintélyes része — mondhatnánk, hogy a többsége — nem tudta kihasználni a beszéd-

szünet, a tempóváltás adta kifejező és értelemtükröző lehetőségeket. — Természetesen a sok hiba nem jelenti azt, hogy a diákok — legalábbis a versenyző diákok — beszédének helyzete túlságosan elszomorító lenne. Az általános kép és színvonal megfelelőnek mondható, hiszen — noha teljesen hibátlanul szinte senki sem beszélt — a versenyzők többségét a kulturált, értelmes beszéd jellemezte. Az a lelkesedés pedig, mellyel a tanulók a versenyen részt vettek, arra enged következtetni, hogy a kiejtés és a szép beszéd ügye országos mozgalommá, közügyggyé vált. Ezt többek között még az is bizonyítja, hogy a győri Kazinczy gimnáziumban — mint ezt Kádár Géza, iskola igazgatója az ünnepség után elmondotta — azt tervezik, hogy a Kazinczy kiejtési versenyek előkészítéseként azokban az években is megrendezik az országos kiejtési versenyt, melyekben a Kazinczy-érmek kiadására nem kerül sor.

Wacha Imre

A Kazinczy-díj első ciklusának tapasztalatai

A középiskolások országos versenyével lezárult a Kazinczy-díj első ciklusa. Az alapítólevélben megállapított sorrend és kategória szerint 1963-ban színészt, 1964-ben rádióbemondót tüntettek ki Kazinczy-díjjal, idén pedig húsz középiskolást Kazinczy-éremmel. A jövőben mindegyik kategóriára három évenként kerül sor. Mindenkor a költészet napján.

Bármilyen rövid is a máig megtett út, nem árt megállani az első forduló végén, hogy fontolóra vegyük, és idejekorán hasznosítsuk a szerzett tapasztalatokat.

Makay Margit kiváló művész és Körmendy László rádióbemondó az öttagú Kazinczy-díj bizottság döntése alapján részesült a példamutató beszédet jutalmazó hivatalos kitüntetésben. (A bizottság elnöke mindenkor a művelődésügyi miniszter első helyettese.) Mivel egyik alkalommal sem merült fel olyan mozzanat, melyből okulást kellene leszűrünk, nincs szükség bővebb ismertetésre. Csak annyit említek meg, hogy a helyeslő visszhang mindkét esetben igazolta a bizottság döntését.

A középiskolások versenyé sok elgondolkoztató tapasztalattal szolgált. Olyanokkal is, melyek az alapítólevél módosítását követelik. Nem bizonyult szerencsésnek például az a jószándékú törekvés, hogy minél több diákot jutalmazzunk. Hasznosnak véltük, ha minél többen tűzhetik mellükre a példamutató beszédüket hirdető jelvényt, hogy ezzel példamutatásra serkentessék társaikat. A Kazinczy-díj és a Kazinczy-érem rendeltetése ugyanis korántsem csupán a jutalmazás. Legfontosabb feladata: minél szélesebb körben felébreszteni és ébren tartani az érdeklődést a helyes magyar kiejtés közügye iránt.

Hol tévedtünk tehát? Nem számoltunk azzal, hogy a verseny első és huszadik nyertese között pontszámban — s így színvonalban is — túlságosan jelentékeny lesz a különbség. Pedig ez történt. Megközelítőleg sem egyenlő értékű teljesítmény részesült egyenlő értékű jutalmazásban. Realisabb és igazságosabb lehet a döntés, ha mindössze tízen juthatnak a megtisztelő kitüntetéshez.

Az elkövetett hiba kiküszöbölése egyszersmind módot nyújthat arra, hogy jövőtegyünk egy nyomasztó mulasztást.

Az egész ország középiskoláit átfogó seregszemlénk során a versenyzők színvonala a vártnál is nagyobb mértékben árulkodott magyar szakos tanáruk nyelvi kultúrájának és egyszerűségének fokáról. Eleve is tisztában voltunk a tanárok irányító munkájának döntő jelentőségével, s ahányan csak részt vettünk az alapítólevél megszövegezésében, váltig kerestük a lehetőséget a legjobb eredmények jutalmazására. Szerettünk volna magyartanárt is belevonni a Kazinczy-díjasok kategóriájába, elvégre szerepük a vajdó magyar beszédkultúra megteremtésében semmivel sem kisebb, mint a színészé vagy a bemondóé. Sajnos nem sikerült megnyugtató módon meghatározoznunk, hogy a bizottság

miféle javaslatok, miféle kétségbevonhatatlan adatok alapján válassza ki az ország mintegy hatszáz középiskolájának körülbelül kétezernégyszáz magyartanára közül azt az egyet, aki legméltóbb a díjra.

Nos, már az első verseny meghatározta. Fölöttébb megnyugtató módon. Már pontosan tudjuk, hol és hogyan kell választani. Nem egyet, de tízet is találhatunk a további versenyeken. A tíz győztes diák magyartanárát! Ily nagyszámú Kazinczy-díj odaítélése megoldhatatlan persze, következésképpen a tanárok is csak Kazinczy-érmet kaphatnak. Viszont ezt többször is megkaphatnák. Mindannyiszor, amikor tanítványaik győztesként kerülnek ki a versenyekből. A Kazinczy-díjak csak egyetlen egyszer részesülhetnek kitüntetésben. Természetesen mindkét kategória tagjai jogosultak a kapott cím viselésére.

A hasznosításra váró tapasztalatok összegezésére nem jut hely cikkemben. A szakmai tanulmányok tüzetes elemzését Deme Lászlótól reméljük. Én csak annyit kívánok még elmondani, hogy a diákok részvétele és lelkesedése örvendétesen nagy volt országszerte, de az általános színvonal nem ütötte meg azt a mértéket, melyet áhítanánk. Mintaszerű kiejtéssel és előadásmóddal nem találkoztunk. (Sem a pesti, sem a vidéki iskolák növendékeinek tömegében.) Igaz, beszédkultúránk mai állapotában nem is találkozhattunk. Vajon van-e egyáltalában beszédkultúránk? Ha hisziünk Kodálynak és Gombocz Zoltánnak, akkor bizony nincs. Közösén állapították meg 1937-ben, hogy „nálunk semmi beszédkultúra, semmi tanítás nincs, sőt a hangzó beszéd törvényei is tisztázatlanok”. Javult netán a helyzet? A törvények azóta is tisztázatlanok. Viharos iramban szaporodnak, terjednek a hibák. Egységesednek az ország minden zugában. A versenyzők hangsúlyozásának, hanglejtésének, mondattagolásának torzulásai kísértetiesen hasonlítanak a rádióból, tv-ből ismert torzulásokhoz. Nem meglepő ez a jelenség, de elesüggesztő. Sőt kétségbeejtő!

A hatalmas méretű verseny tapasztalatai arra intenek, hogy nem szabad halogatni a magyar kiejtési norma feltárását. Nem szabad továbbra is az ösztönösség labirintusában tévelyegnünk. El kell jutnunk a tudatosan kidolgozott és ápolts beszédhez.

Péchy Blanka

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1966. február 22-i üléséről

A bizottsági ülésnek két fő napirendi pontja volt: a nyáron megrendezendő nyelvészkonferencián nyelvűvelő és stílusztikai előadásainak előzetes áttekintése, valamint beszámoló az 1965-ben végzett nyelvűvelő munkáról.

A debreceni konferenciáról szólva a bizottság titkára röviden ismertette a legfontosabb adatokat. A konferencián az előzetes jelentkezések tanúsága szerint körülbelül százan tartanak előadást. Az előadók által választott témáknak mintegy negyven százaléka az alkalmazott nyelvtudomány (nyelvűvelés, stílusztika, nyelvoktatás, lexikográfia, gépi fordítás) körébe vág. Ennek alapján felvetődik a kérdés, hogy bár az e témakörbe tartozó előadások a szervező bizottság előzetes elgondolása szerint egy szekcióban hangzanának el, nem volna-e tanácsos ezt az igen gazdag csoportot kettéosztani. Az elkülönítésre megfelelőnek látszik a következő tagolás: *a)* nyelvűvelés és stílusztika, *b)* nyelvoktatás, gépi fordítás. Ilyen módon mindkét szekcióba körülbelül 18–20 előadás kerülne. Ez a beosztás elfogadhatónak, célszerűnek látszik.

A vázlatos tájékoztatóban még egy-két más megállapítás és javaslat is elhangzott a konferenciával kapcsolatban — néhány téma a címéből ítélve erősen érintkezik egymással, elég kevés a teljes egészében nyelvűvelő jellegű előadás stb. —, majd Szathmári István fűzött kiegészítő megjegyzéseket az elmondottakhoz. Egyebekben mind ő, mind az ülés többi résztvevője — Balassa László, Ferenczy Géza, Hernádi

Sándor, Kodály Zoltán Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Ruzsiczky Éva, Szende Aladár és Tompa József — egyetértett az előadóval.

Második napirendi pontként a nyelv művelés 1965-ben elért eredményeit tekintette át a bizottság titkára. Mondanivalóját — mint már más évben is — négy pontba tömörítette. 1. A Nyelvtudományi Intézet szervezeti keretei között folyó munkák. Itt számolt be a mai magyar nyelvi osztály telefonon és írásban végzett nyelv művelő közönségszolgálatáról, továbbá a készülő nyelvhelyességi kézikönyv munkálatainak állásáról. 2. Anyanyelvi ismeretterjesztés. Ide tartoznak a rádió és a televízió nyelv művelő műsorai: az „Édes anyanyelvünk” meg a „Tessék kérdezni! — a nyelvész válaszol”, továbbá ide tartoznak a különféle rendű és rangú, nagyobb részt a TIT által szervezett anyanyelvi ismeretterjesztő előadások. Számuk az elmúlt évben megközelítőleg 700 volt. 3. Könyvek cikkek. 1965 könyvterméséből nyelv művelő szempontból a következő kiadványok érdemlik a legnagyobb figyelmet: Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés; Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája; Fábíán Pál — Földi Ervin — ifj. Hónyi Ede: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai; Hernádi Sándor — Szemere Gyula: Nyelvtankönyv az általános iskolák VII. osztálya számára; Kossa János: Így írunk mi II.; Szende Aladár: Nyelvtankönyv a szakközépiskolák számára; Szende Aladár: Szóról szóra; Szende Aladár — Szemere Gyula: Nyelvtankönyv a gimnáziumok I. osztálya számára. A továbbiakban az előadó felsorolt néhány olyan munkát, amely alapjában nem nyelv művelő ugyan, de vannak nyelvhelyességi vonatkozásai. Ilyen például Kovalovszky Miklósnak „Egy Ady-vers világa” című versmonográfiája, Magdics Klárának „A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete” című munkája, Sebestyén Árpádnak „A magyar nyelv névtörérendszere” című könyve, valamint J. Soltész Katalinnak „Babits költői nyelve” című kötete. Ezenkívül egy-két nyelv művelő kiadványnak az elmúlt évben jelent meg újabb kiadása. A cikkekről szólva az előadó felsorolta azoknak a folyóiratoknak és egyéb lapoknak a címét, amelyekben rendszeresen olvashatók nyelv művelő tárgyú közlemények. A beszámolóban összesen 17 sajtótermékről esett szó. 4. Egyéb tevékenység. Itt beszélt az előadó az egri kiejtési konferenciáról, a kiejtési versenyekről, a műszaki szervezetek által létre hozott terminológiai bizottságok munkájáról, valamint néhány egyéb, a beszámolóban eddig nem említett munkátról.

A tájékoztatót rövid vita követte. Ennek során Szende Aladár, Szathmári István, Balassa László és Lőrincze Lajos fűzött hasznos megjegyzéseket az elmondottakhoz. Értékeltek az iskolatelevízió magyar nyelvi óráit, bejelentették, hogy már jóváhagyás előtt áll a második tankönyvhöz készült — s a hangsúly, hanglejtés, szünet kérdéseit tárgyaló — magnószalag, tájékoztatták a résztvevőket az egyetemi tudományos diákkörök munkájáról stb. Az elmúlt évi munkára vonatkozó kiegészítő megjegyzések egy részét felhasználtam a tájékoztató elkészítésében is.

Végezetül az előző ülés határozatainak végrehajtásáról szolt a bizottság titkára, majd Lőrincze Lajos elnök berekesztette az ülést.

Grétsy László

Nyelvhelyességi tanfolyamok. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége nyelvhelyességi és stilisztikai tanfolyamot rendezett 1965—66-ban. A tanfolyamon több nyelvi, nyelvhelyességi témáról hangzott el előadás (a nyelv művelés elvi kérdései, nyelvünk hangtani arculata, a magyar szóképzés, szójelentés, szinonimák, az ige és névszók nyelvhasználati kérdései, a mondat szerkesztés). Az előadásokat az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársai és az ELTE bölcsészettudományi karának oktatói tartották.

Hasonló tanfolyam volt 1965—66-ban a MTESZ-ben is. A Nyomda-, a Papíripar és a Sajtó Dolgozóinak Szakszervezete itt kézirat-előkészítő tanfolyamot szervezett. A nyelvhelyességi témákon kívül több előadás hangzott el helyesírási kérdésekről.

Nyelvi vetélkedő. A KISZ Központi Bizottságának Titkárképző Iskoláján sikeres nyelvi vetélkedő volt körülbelül százfőnyi hallgatóság előtt. A tizenhat kiválasztott versenyző sok nyelvi, nyelvtani kérdésre válaszolt, s több nyelvi ügyességi feladatot oldott meg. Az első négy helyezett értékes jutalomban részesült. A vetélkedőt Grétsy László és Szűts László vezette.

TIT-hírek. A TIT Irodalmi és Nyelvi Szakosztályának titkára a szakosztály tagjainak bevonásával megbeszélést tartott a József Attila Szabadegyetem és a munkás-akadémiák 1966—67. évi nyelvi előadásainak tematikájáról. A szabadegyetemen „Az ezerarcú magyar nyelv” címen indul nyelvi sorozat, s az előadások témája nyelvtörténet, kiejtés, stilisztika, nyelvhelyesség és helyesírás.

Gulya János, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa 1965. december 3-án vetített képes beszámolót tartott az 1965. évi nyári helsinki finnugor kongresszusról.

Sz. L.

Szemle

Deme László: A nyelvről—felnőtteknek (Ismerteti: <i>Károly Sándor</i>)	318
Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok (Ismerteti: <i>Herendorf Edit</i>)	322
Martinkó András: A prózaíró Petőfi (Ismerteti: <i>Benkő László</i>)	335
A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája — 1962. (Ismerteti: <i>Fajcsék Magda</i>)	327

A Nyelvőr postája

<i>Lotz János</i> : Adalék a közszó és név ragozási eltéréséhez	328
---	-----

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>G. L.</i> : Gyapot — pamut — <i>F. G.</i> : Út — utca — <i>F. G.</i> : Kiadják a könyveket?	
<i>X. Y.</i> : Gondozásában? — <i>F. G.</i> : A csökmői fmsz. kisvendéglő vezetői beosztást	
hirdet meg	328

A Nyelvőr hírei

<i>Wacha Imre</i> : Átadták a Kazinczy-érmet a legszebben beszélő középiskolai tanulóknak	331
<i>Péchy Blanka</i> : A Kazinczy-díj első ciklusának tapasztalatai	333
<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1966. február 22-i üléséről	334
<i>Sz. L.</i> : Nyelvhelyességi tanfolyamok — Nyelvi vetélkedő — TIT-hírek	335

Olvasóinkhoz!

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József Nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekkszámolszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyzsámolszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46, MNB egyzsámolszám: 46., az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 18,00 Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
- [A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarírat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 Ft
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, negyedik lenyomat.....	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>).....	45 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>).....	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>).....	50 „
Pais-emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete.....	8 „
<i>Berrár Jclán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből.....	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorff Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban.....	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>).....	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft).....	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>).....	90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig.....	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer.....	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Máton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz.....	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső</i> és <i>Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok....	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ő- és néptörténet forrástudománya	18 „
<i>Melich János</i> : Dolgozatok II.	18 „
<i>Ligeti Lajos</i> — <i>Pais Dezső</i> — <i>Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fónagy Iván: Hallható-e a mimika?

Aujeszký László: Az időjárási jelentések stilisztikája

Végh József Mihály: Tömörkény István, a népnyelv vizsgálója

J. Soltész Katalin: Az idegen szavak magyaros helyesírása

Farkas László: Széljegyzetek a Nyelvőr egyik számához

Török Gábor: Hová lépsz most ...

Fodor István: Az eszperantó és a tudományos világnyelv kérdése

Szilágyi Ferenc: A magyar nyelv tudós művésze (Csanádi Imre verseskönyvéről)

Deme László: Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban

Papp Ferenc: Kettős és hármas szófajiségű szavaink

Szabó T. Attila: Mezei hadak; mezei, mezeizik, mezeiző; esti, estis és a többi

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

90. ÉVFOLYAM 1966. OKTÓBER–DECEMBER 4. SZÁM.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Fónagy Iván</i> : Hallható-e a mimika?	337
<i>Aujeszkzy László</i> : Az időjárási jelentések stilsztikája	341
<i>Végh József Mihály</i> : Tömörkény István, a népnyelv vizsgálója	350
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az idegen szavak magyaros helyesírásának néhány problémája	355
<i>Farkas László</i> : Szélgjegyzetek a Nyelvőr egyik számához	362
<i>Török Gábor</i> : Hová lépsz most.	367
<i>Fodor István</i> : Az eszperantó és a tudományos világnyelv kérdése	370

Íróink nyelve

<i>Szilágyi Ferenc</i> : A magyar nyelv tudós művésze (Csanádi Imre verseskönyvéről)	375
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

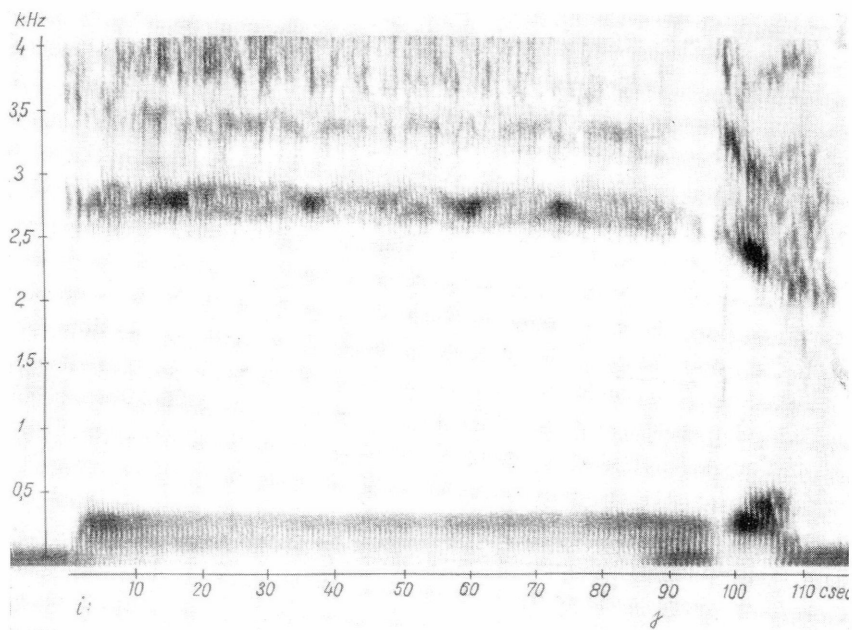
<i>Deme László</i> : Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban	392
<i>Papp Ferenc</i> : Kettős és hármas szófajiságú szavaink	404

Szó- és szólásmagyarázatok

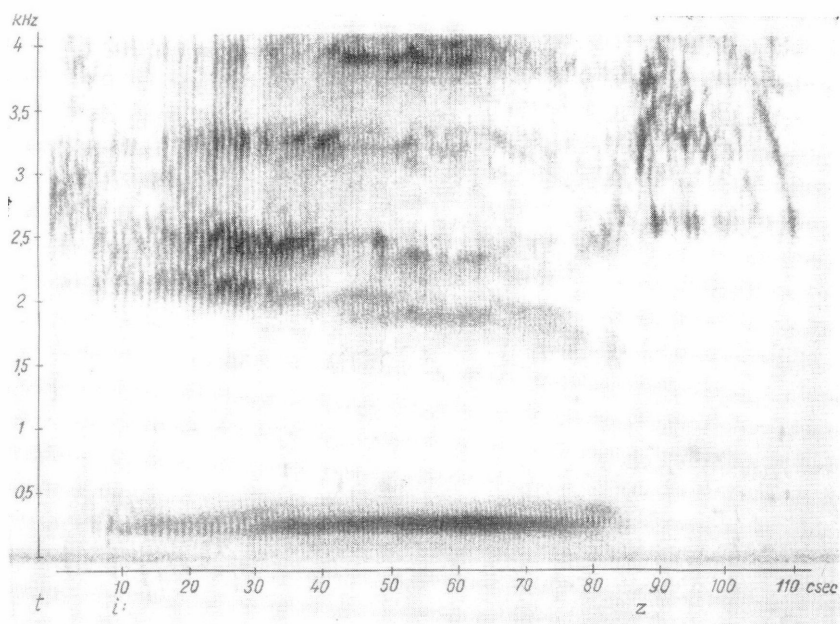
<i>Szabó T. Attila</i> : Mezei hadak; mezei, mezeizik, mezeiző; esti, estis és a többi	409
<i>Reuter Camillo</i> : Vémen	411
<i>Prohászka János</i> : Ételnevekről	413
<i>Sarkady Sándor</i> : Feze	415
<i>Horgosi Ödön</i> : Ordas	420
<i>Scheiber Sándor</i> : Jeruzsálem — magyarországi elnevezésekben	422
<i>Kéhegyi Mihály</i> : Még egyszer a folyónevekből lett kutyanevekről	423
<i>Bernschütz Sándor</i> : Kutyanek Baján és környékén	424
<i>Szilágyi Miklós</i> : Kurta kocsmá — vak csapszék	426
<i>Betkowskí Jenő</i> : Kötélnek áll	428

Imre Samu

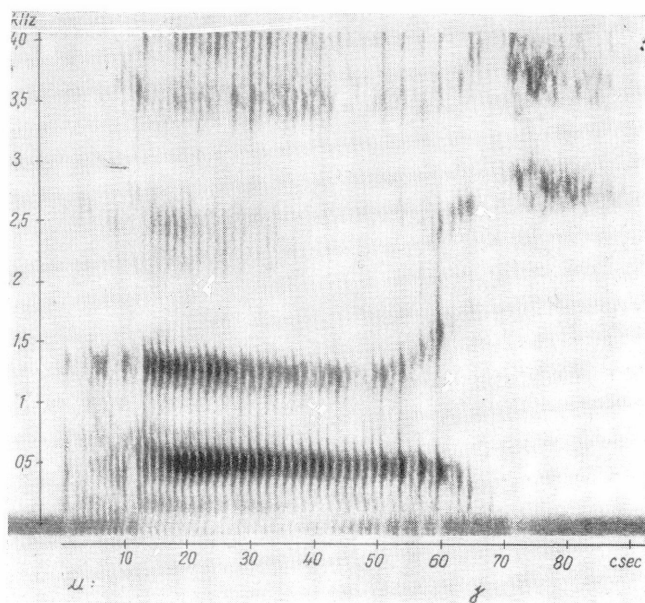
(1917–1990)

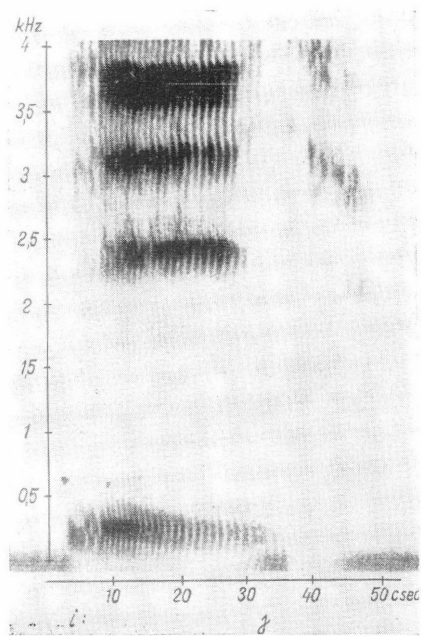
7. ábra: A széthúzott szájjal, feszesen ejtett *Így* mondat hangszíneképe.

8. ábra: A hanyagul odavetett, ajakbiggyesztéssel ejtett *Tíz* hangszíneképe.

5. ábra: A hanyagul, megvető ajakbiggyesztéssel odavetett *Úgy* hangszíneke.

6. ábra: A semleges hangon mondott *Így* mondat hangszíneke.

(a)

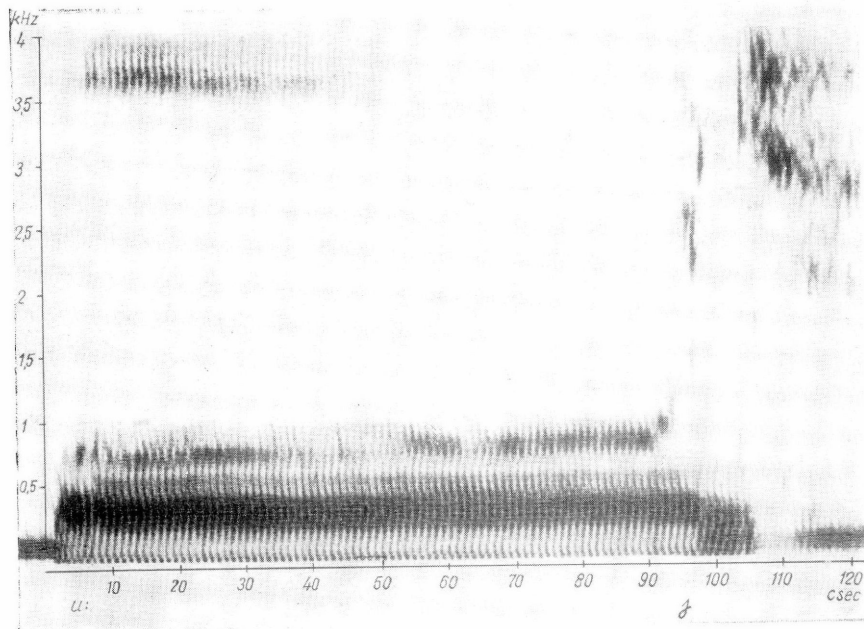
(b)

3. ábra:

A *Tíz!* fölényesen odavetve,
előrebiggyesztett alsó ajakkal

A fölényesen odavetett *Tíz!*
megismétlése hangfelvétel
alapján

4. ábra: A csücsörítve ejtett *Úgy* hangszíneképe.

(a)

(b)

1. ábra:

A *T'iz!* mint örömteljes
felkiáltás

Az örömteljes felkiáltásként el-
hangzó *T'iz!* megismétlése hang-
felvétel alapján.

(a)

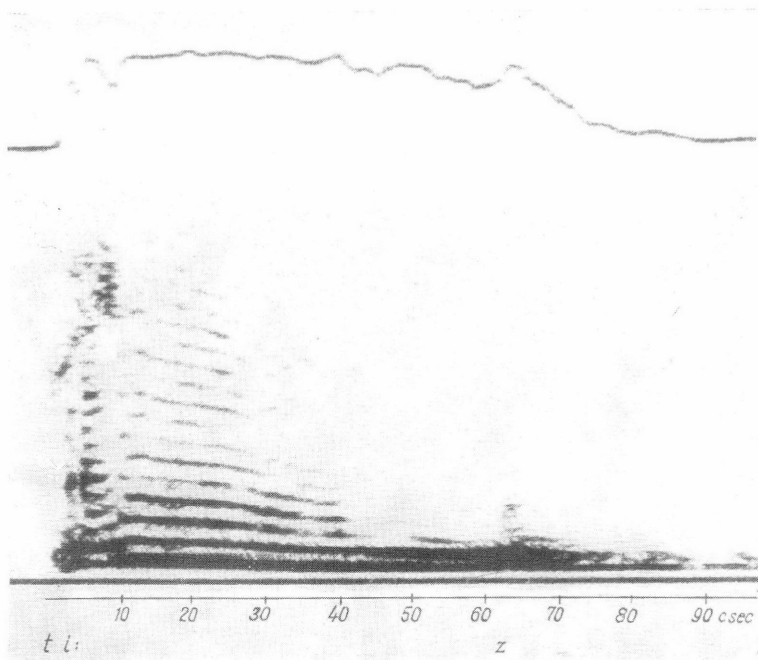

(b)

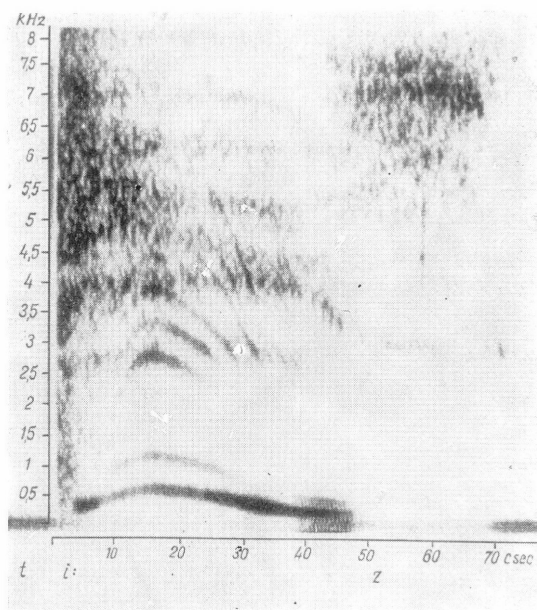
2. ábra:

Gyűlölettel, összeszorított fogak-
kal ejtett *T'iz!*

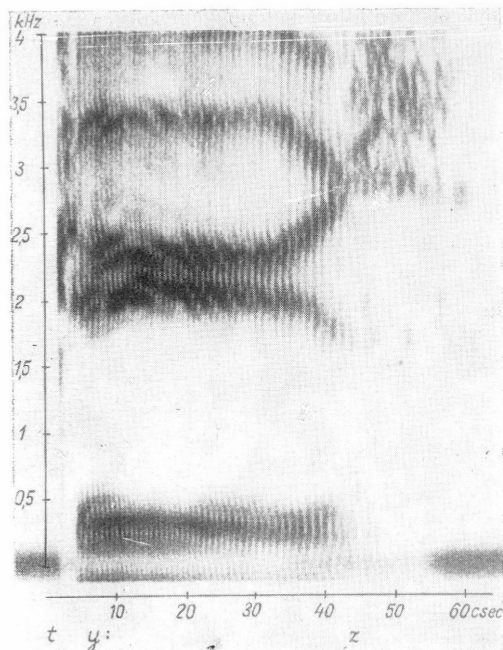
A gyűlölettel, összeszorított
fogakkal ejtett *T'iz!* mondat
megismétlése hangfelvétel
alapján

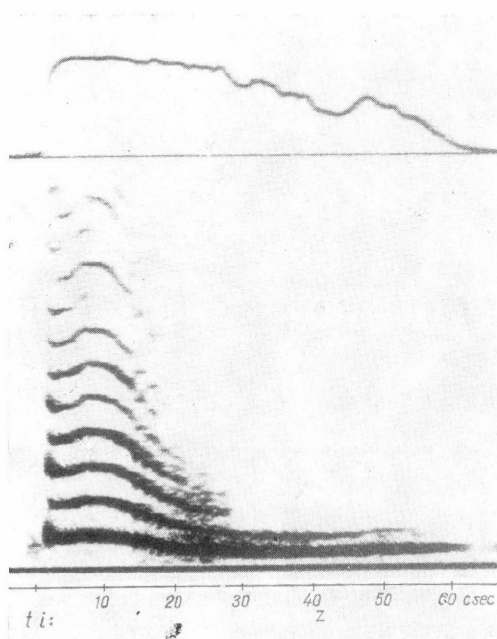
11. ábra: A gyűlölettel, összeszorított fogakkal ejtett $T'iz$ mondat keskeny esaternás szűrővel készült hangszíneképe. A párhuzamos vonalak a mondat dallamát tükrözik

12. ábra: Az örömteljes mosollyal mondott $T'iz!$ hangszíneképe. A kép elmosódottsága a levegős hangképzés következménye

9. ábra: A semleges hangon ejtett *Tűz* hangszíne.

10. ábra: Az örömteljes mosollyal ejtett *Tűz* mondat keskeny csatornás szűrővel készült hangszíne. A párhuzamos vonalak a mondat dallamát tükrözik

(a)

(b)

13. ábra:

Monoton hangon, csücsörítéssel
ejtett *Úgy*

A monoton hangon, csücsörítve
ejtett *Úgy* megismétlése a
hangfelvétel alapján

(a)

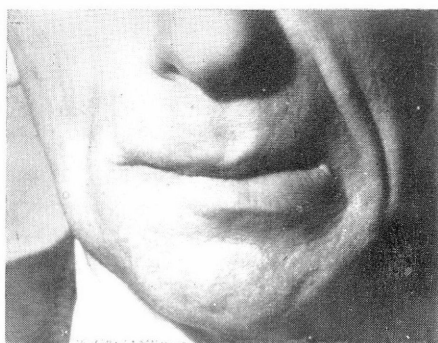
(b)

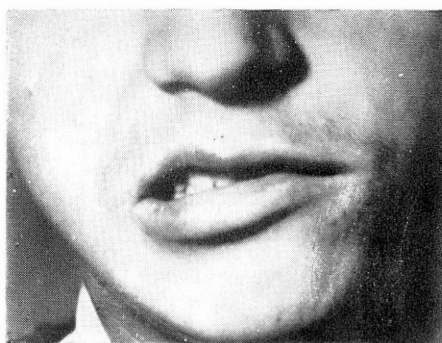
14. ábra:

Monoton hangon, széthúzott
szájszegletekkel ejtett *Tíz!*

A monoton hangon, széthú-
zott szájszegletekkel ejtett *Tíz*
megismétlése hangfelvétel
alapján

(a)

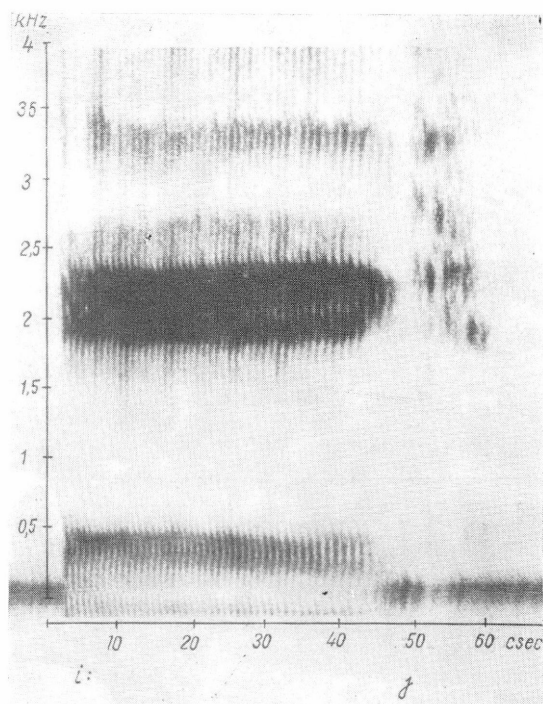
(b)

15. ábra:

A monoton hangon, féloldalt legörbített
szájjal ejtett *Így*

A monoton hangon, féloldalt legörbített
szájjal ejtett *Így* megismétlése hangfel-
vétel alapján

16. ábra: A monoton hangon, féloldalt legörbített
szájjal ejtett *Így* hangszínképe.

Hallható-e a mimika?

A szerepét játszó színész a szöveget hangra, mozgásra váltja át. Ez az átváltás szükségképpen növeli a szöveg hírértékét,¹ hiszen számos választást tételez fel, melyet az eredeti szöveg nem határoz meg egyértelműen. Az írott szerep nem határozza meg a színész mozdulatait. A zenei partitúrától eltérően nem írja elő a mondat tempóját. Az írás nem árulja el, milyen hangon ejtendő egy ó hang, pedig tudjuk: nem ejtjük kétszer egyformán. Az írásjelek alig utalnak a mondat dallamára, holott tudjuk, hogy a hanglejtés ellenkezőjére fordíthatja a mondat értelmét. Egy kísérlet alkalmával Pécsi Sándor huszonöt-féleképpen intonálta a *nyolc órá-t*, és közönségünk az esetek többségében eltalálta, hogy mikor és kinek szól a mondat, a gyerekek, aki reggel elaludt és el fog késni, vagy egy csinos nőnek, aki megkérdezte, hogy hány óra van. Gondoljunk egy hangosfilmre. A színésznek ki kell terveznie minden mozdulatát, minden arc kifejezését. A színész és a rendező szándékának megfelelően százféleképpen festhet minden egyes filmkocka, anélkül, hogy a forgatókönyvnek akárcsak egyetlen betűjét is megváltoztatnák. Tegyük hozzá: a *százféle* ezúttal nem szokványos túlzás, hanem „alázás” (angolul *understatement*), hiszen a variációs lehetőségek száma ennél sokkalta nagyobb, és egy másodpercre 24 filmkocka jut! Hangesztétikai vizsgálataink is meggyőzhettek volna arról, milyen tökéletesen különbözik Uray Tivadar, Básti Lajos és Gábor Miklós Hamletje, ha nem lettünk volna már eleve meggyőződve róla. Hozzátehetjük még, hogy tökéletesen eltért Gábor Miklós három különböző alkalommal (kétszer színházban, egyszer a rádióban) elhangzott monológja is. Mindebben nincs semmi meglepő. Elgondolkodtatóbb már, hogy a felvételeket hallgató kísérleti közönségünk az elhangzott mondatok megbeszélésekor minduntalan a színészek — ezúttal láthatatlan — mimikájára, gesztusaira hivatkozott. A kommunikációkutatás terminológiája szerint: az előadás egy olyan közvetítő csatornán jutott el ezúttal a közönséghez, mely az időn át haladt, és csakis a hangot közvetítette. Mindebből az a különös következtetés adódna, hogy a hallószerv is alkalmas vizuális élmények feldolgozására.

Ezt a következtetést talán azzal háríthatnánk el, hogy a közönség tévedett. Színházi élményei alapján önkényesen képzelt valamiféle mozdulatot, mimikát a hallott hangokhoz. Ez a magyarázat ésszerűbb. Kár volna azonban

¹ Az információelmélet egyik alapfogalma. Egy jel hírértéke annál nagyobb, minél gazdagabb a jelkészlet, amelyikből merítik, azaz minél nagyobb a lehetséges alternatívák száma. A jel hírértékét csökkenti a jel várhatósága (vö. Beszéd és valószínűség: Nyr. 86 [1962]: 309—20; Rényi A.: Információelmélet és nyelvészet: Általános nyelvészeti tanulmányok II. Budapest, 1964. 245—51; Papp F.: Kód: Nyr 89 [1965]: 201—8).

egy banális, ésszerű magyarázat kedvéért eleve lemondani egy sokkalta izgalmasabb feltevésről. Négy színész segítségével ellenőriztük a hipotézist.¹

Az egyik színész (Sz. F.) és az egyik színésznő (D. M.) egyszavas szerepeket kapott. Az *Úgy* és a *Tíz* szó hangzott el mondatként, különböző képzelt helyzetekben. Például:

A mama a 12 hónapos kislányához, csücsörítve:

Úgy!

Érdektelen hírt hall. Közömbösen odaveti:

Úgy?

Kellemes hírt hall. Egy nagyon kedves ismerőse is ott lesz vasárnap. Mosollyal:

Úgy?

A válóper folyamán (a házastárs aljas dolgokat követett el), gyűlölettel, összeszorított fogakkal:

Úgy?

Kiderül, milyen önző okokból volt Porpácsi olyan „nagylelkű”. Egy kicsit megvetően, előrebiggyesztett alsó ajakkal:

Úgy?

Meglepetéssel és nagy örömmel hallja, hogy nem hat, hanem tíz ezresről van szó:

Tíz?!

Kevesli a tíz forintot. Csalódottan, ajakbiggyesztéssel:

Tíz?

Loptak a könyvekből. Hány hiányzik? Kitörő dühvel:

Tíz!!

Fojtott gyűlölettel, összeszorított fogakkal:

Tíz!

Hány volt ott? Nem tudja pontosan, nem is érdekli a dolog. Vállat von, laza ajaktartással:

Tíz...

Hány darab volt? Semleges hangon, egyszerűen:

Tíz.

A mondatokról hangosfilm készült. Ezt a filmet lejátszották a második színésznek (P. J.) és a második színésznőnek (F. A.). Pontosabban: a hangfelvételt játszották le, de a képet a művészek nem láthatták. Az volt éppen a feladatuk, hogy a hallottak alapján minél pontosabban utánozzák az első pár mimikáját. Ezekről a mondatokról is hangosfilm készült, pontosan ugyanolyan körülmények között, mint első ízben.

Afféle gyorspostajátékot játszottunk ezek szerint. A kommunikációs lánc első szeme egy pregnáns mimikával ejtett szó. A hangot mágneses szalag közvetítette. A felvétel alapján valaki megkísérelte a hallott hangot ismét mozgássá átalakítani. Erről az aktusról új felvétel készült, melyet most már kockánként egybevetethetünk az első felvétellel. A lényegét kiemelve:

mimika 1 → hangjelenség → mimika 2

¹ A kísérletekben Felföldy Anikó, Désy Mária, Pagonyi János és Szécsi Ferenc vett részt. Szécsi Ferenc szervezte és rendezte a kísérleteket. A felvételek a Magyar Televízió egyik stúdiójában készültek Kemenes Frigyes főmérnök irányításával. Fogadják el köszönetként ezt a beszámolót.

A kérdés: megfelel-e és milyen mértékben felel meg az első mozzanat az utolsó-nak? Mondhatjuk-e, hogy:

mimika 1 = mimika 2

A szájnylás mérete — egyfelől az ajakszegletek közötti távolság, másfelől a felső és alsó ajak közötti maximális távolság — többé-kevésbé eltérő volt. Minőségi, jellegbeli különbséget azonban egyszer sem tapasztaltunk.

A második csoport mosolyra mosollyal (1. ábra), dühös viczorításra összeszorított fogakkal és széthúzott szájszegletekkel (2. ábra), megvető mimikára ajakbiggyesztéssel válaszolt (3. ábra).

A kísérleteket négy amatőr szereplővel megismételtük.

Minőségi eltérést ezúttal sem tapasztaltunk.

A mimika ezek szerint hallható.

Voltaképpen nem is olyan meglepő ez az eredmény, mint ahogy első pillanatban látszik. A nyelvi jelek metamorfózisa mindennapos jelenség. Amikor valakivel azt akarjuk közölni, mondjuk, hogy tíz (nem pedig hét vagy tizenegy) szem meggy maradt a fán, először gondolatban formáljuk meg a közlést. Kiválasztjuk szókészletünkben a keresett számfogalom jelét, és megállapítjuk, hogy három elemből, három fonémából áll: $t + i + z$. A közlés folyamata ezzel már meg is indult. Jelen formájában tudati tevékenység, melynek alapja egy biokémiai folyamat. Közvetlenül aligha észlelhető, bár némelyek szerint már a biokémiai folyamat is felfogható — mint valami drótnélküli távirat — további transzformáció nélkül is. A mindennapi életben azonban nem bízunk a fontosabb közlendőket telepátiára.

Könnyen, világosan észlelhető mozgásra váltjuk át a szellemi tevékenységet, a szavak és fonémák képzetét. Ilyen az írás, az írószerkezetet tartó vagy billentyűket lenyomó kéz, ilyen a beszédszervek mozgása, mely a levegőben indít el molekuláris mozgást. A tudati tevékenység tehát kinetikai energiává alakult át, a kinetikai energia pedig hangenergiává. A hangnyomás ingadozásait érzékelő hallószerv elemeire bontja a hangjelenséget, s az elemzés eredményei alapján más agyi központok a hallott hangot visszaváltják képzelt mozgásra, más szóval a hallgató a gondolatban ejtett mondatot fonémákra bontva eljut a $t + i + z$ hangsorhoz, ezen keresztül a *tíz* szóhoz, tehát a közlés folyamatát elindító szám képzetéhez. A helyzet alapján pedig megérti, hogy mit is akart ezzel a mondattal közölni a társa.¹ Ha gépirással közöljük gondolatainkat, a kéz, a toll, az írógép, a papiros semleges közvetítő csatorna, mely semmit nem tehet hozzá az eredeti közleményhez. Ebben az esetben beérjük azzal, hogy a *tíz*-et vagy 10-et valóban 'tíz'-nek értelmezi az olvasó, nem 18-nak vagy 'tűz'-nek. Más a helyzet, amikor a gondolat izommunkává, hanggá alakul át. Ilyenkor a közlés mellékkörülményei a kiejtést módosító mosoly vagy dühös viczorítás, az ajakbiggyesztés, a heves kilégzés — maguk is hozzátartoznak a közléshez. A hallgató először is „kiemeli a zajból” a közlés lényegét hordozó jellemeket, a *t*, az *i*, a *z* fonémát, azután pedig a torzított *i*-t a mintával, a prototípussal egybevetve visszavezeti a torzítást a torzítás közvetlen okára:

¹ Lehetséges, hogy hangélményből kiindulva közvetlenül jut el a hallgató a fonémákhoz. Ez ma is vitatott kérdés. Valószínűbbnek látszik, hogy a jelfeldolgozás a jeladás tükröképe, visszapergetése.

az ajakesücsörítésre, ajakbiggyesztésre, fogvicsorításra, a mosolyra, s végül megkeresi a mimika, a gesztus mögött rejlő érzelmet, attitűdöt, mely sokszor nem kevésbé lényeges az eltorzított eredeti közleménynél.

A torzított kiejtésnek torzított hangszínkép felel meg. Másféleképpen, más irányban torzítja a hangot a csücsörítés, az ajak szétfeszítése és a szájszegletek megvető legörbítése. Többnyire világosan tükrözik a torzítást a beszédéről készült hangszínképek. A sötét *u* hang színét mélyen fekvő második formánsának köszönheti. (Formánsnak nevezzük a beszédakusztikában az egyes hangok színét kialakító nagy energiájú részhangnyalábokat.) 700—800 Hz között mozog férfiak beszédében.¹ A csücsörítve ejtett *u*-ban a második formáns alsó határon helyezkedik el, a hanyagul, megvető mimikával ejtett *u* első és második formánsa viszont szokatlanul magasra emelkedik. Az első formánsa — ugyancsak férfi ejtésében — 500 körül mozog, mint az *o* hangé, a második 1400 táján, az *á*-ét közelítve meg (4. és 5. ábra). Hangzásra is leginkább az *o* és az *á* keveréke, alig őríz meg valamit eredeti *u*-ságából. A legvilágosabb magánhangzónk az *i*. Nők beszédében 1550—1650 Hz között, férfiakéban 1450—1500 között helyezkedik el második formánsa. A harmadik formáns nőknél 2550—2650, illetőleg férfiaknál 2200—2300 Hz között mozog. A feszes, „éles” ejtés felfelé tolja, a hanyag, fölényes ajakbiggyesztés pedig erősen leszorítja a formánsokat (6. 7. és 8. ábra). A formánsok közelebb esnek az utóbbi esetben az *ü*, mint az *i* formánshelyeihez (vö. 9. ábra).

A mimika felismerését megkönnyíti a mondat prozódiaja. A hangsúly, a tempó, a hanglejtés. A mosolygó, örömteljes *Tíz* tempója gyors, dallama lágyan emelkedő és (valamivel lassabban) ereszkedő. A gyűlölködő *Tíz* feszessége a merevebb dallamvonalban is kifejezésre jut (10. és 11. ábra). A mosolyhoz, az örömhöz hozzátartozik a levegős zöngékepzés, a lehelő (enyhén lihegő) beszéd is, ami a hangszínképek elmosódottságában tükröződik (12. ábra).

Hogy színészeink dolgát megnehezítsük, s jobban lássuk, mi olvasható ki magából a hangból — a dallam, a felismert érzelem segítsége nélkül —, monoton hangon, érzelem nélkül is elmondattuk a szavakat az első színésszárral. Először ajakesücsörítéssel (15. és 16. ábra). A második pár kihallotta így is a hangból a csücsörítést, másodszor erősen széthúzott szájjal ejtették a szót. A második pár válasza a lényeges ponton ezúttal is egyezett ugyan — az *i*-t ők is széthúzott szájjal ejtették —, a mimika, az arc kifejezés azonban mindkét esetben eltért (18. és 19. ábra). Másodszor a beszédben elő nem forduló, torz mimikával, féloldalt legörbített ajakkal kellett a *Tíz*-et ejteni. Ezúttal csak a férfi párosnál „jött vissza a labda”, a hölgyeknél nem. F. A. szimmetrikusan szétfeszített és enyhén legörbített szájjal ismételte a szót. A vezérlő fülkéből azonban jól láttuk, hogy — mielőtt felvételre került volna a sor — féloldalt legörbített szájjal „próbálta” a hallott mondatot. Az eredményt ezúttal nyelven kívüli tényező módosította. Nem kis és nem is vonzó feladat ilyen előnytelen mimikával állni a kamera elé. Amatőrjeink annál pontosabban reprodukálták a torz ejtést. Legfeljebb az történt, hogy az első bemondó balra, a második jobbra görbítette — nyilván egyéni beidegzésének megfelelő módon — a száját (15. ábra). Ennek a torz ejtémódnak nem kevésbé torz hangszínkép felel meg. A harmadik formáns beleszalad a másodikba. Mindkettő lényegesen

¹ Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Budapest, 1965. 7. lap.

lejjebb szorul, a harmadik azonban még a másodiknál is nagyobb mértékben mélyül (16. ábra).

Sok-sok hangosfilmfelvételt kellene akusztikai elemzésnek alávetni, hogy többet és biztosabban mondhatnánk a hang és a mimika viszonyáról. Az itt következő tételes összefoglalást voltaképpen feltételes jellel kellene ellátni, ha az idézőjelen kívül ilyenekkel is rendelkeznének:

(1) Az élőszóval elmondott szöveg hírértéke mindig nagyobb, mint az eredeti nyomtatott szövegé, mivel az átlagos ejtés módtól, a virtuális hangmintától való alkalmi eltérésnek, a hang célzatos eltorzításának mondanivalója van. Ez a szónak szoros értelmében jelentős, azaz jelentéssel bíró torzítás voltaképpen kifejező mozgás. Erre utal már a németből fordított *arkkifejezés* szó is.

(2) Az arkkifejezés, a külső mimika — a szájüregben és a gége szintjén lezajló kifejezőmozgással, a belső mimikával szemben — a szemnek szól. Mind a belső, mind a külső mimika tükröződik azonban a hangban is. Az arc és a beszédszervek kifejező mozgása módosítja a beszédhang színét meghatározó formánsok helyét, viszonylagos intenzitását.

Kísérleteink azt mutatják, hogy a mimika hallható: rekonstruálható a hallott hang alapján.

Fónagy István

Az időjárási jelentések stilisztikája

Két korábbi dolgozatban, amelyek a Magyar Nyelvőr 1962. és 1964. évi köteteiben jelentek meg, már foglalkoztunk bizonyos nyelvhelyességi kérdésekkel, amelyek az ország lakosságának csaknem minden tagjához intézett időjárási jelentésekkel és előrejelzésekkel kapcsolatban felmerülnek.

Az említett dolgozatokban elsősorban szemantikai kérdésekre tértünk ki. Úgy véljük azonban, hogy ennél is fontosabb a nagy nyilvánosságot élvező időjárási jelentések stilisztikai helyességének problémája, mert naponta több ízben megismétlődő és igen sok emberhez eljutó szövegekről van szó, amelyeknek nagy hatásuk lehet az emberek stílusérzékének alakulására akár helyes, akár pedig helytelen irányban.

A meteorológiai szolgálat keretében több évtizeden át vezettem azt a szolgálati ágat (központi előrejelző osztály), amelyben a sajtó, a rádió és később a televízió részére is szóló nyilvános időjárási jelentések készültek. Ebben a munkakörben nagy súlyt vetettem arra, hogy a kiadott jelentések ellen stíláriális szempontból ne merülhessen fel kifogás. Az időjárási jelentéseknek ugyanis a légkörben lejátszódó bonyolult fizikai folyamatokat kell olyan alakban ismertetniük, amelyet a kisebb képzettségű olvasó, illetőleg hallgató is megérthet. Ez a feladat csakis világos, egyszerű és áttekinthető módon megfogalmazott szövegek kiadása útján oldható meg. Ennek tudatában alakult ki a jelentésképzítő szakemberek számára egy stilisztikai útmutató, amelynek lényegesebb pontjait az alábbiakban ismertetjük.

Az útmutató bevezető részében hivatkozik arra, hogy az időjárási előrejelzéseket nemcsak a legkülönbözőbb gazdasági ágak (ipar, közlekedés, mezőgazdaság) érdekelt szervei hallgatják meg nap nap után, hanem a lakosság nagy része saját magánéletének időbeosztásához is felhasználja a rádióban hallott vagy hírlapokban elolvasott időjárási jelentéseket. Kevés olyan hiva-

talos közleménnyel találkozunk az egész államelméletben, amelyet a lakosságnak annyira nagy része annyira rendszeresen hallgat meg vagy olvas el nap nap után, sőt naponta több ízben is, mint a meteorológiai jelentéseknek a prognosztikai része. A meteorológiai jelentések két kiemelkedő vonása az alkalmazások fontossága és az igen széles nyilvánosság. Mindez szükségessé teszi, hogy a meteorológiai előrejelzések kidolgozása a lehető leggondosabb módon történjék nemcsak tartalmilag (tehát természettudományi szempontból), hanem közérthetőség tekintetében (tehát stilisztikailag) is. A prognózisnak nemcsak jónak, hanem stiláris értelemben tetszetősnek is kell lennie.

Ez a két követelmény, a tartalmi helyesség és a stiláris kifogástalanság kölcsönösen támogatja egymást. Ugyanis, ha a prognózis tartalma határozott és világos, akkor könnyű számára megfelelő nyelvi kifejezést találni. Ha pedig a használatra elfogadott nyelvi kifejezésekből már eleve száműzzük a félreérthető vagy bonyolult, mesterkélt kitételeket, az még fegyelmezettebbé teszi a prognózisok tartalmának meghatározásán dolgozó meteorológus munkáját.

Az előrejelző szolgálat házi használatára összeállított stilisztikai útmutató két csoportra osztva tárgyalja a prognózisok kidolgozásának fogalmazási szempontjait. Az első csoportot alkotják a meteorológiai szolgálat számára legfontosabb stiláris követelmények, vagyis a súlyosabb fogalmazási hibák elkerülésére vonatkozó szabályok. A második csoportba tartozik a finomabb stilisztikai követelmények kielégítése, vagyis a kisebb jelentőségű fogalmazási hibák kiküszöbölése.

I. A meteorológiai előrejelzések fontosabb stiláris követelményei

1. **Félreérthetetlenség.** A legelső és legfontosabb stilisztikai követelmény a tudományos szövegek számára a félreérthetetlen fogalmazás. A meteorológiai előrejelzések véleményünk szerint úgyszólván kivétel nélkül eleget tesznek ennek az elvnek.

A félreérthetlenség elve többek közt megkívánja, hogy az előrejelzésekben használt korlátozó kitételek (pl. „elsősorban a Dunántúlon”, „csak a délutáni órákban” stb.) szórendileg mindenkor úgy szerepeljenek, hogy nyilvánvaló legyen, melyik időjárási tényezőre vonatkoznak és melyikre nem. Ide tartozik az a korlátozás is, amely a csak „lehetséges”-ként megjelölt jelenségekre vonatkozik (pl. „Növekvő felhőzet. Első lehetséges”). Ebben az esetben világosan ki kell emelni, hogy a „lehetséges” szóval való korlátozás csak is az esőre vonatkozik, mert a felhőzet növekedésére már teljes biztossággal számítunk. Éppen ezért a két kijelentést külön-külön mondatba kell foglalni. Tilos megoldás a két mondat közé pont helyett vesszőt tenni, mert ezáltal a kijelentés kétféleképpen érthetővé válnék. Különösen fontos a pont közbeiktatásához ragaszkodni olyankor, ha a jelentés szövegét szóbeli bemondás céljára, a rádiónak, televíziónak vagy a telefoni magnetofonos szolgálat számára diktálják. A pont mint írásjel ugyanis a bemondót arra készteti, hogy a két mondat közt szünetet tartson, és ezáltal a hallgató előtt világossá válik, hogy az első mondat bizonyosan várt jelenségre vonatkozik, a korlátozás pedig csak a második mondatra érvényes.

2. **Határozottság.** Néhány évtizeddel ezelőtt a prognózisok még elég sokszor vétettek ez ellen a követelmény ellen. A légköri jelenségek pontosabb megismerése és okaik fokozatos megértése azonban lehetővé tette, hogy

a prognózisok határozottabb hangot üssenek meg. A határozottság elvéből folyólag kellett megszüntetnünk az „esőhajlam” és „zivatarhajlam” kifejezések használatát. Ezek helyett ma azt igyekszünk kifejezésre juttatni, hogy mekkora valószínűséggel és az ország területének milyen nagy részén van kilátás az illető napon esőre, zivatarra.

Ügyelünk arra a lehetőségre, hogy az egyébként határozott kifejezések is a bizonytalanság látszatát kelthetik, ha helytelenül használjuk őket. Így például megengedjük a „túlnyomó” szó használatát, ha olyan jelenségről van szó, amely nem az ország egész területén mindenütt lép fel: de nem szabad az előrejelzés első mondatát ezzel a szóval kezdeni, mert az ilyen szöveget valaki úgy értelmezhetné, hogy az egész előrejelzés nem érvényes az ország egész területére, hanem csak annak bizonyos nagyobb részére. Ugyancsak a határozottság elvébe ütközik az „esetleg” szó indokolatlan használata (1. alább a 12. pontban).

3. **Tudományos szabatság.** Ez az elv megköveteli, hogy minden kifejezést a maga pontos jelentésében használjunk. Előforduló hiba: „néhány csepp eső”. Ez a kifejezés nem szabatos, mert még a leggyengébb esőben is sok milliárd esőcsepp hull le, megfelelő nagyságú területre elosztva.

4. **Mentesség az ellentmondásoktól és a látszólagos ellentmondásoktól.** Ez a kettős követelmény a jelenkori prognózisszolgáltatnak egyik sarkalatos szövegezési elvét mondja ki.

a) **Valódi ellentmondások elkerülése.** Tényleges ellentmondások (önmaguknak ellentmondó szövegezések) a prognózisszolgálat gyakorlatában igen ritkán fordulnak elő. Egy példát azonban mégis sikerült találnunk a kiadott előrejelzések gyűjteményében. Valamelyik éjszaka folyamán hirtelen időváltkozás játszódott le, ami mindenkor azzal jár, hogy az éjszakai szolgálatot ellátó meteorológusnak igen sok telefoni érdeklődést kell kielégítenie, és munkája ilyen alkalommal rendkívül fárasztó. Ennek a kifáradásnak a hatása alatt az éjszaka végén, hajnalban, a meteorológus a következő szöveget adta ki a rádió számára: „Egy-két helyen (inkább csak délkeleten) még lehet kisebb eső.” Ebben a fogalmazásban egy kisebb ellentmondás lappang. Az *inkább* szó ugyanis (a prognosztikában elfogadott szabatos értelemben) azt jelenti, hogy az esők nagyobb része lesz délkeleten. Viszont összesen is csak egy-két esőt vár a prognózist kiadó meteorológus. A helyes fogalmazás *inkább* helyett ez lett volna: *elsősorban*.

b) **Látszólagos ellentmondások** olyankor fordulnak elő, amikor a 36 órára terjedő előrejelzési időtartamon belül napsütéses időszakok és csapadékjelenségek is mutatkoznak. A fogalmazás művészetével kifejezésre kell juttatni, hogy ezek a jelenségek nem egyszerre, hanem egymást követőleg keletkeznek. Napszakos és területi korlátozások útján ezt a tényállást világossá tudjuk tenni a prognózisok felhasználói számára („délelőtt napsütés, délután a Dunántúlon záporok”).

Ugyancsak a látszólagos ellentmondások elkerülését szolgálja az a gyakorlat, hogy a csapadék nélküli időszak kifejezésére a téli fél évben nem használjuk a *száraz idő* formulát az olyan időjárási helyzetekben, amikor ködre van kilátás. Ilyenkor az *eső nélkül*, *havazás nélkül* kifejezést tesszük helyébe.

5. **Hianytalanság.** Az előrejelzésnek olyannak kell lennie, hogy az ország bármely pontján tartózkodó személy megítélhesse belőle, milyen idő-

járásra kell számítani. Kifogás alá esik az olyan előrejelzés, amely az időjárás valamelyik fontosabb jellemvonását csak az ország egy részére adja meg, például „a hőmérséklet az ország nyugati felében csökken”, mert ez a fogalmazás kétséget hagy az iránt, hogy keleten csupán csak változatlan marad-e a hőmérséklet, vagy pedig emelkedni fog. A helyes fogalmazás: „nyugaton csökken, keleten nem változik.” Ez az elv azonban csak az úgynevezett „folytonos” meteorológiai elemekre vonatkozik, nem pedig az olyan jelenségekre, amelyek csak alkalmilag keletkeznek (mint amilyenek a köd, a csapadékok, a szélviharok). Az utóbbiakat a hiánytalanság sérelme nélkül korlátozni lehet az ország valamelyik részére.

6. A térbeli felosztás szigorúsága. Amikor a prognózis területi megkülönböztetéseket tesz, akkor a határvonalakat, illetőleg az ország-részeket szabatosan meg kell jelölni. Nem szabatos az olyan kitétel, hogy „nyugaton és délnyugaton”, mert a nyugati területek magukban foglalják a délnyugatiakat is (pleonazmus). Választani kell a „nyugaton” meg a „nyugaton és délen” kifejezések között; az előbbi a délkeleti területeket kizárja, az utóbbi ezeket is magában foglalja. Végül szabatos jelentése van ennek: „nyugaton és főleg délnyugaton”.

Ugyanez az elv kívánta meg azt is, hogy megszüntessük az „északon” és hasonló más égtáji korlátozások kétféle értelemben való használatát. A múltban az „északon” típusú kitételeken olykor az ország egész északi felét értették, olykor ellenben csak az ország északi határszegélyét. Ezért minden olyan esetben, amikor ilyen kétség támadhat, az „északon” helyett a következő két szabatos formula valamelyike használandó: „az ország északi felében”, illetőleg „az északi határmegyékben”. Viszont röviden „észak” is félreértés kockázata nélkül használható azokban az esetekben, amikor az „északon” kezdetű mondat után azonnal egy „délen” kezdetű következik, mert az ilyen fogalmazásból magától értődik, hogy a prognózisban az ország két félre van felosztva.

7. Rövidség. Az általános stilisztikának is fontos elve, hogy minden közölnivalót olyan röviden és olyan egyszerűen kell kifejezni, amennyire az a közlés tartalmának sérelme nélkül lehetséges. Különösen lényeges a hosszadalmasság elkerülése az olyan közlésekben, amelyekre fontos intézkedéseket kell alapítani. Ez az eset forog fenn a meteorológiai előrejelzések ipari, közlekedési, mezőgazdasági, árvízvédelmi és egyéb alkalmazásakor. A római jog híres alapelve: *legem breve esse oportet* (a törvénynek rövidnek kell lennie) a meteorológiai prognózisok esetében különösen találó.

Mindazonáltal óvakodni kell a túlzásoktól, mert a könnyen érthetőség még lényegesebb stiláris követelmény, és néha elkerülhetetlen a várt időjárási tények részletesebb kifejtése. Gyakran előfordul ugyanis, hogy az időjárás bonyolult lefolyásúvá válik. Ilyenkor időjárási különbségek mutatkoznak az ország különféle éghajlatú területei között, amelyeket a prognózisban le kell írni. Így például a Meteorológiai Szolgálat 1962. március 29-i híressé vált prognózisa, amely a hosszúra nyúlt télutó végét és a tavaszi időjavulás bekövetkezését jelentette be az ország lakosságának, összesen 8 mondatból állt, és ennél rövidebb megszövegezése nem is lett volna helyes. Gondolni kell arra is, hogy a távirati stílusú, epigrammatikus megfogalmazás a rádióhallgató számára megnehezíti a szöveg gyors felfogását. Nem indokolt például azt mondani, hogy „ma sok, holnap kevés helyen eső”, hanem inkább ezt mondjuk „ma sok helyen, holnap kevés helyen eső.”

8. Áttekinthetőség. Mióta az előrejelzések nem olvasott szövegben (újságok útján), hanem élőszó segítségével (rádió, televízió, magnetofonos telefonszolgálat) jutnak el a felhasználók nagy többségéhez, azóta különösen fontos, hogy az előrejelzések stílusán erősen tagoltak, könnyen áttekinthető szerkezetűek legyenek. Ennek a követelménynek a kielégítése sokkal lényegesebb, mint mindenáron rövidsége törekedni. Amikor a két elv összeütközésbe kerül egymással, mindenkor az áttekinthetőség javára kell dönten. Az áttekinthetőséget szolgálja az, hogy a Meteorológiai Szolgálat könyvmatos napi jelentésében az előrejelzés minden egyes mondatát külön sorba írva közöljük. A prognózis stílusos kidolgozásában azonban arra kell törekedni, hogy a nyomda-technikai tagoltságon kívül a prognózis felépítésének belső tagoltsága is hozzájáruljon az áttekinthetőséghez.

Az áttekinthetőség elve minél több rövid mondat használatát írja elő. Bonyolult időjárási eseményláncok bekövetkezése idején azonban az áttekinthetőség kielégítése nagy stilisztikai ügyességet kívánhat meg.

9. A leglényegesebb rész előrebecsátásának elve. Volt idő, amikor szolgálati előírás szabta meg a meteorológus számára, hogy az előrejelzésben első helyen a szélprognózist, azután a felhőzetet, csapadékot, hőmérsékletet kell közölni. Ez a merevség helytelen. A szél aránylag ritkán érdekli az embereket, a felhőzet helyes leírásához pedig olyan kifejezéseket vagyunk kénytelenek használni (felhőátvonulások, változó felhőzet stb.), amelyek bár szabatosak, de némelyekben mégis a bizonytalanság benyomását szokták felkelteni. Ezért ezek az időjárási tényezők kevésbé alkalmasak arra, hogy az előrejelzés szövegét ezekkel kezdjük meg.

10. Jó hangzás (eufónia). Bár a prognózis nem szépirodalmi alkotás, mégis kerülni kell a visszataszító fogalmazásokat. Az eufónia elvét talán legsúlyosabban sértette meg az előrejelzésekben használt úgynevezett „két-púpú” mondat szerkesztés, amelynek az elején és a végén is előfordult az „idő” szó (például: „Felhős idő. Esők, zivatarok. Meleg idő”). Ezt a hibát könnyű megszüntetni, mert csupán azt kell tenni, hogy az első mondatba vonjuk össze mind a két jelzőt: „Felhős, meleg idő”.

Ugyancsak az eufónia elve kívánja meg, hogy tartózkodjunk a bántóan hasonló hangzású szavak fölösleges összehalmozásától, pl. „a hőmérséklet 10 fok *alatt marad*” eufónia szempontjából kifogásolható, helyette szívesebben halljuk a „10 fokon *alul* marad” formulát. Ugyanilyen alapon kifogásolható a következő szöveg is: „A hőmérséklet alakulása alig változik”, mert az egymás mellé helyezett *alakulása* és *alig* szavak azonos kezdete és sok *a* hangzója kellemetlen benyomást kelt. Ennél már valamivel jobban hangzik: „A hőmérséklet alakulásában alig lesz változás.” (Az *alakulás* szó sok esetben nem hagyható el, mert a „hőmérséklet nem változik” kifejezés nem használható olyankor, mikor két egymásra következő napnak az azonos időben mért hőmérsékletei megegyeznek ugyan egymással, de a nappal és éjszaka között 15–20 fokos hőmérsékleti ingadozás játszódik le.)

11. Elavult, régiesszavak és szóvégződések mellőzése. Az előrejelzések nagy nyilvánossága miatt kerülni kell minden olyan nyelvi hibát vagy régiességet, amely a hallgatónak mosolyt csal az arcára. Ilyen régiességek „és” helyett „s” (bár a múlt század elején még általánosan használták, sőt ma is csak bizonyos esetekben illethető a régiesség vádjával), „csökken” helyett „csökkenik”, hull helyett „hullik”, mert ezeket ma már az emberek többsége nem tartja ikes igének. Mint egyik további cikkemben

(Nyr. 86 : 287) már említettem, sokan régiesnek érzik azt is, ha „később” helyett „majd”-ot használunk.

12. Nagyon csekély valószínűségű jelenségek mellőzése. Nem emeli a prognózisok színvonalát a túlzott óvatosság, amely zivatarra kevésbé hajlamos légköri állapot idején „esetleg zivatar”-t mond. A meteorológusnak el kell magában döntenie, hogy milyen fokú valószínűséggel várja a zivatart vagy hasonló megítélés alá eső más jelenséget. Ha a valószínűség túlságosan kicsi, akkor a prognózisban nincsen helye, és a meteorológusnak vállalnia kell azt a kockázatot, hogy az ország egy-két pontján az előrejelzés hibás lesz. Ha a valószínűséget eléggé nagynak tartja, akkor az *esetleg* szó nélkül kell véleményét megfogalmaznia. Rendelkezésre állnak a *lehetséges* és a *legfeljebb* formulákkal való stíláris megoldások.

13. Egyszerűség és közvetlenség. Mellőzni kell a bombasz-tikus benyomást keltő kifejezéseket. Kifogásolható a „hőmérséklet süllyed” kifejezés némileg nagyképű használata, ahelyett, hogy egyszerűen azt mondanók: „hidegebb lesz” vagy „hűvösebb lesz”. A közvetlenség, a normális társalgási hang használata mindenkor helyesebb, mint a felesleges cikornyasság. Az egyszerűség, közvetlenség és áttekinthetőség követelményei miatt nem célszerűek az olyan tartalmilag ugyan helyes megfogalmazások, hogy „főképpen nappali felhőképződés”. Bár a szakember az ilyen szólam mögött egy bizonyos felhőtípusnak, az úgynevezett nappali gomolyfelhőnek a megjelenését ismeri fel, a meteorológián kívül álló ember csak a bizonytalanság benyomását keltő kifejezéseket veszi benne észre. Ezért a szóhasználat egyszerűen „nappali felhőképződés”, még akkor is, ha megvan a lehetőség arra, hogy jelentéktelen mennyiségű egyéb felhőzet éjjel is mutatkozik.

14. Meteorológiai szakismereteket kívánó kifejezések mellőzése. Az előrejelzések az ország egész lakosságának és a gazdasági élet minden ágának szólnak. Érthetőnek kell lenniük olyanok számára is, akiknek nincsen magasabb fokú természettudományi iskolázottságuk. Bár az időjárás jelenségei a fizika körébe tartoznak, és mélyebb megértésükhöz fizikai képzettség szükséges, mégis a jelentésekben tartózkodni kell ilyen előismereteknek a feltételezésétől. Olyan kifejezések, mint *hőzivatar*, *kisugárzási kód*, *frontátvonulás*, *frontálzóna* stb. nem valók a nagy nyilvánosság számára készített előrejelzésekbe. Az ilyen jelenségeket megfelelő körülírás útján kell közölni, pl. *délutáni zivatrok*, *hajnali kód*, *időváltozás*, *tartós esőzés* stb.

15. Arányosság az időjárás különféle tényezőire fordított szövegrészek terjedelmek között. Az egyes időjárási tényezők (napsütés, szél, csapadékok stb.) leírására fordított mondatoknak a hosszúsága álljon arányban az illető időjárási jelenség gyakorlati fontosságával. Nem helyes az egyes országrészekben uralkodó bonyolult szélviszonyok részletes leírására 2—3 írógépelt sort elfoglaló mondatokat áldozni, mert a legtöbb gyakorlati alkalmazás szempontjából csak az erős szelek bejelentésének van fontossága. Bár az eső fontos időjárási jelenség, de amikor csak néhány helyen várunk csapadékot, akkor nem indokolt még részletes területi és időbeli korlátozásokat is hozzáfűzni. A meteorológusnak rá kell magát nevelnie arra, hogy nem mond el a prognózisban minden részletet, amit előre lehet jelezni, hanem arra törekszik, hogy az időjárás lényeges vonásai és fontos fordulatai domborodjanak ki minél pregnansabban a jelentésből.

II. Finomabb stilisztikai követelmények

Az igen széles körű nyilvánosság miatt, amelyet az időjárás-jelölések élveznek, valamint sokoldalú gyakorlati alkalmazásuk folytán kerülni kell az olyan kisebbnek látszó stílári hibákat is, amelyek más természetű hivatalos közleményekben még megbocsáthatók lehetnek.

Ebbe a csoportba tartoznak véleményünk szerint a következő stílári követelmények.

16. Következetesség az egymásra következő mondat-szerkezetek megválasztásában. A meteorológiai prognózisok a sztereotíp bevezető szövegen kívül (amely a prognózisok érvényességi tartamát és érvényességi területét adja meg, pl. „a Meteorológiai Intézet előrejelzése a Balaton területére ma estig”, illetőleg az egész országra érvényes prognózisok esetében „Várható időjárás ma estig” stb.) többnyire 3—4 mondatból állnak, sőt bonyolultabb időjárás-jelölések bekövetkezése előtt 5—6 vagy még több mondatot is kénytelenek vagyunk használni. Ezek az egymást követő mondatok többféle mondat-szerkezettel alkothatók meg. Gyakran használt alakjuk az egyszerű felsorolás külön állítmány használatával, mert az állítmányt a közös bevezető szöveg pótolja. Más esetekben külön állítmány is szerepel (*fokozódik, megélénkül, melegedik, tovább tart*). Jól hangzik az olyan prognózis, amelynek összes mondatai, az utolsó kivételével, felsoroló jellegűek, az utolsó ellenben állítmányos mondat: „Növekvő felhőzet. Esők, zivatarok. A hőmérséklet csökken”. Fogalmazási hibának érezzük azonban azt, ha a kétféle szerkezetet összevissza használjuk (állítmányos és felsoroló mondatokat öletszerű sorrendben egymás mellé illesztve).

17. Szokatlan szóhasználatok és megcsontott kifejezések mellőzése. Néhány alkalommal ilyen szövegezés csúszott be az előrejelzésekbe: „A jó idő tart”. Véleményünk szerint a helyes és jól hangzó fogalmazás ez lett volna: „tovább tart”. A *tart* szó egymagában véve csak jelenbeli eseményekre utal, tehát nem tartalmaz prognosztikai jellegű kijelentést.

18. A közbeszédben nem használatos kifejezések kerülése. Régebben a meteorológiai jelentések fogalmazói több olyan szót és kifejezést is használtak, amelyek a normális társalgási nyelvben sohasem fordulnak elő. Ezeket — kettő kivételével — sikerült teljesen kiküszöbölni. Az egyik a *felhőzet* szó, amely szókincsünk régi állományához tartozik ugyan, de a közbeszédben nem szokás használni. A másik a *csapadék*. Érdekes jelenség, hogy a köznyelv ezeket a szavakat nem hajlandó átvenni, noha mindennap százezrek hallják és olvassák mind a kettőt a meteorológiai jelentésekben.

Sok eset van, amikor a *felhőzet* szót nem nélkülözhetjük. Más esetekben a *felhő* szóval célszerűen pótolható („sok felhő”, „kevés felhő”, „több felhő”).

A *csapadék* szó ma már (mióta módszereink fejlődése alkalmat ad az eső, a hó és a többi csapadékfajta prognosztikai megkülönböztetésére) csak kivételes alkalmakkor szerepel a prognózisokban. Fontos alapelv, hogy a prognózisok a *csapadék* szó használata helyett mindig a várható csapadékjelenség közelebbi alakját nevezik meg (*eső, hó, havaseső, jégeső*). Ezért a prognózisokban a *csapadék* szó használata ma már csak egyetlen formulában engedhető meg, „csapadék *nem lesz*” illetőleg „csapadék *nélkül*”, mert ilyen negatív kijelentésekben túl hosszadalmas volna az összes csapadékalakok felsorolása.

19. A stílus változatossága. Napról napra sűrűn megismétlődő jelentések könnyen ölthetnek egyhangú, sztereotip jelleget, kivált, mert a Meteorológiai Szolgálatban felváltva ugyanaz a 6—8 személy végzi az egyes napokon a jelentések megfogalmazását. Ezért a szövegezésnek bizonyos változatosságára kell törekedni, természetesen anélkül, hogy a jelentések szabátossága emiatt kárt szenvedne. Változatosságot biztosíthat a bővebb szókincs, az egyes időjárási tényezőkkel foglalkozó mondatok sorrendjének variálása, kivált pedig a mondat szerkezetek ízléses megválasztása. Szerencsére az időjárás maga is annyira változatos eseménysorból áll, hogy ebben a törekvésünkben erősen a kezünkre jár. Ritkán fordul elő, hogy a meteorológusnak két egymást követő napon teljesen azonos tartalmú előrejelzést kell megfogalmaznia.

20. Az elkoptatott, célszerűtlenné váló kifejezések pótlása új, könnyen érthető és tetszetős kifejezésekkel. A meteorológiai jelentések nagy publicitásának egyik következménye, hogy gyakrabban használt kifejezéseik gyorsan szállóigévé lesznek, ennek nyomán pedig megszokottá, banálissá válnak. Bizonyos időn át szívesen hallott kifejezések idővel elveszítik a népszerűségüket.

Példa erre a fentebb már említett „a hőmérséklet nem változik lényegesen” formula, amely tartalmilag teljesen helyes és félreérthetetlen, azonban ma már az elkoptatott, túl sokat hallott szövegezések közé tartozik. Ezért jelenleg csak ritkán használjuk. Pótlására szolgál a rövidebb, tetszetősebb „alig változik” kifejezés, de minthogy Magyarország éghajlati körülményei között ezt is meglehetősen gyakran vagyunk kénytelenek használni mind az elmúlt időjárásnak, mind pedig a várható időjárásnak a leírásában, azért ez is az elkopás felé halad.

További példa az éghajlati okok miatt igen sokat használt kifejezésekre a „változó felhőzet” és a „felhőátvonulások”. Ellentétben Nyugat-Európa országaival, ahol igen gyakori a teljes beborulás és a tartósan borult idő, Magyarországon a fellazultabb felhőzetre vonatkozó két kifejezést annyira sűrűn vagyunk kénytelenek használni, hogy elkopásuk szinte elkerülhetetlen. Sajnos, más megfelelő kifejezés nem áll rendelkezésünkre. Ezért csak annyit tehetünk, hogy ezeket a kitételeket lehetőleg nem a prognózis legelején használjuk, hanem későbbi részeiben, miáltal elkerüljük azt a rossz benyomást, amely abból származik, ha a prognózisnak már a kezdetén is egy túlságosan sokat használt kifejezés hangzik el.

21. Olyan szövegezés, amely felolvasásban meghallgatva is gyorsan és könnyen megérthető. Sokan felületesen hallgatják meg a bemondásokat, és rosszul emlékeznek vissza arra, amit a rádióban vagy a telefonon feltárcsázható magnetofonban hallottak. A Meteorológiai Szolgálathoz elég sok panasz érkezik a jó prognózisok ellen is pusztán abból az okból, hogy az illető a jelentéseket felületesen hallgatta és tévesen jegyezte meg magának. Ezeket a nehézségeket azzal igyekszünk csökkenteni, hogy a jelentéseket könnyen megjegyezhetővé tesszük. Ez különleges stilisztikai feladat.

Nem szolgálja a könnyű megértést az olyan szövegezés, hogy „nyugaton csak egy-két, keleten több órás napsütés”. Ez a mondat, ha nyomtatásban fekszik előttünk, azonnal megérthető, de felolvasásban a „nyugaton csak egy-két” szavak után törés van a gondolatmenetben, és a megértés végett ezt a részt emlékezetünkben kell megőriznünk addig, amíg az új mondat végét is meghalljuk. Aki nem teljes figyelemmel hallgatja a rádiót, pl. gépkocsiban

hallgatja a készüléket és az utcai forgalom elvonja a figyelmét, azt az ilyen csekély stiláris hiba már nagyon megzavarhatja. Hasonlóképpen nem egészen célszerű azt mondani, hogy „keleten kevés, nyugaton több felhő”. Könnyebben emészthető az ilyen fogalmazás: „keleten kevés felhő, nyugaton már növekvő felhőzet”. Az egyszeri szóismétlés (kétszer egymás után *felhő*, vagy egyszer *felhő* és egyszer *felhőzet*) nézetem szerint nem számít stilisztikai hibának, ellenben nagyon megkönnyíti a hallgató számára a megértést.

22. A nagyközönség körében sokszor félreértett kifejezések helyes kezelése. Vannak olyan kifejezések, amelyekben a közönség kisebb-nagyobb része mást ért, mint ami a szabatos szakmai nyelvnek megfelelne. Jellemző példa erre a *zápor* szó, mert sokan nem szabálytalan eloszlású csapadékot értenek ezen, hanem nagy mennyiségű esőt. Sőt olyanok is akadnak, akik a záporon hulló esőre gondolnak, amikor ezt a szót hallják, és éppen ezért a *hózápor* kifejezést nem akarják elfogadni, minthogy a hózápor hangtalanul lejátszódó jelenség. Itt a következő elvi kérdés merül fel: ragaszkodjunk-e a tudományosan szabatos szóhasználathoz, vagy tegyük engedményeket a közönség körében uralkodó tévedéseknek?

Szem előtt tartandó, hogy a prognózis elsődleges célja nem ismeretterjesztés vagy a közönség természettudományi nevelése, hanem a várható időjárás közlése. Ebből önként következik, hogy mindenekfelett a közérthetőségre, a félreérthetőség teljes kiküszöbölésére kell törekedni. Azokat a szavakat, amelyeket a nagyközönség könnyen félreért, lehetőleg kerüljük vagy oly módon írjuk körül, hogy a félreértés már eleve lehetetlenné váljon. Így pl. a *hózápor* helyett (bár ez a kifejezés szakmailag teljesen helyes) a *záporoszerű havazás* kifejezést szoktuk használni. A *gyenge zápor* kifejezés (bár szakmai szempontból ez is teljesen helyes) az előrejelzésekben mégsem használható, mert sokan ellentmondást sejtenenek mögötte. Éppen olyan értelmetlenségnek tartanak, mint hogyha hideg tűzről vagy gyenge hidrogénbombáról beszelnénk. A gyakorlatban jól bevált a gyengébb záporok következő megjelölése: *kisebb zápor*, *futó zápor*.

23. A nyelvi babonák mellőzése. A prognózisok helyes megfogalmazását néha megnehezíti az az illetéktelenül érvényesülő külső befolyás, amely dilettáns „nyelvvédők” felszólalásaiból és javaslataiból származik, akik úgynevezett nyelvi babonákat hirdetnek, vagyis nyelvi hibákat szimatolnak olyan szavak és kifejezések mögött, amelyek teljesen hibátlanok.

Ilyen nyelvi babonák a meteorológiai jelenségekkel kapcsolatban a következők: Az *eső* szónak állítólag nem volna többesszáma. A *havazás* csak nagyarányú, bőséges csapadékhullást jelent, kisebb havazás „nincsen”. Talán legkülönösebb az a felfogás, hogy a *lesz* ige használata még olyan értelemben is magyartalan, amikor valóban a jövőben várt eseményekre vonatkozik. Ismét a prognózisok iránti nagy országos érdeklődésnek a megnyilvánulása, de nem öröndetes alakban, hogy a Meteorológiai Szolgálatához ilyen megalapozatlan kifogások és kívánságok is érkeznek.

Természetes, hogy a meteorológusnak nem szabad hallgatnia az avatatlannal nyelvi bírálókra, a nyelvi babonák terjesztőire. Amúgy is nehéz stiláris feladatainak megoldását nem szabad alaptalan korlátozások révén is súlyosbítani. Ha olyan kívánság érkezik be a nagyközönség részéről, amely minden valószínűséggel a nyelvi babonák körébe tartozik, akkor illetékes nyelvi szakértő tanácsát szoktuk kikérni.

Aujeszký László

Tömörkény István, a népnyelv vizsgálója

1. Tömörkény nemcsak használja a nyelvet: szemügyre veszi, vizsgálgatja egy-egy jelenségét, érdekli a származása, múltja, jelene; keresi, hányféleképpen lehet kifejezni egy gondolatot, és miért éppen azt az egy formát kell alkalmazni egy adott esetben. Szemünk előtt fog vallatóra egy-egy szót vagy szólast, és megláttatja velünk, hogy benne van abban az egyszerű emberek egész lelkivilága. Kutatja a nevek eredetét, igyekszik tisztába jönni a nyelv természetével, magyarázatokat fűz jelenségeihez, megjegyzésekkel látja el őket.

Művei tele vannak apróbb-nagyobb nyelvi megfigyeléssel, a nyelvre vonatkozó megjegyzésekkel. Ezekből egy műkedvelő nyelvész képe bontakozik ki. Műkedvelőé; a szó nemes értelmében. Nem hivatása a nyelv vizsgálata, de mint író nem kerül el, hogy foglalkozzék anyagával, a nyelvvel, és a róla való gondolatait rövid megjegyzésekben önti formába.

Mórától tudjuk, hogy Tömörkény nyelvésznek is tartotta magát. Több, határozottan nyelvészeti tárgyú, tudományos céllal készült írása van. Ezekben aprólékos, gondos megfigyelés eredményeképpen fejtegeti véleményét, és nyelvészeti felkészültségről tesz tanúbizonyságot. Adatai pontosak, megbízhatók.

2. Mint „műhelyprobléma” foglalkoztatta a nyelvjárás irodalmi alkalmazásának kérdése. Szerinte a népnek gazdag a nyelve: olyan bánya, amelyből még nagyon sokáig lehet nyelvi kincseket kiaknázni. De érteni kell használatához. Nem lehet például azt írni: *ködves, lölkem, szörellem*, hiszen ilyesmi nincs a nép nyelvében. „Nem ötletei, hanem törvényei vannak a szójárásoknak, amiket az ért, aki benne született” — mondja ki a véleményét (vö. 8 : 292—6).¹ A nyelvjárás és az irodalmi nyelv különbözőségét még hőseivel is észrevéteti; megállapíttatja velük, hogy a különbség megvan, de haszontalanság azt vitatni, melyik a jobb, hiszen „Mint látnivaló, ténydolog, hogy nehéz és szokatlan különbségek vannak. Azonban nem lehet ellenük tenni semmit” (7 : 242).

Nyelvészeti megjegyzéseinek sorában leggyakrabban táj szó magyarázatokat találunk. Sokszor és szívesen használja például ezt a szép szót: *darvadozás*. Így magyarázza meg: „A darvadozás a sötétben való beszélgetés művészete. Arról is jó takarékoság szempontjából, hogy nemcsak a világítóolaj nem fogy, de a dohány sem, mert hiába szívja az ember a pipáját, nem ér az semmit, ha nem látszik a füstje” (4 : 265). Másutt meg azt mondja róla: „Ez a téli mesélésnek az állapota. Homály kell hozzá, amely tág teret nyit a képzeletnek, s mindenki úgy látja benne a mesélő ember regéjének alakjait, ahogy a kedve szerint van. Téli, korán sötétedő délutánon szokás azt csinálni a befűtött tanyaszobában, ahova — hol egyik hol másik helyre — a szomszédok összejárnak” (8 : 457).

Ahol *darvadoztak*, ott nem égett a *tatar*. Ez régen a tanyákon használatos világító alkalmasosság volt, egy edényben égő rongyból való mécsből. „Ez a *tatar* már egészen kivész. Még látni itt-ott országos vásárokon, hogy a hozzávaló talpas edénykét árulják a fazekasok, vagyis a gölöncsérek, gúnynéven

¹ Az idézetek Tömörkény István összegyűjtött műveinek nyolékötetes sorozatából valók. A kötetek sorszámai: 1. A tengeri város. 1956., 2. A Szent Mihály a jégben. 1957., 3. Új bor idején. 1958., 4. Hajnali sötétben [1958.], 5. Barlanglakók. 1959., 6. Öreg regruták. 1959., 7. A kraszniki csata. [1960.], 8. Munkák és napok a Tisza partján. 1963. Vö.: Péter László: Szeged környéki földrajzi nevek Tömörkény műveiben. Nyr. 89 : 98. Itt köszönöm meg Péter Lászlónak munkámhoz nyújtott segítségét, tanácsait.

sárvargák. Abba az edénybe valamely állat faggyát tették, rá egy darab vásznat fektettek, a végét meggyújtották, s égett az úgy, hogy aki amellet sem látott, alighanem vak volt” (3 : 237; lásd még 3 : 66, 5 : 29, 8 : 368).

Régi „kintvaló” szokás volt a *gegőzés*. „Mikor valaki a torkából sikoltzik, s a sikoltozásban olyan kíméletlenül használja a torkát, mintha nem az övé volna, akkor gegőzik” (4 : 155).

Ha a „kintvaló” emberek „vásárlás irányában” bejönnek a városba, szívesen fölkeresik a *duttyán*-t. „A duttyán a lóvásárok hotelje, s valamely igen foltozott vászon sátorból áll. Abban bort mérnek, sört is, és ott sütik serpenyőben a híres cigánypecsenyét, amely jobban csalogat az illatával, mint a kiakasztott korcsmacéger. Aki reggeltől délidőtáig dangováz, ténfereg, lökdösődik a lovak között, ha egy szép karéj fehér kenyéren egy ilyen barnapiros pecsenyedarabhoz juthat, megesküszik rá, hogy ez a legjobb ebéd a világon” (1 : 366; vö. 2 : 98, 6 : 347, 409, 7 : 157).

Még néhány tájszó, amelyet megmagyaráz: *palóka* (3 : 50), *limány* (4 : 406), *asztorkás zsák* (4 : 200), *gusztony* (8 : 269), *hévér* (8 : 205), *brácsa* (8 : 497), *tabakos* (8 : 481), *lulázás* (8 : 362), *gugordzás* (8 : 360), *lajmás* (8 : 360).

Tájszavait — Tömörkény magyarázatait is idézve — közli a Szeged környéki népelet kincsestára, Bálint Sándor Szegedi szótára.

A tájszavak jelentésének a köznyelvitől való eltérése is foglalkoztatja Tömörkényt. Ismeri a *had* szó jelentését: 'nagycsalád'. Egy külvárosi családnál tett látogatását elmesélve írja: „Elmenőben voltunk, mikor a hadnak terítettek a vacsorához. Jó nagy asztal kellett hozzá, a mámi rendezte el. Tizenhét szék, tizenhét tányér, tizenhét pohár, harmincnégy kés-villa” (8 : 242). Vagy másutt: „Ugyancsak a hegyben a Sebők-had között nagyon szép lány volt Sebők Ilus” (2 : 179).

A „parasztikus” emberek nyelvében egészen más a *földművelés* szónak a jelentése is, mint a köznyelvben. A „kintvaló” nem is használja. „Milyen érzéssel lehet a külső ember, aki a földből él, mint élt az apja, öregapja, minden őse, erre a szóra: *földművelés*, mikor az ő nyelvén a művelés, műveltetés szó ugyancsak sértő fogalmakat fed?” (4 : 331).

A *puszta* szónak sem az a jelentése a paraszti nyelvben, mint a köznyelvben. „Hanem azt jelenti, hogy valaha valamikor élet volt e helyeken, virágzó élet, mely azután elpusztult és pusztává vált a tájék. Idők folyamán elhagyottá lön. Locus desertus, mondták róla régente deákul: locus humano cultu vacuus. Hely, ahol volt valaha valami, de azután elhagyták az emberek” (5 : 322).

Mást jelent a katonaviselt tanyaiaknál a *brigád* is. „A brigád különben az errefelé való népnyelvben nem dandárt, hanem börtönt jelent. Maradványa a régi katonai Brigade-arrestnek” (8 : 246).

Tömörkény ismeri a nép stílusérzékét, gyönyörködik benne, és élvezettel mutatja be olvasóinak. A „Nyelvészet a duttyánban” című írásának (7 : 160—2) a csattanóját a *tud* és a *bír* jelentésbeli különbségére építi, a *maga* és a *kend* érzelmi-hangulati különbségére pedig az „Ami a dalárdázást illeti” címűnek (7 : 157—9) egy részletét. (Vö. Prohászka János: Nyr. 77 : 447—8.)

A Természetráaj című művében (7 : 347—50) a *puli* és a *kutya* különbségéről beszél. Az öreg Kothencz juhász a bíró előtt tagadja, hogy kuttyája volna: „Nincsen is olyan juhász a kerek világon, aki kuttyát tartana. Minek a juhásznak a kutya?” S amikor a rendőrbíró elképedve faggatja, hogy akkor a pulija micsoda, „Kothencz a hitvalló igazságával állítja: — Az nem kutya, kéröm. Sohase is volt. Mert a puli: az puli. A kutya, az nem is fogható ahhoz,

ami a puli. A puli birkapásztor, a kutya mög házpásztor, aztán ez így van” (7 : 349). Hasonló történet, de kissé másképpen, más szereplővel: „A pulikutya” (3 : 335—42).

Az állatok levágásának rokon értelmű kifejezései között is határozottan érzi a stilisztikai különbséget: „Meggészürni. Mert disznóölés van ugyan, de azért a disznót mégsem mindig ölik. A csirkéről úgy mondják, hogy kitekerik a nyakát, vagy elvágják a nyakát. A borjút levágják, a birkát is levágják, de a disznóval, aki régi módiasan akar elbánni, az nem mondja felőle, hogy öli, hanem azt mondja: megszürom. A disznóölő késsel szúrja meg, így hát a kés ölkés, akkor öli vele a disznót, de azért mégis csak úgy szép az, ha úgy mondja: holnap röggel mögszürom a malacot. Ez meg malacnak nem malac, mert százötven kilós, de azért mégiscsak úgy kell azt mondani, hogy malac. Akkor egészen más formája van a dolognak” (8 : 405).

A *szekér* és a *kocsi* sem mindegy. „Mert amit ló húz, az nem szekér, hanem kocsi, s szekerek húzása mindig csak a testes ökrök szokása volt” (8 : 203).

Gazdag hangulati értékük van a néptől eltanult szavainak, melyeket sokszor használ, ezzel is bizonyosságot adva, hogy tudta stílárís jelentőségüket. Nagyon szemléletes kifejezése például a *kétközbe van*. Aki tétovázik, bizonytalanodik, nem tudja, mit tegyen, melyiket válassza két lehetőség közül, arról mondják. Tömörkény nagyszerű érzékkel használja habozó hőseinek jellemzésére (4 : 366, 5 : 167, 6 : 201, 209, 354, 361, 402, 7 : 79, 287).

Ragyogóan jellemzi a rosszkedvű, morcos, az egész világra haragvó embert az *öregkutyakedvű* jelző. Ennél tömörebb, szemléletesebb kifejezést nehezen lehetne találni (2 : 216, 3 : 478, 4 : 172, 6 : 14, 119, 159, 7 : 161, 239, 310). Vagy annál, amellyel a tanyai alkonyatot mutatja be: *fahögyben a nap*. „Ott azt úgy értik, hogy a nap lemenőben úgy látszik, mintha valamely messzi fa tetejére volna fölszúrva” (3 : 249. Vö. 3 : 370, 4 : 212, 5 : 312, 370, 7 : 503).

Tömörkény sok szó lást, közmondást használ írásaiban, szemléletessé, érzelmileg színezetté teszi velük írását. Ilyeneket olvashatunk nála: *A télnek nincs szeme, csak foga* (3 : 18); *Senki sem köszönhet másféle kalappal, csak olyanval, amilyen, van* (8 : 244); *Bolond ember, aki szebben táncol, mint ahogy tud* (2 : 358); *Világnak indult, mint a Döme kutyája* (3 : 13); *Panyókára rázza a vállát* (8 : 420); *Sok búzának sok alja van* (8 : 141). Néhánynak a magyarázatát is megadja: *Akivel oldottál, azzal köss* (4 : 326, 405): ez a „vízenjárók” nyelvén keletkezett: „Akivel eloldotta odafönt a parttól a hajót, ugyanavval kössön is ki ott, ahol meg kell állni” (4 : 326). *A panyókára rázza a vállát* (8 : 420) szólásról ezt jegyzi meg: „Magyarul így mondják azt az idegen szavat, hogy *vállat von*” (8 : 420). A háborús időben új szólás is támad. Valaha az arasznyi vastag szalonnát megfőzték, kis darabokban megfagyasztották, és így fölséges eledelhez jutottak. „No, hát ez nemigen van már . . . Csak az emléke maradt meg egy mondásban. Hogy valami szokatlan, érdemes dolog adódik elő, arra szokás mondani: — Ritka madár már ez is, mint az arasztos szalonna” (8 : 407).

A népnyelv szemléletmódja egyedibb, konkrétabb, mint a köznyelvé. Kevesebb összefoglaló kifejezést használ, de sokkal gazdagabb az egyedekre vonatkozó nevekben. Tömörkény gyűjti az állat- és növényvilág neveit, amelyeknek bősége a népnyelv gazdagságát, árnyaltságát bizonyítja.

Az emberek általában nem tudnak különbséget tenni a halak között. Ismerik a harcsát, a potykát, a kecsegét, a keszeget, de mást nem. „Pedig vannak még a vízecskében jó számmal különféle más halfamiliák is. Például

a kárász, a leánykoncér, a bagolykeszeg, a száp, a balin, meg a compó. Következik a kardos, a menyhal, a sügér, az évahal, a bucó, amelyet ugyan kócnak is neveznek. Azután jön a kőszüllő meg a csik, a ponty, a fogassüllő, a csuka, a veresszárnýú koncér és sereghajtó gyanánt a márna” (4 : 437).

A bogárnevekről ezt írja: „A magyar paraszti beszéd nem sok különbséget tesz köztük, és afelől sem igen sok figyelemmel vannak, hogy melyik közülük a jóra való, és melyik az, amelyiknek kár volt születni. Csak némely részét tudja nevén nevezni. A pille, az majdnem mind csak pille. Csak van farkaspille meg halálfejű pille. Van továbbá molypille meg káposztaözlék. A repülőbogárban ott van még külön néven a szitakötő. A vízbogár is csaknem mind egy kalap alá kerül, mindössze a csiborbogár, a tiszavirág meg a szűrszabó jelentkezik külön néven . . . Már a mászkáló bogárban külön saját testi mivolta szerint megismerzik a szarvasbogár, a túlkösbogár, a lőbogár, meg még néhány más bogarak . . .” (5 : 347).

Felsorol néhány gyomnevet is: *veresnadrággfű, útilapu* („Az útilapu nevében benne van, hogy csak lapuljon szerényen, és örüljön, hogy így is élhet” 8 : 194), *bojtorján, acat, legényvirág, ökörfarkkóró* (5 : 356).

Gyümölcsnevek: szilva: *potyókaszilva, kékszilva, lőszemű szilva, magbaváló; barack: koraérő, ősz, sárga, kopasz, duránci; körte: borízű, búzával érő, császárkörte, nyakaskörte, tojáskörte, dáma körte; alma: borízű, nyári selymös, ősz selymös, szercsika, szentiványi, Jakab-alma, pogács-alma, juh fark-alma, vér-alma, dallosalma, aranyalma* (4 : 286).

Az emberek neve is foglalkoztatja Tömörkényt. Hőseinek nevééről külön tanulmányt lehetne írni. Ilyenek: *Varakozó Savanya Ádám* (5 : 246), *Savanyú Jóljárt János* (5 : 270), *Luklábú Csülkös Monori Kiss István* (5 : 247), *Szerencsés Karácsony József* (7 : 334), *Selymes Nagy Péter* (8 : 233). Tömörkény kutatja, honnan származik a ragadványnév. Egy tanyai lány egyszer azzal dicsekedett, ha ők Dorozsmán laknának, ő ott „falulánya” lenne. „Egyivású kifejezés ez a *falu legényé*-vel, és a falu első lányát jelenti. Hát megnevezték Ilusnak ezt a dicsekvését, és szétment a híre. Harmadnap már úgy hívták: a *Falu Ilus*” (2 : 179). Egy családot *Örökösöknek* hívnak a tanyákon. „Ők maguk sem örökösök, mert Kisguciak, hanem mert örökölték a földet, azért neveztetnek Örökösöknek” (4 : 68). *Engi Tüdő Vincéről* ezt írja: „Engi Vince paraszti ember. A *Tüdő* csak gúnynév, mert ott kint mindenkinek van gúnyneve. A Pálfi Antal *Rupa Antal*, a Tóth Tóni *Nátha Tóni*, a Sebők János *Kánya János*, az Oltványi Ferenc *Nagygeczi Ferkó*, a színesmellényben járó bérlő neve pedig *Samka Zsidó*. Tehát hogy a Vince miként jutott a *Tüdő* névhez, az nem tudatik: lehet, hogy szerette a birkatüdőt enni; az is lehet, hogy jó tüdeje volt, mert sokat beszélt és prédikált” (8 : 384).

Tömörkény megállapítja, hogy a népnyelv nem nagyon tűri az *i d e g e n s z a v a k a t*; ha lehet, másikat csinál helyettük, ha nem lehet, akkor legálább átalakítja őket (Névváltozások. Nyr. 42 : 40—1). Így van ez a nevekkal is, ezért lett a sváb *Fleckenstein*-ből *Flekesté* (Vö. 3 : 294), a bevándorolt olasz *Toasso*-ból *Tóásó*, a *Wambach* nevű csőszből *Vadbak*, a *Steingaszner* uradalmi ispánból *Stán kasznár*, az *Iszkander*-ből (> *Szkender* > *Czender* >) *Czöndör*. Még az olyan igazán magyar familia, mint a *Halbör Főrgetek* családja is a *Halbrohr* nevet viselte valamikor. Nincs köze ehhez a vízenjárók lábán a sok vízben járástól fényes, halpikkelyszerű bőrnek, még ha tetszetős volna is ez a magyarázat. A tanyaiak alakították át az Iliász hőseinek, *Achillész*-nek a nevét *Ág Illés-sé*, miután egyszer egy fiatalúr elmondta nekik a klasszikus

hőskölteményt, viszonzásul a nyári estéken hallott sok-sok meséért. (Vö. 8 : 460—461.)

„Német szavak a pusztán” címmel (8 : 187—93) a Névváltozásokhoz hasonlóan németből eltorzított neveket említ, amelyeket gúnynévként használt a „kintvaló” nép: *Frikli, Trikli, Féder*. Alighanem a katonaság révén kerültek ezek a pusztára, akárcsak egyéb német szavak. Az ott megtanult szavak kiforgatott formájukban megmaradnak a pusztaiak emlékezetében: „a bürgék *klumpenoznak* a buckaódalba” (a gyülekezés vezényszava volt), s ezért járja odakint a *riktung*, a *direkcio*, a *procák*.

A nép tréfás észjárását ilyen névalkotással jellemzi: „A sertésről mindig az volt a nézet, hogy nem úgy kellene ezt hívni, hogy disznó, hanem úgy, hogy öszömadta, mert olyan alkalmas jóság” (6 : 417). Vagyis azért *öszömadta*, mert nagyon sok finomat lehet enni belőle (vö. 4 : 488, 6 : 171, 375, 7 : 220, 427). A szódavízet pedig úgy hívják tréfás kedvvel a „kintvalók”, hogy *kutyaijesztő*, az üvegje pedig *kutyaijesztős üveg*. „Mert úgy semmivel sem lehet megijeszteni a kutyát, mint ha ebből a fejire spricöülnek” (5 : 281. Vö. 4 : 349, 7 : 183).

A nép észjárására figyel föl a lopás eufemizmusáról szóló megjegyzésében is. „A lopás nem szép szó, ennélfogva annak szelídebb kifejezése, is vannak. A paraszti nyelv is sokat tud rá. Azt mondja, *kiválasztotta, elhajtottai öt ujjon szörözte, lába kelt, gazt vetött rá*, meg miegyéb” (4 : 114). Másutt még néhány „szelídebb kifejezést” ír le: *gazdája került, öt ujjon vötte, mögtalálta*. A *gast vetött rá* mondás magyarázatát is megadja. Amikor a munkásember kapál, a kialudt pipát nem akarja a szájában tartani, leteszi hát valamilyen jeles helyre”. Arra jön a másik, megtalálja, de csak úgy elvinni nem volna tisztességes, ezért összeszed egy csomó levelet, *gast*, ráteszi. A gazda keresi a pipáját, nem találja, nem is gondol rá, hogy a gaz alatt van. Bosszankodik, de nem tehet semmit. A másik pedig egy idő múltán kikaparja, és tulajdonába veszi. Ezt hívják úgy: *gast vetött rá*. (Vö. 5 : 308. A lopás kifejezéseiről vö. még 2 : 258, 5 : 156, 427.)

A nép gondolkodásmódjára jellemző az is, hogy az időpontokat nem évszámmal, hanem élete jeles eseményeivel jelöli meg. „Ahhoz, hogy valami régebbi esemény mikor történt, vannak az embernek bizonyos határkövei. Így mondják: *még iskoláskoromban volt az*. A legénykor is jó határvé. Vagy pedig: *fiatal házas voltam még akkor*. Azután: *még a katonáskodásom előtt történt*. Miután azt pedig csak tudja minden ember, hogy melyik esztendőben szolgált, hát így valamennyire meg lehet állapítani a szóban forgó esemény idejét. Nálunk ezekhez a határvékhöz még egy csatlakozik, de ez jókora nagy, súlyos és emlékezetes. A hetvenkilences árvíz. Köznyelven a *nagyvíz*. Vagy úgy, de hangsúlyozottan: a *víz*. S mondják az öregek, ha valami régi dolog elmondásába fognak: — *Még a víz előtt történt*, hogy . . .” (8 : 462).

Tömörkény maga is használja az ilyenféle megjelöléseket: „. . . az is meghalt már még a *víz előtt* késő vénségében” (1 : 25); „Határozottan tudatják, hogy Sós János ez, aki a *nagy szárazságkor* született” (3 : 13).

Tömörkény nemcsak a nyelvjárások, hanem egyes csoportnyelvek kérdéseivel is foglalkozott. Különösen a katonanyelv érdekelte. „A baka nyelv” című írásában (Pesti Hírlap, 1900. július 19.) felsorolja néhány olyan szavát, amelyet más nem ért meg (vö. Nyr. 90 : 255—8). A katonanyelvről más műveiben is sok elszórt megjegyzése van, kifejezéseket, fordulatokat közöl (1 : 186, 193, 2 : 76, 6 : 347, 358, 7 : 411—4).

A csoportnyelvek kérdései közül nagy figyelmet szentel egyes régi mesterségek különleges szókinsének, szakszavainak összegyűjtésére. Leírja egy szegedi készítő műhely bútorzatát (MNy. 9 : 44—6), a szármok nevét, közli tizenkilenc bicskaformának a nevét is. „A kalaposság mesterségzavai” című cikkében (MNy. 8 : 138) leírja a kalapkészítés munkamenetét, közbeszövi és megmagyarázza a használatos szerszámok, eljárások nevét. „A szélmalom és az eke részei”-ben (Nyr. 33 : 55—6) felsorolja a szélmalom részeit, az eke részéről pedig egy a múlt század közepe tájáról való verses összeállítást közöl. Azt a téves nézetet cáfolja meg, hogy a nép beéri csak mintegy ötszáz szóval, többet nem használ. Megállapítja, hogy a nyelvkins legnagyobb részét a nép őrzi, hogy a romlatlan, helyes magyar nyelvet a nép beszéli. A szélmalom és az eke részeit is azért sorolja fel, hogy rámutasson, milyen sok szót nem ismer a művelt ember azok közül, amiket a nép használ.

3. Tömörkény írásából olyan művészt ismerünk meg, akinek éles megfigyelőképességét, a valóság mélységeibe törő érdeklődését nem kerülhették el nyersanyagának, a nyelvnek legapróbb jelenségei sem. Olyan író, aki életét és művészetét a „szerette városnak” szentelte, aki mindenkinél jobban ismerte a „célszerű szegény embörök” munkás életét, gondjait, örömeit, tulajdosságait, észjárását és nyelvét.

Talán e néhány példából is látható mindez. A nyelv rezdüléseinek észrevétele, alapos tájékozottság a szakkérdésekben, helyes nyelvszemlélet, eredeti nyelvérzék és a nép nyelvének végtelen szeretete — ezek a nyelvűvár Tömörkény jellemzői.

Végh József Mihály

Az idegen szavak magyaros helyesírásának néhány problémája

1. A nyelvfejlődés elkerülhetetlen velejárója az idegen szavak beáramlása, amely korunkban különösen nagy méreteket ölt. Némely nyelvben az idegen szó meghonosodása úgy megy végbe, hogy többé-kevésbé változatlanul hagyják az eredeti írásképet, és saját fonetikai törvényeiknek megfelelően ejtik ki: így lesz például a görög—latin *mycelium* növényteni műszó az angolban körülbelül *májsziliom* (hangsúly a második szótagon, az utolsó szótagban „mormolt” hang), a franciában megközelítőleg *miszéliom* (hangsúly az utolsó szótagon). Mi magyarok inkább az eredeti kiejtést igyekszünk utánózni, s ezt ábrázoljuk helyesírási eszközeinkkel, ezért így írjuk: *micélium*. Az idegen szavak magyaros helyesírásának főbb szabályai már régen vérünnké váltak: s helyett sz-t vagy z-t írunk, a, o, u előtti c helyett k-t, a francia j helyett zs-t, a német z helyett c-t stb. A Helyesírási tanácsadó szótár, amely minden tollforgató ember nélkülözhetetlen kézikönyvévé vált, az eddigi helyesírási szótáraknál jóval nagyobb példaanyagával igen sok idegen szó írásmódjára vonatkozóan egyértelmű útbaigazítást ad. De egy lezárt, kinyomtatott könyv természetesen nem tarthat lépést a szóállomány gyarapodásával, s ha az alógiaák alapján próbáljuk megállapítani egy olyan szó helyesírását, amely nincs meg a HTSz.-ban, bizony könnyen zavarba jöhetünk: a tipológiailag hasonló szavak egymás mellé állításából egy egész sor ingadozás és következtetlenség derül ki, elsősorban a magánhangzók és mássalhangzók hosszúsága vagy rövid-

sége, valamint a hanghelyettesítések tekintetében. A HTSz. anyagának ezeket az ellentmondásait mutatom be a következőkben.

Mielőtt rátérek tulajdonképpeni tárgyamra, előrebocsátom, hogy nem kívánok foglalkozni az idegen szavak magyaros helyesírásának talán legfontosabb, de mindenestre legkényesebb kérdésével: annak a kritériumával, hogy egyáltalán milyen idegen szavakat írhatunk magyarosan. Az egyéni, szubjektív megítélésnek itt igen nagy tere van. Én például szívesebben írnám magyarosan a *sex appeal*, mint a *szaltó mortále* kapcsolatot; azzal sem igen tudok megbarátkozni, hogy *Luxemburg* állam fővárosát *Luxembourg*-nak kell írunk (s eszerint nyilván *lükszambúr*-nak mondanunk). — Nem foglalkozom a nem latin írású nyelvekből átvett szavak transliterációjának a kérdésével sem. Az orosz és görög szavak átírását, ha nem is minden tekintetben kielégítően, beható vita és körültekintő megfontolás alapján szabályozta az Akadémia, s végső soron csak megszokás kérdése, hogy a *Potyomkin* vagy a *Lüszisztraté* írásképet ne tartsuk riasztónak. — Végül még azt kell előrebocsátanom, hogy példatáramba csak olyan helyesírási szembenállásokat veszek fel, amelyek mögött nem áll valószínűségi kiejtési szembenállás. Nem akadok fenn például azon, hogy a *frizura* szót a *tonzúrá*-tól eltérően rövid *u*-val írjuk, hiszen valóban így is ejtjük.

2. Bizonyos szóalak típusokban teljes következetesség érvényesül. Így például eredetére való tekintet nélkül mindig hosszú a szóvégi *ó*: *alteregó*, *argó*, *eszpresszó*, *fáraó*, *kontó*, *lasszó*, *pikoló*, *rizikó* stb., viszont mindig rövid a szóvégi *i* és *ü*: *parti*, *rezi*, *zseni*, *menü*, *parvenü*, *revü*. Rövid magánhangzóval írjuk a szóvégi *-in* szótagokat: *abesszin*, *argentín*, *benzín*, *delfin*, *kabin*, *mandarin*, *mandolin*, *naftalin*, *rutin*, *sztearin*, *vazelin* stb.; ugyanígy a szóvégi *-id* szótagokat: *alkaloid*, *frigid*, *hibrid*, *oxid*, *rapid*, *stupid*, *szolid* stb. (noha ez utóbbit sokan *szolid*-nak ejtik és írják, talán a *szelíd* analógiájára). Mindig hosszú ellenben a szóvégi *-ír*: *asszír*, *baskír*, *elixír*, *emír*, *fakír*, *gejzír*, *szatír*, *tapír*, *vámpír*, *vezír*, *Vladimír* (persze ha ezt a nevet oroszból írjuk át, akkor *Vlagyimir*). Ugyancsak következetesen hosszú a szóvégi *-úr* és *-űr*: *azúr*, *azsúr*, *dúr*, *glazúr*, *kontúr*, *retúr*, *velúr*; *allúr*, *manikűr*, *pedikűr*, *valkűr*.

Az esetek nagy többségében rövid a szóvégi *u*: *adu*, *bizsu*, *emu*, *frufu*, *kakadu*, *kenguru*, *kenu*, *marabu*, *ragu*, *tabu*, *zebu*; kivétel: *gnú*, *interjú*, *randevú*. Többnyire rövid a szóvégi *-or* és *-on*: *doktor*, *fluor*, *humor*, *korridor*, *meteor*, *rektor*, *tenor*, de: *folklór*, *lavór*, *trikolór*. *Balkon*, *beton*, *démon*, *epigon*, *karton*, *lampion*, *lexikon*, *mikrofon*, *ózon*, *patron*, *sablon*, de: *macedón*, *szlavón*, viszont — nehogy azt higgyük, hogy ezek mint népnevek jelentéstani vagy szófaji okból kivételek —: *teuton*. Hosszú véghangzóval írjuk a *centrálé*, *iniciálé*, *nacionálé*, *parusálé*, *pönálé* szavakat, de röviddel ezt: *regále*. Az *-ív* (*-íva*, *-ívum*) szóvég mindig hosszú: *aktív*, *aktíva*, *passzív*, *passzíva*, *pozitív*, *pozitívum* stb.; csak a *naiv* és a *naíva* kivétel. *Remíz*, *repríz*, *fríz*, de: *kirgiz*, *szerviz*, *türkiz*: *abszolút*, de: *akut*; *Gertrúd*, de: *Belzebub*.

A nem utolsó szótagi magánhangzók időtartama tekintetében még nagyobb a következetlenség. *Aroma*, de: *idióma*, *lagúna*, de: *kommuna*; *angóra*, de: *mandragóra*; *núdli*, de: *pudli*; *Árgirus*, de: *Elvira*; *ritus*, de: *apetitus*; *albínó*, *diszciplína*, *doktrína*, *georgína*, *palatinus*, *pianínó*, *szordínó*, de: *balerína*, *jakobínus*, *kollegína*, *latrina*, *szonatina*, *vakcina*. *Argentíná*-val szemben *Palesztíná*-t kell írunk; a *kapucínus*-sal szemben a *kapucínér*-t hosszú *i*-vel írhatja a HTSz., de az ugyanabba a fogalomkörbe tartozó és ugyancsak németből átvett

londiner-t megint röviddel. Az *Ízisz* alakkal szemben áll *Ozirisz*, s ezzel ismét: *írész*. — A szóvégi *-ió*, *-ius*, *-ia*, *-ium*, *-eum* stb. előtti nyílt szótagban általában hosszú magánhangzót írunk: *allódium*, *allívium*, *fólió*, *gledicsia*, *Kaszília*, *linóleum*, *minium*, *patricius*, *pozíció*, *szardínia*, *utópia*, *vanília*; ezzel szemben *irídium* (pedig: *szilícium*), és ami a legmeglepőbb: *homonímia* (pedig: *metonímia*). Ebben az esetben sajtóhibára gyanakszom, mint ahogy kétségkívül sajtóhiba a *tunguz* és *mandzsu-tunguz* valamelyike is. (Az *unió* 1954-ben bevezetett, az általános írásgyakorlaton alapuló tudatos kivétel.)

Nem jobb a helyzet a mássalhangzók időtartama tekintetében sem. Van egyfelől *barakk*, *barokk*, *pikk*, másfelől *attak*, *colstok* és *piknik*. *Fütt* és *szett*, ellenben (az utóbbival azonos eredetű) *ofszet*. Egytagú szavak végén mintha gyakorbib volna a kettőzött betű (vö. még *klikk*, *lakk*, *sokk*), de a *bross* és *plüss* mellett mégis ott van a *tus*, a *tipp* mellett a *stop*. A *tipp*-et talán azért írjuk így, mert származéka *tippel*; de a *stop* származéka is *stoppol* ('megállít, lefoglal'), a *tus*-é viszont *tusol*.¹ (Megvan a negyedik lehetőség is: *pakk* ~ *pakol*.) Rövidítve írjuk a *srapnel*-t, két *l*-el a *kontroll*-t és a *futball*-t, pedig ezeket származékaikban is rövid mássalhangzóval ejtjük, különösen az utóbbit (*kontrollál*, *fudbalista*). Eredet, kiejtés, használati kör és stílusérték szempontjából teljesen azonos szinten áll a *princessz* és a *metresz* (sőt talán az első gyakorbib, a „princessz-szabású” ruhák jóvoltából). A francia *-et* szóvégeket vagy közvetlenül *é*-vel vesszük át (*büfé*, *büdzsé*, *filé*), vagy német közvetítéssel, s ilyenkor a szó végén hallható *t*-t hol kettőzve írjuk: *balett*, *bankett*, *komplett*, hol egyszerűen: *kabinet*, *minaret*, *pamflet*.

Szó belsejében is nagy az ingadozás. *Maffia* és *rafia*; *billikom* és *biliárd*; *ballon* és *bacilus*; *grammatika* és *gramofon*; *komisszár*, *komisszió* és *kommandó*, *kommunista*; *konkurrencia*, *terror*, *torreádor* és *karikatúra*, *terasz*, *barikád*; *passzíroz*, *masszíroz* és *pliszíroz*, *satíroz*. Az angol *-ing* szóvég előtt, úgy látszik, abban vagyunk következetesek, hogy ahol az eredetiben két betű van, ott egyet írunk, és megfordítva: *puding*, de *dopping* és *tűbbing*.

Érvényben levő helyesírási szabályzatunk 272. pontja egy sajátos — valószínűleg a hazai latin kiejtésben gyökerező — szabályt rögzít: „A közkeletű idegen szavak tövében többnyire rövid magánhangzót ejtünk egyes idegen eredetű képzők (*-ikus*, *-ista*, *-itás*, *-izál*, *-izmus* stb.) előtt, az alapszó vagy más képzős változat hosszú magánhangzójával szemben. Ezt az ejtésbeli sajátosságot írásunk is feltünteti: *periodikus* (de: *periódus*), *szocialista* (de: *szociális*), *passzivitás* (de: *passzív*), *tipizál* (de: *típus*), *kollektívizmus* (de: *kollektív*) stb.” A HTSz. anyagából kiderül, hogy ez a szabály a latin—görög szavakon túlmenően is érvényes: *folklór* ~ *folklorista*, *hazard* ~ *hazardőr*, *nüánsz* ~ *nüanszíroz*, *prüd* ~ *prüderia*, *reváns* ~ *revansizmus*. Másfelől bőven van kivétel: *akadémikus*, *akadémista*, *atlétika* (vö. *fonetika* és *atletizál*), *enciklopédia*, *enciklopédikus*, *enciklopédisták*, *esztétika*, *esztétikus*, *esztétizál*, *evangélikus*, *evangélista*, *gótika*, *gótikus*, *higiénikus*, *hisztérikus*, *kollégista*, *mániákus*, *októbristák*, *pán-szlávizmus* (de vö. *pángermanizmus* és *szlavista*), *statáriális*, *szólista*, *teátrális*, *utópista*, *utópisztikus*, *utópizmus*. E kivételek általában megfelelnek a köznyelvi kiejtésnek, ám megfigyelésem szerint különösen az *-ikus* előtt korántsem olyan általános a rövidülés, mint a szabályzatból gondolnánk; igen gyakran hallhatók ilyen alakok: *harmónikus*, *szimbólikus*, *tropikus*, *melankólikus*, sőt *kómi*kus. Ezt a jelenséget a HTSz. oly módon veszi tudomásul, hogy — mintegy

¹ Van *eltussol* is, de ez más eredetű.

a szabály alóli kivételt külön szabályba foglalva — *diktatórikus, illuzórikus, provizórikus* írásmódot ír elő. A rövidülés érvényes a latin tőhangzóból és magyar képzőelemből álló *-ál* igeképző előtt is: *fuzionál, recidivál, fantaziál*. Ez utóbbi alakot fölösleges tudálékoskodás eredményének tartom, hiszen úgy is felfoghatjuk, mint a *fantázia* szónak tiszta magyar *-l* igeképzős származékát, akárcsak ezt: *furulya* > *furulyál*: 'furulyával', ill. 'fantáziával foglalkozik, játszik'. — A *kultúr-, redl-* típusú csonkított összetételi előtagokat változatlanul hosszú magánhangzóval kell írunk — még az *empiriokriticizmus-t* is —, de itt is van kivétel: a *monopólium* melletti *monopol-* (*-helyzet, -kapitalista* stb.).

3. A hanghelyettesítések közül a magyar köznyelvi hangállományból hiányzó *ä* helyettesítése *a*-val, illetőleg *ü*-val olyan régi probléma, hogy egy kis jóakarattal megoldottnak tekinthető. A legtöbb gondot a francia nazális *ä* átvétele okozza. Abszolút szóvégen a mi kiejtésünkben és helyesírásunkban *-án* lett: *bonviván, elán, paraván, parmezán, partizán, sarlatán*; a nem utolsó szótagi *ä* viszont *-an-*, ill. *-am-* alakban jelenik meg: *avanzsál, falanszter, mandzsetta, manzárd, randevü, sampinyon, sanzon, trancsíroz*. Ha az *ä* utolsó szótagban van és még egy mássalhangzó is van utána, a HTSz. hol *-án-t*, hol *-an-t* ír elő: *nüánsz, pasziánsz, preferánsz(ozik), reneszánsz, reváns, szeánsz*, ellenben: *balánsz, fajánsz, frank, girland, konferánsz, sansz, transz, vabáns*. Az *antant* és *pandan* szavakban, úgy látszik, a nem utolsó szótagban megszokottá vált *a* hang érvényesült az utolsó szótagban is. Mindig *á*-val írjuk viszont a latinositott alakú *-áns* végződést: *briliáns, frappáns, kuláns, markáns, pikáns*, a latinból átvett *arrogáns, elegáns, emigráns* stb. mintájára (noha itt is van kivétel: *konstans*.) — A francia szóvégi *ë* csaknem mindig *-én* alakban honosodik meg: *kretén, poén, refrén, szatén, szuverén*, — de: *maroken*.

Hiányzik hangrendszerünkől a hosszú nyílt *ē* is: hol *e*-vel, hol *é*-vel írjuk át. *Amper, karrier, lezser, neszesszer, parlamentar, premier, primer, szekunder*, de: *terciér* [!], *affér, doktrinér*.

A német *ei* diftongust *áj* betűkapcsolattal írjuk át: *Svájc, stájer, spájj, pájsli, vájdlíng*. Kivétel a *rósejbní* és a HTSz.-ba fel nem vett, de az ÉrtSz.-ban szereplő *bejgli*. Ez arra mutat, hogy a nyelvművelés erőfeszítései ellenére terjedőben van az *ei* „osztrákos” ejtése (vö. F[erenczy] G[éza]: Nyelvművelő levelek. Bp. 1964. 337); hogy ezellen mégis küzdünk, annak nem annyira a „hochdeutsch” kiejtés iránti tiszteletünk az oka, mint az, hogy *áj*-jal írt szavaink veláris hangrendűek, s az *ej* behatolása ilyen fattyúalakokat hoz létre: *Svejczban, spejczban*.

A magyar ábécétől idegen betűk közül megtartjuk a hangrendszerünkől hiányzó hangot jelölő *ch-t* (*technika, pech*), átírjuk a *qu-t*, a *ph-t* (*kvar, kvint, filozófia, fotográfia*), vegyesen járunk el az *x-szel* szemben (*taxi ~ bokszol ~ egzakt*). Köznevekben a *th-t* is átírjuk (*tea, pátosz*), de a tulajdonnevekben teljes a zűrzavar. A *Marathón ~ maratoni futás* és *Püthagorasz ~ Pitagorasz-tétel* szembenállást még meg lehet magyarázni a tulajdonnév és a közszói kapcsolat különbségével, de mivel indokoljuk ezeket: *Athén, Korinthusz, Thermopülei ~ Téba, Tesszália, Trákia*? Nem görög nevekben: *Karthágó, Zarathusztira*, de: *Lotaringia, Otelló*, mégpedig nemcsak a fekete szőlő, hanem a velencei mór nevében is. Shakespeare-kiadásainkban és a színlapokon mindig *Othello* áll; bölcsen, hiszen *Otelló* mellé *Dezdemóna* kíváncsoznék. Verdi operája ellenben az olasz szövegeknyv nyomán *Otello*. (Pedig Mozart *Don*

Giovanni-ja nálunk *Don Juan*!) Ehhez hasonló zavaró kettősség a görög *Elektra* és az Amerikai *Elektra*. Az újjörögül beszélő film hősnőjének nevét — természetesen — *Ilektrá*-nak mondták, O'Neill drámájának eredeti címében pedig — nem kevésbé természetesen — *Electra* a névalak. — De ez a gondolatsor olyan területekre visz, amelyekkel nem volt szándékomban foglalkozni. A *th*-val kapcsolatban még csak annyit, hogy *Luther* neve változatlan marad a *lutheránus* szóban (az AkH. 1900. első helyen a *luteránus* írásmódot írta elő), holott *Calvin* neve évszázadok óta *Kálvin*-ná magyarosodott, s így írjuk a *kálvinista* származékokban is.

Egyes szópárok tagjait a helyesírás különbözteti meg egymástól. *Alpakka* 'újezüst' és *alpaka* 'állatfajta' (az ÉrtSz.-ban csak az első van meg; az Új Magyar Lexikon mindkettőt ugyanazon „*alpakka*” címszó alatt tárgyalja). *Fuga* 'illeszték, ereszték' és *fuga* 'zenei forma' (az EtSz.-ban mindkettő *fuga*, az UML.-ban mindkettő *fuga*). *Kadét* 'tisztjelölt' és *kadet* 'konstitucionális demokrata' (az ÉrtSz. az előbbinek *kadet* és *kadett* alakváltozatát is ismeri). Szóhasadással jött létre az azonos etimológiájú *szinkron* főnév és *szinkrón* melléknév, az *esszencia* 'lényeg' és az *eszencia* 'tömény oldat, kivonat', a *patriarcha* 'nemzetiségfő' és a *pátriárka* 'egyházi méltóság' (az ÉrtSz.-ban éppen fordítva!). A szaknyelvi *cellofán* és a köznyelvi *celofán* írásmódjáról annak idején sok vita folyt; nem tettünk azonban ilyen megkülönböztetést a *refinált* esetében, és ugyanúgy írjuk, akár *refinált* cukorról, akár egy *refinált* perszónáról van szó.

4. Milyen elveken alapul az idegen szavak magyaros helyesírása? Nyilván ugyanazokon, mint általában az egész magyar helyesírás; elsősorban tehát a kiejtésen. A szóvégi *o* hangokat például azért írjuk *ó*-val, mert nem is tudjuk másként ejteni őket, nem lévén nyelvünkben *o* végű szó (a *no*, *nono* kivételével). Magam is évekig tanultam már olaszul, amikor egyáltalán észrevettem, hogy az olasz szavak végén levő *o* rövid.¹ — De az idegen szavak kiejtésében aligha támaszkodhatunk valami végérvényesen kialakult egységre. Nem csoda, hiszen ezek mégiscsak ritkább elemei nyelvünknek, nem használjuk őket lépten-nyomon, sokat közülük talán csak írásból ismerünk; azonkívül kiejtésük rögződése számtalan tényezőtől függ: az átadó nyelv és az esetleges közvetítő nyelv hangrendszerétől és hangsúlyviszonyaitól, az írásképtől, a használati körtől, az analógiáktól stb. A *kollegina* szónak például következő ejtÉsváltozatai figyelhetők meg — néha egyazon személy kiejtésében is —: *kollegína*, *kollegína*, *kolégína*, *kolegína*, *kolegína*. (Az *e* ~ *é* különb-

¹ Éppen ezért nem teljesen szabatos az AkH. 1954. 288. pontja: „Az idegen írásmód szerint írt tulajdonnevek végén magyarosan, ékezettel írjuk az *a*, *e*, *o*-t az olyan toldalékos (ragos, jeles, képzős) alakokban, amelyekben e tövégi hangok a magyar kiejtésben megnyújtva fordulnak elő: *Boccaccióé* [stb.]”. Régi szabályzatok és az újabb magyarázatok (Fábián Pál: Helyesírásunk időszéri kérdései. Bp. 1955. 95; Szemere Gyula: Hogy is írjuk? Bp. 1961. 93; a HTSz. a *Malmö* címszónál) az *ö*-t is ide veszik. Pedig a szóvégi *o* és az egy-két skandináv névben előforduló *ö* a mi kiejtésünkben toldalék nélkül is csak hosszú lehet. Az *o*, *ö* ékezdése legfőképpen arra jó, hogy például egy „*Ariost*” ragos alakból ne „*Ariost*” nominativust következtessünk vissza. Az esetek legnagyobb részében azonban ilyen félreértésre nem is kerülhet sor. (Másképp elviseljük a hasonló félreértés lehetőségét az *-i* képzőt beolvasztó *batumi*, *helsinki* melléknéveknél.) Azonkívül e szabály alól kivétel is van, amely megint csak a HTSz.-ból tűnik ki: *Waterloo*, *Waterloonál*, *waterlooi*.

séget itt nem is veszem tekintetbe.) A kritikus hangok (*l, e, i*) időtartama legtöbbször annyira bizonytalan, hogy jó lélekkel sem hosszúnak, sem rövidnek nem könyvelhetők el. S ugyanez a helyzet a fentebbi példatárban említett többi szóval is. Azt kell mondanunk, hogy a hosszú vagy rövid ejtés-, illetőleg írásváltozatnál való megállapodás alig több véletlennél.

Köznyelvi kiejtésünkben két egymást keresztező tendencia érvényesül: a nyúlás és a rövidülés (*szallag, foradalom, kőrut, korház* stb.). A nyelv művelés azonban ezeket a jelenségeket kiejtési hibának tekinti, harcol ellenük, s nem hajlandó a helyesírás hozzáigazításával szentesíteni őket. Másként járunk el az idegen szavakkal. Ha a köznyelvi beszélők *bacillus* helyett *bacilus*-t, *dóping* helyett *dopping*-ot *kéksz* helyett *keksz*-et, *szatira* helyett *szatír*-t ejtenek, ezt mint a nyelvfejlődés természetes folyamányát vesszük tudomásul, s a helyesírási szótárban kodifikáljuk. — Távol áll tőlem, hogy akár az egyik, akár a másik hozzáállást egyedül üdvözítőnek, illetőleg kárhozatosnak nyilvánítsam — hiszen kivételek is vannak: egyfelől pl. *bűnhődik, fullánk*, másfelől pl. az eredeti írásképhez közel álló *ellipszis, aszimmetrikus* stb. Fábián Pál (Helyesírásunk időszerű kérdései 94) indokoltnak látná, hogy ezeknek az írásmódját is megváltoztassuk a köznyelvi kiejtés alapján (*elipszis, asszimmetrikus*). Ez az intézkedés kétségtávol némi rendet vinne a mai zűrzavaros állapotba; kérdés azonban, hogy nem volna-e helyesebb és elvszerűbb előbb a kiejtést normalizálni, s az *asszimmetrikus*-féle kiejtéssel szemben ugyanolyan szigorú tanúsítani, mint a *kőrut* és társai esetében.

5. Helyesírási rendszerünk másik alapelve a **s z ó e l e m z é s**. Deme László (Helyesírásunk időszerű kérdései 48) nyomatékosan hangoztatja, hogy a szóelemző elv nem etimologikus, hanem leíró alaktani elemzési elv: gyakorlatilag abban érvényesül, hogy toldalékolt és összetett szavakban — néhány kivétellel — nem jelöljük a hasonulást és az összeolvadást. Ez természetesen azokra az idegen szavakra is vonatkozik, ahol az artikulációs rendszerünkben eredő fiziológiai kényszer hasonulást vagy összeolvadást hoz létre: *abszurd* (*apszurd*), *adjunktus* (*aggyunktus*). Ennél tovább azonban nem mehetünk, s nem kívánhatjuk meg, hogy az idegen szavak magyaros helyesírásában valamiféle etimológiai szempont érvényesüljön; ezzel ugyanis a helyesírás elsajátításához legalább hat-hét idegen nyelvben való jártasságot kellene megkövetelnünk. A *naiv* szónak az *aktív*-étől eltérő írásmódját azzal szoktuk magyarázni, hogy nem latin szó, mint a többi *-ív* végű, hanem francia. Ezt azonban a köznyelvi „helyesíró” nem köteles tudni; azonkívül nyelvünkben általános jelenség a francia jövevényszavak latinosítása (*frappáns, karosszéria, rentábilis* stb.). Semmi okunk sincs hát, hogy a *naiv*-val kivételt tegyünk. (A *naiv* írásmóddal azonfelül könnyebb lenne kiküszöbölnünk az affektált-németes *náiv, sőt neiv* ejtésmódot.) — Amikor a *reneszánsz* ~ *konferansz* szembenállásra próbáltam magyarázatot keresni, azzal a véleménnyel találkoztam, hogy az *-ánsz* végűek német közvetítéssel, régebben kerültek nyelvünkbe, az újabban, közvetlenül a franciából átvett szavaknál a francia kiejtéshez közelebb álló *-ansz* mutatkozik. E magyarázatot támogatják az olyan régi, helyesírási tanácsadó szótárunkba fel sem vett szavak is, mint *delizsánc* vagy *ordonánc*. Pusztán helyesírási kérdésre azonban mégsem adhatunk olyan választ, amely nagy utánjárást kívánó nyelvtörténeti kutatásokon alapul. Annál kevésbé, mivel — mint láttuk — mindig egyformán írjuk az *-in* vagy az *-ír* szóvégeket, az etimológiára és szótörténetre való legcsekélyebb tekintet nélkül.

6. A harmadik helyesírási alapelv a h a g y o m á n y. Éppen ez a tényező az, amely az idegen szavak helyesírásában csak igen korlátozott mértékben érvényesül. A szóban forgó szavak fiatal jövevények, idegen írásmóddal kerültek nyelvünkbe. Az AkH., mint tudjuk, igen sokáig mereven szembehelyezkedett az idegen szavak magyaros helyesírásának követelményével; csak 1950-ben maradt el a szabályzatnak az a pontja, amely azt ajánlotta, hogy az idegen szónak, „hacsak nem valóban közkeletű, maradjon meg idegen írása is” (vö. pl. AkH. 1941, 95. pont). A régi szabályzatok szótári részében — a szűkre szabott terjedelemez képest — elég nagy számban találunk ugyan magyaros helyesírást idegen szavakat, ám ezek igen gyakran különböznek a mai írásmódtól. Íme egy válogatás az 1915. évi szabályzatból: *adú, allegórikus, arisztokracia, ballón, difteritisz, diskréció, exakt, fotografia, humor, influenza, jakobínus, kabín, katolikus, klub, lámpión, monogramm, pagóda, parfüm, skárlát, szalón, szatira, vagon, zseni*. 1932-ben többek között ezek a szavak különböznek a mai helyesírástól: *anachronizmus, autotaxi, büffé, cisztercita, delfín, diploma, filloxéra, gejzir, kaos, kollókvium, kosztüm, melec, nacionle, naív, pavillon, prezsbiter, samán, szimbolum, tenór*. A *terasz* helyesírása az 1915. és 1921. évi szabályzatban: *terassz*, 1927-től 1940-ig *terasz*, ettől kezdve 1954-ig *terasz* vagy *terrasz*. Az 1921. évi szabályzatban *esztétika* vagy *aesthetika*; 1927-től kezdve *esztétika*, *fonétika*, 1940-től 1954-ig *esztetika*, *fonetika*; az érvényben levő szabályzat szerint *esztétika* és *fonetika*. Az *irónia* ~ *ironikus* megfelelés-típus 1940 jelenik meg, addig *irónikus-t*, *harmónikus-t* stb. kellett írni. S hogy ne csak az AkH.-t idézzük, amelyet a gyakorlat sokszor nem követett, a forgalomban levő iskolai és nyomdai helyesírási szabályzatokhoz igazodva inkább: megvizsgáltam a közelmúlt néhány gyakran forgatott és nagy tekintélyű kiadványát is. Sauvageot magyar–francia szótárának (Dante 1937.) csupán *A* betűjében 45 olyan idegen eredetű szót találtam, amelynek helyesírása nem felel meg a mai szabályoknak (*abcug, ádvént, agáv, aklimatizál, aktiva, akút, akvarel, albinó, alfabétikus, Algir, Alisz* stb.). Szerb Antal magyar irodalomtörténetének (Révai 1943.) első fejezetében pedig a következőket: *folklore, latin, mítosz és mítosz, mitológia, mthikus, ural-altáji, étherikus, eksztátikus, ethika, anonymitás, aszkétikus, mecénás, teológia, vízió, szimptoma, kvantitatív, pantheisztikus, mártír, gramofon, ambició, éposz*. Idegen szavaink magyaros helyesírása tekintetében tehát korántsem beszélhetünk olyan töretlen hagyományról, mint ami az *ly* betűhöz, a *rögtön* vagy az *utca* írásalakhoz való ragaszkodásunkat indokolja.

7. Fontos kritériuma az idegen szavak magyaros helyesírásának a meghonosodottság mértéke. Bár erre nézve objektív mércét felállítani szinte lehetetlen, nagy általánosságban azt mondhatjuk: minél gyakoribb, közkeletűbb egy szó, annál szívesebben engedélyezzük magyaros — pontosabban: az eredeti írásképtől eltérő — írásalakját. De vajon közkeletűbb-e az exkluzív *tenisz* milliók szenvedélyénél, a *futball*-nál, a drága *ementáli* a tömegesen gyártott és fogyasztott *trappista*-nál? Mindennapi életünk szava a *kommunista*, a *gramofon*-t pedig éppen akkor kezdtük „népszerűen” írni, amikor ez a zeneszerszám már eltűnőben volt a lemezjátszó, majd a magnó mellett. Az igazat megvallva, példatáramból csak a *palatínus* ~ *jakobínus* szembenállást tudnám ezzel az elvvel elfogadhatóvá tenni, mondván, hogy az utóbbi a francia történelem fogalomkörébe tartozik, az előbbi a magyaréba, s tulajdonnévként Budapest leglátogatottabb strandját jelöli.

8. Könnyű kritizálni, de nehéz megfelelő tanácsot adni. Ebben az esetben különösen nehéz, hiszen roppant munkával kidolgozott és bár évszázados hagyománnyal nem rendelkező, de már megszokott, mondhatni: hagyomány-nyá szilárduló rendszerről van szó. Éppen ezért csak magánvéleményemnek adok hangot, amikor azt óhajtom, hogy ne erőltessük a „magyaros”, az eredetitől nagyon eltérő írásképeket, tehát az ékezetes magánhangzókat (*pianínó*), a kettős mássalhangzók egyszerűsítését (*barikád*). Tisztában vagyok vele, hogy ennek, de akár az ellenkező kívánságnak következetes keresztülvitele is több évtizedes beidegzést borítana fel.

Végleges megoldást csak a köznyelvi kiejtés normáinak kidolgozása után várhatunk. Előbb abban kell dönten: mondhatják-e a rádió bemondói, hogy „a Magyar Rádió és Televízió szimfonikus zenekara”, vagy csak *televízióról* és *szimfonikus-ról* beszélhetnek-e. Ez összefügg azzal a kérdéssel is, hogy megengedhető-e az *óvoda* szónak *ovoda* kiejtése. Tisztázni kell a helyes kiejtés és a helyesírás viszonyát, tekintettel arra, hogy a helyesírás tudvalevőleg erősen visszahat a kiejtésre, s ez nem mindig kívánatos. Csak e kétségkívül óriási — az egri kiejtési konferencián a nyelvtudomány fontos feladatául kitűzött — munka elvégzésétől remélhető az idegen szavak helyesírási problémáinak megnyugtató rendezése is.

J. Soltész Katalin

Széljegyzetek egy Nyelvőr-számhoz

A Magyar Nyelvőr 1965. évi 4. számát olvasva különösképpen arra figyelem, vajon a lap munkatársai, anyanyelvünk hivatásos és nem hivatásos gondozói milyen stíluseszmény szerint alakítják mondataikat. Azt figyeltem, hibátlan és igényes-e ez az eszmény, alkalmas-e ez a stílus a gondolatok színés, hajlékony, tetszetős, illetőleg egyszerű, cikornyátlan, a lehetőség szerint közérthető kifejezésére, alkalmas-e arra is, hogy híveket toborozzon a nyelvművelésnek.

Egyetlen folyóirat egyetlen száma alapján nehéz és kockázatos vállalkozás általános érvényű tanulságokat keresni. De úgy érzem, a talált példák egyikére-másikára érdemes felfigyelni, mert jelenséget, éppenséggel nem jó jelenséget fejeznek ki.

1. Ami a nyelvművelés — és a Nyelvőr — tartalmát illeti, azt hiszem nem kell szégyenkezniünk. Még soha nem foglalkozott ilyen nagyszámú értő, felelős és szenvedélyes gárda a magyar nyelv ügyével, mint mostanában, ilyen sokoldalú, tartalmas terv szerint. A kifejezésmóddal azonban, nyelvművelő ismeretterjesztő és szakirodalmunk nyelvével — e példák szerint — nem lehetünk ilyen elégedettek. Nyelvészeti íróink, nyelvtudásaink, a Nyelvőr munkatársai közül kevesen tudják gondolataikat ízesen és egyszerűen, igényes szép magyar nyelven elmondani. Ha olyan olvasó veszi kezébe a Nyelvőr említett számát, aki valamennyire is kényes a kifejezésre, aki bármely olvasmánytól számon kéri a szabatos és árnyaltos nyelvet, az lépten-nyomon elakad olyan kifejezéseken, mondatépítményeken, szóhasználaton, amelyet más stílus-környezetben, akár iskolai dolgozatban is megrónánk.

Nem bocsáthatunk meg az ilyen mondatoknak (se napilapban, se a Magyar Tudományos Akadémia nyelvművelő munkabizottságának folyóirataiban): „Szóbeli kérdéseimre a tanulók *nagyobb többsége* fel tudta sorolni. . .”

(457. lap); „Még a kárhoztatandó nyelvi jelenséget is, bár elítélő formában, *de mégis* rögzíteni kell” (425); „A későbbi magyar hivatalos életbeli »formulák« egyik forrása alighanem ezek voltak” (431; az én kiemeléseim, a továbbiak is, F. L.). Az első mondatból goromba nyelvtani hiba kiabál (talán kontamináció szülötte: *nagy többsége* $\times$ *nagyobb része*), a másodikból a fölösleges, kiskolásan odaírt kötőszókat kellett volna elhagyni. A harmadik talán nem is helytelen, csak bántja a szemet, hogy hiányzik a formális egyeztetés: másképpen kellett volna megfogalmazni. Találunk mulatságos képzavart: „Szende könnyen megtakaríthatta volna a csapdába esést” (499), és olyan mondatot, amelynek az ízet szörendi vétség rontja: „... a körülmények és adatok alapos ismerete alapján a szerkesztők mindegyikének ... részletes és magvas méltatását megírhatta” (509) — bár az „alapos” — „alapján”-t is lehetne csinosabban fogalmazni.

De nem bocsáthatunk meg azoknak a mondatoknak sem, amelyek nem a nyelvhelyesség, hanem a szép stílus ellen vétének. Szó nélkül hagynánk-e, ha tanítványaink dolgozatában ilyen fonnyadt zsargonkifejezésekkel találkoznánk: „... ezért vetem fel a kérdést ...”; „Mint műfordító vetem fel ...”; „... fordításelméleti területen kell válaszolnom ...”; „... fölveheti ... a problémát”; „Konkrétan azt a javaslatot terjeszteném ...”; „... elfogadása esetén ...”; „... elegendő indokot tud felhozni ...”? (425—7) Már a napilapokban is ritkán találkozunk a hivatali szlengnek ezekkel a virágaival: „napirenden tartják a kérdést”, „fel kell számolnunk ezeket a hiányosságokat” (461), „a nyelvtan tanítása terén sok még a tennivalónk”, „helyt kell adnunk Sz. A. meglátásának” (459), „bizonyos jelenségeit”, „bizonyos közös vonásait”, „bizonyos célokra” stb. stb.

2. Ez az első tanulság: folyóiratunkban sok olyan stiláris szeplőt találunk, amelyek minden helyzetben, a szöveg jellegétől függetlenül a henyé, lompos, gondatlan stílus jegyei. A nyelvi hibák és a henyéségek a köznapitársalgás nyelvében sem rokonszenvesek, egy nyelvtudományi folyóiratban meg kiváltképp idétlenek. Még egy példa: Tudjuk, hogy járványként terjed az igék helyett használt melléknévi igenevek divatja, — miért éppen a Nyelvőrben kell találkozoznunk vele? „... ez eddig nehezen lett volna megvalósítható” (452); „ezek a beszédes példák valóban figyelmeztetők” (459); „vizsgálendő objektumuk nehezen volt hozzáférhető” (463); „ami ugyan szintén nem példa nélkül való a tudomány történetében” (466).

Ezeket az általános stílusgyomokat (vagy egy részüket) kíméletlenül ki kellett volna irtaniok a szerkesztőknek. Nem kis munka, sok esetepatéval, sértődéssel jár, sokszor nehezebb a rossz szöveget megigazítani, mint újat írni. De ez a „műhelymunka” elkerülhetetlen, kivált azért, mert a Nyelvőr igen népes és vegyes összetételű szerzőgárdával dolgozik, s közülük kevesen tartoznak a „reguláris sereghez”: pedagógusok, fordítók, irodalomtörténészek, műszaki szakemberek stb.; legtöbb stíluszseplőt — e számban — az ő szövegeikben találhatunk.

3. De a gondos és kíméletlen szerkesztés nem old meg mindent. A Nyelvőr nyelvének olyan stílusjegyei is vannak, amelyeket nem lehet pusztán felületességgel magyarázni. A hivatali és a mozgalmi zsargonhoz hasonlóan kialakult egy tudományos vagy értekező zsargon is, nem kevésbé ellenszenves. Ennek egyik tartományát azok az állandósult kifejezések alkot-

ják, amelyekből suta ünnepélyesség árad, de rendszerint töltelékszavak, tehát fölöslegesek; vagy nehézkes kifejezések, tehát a szöveg frissége érdekében más kifejezésekkel kellene helyettesíteni őket. Ilyenek a *szóban forgó*, a *bizonyos*, a *számottevő*, a *hovatartozás*, a *következőképpen*, a *többirányú* ('többféle'), az *amikor is*, az *ilyen irányú*, a *példát szolgáltat*, az *elsőrendű fontosságú kérdés*, a *feltevésekre vagyunk utalva*, az *alábbiakban kívánok bizonyítani* stb., — ezeket „a vizsgálódásaim tárgyát képező” lapban találtam. Mint egy ünnepélyes szer-tartás szakrális szövege, úgy hangzik a következő mondat: „nem kívánjuk bíráló megjegyzésekkel illetni az egyes címszavakat” (442), a másik legalább egy mutató névmással jelezni akarja, hogy tudományos szövegről van szó: „... az éppen nem érdekli a kibernetikát mint tudományt, hanem csak ezen különféle anyagok működése az automatán belül, függetlenül ezen működés testszerű hordozóitól” (463). Grétsy László — finom stílusérzéssel — éppen a játékos ironia kedvéért fogalmaz így: „... most bizonyára az volna illő és helyénvaló, hogy befejezésül ismét a mű számos erényére, egészben véve igen hasznos és sikerült voltára utaljak, de nem teszem” (499). A szépprózában egyetlen ilyen mondattal komikus figurát lehet teremteni, tehát paródiaértékű: „Ez a kérdés névtani vonatkozásban tüzetesebb vizsgálatot érdemel” (502).

Némi igazságtalanság van ebben a mindent egybesöprő tallózásban; ha a mondatokat kimetszem természetes szövegkörnyezetükből, némileg eltorzítom őket. De másképpen nem tudom érzékeltetni, hogy a legtöbb közlemény stílusát e szikkadt, ásatag kifejezések halmozása jellemzi. Pedig a Nyelvőrnek ez a száma emlékeztet, hogy a „A hivataloskodó-fontoskodó kifejezések divatja ellen szólt például Lőrincze Lajos a Népszabadság 1963. jún. 26-i számában (Az egyszerű nép napi nyelvén címen)” (437).

Nem hiszem, hogy ez a zsargon magasabbrendű, mint a mozgalmi zsargon, amely felett a nyelvtudomány oly szép győzelmet aratott, vagy mint a hivatali zsargon, a műszaki nyelv vadhajtasai stb., amelyek ellen eredményesen küzd. Azért volna magasabb rendű, mert mi magunk, nyelvvédők használjuk? Egy tőről fakadtak ezek, az írói kényelmesség bűnjelei: a kifejezés előre gyártott elemei közül azt ragadjuk meg, amelyik éppen a kezünk ügyébe kerül.

4. Mielőtt továbbmennék, mentegetnem kell a „mindent egybesöprő tallózást”. Eddig úgy szemelgettem a stílust megjelölő példákat, mintha egy-nemű könyv szövegét vizsgálnám. Pedig ugyancsak többretű könyv a Nyelvőr, nemcsak azért, mert sokféle szerző — külső és belső munkatárs — írja, hanem mert többféle műfajt, többféle funkciót szolgál, legalább négyet-ötöt. Nem lehetnek azonos követelményeink a felsorolás jellegű, adatközlő szakszöveg, a tudományos értekező próza, a nekrológ, a színesebb ismeretterjesztő cikk, a könyvismertetés, a csevegő „levelesláda” stb. nyelvével szemben. Széles műfajskála ez, hiszen a Nyelvőrnek kell pótolnia az egyre késlekedő népszerű, nagy példányszámú nyelvújságot; vállalnia kell gyakorlati társadalmi küldetését: a tudomány eredményeinek ismertetését; pótolnia kell az irodalomból hiányzó stíluskritikát; s nem mondhat le a tudományból vállalt feladatairól. Ez mind más-más tárgyalásmódot, más-más stílust igényel, minden cikknek, értekezésnek, esszének vagy levélnek más-más hangnemet s nyelvezetet kell választania.

Nem vállalkozom a különleges műfaji sajátosságok elemzésére: amit előbb a Nyelvőr stílusának hibáiként említettem, s amit a továbbiakban elmondok, többé-kevésbé, más-más módon a közlemények mindegyik fajtájára

érvényesnek tarom, a példákat ott, a saját stíluskörnyezetükben ítélem kirívónak vagy kártékonynak, a nyelvművelés és a nyelvtudomány nyelvére általánosan jellemzőnek.

5. Már az előbb megrótt szaktudományos zsargon sejtetett egy stílusjellemző írói magatartást, amely mintegy a céhbe tartozás megkülönböztető vonása: a feszes, pontoskodó, hivataloskodó, a tudományos jelleget formálisan is vagy csak formálisan őrző magatartást. Figyeljük meg ezt a mondatot: „Alábbi soraink egyes kerámiai fogalmak kialakulásához és a szaknyelvben uralkodó terminológiai bizonytalanság feltárásához kívánnak adalékul szolgálni” (438). Második olvasásra megértjük, hogy ilyenfelét akar mondani: „Alábbi soraink néhány kerámiai fogalom kialakulását és a szaknyelv terminológiai zűrzavarát vizsgálják.” Vagy még egyszerűbben: „Hogy csökkentsük a szaknyelv terminológiai bizonytalanságát, vizsgáljuk meg néhány kerámiai fogalom kialakulását.” Mit veszít el így ez a mondat? Taláros, ünnepélyes pátozát, földig hajló, alázatos álszerénységét, a „feltárás” több jelentése okozta sejtelmességét. Egy másik mondat: „... jelen rövid megemlékezésünk nem teszi lehetővé élete munkájának még csak dióhéjban való ismertetését sem” (509). Ha elhagyjuk a *jelen*-t, meg feloldjuk az igeneves szerkezetet, egyszerűbb, alázatosabb és erősebb lesz a mondat: „e rövid megemlékezésben nem tudjuk (tudom) ismertetni élete munkáját, még csak dióhéjban sem.”

Nem a szabatossgot akarom bántani, arra természetesen szükség van. Azért nevezem ezt a fajta mondatépítést pontoskodónak, hogy megkülönböztessem a szükséges pontossgot a fölösleges „pontossgától”. Vonzó erénye az értékelő prózának, különösen a nyelvészetnek, hogy szereti nevén nevezni a dolgokat; a fogalmak, a jelenségek minden fontos jegyét elsorolja. Ha egy tudományos meghatározásban azt olvassuk, hogy „az ajtó... olyan tárgyat jelöl, amely lehetővé teszi a valahová való bemenetelt” (474), ettől nem idegenkedünk, bármennyire kopár is a mondat, mert a szavak szoros kötése itt elkerülhetetlen. De ez az igény, a szabatossg igénye — úgy érzem — annyira ráforr egyik-másik nyelvtudósra, hogy ott sem tudja elhagyni, ahol szükségtelen és haszontalan.

A körülményesség és a pontoskodás tehát s e kettő vegyülete teszi a kelleténél nehezkesebbé, nehezen olvashatóvá ezt a nyelvet. A legtöbb szöveg belefagy a körmondatokba, a végenincs igeneves szerkezetekbe. Az összefoglaló mondatépítményeket erőltetik sokan, ilyenféleképpen: „Az anyakönyvek névadatainak és más természetű anyagának névtani és településtörténeti feldolgozása, illetőleg az adatoknak későbbi felhasználása céljaira való összeállítás minden különösebb segédeszköz nélkül, a legkisebb faluban is elvégezhető” (502).

Ezt az igényt, ezt a helytelen szaknyelvi eszményt gyanítom az egri nyelvművelő konferencia határozatainak szövegében, amely fontos tanú, mert nem egyetlen cikkíró, hanem egy egész nyelvészközösség ízlését fejezi ki. Jól látható rajta, hogy a pontossg igénye hogyan fogta görcsbe íróinak kezét; féltek az alárendelt mondatoktól, hát hosszú, fárasztó igeneves mondatkigyókat szerkesztettek, szikkadt, jellegtelen, „hivatalos” színezetű szöveget:

„A konferencia felhívja a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődésügyi Minisztérium és a többi illetékes szerv figyelmét a kiejtés kérdéseivel való foglalkozás nemzeti művelődésünk szempontjából való fontosságára” (511). — Talán így egyszerűbb és nyomatékosabb volna: „... és a többi illeté-

kes szerv figyelmét, hogy nemzeti művelődésünk érdekében foglalkozzon a kiejtés kérdéseivel.”

„A konferencia célszerűnek és fontosnak látja az iskolai kiejtési versenyek megszervezését, minél több iskolára való kiterjesztését és a televízió népszerűsítő hatásának és egyéb lehetőségeknek felhasználásával országos méretűvé való fejlesztését.” (Üo.)

„A konferencia kívánatosnak tartja e kétnapos tanácskozás anyagának nyomtatásban való közzétételét.”

Szerénytelenség és ízetlenség volna átfogalmazni a mondatokat, hiszen százféléképpen lehetne. De különbözik-e így ez a „határozatnyelv” a jogszabályok és a jegyzőkönyvek sokat bíralt argójától? Pedig valószínűleg ez a magyar nyelv művelésnek, nyelvtudománynak a megszokott és elfogadott nyelve, mert különben a „népes hallgatóság” nem hallgatta volna végig tiltakozás nélkül, amikor a „határozatok meghozatalára került sor”. Mindenki egyetértett az „országos méretűvé való fejlesztés”-sel és mindenki „kívánatosnak tartotta” „nyomtatásban való közzétételét”.

6. Eddig arról beszéltem, min akadtam fenn a Nyelvőr olvasása közben, mit éreztem zavarónak, fölöslegesnek. De arról is szólni kell, ami a szövegek nagy részéből — hiányzik, a negatív tulajdonságokról. Az írói egyéniségre, az egyéni nyelvhasználatra gondolok; az ízekre, színekre, nyelvi leleményekre, amelyeket száműzött vagy legalábbis háttérbe szorított ez a kimért és sztereotip beszédmód.

Pedig nem igaz, hogy veszítene egy cikk tudományos hiteléből, ha írója személyesen jelen volna — az érvelésben indulataival, a kifejezésmódban egyéni nyelve ízeivel. Nem igaz, hogy a szinonimák közül mindig a semlegeset, a mellékjelentés és szóhangulat nélkülit kell választani, nem igaz, hogy az egyes szám első személyt nem tűri ez a nyelv. Minden műfajban más szinten, más-más módon, de szükség van az egyéniségre és az ízekre. A nyelvtudomány legelvontabb tartományaiban sem elkerülhetetlen a szürkeség, a megkövesedett kifejezések merev használata. Más tudományoktól örökölt hagyomány ez, kényelmesség és némi arisztokratizmus. Valószínűleg védekezés is, a szertelenségek, a szerénytelenség, a szépelgés stb. ellen. Akármilyen van így, meg kellene végre szabadulni e nyűgöktől, a tudósoknak is törekedniük kellene az egyszerűbb, ízesebb, személyesebb kifejezésre. A szakirodalomban rengeteg példa található, de néhány a Nyelvőrnek e számában is, amely bizonyítja, hogy a változatos ízek nem ártanak a tudományos hitelnek, viszont élvezhetőbbé teszik a stílust. Ferenczy Gézárt hívom tanúnak, aki a „Levelesládá”-ban — a műfajhoz illő fesztelen jókedvvel — ironizál, játszik, színesen merészel írni. Vagy Grétsy Lászlót, aki könnyű kézzel használt trópusokkal, szólásokkal teszi élvezetesebbé cikke nyelvét, és nem titkolja azt sem, hogy a saját véleményét mondja, „szerénytelen” első személyben. Talán többet kedélyeskedik a kelle-ténél, de a „menten elfelejti” és a „nem árulok zsákbamacskát” révén szemmel láthatóan menekülni igyekszik a hivatalos nyelv szorításából. A legtöbb nyelvész ízesen, fordulatosan, könnyedén, alakítja mondatait, amikor előadást tart, a cikkírók nagyobb része tud természetesen, fesztelenül is írni; de úgy látszik, a Nyelvőrben kötelező ez a feszes egyenruha; ez a tudományos jó modor, a nyelvészeti b o n t o n. Hol a közismert fanyar nyelvészhumor? A régiségek és a népnyelvi ízek elővarázsolása? Milyen üdítő, ahogyan Zsoldos Jenő a *megszerzem* szót ritka, régies ’megtoldom’ jelentésében használja (491). Vajon

nem éppen nyelvtudósainknak kellene — hiszen ők ismerik legjobban a gazdag szinonimasorokat, a régi és a tájnyelvet, a népi szóláskincset, a szavak jelentésének finom árnyalatait — legízesebben, -változatosabban, -érzékletesebben fogalmazniok? Van-e valami haszna és kérlelhetetlen kényszerűsége ennek az állandó öncsonkításnak?

7. Saját bőrömről tapasztalom e — szerintem rossz — nyelvszokásnak a hátrányait. Régebbi cikkeimből is idézhetnék, alighanem ebből a glosszából is a fejemre olvashatnának egy-két botlást, nehézkes kifejezést, íztelen, szikkadt mondatokat, pedig gondolhatni, hogy igyekeztem szabadulni tőlük. Ezért lenne nagyon fontos a szerkesztőségek, lektorátusok értő és jó szándékú, de kíméletlen nyelvi cenzúrája. S még fontosabb lenne helyesbíteni ezt a rossz szaknyelvi eszményt. Megállapítani a valódi, kényszerű és a tárgy, a funkció által megkövetelt sajátosságait, hogy megszabadulhassunk fölösleges és káros nehezékeiktől, a fölösleges pontoskodástól, az erőszakolt fogalmiságtól, az álszerű és rideg személytelenségtől.

Farkas László

Hová lépsz most . . .

(Mondatelemzés)

1. A „Gondolatok a könyvtárban” Vörösmarty bölcséleti lírájának leghatalmasabb alkotása (a rá vonatkozó irodalmat 1.: Vörösmarty Mihály Összes művei. Akadémiai. Bp., 1962. 3:400—14). Méltán fordít rá nagy figyelmet a középiskolai irodalomtanítás, és ehhez jó segítséget ad Makay Gusztáv két verselemzése (A reformkor irodalmának középiskolai tanítása. SzocNevKvt. 105. sz. 69—71; uő.: „Édes hazám, fogadj szívedbe! . . .” 138—43). Azonban az elemzés és értelmezés munkája még nem zárult le. Akadnak még olyan részletkérdések, amelyeknek kibogozása hasznot hajt mind a tanári, mind az előadó-művészi gyakorlatnak.

A vers kezdő mondatának értelmezésére az ad most alkalmat, hogy egy — korántsem lezárt — vita mellékágának sodrába ez is belekerült (vö. Nyr. 90:1—9, 117—20). A mondat a szövegcritikai kiadásban így hangzik:

„Hová lépsz most, gondold meg, oh tudós,
Az emberiségnek elhányt rongyain
Komor betűikkel, mint a téli éj,
Leirva [!] áll a' rettentő tanulság:
»Hogy míg nyomorra milliók születnek,
Néhány ezernek jutna üdv a' földön,
Ha isten észszel, angyal érzelemmel
Használni tudnák éltök' napjait»”

(Vörösmarty Mihály Összes művei. Idézett kiadás 3:101; vö. még a Gyulai-féle kiadást: Vörösmarty Minden munkái. Ráth. Pest, 1864. 2:186). Ezt a mondatot az teszi félreérthetővé, hogy a vers e részének tagmondatai közül bizonyos kötőelemek elmaradtak. Kötőelemeknek nevezem a valódi kötőszókon kívül a kötőszói szerepű vonatkozó névmásokat és vonatkozó határozószókat, valamint az utalószó funkciójú mutató névmásokat és mutató határozószókat.

Deme engem olyan szorgalmas filológusnak tart, aki könyv nélkül fújja az ő összes műveit (Nyr. 90:120). Illik nekem is föltennem, hogy ő is ismeri az enyéimet. Például azt, amelyet a költői mondatkapcsolásról, a szélesebb értelemben vett kötőszó-nélküliségről írtam (NytudÉrt. 46. sz. 128—38): noha az enyém után néhány hónappal megjelent és hasonló kérdésekkel is foglalkozó tanulmányában (MNY. 61: 170—87) még nem idézi. Mindezt azért bocsátom előre, hogy az olvasó láthassa: nem ötletszerűen kaptam oda a kezem ügyébe eső idézethez, hanem szereztem már némi tapasztalatot az ilyenféle munkában.

2. Hogy a kötőelem nélküli összetett mondatokat elég gyakran többféleképpen is értelmezhetjük, arra éppen én is rámutattam (NytudÉrt. 46. sz. i. h.). Ezért a mi vitánk akörül forog, hogy nem válik-e a szövegösszefüggés vagy más tényezők alapján az egyik lehetőség erősebbé, valószínűbbé a másiknál. Ezen az alapon vessük most össze a szembenálló értelmezéseket! A Demée: "[A]hová [be]lépsz most, [ott] gondold meg, oh tudós [azt], [hogy] . . . leírva áll a rettentő tanulság." — Talán szükségtelen is hangsúlyoznom, hogy ezt a változatot Deme útmutatása nélkül is számításba vettem, és — elvetettem. Korántsem azért, mert — mint Deme véli — figyelmen kívül hagytam volna a vers többi mondatát. Az olvasóra bízom annak eldöntését, hogy ki vádolható ezzel jogosabban. A mondatot én így értelmezem: „[Hogy] hová lépsz [be] most, [azt] gondold meg, oh tudós, [ugyanis ~ mert] az emberiségnek elhányt rongyait . . . leírva áll a rettentő tanulság . . .” Vagyis a második számú tagmondat a főmondat, de az első nem helyhatározói, hanem tárgyi mellékmondata a másodiknak; a harmadik tagmondat pedig nem tárgyi mellékmondata a másodiknak, hanem mellérendelő magyarázó mondata — esetleg okhatározói mellékmondata. A mai helyesírás a kötőszó nélküli magyarázó mellérendeléshez a vessző helyett kettőspontot is használ, ez azonban a HSz.¹⁰-ben inkább csak ajánlat, nem pedig szabály (vö. 368. §). József Attilának a lírájában számos, kötőszó nélküli, csak vesszővel elválasztott magyarázó mondatra mutatott rá. De már Vörösmarty is fölhasználja mindkét írásjelezési lehetőséget:

a) vesszővel:

Hallgassatok, ne szóljon a dal,
Most a világ beszél. . .

(Az emberek)

Húrod zengjen vésznél szilajabban,
És keményen mint a jég verése,
Oda lett az emberek vetése —

(A vén cigány)

b) kettősponttal:

Gondold meg és igyál:

Örökké a világ sem áll . . .

(Keserű pohár)

Milyen alapon döntöttem? A verskezdet a lírai alkotásnak fontos pontja, sőt a költők sajátos alkotási módja, indulatisága, egyénisége már itt olyan erősen megnyilvánulhat, hogy a szerzőt már az indításból felismerjük (vö. Benedek Marcell: Kis könyv a versről 114—24). Nos, Vörösmartynak 1840—48 közt írt versei közül huszonhat kezdődik kérdéssel, függő kérdéssel és csak három (!) vonatkozó mellékmondat (adatok a Gyulai-féle kiadásból). Gyulai

kiadásában a „Gondolatok ...” előtt álló s valószínűleg éppen előtte írt vers a „Hányszor hallók ...”:

„Hányszor hallók [!] életet vért
Megtámadt hazánkért!”

De nem kell még ilyen messzire sem mennünk: a „Gondolatok a könyvtárban” törzsét, főrészét három kérdés tagolja kisebb szerkezeti egységekre: a) „Ment-e a könyvek által a világ elébb”? b) „De hát ledöntsük, amit ezredek | Ész napvilága mellett dolgozának?”; c) „Mi dolgunk a világon?” (Vö. Makay i. helyek). A versnek ez a szerkesztésmódja is sugallja, hogy a verskezdő szót kérdő jellegű helyhatározószónak minősítsük.

3. Fontos, de szilárd döntéshez még nem eléggé nyomatékos érvek ezek. A perdöntő bizonyítékot a vitatott mondat szórendi-hangsúlyozási sajátosságai szolgáltatják. A „Hová lépsz most”-ról én azt állítom, hogy nyomatékos mondat: ha az állítmánynak ígékötője volna, ez egyértelműen ki is derülne (Hová lépsz be most ...). A mondatban a *Ho-* szótagon van a hangsúly. Deme felfogása szerint a *lépsz* a hangsúlyos, de hogy a mondatot nyomatékosnak tartja-e vagy sem, nem tudjuk. Meg kell vizsgálnunk mindkét lehetőséget.

Lehet-e nyomatékos az első tagmondat akkor, ha Demével vonatkozó névmási határozószónak minősítjük a *hová*-t? Nem! Ebben az esetben ugyanis azt emelné ki a mondat, hogy a költemény megszólítottja az Akadémia könyvtárába nem besiet, nem berohan vagy betotyog, hanem éppen belép. Ennek a kiemelésnek semmi értelme, semmi lírai funkciója nincs: nem valószínű, hogy Deme erre gondolt volna.

Ha viszont a mondatot nyomatékaltalan szórendű, nyomatékaltalan hangsúlyozású helyhatározói mellékmondatnak tartjuk, akkor ebből a tételből két dolog következhet. A mondatot szabályosan, nyelvünk törvényei szerint hangsúlyozva, a nyomatékaltalan mondatban az állítmány után álló s azt bővítő időhatározónak (*most*) is hangsúlyt kell kapnia. Kíváncsi vagyok arra az előadóművészre, aki mesterkélttség nélkül képes a három szomszédos szótagot (*lépsz most, gon-*) hangsúlyozni. De ha sikerülne is valakinek, olyan botfűlű verhallgató nincs, aki ne érezné, hogy a felsor így rossz hangzásúvá, zötyögőssé válik. Magam tudom legjobban, hogy olykor-olykor a „rossz hangzásnak” is fontos művészi információtartalma van. (Megjelenésére váró József Attila-tanulmánykötetemben bővebben írok erről.) Hogy itt is pozitív költői információt rejtene ez a téves értelmezés által a versbe kényszerített rossz hangzás, nem hiszem! — Maradna Deme végső érvének az, hogy a *most* csak henye szó a versben: olyan henye szó, amely a köznyelv nyomatékaltalan mondataiban is hangsúly nélkül maradhat. Erre azt felelem, hogy a laza köznyelvben igen: Vörösmarty legnagyobb bölcséleti költeményében azonban nem! Ha a költő valóban úgy akarta volna megírni versét, ahogy Deme kívánja tőle, könnyen egyértelműsíthette volna alkotását, végleg elhallgattatva az én — Demétől tévesnek ítélt — értelmezésemet. Nyomatékos mondattal ekképp:

Hová most lépsz, gondold meg ...

Nyomatékaltalannal meg így:

Hová belépsz, gondold meg ...

Ez utóbbi esetben ráadásul az ötös-hatodfeles drámai jambus egyik spondeusát is jambussá változtatta volna.

(A javíthatatlan ellenkező azt mondhatná, hogy a spondeusok méltóságteljes hömpölygést adnak az emelkedett hangú költeményhez. — Méltóságteljesség? Tragikus, forró pátoszú vívódás, nem pedig „méltóság” az, ami ezt a sokak által drámai monológnak minősített alkotást átjárja).

Még egy bizonyítékom van: a vers kézirata (fényképe a kritikai kiadásban: 3: 104)! A kéziratról is, a szövegkritikai kiadás szövegváltozat-jegyzetéből is a versnek a következő eredeti formája tárul elénk:

Hol állasz most, gondold meg [!] oh tudós!
 Az emberiségnek undok rongyain
 Komor betűkkel mint a téli éj [erről: az éj a hón]
Leírva [erről: rajzol] áll a' rettentő tanulság...

Az első sort a felkiáltójel lezárja. Csak a megszólítás miatt? Aligha! Vörösmarty már eredetileg is függő kérdő tárgyi mellékmondatnak írta meg a vers első tagmondatát.

Megírhatta volna a költő a vers bevezető mondatát úgy is, ahogy Deme véli. De nem tette. Deme magyarázata kárt okoz a versben és a versnek. Egyéb tényezőkn kívül a szórendi és hangsúlyozási sajátságok, sőt a vers keletkezéstörténete is mellettem tanúskodnak.

Mindezt Deme is beláthatja, hiszen a magyar szórendről és hangsúlyról éppen neki van számos jó megállapítása (NyFK. 216—24; MMNyR. 2:458—502; Műszaki Nyelvőr 1964. 114—35; stb.); azt is megmutatta, hogy ért a versek hangsúlyozásához. (L. a Szózat elemzését: Nyr. 82: 187—95). Ez esetben azonban tévedett: s az már mellékes is, hogy megosztja-e Nagy J. Bélával és másokkal a tévedését, vagy sem. Velem vitázó cikkéből idézem: „A kiejtés bizonyos kérdéseiben a kollektív szubjektivitás objektív értékbe csaphat át; ám a versek [itt a Gondolatok...-ra céloz] szövege rögzített!” (Nyr 90:120). Vagyis: nem szabad szubjektív okokból félremagyaráznunk e rögzített szöveget!...

Török Gábor

Az eszperantó és a tudományos világnyelv kérdése

A Nemzetközi Eszperantó Szövetség nemrég Budapesten tartotta kongresszusát. Ez fontos idegenforgalmi esemény volt országunk számára, de ezen túlmenően az eszperantó nyelv jelentőségét is kiemeli, és reflektorfénybe állítja a mozgalom értékelése körüli vitákat. Hogy e téma mennyire érdekli közvéleményünket, azt mutatják az eszperantóról mint világnyelvről vagy legalábbis tudományos világnyelvről szóló vitaírások, nyelvészek és nem nyelvészek tollából, amelyek a napisajtóban egymást követték. A Népszabadság hasábjain 1966. május 11-én Korach Mór professzor, a kiváló vegyész szállt síkra az eszperantónak mint tudományos világnyelvnek az elismertetése érdekében. Május 15-én pedig a Magyar Nemzetben Bárczi Géza vette védelmébe az eszperantót a támadások ellen.

Szeretnék magam is néhány adalékkal hozzájárulni ehhez a vitához, sőt konkrét javaslattal is elősegíteni a probléma tisztázását. Bár serdülőkoromban szintén lelkes híve voltam az eszperantó mozgalomnak, és ma sem vagyok

ellensége, a kérdést elfogultság nélkül, a kutató nyelvész tárgyilagosságával szeretném megvizsgálni.

Mindjárt itt rá kell mutatnom arra, hogy a higgadt józanság csak a tudományos vizsgálat nélkülözhetetlen előfeltétele, egy mozgalom vagy egy nyelv kialakulásának, elterjedésének, fejlődésének ez inkább a halálát jelenti, s éppen a beszélők, a hívek lelkesedése, elfogult szeretete, tehát szubjektív, de határozott állásfoglalása az előrelendítő rugó. Enélkül nem született volna meg hazánkban a nyelvújító mozgalom, amely a magyar nyelv győzelmét jelentette a latin, illetve a német felett. Ez a lelkesedés és szeretet tart fenn sok kis népet, amely ragaszkodik saját nyelvéhez, míg a lelkesedés hiánya miatt halt ki számos, ma már csak írásos emlékeiből ismert nyelv. Ugyancsak a fanatizmusig menő lelkesedés élesztette fel néhány évtizeddel ezelőtt, tehát napjainkban, a kétezer év óta kihalt héber (ivrit) nyelvet egy jelentős nyelvújító mozgalom útján, és tette lehetővé, hogy Izraelben élő, hivatalos és irodalmi nyelvvé váljon. A higgadt tudósok ezt ma is csodának tartják, a mozgalom kezdetén pedig megjósolták a kudarcat.

És ez a lelkesedés a sok, olykor igen jól megtervezett műnyelvvel szemben, amely nem jutott túl az íróasztalfiókon — mint például a Magyar Zoltán által néhány éve alkotott romanid —, az eszperantót vitathatatlanul élővé tette, hiszen ma már több millióan beszélik a világ minden táján. Pedig az eszperantó nyelvtani szerkezetét, szókincsét tekintve merülhetnének fel elvi kifogások. Vitatható például, hogy miért azonos alakilag (az angolhoz hasonlóan) az egyes szám második személy a többes szám második személylyel, miért kell viszont a harmadik személyben három nemet megkülönböztetni (ugyancsak angol mintára). A felvethető kifogások ellenére is e műnyelv kétségtelenül rövid idő alatt (néhány hét vagy legfeljebb néhány hónap alatt) jól elsajátítható, míg a természetes nyelveknél a tanulási idő ennek okvetlenül a többszöröse.

A magyar eszperantisták körében általánosan elterjedt az a nézet, hogy a nyelvészek általában az eszperantó és a műnyelvek ellenlábasai. Így ír Korach Mór is idézett cikkében. Erre nemcsak a nyelvész Bárczi Géza (és a magam) pozitív álláspontja a cáfolat. A nyelvtudomány felfogása a múltban nem volt egységes a műnyelvekre vonatkozóan, de korábban is voltak a problémának tárgyilagosa kutatói és a műnyelv kérdésének pozitív hívei, mint a dán Jespersen Ottó (maga is egy műnyelv, a novial alkotója, és társszerzője egy másiknak, az idónak) és a lengyel származású kazáni egyetemi tanár, Jan Baudouin de Courtenay (egy másik társszerzője az idónak). Ma a nyelvtudomány lényegében egységes álláspontot képvisel: a műnyelv kérdése is a nyelvtudományi vizsgálatok tárgya, akárcsak a természetes élő nyelveké és a holt nyelveké. Igaz, hogy nálunk Magyarországon vannak még kutatók, akik valóban lebecsülik az eszperantót. Ennek a nézetnek a forrása végeredményben Kosztolányi Dezső (vö. Erős várunk a nyelv 1937. 11 és 175). Kiváló írónk fiatalabb korábban maga is hitt az eszperantóban, egy későbbi írásában azonban elég szkeptikusan nyilatkozott róla, mint irodalmi nyelvről. Persze Kosztolányi véleménye, bármennyire fontos észrevételeket tartalmaz is, még nem dönti el a vitát, és a megállapítása még mindig csak az eszperantónak szépirodalmi célokra való alkalmasságát érinti, bár kétségtelen, hogy az eszperantó értéke és haszna ebben a vonatkozásban azért még kutatásra szorul.

Ezzel szemben érdemes és szükséges bővebben foglalkozni azzal a lehetőséggel, hogy az eszperantóból a tudomány nemzetközi nyelve legyen, vagyis

azt a szerepet töltse be, mint a középkorban a latin. Sajnos, a nemzeti irodalmi nyelvek kétségtelenül hasznos és nagy jelentőségű kialakulása megszűntette az egységes tudományos nyelvet, úgyhogy az igényes kutatónak ma nemcsak a négy-öt legfontosabb világnyelven kell olvasnia, hanem olykor még a kevésbé frekvenciált nyelveken (lengyel, román, japán stb.) megjelenő munkákat is figyelemmel kellene kísérnie. Ez persze lehetetlen, tehát égető szükségként merül fel az egységes tudományos nyelv kialakításának kérdése.

A latin felújításáról aligha lehet szó. Ehhez nyelvújító mozgalom kellene, az pedig hit és lelkesedés nélkül, pusztán racionális eszközökkel még a tudományos világnyelv viszonylatában sem volna megvalósítható. A ma élő nyelvek, a világnyelvek közül egyet sem lehetne egyedüli tudományos nyelvnek megtenni, ugyanazon oknál fogva, amiért az egységes nemzetközi segédnyelvet sem lehetne ezen az alapon kiválasztani, ugyanis mindegyik nagyhatalom politikai kérdésnek tekinti a saját nyelvének minél intenzívebb érvényesítését, és nem menne bele abba, hogy erre a fontos célra a másik hatalom nyelvét válasszák ki. Maradnának tehát a mesterséges nyelvek, s talán sikerült az eddigi érveléssel meggyőzni az olvasót, hogy ebben az esetben csak az eszperantó jöhet számításba.

Amíg azonban az eszperantót eddigi pályafutása alatt lelkes hívők segítették tovább, ebben a szerepben a terjesztés módszere szükségszerűen megváltozik, hisz ekkor a nyelv ügye hívős tárgyilagosságú tudósok kezébe kerülne. Ez pedig, amint említettem, kevés biztosíték az ügy sikere számára.

A tudományos világnyelv kérdéséről eddig elmondtak egy nemzetközi ankét témáját alkották, az itt felsorolt érvek és ellenérvek ott is szerepeltek. A *Current Anthropology* című Chicagóban megjelenő folyóirat, amelynek olvasói és írói a világ minden tájáról, a legnevesebb tudósok köréből verbuválódnak, 1962-ben indította el az ankétot és a vita eredményét 1965. februári és októberi számában foglalta össze. Egyhangú állásfoglalás sajnos nem született, de többen vetették fel velem együtt azt a lehetőséget, hogy az eszperantót kellene tudományos világnyelv céljaira kiválasztani. Magam még az alábbi javaslatot terjesztettem elő:

Ki kellene dolgozni egy tízéves programot, s azután meg kellene vizsgálni, hogy tovább lehet-e menni a megkezdett úton, csak abban a keretben lehet-e haladni, vagy egyáltalán el kell-e vetni ezt a megoldást. Ezen időszak alatt az eszperantót fel kellene venni a nemzetközi tudományos élet hivatalos nyelvei közé. Az UNESCO kiadványai és a nemzetközi tudományos folyóiratok publikálhassanak eszperantóul is, a folyóiratok rezüméit írják eszperantóul is vagy később csak eszperantóul.

Nem kétséges, hogy a kísérlet eredménye hiteles bizonyítékul szolgálhatna arra vonatkozóan, alkalmas-e az eszperantó a nemzetközi tudományos segédnyelv szerepére, vagy sem. Addig is, amíg az UNESCO e kérdést megvizsgálja, javaslom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia próbálja ki javaslatomat az alábbi módosított formában:

Az idegen nyelvű összefoglalókat közlő hazai tudományos folyóirataink vegyék fel az eszperantót az angol, francia, orosz, német közé, később esetleg csakis eszperantóul adják a rezüméket, s tíz év múlva a külföldi olvasóknak körkérdés útján való meghallgatásával összegezzék a tapasztalatokat, és terjesszék az UNESCO és az illetékes nemzetközi tudományos fórumok elé. Az bizonyos, hogy a sokszor akadémikus jellegű vitatkozás helyett

ennek a kísérletnek a tapasztalata jó útmutató lenne a tudományos világnyelv kérdésében.

Végezetül még néhány kérdést érintek, amely a viták anyagában szerepelt. Korach Mór vetette fel cikkében, és főleg az egzakt tudományok művelői körében terjedt el az a nézet, hogy a latin—görög alapra épülő tudományos terminus technicusok egyre növekvő száma valamiféle egyöntetű „tudományos nyelvezet” kialakulásához vezet. Érdekes, hogy egy kiváló nyelvész, A. Sommerfelt is hasonló nézeteket vall (Diachronic and synchronic aspects of language. 's-Gravenhage, 1962. 68—71). Csak röviden szeretnék rámutatni arra, hogy ez a tendencia ellenkező irányú hatásokba ütközik, s ezért a természetes nyelveket átfogó egységes tudományos nyelv kialakulása nem számíthatunk. A két legfontosabb ellenirányú hatás egyrészt az, hogy nemzetenként és nyelvenként más-más szakkifejezést használnak, s ami közismert az egyik országban, nem használatos másutt. Ilyen például az irányítástechnika egyik szakkifejezése, a *tiltó elem*, latinosan *inhibitor*, amely angolul is az, de németül egy másik „latin” szó, a *der Negator* van használatban. A másik hatás az illető nyelvek fonetikai és nyelvtani rendszerének ellenállásában rejlik, amely nyelvenként mássá, olykor felismerhetetlenné alakítja ugyanazt a latin—görög szakelnevezést. Ilyen például a pszichológia angol neve, amely kiejtve kb. „szájkalödksi”, vagy a *vasbeton* idegen nevei: németül *Eisenbeton*, de angolul *concrete*, franciául *béton armé*. Igen sokszor pedig a nemzetközi tudományos műszót az illető nyelvből alkotott tükörfikejezés pótolja, például tükörszó az „univerzálvevő” rádiókészülék német neve: *der Allstromempfänger*, ahol az *univerzális* alapszónak már nyoma sincsen. (A témára vonatkozóan lásd B. B. АКУЛЕНКО: Существует ли интернациональная лексика [Вопросы Языкознания 10/3 1961, 60—68] című tanulmányát.)

A másik vitatható megállapítás az, hogy az egzakt tudományok szimbolikus nyelve, tehát a képletek, grafikonok és műszaki rajzok, egyezményes jelek stb. rendszere felülemelkedik a „szónyelven”, lassanként ki fogja szorítani és pótolni fogja a természetes emberi nyelvet, amint Korach Mór írja. Ebben a szinten nem egyedülálló felfogásban joggal kételkedtünk, még akkor is, ha nem vitathatjuk a szimbolikus tudományos jelrendszerek rendkívüli hasznosságát, tömörségét és még nagyobb fejlődését a jövőben. Elsősorban nem szabad megfeledkezni arról, hogy a képletek és jelek formanyelve a természetes „szónyelvből” indult ki, belőle absztrahálódott. A gondolkodás-lélektan eddigi tapasztalatai arra mutatnak, hogy a szó és a tudományos szimbólum közti kapcsolat nem szűnik meg, a gondolkodás során az egyik könnyen a másik helyébe lép, és a tudat mélyén ott lappang a képlet és jel nyelvi feloldása. Másképpen, a formanyelv sohasem tud teljesen elszakadni a természetes nyelvtől. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a képleteket és jeleket természetes nyelvi alakzatok (gyakran csak rövid kötőszók) fogják össze, teljesen kikapcsolni sohasem lehet őket, hiszen a szimbolikus jelek teljes értelmét (állítás, tagadás, kérdés, viszonyítás stb.) csak általuk kapjuk meg.

De semmiképpen sem tekinthető az eszperantó vagy bármely más műnyelv csodaszernek, amely a fordítások és az elnevezések okozta félreértéseket egy csapásra kiküszöböli. A szakelnevezések közti gyakori többértelműség, sőt jelentésbeli zűrzavar oka általában a fogalom tisztázatlansága; a terminus technicusok egyértelművé tétele a jelenlegi latin—görög típusú

rendszerben is megtörténhetne, ha csupán az elnevezés volna a ludas a félreérthetőségben.

Annyit azonban megállapíthatunk, hogy az eszperantóról és általában a tudományos világnyelv kérdéséről szóló vita számos új gondolatot vet fel, vagy ismert tényeket helyez új megvilágításba, tehát új ismeretek megszerzésére és új törvényszerűségek felállítására ösztönzi a kutatót.

Fodor István

A magyar nyelv tudós művésze

Csanádi Imre verseskönyvéről*

1. Csanádi Imrét nem kell bemutatnunk folyóiratunk olvasóinak: az Esztendőök terhével s az Erdei vadak, égi madarak című versesköteteire nemcsak az irodalom értői figyeltek föl, hanem nyelvünk bűvárai is. A nevezetes első kötetek kivételes nyelvi értékeit, szépségeit, a költő nyelvteremtő erejét Károly Sándor ismertette a Magyar Nyelvőrben (81: 194—204).

Az Ördögök szekerén a korábbi évek eddig kiadatlan terméséből s az azóta írt versekből nyújt gazdag válogatást, majd félezer lapon. A nagyszabású gyűjteményes kötet alkalmat ad arra, hogy Csanádi Imre költészetének nyelvi gazdagságát — amelyre a bírálók is mind fölfigyeltek — újra számba vegyük.

2. A Fejér megyei Zámolyban született költő sok nyelvi kincset hozott magával faluja, szülővidéke népnyelvéből, s ezt bőkezűen bele is ötvözte verseibe. Tévedés volna azonban azt gondolnunk, hogy Csanádi költészetének nyelvi gazdagsága pusztán a népből jövő költő ösztönös népnyelvi tudásából ered. Kevés olyan költőnk van, aki oly tudatosan és elmélyülten, s igazi filológiai igénnyel foglalkoznék régebbi századaink, különösen pedig a felvilágosodás századának költészetével, népköltészetével, mint Csanádi Imre. E tudós munkásságáról azonban csak kevesen tudnak, még legtöbbször a Vargyas Lajossal együtt kiadott Röpülj páva, röpülj című balladagyűjtemény tanúskodott filológus hajlamáról és talentumáról. Örökölt népnyelvi tudása szüntelenül gazdagodik olvasmányélményeiből, könyvtári bűvárlataiból. A magával hozott s a talált kincseknek azonban nem pusztán átvevője, hanem sok-sok egyéni nyelvi ötlettel, költői leleménnyel gazdagítja maga is az irodalom nyelvét — a népnyelv és a régi nyelv példáitól ihletve, bátorítva. De vegyük csak sorba!

3. A hangtani sajátosságokra, az ejtés mód „otthoni hozomány”-ára: a rövid *u, ü, i* használatára, a köznyelvinél zártabb magánhangzós és az *ö-ző* alakokra, valamint a mássalhangzó-nyúlásra Károly Sándor is idézett már példákat. Megemlítette azt is, hogy e tájnyelvi sajátosságokat csak mértékkel: többnyire verstani okokból (ritmus, rím) vagy a versbeli szereplők beszédének jellemzésére alkalmazza a költő. Közvetlen, „egyenes” közlésben csakugyan ritkán találkozunk tájnyelvi árnyalatokkal: az *ö-zés* igen gyakran csak az *e-zés* egyhangúságának feloldására való (a költő többször-

* Csanádi Imre: Ördögök szekerén. Versek 1938—1963. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1963.

rösen átcsiszolt verseiben tudatosan használja az ö-ző alakokat): „A csöndöt hallgatom” (12); „Nem — földi fénnel fönn az ég kigyúl” (24); A gubacs-csengők csöngenek (34); „vödröt lóbál, nyög a kútágas” (36); „Pörzsölt lege-lón jársz” (115); s később is: „Gyöngé nessel pörög a levél” (274), „kölc-sö-nét, | irgalmatlan söpri be az év” (uo.) stb. Másutt az ö-zés — akárcsak a többi nyelvjárási ejtésforma — hangulat-teremtésre vagy a szerep-lők jellemzésére való: „nincs tán baj ölég?” — dohog a vén Ferenc (59); „harcoljon nekik az isten! ölég vót!” — idézi a vers a szökött katonák szavait (235). Másutt is a hangulatkeltés eszközei a nyelvjárási alakok: gyakran dőlt szedéssel is hangsúlyozza a költő, hogy stilisztikai szerepük, funkciójuk van. Az Egy-tehénnel című versben a történet helyét idézi a nyelv „anyagi valósága”: „ki köllött mérni [a tehén húsát]! potom áron” (265); a papsajtról írt hexameterekben ugyancsak környezetfestő szerep jut az ö-zésnek: „gonddal tépik-eszik [a gyerekek], de görözdönként, mivel úgy jó” (443). A Halottvivők énekében is hasonlót figyelhetünk meg, s ugyanakkor valamiféle játékos íróniának eszköze itt a tájnyelvi alak, ahogyan a vers archaizálása is: „Tisztel bárha a köz, megsüvegöl kanász, | csősz, bakter, tehenes, — hm, o d a á t kehes | zsöllérek ha leszünk . . .” (318). A groteszk hangulatú A lélek elindul című versben is tájnyelvi hűséggel zeng fel a régi ének: „Néncs már szí-hi-hívem féllelmére . . .” (364).

Hasonló stilisztikai szerep jut a többi nyelvjárási hangtani sajátásnak is: a falusi világból kifelé lábaló „Ifiúr” hőse a hazai szóejtéssel tesz bizony-ságot hovatarozásáról: „föd — mondom; hallgatok, hosszan, mint más parasz-tok” (20). S ahol szántszándékkal arra törekszik a költő, hogy falusi szereplői beszédét felidézze, kitűnő nyelvjárási hitelességű mondatokat sző verseibe: „Mit tudsz te? Írsz te olyan tárcát, | mint Móricz, vagy izé . . . | Vagy a Friss Ujságbo a Csurka! | Mer’ én óvasom ám!” (56—7), s ugyanabban a versben: „Na, gyere fő, igyunk hát egyet! . . . Na, nem iszó?” (57). A vén Ferenc száján meg így „tántorognak a szavak”: — „Ki kőne irtanyi az urakat!” (59). Az egyik háborús tárgyú versben a falu elhagyott öregjei így rínak: „—Kamerád, kamerád! | Mér huzkodod el! | Nem te neveltet a kis | bor-gyut! Há vezeted?! (243). A falu fiatal sofőreinek nyelvén meg így „bukdá-csolnak” a múlt és jelen szavai:

kuplung . . .
hugyan kő?
ugrik ekkis mellékes megen . . . (361)

Az öregek meg így hümmögnek az utcán táskát ringázó lányok után: „ki kölke-verebe mámeg ez?” (355).

A Gyerekörömök elégiájában az elszállt múltat hozza érzéki közelségbe a nyelvjárási alakváltozat: „Rég tapiskoltunk puha port meztélláb” (416); s ugyanott: „templomoldalban csak az árva emlék | sír: hun az olló?!

A meztélláb alak különben azt is jól példázza, hogy a költő — verstani okból — szívesen használ más alakváltozatot is: a Januárra írt disztichon-ban például a meztélláb alak fordul elő: „Jégen meztélláb ne igen járj” (419). A hangulatfestő szürű („Nincs polyvagunyhó, nincs a szürűn kazal” [444] mellett is előfordul a szérű („Pöre szérű füvet hajt” [300], ha a vers ritmusa úgy kíván-ja, illetve ha nincs szükség a helyi alakra. Megtörténik az is, hogy ugyanegy versen belül váltakozva fordul elő a két hangtani változat, mint a kacsá és a

kácsa a Játékos című versben (92). A *csöng* helyett használt dunántúli *csönög* (76, 324) s a *cserfa* helyett írt *cserefa* is (324) a ritmushoz igazodva kerülhetett a versbe — s jelzi, hogy milyen nagy érték a költői nyelv számára egy-egy nyelvjárási alakváltozat.

Arról már tettünk említést, hogy a nyelvjárási alakváltozatokat néha ironizáló céllal is használja a költő. Erre még nem egy példát idézhetünk. „Ijesztő hőség. Harácsolni próbál | mégis a puffancs fehértvári *pógár*” (17). (Ennek az alakváltozatnak különben — a költő közlése szerint — sajtóságos jelentése van a zámolyi használatban: a 'burzsoá' jelentésű *polgár*-ral szemben a 'gazdaparaszt'-ot jelenti; így ez az ejtésváltozat lényegében alak szerinti tájszónak tekinthető.)

A már idézett Halottvivőkbe a többihez hasonló játékos-tréfás céllal kerülhetett a *kokas* [= kakas], *sunka* [= sonka] alak is. A szatírában is csatánosan hat, a vers groteszkségét növeli egy-egy nyelvjárási alak:

Kontár Pannának hajtottál neki, —
gondolod, hogy valaha feledi?
Míg szemétdombján kappankodhatik,
hüccs, kuss, sipirc, nem tűr e gyatra *Tik*.
(460)

A „Lektor-költő”-ről szóló szatírában is jó helyzeti értéke és jellemző ereje van a provinciális szóalaknak:

Kólót handzsárral táncol körülötte Rim-Árus,
Sémafi, Száj-Tépő, s — *nám* csak — a Búsmagyar is.
(256)

(Az utóbbi versben különben az eredetiben is dőlt szedés található.)

Ritka eset az, hogy a közvetlen, „egyeses” közlésben használ nyelvjárási alak-, illetőleg ejtésváltozatot a költő: a köznyelvi *cipel* helyett a dunántúli *cepel* alakot (137, 398); a *girhes* helyett a *görhös*-t (~ *süldő* [300]), a *padlás* helyett a *pallás*-t („*puszta* ~ ,üres ól” [uo.]). A *tüske* helyett a *tüsök* jó segítség a rimalkotásban, s ugyanakkor tudatosan használt „couleur locale” is az alföldi tárgyú versben (az eredetiben is dőlt szedés utal tájszó voltára). „Káposzta reped kövéren, | ahol ösztövé ~ | fente karmát ”(466); a tájnyelvi *kisvőfény* alak pedig dőlt szedés nélkül is jól beleillik a népi hangvételű Lakodalmasba (295); (másutt egyébként *vőfély* áll; l. 314).

4. T á j s z a v a k dolgában valóságos kincsesbánya Csanádi Imre kötete: részben szülőfaluja szavait, részben olvasmányai emlékeit ötvözi itt verseibe kitűnő érzéssel és finom mértékkel. Vegyük előre dunántúli, zámolyi szavait. Ezek jó része szorosan simul a tárgyhoz: élénk helyi színekkel erősíti a versek mondandóját. Más részük: a hangfestő és a hangutánozó szavak meg — éppen kifejező hanghatásuknál fogva — legtöbbször nem is hatnak provinciáliszmusnak, hisz az is megérti, aki addig sohasem hallotta őket.

A v a l ó d i d u n á n t ú l i t á j s z a v a k már csak azért is megérdemlik figyelmünket, mivel néhányuk a Magyar Tájszótárból is hiányzik.¹

¹A szótározatlan tájszavak értelmezésében maga a költő volt segítségemre. A * jelű szavak nem fordulnak elő a MTsz.-ban.

- banda 'csapat, csoport' — *mint munkába-menet : egy-egy ~ legény* (253)
- *bazsint 'mélázik, bámészkodik' — *utána ~anak* [a falusi sofőrök a menyecskéknél] (361)
- bócorgás* 'bolyongás, kódorgás' — *jelzik ~od fakuló füzek* [a kanyargó patakról] (Vö. MTsz. *bócorgog*)
- cábár* 'aljas, feslett erkölcsű' — *~ személy!* — *így feddi* — | *kurafistul vetlek ki!* (132)
- cafol* 'gázol' — *tajtékká ~ja* | *szilaj vizét a Szinva zuhogója* (430)
- csánk* 'állati boka' — *sebzett ~kal ahogy vánszorogtak* [a tehenek] (265)
- cserfes* 'csacska, fecsegő' — *szaladnak ~ patakok* (44)
- *csinve-nőtt 'rosszul fejlett' — *A falu is amolyan ~* (46) (De vö. MTsz. *csünik*)
- *csucslík 'nyílás, lyuk a ház oromzatán' — *Paprikafűzer a ~ban* (36)
- *csuhi 'szittyó' — *Zöld ~csomók közt bujkálsz-tapogatsz* [a patak] (124)
- durgat* 'zörget, dörget' — *éhes ordas ~ az ajtón* (116)
- elábédozni* 'elmélázni, elbámészkodni' — *A ház elé, jó a kispadra | kiülni ... | ~ egy kicsit* (226)
- elzuborog* '[a víz] zubogva felfő, felforr' — | *~ rajta* [a tűzhelyen] *víz, | kerget pár szem krumplit is* (155).
- firhang* 'függöny' — *Ablakomon puha fény, mézes derű játszik a ~ | sápatag ábráin* (22)
- *gombos 'lóhere, gombos here' — *hol vagy gazda?! mi lesz? | árpadarát ide, jószagu gombost!* (272)
- *gücsmös 'megcsomósodott inú' — *Gücsmös bivalyt, feketét | ... pőre gyermek nógatta* (89). (A költő közlése szerint Zámolyban él a meg-gücsmösödik 'megcsomósodik' jelentésű ige is.)¹
- hacuka* 'elviselt, erősen viseltes ruha' — *tehenek lomha tejbüzése | emlékszik szakadt ~'juk* [a fiatal sofőrökről] (361)
- hegyénk* 'főlénk' — *egy örült monstrum dül ~* (161)
- hegyibe* 'ráadásul' — *Dohányt ő híngett szemibe, | majd belevakult, s ~ | majd bitót nem kapott* (140)
- hibog* 'süppedez, inog' — *rakott ~ó szekerek* (18). (Vö. MTsz.; — A költő szerint Zámolyban ilyen kapcsolatokban él: „hibog a sár, hibog a kisgyerek fejelága”.)
- hőmbölyödik* 'hemperedik, hempereg' — *Oly furán | hőmbölyödnek ki szavaim is néha* (180). (Csanádi Imre közlése szerint él a szó Zámolyban *hőmbölög* alakban is, így e népi mondókában: „Dödölle | ~ a bögyödbe”.)
- hullároz* 'szállong, szállingózik' — *~va nagyokat röpködött* [a varjú] (136).
- hüccs* 'kifelé! mars ki!' — *~, kuss, sipirc* (460). (Vö. MTsz. *hücs-ki*)
- kacat* 'lim-lom' — *Az a fősvényen szabott | ~ [kitérdelt, olcsó nadrág]* (424); *Kapaszkodnak kósza reménybe... tyúkba, nyúlba, dohos ~ba* [Elesett öregek] (456)
- kajtat* 'keresgél, kutat' — *két rossz lábán bort ~na inkább* (365)
- kaszatarisznya* 'a kaszakalapálás kellékeinek való kis tarisznya' — *Hátán a ~* (62)
- kerítésduc* 'kerítésoszlop' — *nincs egy szilárd ~, — mind mozog!* (356)
- klumpás* 'facipős' — *jönnek ~ svábok, csizmás magyarok* (124). (A 'fatalpú papucs' jelentésű *klumpa* szót a MTsz. csak Bács és Baranya megyéből idézi.)²
- kopolyás* 'vizes mélyedésekkel, kopolyával borított' — *Irtás, Erdőföd, ~ Főrtés, Magyarósvögy* (447).
- koszlott* 'rongyos, elhanyagolt' — *~ udvar* (364)

¹ A *gücsmös* szót az Új Magyar Tájszótár kéziratos anyaga alapján Károly Sándor 'csámpás'-nak értelmezte idézett dolgozatában.

² Használja a szót a felsőiskolai (Veszprém megyei) Nagy László is művészi versfordításában: „Hol *klumpa*-kolonccal tavaszi táncban zihált” (Dylan Thomas, A fehér óriás tagján: Új Írás, 1965. 10. sz. 110).

*koszrat 'lábát húzva jár, csoszog' ~ *va húzza a csizmáját* [az úton haladtában] (62). (Vö. MTsz. *koszrog*)
kurrog — 'madár (pulyka) mély torokhangot hallat' — ~ *ják az éretlen holdat* [a baglyok] (302); ~ *va tyúkrok ináltak* (439)
laftat 'lomhán megy, ballag' — *Laftat, — úgy ám: szalad | három girhes alak* (163)
latyma 'löttyögős, laza' — *bokámig alig ér a nadrág ~ szára* (20)
lánycsöcsü alma 'hosszúka alakú nyári alma, „szentiványi” alma' — ~ *n élj, csirkehúson-levesen* (420). (A *jánycsöcsü-almát* a MTsz. csak Zemplénből ismeri.)
lésza 'vesszőfonadék' — *Gubbaszt mint vert kutya a ~n* (128)
lohogó 'lobogva égő' — *Lohogó pokol felett | vacogó virág fakad* (349)
lókhec 'indulj, eredj!' — *Uccu, ~, öregeskék* (156)
lótí-futi 'ugráló, lóto-futó' — ~ *kis-madár* (391)
*mályvakenyér 'papsajt' — ~, *gyerekek hitvány csemegéje, kerítés | eb-szimatolta tövén* (443)
*marhálkodik 'marha módra viselkedik, hóbörög' *Hogyha katona: | ne tartásd csúfra: legyen katona! ... | Mit marhálkodnak?* (59)
megneszül 'megijed, megretten' — *Ha bezzeg aratást | hirdetnek a kaszák, | ~ a haris: hol is lel új hazát?* (385)
*megyekő 'mezsgyekő' — *nincs egy ~ | nincs egy szilárd kerítésdúc* (356)
*mélyút 'vízmosás kivágta mélyebb út' — *Ropogó szekerek muzsikája | Zsong el a mélyutakon* (14); *árnyékokkal megtelik a ~* (18)
ortályoz 'civakodik, vitatkozik' — ~ *vicsorog* [a háborgó vénember] (445)
őszibogár 'tücsök' — *Dünnög az ~* (258)
pecka 'gombozó gyerekjáték' — *kifogott mirajtunk | ~, pilincke* (416)
pilincke 'két végén meghegyezett fás-

ka, amelyet a játszó gyermekek ütőfával föl- és elütnek; bige' — *kifogott mirajtunk | pecka, ~* (416). (Zámolyban voltaképpen *bilincke*; ide az alliteráció miatt került a *p-s* alak.)
pirgál 'szemes termést, mákot hüvelyéből, ill. gubójából kifejt' — *Pirgálgatja szüle a mákot* (93)
pityeg 'csipog, rövid, szaggatott hangot hallat' — *berki madár ~ itt* (339)
pityepotya 'hitvány, haszontalan, silány' — *A fagyat | a magyat | a sok ~ galy* (155)
polyvagunyhó 'a kazalhoz ragasztott, négy cölöpön nyugvó polyva- és törektároló' — *Nincs ~, nincs a szűrűn kazal* (444)
puruszka 'mellény' — *ásatag vénemberek sülnék a kispadokon, | fekete villogó fehér bőgatyában, | fekete posztó-puruszkáson* (355)
receg 'rezonálva reszket, rezeg' — *Rengett padlat, | —ett ablak* (314)¹
remész 'kisebb erdő, fás hely' — *Nincs remény bokros ~be; | éjszaka meg nem lapulhat* [a betyár] (66)
sikár 'mosófű, kannamosó zsurló' — *a követ vágva vágják | a horgas gyöke-rek, a moh meg a ~* (29)
siska 'konya, kajla fülű' — *Siska disznót, feketét* (89); Főnévként: *Serceg a ~ szegény* (297)
szotyola 'napraforgó' — *csenevész ~k* (29)
szutyakol 'jóízűen, szortyogtatva pipál' — *Szutyakolnak erősen* [a vénemberek] | *hébe-korba pöknek a pipa mellől* (355)
szüle 'nagyanya' — *Pirgálgatja ~ a mákot* (93)
térdes 'kitérdelt, kitérdesedett' — *Térdes a nadrágom* (18)
tipródik 'tipeg-topog, ballagva megy' — *Tipródom a Hal-tér kövén* (425)
valagas 'fenekes' — *tenyerest, körmöst ki-kimért ránk, sok ~t is* [a tanító] (446)

¹ A dunántúli Simon István is többször használja ezt a szót. Vö. Nyr. 89 : 343

vattyog '[a kotlás] kotyogva hívja a kiscsibéket' — *kotlás* ~ (393)
zöpög 'szepeg, szipog' — ~ a *Terka*,
jaj hogy fél (324)
zúgó 'gátról, zsilipről lezuhogó víz, zuhatag' — *Malom dudolt rég itt*,
 — *hol ez a malom?* | *Harsog a ~*,
pőréen, szilajon (124)

veret 'ágyúval lö vmit' — *lenn... német fegyver csaholt* | *Hej, Pusztá-Laja*,
 — *nagyapám* | *még ott cselédkedett*;
 | *alkaiból a szolga-mult* | ~ *te a a hegyet* (250)
 „*vizestetős*” 'fagytól viszketeges' —
Puffadt-fagyott (~) | *a lábamfeje*
 (425)

E tájszavaknak — ahogy a példákból kitetszik — környezetfestő értékük van, s legtöbbjük értelme a vers összefüggéséből kiolvasható (sokszor dőlt szedéssel utal a költő tájszó voltukra); még inkább elmondható ez a hangutánzó és hangfestő tájszavakról, amelyek szinte önmagukat „értelmezik”.

5. A valószerűséget — közelebből az „akusztikai realizmus”-t — szolgáló hangutánzó, hangulatkeltő szavak gazdagon fordulnak elő a népnyelvben. (Példáink között ilyen a *durgat*, az *elzuborog*, a *kurrog*, a *lohogó*, a *pityeg*, a *receg*, a *zöpög*, a *vattyog* stb.) A költő e tekintetben is buzgón merit kiapadhatatlan forrásából, de nem pusztá átvevő most sem: gyakran ad új jelentést egy-egy melléknévnek, igének azzal, hogy új, szokatlanabb kapcsolatban használja őket. „*Cserreg*, forgolódik [az ökörszem]” (379), és *cserreg* a *rigó* is tavaszodván (436); másutt az „édes őszben” „*Raj* madárka *csicsog-ciceg*” (344), a „*feketerigők* kövéren | *kotyognak* a hullt levélen” (uo.), s meddő lomb „*sustorog* a fosztott körtéfán” (30). De nemcsak a természet hangjai elevenednek így meg, hanem a gépek, eszközök hangjai is: „*dadog* a traktor” (251), másutt „*Pesszeg*... vas-nyelven, szilaj indulatában” (339), amott meg „*kelepelget* a távoli traktor” (258). Az egyik versben a „motorok *rőfögése*”-ről olvashatunk (420), másutt „a gépek hangja juházva | *Zummog* a szérükről” (339). A „*Kürt rottyog*” (353), a „*bőgő vartyog*” (316), s „*traráz* a takarodó” (145).

6. A költő hazai örökségét jelentő Fejér megyei tájszavaknál talán még érdekesebbek számunkra azok, amelyeket tudatosan sajátított el olvasmányaiból, az irodalomból — így gazdagítva értékes új elemekkel a maga öröklött szókincsét. Az irodalmi átvételű tájszavakat is legjobb talán — jobb áttekintés végett — betűrendben közölnünk. (Néhány esetben zárójelben megadjuk a — költő által jelzett — valószínű forrást is.)

bakhát 'a két kerékvágás közt levő földemelkedés' — *kényes kocsik kaján multban zihálnak*, | *homokpuszták* ~ *as dűlein* (468)
bulikol 'búg, turbékol' — *Búg, búg*, ~ *az árva*, | *árva gilicemadárka* (323). (Verseghy Ferenc)
csatinázik 'csattogva énekel' — *Nem nyughat a másik* [fülemüle], *tovább* ~ (378). (Weöres Sándor Sevcenko-fordítása)

cselefindi 'csintalan, kacér' — *Ajzza a gyöngye szívet* — *mint rég* ~ *szirének* | *éneke balga hajóst* — *ajzza galádul a vágy* (22). (Arany János, Horatiusból: „a cselefindi Cyrust | *Nem kell remegned*”)
 „*csótány* 'svábbogár' — *Csillagokat hullajt Augustus*; *rajzik a* ~ (420)
csupál 'kopaszt, tépked' — *Ősz jár a kerti lugasra*, | *kezd* ~ *ni csupaszra* (344)

- dajna* - 'rossz hírű, szajha-féle' — *sürgölődtek vőfélyek, | rigmust köpni, kevélyet... | ~menyasszonyt dicsérni, | vőlegényt ösztökélni* (314). (Vö. *Ott fõnn a kereszt alatt | bõg egynehány dajna*: Babits, Golgotai csárda).
- döbögõ* 'dobogó, dübörgõ' — *~ gyomrú dob* (311)
- fübé* 'marhák legeltetéséért járó díj' — *Zsiros ~t huzott [a pásztor]* (69).
- gágározik* 'gágog' — [ludak] *gágároznak* (354)
- heherészik* 'vihog, nevet' — *Heherészõ lány* (347)
- hériscs* 'Adonis vernalis' — *Nyit a ~ nevetõsen* (324)
- iklat* 'járművön vhova tart, igyekszik' — *Bizonys: legkényelmesebben ezen [anyanyelvemen] ~ a Múzsza* (460). (Gárdonyi Géza)
- juház* 'csillapul, szelidül' *a gépek hangja ~va | zummog a szérükrõl* (339)
- kahog* 'vakkant, köhintésszerûen ugat' — *távolí kutya ~* (302). (Sinka István)
- karicsál* 'madár, kül. tojó tyúk jellegzetes rekedtes hangját hallatja' — *Rekedt jajjal, ~va | menekült fõnn daru, szárcsa* (230)
- kastat* 'ide-oda jár, jöszmékel' — *~sz [a patakról]* (125)
- kavardul* 'kavarogva áramlik, felszáll' — *kócos hadak kaszái közt | ~por, korom!* — (311) (Rab Zsuzsa Jeszenyin-fordítása)
- ködöl* '(hegy) pipál' — *baljósan ~nek | a Kordillerák* (398) (Népdal)
- krúkog* '(daru) jellegzetes hangját hallatja' — *szárnya-tárva, toporogva | járja ~va, forogva [a daru]* (324) (Miskolci Gáspár)
- laponyag* 'kisebb halom, emelkedés' — *Laponyagon, szigeten | daru tán-*
- col friss gyepen* (369) (Szűcs Sándor, Györffy István)
- lágogot* 'ellágyít' — *Édes társam, asszonyom, | ~hat hû szerelmed, | vagyok dühõngõ bolond, | kell miattam túrnõd-nyelned* (304)
- megcsõkik* 'növésében visszamarad' — *A falu... | nem gyaraposzik, gyermekõként megcsõkött* (46)
- nádcsermõ* 'nádtörmelék' — *Lobog a tûz, égre nõ fel, | rakják náddal, ~vel* (371) (Szűcs Sándor)
- nyuvad* 'fullad(oz)' — *rángó tetemek nyárson ~tak* (309)
- orront* 'szagol, szimatol' — *Õszt ~ a szerelem* (303)
- õszike* 'tücsök' — *Pirreg az ~ már* (22) (Babits Mihály)
- pagony* '(ligetes) fiatal erdõ' — *És erdõk! — ha foltnyi sávnnyi: | fák mégis, sorfa ~!* (466)
- paláhol* '[esõ] hull, esik' — *Zápor, | zápor, | földre paláhol, | istenigazából!* (289)
- pirók* 'vöröses' — *~ róka* (126)
- *pirreg* 'halkan cirpel, prünnyög' — *Pirreg az õszike* (22)
- ringáz* 'lóbál' — *Elhümmögnek egy-egy táskát-~ó csitilányon* (355)
- suppog* 'tompán, fojtottan pufog, dobog' — *nem hallik dobogás: nesztelenül kocog, | rongyban ~ a négy pata* (318)
- szárkúp* 'csutkakúp'. — *hogy el ne inalljon ~, fadarab [a széltõl]* (249)
- ümmög* '(a víz alatt levõ béka) jellegzetes mély hangját hallatja' — *Béka ~* (210)
- vargánya* 'Agaricus cantharellus' — *szegfû, ~, csiperke* (431)
- vörhenyõ* 'vöröses, vörhenyeges' — *bunda [rókái]* (91); *~ lõre* (315) (Arany)

7. Akad itt-ott egy-egy jelentésbeli tájszó s egy-egy regionális nyelvtani alak is a versekben. A teljesség okából említsük meg ezeket is: „Csak az udvar ne lenne | körül oly csúf, *cemende*” (299). A *cemende* itt eredeti; 'lompos, rendetlen' jelentésében fordul elő, míg az irodalom nyelvéből inkább átvitt jelentése ismeretes. Ugyancsak dunántúli sajátság a *tipor* igé-

nek 'tapos' jelentésben való használata: „Paták piros nyomát *tiporják* | kullogó, sovány farkascsorták” (389).

A nyelvtani alakok közül nyelvjárási jellegű a *téb-láb* ige ragozása: „erdők mélyén | őzike *téb-láb*” (298); „Ráférne [a gazdára], hogy a ház körül | *téb-jen-lábjon*” (362).

8. A nyelv tudatos művésze kiválóan ismeri a régi nyelvet is, s egy-egy archaizáló versében előkerülnek a régi magyar nyelv szavai: „Cábár személy! Latroddal, | *gyakhatsz* már Krisztusoddal! —” (134). Ugyanabban a versben fordul elő a régi *kurafi* (132), s egy régies vers címében a *kánta* 'ének' (427). A régi Sárret világát idéző versben a farkas is régi nevén jó elénk: „Lobog a tűz, égre nő fel, | rakják náddal, nádcsőrmővel. | Nem pusztán a meleg végett: riasztani kell a *férget*” (371). (Az eredeti szövegben is dőlt szedés utal a szó régies voltára). Van aztán arra is példa, hogy mai tárgyú versbe lopakodik be egy régies zamatú szó, különös naiv bájt adva a soroknak: „*Ágyas-házba* érkező | kis menyasszony, friss-fehér, — [a virágzó cseresznyefa]” (51).

9. Csanádi Imre szókincese természetesen nem korlátozódik a népnyelv és a régi nyelv szavaira: ahol a vers tárgya úgy hozza, él a modern városi nyelv, az a r g ó s z a v a i v a l is: ugyancsak hangulatfestő, -idéző célzattal: Lillafüreden „Pest népsége *flangál*” (430); a fogolytáborban „priccsen-fekve | pláne rajtunk a *flammó* [= éhség]” (105). A hadifogság világát festik a verssekbe került orosz szavak: „a *sztánciján* sikkant | a tehénhangu vonat” (195); vagy: „mocorog a *pleni* [= 'fogoly': az orosz пленный szóból]” (206).

10. A tudós költő azonban nemcsak a n y a g g y ú j t ó b ú v á r a a z a n y a n y e l v n e k, hanem alkotó művésze is. Nemcsak vesz a nyelv meglevő — gyakran feledésbe ment — kincseiből, hanem ad is hozzá újakat a maga költői leleményéből. Szinte a népnyelv ösztönös leleményével gazdagítja a nyelvet: ismerve — vagy talán inkább: érezve — mindig a nyelvben kínálókozó, a nyelv természetéből fakadó teremtettség lehetőségét. Különösen sokoldalú művész az igei árnyalatok teremtésében. Gyakran leleményesen használt ige kö t ő k k e l t e r e m t ú j s z a v a k a t. *Átszőkél*: „rézsút szőkél át rajtuk [a pitypangokon] az alkonyati nap” (441); *becsillagoz*: „Pitypangok pihegőmbjei a hegyoldalt ~zák” (441); *elcsap*: „Verebek vidám árnyéka | ~ a napos falon” (436); *főlsugárzik*: „Arany lombbal roskadáig | egy-egy szép fa ~” (374); *telelisztez*: „szürkén ~ lombokat, árok- | parti laput [az autót] (18).

Különösen gazdag aztán a suffixumos ige képzésben, a legfinomabb árnyalatokat is kifejező igeformák megalkotásában. *Csillogdál*: „ti jöttetek [virágok] ~va” (223); *dudorog*: [a vásárcsarnokban] „karfiol-agy ~” (431); *hűsödik*: „Köd kóvályog tar mezőn. | Hűsödők a reggelek” (306); *jujgat*: „piros lányok ~nak [a hógolyótól]” (296); *nyerítez*: „félvad ló | ~te: szomjazik” (465); *nyizbál*: „fürtös fejét ~ta” (134); *röpdösödik*, *suhong*: „Kergetőznek a torony körül | röpdösődnek, suhongnak” [a baglyok] (302); *sudarasodik*: „Erdők, erdők . . . | fürgén sudarasodók” (466); *suhamlík*: „bámultuk a rétek fölött | suhamló nyúlánk madarat (439); *tányérlik*: „a tócsákon | tányérló köröket | tőri egy szédült démon”! (163); *táttit*: „~ a furcsa rom” (46); *zsiborog*: „Bénán fuldoklik bal karom | fojtogatja zsiborgás” (415). (Ezek

egy részéről elképzelhető, hogy nem egészen egyéni alkotás, hanem mintái-
élnek a nyelvjárásokban is.)

Gyakran az *igék* „tárgyasításával” alkot új jelentésű szavakat. A *döng* és a *hulladoz* tárgyas jelentésben is előfordul költészetében: „Arany méhraj *döng* mézet” (299); „Hej, rózsa, rózsa, | csipkebokor — rózsa — | gyöngyharomat *hulladozza*, | langyos eső mossa” (286). A *remeg* ige is előfordul érdekes tárgyas használatban: „proli-fácskák, pőrék, betegek | füstöt |
sinylők, fagyot remegők” (274).

Ahogy a népnyelv, úgy Csanádi Imre költői nyelve is igen gazdag kifejező *ikerszavakban*. A köznyelvben is meglevő magánhangzó-váltakozó *ikerszók* — *mireg-morog* (56), *nyig-nyög* (53) — mintájára maga is alkot újakat: „Orcája poshadt sárga tök; | mind gyakrabban *kahog-köhög*” (227); „A hazatérő kerek meg | csak *nyikorognak-nyekeregnek*” (uo.). Szívesen alkot a költő *ikerszószerű* szavakat párhuzamos jelentésű szók szorosabb egybekapcsolásával is, amit írásban a kötőjel használatával jelez. Szóteremtő képzetének erre a gazdag tárházára Károly Sándor is fölfigyelt idézett tanulmányában. Ilyen példákat idéz: *lesi-várja*, *túr-fúr*, *tűrnöd-nyelned*, *húzták-vonták* stb. (l. Nyr. 81 : 201) Ezeket egész sor hasonló mellérendelő összetétellel egészíthetjük ki: *bujkálász-tapogatsz* [a patak] (124); *dadog-sikít* [a nyenyere] (74); *dobja-vesse* félre (23); *feslik-foszlik* a rózsa (344); *iramló-harsanó* [motor] (417); *izzik-rózsáll* az ablak (101); *porcogtatva-csámcsogva* [vonulnak a vaddisznók] (380); *ritkul-tünedez* [a lomb] (274); *sütik-fojtják* [a lázadót forró szavai] (60); *táplál-köt* [a föld] (144); *Ő tűzködte-fűzködte* össze [a könyvet] (96); *vitte-hordta* [a víz a szénát] (83). Gyakran ugyanegy versen belül szinte egymást érik az ilyen alkotású összetételek: *szipogón-krákgova*; *szidom-átkozom*; *eszi-rágja* [cipőmet a tarló]; *verdes-hörög* [ócska tudóm]; *szikrázva-lobogva* [„ostorcsapta szemem ~ felelne”] (18). Ezek a kötőjellel kapcsolt mellérendelő összetételek, amilyeneket más szófajokban is garmadával teremt a költő képzelete, sajátoságos kérdést vetnek föl: vajon ad-e jelentéstöbbletet a kötőjeles kapcsolás, szemben a szokásos vesszővel történő tagolással? Példával szemléltetve: a *dadog-sikít* más-e, több-e, mint a *dadog, sikít*? (Persze nem pusztán formailag, az íráskép alapján, hanem lélektanilag, jelentésstanilag vizsgálva a kérdést.) A problémát Károly Sándor is érintette már: „A felsorolt összetételek között akadhat olyan, amelyet csak Csanádi érzett összetételnek, s jelzett ilyennek akkor, amikor kötőjelet tett tagjai közé. Eljárását a felsorolt esetek legtöbbszörben mégis nemcsak az ő egyéni szempontjából tartom jogosultnak, hanem a helyesírás kollektív szempontjából is” (i. h.).

Jogosult-e hát csakugyan a kötőjeles helyesírás ezekben az esetekben? Újabb példákkal világítva meg a kérdést: a *szürke-szennyes* (*Szürke-szennyes két szemem fehére*) (23) több-e, mint a kötőjel nélkül, vesszővel tagolt változat: *szürke, szennyes két szemem fehére*; vagy: az *ámulón-ijedten* (*Szemünk ámulón-ijedten | szégyenülve rád tapad*) (146) más hatást kelt-e, mint a kötőjel nélküli: *Szemünk ámulón, ijedten* . . . Véleményünk szerint a *kötőjeles változat* lélektanilag más hatást tesz, más jelentést sugall: a két jelentés különös egymásba játszását teremti meg itt a kötőjel, olyanféleképpen, mint amikor két tiszta szín szorosa egymás mellé helyezve egymásra hat: sem az egyik, sem a másik jelentés nincs már itt tisztán, hanem a kettő együtt, egymásba játszva, mosódva. Mivel pedig a lelki jelenségek, az érzéki benyomások csak ritka esetben jelentkeznek tiszta, elvont formában, legtöbbször más hasonlókkal (vagy ellenkezőkkel) keverednek, ez az alkotó

módszer nagyon is alkalmas a finom árnyalatok megsejtetésére. Éppen ezért érdemes fölfigyelni rájuk.

11. A melléknévi jelzős összetételek bőségére már Károly Sándor is fölfigyelt, példái közt ilyeneket idéz, mint: *langy-forró*, *gonosz-keserű*, *ropogó-vad* stb. E példákat egész sor hasonlóval szereztethetjük meg. Van úgy, hogy csak egyszerű szóismétléssel alkot a költő összetételt: „földdé lett | *szegény-szegény* senkik” (42); másutt a már említett módon két melléknév kerül egymás mellé: „*csontos-karmos* rémek” (19); *enyhekék* [ég] (11); *félszeg-boldog* [sütkérezők] (73); *féltékeny-dühödt* [halál] (146); *friss-fehér* [cseresznyefa], (51) *Fütyös-friss* április (109); „mézes derű játszik . . . *gondtalan-élvetegen*” (22); erdők rozsdáján mintha köd, | a *gyenge-zöld* is átütött” (48); *habos-édes* tej (263), *Kék-ezüstöt* hány az ég (25); *pufók-bársonyos* őszibarack (431); *pufók-feszes* [almák] (144); „Sül *semmi-kis* zsirom” (20), *szellős-laza* sátorom [az almafáról] (144); *termő-nyújtó* csönd (438); *törpe-korcs* tengeri (29); „*üde-kéken* . . . ring a mák” (11); *vad-buja* gombaszagok (431); *víg-kék* ég (436).

12. A főnévi jelzős összetételek sorában (jelzett tanulmányában Károly Sándor ennek tekinti e típust) is találunk érdekes új alkotásokat: *habzöld* nyári alma (431), *hártyafehér* virág (104); *vadmeggy-husu* száj (39) stb. Érdekes — ősi típusú — a *lába-gacsos* melléknév: „*Nyomában egy ~ | törpe tacsók*” (49); vagy a *lába-megszorult*: „Csak egy ~ | vágy zsibong a fény felé” (199). Csanádi Imrének nagy hajlama és tehetsége van ősi típusú nyelvi szerkezeteink föllevenítésére (ugyanakkor tudatos törekvés is ez nála). Ez magyarázhatja az igeneves szerkezetek nagy gazdagságát is, amelyekre Károly Sándor is rámutatott bőséges példatárral. Ősi alanyos összetételek a kötetben az „*ostorcsapta* szemem” (18); a *hidegszítta-kékes*: „kendőzné ~ | északi fonákját a Vértes” (44). Az ősi típusú, nagyon kifejező „figura etymologicá”-k is jól példázzák a nyelvünk régi forrásaira figyelő költőt: „Mint őszi dudvahalmok | kinnal, de *égten égek*” (65; stb.). Ősi szerkezetekre emlékeztet a *híre-tornyosodtán*: „messzi hadak ~” (143); a *fél-nyitva*: „*Fél-nyitva* felejtí vadmeggy-husu száját” (39); a jelöletlen tárgyú *kátyufakasztó* (447).

13. A költő nyelvteremtő képzelete, munkája természetesen nem merül ki új szavak, összetételek alkotásában. Különösen sok árnyalattal gazdagíthatja a nyelvet, ha a szokványos jelentések mellett új, **s z o k a t l a n j e l e n t é s e k e t** ruház a szavakra. Legtöbbször ezt úgy éri el, ha a jelzős szerkezetekben **ú j s z e r ű j e l z ő k e t** alkalmaz, amelyek valamilyen új oldaláról világítják meg a szóban forgó tárgyat, fogalmat. Csanádi Imre nagy művésze ennek is. Haadd idézzünk jelzős szerkezeteiből néhányat: *Árva* csönd (159); *buksi* rönk (204), *dühödt* fény (16); *ijesztő* hőség (17); *kalács-szagú* szó (93); *könnyes* távoli csillag (18); *marcona* táj (366); *ájult* egünk (147), másutt az ég jelzője: *maszatos*, *közönyös* (200, 201); *Meddő* lomb (30); *mézes* derű (22); *nap-szagú* friss széna (225); *nyápic* tehén (263); *nyers* tavasz (202); *ócska* tudóm (18); *pőre* szó (18); *pőre* szérű (300); *proli-fácskák* (274); *puha* fény (22); *rest* por (18); *rusnya* vasárnap (432); *sipoló* rakéták (433); *vaksi* homály (36); *töppedt* kazlak (439); *trampli* hodály (a vásárcsarnokról) (431); *vacogó* virág (349); *zord* gyönyör (372). Sokszor a **s z a v a k a l a k j á v a l j e l e n t é s é v e l** játszik a költő:

Szegényember vizet merít,
Zúdul a víz, nagyot nyerít —

.....
Szegényember, kell is *merned*,
kicsapatni gyűlő kedved (92).

(Az eredetiben is dőlt szedés figyelemztet a szójátékra).

Máshol meg:

Az esetnek hire ment,
megrendült a városrend (333)

Ilyen játékos-groteszk alkotás a *felkiáltójel* mintájára alkotott *fölpanaszló jel* a régi faluról szóló versben:

A téren templom. Nem is fölkiáltó:
fölpanaszló jel ott az a torony. (46)

Különösen leleményes játékos tulajdonnevek teremtésében: *Rim-Árus*, *Sémafi*, *Száz-Tépő*, *Búsmagyar* — az 50-es évek jellegzetes költőtípusai (256); a hájas úr a *Buborék úr* nevet kapja (461); az Ódon metszetek üresfejjűjének neve *Feje-Bőrtök* (111). Sokszor a nagy kezdőbetűvel emeli meg, fordítja meg a szavak jelentését:

Az Irodalom szent nevében
tündököl öt-hat szerepében
professzor *Ez* és kandidátus *Az* (457)

vagy:

félrepöcintettek törvényes mit-tudom-én-kik...
bezzeg számon tartották magukat: ők voltak az Írók,
hogyne, hisz ők *írtak* Kritikát, Glosszát, Beleszólást
és Hozzászólást, okos Esszét, elvi Tanulmányt... (458)

14. Ez a Groteszk című vers rávilágít a költő jellegzetes fanyar humorára, amely gyakran a groteszk ábrázolásra hajlamos. Voltaképpen idetartozik archaizálásainak egy része is: „A hold ragyogó, *királyian tündökle*tes, teljes. *Regnál* önnön dicsőségében. Udvara hármass glória. Vigyáz az út szélén, végeláthatatlan seregek szemlélőjeként, besugározza az utat, a patyolat utat, amely *elkészített*ett, akár a mennyegzőre” (95).

Akár bibliai pátoszt, emelkedettséget érezhetnénk a sorokban, ha a föléje írt cím: Mennyei parádé, s alatta az évszám: 1941 nem árulkodna arról, hogy modern keserűséget, fanyar kiábrándultságot palástol a régies stílus.

A Halottvivők énekében groteszkül keveredik a régi nyelv a legmodernebb argóval:

Jó kis *bőr* vala rég, atyafiak, kinek
romlandó tetemét rossz derekunk, szuvas
vén vállunk nyögi! — jaj, bizony.

Fáin *nőcske* vala! (317)

15. Akárcsak jelzői, költői képei, szóképei is arra valók, hogy a valóságot — a külső tárgyi világot s az ember belső világát — mennél sugallóbb erővel idézzék fel. Van úgy, hogy konkrét eseményt konkrét hasonlítással tesz elevenebbé, színesebbé, mint ebben az emlékezetes képében:

Pirgálgatja szüle a mákot,
kosárba lök üres gubákat.
Torkukat elnyisszenti késsel, —
ugy tesz velük, mint a csibékkal.

Lepotyognak halálra válva,
Fekete vérük dül a tálba;
fekete mák a guba vére,
szétömlik a tál fenekére. (93)

Máskor elvont dolgok elevenednek meg egy-egy sikerült költői képben. Különösen természetleírásai gazdagok az ilyen képekben:

a fagy lerohanta
váratlan a földet,
vassá kalapált latyakot, sárt. (236)

Az eloldalgó, visszavonuló télről ezt a remek hasonlatot olvassuk:

A medve-hó hátrálva mormog, —
beléún, aztán, elkocog. . . (109)

Az őszi lázas, beteges fényű napjait így idézi elénk a költő:

a levegőben uszkál
valami járvány, csak a fákon látszik:
levél-tüdejük sorvad már, aszik már... (148)

A tavaszi kéket így látja:

Kék-ezüstöt hány az ég mögötte [a fa mögött],
ragyogások fickándoznak közbe (25)

A virágos orgona illata is életre kel:

Kacér kis illat: nem nehezít, puhán
el-elcsapódik, meglegyinti
botladozó baba-ujja cimpám. (142)

Sokszor ölt emberi arcot, alakot a világ verseiben. Mennyi erő van egy-egy ilyen képben:

csönd tátja száját kongón a világra. (159)

Máskor viszont az ember külső-belső rajzát festi nagy művészi erejű természeti képpel. Az öreg parasztról így beszél a kép:

Bajusza bokra
elvadult bozót,
gyér madarakként
rezzenti a szót. (337)

Egyik legszebb, meghökkentően kifejező költői képében is együtt játszik, egybejátszik az emberi természet a külső természeti világgal:

Meg-megiramlón szárnyal
a surrogó madárraj,
szeszélyes foltban, tágul, esik össze,
tüdőnk harcát a mord édig növesztve (159)

16. Az új szavak, jelentésátvitelek, megszemélyesítések azonban csak építőkövei, elemei a költői mondanivalónak, amely voltaképpen a mondatokban, a versmondatokban realizálódik. A versmondat a költői nyelv tartó szerkezete, s önmagának is van kifejező funkciója, maga a szerkezet is beszél. Nemcsak a ritmusra gondolunk (ezzel itt külön most nem foglalkozunk: meglehetősen részletességgel és alapossággal elemezte azt már Károly Sándor), hanem azokra a mondattani, szórendi, tempóbeli ötletekre, különleges hanghatásokra, amelyekkel a költő a mondatban mondanivalóját fölerősíti.

A hangutánzó szavak funkcióját — a költő leleményéből — sokszor egész mondatok veszik át: alliterációk és a hangszimbolika rejtettebb eszközei — párosulva a ritmussal — tökéletes hangulatot teremtenek a vers tárgyához. Ehhez is találhatott példát a költő a népnyelvben, hiszen egyik versében így fújja a rigó: *huncut a biró! s a cinke*, „a kis örökmozgó” így ujjong — akárcsak a népi „hangutánzó” mondókában —: *kiscipő! kiscipő!* (359). A fülemüle Csanádi versében: „*Fújja fuvolásan, | csattogva cifrázza*” (377). Másutt ilyen sorokat találunk: *Barom kérődzik meleg almon | békésen böffen nagyokat*” (36); az éjszakai erdőben meg „*Csillagfényben csillognak | csikos malacocskák*” (381). Az esőt óhajtó Hőségekben ezt olvassuk: „*Durranna zápor | dühvel alá*” (342); másutt „*szirénák eszelős szavát*” halljuk (238). Néha egész sorokat végigkottáz a költő kifejező hangokkal — mint például az áprilisi záporról szóló versben:

Csörög, csikorog, piaci
lármával acsarog,
veri az ablakot, pici
árkokban lecsorog
az eső (163)

Másutt a háború vad riadalmát idézik a ropogó *r*-ek, mint pl. a Lángban forgó napok-ról szóló versben:

—fület sem
rezzentenek a
recsegő-ropogó muzsikára [az állatok],

amint föl-fölharsan az ég
 kárpitjai mentén,
 gyönyörű körfüggönyt *cserdítve* nyugatra—keletre
 földrogyató hangból (271)

De nemcsak a zajos, élénk hangjelenségek kifejezésére alkalmas a hangszimbo-
 lika s az alliteráció: sokszor a halkuló zajokat, az elcsendesülést festi művészi
 erővel a mondatok „hangszerkezete” s ritmusa. Elhalkulván „Zsibbad a
 zsoldár” (365), s a hazatérő hattyúk: „Úsznak-libegnek, vígan enyelegnek. . .
 | ringó révében | *hazai haboknak*” (388). A szekerek zörgése meg így hal el
 a versben: „. . . Ropogó szekerek muzsikája | zsong el a mélyutakon” (14);
 a táj fölött lengő harangszót így festi a verssor: „messze *mereng a harang*
zenéje” (142). Sokszor a szavak ismétlése vagy a szünetek festik a mondaní-
 valót: „*hó, hó, végig hó*” (388). A napon sütkérezők szótlán mozdulatlanságát
 a vers szünetei jelzik:

Hárman vagy négyen vannak-e —
 Mit számít? Egy se szól.
 Aggok. Van kit a bánya tett
 azzá, van kit a kor. (10)

Az elcsöndesülő alkony tájképében:

Ásít a lap. Gyöpe barnáll égetten; apró
 fehér-fekete folt a falujába típró
 gazda és asszonya. Távol gyér füstpamat. (12)

A kaszárnyai fogság monoton egyhangúságát így festi a vers:

Múlt héten, szerdán, egy hete
 csuktak be ide, egy hete
 heverek itt a fapadon,
 éjszaka-nappal fapadon. (114)

Másutt is maga a ritmus a leghatásosabb eszköze a közölnivalónak:

Hömpölyög a folyó, harangos békaszáj
 ringató ritmusán csillapszik ami fáj;
 anyás, sötét habok tört csónakot locsolnak,
 kikötve réveteg hintál az árva csónak. (166)

Van aztán arra is példa, hogy a mondat értelmi tagolása festi, emeli ki
 a mondanivalót, mint ebben a Balatonról szóló versrészletben is:

Vad tájon hatol át
 partodig az utas; *emlék* kísérti, z o r d o n. (29)

A jelzett szóhoz simuló jelző elszakítása megszokottabb, természetes
 helyéről jól erősíti a mondanivaló görcsös zaklatottságát: keményen koppan
 — logikailag is — a mondat végére értelmezőnek hátravetett: *zordon*.

Másutt más a szerepe az értelmezőnek:

Zápor mosta tisztára, kemény, suhogó,
a porba-hőbe zavarodott földet; (357)

Az értelmező — a jelzett szóhoz természetesen, zökkenéstelenül simuló jelzőhöz képest — mindig valami ritmikai-logikai törést okoz —, hát még ha olyan messzire szakad az értelmezett szótól, mint e versben is: a múlt idővel kezdődő mondat az értelmezők révén hirtelen átvált a jelenbe: a mondat értelmezői részén — résén — át szinte újra megered szemünk előtt a suhogó, kemény zápor.

Finom mondattani-ritmikai árnyalatokat fedezhetünk föl a következő sorokban is:

Ellátok messzire: szemközt a dombokon,
ahány szelíd vonal, oldódik kék homályra. (12)

A dombélek lassú homályba olvadását jól érzékelteti a vers szórendi tagolása: az első sor tömör tómondatával s az utána következő határozóval élesen irányítja szemünket a látóhatárra, amely a lágy hangzójú közbevetéssel (*ahány szelíd vonal*) most szinte maga is megtörik, hogy a történetet kiemelő ige (*oldódik*) után logikai ereszkedéssel olvadjon a záró tag szelíd tónusú záró akkórdijába. Természetesen e művészi megoldásokban elsősorban az írói-művészi ösztönösség munkáját kell látnunk, tévedés volna tudatos kiszámított-ságot keresnünk mögöttük.

17. S e példák átvezetnek Csanádi Imre költő nyelvének mondattani sajátosságaihoz. Ezekkel a sajátosságokkal: az ígétlen, az elliptikus mondatokkal, a szórendcserével (inverzióval), a közöléssel részletesen foglalkozott Károly Sándor (i. h. 199, 200), itt csak néhány példával egészítjük ki az övéit. A k i h a g y á s o s m o n d a t o k r a ilyen példákat találunk: „erdők rozsdáján mintha köd, | a gyenge-zöld is átütött” (48); „Gólya rebben rajban, mintha seregély!” (127); „Ijedős békák ugranak fejest | alig megneszelték békés léptemet” (124). E kihagyásos mondatokban a régi nyelv alapos ismerete tükröződik, de mégsem hatnak régiesen, hanem — mint Károly is rámutatott — szaggatottságukban drámaiság rejlik.

Csanádi költői nyelvének i n v e r z i ó i szintén a régi nyelvben és a népnyelvben gyökereznek. Sokszor maga is a groteszkül régies hangulat felidézésére él velük: „Rúttá mindeneket ront a kevély Halál” (317); „Tisztel bárha a köz” (318) — olvassuk a Halottvivők groteszk énekében. De alkalmazza a szórendcserét mai tárgyú versekben is, anélkül, hogy stíluszavart okozna vele.

A Károly említette k ö z ö l é s r e is idézhetünk újabb példákat:

... ha eddig rogyásig,
gürcölhetnek most bolondulásig (265)

Egy régies hangvételi verséből meg:

Szerelemben Jézussal,
enyeleg csak Krisztussal (132)

Verselésének két sarkalló pontjára: a népköltészetre s a klasszikus (időmértékes) költészet veretes nemes hagyományára már Károly Sándor is rámutatott. Itt most csak arra mutatnánk rá, hogy szigorúan megformált versei között akad több szabad vers is, ám ezeket is szigorú — de nagyon kifejező! — ritmus fogja egybe. Van köztük olyan is, amely szinte az ósköltészet epikáját idézi fülünkbe:

Lányát siratozza az asszony
szép nagy lányukat — ó, együtt indultak az útra,
aztán valahol
elvétették a kavargás
közepette,
— hol lelik egymást meg?
hova várják végtire egymást?
nincs jele!
— Átok ver minket! (így hüppög a néni)
átok! átkos volt idegen hajlékba belépünk
más nép fészkebe törünk — (241)

(Érdeemes fölfigyelnünk a sorok ritmusára; az utolsó előtti sor szabályos hexameter, mint az ókori epikában.)

18. A költőnek az ironikus-groteszk hangra való hajlandóságát a versek formai megoldásaiban is fölfedezhetjük. Ifjúkora keservét formás szonettben zengi el:

Kezdek elnézni már egynémely balgaságom.
Gőgöm, alázatom — nem szoroz, nem is oszt.
Más lettem? Szentigaz, kedvem szonettbe vágom,
noha szikkadt kenyér, szalonna rá a koszt (20)

Kesernyés hangulatú vers szapphói strófájában bukkan föl ez a szokatlan, groteszk átívelés:

Kuss be, odvadnak megörülj; a kályha
bujtogat: fád van; hm, akár bedurrants, —
tiltja szeptember? dideregj, ha szóra-
koztat az, estig! (432)

19. A Nyelvőr tíz év előtti tanulmányírója már fölfigyelt Csanádi második kötetének „tömörebb zengésére”, s azt a reményét fejezte ki, hogy kiküzdött útján haladva nemsokára újabb kötetten lepi meg olvasóit a költő. Az új gyűjteményes kötet huszonöt év terméséből válogatott, s nemcsak az utolsó kötet óta írt versek kerültek bele, hanem sok korábbi, eddig kiadatlan vers is.¹ Érett, férfias, költészet ez, ha sokszor keserűség fojtogatja is a hangját. A versek nyelve pedig — amely a magyar nyelvünk legnemesebb hagyományait olvasztja magába — legnagyobb nyelvművészeink sorába emeli a költőt.

¹ Időközben, az idei könyvhéten megjelent a költő újabb kötete, a Csillagforgó, amely legszebb régi versein kívül az 1963 óta írt új verseket is tartalmazza.

Az Erdei vadak, égi madarak írója még aggódva summázta költői eredményeit élete delelőjén:

Féluton járok? delelő magasban?
kupacra ha tellett
amaz oromból, hajdanta mellyel
a Becsvágy hízelt.

De gyűjteményes kötete alapján nyugodtan állapíthatjuk meg: nem kupac, hanem orom ez a költészet máris, a magyar költészet legmagasabbra törő, legtisztább ormainak vonulatába tartozó.

Szilágyi Ferenc

Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban

Ez a közleményem mintegy folytatása annak, amelyikben nemrég (Nyr. 90 : 275) az egyszerű mondat bizonyos szerkezeti sajátosságait vizsgáltam meg, lényegében hasonló kérdésfeltevéssel. Az annak bevezetőjében található magyarázat és mosakodás e mostanira is értendő; így itt nem is ismételtem meg, hanem mindjárt a tárgyra térek.

A nyelvtudomány — a dolog lényegét tekintve föltétlenül helyesen — úgy tartja számon, hogy az ismeretes mondatszerkesztettségi típusok közül az egyszerű mondat az elsődleges, s éppen ezért — mutatis mutandis — még az összetett mondatban is főként az egyszerűben megismert törvények jelentkeznek és uralkodnak, egészét s részleteit tekintve egyaránt. — Való igaz: az egyszerű mondatokban az egyazon szinten álló tagok között logikai vagy közömbös viszonyt találtunk; a közvetlenül szomszédos szinteken állók közt meg vagy grammatikait, vagy semmilyen; tehát a számításba veendő viszonyoknak három fajtájuk volt: mellérendelő, alárendelő és párhuzamos; s ugyanezeket találjuk meg az összetett mondatokban is. S tovább menve: ebben a szerkesztettségi típusban is alapvető jellemzőként kell számba vennünk a szinteződést és a tömbösödést, amit előző közleményünkben az egyszerű mondaton belül fedtünk fel.

Ám az összetett mondat, bármennyire az egyszerűből nőtt is ki, már kinőtt belőle; önálló és nála magasabb kategóriává fejlődött; s ezért az alapvető egyezések mellett nem jelentéktelen különbségeket is mutat vele szemben. S ez nagyon is megokoltá teszi, hogy attól elkülönítve vizsgáljuk, a maga sajátos természetének megfelelően.

1. Az első kérdéses csoport, amely itt felmerül, látszólag pusztán terminológiai, alapjában véve azonban mélyebb, inkább szemléleti. Valóban összetett-e az összetett mondat? Régóta érezzük, hogy nem az (vö. erre Nyr. 89: 292); s újabban érseinken túlmenve bizonyítani is igyekszünk, hogy valójában nem összetett, hanem „széttagolt” mondatokkal van dolgunk (így pl. NyK. 67: 271). A továbbiakban így is tekintjük őket; s hagyományos elnevezésüket olyan „nomen”-nak, amely semmiképp sem „omen”; azaz megjelölő és azonosító, de egyáltalában nem jellemző értékű.

Szokás összetett és többszörösen összetett mondatról beszélni, aszerint, hogy az összetett mondat két tagmondatból áll-e vagy kettőnél többből. Ennek az iskolai elemeztetésben kétségtől van bizonyos jelentősége: a kéttagú összetett mondatról azonnal és egyértelműen el lehet dönteni és döntetni, hogy mellérendelő vagy alárendelő típusú-e, hiszen mindössze egyetlen kapcsolat van benne, s az vagy ilyen, vagy olyan. Sőt, mint látni fogjuk, egyéb problémák is vannak, amelyek csak a kettőnél több tagmondatból álló, vagyis csak a „többszörösen” összetett mondatokban jelentkeznek és jelentkezhetnek. — Ám vannak sajátos problémáik a négy tagmondatból állóknak is, és így tovább; de legalább annyira közös az összetettség problematikája, szemben a nem összetettségével. Így hát a továbbiakban nem teszünk ilyen megkülönböztetést. Az „összetett mondat” írásunkban mindig annyit fog jelenteni: „nem egy-

szerű”, azaz: egynél több tagmondatból álló. (Ha furcsán hatna ez utóbbi meghatározásunk, s az „egynél több tagmondatból álló” összetett mondat ellentétéként logikusan elének állítaná valaki az „egyetlen tagmondatból álló” összetett mondat fogalmát, azt is vállalnánk az egyszerű mondatra, amely bizonyos összefüggésekben valóban nem más, mint egy tagmondatból álló összetett mondatnak egyetlen tagmondata; így értékeltük: NyK. 67: 261.) — Persze a „összetett mondat” általános kategóriáján belül olykor szükségessé válik, hogy „két tagmondatból. . . , három tagmondatból. . . , n tagmondatból álló összetett mondatok”-ról beszéljünk; néha a rövidség okáért így csonkítva a kifejezést: „kéttagú összetett mondat”, „háromtagú összetett mondat” stb. (vö. MNy. 61: 173).

T a g m o n d a t n a k — a szokáshoz alkalmazkodva — az összetett mondaton belüli önálló szerkezetű, azaz saját predikatív mozzanatot tartalmazó egységeket nevezzük, függetlenül attól, hogy milyen helyzetűek, azaz milyen viszonyban állnak a környező egységekkel. Ez a kifejezés tehát az adott egység jellegére utal, viszonylagos szerkezeti önállóságára; de helyzetére nem. Helyzetük meghatározására a hagyományos „főmondat” és „mellékmondat” megnevezést fogjuk használni, mindkettőnek hangoztatva egyszerre abszolút és relatív jellegét, s ezen belül a *r e l a t í v* mozzanat elsődlegességét. Főmondat az, aminek valami alája van rendelve; mellékmondat az, ami valaminek alárendeltje. Ez a kéttagú összetett mondatokban egyértelmű helyzetet teremt: ha a két tagmondat között a kapcsolás alárendelő, akkor az egyik főmondat, a másik mellékmondat, és viszont. Ám a kettőnél több tagúakban a relativitás kiéleződik: az abszolút főmondat mellékmondata relatíve főmondatává válhat annak a harmadik tagmondatnak, amely alája van rendelve, s amely így abszolút mellékmondat már; de persze ez sem természeténél, csak helyzeténél fogva, minthogy nincs további alárendeltje. Ez ugyanannak a hierarchiának a megismétlődése, amit a mondatrészeknél és szerkezettagoknál láttunk.

De mégsem vehető minden relatívnek az összetett mondat szerkezetében. Mert az abszolút főmondat nemcsak azért legfelső szintű, mert, s nem is csak akkor legfelső szintű, amikor mellékmondata van. Legfelső szintű a dolog természeténél fogva: mert közvetlenül a *b e s z é d s z i n t j é n* áll; s akkor is az, ha alárendeltje nincsen. Az egyszerű mondat (úgy is, mint egy tagmondatból álló összetett mondatnak egyetlen tagmondata) mindig beszéd szintű. Az összetett mondatnak legalább egy tagmondata ezen a szinten mozog; de ha a fő kapcsolások mellérendelők, akkor több tagmondata is beszéd szintű, akár valamennyi is. Ez a szint objektíve létezik; de nincsen szavunk az e szinten álló mondatok megnevezésére. — Vizsgáljuk meg a kérdést a következő példacsoport anyagán:

1. *Vártalak, de nem jöttél.*
2. *Mások is látták, hogy várlak, de nem jössz.*
3. *Azért haragszom, mert mások is látták, hogy várlak, de nem jössz.*
4. *Még mindig akadhat, aki azt hiszi: azért haragszom, mert mások is látták, hogy várlak, de nem jössz.*
5. *Mások is látták, hogy várlak, de nem jössz, mert valami nincs köztünk rendben.*

Az 1. példára legtermészetesebb volna azt mondanunk: két *f ő m o n d a t* van benne, egymással ellentétes viszonyban. Ám a nyelvtani közfelfogás egy része rendre utasít minket: ezek nem főmondatok, mert nincsen mellékmondatuk. S így javítja szóhasználatunkat: itt két ellentétes viszonyú *t a g m o n d a t* van. Ámde ez az utóbbi meghatározás ráillik a 2. példának két utolsó egységére; a 3. és a 4. példa két utolsó egységére; sőt az 5. példa két középső egységére is! Valamennyiben megtaláljuk a megjelölt helyen a két, egymással ellentétes tagmondatot. Csakhogy a 2., a 3. és a 4. példában két-két ellentétes *m e l l é k m o n d a t* áll (mégpedig abszolút mellékmondatok); az 5.-ben

pedig olyan ellentétes mellékmondatpár, amely egyben relatív főmondat is.

Mi lesz tehát az 1. példa tagmondataival? Amikor ez különösen fontos, beszélhetünk róluk így: „két legfelső szinten álló tagmondat, egymással ellentétes viszonyban”; de helyzetüket meghatározza ez is: „két abszolút főmondat”, sőt: „két főmondat”. Csak azt kell elfogadnunk akkor, hogy a „főmondat” kifejezésnek két értelme lehet: jelentheti a bárminek föléje rendelt bármit (ti. relatíve 4. példánknak második, harmadik és negyedik egysége is az); másrészt meg a legfelső szinten álló tagmondatot, tekintet nélkül relativumaira (mivel a hierarchiában úgysem lehet más értékű, mint fölérendelt tagmondat, azaz abszolút főmondat).

Tehát: főmondat minden, ami a legfelső szinten, a beszéd szintjén áll (akár az egyszerű mondat is); mellékmondat minden, ami alája van rendelve valaminek; s relatív főmondat minden mellékmondat, aminek még saját alárendeltje is van. — Ez utóbbiakat nevezhetnénk fordított szemlélettel akár relatív mellékmondatoknak is, de ennek aligha van jelentősége; aminthogy nincs értelme más oldalon abszolút mellékmondatnak nevezni azt, ami a hierarchia legalsó fokán áll, további alárendelt nélkül.

2. Ezek elmondásával tulajdonképpen belevágtunk már a szinteződés problémáiba is. Kitapintottuk a két fő szintet: a legfelsőt, a beszéd szintjét — meg az alatta levőkét, egyelőre osztatlanul. Ami legfőképpen szembeállítja e kettőt: hogy a legfelső szint abszolút, mert azon csak főmondatok állhatnak, a fölött nem lehet semmi, s mert ennek a szintnek föltétlenül lennie kell a mondatban: ha egyetlen szint van, akkor ez van; — ez alatt viszont minden relatív; ha a valóságban nem is (pl. a kétagú alárendelő összetett mondatban, ahol relatív főmondat nem lehet), potenciálisan föltétlenül.

Ilyesféle két fő szintet találtunk korábban az egyszerű mondatban is. Ám az egyezés mindjárt különbségekre is utal. Az egyszerű mondatban ugyanis a legfelső szinten, a mondat szintjén, két fokozat volt: az állítmányé s az alatt a többi szabad mondarészé. Az összetett mondatban ezzel szemben a legfelső szint, a beszéd szintje, egy és oszthatatlan.

S ami még nagyobb különbség: az egyszerű mondatban talált szinteződés egyáltalában nem vihető át az összetett mondatban találhatóra. Az egyszerű mondatban legfelső helyzetben az állítmányt találtuk, mint abszolút fölérendelt tagot; ez alatt, de még mindig a mondat szintjén a többi szabad mondarészt (alanyt, tárgyat, határozót); s egy egészen más szférában a jelzőt, amely már nem is állhat a mondat szintjén, csak egy fő szinttel lejjebb: a szerkezettagokén. — Az összetett mondatban ez a különbség elmosódik: van állítmányi mellékmondat, ami természeténél fogva alárendelt helyzetű (az állítmány sohasem lehetett az); vele egyenrangú és egyenlő szinten alárendelt az alanyi, a tárgyi, a határozói; de még a jelző mellékmondat is. Lám:

6. *Olyan a szemed, mintha részeg volnál.*

7. *Aki nem dolgozik, ne is egyék!*

8. *Tégy, amit akarsz!*

9. *Sírtak a lányok, mikor elment.*

10. *Ez az a könyv, amelyben írnak róla.*

E példákban az egyes mellékmondatok között semmiféle szintkülönbség nem érezhető: első fokú alárendelésben van valamennyiük; bár szintértékük erősen különböző. A példák sorrendjében (sorszámot s a mellékmondat szintértékét adva): 6. = M_1 ; 7. = M_2 ; 8. = M_2 ; 9. = M_2 ; 10. = sz_1 .

Az egyszerű mondatban az is fontos megkülönböztető szempont volt, hogy melyik rész milyen helyzetű a hierarchia aprajában. Volt tárgy a mondat szintjén (azaz M_2

helyzetben) és tárgy szerkezettággként (mégpedig ezen belül $sz_1, sz_2, \dots$ akár sz_n helyzetben). — Az összetett mondatban ez a szempont is közömbössé válik. Például:

11. *Annyira megverte, hogy belekékült.*
12. *Olyan jól él, hogy ránk se gondol.*
13. *Annyira bonyolult helyzetbe került, hogy nem látott belőle kiutat.*
14. *Oly gondosan kieszelt csapdának látszott az egész, hogy nehéz volt hinni a véletlenszerűségében.*

Az ezekben található mellékmondatoknak mindegyike (következményes árnyalatú) fok- és mértékhatározói mellékmondat, mégpedig valamennyi első fokú alárendelésben; noha a főmondatba visszahelyezve a szerkezeti hierarchiának más és más lépcsőjén állnak. Szintértékük a példák sorrendjében (az előbbi megoldással): 11. = M_2 ; 12. = sz_1 ; 13. = sz_2 ; 14. = sz_3 . — Természetesen a mellékmondat minőségének megítélésekor továbbra is fontos, hogy melyik mondatrésznek, illetőleg szerkezettágnak van alárendelve, hiszen annak segítségével kell feltennünk a kérdést, amelynek alapján ez meghatározható.

11.-ben: Mennyire v e r t e m e g? (az állítmány segítségével kérdezzük):
a mellékmondat szabad mondatrész értékű.

12.-ben: Mennyire j ó l? (alárendelt mondatrész segítségével kérdezzük):
a mellékmondat szerkezettag értékű.

13.-ban: Mennyire b o n y o l u l t? (alárendelt mondatrész szerkezettagja segítségével kérdezzük): a mellékmondat másodlagos szerkezettag értékű.

És így tovább.

De a mellékmondatnak szintbeli helyzetét mindez nem befolyásolja. S ami kötöttség a mellékmondatokkal kapcsolatban mégis jelentkezik, az sem jelentős: hogy például állítmányi és alanyi mellékmondata csak „a mondatnak” lehet (vagyis e mellékmondatok mindig szabad mondatrész értékűek); tárgyi mellékmondata csak „a mondatnak” vagy (főnévi, illetőleg határozói) igenévi szabad mondatrésznek (s így M_2 vagy legföljebb sz_1 értékben, de mélyebb szinten nem); határozói mellékmondata mindezeknek lehet, de melléknévi értékű, alsóbb szintű szerkezettagoknak is; jelzői mellékmondatuk csak szerkezettagoknak lehet, mégpedig főnévi értékűeknek. Nem jelentős mindez, mert például az sz_n helyzetű szerkezettágnak alárendelt határozói vagy jelzői mellékmondat éppúgy közvetlen alárendelés, azaz éppúgy „a mondatnak” mellékmondata, mint az állítmányi vagy az alanyi; az említett kötöttségek pedig mind az egyszerű mondat szerkezeti és szerkesztési törvényeiből adódnak, nem az összetett mondatokéiból.

Tudjuk jól: a mellékmondat a főmondat felől tekintve pusztán mondatrész vagy szerkezettag, tehát elvileg mindig visszahelyettesíthető a főmondatba, — ha ennek gyakorlatilag vannak is sokszor nehézségei. (Ezekre jó példákat ad Nagy J. Béla: NyFK. 243—4). A főmondat belső szemszögéből nézve tehát a mondatrészek megszerkesztettségi típusai (korábbi és mostani fejtegetéseink tanulságait egybe véve) a következők:

15. *Hallotta énekünket* = $\bar{A}-T$ (ez e g y s z a v a s tárgy).
16. *Hallotta vidám éneküket* = $\bar{A}-xT$ (ez s z e r k e z e t e s tárgy).
17. *Hallotta, hogy vidáman énekelnek* = $\bar{A}-mT$ (ez m e l l é k m o n d a t a l a k j á b a n kifejezett tárgy, azaz tárgyi mellékmondat).

S ugyanilyen visszahelyettesítéssel (akár a tényleges, szóbeli megoldás nélkül, pusztán a helyzeti értékeket véve):

18. *Hallotta éneküket, mely vidáman csengett a távolból* = $A - mjmT$ (itt mellékmondat alakjában kifejezett minőségjelző van, szerkezettag értékben a tárgy alá rendelve).

19. *Hallotta vidám éneküket, mely fülébe csengett a távolból* = $A - \begin{matrix} T \\ jm \\ mjm \end{matrix}$

(itt mellékmondat alakjában kifejezett minőségjelző van, szerkezettag értékben a minőségjelzős tárgy alá rendelve).

És így tovább.

A főmondat szempontjából persze mindez lényeges különbség; de az összetett mondat szerkezetét tekintve egyáltalán nem számos. Az összetett mondatban a szinteződés kérdése új alapokra helyeződik: a közvetlen alárendelés mindig közvetlen alárendelés, bármilyen is a mellékmondat alakjában kifejeződő tag (mondatrész vagy szerkezettag) főmondatbeli helyzetértéke.

3. További különbséget jelent az egyszerű mondat belső törvényeivel szemben a tagok (ez esetben a tagmondatok) közötti viszonyok súlyarányainak eltolódása. Az egyszerű mondaton belül a fő szerep az alárendelő viszonyé: a mondatrészek halmozása (egymás mellé rendelése) jóval ritkábban mutatkozó jelenség, mint egymásnak való alárendelésük; közömbös viszonyuknak pedig nincs is különösebb jelentősége. — Az összetett mondatban a halmozás (azaz mellérendelés) még a magasabb stílusrétegekben (pl. a tudományos értekező prózában is) nagyjából egyenlő súlyú a szerkesztettséggel (azaz alárendeléssel); s nagy fontosságra emelkedik (a kettőnél több tagmondatból álló összetettekben) a tagmondatok közötti párhuzamos (azaz közömbös) viszony is.

A mellérendelés „szinttartó”, az alárendelés „szintváltó” viszony. Nézzük ezt példákon; legyen F a főmondatok (a legfelső szinten álló tagmondatok), m a mellékmondatok (a legfelső szint alatti minden mélység) általános szimbóluma; legyen — a bármiféle mellérendelő, / a bármiféle alárendelő viszony általános jele; és $\sim$ a közömbös viszonyé; s az m kategóriában jelentsék az alsó indexszámok az alárendeltség mélységi fokát.

20. *Felkapta a villát, majd mérgében odavágta a földhöz* = $F - F$ (két legfelső szintű tagmondat, egymással mellérendelő viszonyban).

21. *Felkapta a villát, mikor a szénát már összekaparták* = F/m_1 (legfelső szintű tagmondat, első alárendelésben álló mellékmondattal).

22. *Felkapta a villát, mérgében odavágta, s elindult hazafelé* = $F - F - F$ (mindhárom tagmondat legfelső szinten áll, s egymással sorozatos mellérendelő viszonyban vannak).

23. *Felkapta a villát, és akkor vágta oda mérgében, mikor a szénát már összekaparták* = $F - F/m_1$ (két legfelső szintű tagmondat, egymással mellérendelő viszonyban; a másodiknak első alárendelésben álló mellékmondata van).

24. *Felkapta a villát, mikor már a szénát összekaparták, és odavágta mérgében* = $F/m_1 - F$ (mint az előbbi, csak itt az elsőnek van első alárendelésben álló mellékmondata).

25. *Földhöz vágta a villát, mikor a szénát összekaparták, de a boglyázás még hátravolt* = $F/m_1 - m_1$ (legfelső szintű tagmondat, első alárendelésben álló mellékmondatpárral, melynek tagjai egymással mellérendelő viszonyban vannak).

26. *Mérgében földhöz vágta a villát, mikor a szénát már összekaparták, mert a boglyázás hátravolt még* = $F/m_1 \sim m_1$ (a legfelső szintű tagmondathoz két pár-

huzamos mellékmondat kapcsolódik, mindkettő első alárendelésben; egymáshoz való viszonyuk közömbös).

27. *Mérgében odavágta a villát, mert a boglyázás még hátravolt, bár a szénát már összekaparták* = $F/m_1/m_2$ (a legfelső szintű tagmondatnak közvetlenül alárendelt mellékmondat egyben relatív főmondat, mert neki magának is van — az alárendelés második szintjén álló — mellékmondata).

És így tovább; — de maradjunk egyelőre ennyiben.

Már a fenti képleteken is sok mindent megfigyelhetünk.

a) Akárhány tagmondatból áll is az összetett mondat, mindig lehet akár szinttartó, akár szintváltó. Szinttartó itt a 20. és a 22. példa; szintváltó az összes többi, még a két tagmondatból álló 21. is.

b) A szintváltás lehet teljes vagy részleges. Teljes, ha a jelentkező szintek száma azonos a lehetségesek (s egyben a tagmondatok) számával; mint itt a 21. példa, amelyben a két tagmondat kétszintű mondatot alkot; meg a 27. példa, ahol három tagmondatból álló összetett mondat mutat háromszintű megoldást. Részleges a szintváltás a többi szintváltó példában.

c) Ha a tagmondatok száma n , akkor az azonos számú tagmondatokból álló összetett mondatok szintingadozása = $1 \rightarrow n$ (azaz 1-től n -ig terjed); tehát például a hat tagmondatos összetett mondat lehet egy-, két-, három-, négy-, öt- vagy hatszintű.

d) A benne előforduló kapcsolástípusok szempontjából az összetett mondat lehet tiszta mellérendelő (s akkor egyszintű); lehet tiszta alárendelő; és lehet vegyes kapcsolású. A tiszta alárendelő nem föltétlenül n szintű. Példáink közül „sz= n ” (tehát a tagmondatok számának megfelelő szintmennyiségű) a 21. és a 27. példa, amelyekben láncolatos alárendelés van. De „sz = $n-k$ ” (amelyben k a közömbös viszonyok száma), azaz „3-1 = 2 szintű” a 26. példa, amelyben ugyan csak alárendelő kapcsolások fordulnak elő, de nem láncolatosan, hanem párhuzamosan.

e) A vegyes kapcsolású összetett mondatok szintmennyiségének kiszámítására általános képletünk nincsen. De érvényes rájuk az, amelyet mindenfajta összetett mondatra állíthatunk: hogy „sz = $m_a + 1$ ” (ahol m_a a legalsó szintű mellékmondat sorszáma). Így a 23. példában m_1 a legalsó szint, s ezért „sz = $1 + 1 = 2$ ”.

f) Szintváltást tulajdonképpen csak a közvetlen alárendelés jelent; a mellérendelő viszony szinttartó, s persze az a közömbös viszony is. A példamondatok képletei ezt világosan mutatják.

g) Alárendelő viszony bármely két szomszédos szint között jelentkezhet; mellérendelő viszony bármelyik szinten belül. (Pl. a 20., 22., 23., 24. példában főmondatok, a 25. példában mellékmondatok között látunk mellérendelést.) Közömbös viszony csak mellékmondatok között lehet, s ott is csak azonos szinten állók közt. Legfelső szinten álló tagmondatok (azaz abszolút főmondatok) nem lehetnek egymással közömbös viszonyban.

4. És itt már fel kell vetnünk a tömbösödés kérdését is; természetesen ezt sem ugyanúgy, mint az egyszerű mondaton belül, hanem másként, az összetett mondat sajátos problémáinak megfelelően.

Tulajdonképpen tömb már a kéttagú összetett mondat is. Az előbbi példák közül a 20. sorszámú, amelynek képlete $F - F$, kifejezhető tömbként így is: yF , ami szavakban annyit jelent: *h a l m o z o t t* mondatcsoport; a 21. sorszámú, az F/m képletű meg így: xF , szavakban: *s z e r k e s z t e t t* mondatcsoport. Ennek persze a kéttagúaknál különösebb jelentősége nincsen: a tömbösödés mindig valamivel *s z e m b e n* jelentkezik, s a kéttagúaknál épp ez az osztó-elkülöntítő szerepe hiányzik. De már a háromtagúakban

nem közömbös, hogy mi mivel kapcsolódik szorosabb egységbe mivel szemben; s hogy bizonyos képletek ennek megfelelően egyszerűsíthetők-e. Különösen, ha az eddigiekhez hozzáveszünk még két típuspéldát, amelyeket az imént még el kellett hagynunk:

28. *Akkor kapta fel a villát, és vágta oda mérgében, mikor a szénát már összekaparták.*

29. *Vagy felkapja a villát, s odavágja mérgében; vagy azonnal íthagy csapot-papot.*

Ha a 28. példát formálisan képleteznénk, a 23.-éval kapnánk azonos megoldást: $F - F/m_1$. Csak hogy ez nem volna igaz, hiszen itt nem a mellérendelő kapcsolású főmondatok másodikának van mellékmondata, hanem együttesüknek. Eddigi megoldásunkkal tehát ez $(F - F)/m_1$ volna. S az előbb bevezetett tömbösítéssel még jobban szétválík a kettő: a 23. példa képlete $= F - xF$ (azaz egy magában álló főmondathoz csatlakozik egy szerkesztett, mellékmondatos főmondat, az előtte állóval mellérendelő viszonyban); a 28.-é viszont $= yF/m_1$ (tehát egy halmazott főmondatcsoportnak van közös mellékmondata).

Ami meg a 29. példát illeti: itt a formális képletezés a 22. példa megismétlődését mutatná: $F - F - F$. Csak hogy abban valóban sorozatos mellérendelés mutatkozik, ám a 29.-ben már tömbösödést is látunk: a valódi viszony $(F - F) - F$, azaz újabb megoldásunkkal $yF - F$ (tehát az első két, egymással kapcsolatos viszonyú egység tömbként áll szemben a harmadikkal).

És persze ezzel egyszerűsödnek és polarizálódnak a többi képletek is. Így a 25. példában: $F/m_1 - m_1 = F/ym$ (egy főmondat neki alárendelt halmazott, azaz mellérendelően kapcsolt mellékmondatcsoporttal); a 27. példában: $F/m_1/m_2 = F/xm$ (egy főmondat neki alárendelt szerkesztett, azaz további alárendelt taggal bíró mellékmondat). És így tovább.

S mint említettük: a háromtagúaknál már szót kér a k ö z ö m b ö s viszony is. A 26. példában egy főmondatot láttunk két párhuzamosan alája rendelt, azaz egymással közömbös viszonyban álló (s ezért egymással azonos szinten mozgó) mellékmondatokkal. Ha a közömbös viszonynak z jelet adunk, akkor a 26. példában: $F/m_1 \sim m_1 = F/zm$ Szavakban: egy főmondat p á r h u z a m o s mellékmondatpárral.

Mindebből azt látjuk: a tömbösödés folytán a három tagmondatból álló összetett mondatokban is mindig meg lehet állapítani, hogy a mondatban mi a f ő v i s z o n y. Amint a kéttagúak vagy mellérendelők, vagy alárendelők, úgy a háromtagúak mindegyike is vagy „mellérendelő típusú” vagy „alárendelő típusú”. Ez attól függ, milyen a tömbösödés bennük, azaz hogyan oszlanak két fő tagra, s milyen a fő tagok közötti viszony. Könnyen azt gondolhatnánk, hogy az, amelyik a legfelső szintű, az abszolút főmondatok között, illetőleg velük kapcsolatban jelentkezik. Pedig nem föltétlenül!

A 22. példában, amely $F - F - F$ képletű, meg a 29.-ben, amelyik $yF - F$ szerkezetű (s persze vannak $F - yF$ típusúak is), a fő viszony nem lehet más, csak mellérendelő. S ugyancsak mellérendelő típusú a 23. és a 24. példa a maga $F - xF$, illetőleg $xF - F$ szerkezetével is. — De az alárendelő típusúakhoz már nemcsak a 25., 26. és 27. tartozik, ahol ezt az F/ym , illetőleg F/zm , illetőleg F/xm képlet természetessé teszi; hanem a 28. is a maga yF/m képletével, annak ellenére, hogy benne a főmondatok között mellérendelő viszony van; mert ez a mellérendelés nem főviszonyként jelentkezik, hanem mint egy tömbszerű fölérendelt rész tagjain belüli m e l l é k v i s z o n y.

Mint az egyszerű mondatban, itt is azt mondhatjuk: az összetett mondat egésze felől nézve általában nem tagmondatok állnak egymással szemben, hanem t ö m b ö k ; s a tömb lehet egyszerű (azaz egyetlen tagmondatból álló) vagy testes (azaz több tag-

mondatból álló); — s a testesség a tömbnek már belügye, akár halmozásos (mellérendelő), akár szerkesztett (alárendelő), akár párhuzamos (közömbös) benne a tagok viszonya. A fő viszony mindig az, amelyik a tömbök között van; a tömbön belüliek, a tömbök tagjai között levők pedig ehhez képest mellékvizonyok.

Valami ilyesfélét érezhettek azok a tanuló k (vagy talán tanáraik), akiket egy igényes összefoglaló körkép során Chikán Zoltánné említett meg nemrégiben (Nyr. 89: 455; a szerző szívessége folytán felhasználhattam a cikkében idézett megállapítások alapjául szolgáló eredeti példamondatokat is). — Különösen két példa, s a velük kapcsolatos megnyilatkozások szelleme érdemli meg figyelmünket.

30. *Az új leányokat még talán elengednék a hadnagy urak, hanem az új városokra, amelyekben új uzsorásokat és új hitelt találnak, határozottan szükségük van (Mikszáth).*

31. *Az ember önmagánál mindig többre becsüli azt, amit alkotott, s minden alkotásában arra törekszik, hogy önmagát is megalkossa, újra és tökéletesebben (Karinthy).*

A 30. példát az egyik tanuló így elemezte: „Ez egy mellérendelt összetett mondat. A második tagmondat alárendelt összetett mondat, amelyben a főmondat közé ékelődik a mellékmondat” (Nyr.: i. h.). A megfogalmazás persze nem a legszerencsésebb. De arra helyesen tapint rá, hogy a mondat képlete $= F - xF$, tehát a két tömb közötti viszony (az összetett mondatbeli fő viszony) mellérendelő; s ehhez képest a második tömbbeli alárendelés mellékvizony, a tömbnek belügye. (A mellékmondat sorrendi elhelyezkedésére itt nem akarunk jelet bevezetni; helye a tömbben elfoglalt helyzetét nem érinti.)

A 31. példa ilyen elemzésben részesült: „A mellérendelési viszonyon belül alárendelési viszonyok találhatók” (i. h.). Ez sem a legegyszerűbb. De igaz benne annak megérzése, hogy a mondatképlet $= F/m_1 - F/m_1$, azaz $= xF - xF$ (az „újra és tökéletesebben” rész ti. nem önálló tagmondat, csak hátravetéssel nyomósított határozópár). Így a fő viszony mellérendelő; s a mindkét tömbön belül jelentkező alárendelő kapcsolás csak mellékvizony.

A megfogalmazások suták, a megállapítások mai tanításainkhoz mérve talán tévesek is; ám a tévedés lehet olykor logikus és előremutató. (Különben eléggé ilyesféle szemléletet sugall a „Nyelvtani elemzések” c. sorozat 1. füzet 33. lap ábrája; meg a 3. füzet elemzési módszere is.)

5. De a 31. sorszámmal idézett példa, illetőleg szerkezeti képlete, felvet egy további kérdést is: az a r á n y o s s á g é t. Ez legtisztábban a négy meg az annál több (s főként a páros számú) tagmondatból álló összetett mondat problémája; s bizonyos tekintetben inkább már esztétikai kérdés, mint nyelvtani. Itt éppen csak megemlítjük.

A mondatképlet lehet lineáris (vonalszerű) és ciklikus (szakaszos). A lineáris szerkesztés lehet vízszintes (pl. $F - F - F - F$) vagy függőleges (pl. $F/m_1/m_2/m_3$). A ciklikus lehet szimmetrikus (arányos) és aszimmetrikus (aránytalan). Szimmetrikusak az ilyenek: $yF - yF$; yF/ym ; yF/zm (azaz: mellérendelő tömbök egymás mellé rendelve; egymás alá rendelve; mellérendelő tömb két párhuzamos mellékmondat); továbbá: $xF - xF$ (azaz: egymás mellé rendelt tömbök, egy-egy alárendelt taggal, mint a 31. példában). Az aszimmetrikusnak jó formája a lépcsőzetes, például: $F/m_1 - m_1/m_2$, vagy: $F/m_1 \sim m_1/m_2$; de gyakoriak a polarizáltan aszimmetrikus formák, mint: $F - F/m_1/m_2$, vagy: $F/m_1 - m_1 - F$; és így tovább. — Az aszimmetria művészetlenségét ellensúlyozza a sorrendezés lehetőségeinek felhasználása:

32. *Megharagszom, ha megtudom, hogy mégis elmentél oda; mert az a társaság nem való olyannak, aki ad magára.*

33. *Ha megtudom, hogy mégis elmentél oda, megharagszom, mert az a társaság nem való olyannak, aki ad magára.*

A mondatképlet $= F/m_1/m_2 \sim m_1/m_2$, azaz $= F/xm \sim xm$; erősen aszimmetrikus. De a 33. példa, amelyben érvényesül az előrevetés lehetősége, a viszonyok megváltoztatása nélkül is kellő szimmetriát mutat. (A sorrendi különbséget képletünkben nem jelezzük, minthogy a helyzeti értékek azonosak maradtak.)

Ennél mélyebbre talán ne is menjünk egyelőre; bár érdekes volna bemutatni hogy megfelelő redukeációs módszerekkel a legbonyolultabb (pl. akár kilenc vagy több tagmondatos) összetett mondatokról is kimutatható, hogyan tömbösödnek és szinteződnek; s hogyan található meg bennük az a fő viszony, amelyik eldönti róluk, hogy melyikük mellérendelő, s melyikük alárendelő típusú. — De talán már így is túllendültünk kissé folyóiratunknak és olvasóközönségének igényein.

6. Kérdezzük meg most is végül: mire való mindez; mivel segítheti a t o v á b b i k u t a t á s t (meg persze a gyakorlati munkát)!

Alapjaiban és részleteiben tulajdonképpen nem mondtunk semmi újat. Legföljebb bizonyos összefüggéseket mutattunk meg, s ezekből bizonyos következtetéseket vontunk le másképpen, mint eddig volt szokásos. Megéri-e ez a kutatásnak és a gyakorlatnak? — Megéri mindkettőnek, ha sikerült ezáltal jobban feltárni a valóságot, s részletesebb bepillantást adni a mondat szerkezetén keresztül a gondolkodásába, ami a mondatot létrehozta. Talán rá tudtunk világítani arra, hogy — amint beszédünknek a mondat alapegysége ugyan, de korántsem legmagasabb egysége (vö. Nyr. 89: 294) — az összetett mondaton belül is van közbeeső nagyságrend az összetett mondat egésze és a tagmondat között. A nagy egész nem közvetlenül tagmondatokra bomlik, hanem kisebb-nagyobb tömbökre, s csak ezen keresztül tagmondatokra. (Persze a tömb egyik oldalon állhat egyetlen tagmondatból; más oldalon még magának a tömbnek tagolásakor is találhatunk önmagában is több tagmondatból szerkesztett tömbrészt.)

Így a tagmondatok elhatárolása s a szomszédosakat egymáshoz fűző viszonyok (kapcsolástípusok) megállapítása fontos mozzanat az elemzésben, azaz a megértésben; fontos, de korántsem végső. Mert vannak tagmondatok és kapcsolástípusok a beszéd szintjén (azaz főmondatok és fő viszonyok), s tagmondatok és kapcsolástípusok a tömbök szintjén (azaz mellékmondatok és mellékviszonyok); s ezeknek megjelenése nem is mindig szintkérdés: bizonyos esetekben még a főmondatok mellérendelő kapcsolása is lehet mellékviszony; s nem is csak egy másik mellérendelő, hanem egy alárendelő fő viszonnal szemben is. (Az első lehetőségre bizonyíték 29., a másodikra 28. sorszámú példánk.) — S persze mindez újból figyelmeztet bennünket arra, hogy az összetett mondat nem összetett, hanem széttagolt; s így nem tagmondatokból rakódik össze, hanem tömbökre, majd ezen keresztül tagmondatokra b o m l i k s z é t.

Mindez utal a tömbök nagyságának relativitására is. Emlékezzünk 32. példánkra: a főmondatnál szemben tulajdonképpen viszonylag egységes tömb a négy mellékmondat együttese. De már onnan szemlélve is kettéoszlik két, egymással közömbös viszonyban álló (s külön-külön szabad mondatrész értékű) kisebb tömbre. Aztán önmagukban szemlélve ezek a tömbök is oszthatók még, bár a főmondathoz meg egymáshoz viszonyítva egységet alkotnak. — S ugyanez a probléma még számtalan variációban előkerül. Újból megnézve 4. sz. példánkat, azt látjuk rajta: első tagmondatával mint abszolút főmondat-tal tömbként áll szemben az egész további rész; ezen belül a másodikkal mint főlérendelt-tel a többi; azon belül a harmadikkal a folytatás; s azon belül a negyedikkel az ötödik

és hatodik együtt; s még ez az utolsó tömb is felosztható önmagában két mellérendelt tagra.

A 4. számú példa képlete tehát: $F/m_1/m_2/m_3/m_4-m_4$. Tömbösödésében szemlélve = F/xm_1 ; melyben $xm_1 = m_1/xm_2$; ebben $xm_2 = m_2/xm_3$; ebben $xm_3 = m_3/ym_4$; s ebben $ym_4 = m_4-m_4$.

S ez utóbbi (meg sok egyéb) példánk felhívja figyelmünket a mellérendelés kérdé- sére általában. Az egyszerű mondaton belül azt láttuk, hogy két egymás mellé rendelt, azonos minőségű mondatrész (akkori példánkban két tárgy) tulajdonképpen „egyetlen kéttagú tárgyként áll, mint egység a fölérrendelt tag felől nézve”. Itt is meg kell kérde- znünk: 25. számú példánkban két egymásnak mellérendelt időhatározói mellékmondatlal számoljunk-e, vagy egy időhatározói mellékmondatlall, amely két ellentétes tagra bontható. — Ez látszólag talán csak játék a szavakkal; de valójában nem az. Mert ez a szemlélet kényszerít bennünket például annak megvizsgálására is: a mellérendelő főmondat-sorban mik a tömbösödésnek kedvező körülmények; azaz milyen feltételek között jelentkezik — csak a legegyszerűbb esetet véve — az $F-F-F$ képlet helyén $(F-F)-F$ vagy $F-(F-F)$, azaz $yF-F$, illetőleg $F-yF$. A magam anyagából úgy látom: statisztikailag kimutatható ebben a v i s z o n y v á l t á s szerepe. (Viszonyvál- tásos volt 29. példánk, ahol a fő viszony választó, a mellékviszony kapcsolatos; szemben a 22. sorszámúval, amelyben a viszonyok egyneműek.) De ez a magyarázat csak a több- ségi elv alapján igaz, nem abszolúte, mert vannak ellentmondó esetek is. Meg kellene vizsgálni őket.

És a szinteződésben és tömbösödésben való szemléletnek van némi mondanivalója (illetőleg egyelőre inkább csak kérdeznivalója) a m o n d a t r e n d vizsgálatának terü- letén is. Tapasztalatból tudjuk, hogy a mellékmondat lehet előrevetett, közbeékelődő és hátul álló. Sőt arra is vannak adataink, hogy ez a sajátság némileg összefügg a mellék- mondat minőségével: például a feltételes mondat aránylag gyakori előrevetve; a jelzői elég gyakran közbeékel; az alanyi elől vagy hátul áll, de közbevetve viszonylag ritkán; stb. S vannak egyéb közrejátszó szempontok is.

34. Azt mondom: ne menj el. S ha mégis elmegy, többet rám ne számíts!
35. Az asztalra tette a könyvet, amely a kezében volt.
36. A könyvet, amely a kezében volt, az asztalra tette.
37. Azt a könyvet tette az asztalra, amelyik a kezében volt.
- [38. A könyvet az asztalra tette, amely a kezében volt.]

A 34. példa azt illusztrálja: hogyan kapcsolódik a mondatrend az előzményi viszonyok kérdéséhez. A feltételes mellékmondat előrevetését itt nyilván átvezető szerepe kívánta; ennek következménye ez a „teraszos” szerkesztés. — Az utána következő négyes csoportban meg azt látjuk: hogyan játszik bele a kérdésbe a tagmondatok belső felépítése meg az egymásra utalás szorossága. A 35. példában a jelzői mellékmondat azért állhat a főmondat után, mert egyben közvetlenül a neki fölérrendelt szó (*könyvet*) után áll. Ha ez előbbre helyeződik a főmondatban, a mellékmondatnak vele kell mennie, s ezáltal a mellékmondat közbeékelődő típusúvá válik (36. példa); vagy a föléje rendelt szónak rámutató szót (*azt*) kell kapnia, hogy a mellékmondat helyén maradhasson (37. példa). E két módosulás valamelyike nélkül a mondatösszefüggés rejtve marad, az összetett mondat értelmetlenné válik (38. példa).

De mindezek mellett 32. példánk s hozzá fűzött elemzésünk arra mutat, hogy a bonyolultabb szerkezetű összetett mondatban a mellékmondatok ide vagy oda helyezé-

sekor szemponttá válhat a felépítés arányosságára való törekvés is. Meg az is, hogy melyik rész mennyire testes, milyen mértékben szerkesztett. Íme:

39. Azt az embert, aki a tüzelőt szerezte, azóta se láttuk.

[40. Azt az embert, aki a tüzelőt szerezte, mikor az egész városban nem lehetett kapni, azóta se láttuk.]

41. Azóta se láttuk azt az embert, aki a tüzelőt szerezte, mikor az egész városban nem lehetett kapni.

Az m_1 értékű egyszerű mellékmondat a 39. példában nehézség nélkül áll közbeékelődő helyzetben. De a 40. példa xm_1 értékű, azaz m_1/m_2 képletű szerkesztett mellékmondata már sután hat közbeékelte megoldással. Ilyenkor természetesebb a főmondat megszakításának kiküszöbölése, például a 41. változatbeli megoldással.

Ez is mind tovább vizsgálandó kérdés.

7. És miben hasznosítható mindez a g y a k o r l a t területén? Itt persze ismét hangoztatnom kell illetéktelenségemet; de egy-két gondolatot mégis megpendítenék.

Ha a mondatelemzés elsősorban arra való — amint ezt, kétségkívül helyesen, hangoztatni szoktuk —, hogy belemehatunk a mondatban rejlő gondolatba, s ezen keresztül a gondolkodás törvényeibe; s ezen át végecélként a hasonlók produkálásának, azaz a helyes fogalmazásnak készségét is erősítsük; — akkor nem közömbös kérdés az, hogy mozaikszerűen látjuk-e az összetett mondatot, két-két szomszédos tagmondatának egymáshoz való viszonyára, illetőleg viszonyaira atomizálva; vagy pedig egészében, reális összefüggéseiben; azaz szinteződésével és tömbösödésével együtt!

Amire gondolnék, az legújabb elemzési gyakorlatunkhoz képest (erre l. Rác Endre hasznos könyvecskéjét: Nyelvtani elemzések 3. füzet. Tankönyvkiadó, 1964.) szinte csak terminológiai különbség; — de eredményében mégis szemléleti. — Vegyük Rácznak 783. sz. példáját:

1	2	
42. Ötven-ötven forintot kapnak, ha ma éjjel egy olyan nyílást építenek a		
3	4	5
közfalba, amibe egy üst elfér, és azt úgy elcsinálják, hogy nem lehet ráösmerni.		

(Mikszáth)

Rác Endre elemzésében:

„Az 1. tagmondat a főmondat. Ennek két — egymással egyszerű kapcsolatos mellérendelő viszonyban álló — feltételes mellékmondata van: a 2. és a 4. tagmondat. Mindkét feltételes mellékmondatnak alá van rendelve egy-egy mellékmondat: a 2. tagmondatnak egy minőségjelzői (a 3. tagmondat), a 4.-nek pedig egy következményes jelentésű módhatározói mellékmondat (az 5. tagmondat).”

Az én elemzésemben:

A mondat két fő egységre oszlik: az 1. tagmondat a főmondat, a 2—5. egészében ez alá van rendelve. A két fő rész között tehát a viszony alárendelő (feltételes): ez a mondatban a fő viszony, s így a mondat alárendelő típusú. A második, az alárendelt egység önmagában tovább osztható: két egymás mellé rendelt alegységből áll (2—3. és 4—5.); közöttük a viszony egyszerű kapcsolatos. Önmagán belül mindkét alegység alárendelő típusú: a 3. tagmondat a 2.-nak minőségjelzői mellékmondata; a második alegységben az 5. tagmondat a 4.-nek (következményes árnyalatú) módhatározói mellékmondata.

A mondat képlete (szinteződést, tömbösödést és reális viszonyokat egyaránt figyelembe véve):

Fõmondat

↓

feltételes határozó értékű blokk

Ez utóbbi kifejtve:

felt. hat. mm.

(kapcs.) felt. hat. mm.

mjelzōi mm.

követk. módh. mm.

(A képlet a magunk számára: $F/m_1/m_2 - m_1/m_2 = F/xm - xm$.)

Rácz Endrének egy másik, 839. sorszámú példáját már csak sebtében mutatom be:

43. Sztolarik úr azt üzente, | hogy minden órán várja a választ, | és hogy
köszöni a becses küldeményt, | olyat is mondott még a Gregorics úr pincemesterének,
| aki a bort vitte, | hogy reméli, | simán lefolyik minden. (Mikszáth)

A szerző elemzéséből csak az első mondatot közlöm:

„Az 1. és a 4. tagmondat között hozzátoldó kapcsolatos mellérendelő viszonyt találunk.”

Én így kezdeném:

A mondat két fő egységből áll: az 1–3. és a 4–7. tömbből, s köztük a viszony (hozzátoldó) kapcsolatos mellérendelő. (A magunk számára megjegyezhetem: ez tehát $x^F - x^F$, azaz mellérendelő típusú mondat.) Ez a mondatban a fő viszony. — Az első fő egységben a főmondatnak két, egymással kapcsolatos tárgyi mellékmondata van (itt ti. valóban nem egy mellékmondatunk van két kapcsolatos taggal; hanem kettő, kapcsolatos viszonyban), tehát ez a fő egység alárendelő típusú. — A második fő egységben a főmondathoz jelzői mellékmondat, s vele közömbös viszonyban (azaz párhuzamosan) tárgyi mellékmondat értékű alegység tartozik; vagyis ez a fő egység is alárendelő típusú. A benne található tárgyi mellékmondat értékű alegység relatív főmondatának magának is tárgyi mellékmondata van.

A mondat képlete:

Főmondat és mellékmondatai (kapcs.) Főmondat és mellékmondatai

Kibontva:

Förm.

(kaps.) *Fom.*

tá. mm. (kaps.) tá. mm.

1200 mm. (közömb.) tá. mm.

tá, mm.

(A magunk számára: $F/m_1 - m_1 - F/m_1 \sim m_1/m_2 = F/m - m - F/m \sim xm$. Az első egységben az ym összevonás nem volna reális; a másodikban a zm összevonás lehetséges, de abban nem tükröződik az utolsó egységnek m_1/m_2 típusú szerkesztettsége.)

Tudom jól: „az elemzés egyik iskolafajtában sem lépheti át a tanterv szabta korlátokat” (Szemere: Nyelvtani elemzések 1. füzet, 15. lap). — De talán egyszer a tanterv is (amelyet nem két kötetbe vésve kaptunk készen, hanem emberek munkájaként, a *ddigi* tapasztalataink összegzésül) átlépheti majd a maga szabta korlátokat, ha úgy látjuk: a valóság jelenségeit a kutató tudatban célszerűbb nagy egységeiből lebontva, nem pedig széttagolt mozaikköveiből összerakva megismernünk. Sokszor hivatkozunk a még mindig túlságosan formalisztikus nyelvtanítás védelmében életkori sajátságokra, egyebekre. De ha az életkori sajátságok eléggé korán elbírják azt, hogy ami pufogva szalad az utcán, az nem négy kerék meg alváz meg karosszéria, hanem autó; s ami hajtja, az sem dugattyú, henger, fogaskerék meg miegyéb, hanem motor; — akkor ezen érdemes elgondolkoznunk. Mert például a kéttagú összetett mondatot lehet úgy is szemlélni, hogy két egyszerű mondatot összeraktunk; de úgy is, hogy egyet széttagoltunk. A háromtagút be lehet vezetni úgy is, hogy a kéttagúhoz hozzátettünk még egyet; de úgy is, hogy az előbbi alakulatban az egyik tagot még tovább tagoltuk. És így tovább és tovább. Csak ne tapadnánk még mindig annyira ahhoz a „bevált nyelvtani hagyományhoz”, amely az idegen nyelvek, elsősorban a latin oktatásában és elemzésében „vált be”!

Eretnek gondolatok megint! — De végül is kinek lett igaza? Jeanne d'Arcnak-e, aki a „bevált hagyomány” ellenében valami olyat kezdeményezett egyszer, ami akkoriban illetlenségnek látszott; vagy azoknak-e, akik őt ezért (az akkori „tanterv” szellemében és védelmében) megégették Rouen piacán?

Deme László

Kettős és hármas szófajiságú szavaink

Ismeretes, hogy nyelvünknek vannak kettős-hármas szófajiságú elemei (sőt néhány négy szófajiságú is: 1. Nyr. 90: 185). Ezeknek a szavaknak „egynél több szófajra jellemző jelentésük és alaktani-mondattani alkalmazhatóságuk van, s mindig csak a konkrét mondatbeli használat alapján látszik meg, hogy az adott szövegben melyik szófaji jellegük erősebb” (MMNyR. 1: 199). Az alábbiakban felsoroljuk azokat a kettős és hármas szófajiságú szavainkat, melyek az ÉrtSz.-ban önálló szócikkel rendelkező címszavakként szerepelnek. Úgy gondoljuk, maga a minden további elemzés nélküli felsorolás is több szempontból hasznos lehet. Így ez a nyersanyag könnyű példatárul szolgálhat a ritkább szófaj-kombinációkra; viszonylag teljes anyaga lehetővé teszi, hogy a nagyobb egyedszámú csoportokat további vizsgálat tárgyává tegye a kutató (kiegészítve más forrásokból merített anyaggal); közvetlen segítséget nyújthat az iskolai nyelvtanításban, a nyelvtan- és szótárírásban.

Felsorolásunkból kihagytuk a főnév-melléknév-főneveket és a melléknév-főneveket, mert ezeknek a száma több százra, illetőleg több ezerre rúg (vö. Nyr. 90: i. h.); ezek tehát nyilván külön is, tüzetesebb vizsgálatot érdemelnek. Ezért írunk alább „ritkább” két szófajú szavainkról: ritkábbnak tekintünk minden, nem e két kategóriába tartozó szófaj-kombinációt, azon belül minden osztályt és minden elemet felsorolunk.

Mind a tételes felsorolásban, mind az összefoglaló táblázatban különbséget teszünk — az ÉrtSz. alapján — a szófajiság sorrendjében. A két szófajiságúak táblázatában előbb a sorok, azután az oszlopok olvasandók, tehát pl. ige-főnév van

2, ige-melléknév 1, ige-mondatszó 3; főnév-melléknév 605, melléknév-főnév 3701 stb.¹ Megjegyzendő, az ÉrtSz. az egy, két, három és négy szófajiságú címszavakon kívül tartalmaz néhány tucat olyan címszót is, melynek nincs szófaji minősítése (például: *illetéti-billegeti magát*), illetőleg elemeket, melyeknek szófaji minősítése nem standard, vagyis olyan kifejezéseket használ, melyek a szófajoknak az ÉrtSz. szerkesztői által adott listájában nem szerepelnek. Íme, e rendhagyó szófaj-definíciójú címszavak: *ad*, *à*: latinosan/idegenszerűen szerkesztett határozó viszonyító szava; *-beli*, *-fajta*, *-féle*, *-forma*, *-formán*, *-rétű*, *-szerű*: melléknév-képző (a *-formán* esetén ezzel kiegészítve: „hat. ragos”); *-szám*, *-számba*⁽¹⁾, *-számba*⁽²⁾, *-számra*: hat. rag; *-rét*: hat. rag és mn. képző; *-nemű*: mn. képző és fn. képző; *-felé*, *-szerte*: hsz-k utótagja; *muszáj*: állítmányi névszó, ige, fn, mn.

A tételes felsorolásokban, ha valamely elemnek az ÉrtSz.-ban homonimája is volt, az adott elemen ugyanúgy jeleztük a homonimiát-álhomonimiát, mint az ÉrtSz. teszi: a homonimákat ugyanazokkal a sorszámokkal, az álhomonimákat ugyanazokkal a zárójelbe tett sorszámokkal láttuk el, mint az ÉrtSz.

Felsorolásunk tájékoztató jellegű, és a fentebb körvonalazott célt szolgálja. Minden egyes felvett szónál külön ellenőriztük, nem csúszott-e gépi feldolgozásunkba valami hiba, így az biztos, hogy ha alább valamely elem, mondjuk, a msz-fn-mn jellemzést kapta, ugyane szófajok ugyane sorrendben jellemzik őt az ÉrtSz.-ban is. Az azonban e módszer mellett még lehetséges, hogy a további feldolgozás során néhány két vagy három szófajiságú elemre rábukkanunk az ÉrtSz. címszavai között, ezért a táblázatok számadatait nem kell véglegesnek tekinteni (ha egyáltalán valaki szükségesnek tartja e számokat — természetesen nem lényegesekek).

Ritkább kettős szófajiságú szavaink

Ige, fn: *dicsértessék*, *nincs*; mn: *követel*, msz: *hoci*, *tessen*, *tessék*.

Fn, szn: *x, y*; n: *holmi*; hsz: *ákontó*, *átlag*, *átmenet*, *bemenet*, *cakcompakk*, *extempore*, *éjszaka*, *földszint*, *fölösleg*, *harmadnap*, *inkognitó*, *kimenet*, *lemenet*, *maximum*, *menet*, *minimum*, *rém*, *részleg*, *ünnepnap*, *vasárnap*, *virágvasárnap*, *völgymenet*; isz: *bakfitty*, *bibi*; msz: *coca*, *csipicsóka*, *hajsz*, *izé*, *mars*, *passz*, *pász*, *picsipacsi**, *pipi*², *punktum*, *sakk*, *start*, *tampó*, *topp*¹, *trotty*.

Mn, szn: *rengeteg*⁽¹⁾, *számos*, *számtalan*; n: *hájbáji*; hsz: *aláíratlan*, *apriori*, *büntetlen*, *büntelen*, *céltalan*, *csépeletlen*, *csupa*, *elsőbb*, *éktelen*, *épkézláb*, *érintetlen*, *felvágatlan*, *fesztelen*, *félmeztelen*, *fizetetlen*, *forralatlan*, *gazdátlan*, *gondtalan*, *gyanútlan*, *gyermektelen*, *hallatlan*, *hagyatlan*, *hasztalan*, *határtalan*, *háborítatlan*, *hívatlan*, *illetetlen*, *irdatlan*, *irgal-*

¹ Az egyes szófajok megjelölésére némi egyszerűsítéssel azokat a rövidítéseket használjuk, melyeket az ÉrtSz.: ige, fn = főnév, mn = melléknév, szn = számnév, n = névmás, hsz = határozószó, ik = igekötő, nu = névutó, ksz = kötőszó, isz = indulatszó, msz = mondatzó, ne = névelő, in = igenév. Ugyancsak a rövidség kedvéért a tételes felsorolásokban az első helyen szereplő szófaji kategóriát (fettal szedve) nem ismételjük meg azokban a további és ugyanabban a bekezdésben következő csoportokban, amikor ugyanez a szófaj áll első helyen. Tehát pl. az *alászolgája* stb. szavak szófaji besorolása: msz, fn — ebből csak a fn-et írtuk ki, a msz szerepel a bekezdés elején; a *bruttó* stb. szavak szófaji jellemzése: mn, hsz, fn — a mn a bekezdés elejéről értendő a hsz, fn jellemzés elé. — Az ismétlés nemcsak növelné a terjedelmet, hanem kevésbé áttekinthetővé tenné az amúgy is elég bonyolult rendszert.

* Rendhagyó szófaji kódolás az ÉrtSz. szerkesztői részéről: a címszó csak az első helyen álló szófaji jellemzést kapta (pl.: *picsipacsi* fn), egy ezt követően, a fejből kisebb betűtípussal közölt alakváltozat a másodikat (*picsi-pacsi* msz). — Ezeket a szavakat természetesen elhelyezhettük volna az egy szófajiságúak között is, figyelmen kívül hagyva az alakváltozat minősítését; így azonban, a kisebb számú két szófajú között jobban szem előtt vannak, ha esetleg valamilyen szempontból kellenek.

matlan, iszonyú, jelesen, jelesül, kegyetlen, kelletlen, keveretlen, kénytelen, képtelen, kérdezetlen, kéretlen, készületlen, kora, kötetlen, lankadatlan, leplezetlen, lélektelen, magán, merő, meztelen, mérhetetlen, momentán, mondhatatlan, mosdatlan, mozdulatlan, nesztelen, nyomtalan, nyugtalan, olvasatlan, óhatatlan, óvatlan, öltözetlen, önkéntelen, öntudatlan, örömtelen, őrizetlen, paralel, perfekt, próbálatlan, rendíthetetlen, rendületlen, rémisztő, rémítő, réveteg, rokontalan, roppant, ruhátlan, sértetlen, sikertelen, siratlan, siratatlan, spontán, srég, szakadatlan, szakasztott, számlálatlan, szántatlan, szedetlen, szótalan, szóltan, szörnyű, szörnyűséges, szükségtelen, szünetlen, szüntelen, tagadhatatlan, tántoríthatatlan, tehetetlen, teljes, temetetlen, terméketlen, tip-top, tisztán, töretlen, törhetetlen, túlságos, türelmetlen, tűrhetetlen, vakolatlan, varratlan, vasalatlan, vámolatlan, veszekedett, veszett, vetetlen, végeszakadatlan, végezetlen, véghetetlen, vigasztalan, viszonzatlan, zabolátlan, zajtalan, záratlan; msz: sajnós.

Szn, fn: egykettő, harmad⁽¹⁾, harmad⁽²⁾, harmincad⁽¹⁾, hatod⁽²⁾, háromnegyed, heted⁽¹⁾, heted⁽²⁾, huszonegy, kettő, kétharmad, kilenced⁽¹⁾, kilenced⁽²⁾, másod, negyed⁽¹⁾, negyed⁽²⁾, négyötöd, nulla, nyolcad⁽¹⁾, nyolcad⁽²⁾, ötöd⁽²⁾, tengerszinti, tized⁽¹⁾, tized⁽²⁾, zéró, zérus; mn: tömérdek; hsz: egyszer; msz: egy-kettő.

N, fn: én, micsoda, minden önmaga, önnön⁽¹⁾, ő², saját, semmi, senki, te⁽¹⁾, valaki, valami; hsz: addig, akként, akképpen, amarról, amiért, amilyen, annál, arra, arról, azon⁽¹⁾, azzal, eddig, emerre, erre, erről, ettől, ezzel, éppilyen, éppolyan, minek, minél, mire, szintolyan, ugyanazért, ugyanezért, valamely; ik: abba; ksz: amennyiben, amire, mivel; ne: a³.

Hsz, fn: allegro, andante, apropó, bizony-bizony, dettó, délelőtt, délután, elmenet, este⁽¹⁾, éjjel, forte, fortissimo, hajdan, hazamenet, hogyan, holnap, holnapután, jövet, ma, másnap, miért, mindennap, nappal, odamenet, piano, pofon, reggel, tegnap, tegnapelőtt, visszajövet, visszamenet, vizavi; mn: alatt, fentebb, frankó, hamar, haránt, hirtelen, kénytelen-kelletlen, később, külön, külön-külön, nyilván, okvetlen, összevissza, rézsut, rögtön, untalan; n: túlhan; ik: alább, be¹, bele, együtt, el, elő, előre, fenn, fönn, haza⁽²⁾, hátra, hozzá, ide^{**}, ki², közbe, le, neki, oda^{**}, össze, rá, red, széjjel, szét, tova, tovább, túl⁽²⁾, vele, végig, végre; nu: alatta, alája, alul, általa, átellenben, átellenében, belül, bévül, elébe, eléje, ellene, ellenébe, ellenében, ellenére, előle, előtte, felette⁽¹⁾, felébe², fölébe, föléje, hosszant, innen^{**}, innét^{**}, kívül, körötte, közben, közepett, közepette, mellette, miatta, mögötte, szemben, szemközt, telve; ksz: akár, alig, amikor, amint, amíg, azután^{**}, ám, csak, háthízen, hol, hun², illetőleg, illetve, így, következőleg, miképpen, míg, nemkülönben, szinte, valamint, viszontag; msz: hátha, igazán, imhol, ne¹, rajt², úgy, valószínűleg.

Nu, hsz: alatt, hegyibe, hosszant, részére, számára; ik: által.

Ksz, hsz: alighogy, azonban, bár², csakhogy, egyszersmind, ellenben, hiszen, holott, is, mégis, mégiscsak, mégse¹, mégsem, nemcsak, se¹, sem, szintén, tehát, úgyis, vagy; msz: jóllehet.

Isz, fn: abcúg, ah, alleluja, bruhaha, dinomdánom, éljen, hoppszasza, hozsanna, huja, hujjahó, hurrá, ihaj, ihaj-csuhaj, illa, jaj, ó¹; mn: paff¹; msz: hohó, ohó.

Msz, ige: jöszte; fn: alászlógája, állj, ámen, berdó, bú¹, ciróka-maróka^{*}, csá, cselő, csihi-puhi, csim-bum, csingilingi, csinnadratta, csitt, dádá, ex, fuccs, hahó, hajcsi, hajrá, hajsz, halló², hinta-palinta^{*}, hopp, hozzád, hókuszpókusz, hórukk, huku, id, indulj, kip-kop, kitty-kotty^{*}, kopp¹, kotty, kukukk¹, kukuriku^{*}, lárifári, nyekk, pardon, pá, pihenj, pipi¹, pissz, poca, pszt, puff², püff, sakk-matt^{*}, sicc, tőf-tőf, tubi, tyutyu, vigyázz, zuhé; mn: kaput; hsz: diktum-faktum, hagyján, igenis, persze, ugye, vaj³, vajon; isz: né¹, nojszen, uccu.

In, hsz: felváltva, töredeze, vontatva, zárva.

** Rendhagyó szófaji kódolás: a két szófaji minősítés között, melyet mi itt feltüntetünk, ott szerepel a *mut* [= mutató] rövidítés, mely az ÉrtSz. rövidítései között szerepel, de szófajai között nem: nem is nagyon tudom, szófajilag hogyan gondolták ennek értelmezését az ÉrtSz. alkotói.

Két szófajiságú szavaink áttekintő táblázata

	ige	fn	mn	szn	n	hsz	ik	nu	ksz	isz	msz	ne	in	Összesen 1. helyen:
ige		2	1							3				6
fn			605	2	1	22				2	16			648
mn		3701		3	1	122					1			3828
szn		26	1			1					1			29
n		12				26	1		3			1		43
hsz		32	16		1		29	34	21		7			140
ik														
nu						5	1							6
ksz						20					1			21
isz		16	1								2			19
msz	1	53	1			7				3				65
ne														
in						4								4
Összesen 2. helyen:	1	3842	625	5	3	207	31	34	24	8	28	1		

A két szófajban részt vevő egyszerű szófajok megoszlása

	Első helyen	Második helyen	Összesen
ige	6	1	7
fn	648	3842	4490
mn	3828	625	4453
szn	29	5	34
n	43	3	46
hsz	140	207	347
ik	—	31	31
nu	6	34	40
ksz	21	24	45
isz	19	8	27
msz	65	28	93
ne	—	1	1
in	4	—	4

Összes két szófajiságú szó: 4809. — Összes kettős szófaj-kombináció (pl.: ige-fn, ige-mn, fn-mn stb.): 43.

Hármas szófajiságú szavaink

Ige, mn, fn: *agg*¹; mn, hsz: *tébláb*; msz, fn: *uccse, ügysegéljen*.

Fn, mn, szn: *fél*², *tenger*; mn, hsz: *marha, szőlő*²; hsz, mn: *kölcsön*; hsz, nu: *átellen*.

Mn, fn, ige: *szabad*; fn, hsz: *borzasztó, direkt, expressz, extra, feltétlen, gyámoltalan, idéltlen, interurbán, örök, rettenetes, rettentő, retur, tiszta, veszedelmes, véletlen*; fn, msz: *sorakozó*; hsz, fn: *bruttó, egész, elég*², *érdemtelen, hajléktalan, haszontalan, hazátlan, hihetetlen, hitetlen, hontalan, irtó*², *irtóztató, istentelen, késő, kiellen, kimondhatatlan, közvetlen, láthatatlan, messzi, mosatlan, nagy, nettó, oktalan, reménytelen, szertelen, tranzit, úttalan, változatlan, váratlan, veretlen, védetlen, védtelen, végtelen, véllen*; isz, fn: *adta, szedtevette*.

Szn, mn, fn: *több*; mn, hsz: *tömértelen*.

N, hsz, fn: *maga*⁽¹⁾, *mind*⁽¹⁾; hsz, mn: *tulajdon*⁽²⁾; hsz, ksz: *azért, ezért*.

Hsz, fn, mn: *bizony*; mn, fn: *gyalog, ingyen, közel, messze, pertu, távol, tessék-lássék, tétova*; ik, fn: *rajta*; ik, mn: *félre, tele*; ik, nu: *át, felül*², *keresztül, körül, utána*; ik, msz: *fel*⁽²⁾; nu, ik: *szembe*⁽¹⁾; ksz, fn: *ha*¹, *miként*; ksz, ik: *meg*; ksz, msz: *hát*², *ugyan*; msz, fn: *hogyne, nem*², *pláne, ripsz-ropsz*.

Nu, hsz, ik: *alá*⁽¹⁾.

Isz, ige, fn: *vivát*; fn, mn: *hacacaré, hejehuja*; mn, fn: *teremtette, teringette*.

Msz, fn, mn: *csálé, hipp-hopp, lics-locs*; hsz, fn: *igen*², *istenuccse, tüled*.

A három szófajban részt vevő egyszerű szófajok megoszlása

	Első helyen	Második helyen	Harmadik helyen	Összesen
ige	4	1	1	6
fn	6	23	63	92
mn	53	18	10	81
szn	2	—	2	4
n	5	—	—	5
hsz	28	45	19	92
ik	—	9	3	12
nu	1	1	6	8
ksz	—	5	2	7
isz	5	2	—	7
msz	6	6	4	16
ne	—	—	—	—
in	—	—	—	—

Összesen három szófajú szó: 110. — Összesen hármas szófaj-kombináció (pl.: ige-mn-fn, fn-mn-szn stb.): 34. — Szókincsünk összes előforduló szófaji csoportja:

13 szófaj

43 kettős szófaj-kombináció

34 hármas szófaj-kombináció

8 négyes szófaj-kombináció (l. Nyr. 90:185)

összesen

98

Papp Ferenc

Szó- és szólásmagyarázatok

Mezei hadak; mezei, mezeizik, mezeiző; esti, estis és a többi. 1. A címben szereplő *mezei hadak* szókapcsolatról nem kisebb író, mint maga Mikszáth Kálmán írja ezt: „Így neveztem el azokat a képviselőket, akik nem laknak Pesten s kiket távirattal szokás összehívni” (MNy. 5:78). Nyilvánvaló azonban, hogy ezt a szókapcsolatot a politikai csipkelődés nagymestere nem maga találta ki, hanem készen vette a tőle viszonylag jól ismert régi nyelvből. Ezt a szókapcsolatot maga az ÉrtSz. is a *mezei* címszó 5. pontjába foglalt *mezei hadak* szókapcsolat értelmezései között elsőként elav(ult) minősítéssel és ilyen értelmezéssel tartja számon: 'olyan hadak, amelyek nem valamely városban v(agy) várban, hanem kinn a falvakban tanyáztak'. Valóban ilyenféle jelentéssel használja ezt a szókapcsolatot például I. Rákóczi György erdélyi fejedelem a harmincéves háború hadakozásainak közepette, 1645-ben fiához írt egyik levelében: „*Mezei hadaink* alkalmasint kijöttek, de a gyalogban sok vagyon oda be[ti. Erdélyben], kiket felkészíttess s ki indítsd” (TörMTörtEml. 5:321; rövid. id. a Nyr. 7:370 is). Megítélésem szerint azonban az ÉrtSz. ide vonatkozó jelentésének inkább tört(éneti), mintsem elav(ult) minősítéssel kellett volna bekerülnie a szótár értelmezései közé, hiszen például az erdélyi régiség vonatkozásában a *mezei hadak* megjelölés, illetőleg a *mezei hadak főkapitánya* cím mint egykor divó szókapcsolat, illetőleg tisztségnév elavultsága mellett természetszerűen egyben történeti kategória jelölésére is szolgál.

2. Megjegyzendő azonban, hogy az ÉrtSz. előbb idézett értelmezése nem fedi szabatosan a történeti tényeket. A *m e z e i h a d a k* fogalma ugyanis nem a várakban, illetőleg a városokban és a falvakban tanyázó katonaság ellentéttségében szemléltethető, hanem úgy, ha az állandó, zsoldért szolgáló, valóban várakban és kerített városokban tartózkodó „reguláris” katonasággal szemben a háborús veszélykor esetenként hadba szólított, többségében kismemesi felkelőkből álló olyan hadakozásra összesereglett csapatokra vonatkoztatjuk, amelyeknek gyülekezésre és táborozásra alkalmas helyei nem a falvak, hanem a nagy kiterjedésű, teres helyek, mezők voltak. Az ilyen országos felkelés rendjén gyülekező *m e z e i h a d a k* nak szokványos, hagyományos, a kedvező földrajzi adottságok miatt a gyülekezésre különlegesen alkalmas táborozó helyeik voltak. Így például Erdélyben a Hunyad megyei Kenyérmező, a háromszéki Szépmező vagy a Torda melletti Keresztesmező volt a mezei hadaknak és a hozzájuk csatlakozó állandó katonaságnak gyakori gyülekező helye. A címszóbeli magyar megjelöléssel együtt a korabeli magyarországi latin nyelvű okleveleknek ugyanilyen vonatkozásban használt *exercitus campestris* is talán a magyar *mezei hadak* szókapcsolat tükörfelfejezése lehet. Az itt részletezett okok miatt az ÉrtSz. előbb idézett értelmezését szabatosabban valahogy ilyenformán kellene átfogalmazni: 'háborús veszély esetén mezei táborozó helyeken gyülekező, többségükben kismemesi felkelőkből (Erdélyben szabad székelyekből is) álló hadak'.

3. Az ÉrtSz. a *mezei* szócikk 5. pontjában a *mezei hadak* szókapcsolat a) értelmezéseként adja a történeti, illetőleg elavult jelentést, és maga is c) alatt szocializmus előtti, átvitt, tréfás minősítéssel sorolja fel tartalmilag a Mikszáth-félével azonos értelmezést. Mellette azonban b) alatt ugyanilyen minősítéssel egy harmadik értelmezés is szerepel az ÉrtSz. hivatkozott pontjában: 'azok a joghallgatók, mezei jogászok, akik az egyetem székhelyétől távol, vidéken szoktak tartózkodni, s csak vizsgázni jártak föl.' Noha lehetséges, hogy a *mezei hadak* kifejezés is helyel-közzel joghallgatókra vonatkoztatva is használatos lehetett, a felszabadulás előtti nyelvi emlékeim alapján a joghallgatóság említett csoportjára azonban — legalább is Erdélyben — inkább használták a *mezei jogász*, mintsem a *mezei hadak* kifejezést.

Ellenben a kolozsvári református teológián töltött éveim alatt körünkben általánosan használt volt a *mezei hadak* megjelölés olyan teológiára beiratkozott III–IV. éves hallgatókra vonatkoztatva, akik nehéz anyagi körülményeik, korai házasságuk vagy ilyen irányú szándékaik miatt, — ritkábban — egyházi érdekből fakultációt, azaz püspöki engedélyt kaptak arra, hogy valamely vidéki egyházközségben még a teológia elvégzése előtt lévita-, illetőleg helyettesítő lelkészként teljesítsenek szolgálatot. Mikor ezek félév végén, a tanév befejezésekor vagy év elején vizsgázás céljából csoportosan megjelentek a teológia folyosóján, ezekre vonatkoztatva mondtunk tréfásan: „Jönnek a mezei hadak.” Minthogy pedig a *mezei hadak* közé tartozók egyben az előadásokon és a szemináriumi munkában több-kevesebb rendszerességgel részt vevő hallgatósággal szemben — érthetően — többnyire gyengébb készségűek voltak, éppen ezért a rájuk vonatkoztatott címbeli szókapcsolat enyhébben-erősebben, tréfásabban-komolyabban lebecsülő árnyalatú is volt. Egyébképpen ugyanilyen okból ilyenféle árnyalata — emlékezetem szerint — a *mezei jogász* kifejezésnek is volt.

A teljesség kedvéért azt is megemlíthetem, hogy Kolozsvárt a római katolikus főgimnáziumban (a „Liceum”-ban vagy „a licereknél”) a negyvenes évek végén bekövetkezett államosítás tájáig az alsós diákok, a „fikák” összefoglaló csoportneveként határozottan lebecsülő jelentéssel volt használatos a felsős diákok körében a *mezei hadak* szókapcsolat (Pataki József szíves szóbeli közlése).

4. A tanügyi reform óta a főiskolák minden karán bevezetett kötelező óralátogatás rendszerének kezdetéig azonban a *mezei hadak* megjelölésnél is jóval használatosabb volt az ÉrtSz. 4. értelmezéseként a biz(almas) minősítéssel adott 'olyan egyetemi hallgató, aki az egyetemre beiratkozott, de ... csak vizsgázni járt' jelentésben a *mezei jogász* vagy *bölcsész* szókapcsolat; ez már csaknem közömbös hangulatú nyelvi képződmény volt. E szókapcsolat jelzői tagjából aztán -z képzővel *mezeizik* igei származék és belőle *mezeizés*, főnévi, illetőleg *mezeiző* melléknévi igenévi forma is alakult. Ez utóbbi — ha a szak jelzése nem okvetlenül volt szükséges — teljesen egyenértékűen helyettesíthette a *mezei jogász* (*bölcsész*) szókapcsolatot.

5. Az újabb tanügyi szervezet középiskolai fokon is újabb nyelvi kifejezések megteremtésének szükségességét vonta és vonja maga után. E tekintetben persze sokszor a magyarországi és az erdélyi nyelvhasználat között valamilyes különbség is megállapítható. Például az 1945 táján Romániában közoktatásügyi miniszteri tisztet betöltő Voitec István hivatali működése alatt a fasiszta üldözés áldozatai tanulmányi időbeli veszteségeinek jóvátételére hozott törvény hatálya alatt csökkentett hallgatási kötelezettséggel egyetemi tanulmányokat folytató hallgatók 1950 tájáig *vojtekeztek*, illetőleg az ilyeneket *vojtekezők*-ként, tanulmányaik befejeztével *vojtekezés*-sel végzettként tartotta nyilván még a bizalmas hivatali szóhasználat is. Persze azóta az átmeneti időszakokra vonatkozó

úgynevezett Voitec-törvény hatályának megszűntével maguk a vele kapcsolatos nyelvi megjelölések is az elavulás sorsára jutottak.

6. Ugyancsak a tanügyi rendszer változásának eredményeként keletkezett az ÉrtSz. értelmezései között is számon tartott *levelező* megjelölés mellett az erdélyi nyelvhasználatban az *esti* (*liceum*) szónak, illetőleg *estis* származékának 'a munka mezején dolgozók számára a középiskolai képzést az esti órákban lehetővé tevő intézmény, illetőleg ez intézmény keretében tanulmányait végző' jelentésű két szó. Az ÉrtSz. nemleges bizonyosságából ítélve némi fenntartással arra következtetnek, hogy e két szó alkalmassint csak Erdélyben használatos, Magyarországon helyettük bizonyval valami más megjelölés járja.

7. Az itt elmondottakból nyilvánvaló: nem ártana, ha az ezutániakban körültekintő adatgyűjtéssel a szótári számontartás szintjéig emelnék az ilyenféle újabb nyelvi képződményeket, még a gazdasági, társadalmi, művelődési, szervezeti változások miatt kérészetűnek bizonyult szokat és szókapcsolatokat is, hiszen ezek igazán mutatják, hogy a társadalomban végbemenő változások milyen mértékig tükröződnek a szókincsbeli és — általánosabb értelemben — a nyelvi változásokban.

Szabó T. Attila

Véménd. A baranyai földrajzi nevek gyűjtése során adatközlőim gyakran vissza-kérdezik, hogy az ő falujuk neve mit is jelent, honnan származik. Így jártam Véménd községben is, azzal a különbséggel, hogy kérdezőimnek — Bukovinából áttelepült széke-lyeknek — a feleletet a helynévfeljtő irodalomban való körülnézéssel sem tudtam meg-szerezni, sőt a kérdés előttem ismeretlen problémákat tárt fel.

Az összegyűjtött névanyagot itt adom: 1332—5/Pp. Reg.: Blas. sac. de *Emun*, 1341 > 1424: p. *Emwl*, in C-u de Baranya (Györffy 1: 300); 1348: Nic. dicto Adam de *Emen* (Zichy Oklt. [a továbbiakban: Z.] 2: 320); 1351: Leukus f. Steph. de *Emen* (Z. 2: 472); 1356: *Emyl* (Csánki 2: 482); 1360: v. *Emun* (Z. 3: 189); 1366[376!]/424: p. *Emwl* (Z. 8: 166); 1380: v. *Emen* (Z. 4: 150); 1380: Nic. dictus Adam de *Emen*, iobag. de *Eemen* (Z. 4: 154—5); 1380/424: p. *Emwl* ~ *Emel* (Z. 8: 163, 164, 167); 1381/424: p. *Emwl* (Z. 8: 166); 1382: p. *Emul* (Z. 4: 235); 1384: p. *Emen* (Z. 4: 289); 1391: p. *Emel* (Z. 4: 484); 1392: p. *Emul* (Z. 4: 491); 1398: p. *Emmel* (Z. 5: 76); 1400: p. *Emul* (Z. 5: 148); 1407: p. Wylak . . . ad (poss.) *Emen* pertinens (Z. 5: 510); p. *Emel* (Z. 5: 521); iobag. de *Emen* (Z. 5: 524); 1408: p. *Emul* (Z. 5: 534); p. *Emel* (Z. 5: 556); 1409: p. *Emul* (Z. 5: 578); p. *Emel* (Z. 5: 587); 1411: p. *Emel* (Z. 6: 160); Demetr. f. Andr. de *Emel* (Z. 6: 133), alias Andr. de Orev (Z. 6: 160, 265); 1414: p. *Emel* (Z. 6: 296); 1424: p. *Emwl* (Z. 8: 162); 1429: Valent. Andree de *Emen* (Lukchich 1114); eccl. par. 00. SS. in *Emen* feccl. dioc. (Lukchich 1136); 1430: p. *Emel* (Z. 8: 413); p. *Emel*, Gallo pleb. de *Emel* (Z. 8: 426); 1448: Laur. de *Emel* de predicta Aranyan (Z. 9: 200); 1453: aranyani *Emel* [!] Lórinéz (Z. 9: 372); Laur. *Emel* — Bodrog megyei nemes (Z. 9: 374); Laur. *Emewl* (Z. 9: 386); Laur. *Emel* (Z. 9: 390); 1454: Laur. *Emel* de Aranyan (Z. 9: 456); 1696: *Emeny*, Matthaeus *Eméni* [!] (OL. Dica A2612); 1715: p. *Vemen*, ugyanott Vuk *Vimenacz* — községi bíró (OL. Aroh. Regnicol. Lad. HH. No. 2. fr. 4); 1780: *Vémén*, *Vemény* [második alak a tartalomjegyzékben!] (Windisch: Geogr.); 1786: *Wémen* (Korabinsky Lex.); Josephin. Aufn.: *Wément*; 1804: *Véménd* (Korabinsky: Atl.); 1808: *Véménd* h. [ungarice] (Lipszky); 1836: *Véménd* (Fényes 1: 57); 1864: *Vemend* (Hornyansky: Geogr. Lex.); 1907: *Véménd* (Hint).

A név megfejtéséhez, magyarázatához csakis úgy foghatunk hozzá, ha korban visszafelé haladva vizsgáljuk a nevet. Ugyanis mai alakjában alig ismerhetjük fel az

évszázadok alatt módosult eredeti magyar nevet. Legutoljára kapcsolódott hozzá a mai szóvégi *-d*. Ez egészen új fejlődménye a névnek. A *-d* újkori felvételére más példa is akad Baranyában. A mai *Beremend* régen *Beremen* volt. Ezt az ősi alakot őrizi a nagy-harsányi *Beremeni* család neve. A *Vémén* alak sem túl régi: a falu 1715-ben bukkan fel először *Vemen* alakban. Az 1715-i összeírás rácotat talált a községben, akik közül számunkra fontos *Vuk Vimenacz** (magyarosan *Vimenác Farkas* volna). E vezetéknév a község nevéből származik, s a baranyai sokácoknál ma is élő *-ác* képzővel alakult. Például: *Baracz 'bári'*, *Fehérfalacz 'fehérfalusi'*, *Pecsujacz ~ Pecsuvacz 'pécsi'* stb. A falu eredeti neve azonban magánhangzóval kezdődött, s ez az alak még az 1696-i összeírásban és a faluban lakó *Eméni* család vezetéknévében is jelentkezik.

Megtaláljuk azonban a *v* nélküli alakot ma is. A szomszéd, magyar ajkú Szebény határában megmaradt a név ősi alakja az *Émentető* névben (1861: *Émentető* (sz., leg. PÁL. BiU. 810/2); 1864/86/91: *Émentető* (sz., szó. Kataszteri térkép); 1869: *Ementető* (sz., leg. BiU. 811/2); 1886: *Émentető* (leg. BiU. 812); 1959: *Émentető* (sz., saját gyűjtés, vö. Györffy 1: 300). Véménd egyik dűlőjét a német ajkúak *Imandergrund* néven ismerték, amelyet a népetimologia 'im andern Grund'-nak magyarázott. Pedig benne a régi **Emander > Imander(Grund)* összetétel lappang. (1864: *Andern Grund* — sz., r. Kszb.; 1871—1872: *Im andern Grund* — sz. BiU. 978/2; 1894—1904: *Imander Grund* NB. 2593; 1958-ban a nevet *Anderngrund* alakban jegyeztem fel, kétségtelen nyomaként annak, hogy a község lakói az 1864. évi s a községházán évszázada forgatott kataszteri színes birtokvázrajz hibás névfelirata következtében a régebbi — helyes — *Imander Grund* alakot már nem ismerik. 1960-ban magyar *Második völgy* nevét is hallottam. Pesty adatközlője 1865-ben *Im Anderngrundwiesen*, *Im anderngrundweingärten*, *Im anderngrundhuthweide* adatokat jegyzett fel (5: 259—60).

Községünk nevének sorsához tudni kell, hogy Baranya megyében, alighogy a töröktől felszabadult, a Rákóczi-szabadságharc kezdetén az ide húzódott rácot felkelésben törtek ki, s a megye nagy részét végigdúlták. Több évig tartó pusztításuk alatt tűnhetett el a törököt átvészelte magyarság a mai Véméndből. Megerősíti ezt az, hogy a szomszédos Erdősmecske (régebben Rácmecske) lakosai vezető szerepet vittek a pusztításban (Várady Ferenc: Baranya múltja és jelenje. Pécs, 1897. 2: 259). Az 1696-i összeírás már említi rácotat, míg 1715-ben az említett Vimenacz Vuk a község bírása. A magyarság elpusztulásával a lakosság a nevet átvette, azonban az addigi *Émen ~ Émöly* nevet *Vemen* alakban őrizte meg. Mi az oka ennek? Kálmán Béla (MNy. 40: 232) ismerteti Nyitra megyéből egy magyar *Eresztvény* helynevet, amelyet ma *Veresztvény* néven ismernek, s amely a régi névből *v Eresztvény* alakon át fejlődött. Az ilyen helyneveket *Izstambul*- vagy *Malomba-típus* néven tartjuk számon (Kniezsa: MNy. 1936. 317—8; Szabó T. A.: MNyj. 1961: 3—22).

Míg a magyarból idegenbe így átkerült neveknek igen nagy az irodalmuk (l. Szabó T. A. idézett kitűnő összefoglalását), addig magyarba szlávból történő visszavétel — Kálmán Béla adatán kívül — az irodalomból nem ismerék. Nem lehet kétséges azonban, hogy a régi *Émen* nevét a szomszédos magyarság gyakran hallotta *v Émen előjárás összetételben, majd ez foglalta el *Vémén* alakban a régi név helyét.

A Bodrog megyei Vaskúttól délkeletre fekvő mai *Virányosdűlő* külterületi lakott hely Lipszkyknél praedium *Vranyes* aliis *Aranyos* néven szerepel, de a XIV. században *Arany ~ Arány* volt a neve (Györffy: 1: 705—6). 1724-ben *Vrainos*, 1726-ban *Vranyes*, 1784-ben „diverticulum *Vranyos*” nevét említik (Iványi István: Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. Szabadka, 1909. 2: 27). — A Duna partján fekvő mai Apatin mellett volt *Aranyos*-t Marsigli 1690. évi térképe olasz helyesírással *Vragnos* néven jelzi (Iványi i. m. 2: 30). Iványi megjegyzi az utóbbi helyen, hogy „Ezen falu is tehát a török korszakot átélte és mindig megtartotta *Aranyos* nevét, amely az itt letele-

pedett idegen nép száján változott át *Vranyos-ra*”. Ez a két példa azt bizonyítja, hogy a szerb *v Aranyos alakot a visszatelepülő, illetőleg megmaradt magyarság *Vranyos* alakban vette vissza s őrizte meg. Így járt *Émen* neve is.

Hátia van még a régi *Émen* ~ *Émöly* név. Mit jelenthet ez? Ismeretes, hogy a magyarban (és a török nyelvekben) a birtokos (tulajdonos) neve egyúttal annak birtokát is jelenti. Például *Kassa* jelentette a személyt s annak birtokát is. Ilyen helységneveink igen gyakoriak, csak Baranyában is számos van, például *Vókány*, *Árpád*, *Mecske*, *Szabolcs*, *Budmér*, *Bolmány* (< *Abolmány*) stb. Tehát *Émen* régi magyar személynév, amelynek személynévi használatát bizonyítja a következő adat: 1138/329: *Emun* — in villa Cuppan (Szabó Dénes: A dömösi prépostság adománylevele: MNy. 1936: 56, 49. sor).

Az *Emőd* név értelmezésére kísérletek történtek (Pais Dezső: Magyar Anonymus 113), amely név esetleg összevethető nevünkkel.

Reuter Camillo

Ételnevekről. 1. Nemrégiben én írtam egyes népi ételnevekről (Nyr. 89: 382), legutóbb meg Mikesy Sándor közölt egy kis összeállítást a népnyelvben járatos „gyors-ételek” elnevezéseiről (MNy. 62: 95). Az én közlésem a *dőfleg*, *kajdina*, *kiszi*, *sterc*, *öhön*, *szűzleves*, Mikesy Sándoré pedig az *agglegény*, *rénye*, *szegényvitéz*, *cigánybodag*, *csóri leves*, *lacsuha* és *pötye* ételnevek ismertetését ölelte föl. A két összeállítás nyilvánvalóvá teszi, hogy az ételek népi neveivel érdemes foglalkozni, nemcsak érdekességük miatt, hanem azért is, mert összegyűjtésük hovatovább mind sürgetőbbé válik: a termelőszövetkezeti, gyári, üzemi, hivatali, iskolai, előfizetéses étkeztetés térhódításával a régi, a népi ételnevek használata állandóan sorvad, s mind szűkebb térre szorul. A menzák ételfogásai hétről hétre, napról napra ismétlődve mindinkább megszokottá válnak, ezáltal az otthoni, családbeli étkezésnek ismert elnevezései mind ritkábban hallhatók. E körülmények ismeretében s a következmények tudatában kezdtem el és folytatom a népi ételnevek gyűjtését.

2. Említett Nyelvőr-beli közlésemet a *szűzleves*-sel végeztem, ezzel a zsírtalan, sovány, kevés táplálóért tartalmazó étellel, amelyre silánysága miatt hamar rá lehet unni, mint ahogyan Timár Máténál olvassuk is: „Amikor eluntuk a *szűzleves*t, pattogatott kukoricát, kimentünk Varga Matyival és lestük, mikor mozgatja meg a fűzfavesszőből font kast valami árral szembenűszó kotlárbavaló” (Majoros Ádám krónikája 1: 91). Hadd kezdjem jelen közlésemet a *szűzleves*nél valamivel zsírosabb, ízletesebb, táplálóbb levessel, a *pergelt leves*-sel. Ezzel a régóta ismert népi étellel nemrégiben találkoztam ugyancsak Timár Máténál. A Békés megyei Endrőd községbeli főhősnek, Majoros Ádám-nak krónikájában a következő módon van leírva ez a leves: „[Eszti] keze után izes lett a *pergeltleves*, mert fokhagymával, bõ-paprikás rántással bolondította, hogy azt hitte az ember, kolbász is főtt benne” (1: 296). Mindenesetre többet ér ez a zsírosabb rántással készült, paprikával, fokhagymával „bolondított” jóízű leves a sovány *szűzleves*nél. Móríc Zsigmond is ismeri és így ismerteti: „Volt az a jó *pergeltleves*. Pírosra pirított tarhonya volt benne, szalonnán föleresztve” (Üri muri 80). A SzamSz. szerint a *pergelt leves*: 'árvaleves, melyet nem hússal főznek, hanem szalonnát pörkölnék bele'. A *pergelt leves* voltaképpen a közismert *rántott leves*-hez hasonló; a MTsz.-ban csakugyan ezt találjuk: „*pergelt leves*: 'rántott leves' Tisza-Dob; Zemplén m. Szürnyeg; Tokaj” Érdekes, hogy míg a MTsz.-ban a *pergel* ige jelentése 'pörkölni, pirítani', addig a legrégebb magyar szakácskönyvben egészen más a jelentése: 1. 'a gyümölcs héját megégeti, hogy könnyebben eltávolíthassa', 2. 'meghint' (vö. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben, MNyTK. 101, Szótár 72).

3. Mikesy Sándor említett cikkében foglalkozik a *rénye* névvel, amely nem más, mint a közismert *rántotta*, ez a gyorsan elkészíthető, zsírban sült tojásétel. Utalok itt arra, hogy ennek az ételnek régi neve *rátotta* volt, és még ma is ez a népryelvben hazánk több részén. Erre mutat a Magyarság Néprajza megjegyzése, mely szerint: „Általánosan elterjedt tojásétel a *rántotta* (*rátotta*)” (1: 74). Csűry Szamosháti Szótárában is: *rátotta* 'serpenyőbe ütött tojás zsírban megpörköelve'. A MTsz. több vidékről közli ezt a hangalakot. Móricz Zsigmondnál olvassuk: „Jó az a kis *rátotta* szárcsatojásbul, rucatojásbul” (Úri muri 212). A *rátotta* formát az magyarázza, hogy eredetileg két *ránt* igénk volt. Közülük a 'süt' jelentésűnek eredeti alakja *rát*, amit a régi szakácskönyvekben előforduló *rátóserpenyő*, *háromlábú rátó* stb. alakok bizonyítanak. (Az ide vonatkozó adatokat összeállította Beke Ödön, Nyr. 75: 70).

4. A gyorsan elkészíthető népi ételek közé tartozik a *rezsdereje*, amelyet Mikesy Sándor is megemlített cikkében. Ez az ételnév megérdemli, hogy kissé részletesebben foglalkozunk vele. A név egy tészta jelöl, amellyel Móricz Zsigmondnál találkozunk. Magyarok című novelláskötetének „A végvacsora” című elbeszélésében olvassuk: „Olyan *rezsderjét* senki se tud csinálni, mint az én feleségem. . . Aztat nem kell rágni se, — csak behányja az ember, — aztán egy-kettő, megy befelé” (220). Móricztól azt is megtudjuk, mi kell e tésztahoz: „Csinálj *rezsderjét*. Ott a túró, a tejfel, a zsír” (uo. 219). Nézzük meg, mit tud róla a MTsz.: „*rezsdereje* (Debrecen; *rözs-dörője* Szlavónia): derelyeforma (de nem töltött) tészta v. haluska, a melyre túró, mákot v. ízt tesznek.” Eszerint ez a tészta nem derelye, hiszen nincs benne töltelék, hanem csak íze olyanforma, mint az. Debreceni tésztaíról lévén szó, megkerestük Oláh Gábornak „A debreceni nyelvjárás” című tanulmányában, ahol a szerző az ételnevek közt kétféle *derejét* említ, de — sajnos — magyarázat nélkül: *rezsdereje* és *lekváros dereje* (NyF. 26: 25). Az utóbbi a sok munkát igénylő, sok pepecseléssel készülő, *barátfülé*-nek is nevezett töltött tészta, míg az előbbi nyilván a „gyorsétel”. Ezt igazolja M. Hamvai Erzsébet leírása (Nyr. 44: 232); e szerint „a debreceni *rezsderelye* készítmódja nyilvánvalóvá teszi, hogy eredetileg *restderelye* volt: tk. felvert galuska, gyorsan készülő étel, melynek az anyagába keverik bele a túró. Készítője nem fárasztja magát tésztagyúrással, derelyemetszéssel, megtöltéssel és összetapasztással. Az igazi derelye a legbabrásabb főtt tészta”.

Hogy ez a tészta csakugyan nem derelye, azt Csűry Bálint Szamosháti Szótára is megerősíti, mert 'túrós gombóc' jelentésben közli, és azt a néprajzi magyarázatot fűzi hozzá, hogy „Azt tartják róla, hogy a rest gazdasszonyok szívesen készítik ezt az ételt, mert nem kell gyúrni, nyújtani, metélni stb.”. Komoróczy Miklós Gömör-Rozsnyóból a következő tájszómagyarázatot adja (Nyr. 44: 283): „Nemcsak a debreceni *rezsderellye*, de tudomásommal a hazai magyarság *rezs-derellyéje* is elhomályosult összetétel, mert kétséget kizárólag a *rest-derellyéből*, sőt rövidítéssel a *rest asszony derellyéből* keletkezett. Annak a tésztaának ugyanis, amelyet mindig finomabb, leginkább búzalisztból. . . hamarosan, sebtiben, egyszerű felverés útján, tehéntúróval és tojással, gombócba alakítva csinálnak, a palócnál, barkónál, cserehátú és borsodi magyarságnál éppen azért *rest asszony derellye* a neve, mert rövid idő alatt kevés munkával csinálhatják, a túrós derellyével íz dolgában azonos s mint a barkó mondja: Mé ja röst asszony is mecsinálhattya, mert kevesbő mégyen !” — Ez a leírás teljesen érthetővé teszi Csűry értelmezését; világossá válik, hogyan jelenthet a derelye túrós gombócot: ez a kevés munkával készülő és gombóc formára alakított tészta íze megegyezik a túrós derelyével.

Veres Péter is ad erre a tészta magyarázatot. Az ő leírása is támogatja az eddigieket: „*Restderelye*. A restek hamarja (*kevert-galuska*, *felvert-galuska*) nálunk is ismeretes, csakúgy, mint a *rest-béles*. Magyarázata igen egyszerű. Olyan tészta, amelyet. . . csak hideg vízzel és tojással készítenek. Kanállal keményre verik. . . s aztán forró vízbe hány-

ják. Rövid félóra, sőt 15–20 perc alatt össze lehet csapni tésztából egy ebédet, mert míg a tésztát verjük, a víz már forr a fazékban. Derelyévé nyilván akkor válik az ilyen tészta, ha túrót gyúrunk bele. Mert derelye csak túróval, esetleg mákkal, lekvárral lehet; krumplival, tepertővel már galuska a neve” (Nyr. 75: 160).

Az idézett ételleírásokból és magyarázatokból kitűnik, hogy a *rezsdereje* voltaképpen nem is derelye, hanem valami krumplisgombóc-féle gyorsan elkészíthető étel, amely csak a tésztába beledolgozott túróval emlékeztet a *túrós derelye* (= *barátfüle*) nevű tésztára.

5. Mikszáth Kálmánnál — aki sok régi és népi ételnevet megörökített műveiben — több helyütt is találkozunk a *demikát* nevű étellel: „Ma már nagy lány, maga főzi a köménymagos levest, meg a »demikátot«, maga szabja, varrja az Olej fehérenműit, meg a bojtárét” (A jó palócok, Jubil. kiad. 15: 48). — „Anika messziről hallhatja, hogy a nyáj hazatért s a tűzre teheti a finom *demikát*-ot, a juhászok czimeres eledelét, hogy éppen akkorra forrjon fel, mikor haza érnek” (uo. 53). — „... még a felforrt *demikát* is erről zúg a pattogó tűzhelyen” (uo. 64). Az idézetekből kitetszően ez a furcsa nevű étel a pásztorok kedvelt eledele, valami levesféle. Rubinyi Mikszáth-szótára ’túróval készült leves’-nek értelmezi. A MTsz.-ban *domika* címszó alatt van fölvéve: „*domika*, *demikát* Palócság, *domika* Székelyföld: túrós leves”. A Magyarság Néprajza is ismeri a *juhtúrós levest* (’*domika*’) (1: 73).

Régi leves ez már, mert a NySz.-ban is címszóként szerepel több adattal, és megvan régi szótárainkban is (MA., Cal., PPB., Tzs., CzF. stb.). Beke a *domika* alakot régi elvonásnak magyarázza a *domikát*, *demikát* eredeti formából (Nyr. 57: 115), mely nyelvjárásainkban, főképp a palócságban még ma is eléggé használatos (*demikát* Gömör m. Rimaszombat vid., Erdély, *demikát* Rozsnyó, *domikát* Abaúj m., MTsz.; vö. tót *demikát*, *domikát* < oláh *domicát*, *dimicát*, *dumicát* EtSz., Asbóth: Nytud. 1: 80, Gombocz: MNy. 1: 165). Úgy gondolom, leghelyesebb, ha ennek az ételnévnek a CzF.-féle szótárban adott értelmezését fogadjuk el: ’érett sajttal készített leves; túrós leves’, és tudomásul vesszük, hogy „élnek ezen étellel a palócok, barkók stb.”.

6. Legutóbb Kiss Jenő közölt tájszavakat a rábaközi Mihályiból (Nyr. 89: 220) Közöttük két ’krumplis tészta’ jelentéssel értelmezett ételnevet találtam: az egyik a *billemácsik*, a másik a *bucinudli*. A közölt példamondatok egyike sem magyarázza meg, milyen krumplis tésztáról lehet szó: „Annya, igaz, hob *billemácsik* lessz?”; „Kisfija egyé m’ég *bucinudli*!” — Úgy vélem, mindkét tészta név az *angyalbögyörő* nevű, burgonyából és lisztből összegyúrt, darabokra metélt és megsodrott, vízben kifőzött, daravagy morzsahinteléssel tálalt tészta név tájszólási elnevezése. A *billemácsik* jelentése ugyanis ’kis fiú penise’ (MTsz. Pápa vid., és Beke Ödön saját följegyzése, Komárom ’ua.’ Nyr. 58: 16), a *mácsik* pedig a metélt, vagdalt vagy sodrott főtt tészta név (vö. CzF. 4: 3; ered. *mákos csik* ’mákos metélt’ de, van *mákos mácsik* [pleonazmussal], *túrós mácsik*, *csikmák* is). Szerintem a *bucinudli* sem lehet más, mint a köznyelvi *krumpli-nudli* (a vendéglátóipari *burgonyametélt*) nevű tészta, más néven *angyalbögyörő* (a régi közös hadseregénél: *Tamburschwanz*).

Prohászka János

Feze. (A Halotti Beszéd egy kérdéses mondatának értelmezéséhez)

A HB. legtöbbet vitatott mondatát vizsgáljuk:

Horogu vec isten. es veteve wt ez muncas vilagbele. es levn halalnec es puculnec feze. es mend w nemenec.

A kérdéses rész értelmezését elsősorban az teszi problematikussá, hogy nyelvészeinknek máig sem sikerült megnyugtatóan megvilágítaniuk a *fez* szó jelentését.

Ha leszámítjuk a korai próbálkozások (nem egyszer érdekes, ma azonban már tudománytalannak minősülő) elképzeléseit, mindössze két olyan vélemény marad, amely egymással vetekedve, de egymást mindmáig le nem győzve, jelenleg is hat nyelvész közvéleményünkre. Az egyik a még Hunfalvytól eredő „fészek”-magyarázat, amelyet jelentős véleménytöbbség támogat, a másik az Erdélyi névéhez fűződő, de azóta is csak egy szűkebb kör álláspontjaként élő „fizetés”-konceptió.

Rövid fejtegetésünk e két magyarázatkísérlet kritikai vizsgálata mellett néhány új szempontot óhajt felvetni mind a *feze* értelmét, mind a kérdéses mondat értelmezését illetően.

I. Hunfalvy a finn *pesä*-vel egyeztetni sokat vitatott ősi szavunkat. Szerinte a *fez fészek* szavunk korábbi formája. A szövegbeli *feze* olvasása: fésze (NyK. 4: 443—9, 6: 238—45).

Hunfalvy elképzelése nagy népszerűsége tett szert nyelvészeink körében. Szinnyei már 1919-ben így nyilatkozik: „végre sok tétovázás után közmeggyőződéssé vált, hogy *fésze*-nek kell olvasnunk s a jelentése 'fészke'” (MNY. 15: 121).

Ezt a közmeggyőződést tükrözi a HB. bármely mai kiadásához fűzött minden magyarázat. Íme a vitatott mondat értelmezése: „Haraguvék isten és veté őt e munkás (veszélyes, gyötrelmes) világba, és lőn (Ádám) a halál és pokol fészke — és az ő egész nemének (kárára kihatóan)” (MISz. 1: 19).

Vizsgáljuk meg tüzetesebben ezt a magyarázatot!

A rokon nyelvi megfelelők (f. *pesä*, é. *peza*, m. *piza*, vog. *pítj*, oszjtj. *püt*, *pet*) után nincs mit kételkednünk abban, hogy *fészek* szavunk valóban finnugor eredetű. Ki ne látná át, hogy a *fész* tényleg lehet a *fészek* -k diminutív képző nélküli, korábbi formája? — Jakubovich példái nyomán még csak az sem vitatható, hogy 1358-ban még kimutathatóan z-vel írták le: *vlwfezkberk* (vö. MNY. 14: 31). S végső megnyugtatóan (a diminutív képző kapesán esetleg még mindig aggodalmaskodóknak): „hacsak a *k* betű a káptalani jegyző tollában nem maradt”, a *fészek* ősi alapszavát is megőrizték okleveleink: *vlwfezberke* (MNY. 14: 32).

A sikeres etimológia értéke azonban egyszerre kétségessé válik, ha a *fészek* segítségével próbáljuk megfejteni mondatunk titkát. A tökéletes ősi szó a szövegösszefüggésben már nem is olyan tökéletes. Erdélyi János talán kissé keményen, de nem alap nélkül írta annak idején: „ha az első mondatból »halálnak és pokolnak fészke« nagy erőltetéssel valamely értelmet ki is csigázhatnánk, de a másik mondat »és mind ő nemének« (ti. fészke lőn azáltal, hogy evék a tiltott gyümölcsből) teljesen érthetetlen marad” (Erdélyi: Feze: BpSz. 1865. 3. köt. 465—6).

Hogy a mondatban kifejezésre jutó gondolat pedig nemcsak homályos, de majdnem tarthatatlan is, arról Mészöly Gedeon győz meg bennünket, aki először hívta fel figyelmünket arra, hogy a „lőn Ádám a halálnak és pokolnak fészke” kifejezés — s t í l u s t ö r t é n e t i a b s z u r d u m (vö. Mészöly: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 211). Ez a gondolat merőben idegen a keresztyén dogmatikától; sem ezt, de még csak valami hozzá hasonlót sem lehet kimutatni a bibliából, sem pedig a középkori latin és magyar nyelvű vallási irodalomból. Márpedig egy nyelvemlék-magyarázat helyes volta még nem dől el hitelt érdemlően azzal, hogy „az illető magyarázat egyezik-e az általános nyelvtörténeti magyarázatokkal”. Ehhez, minthogy minden nyelvemlék „valamely kor egyik irodalmi műfájának terméke”, elhanyagolhatatlan, mondhatni döntő fontosságú annak figyelembevétele is, „hogy a szöveg föltett értelme egyezik-e az illető kor illető műfájának műfaji stíluseseleivel” (vö. Mészöly: i. m. 127).

A stílustörténeti szempont nehezen megfellebbezhető ellenérve után egyre inkább úgy tetszik, hogy a kifogástalan etimológiai megegyezésben csak a véletlen játékát szabad látnunk; maga a *fészek* szó sem értelmileg, sem a korabeli vallási szóképhasználat szempontjából nincs a maga helyén szövegünkben.

II. A Hunfalvy-féle magyarázatot először támadó Erdélyi János a HB. „rejtélyes” szavát jelentéstartalmilag azonosnak veszi a Pál apostolban talált „stipendia peccati” (bűnnek zsoldja) kifejezéssel. Alaktanilag pedig, hivatkozva az *e* és *i* hangnak a népnyelvben gyakran mutatkozó váltakozására, a *fez*-ben a *fiz*-alakváltoztatát ismeri fel, s a feltámasztott ősi gyöknek ’fizetés, díj, lakolás’ jelentést tulajdonít (vö. Erdélyi: i. m. 467–8).

Erdélyi magyarázata arra a vallásdogmatikai elképzelésre utal, mely szerint az ember a bűnbeesés következtében isten adósává vált. Az adósnek pedig halállal és kárhozattal kell megfizetnie az Úr parancsának áthágásáért. — Ilyen értelemben hivatkozik a szerző a katolikus temetési ének szavaira is: „megfizettem én már az életnek zsoldját”.

Végeredményében tehát Ádám a „bűn zsoldja”, a „halál feze”, és „mind ő neme” számára is az, mert „mindnyájan tőle származván, mindnyájunkra kiterjedt az ő adóssága” (Erdélyi: i. m. 470). A közmeggyőződés támogatta „fészek”-magyarázattal szemben Erdélyi elgondolását csak Mészöly Gedeon tette a magáévá. Elgondolása, az értelmezés gondolati magvát tekintve, nem hoz újat Erdélyi után. Ez, mondatértelmezését idézve, azonnal ki is tűnik: „Megharagudott az Isten, és belehelyezte őt ebbe a gyötrelmes világba, és lett ő a halálnak és pokolnak *fizetése*, minden tulajdon maradéka számára is” (Mészöly: i. m. 213).

A kérdéssel kapcsolatos eszmefuttatása mégis nagy előrelépést jelentett, mert gazdag példatárra támaszkodó stílustörténeti vizsgálatai, logikus szótörténeti és alaktani elemzései — Erdélyinek még bizonytalanságban hagyó, hiányos adatai után — tudományosan igazolt helyet biztosítottak a ’fizetés’ értelmű *fez*-nek a magyarázat szempontjából szóba jöhető szavak között. (Mészöly szótörténeti és alaktani vizsgálataira még visszatérünk.)

Az Erdélyi—Mészöly-féle magyarázat a fentiek ellenére sem bizonyult megnyugtató megoldásnak. A „halál fizetése” bármennyire szabatos stíuselemként kínálkozott is egy középkori „halotti beszéd” számára, mikor a kérdéses szövegösszefüggésbe illesztették, attól a megfejtésre váró mondatnak sem jelentése, sem szerkezete nem lett kevésbé erőltetett, mint volt a „fészek”-magyarázat esetében. — Ezzel az elgondolással szemben bizonyára fokozta az idegenkedést az etimológia kevésbé evidens volta is. Aki pedig föllapozva Pált, ezen felül még arra is rájött, hogy a mondat kulcsaként kezelt „bűnnek zsoldja” nem is ’lakolás’-t jelent az apostol szövegében, végleg (s nem jog nélkül) föntartásai közé húzódhatott.

III. Mi ugyan szintén a *fez* ’fizetés’ volta mellett kardoskodunk, csak hogy a sokat vitatott szó mögött a keresztyén dogmatika egy másik (bár erősen rokoni) stíuselemét sejtjük, s magát a mondatot is Erdélyitől és Mészölytől eltérően magyarázzuk.

1. Feltűnhetett, hogy az egymással oly élesen szemben álló két magyarázatkísérletnek (de a korábbi próbálkozásoknak is) volt egy közös kiindulási alaptétele, nevezetesen az, hogy a *levn halalnec es puculnec feze* mondat alanya magától értetődően Ádám.

A gondolat, hogy Ádámon kívül más alany is elképzelhető, Móricz Zsigmond fejében fordult meg először, ő a kérdéses részt így értelmezte: „Haraguvék Isten és idő veté őt ez munkás világba bele. S ez lőn halálnak és pokolnak fészke s minden ő nemének” (vö. Magvető. Bp., 1942. 7). Móricz szerint tehát a világról állítjuk, hogy ez a halál és a pokol fészke lett Ádám minden maradékának.

Ennek a föltevésnek eleve ellene mond a stílustörténeti aranypróba. A halál és pokol fészkeként értelmezett föld stílustörténeti és vallásdogmatikai szempontból súlyos kép- és fogalomzavar.

Föltehető viszont, hogy a mondat alanya a *stipendia peccati* (bűnnek zsoldja, isten büntetése) értelmű *fez*, állítmánya pedig a *levn*.

Közismert, hogy a *lenni* létige — éppen sajátos mivoltánál fogva — különösképpen alkalmas a beálló jellegű cselekvések, történések kifejezésére, illetőleg az ilyen jellegű igék helyettesítésére. — A régi nyelv igen gyakran használja részeshatározós szerkezetekben olyanféle jelentésben, hogy 'elkövetkezik', 'részül jut'. Például: *ne leg kegulm mogomnok* (ÓMS), *legyön dicséret atya istennek* (RMKT. 1: 188), *lén az Vidnek ilyen jelelet* (Szig. Vesz. V. 13), s végül: *lezen te neked megh fizetees* (Jord. K. 578).

A vitatott mondat tehát így is értelmezhető: Megharagudott az isten, és egyötrelmes világba vetette őt (Ádámot), s elkövetkezett a halál és a pokol fizetése minden maradékának is. Vagy még világosabban: ... a halál és a pokol fizetése jutott részül minden maradékának is.

2. A mondatértelmezésnek ez a lehetősége Erdélyi és Mészöly előtt azért sem válhatott világossá, mert mindketten félreértették Pál apostolban a „*stipendia peccati*” jelentését. A „bűnnek zsoldja”-t, amellyel ott félreérthetetlenül az isten fizet (büntet), olyan fizetésnek értelmezték, amellyel nekünk embereknek kell megfizetni (bűnhődni, lakolni).

Tévedésük azonnal nyilvánvaló lesz, ha fölvezöljük a fizetés biblikus gondolkörének jelentésváltozatait.

a) A dogma szerint, ha bűnös magunk adós voltát emeljük ki, fizetjük ezt a zsoldot. „A bűn, mint egy adósság olyan vala, mellyel istennek halálra sentenciázók magunkat, hogy bár megöljön, ha meg nem fizetünk” (vö. A Reformáció és Ellenreformáció korának ev. ker. Írói, VII. sz.; Melios Juhász Péter: A Szent Pál Apostol Lev. Colossabelieknek. . . stb.). Ugyanezt a gondolatot hirdeti a sírfeliratul is használt gyászének: „Bűneimnek zsoldját immár megfizettem. . .”

b) Ha viszont a bűneink miatt haragvó isten bosszújáról van szó, akkor fizetésül kapjuk ezt a zsoldot. „Ki meg-fizet mindennek az ő tselekedeti szerént: Azoknak, a' kik a' jó tselekedetben való állhatatossággal ditsősséget, tisztességet halhatatlanságot keresnek meg-fizet örök élettel. Azoknak pedig, a' kik versenyések, és a' kik nem engednek az igasságnak; hanem engednek a' hamisságnak, meg-fizet hirtelen búsulással és haraggal” (Károli 1794., Pál Róm. Lev. II. 6–8).

Erről a gondolatról van szó a Mészölyék által félreértett „*stipendia peccati*”-ban is. Idézzük a kérdéses részt: „Mert mikor szolgálí vólnátok a bűnnek, az igasságtól szabadok valátok. Mitsoda hasznot vettetek azért akkor azokból, a' mellyeket mostan szegyenletek? mert azoknak végek halál. Mostan pedig minekutánna meg-szabadúltatok a' büntől, és Isten' szolgálívá lettetek; annak gyümölsét vettetek, a' szent életet, mellynek vége örök élet. Mert a bűnnek'soldja a' halál; az Istennek pedig ajándéka az örök élet a' mi Urunk Jézus Krisztusban” (Pál Róm. Lev. II. 20–3).

c) Az a kettős lehetőség, hogy a bűnért az isten is és az az ember is megfizetheti a zsoldot, mint egy komplex gondolat egységbe forrt két oldala, egyszerre is megjelenik a bibliában. „Enyim a' bosszúállás és a' fizetés: mikor ideje lészen, tántorogni kezd az ő lábok: mert közel vagyon az ő veszedelmeknek napja, és fizetnek a' mellyek reájok következnek” (Móz. XXXII. 35).

Mészöly a kettős értelmű, a bűnös ember és a büntető isten viszonyát két oldalról is megvilágító fizetést példáiban nem különbözteti meg, illetőleg a jelentésváltozatokat nem is érzékeli. A „*stipendia peccati*” félreértése után minden fizetést bűnhődésnek

magyaráz, csak hogy elgondolását bizonyítani tudja. A talán már előre kész magyarázat érteti félre vele a XVII. századbéli gyászjelentések ilyen kitételeit is, mint „Erdélyi Kristóf uram... a bűnnek zsoldját el nem kerülhette”, vagy: „... halálnak zsoldját mindenki kóstolja” (Mészöly: i. m. 211–2).

Nem kétséges, hogy itt ismét a z s t e n f i z e t, az ember csak kapja a fizetést (nem kerülheti el, kóstolja). A mi véleményünk szerint a *feze* ebben az értelemben szerepel a HB.-ben, s a „stipendia peccati”-nak éppen ez a tényleges jelentése veti fel a mondat új, a Mészölyékénél természetesebbnek látszó értelmezési lehetőségét.

3. Végezetül térjünk vissza még egyszer Mészöly (illetve Juhász Jenő) *fizet* szavunkkal kapcsolatos történeti és alaktani vizsgálataira, hogy a vele szemben táplált fenntartásokat a lehetőségek szerint mérsekelní tudjuk.

Fizet igénk finnugor eredete egyelőre problematikus (oszét *fid-?* vö. SzófSz). — A szó ősi volta azonban az összehasonlító nyelvtudomány segítségével is megnyugtatóan bizonyítható. Erről tanúskodik Juhász Jenő is, akinek — Budenz nyomán indulva — sikerült megfejtenie a *fizet* eredetét (MNY. 49: 190–1). Szófejtésében Juhász a szótörténetet a munkatörténet függvényének tekinti, és az ige keletkezését abban a régi korban keresi, amelyben még a prémes állatok f e l f ű z ő t t bőre szolgált a kezdetleges kereskedelem csereeszközül (vö. Ethn. 42: 277–90). — „A *fizet* (alakváltozata *fűzet*) igt — írja Juhász — e szerint a mai magyar nyelvben így kellene mondaní: *fízet*, (*fűzet*): a vevő ugyanis kioldotta a megfelelő mennyiségű bőrt és felfízette, felfűzette az eladóval.”

Ehhez a szófejtéshez egy-két kiegészítő észrevételt kell tennünk. Juhász tévedésére már Mészöly is felhívja a figyelmet, de a hibát nem igazítja ki. — „A vevő tette meg a fizetést — marasztalja el Mészöly Juhász etimológiáját —, vagyis a megfelelő értékű bőrnek az árut eladó számára való átadását csakis olyan igével fejezhette ki a nyelv, amely ige azt mondta meg, hogy a vevő mit t e s z, nem pedig azt, hogy... a vevő mit t e t e t” (Mészöly i. m. 214).

Ez a kifogás könnyen elhárítható. Maga Juhász hívja fel a figyelmünket, hogy az efféle csereüzlet lebonyolításához nem egy, hanem nagyon sok állat bőrére volt szükség. Ezt tükrözi az osztják vaszjugeni *länk'ä k'ä'ä* is „oravannahka-kimppu, jossa on sata nahkaa, száz darabból álló mókusbőr csomó” (Karjalainen—Toivonen: Ostj. Wb. 421).

Nem nehéz magunk elé képzelni a képet, mikor a család szükségleteit beszerző prémvadász apa segédkező fiaival l e f ű z e t i a vásárláshoz szükséges állatbőrmennyiséget. Így már a vevő, illetőleg a vevők *fűzetnek*, *fizetnek*.

Persze az is igaz, hogy miközben vásárlói részéről lefűzetés történik, addig az eladó felfűzeti övéivel a tulajdonába átment állatprémeket. (Erre már csak azért is jó emlékeztetnünk, mert a mozzanat ismét felvillantja a szó kettős értelmét. Az is *fizet*, aki ad, az is *fizet*, aki kap.)

A „száz darabból álló mókusbőr csomó” a magyar őstörténet korában folyhatott primitív kereskedelem viszonyai között már „nagybani” cserére enged következtetni. Egészen kezdeti fokot tételezve fel, esetleg szerényebb jellegű alkalmi vásárlásra gondolva, logikusnak tetszik a lehetőség, hogy a vevő még maga vitte és f ű z t e l e a csere megejtéséhez szükséges állatbőrbőrt. A *fűzet* ige ezek szerint későbbi fejlemény lehet, s a *fűz* — faktívuszi eredetű *t* képző nélkül is! — jelenthette azt, hogy 'fizet'.

A *fiz-* (*fűz-*)nek pedig mint ősi nomenverbumnak — a nyelv tanúsága szerint — lehetett *fez-* változata is.

Ezek után bizvást idézhetjük Mészöly megállapításait, amelyek alaktanilag is véglegesíteni látszanak a *fez* 'fizetés' voltát.

„A *feze* -e végzete éppúgy egyes harmadik személyrag, mint a *fizetése* -e végzete. A *feze*-beli *fez-* részen nincs meg a -t deverbális igeképző, mely a *fizet*-ben megvan [ide

iktathatjuk kiegészítésiünket: talán nem is fontos, hogy meglegyen!], a *fej*-rész tehát azonos a *fizet*-beli *fiz*-alapszóval. A *köz* szónak régi nyelvben és későbbi nyelvjárásokban megvannak *kiz*, *küz*, *kéz* változatai [iktassunk ide még több példát: *ül*-, *el*-, *ül*-, *öl*- (Mészöly); *ismér*, *esmér*, *üsmér* (Erdélyi), továbbá: *pirít*, *perkel*, *pörköl*, vagy a *kiát*, *kaját* igék *keát* változata, éppen a HB.-ben!]; tehát a *fiz*-, *füz*- szótőnek is lehetett *féz*- változata: ez van meg a 'fizetése' értelmű *feze* szóban mint nomenverbumban, s ennek az így írott alaknak a HB. nyelvjárásabeli egykorú kiejtése ez lehetett: *féze*" (Mészöly i. m. 213).

Sarkady Sándor

Ordas. 1. Az ÉrtSz. a következő jelentéseket rögzíti: I. mn 1. (nép) Feketével, barnával tarkított <állat, főleg farkas, ill. a szőre>, 2. (rég, irod) Barnás, feketés foltokkal v pettyekkel tarkított <tárgy>; a. (rég) Megviselt, szennytől, folttól peccéses; 3. <rég, irod> A benne lévő szénsavtól erősen, gyakran kellemetlenül csípős <bor>; 4. (elav) Óriási, nagyon nagy; II. fn Farkas (Lásd példákkal ÉrtSz. 5: 407). Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagának az átnézése*, valamint saját gyűjtésem alapján néhány kiegészítést szeretnék tenni a szó jelentéséhez.

2. Az *ordas* szó alapjelentése az ÉrtSz. által jelölt I/1., ill. I/2. jelentés: egy bizonyos szín jelentése. Beke Ödön szerint (Nyr. 66: 98) a fenti színskálához tartozik a szürke, sötétszürke, kormosszürke is. Az állatok közül pedig nemcsak a farkasra, kutyára, macskára, ill. ezek színének a jelölésére használták, hanem a rókaéra is: „S egy vicsorgó *ordas* róka | A menyasszony ölébe vetődik” (Kisfaludy S. [1825]); egy 1690-i adatban: „*ordas* öreg bika” (Nyr. 66: 98). Császár Lóránd jelentéstani tanulmányában (Nyr. 35: 123) a következő példa olvasható: „Négy ökör, egyik babos *ordas*, a másik rőt kajla” (Debr. Lt. 1667). A fenti példák ellentmondanak Bencédy József állításának: „*Pej*, *ráró* csak a ló, *ordas* csak a farkas jelzője lehet” (Nyr. 88: 199). Megfigyeléseink azt bizonyítják, hogy minden olyan állatra használták régen az *ordas* szót, amelyet szőr borít, s ezen állatok szőrének a színét jelölte. Pl. „A szőri-[az őznek] *ordas*, midőn régi, megvetkezésekor rőt” (Gáti I.: Term. hist. 136 [1795], Nsz.), „Itt is ráakadék születésem' gyászfordulatára, Mely *ordas* szőrből volt sodorítva nekem” (Egyed A.: Ovid. kes. 95 [1826] Nsz). Bernáth G. szóhasználatá szerint a bajuszra is mondták: „Egy *ordas* bajuszú vármegye huszár” [1861]. Leggyakrabban természetesen a farkas jelzőjeként figyelhetjük meg, s innen ered tapadással főnévi 'farkas' jelentése.

3. Problematikusnak mutatkozik az ÉrtSz. I/3. jelentése. Úgy véljük, hogy a szótár szerkesztői Greguss Ágost értelmezését vették alapul, aki szerint az *ordas* bor tisztátalan, savó ízű gyöngé bor (Greguss Á.: Arany balladái 106). A fenti értelmezéssel már a maga idejében szembeszállt Lehr Albert. Szerinte Greguss nyilvánvalóan összetéveszti az *ordas* szót az *ordás*-sal (ti. az utóbbi a 'savó ízű'). A továbbiakban így ír erről: „az *ordas* mindig színt jelent, s a farkasnak szokott epithetonja, úgy hogy magában állva annyi mint *farkas; pl. »Látnál csikasz ordast megülni haraggal« (Buda h.). Bizonyos almafajt sem ízeről neveztek el *ordas*-nak, Csokonai se azért mond *ordas* *epesár*-t. Arany itt [ti. Az egri leány c. balladában] találóan mondja a zavaros fakószínű új bort *ordasnak*. Másutt is használja ilyen formán. Pl. »Bőre nem is bőr már, hanem *ordas* kéreg« (Buda h.), »És nem marad más: koponya meg *ordas* csontok« (Bolond Istók)” (Nyr. 6: 115). A Greguss-féle értelmezés kísért Szekér Endre tanulmányában is (Tóth Árpád

* Itt mondok köszönetet a Nsz. munkatársainak szíves segítségükért!

jelzőhasználatáról, Kiskunság. 1959. január–február, 91–100): „Az *ordas* jelző is népi színezetű: »*ordas* bánat«, »*ordas* lompos régi bú«, amely valószínű, hogy a juhtej savójából készített túroszerű tejterméket jelentő *orda* szóból származik.” Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyaga is kevés támpontot nyújt ennek a jelentésnek a pontos tisztázására. Mindenesetre találtunk itt még egy példát: „Csak az *ordasabból*, szent atyám” (Bodon I. Élet 84 [1883]), a cédulán a következő megjegyzéssel: „borról, valószínű az új, még le nem tisztult borra vonatkozik.”

Modern költőink közül Tóth Árpád használta az *ordas* szót verseiben a bor jelzőjeként. Ezekben a versekben más szint jelölő szavakat is találunk szoros közelségben az *ordas* szóhoz: „Sötét fény csillogott az *ordas* óboron” (Tóth Á. ÖV. 105), míg egy másik versben a szókörnyezet teljesen a szó alapjelentését idézi elénk: ’valamilyen színnel, sötét színnel csíkozott, sávozott, pettyezett” (CzF., NySz., ÉrtSz.): „... a bibor | Fényekkel *ordas* régi bor, | Át pókháló, vén gyászokon | Dalol a sötét ászokon” (Tóth Á. ÖV. 167). Véleményünk szerint a fenti mondatokban a jelző nem a bor ízét, hanem a színét jelzi, érzékelteti. Hogy milyen színt akart kifejezni a költő, nem tudhatjuk pontosan, talán a barnásvöröset, ahogyan ezt a Muhi-pusztán c. versben teszi: „Aztán ömlött az ő vére, mint drága óbor”. Véleményünk az újabb példák alapján, hogy az *ordas* bor elsődleges jelentése „valamilyen színű bor”, s lehetséges, hogy újabb asszociációs összetételek alapján (a farkas tulajdonságainak appercepciója alapján) a bor színe mellett az ízt is jelöli, de sem a savóval, sem a szénsavval semmi kapcsolata nincs.

4. Valószínű, hogy az ÉrtSz. I/4. (elav) „Óriási, nagyon nagy” jelentését kell elfogadnunk Tóth Árpád *ordas bánat*, *ordas lompos bú* szóhasználatában is. Ezt támasztja alá a következő példa 1882-ből: „A kebel ilyen verem | Az *ordas bú* fenekén ül” (Szemere M. munkái 3: 12, Nsz.). Ugyancsak a fenti jelentése van az *ordas* szónak az időjárással kapcsolatban is: „Öregfaluban tudni véli a szájhagyomány, hogy amikor Mátyást a Duna jégén királlyá választották, azon a bizonyos *ordas* télen a palotaiak sem hiányoztak a partról, sem a rákosi rétekről” (Magyar Nemzet 1958. február 22. 4, Nsz.). Ez utóbbi használat rokonságot mutat a ’farkasordító hideg’ jelentéssel.

5. Az *ordas* szó jelentése fejlődésének, változásának legutóbbi állomása a ’fasiszta’ metaforikus használat, amelyet az ÉrtSz. még nem regisztrál. A szó nagy expresszivitása, hangalakjának festői ereje, a szóban rejlő asszociációs lehetőségek (ordító, vicsorgó stb.) tették lehetővé az újabb jelentés keletkezését. Az *ordas* szó mint a ’farkas’ szinonimája kapja ebben az esetben a ’fasiszta’ jelentést mind főnévi, mind melléknévi értelemben. Már Radnóti Miklós 1935-ben írt egyik versében az *ordas* jelző túlmutat az eddig ismertett jelentéseken:

Csak kígyó undoríthat tiszta fatörzset így,
ha bőrét hagyja rajta, mint engem undorít
e forduló világ és az *ordas* emberek.

(Írás közben, 1935. március 17.)

József Attila „Thomas Mann üdvözlése” című versében már teljesen a fasiszmust jelképezi az *ordas* jelző:

Most temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág
s mi borzadva kérdezzük, mi lesz még,
honnan uszulkan ránk új *ordas* eszmék. ...?

R. Hutás Magdolna József Attila jelzőinek tanulmányozásakor a következőket írja: „A fasizmust jelképezi az *ordas*”, s a fenti versből hozza a példát (R. Hutás M.: József Attila stílusa jelzői tükrében. Stilisztikai tanulmányok. 1961. 450). A későbbi publicisztikai irodalom is alátámasztja a szó újabb jelentését. Somlyó György egyik cikkében olvashatjuk: „De a nevezetes »Júliusi Deklaráció« után a vereségtől vicsorgó *ordas* fasiszták dühének még hány hős esett áldozatul” (Irodalmi Újság 1954. június 26. 6. Nsz.). Másutt is találkozunk használatával: „Ám a letiport forradalmak, a leigázott népek fölött már a fasizmus *ordas* eszméi kergették a gőzös hitleri világuralom ábrándjait” (Magyar Nemzet 1958. május 11. I, Nsz.). Berkesi—Kardos: Kopjások című regényében az egyik reakciós szereplő „*ordas* életéről” olvashatunk. A Film, Színház, Muzsika a fasiszta H. J. M. Globkéről így ír a róla készített film kritikája kapcsán: „Nem hinném, hogy lépésről lépésre sikerült követnünk az *ordas* lábanyomát” (1962).

Műfordításainkban is gyakran találkozunk az *ordas* szó 'fasiszta' jelentésével. Dold Mihajlik ukrán író „I odin u poli voin” című regényét Radó György „*Ordasck* között” címmel fordította (ugyanez volt a film címe is), Albert Maltz: „A tüzes nyíl” című regényében (fordította Szöllősy Klára, Szépirod. Kiadó 1960. II. 233) olvashatjuk: „Majd megkeserülnek az *ordasok*” (ti. a fasiszták), ugyancsak Brankó Csopics: Áttörés (fordította Csuka Zoltán, Európa 1962.), G. Nyikolajeva: „Vaszilisa anyó elbeszélései” (fordította Makai Imre, a Visszhang titka című kötetben) stb. művekben is bőven találunk példákat az *ordas* szó 'fasiszta' jelentésére. Az „*ordas* eszmék” (József Attila i.m.) fordítási problémájáról ír a Nagyvilágban (1962. 8. 1217) Gianni Toti. A rossz „*nuove idee da lupi*”, valamint a helytelenül értelmezett „*orde di idee*” helyett a tanulmány írója a „*nuovi lupi idee*”-t javasolja. (S ez utóbbi nem véletlen, mert más nyelvekben is megfigyelhető, hogy esetenként a farkast jelentő szót fasiszta értelemben használják; például Bruno Apitz egyik regényének a címe „Nackt unter Wölfen”, magyar címe: „Farkasok közt, védtelen”, fordította Kristó Nagy István, Magvető 1960.)

6. Úgy érezzük, hogy az *ordas* szó jelentésével kapcsolatban marad még tisztázni-való, de talán a fenti adalékok is hozzájárulnak a szó jelentésének és újabb használatának szélesebb feltárásához.

Horgosi Ödön

Jeruzsálem — magyarországi elnevezésekben. Az Esti Hírlap 1965. évi 227. számában Harangozó aláírással és „Új Jeruzsálem Budán” címmel cikk jelent meg a feltárt budai, középkori zsinagógáról. Ebben olvastam a következő, meglepő megállapítást: „A zsinagógát Új Jeruzsálemnek nevezik.”

Ennek az adatnak nem találtam nyomát semmilyen forrásban. Nem tudom, honnan vette a cikkíró.

Ezzel kapcsolatban felmerült bennem a kérdés: csakugyan neveztek-e valamit Magyarországon Jeruzsálemnek, ahogyan például Lübeck mellett volt a Jeruzsálem-hegy (Thomas Mann: A Buddenbrook ház. Ford.: Lányi Viktor. Bp., 1954. 6. 10. kk.), vagy Moszkvától 60 km-re van Új Jeruzsálem, ahol Ilja Ehrenburg is lakik (Kulin Katalin: Interjú! Nagy írók műhelyében. Bp., 1966. 140, 142).

Nálunk is van ilyen elnevezés. A főváros egykori nyomortelepeiről ez olvasható: „Buda déli részén Lágymányos az első állomás. A Feneketlen-tó és a Téli-kikötő közötti prérít ma már csak merész képzelettel idézhetjük vissza. A vasúti híd és a régi Téli-kikötő háromszögében bádoggal oldalú viskók tetejét zörgette a szél. Ez volt a Jeruzsálemtelep. Állítólag 1922 körül keletkezett” (Szamos Rudolf: Barakkváros. Bp., 1960. 19).

Bethlen faluban (Szolnok-Doboka m.) van egy Jeruzsálem nevű hegy (Nyr. 45: 94; MNy. 30: 171; 46: 162).

Nagyszombatban a középkori zsidó település emlékét két utcánév őrizte meg: a Jerichó és Jeruzsálem utcáé (S. Kaiser: Tyrnau einst und jetzt, in Bezug auf die isr. Einwohner. Tyrnau, 1885. 42).

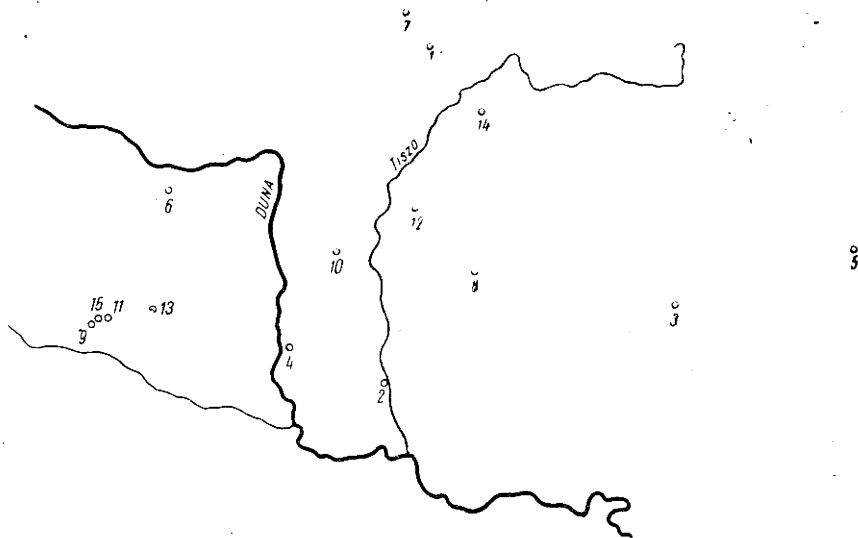
További vizsgáldás bizonyára többet is talál.

Scheiber Sándor

Még egyszer a folyónevekből lett kutyanevekről. Nyíri Antal legutóbb (Nyr. 87: 351) a folyónevekből lett kutyanevekkel foglalkozott. Tanulmányához Implom József (Nyr. 88: 203) és jómagam is (88: 205) hozzászóltunk, és új adatokkal egészítettük ki az aránylag gyér névanyagot.

A munkát az idézett cikkek megjelenése után tovább folytattuk, és külön-külön térképre vittük a Duna és Tisza nevű kutyák előfordulási helyét.

A *Duna* kutyanevre (1. térkép) ez ideig 15 helységből van adatunk. A térképre pillantva azonnal látszik, hogy az egyetlen bajai adatot nem tekintve a Dunától távol fekszenek.

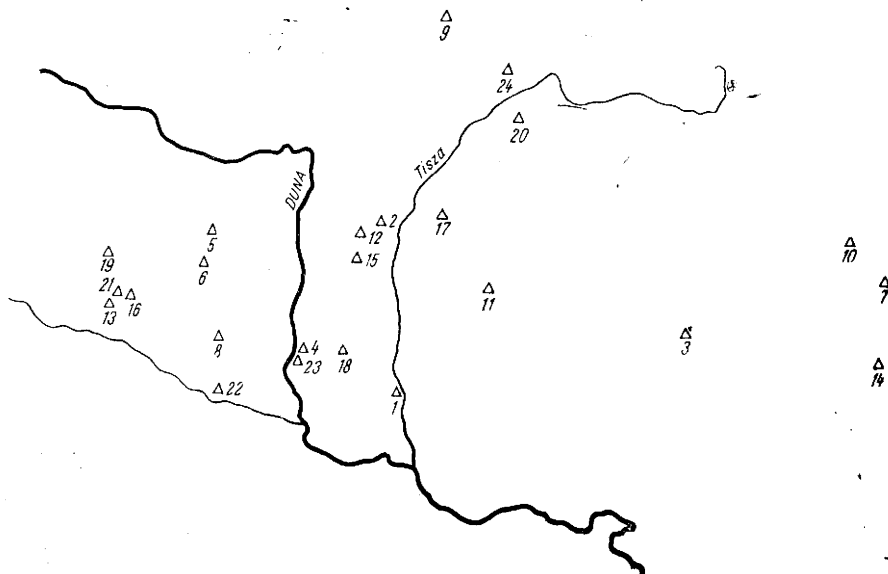
A *Duna* kutyanev elterjedése

1 Abaúj vm., 2 Ada, 3 Alsófehér vm., 4 Baja, 5 Csíkszentgyörgy, 6 Écs, 7 Göllnievölgy, 8 Gyulavári, 9 Hernyék, 10 Kecskemét, 11 Kissziget, 12 Kisújszállás, 13 Marcali, 14 Nyíregyháza, 15 Ortaháza

Tisza kutyanevünk (2. térkép) 24 településből (puszta, falu, város) ismerete. Az egyetlen Adát kivéve ezek sem Tisza-parti falvak. Legtöbb *Tisza* nevű kutya épp e a Dunával szomszédos Bajáról (15 eset) és a Duna—Tisza közötti terület közepén fekvő Mélykútról (8 eset) került elő.

A folyónévnek kutyanevül való használatának igazi okára Szirmay Antal „Hungaria in Parabolis” című, 1807-ben megjelent műve alapján Vajkay Aurél mutatott rá a következőképpen: „A folyó névre való keresztelezés célja valószínűleg az ártó, beteg-

ségeket okozó vízi szellemeknek megnyerése" (Ethn. 48: 83). Maga Szirmay erről a következőket mondja: „Opinantur Hungari canem talem rabie non corripiendum, qui a prae-terfluente quopiam nomen gerit” (= A magyarok úgy vélik, hogy az olyan kutyanak nem kell megvesznie, amely valamelyik közeli folyóvíz nevét viseli. I. m. 17).

A Tisza kutyanév elterjedése

1 Ada, 2 Abony, 3 Alsóféhér vm., 4 Baja, 5 Bakonyalja, 6 Balatonmellék, 7 Csíkszentgyörgy, 8 Gödreszentmárton, 9 Göllnicvölgy, 10 Gyergyó, 11 Gyula, 12 Hantháza, 13 Hernyék, 14 Hétfalu, 15 Kecskemét, 16 Kissziget, 17 Kisújszállás, 18 Mélykút, 19 Nádassd, 20 Nyíregyháza, 21 Ortaháza, 22 Sellye, 23 Szerelme, 24 Szürnyeg

A mellékelt térképeken a két leggyakrabban előforduló folyónévből lett kutyaneknek ez ideig ismeretes adatait ábrázoltuk. Mindkettőből világos, hogy a névadás szokásának eredeti értelme (az óvónév) már elhomályosult, elvesztette jelentőségét.

Kőhegyi Mihály

Kutyanevek Baján és környékén. Fél évszázada, hogy Herman Ottónak „A magyar pásztorok nyelvkincese” című nagybecsű munkája, közvetlenül a szerző halála előtt, megjelent. Megkapó, hogy az e könyv anyagából is merítő „Folyónevekből lett kutyanek” témájú dolgozatok Nyíri Antal, Implom József és Kőhegyi Mihály tollából éppen a jubileumi esztendőben láttak napvilágot (Nyr. 87: 351; 88: 203–5). E dolgozatok figyelmünket a névadás tanulságos területére, a kutyanekre irányították.

Annak idején Kőhegyi Mihállyal közösen dolgoztuk fel Baja város és Mélykút községnek 1947–48-ban, illetve 1955-ben összeírt névanyagát. Az itt feljegyzett 3632 kutya közül mindössze egy viselte a legnagyobb és legközelebbi folyó, a *Duna* nevét. Következésképp a veszettség ellen folyókról adott óvónév eredeti értelme, funkciója az idők folyamán elhomályosult, a név pedig kiveszett (Nyr. 88: 206).

Újabbán megvizsgáltuk egy Bajához közel fekvő Duna menti falu, Szeremle névanyagát. Az 1948-ban összeírt 366 kutya neve között folyónévből lett kutyanévet találtunk ugyan: *Sajó* (9 eset), *Tisza* (2), *Rajna* (1), a leginkább várható *Dunát* azonban hiába kerestük. A listavezető itt is — mint Baján és Mélykúton — a *Gyöngyös* (13) volna, ha földrajzi névnek fogadnók el. Tudomásunk szerint nincs *Duna* nevű kutya a Bajához közeli Érsekcsanak és Sükösd községekben sem. Feltűnő azonban, hogy olyan távoli folyóról adott névre, mint a *Sajó* 59, *Tisza* 25, *Rajna* 20, *Szamos* 4, *Volga* 3 kutya hallgat a vizsgált területen, az összes kutya 2,77%-a. Feltételezhető tehát (a funkció-elhomályosulás és a vele kapcsolatos névkihalás magyarázata helyett), hogy Baja környékén a *Duna* kutyanév eredetileg is ritkán volt használatos. Ellenkező esetben — a névöröklődés párhuzamos lehetősége mellett — nyilván hasonló sorsra jutott volna a *Sajó*, *Tisza* stb. közül egyik-másik is.

A rendelkezésünkre álló együttes anyag — 3998 kutya 413 neve — lehetővé tette annak megfigyelését, hogy a kutyanévek egyes csoportjai a százalékos elterjedés arányában viszonylagos állandóságot mutatnak. Az összeírás időpontjában (1948.) mind Baján, mind Szeremlén a kutyanév több mint a felét (Baján 50,22% -át, Szeremlén 54,36 % -át) az állat külső vagy „belső” uralkodó tulajdonsága alapján nevezték el. E nevek elsősorban a kutya testméretére, szőrének színére, mozgására stb. utalnak. A leggyakoribbak: *Csöpi* (Baján 152, Szeremlén 15), *Pici* (81, illetve 11), *Bogár* (116, 21), *Bodri* (71, 11), *Bundás*, *Bundi* (59, 11), *Buksi* (173, 10), *Fürge*, *Fürgencs* (3, 5), *Ügyes* (6, 4). Ezeknek a ma igen gyakori neveknek többségét ismerte Herman Ottó is (i. m. 559). Sajátos, hogy a tulajdonságról alkotott fogalom szava helyett rendszerint a valamelyik rokon értelmű, nagyobb hangulati velejáróval bíró szót használják névként. Egy-egy alapfogalomhoz az alakváltozatok sokasága tapad, s így valóságos névbokrok jönnek létre. Ilyen pl. *Kicsi* (Baján 8 eset), *Csöpi* (152), *Csöppi* (9), *Csömpi* (1), *Csimpi* (2). Szeremlén: *Csipi* (2), *Csimbi* (5), *Pici* (81), *Picike* (1), *Pindur* (2), *Picur*, *Picuri* (5), *Piszur* (4), *Pityusz* (1), *Morzsi* (2), *Morzsa* (34).

Fekete nevű kutyát nem ismerünk. Rokon értelmű megfelelőiből ismeretes azonban a *Bogár* (116), *Cigány* (20), *Kormos* (8), *Néger* (2), *Négus* (6).

A kutya szőrzetére vonatkozik a *Bundás* (29), *Bundi* (30), *Bundzsi* (9), *Budzsi* (1), *Bunzsi* (1) név.

E három névbokorban közölt nevek az összes bajai kutyanéveknek mindössze 6,66%-át teszik, mögöttük azonban 524 eset áll (23,37%). Ez annyit jelent, hogy minden negyedik kutya a három névbokorban közölt nevek valamelyikét viseli. Feltételezhető, hogy az elmondottak más területre is vonatkoznak.

A nevek elterjedésének viszonylagosan megegyező arányát megfigyelhettük a többi csoport esetében is. Alábbi kimutatásunkban az egyes csoportok melletti szám a bajai, illetve a szeremlei %-os megoszlást mutatja:

1. A gazda általános értéktételét kifejező nevek: 6,13%; 5,46%.
2. Az ember és a kutya kapcsolatára utaló nevek: 4,20%; 4,92%.
3. Állatterelő, hívogató szóból lett kutyanévek: 3,43%; 3,82%.
4. Földrajzi nevekből lett kutyanévek: 3,30%; 3,27%.
5. Pénznemről kapott kutyanévek: 1,00%; 0,54%.
6. Tréfás, riasztó elnevezések, mondatok: 0,70%; 1,09%.

Nagyobb eltérés mutatkozik a személynevekből lett kutyanévek csoportjában (9,29%; 5,16%). Az e csoportba tartozó neveket a névadás divatja jelentősen befolyásolja.

Körölményhez kapcsolódó neveket csak Baján találtunk: *Achtung* (1), *Churchill* (1), *Burzsuj* (1), *Drasztutyi* (1). E kisszámú csoportba tartozó nevek a névanyag legmozgékonyabb részét alkotják, s az állat pusztulása után általában nem öröklődnek. Egy-egy

időszakra, a technikai fejlődésre, jelentős eseményre jól utalnak. Ki gondolna ma már arra, hogy kedves kutyáját *Herceg*, *Király*, *Korona*, *Bicikli*, *Gyufa*, *Kettőkülös* nevekre kárhoztassa (Nyr. 40: 141)?

A pásztorélet hanyatlása következtében összeszűkült a tréfás, riasztó elnevezéseknek a köre. Ezekről Herman Ottó külön megemlékezik: „Humoros magyar nevek: *Nemaz*, *Mitvisz*, *Migondja*, *Hallgass*, *Műlátsz*, *Mizörög*, *Taládd-e*, *Tepertyű*, *Veddrád* stb. Az e nevekből származó sok furcsa helyzet nagy mulatsága a bojtárságnak” (i.m. 17). Területünkön csupán a *Mitvisz* (11), *Látlak* (5), *Találdki* (1), *Vigyázz* (1), *Megősz* (1) található a valamikor oly népes családból.

Teljesen eltűnt az a csoport, amelybe a pásztor foglalkozásának szókincséből merített nevek tartoznak: *Fogdmeg*, *Fordícs*, *Ijessz*, *Indícs*, *Rajta*, *Csipdmeg* (Herman 599). A foglalkozást is csak a ritkán előforduló *Bojtár*, *Bujtár* (13) és a *Pásztor* (3) név idézi.

Bernschütz Sándor

Kurta kocma — vak csapszék. A „miért kurta?” kérdésére Prohászka János már válaszolt (Nyr. 81: 486—487), s meg is nyugodhatunk abban, hogy a „kurta kocma eredetileg 'rövid ideig tartó' borkimérést jelentett”. A szókapcsolat lenéző, megvető hangulati töltése az ilyen csapszékek ideiglenes jellegéből, berendezésének kezdetleges voltából adódott, s a szóhangulat másodlagos jelentés kialakulását eredményezte: ilyen elnevezéssel illették „a hatósági engedély nélkül bort mérő titkos ivóhelyeket, a zugkocsmákat” is. E két jelentés összefüggése világos, s nem is érdemes rá szót vesztegetni. A szótörténet szempontjából is hasznos lehet viszont, ha ez alkalommal olyan adatokat idézünk a Nagykunság XVIII. századi levéltári anyagából, melyek egyrészt világosan utalnak a szókapcsolat eredeti jelentésére, másrészt az ez ideig még nem adatolt *vak csapszék* jelentését is megvilágítják.

A nagykun helységeiben — legálisan — csak az árendátorok (bérlők) mérhettek bort és pálinkát. A kocsmák bérlőjének jogait és kötelességeit az egyes helységek előjáróságával kötött szerződés (contractus) szabályozta. Ezek a contractusok többek között módot adtak az árendátornak arra, hogy maga is üldözze a zugkocsmákat, s feljelentse a tanácsnak a tilalmasan bort mérőket, hogy illő büntetést szabhassanak rájuk. Túrkeve 1759. évi szerződése a következőképpen nyilatkozik a tiltott italmérésről: „Hogy minden történhető Karvallasokat el kerülhessenek a Helységben minden álnok mesterséggel arulandó akarmelly nemű italokat, ha idegeny, ha lakos batorkodik *vak csapszekeket* kezdeni, Bort és Palyinkát Icenkent poltrankent messzelyenkent és krajezaronkent mérni, s masnak eladni Az Hites Armások, vagy magok Arendátor Uramék szorgalmatos vigyázások által ebben comperráltatandó törvényt meg rontó Szemelly engedelem ellen mért jóságá Arendator Uraink által confiscaltatni meg engedtetnek de annak büntetése fog maradni a N. Magistratus mellett” (SzÁL. Túrkeve lt. Contractusok 1751—1842. CSJSZ: 1039). A szigorú rendszabály mindegyik contractusban ismétlődik, s eleinte következetesen *vak csapszék*-nek nevezik a zugkocsmákat. (Pl.: 1751: „... *vak csapszéknek*, úgymint, a két kortsmákon kívül boroknak akonként, Itzénként szintúgy más Italoknak aszerint való merésében. . . tapasztalának. . .” [U. ott] 1768: „A *Vak csapszék* úgymint Bornak Palyinkanak Egethbornak és Sernek szokott tialalom ellen való merésében ha valaki talaltatik. . .” [Uott]).

A XVIII. század közepén — erre az időszakra vonatkoznak fenti adataink — a Kunság vidékén még ismeretlen a három hónapi szabad bormérés. Az új feltételeket az 1785. szeptember 3-án kelt királyi rendelkez teremtí meg, melynek értelmében „... minden Hellység béli lakosoknak, kik redimált fundusokat bírnak Szent András havának első napjátul kezdvén [november 1.], Boldog Asszony utolsó napjáig [január 31.], és

igy egész három hónapig tarto szabad Koresna... meg engedtetett... ide nem értvén ... az Irredemptusokat...” (U. ott: 1785—1788. évi contr.). Az idézett rendelkezés társadalmi rétegződésre utal, ehhez kapcsolja a szabad bormérés jogát: csak a redemptusoknak engedi meg a három hónapi bormérést („kik redimált fundusokat birnak”), az irredemptusokat pedig kirekeszti a jogból. A redemptusok, illetve irredemptusok közötti különbségtétel — ennyit okvetlenül meg kell említenünk az adatok jobb megértése kedvéért — általános jellemzője a Nagy- és Kiskunság, valamint a Jászság joggyakorlatának, s onnan veszi eredetét, hogy az 1745-i redemptio (megváltás) alkalmával a lakoságnak csupán egyik része járult hozzá anyagiilag a földesúri függés megszüntetéséhez. Ezek voltak a redemptusok, akik a megváltáshoz fizetett összeg arányában részesedtek a földből, s egyetemlegesen megillették őket bizonyos kedvezmények, melyeket a megváltás révén megszereztek (ezek közé tartozik a kocsmatartás joga is). Az irredemptusokat, akik nem járultak hozzá a megváltáshoz, nem illették meg ilyen jogok.

Ami a három hónapi szabad bormérésről intézkedő királyi rendelést illeti, ennek értelmezésével részletesen foglalkozott a jászkun kerületek 1785. szept. 9-i jászberényi ülése, s a kialakult véleményt 13 pontba foglalva, kérdés—felelet formában küldte meg az egyes helységeknek. Ennek alapján a *kurta kocma* jellegét a következőkben foglalhatjuk össze: a redemptusok csakis saját termésű borukat, illetve a (kiváltságos) jászkun kerületekben termettet mérhették. Az irredemptus, ha értékesíteni akarta saját termésű borát, köteles volt azt redemptusnak eladni. Az arra jogosultak a saját házuknál vagy más redemptus házában nyithattak kurta kocsmát, s ezt cégérrel is jelezhették. A zenélés viszont tilos volt az ilyen kocsmában (u. ott).

Az 1785 után kötött szerződések következetesen *kurta kocsmá*-nak nevezik az italmérésnek ezt a formáját. Figyelemre méltó viszont, hogy Túrkevény és Kisújszálláson nem a *kurta kocma* elnevezés használatos a zugkocsmák megnevezésére, hanem a fentebb már idézett *vak csapszék* terminus. A helyi szóhasználatban megfigyelhető jelentésmegoszlásra a kisújszállási tanács egyik intézkedését idézzük: „[többen panaszzák, hogy] ...a' vak tsap székeken ejtzakázott különbkülönbféle emberek, az elsőnek ugyan a' korsóját el lopván öszve törték, a' másodiknak az ablakát bé törvén azon s.v. bé huyoztak, a' harmadiknak pedig már egyszer, másszor 16 tyúkjait el lopták: kéri azért, hogy azon vak tsap székek és az ott dorbézolni szokottak reguláztassanak.” A tanács a panasznak helyt adván „meg határozza, hogy senki az úgy nevezett estveli takarodó Harangozás, mely ettől fogva 7 orakor lészen, házában bor ivót tartani semmi szín alatt ne merészellen” (SzÁL. Kisújszállás lt. Tjk: 1789—1791. — 1790. dec. 20.). A tanácsi végzésből az derül ki, hogy ez esetben legális kurta kocma „jogköri túllépése” miatt kellett intézkedniük a tanácsbelieknek: ha a kurta kocma tulajdonosa vét a szokásjog ellen, italmérése ugyanolyan elbírálás alá esik, mint a többi zugkocma, vagyis vak csapszék.

A fentiek alapján most már összefoglalhatjuk a *kurta kocma*, illetve a *vak csapszék* jelentését. A kocsmák bérbeadásakor kötött szerződésekből idézett adatok arra mutatnak, hogy a tiltott italméréseket *vak csapszék*-nek nevezik a Nagy-kunságban. A *kurta kocma* terminus viszont a — királyi rendelkezéssel szabályozott — időszaki italmérő helyeket illette. E jelentésbeli megoszlás következetesen egyértelmű. Erre mutat, hogy a kurta kocsmát is *vak csapszék* elnevezéssel illeti a helyi szóhasználat abban az esetben, ha hatáskörét túllépve a rendszabályokban rögzített időn túl is alkalmat nyújt a szórakozásra. A Nagy-kunságban tehát a *kurta kocma* jelentésbővüléssel alakult kettős jelentését nem tekinthetjük a XVIII. századból, hanem a *kurta kocma* eredeti jelentése mellett ('rövid ideig tartó bormérés') egy másik szókapcsolat (*vak csapszék*) szolgál a 'tiltott italmérő hely, zugkocma' megnevezésére.

Szilágyi Miklós

Kötélnek áll. O. Nagy Gábor „Mi fán terem?” című szólásmondás-gyűjteményének 194. lapján a *kötélnek áll* szólást tárgyalja. Megemlíti némelyeknek azt a felfogását, amely e szólás forrását a barmoknak pányvával fogásában keresi, s aztán a maga véleményét és egyúttal cikke summáját a következő mondatba foglalja: „Meglehet, hogy valóban innen [ti. a baromfogásból] ered szólásunk, ahhoz azonban, hogy átvitt értelmű, emberekkel kapcsolatban használt kifejezéssé vált, nagyban hozzájárult az a körülmény, hogy hajdan, ... embereket is fogtak kötéllal.” Itt a régente dívó katonafogdosásra utal.

Szerintem e két vélemény közül egyik sem állja meg a helyét. O. Nagy Gábor magyarázatából vitathatatlanul az olvasható ki, hogy aki beállott katonának, az „kötélnek állott”. Igen ám, de miféle kötélnek? Mire kellett volna oda kötél, ha egyszer valaki önként, a maga jószántából tétette a fejére a csákót? Miért kellett volna az ilyen legényt kötéltre szedni? Kötélről csak ott volt szó, ahol a községi előjárók által kényszerű toborzás alá hajtott falurosszát kellett megakadályozni a szökésben. De erre a műveletre csak nem mondhatta senki fia, hogy az ártatlan *kötélnek állott*! Vagy a török világ rabszíjra vagy kötéltre fűzött szerencsétlenjeiről sem mondhatjuk, hogy *kötélnek állottak*.

Hiszen ez a szólás: *kötélnek áll*, pozitív megmozdulást jelent, akaratlagos részvételt egy többnyire társas munkában. *Neki áll a kötélnek* annyi, mint: megragadja a kötelet, hogy a kitűzött s a kötél segítségével végrehajtandó műveletben aktív részt vegyen. Mert éppen így mondjuk: *nekiáll a munkának, a javágásnak, a házépítésnek* stb., vagyis a *kötélnek álló* tevőleges, nem pedig szenvedőleges szereplője a szóban forgó cselekménynek. *Nekiáll valaminek* azt jelenti tehát mindig és minden körülmények között, hogy 'nekifog, nekilát' valami enni- vagy tennivalónak, de sose azt, hogy tűri a rajta való művelkedést.

De valahol mégis csak helyén lehetett ez a szólás, meg kellett hogy legyen a valószínű, kézzelfogható alapja, amelyből később aztán lassanként szublimálódott a ma használatos *kötélnek áll*. Kellott valahol olyan kötélnek is lennie, amelynek csakugyan *nekiálltak* aktív közreműködés céljából, vagy amely alól igyekeztek kibújni, nem nekiállani az egyén akaratától függően, amit igazán nem lehet elmondani sem a legény-, sem a csikófogásról, lévén mindkettő passzív szereplője a cselekménynek.

Ez a kötél csakugyan meg is volt, még nem is olyan régen. Magam is tanúja voltam nem egyszer annak, hogyan *álltak neki*. A folyami fahajók vontatókötele volt. Ennek aztán csakugyan *neki kellett állni* amúgy istenesen hol tíz, hol húsz embernek, mert a gyalogos vontatás, amint azt az Ethnographiában (65 [1954]: 88—118) megírtam, egyike volt az elképzelhető legfáradtságosabb munkáknak. Ha jól emlékszem, II. József egyik rendelete a halálraítélteket engedte át hajóvontatásra, jól tudván, hogy a nekik dukáló bánásmód mellett rövidesen odakerülnek, ahová a halálos ítélet szánta őket. Így aztán nem csoda, hogy nem szívesen *álltak kötélnek*, hanem mindenféle úton-módon, ha másképp nem, hát szökéssel próbáltak kibújni alóla.

De nem is kell II. Józsefig visszamenni. Hiszen még az első világháború alatti nagy búzaszállítások idején is, ha a felfogadott gyalogvontatók ereje nem tudott megbírkózni a feltámadt s mindig szembe fújó tiszai széllel, a hajó állandó legénységének is rá kellett fogni a kötéltre, *kötélnek kellett állnia*, amitől természetszerűleg fázott, s ha csak tehetette mindenféle kifogások alapján *nem állt kötélnek*.

Úgy gondolom, itt van az eredete a címűl írt szólásmondásnak. A folyami fahajózás szókinéséből került tehát a köznyelvbe éppúgy, mint egy másik, derűre-borúra használt szólás: *tönkre menni*.

Betkowsi Jenő

Babits Mihály költői nyelvéről

I.

Babits Mihály életművével kapcsolatban sok adósság terheli filológiánkat. A halála óta eltelt negyzed század nem kedvezett a munkának. Résztanulmányok, esszék és cikkek jelentős sora mellett önálló könyv nem tett még kísérletet életműve összegező felmérésére, életrajzát nem írták meg, műveinek standard forrása nem áll rendelkezésünkre, költeményeinek kritikai kiadásáról hírünk sincsen.

Először került asztalunkra most Babits egész életművét átfogó ígérennyel vizsgáló, önálló monográfia — mégpedig csaknem huszonöt ív terjedelemben. E jelentős eseményt a nyelvészetnek köszönhetjük, személy szerint J. Soltész Katalin munkájának (Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965. 387 lap). Babits életművének feldolgozásában a nyelvtudományi elemzés megelőzte az irodalomtörténeti kutatásokat.

Szerencsés volt a szerző választása, amikor „századunk egyik legjelentékenyebb és legnagyobb hatású költője” nyelvének monografikus feldolgozására vállalkozott. Két okból is. Egyrészt azért, mert Babits Mihály pályája kezdetétől azt a célt tűzte maga elé, hogy megteremtse a modern magyar költészetet (vö. pl. BJKL.: 137), és ennek útját-módját éppen a költői nyelv újjáteremtésében látta; nagyon fiatalon, már huszonhárom éves korában, határozottan kifejezte ezt a fölfogását: „a modern költészetkérdése voltaképpen a modern költői nyelv kérdése” (Kiss József. Szeged és Vidéke 1907. dec. 15.). Másrészt a modern költői nyelv megalkotásában korszakalkotó a jelentősége, abban is, hogy iskolát teremtett, s hatása mindmáig él. Az utána következő költői nemzedékek tagjai, közvetve vagy közvetlenül, de egyértelműen vallanak erről akkor is, ha költészetük tartalma, jellege vagy iránya elüt a babitsi oeuvre-től, vagy éppen ellenkező előjelű.

I. Soltész Katalin Babits költői nyelvét egységes egésznek tekintve, anyagát a leíró nyelvtan kategóriái szerint veszi számba: a Bevezetést (5—6) ennek megfelelően a Hangtan (7—72), a Szótan (73—167), a Mondattan (169—257) című fő részek követik. A negyedik rész A költői kifejezés eszközei (259—339) címet viseli, és azoknak a stilisztikai eszközöknek összefoglalását tartalmazza (képek, alakzatok), amelyek a leíró nyelvtan kategóriáiba nem fértek bele; ugyanebbe a részbe került a költői nyelv olyan oldalainak a bemutatása is, „amelyekkel nálunk keveset foglalkoztak”: az íráskép és a címadás kérdései. Az Összefoglalás (341—3) után a Függelékben (345—67) táblázatszerű áttekintés mutatja be Babits versformáit. A könyvben való tájékozódást segítik elő a mutatók (369—81), s végül irodalomjegyzék (382—4) zárja a monográfiát.

A Bevezetés felhívja a figyelmet arra, hogy a „nyelvtani szempont érvényesítése néhol felülkerekedett a stilisztikák és verstanok hagyományos beosztásán”, így például a metafora tárgyalása „szétszóródott a szótan (jelentés- és szóösszetétel) és a mondat- (szintagmák) fejezeteiben”; továbbá „a verstannak a ritmussal, rímmel, alliteráció-

val — tehát hangzásbeli jelenségekkel — foglalkozó része a hangtanba került, az enjambe-ment mint versmondattani fogalom azonban a mondattanba.”

Csak egyetérteni lehet a szerzőnek azzal a — Bevezetésben kifejtett — felfogásával, hogy témakörét nem mereven értelmezi. A verses formában írt eredeti művek, tehát a szoros értelemben vett költői nyelv vizsgálata mellett ugyanis egyrészt kiterjeszti anyaggyűjtését a prózai művekre (a regényekre, elbeszélésekre, sőt az esszékre és tanulmányokra is), „olyan jelenségeket keresve bennük, amelyek a verses anyagon tett megfigyeléseket támogatják”; másrészt figyelembe veszi a műfordításokat, amelyek azért tanulságosak, mivel „az egész nyelvi megformálás az adott tartalom és versforma keretén belül jelentkezik”. Ha itt kifogást lehet emelni, az nem az elvre, hanem a kivitelre vonatkozik. Azt látjuk ugyanis, hogy a szerző teljesen szuverén — csaknem önkényes — módon vonja be vizsgálódásai körébe vagy rekeszti ki onnan a prózai alkotások és a műfordítások egyes darabjait; így azok nem súlyuknak megfelelően, hanem valami más, nehezen megállapítható szempont szerint szerepelnek feldolgozásában. A prózai művek közül sajnálatosnak véljük, hogy nem aknáztta ki a Kárvavár — különösképpen szótani szempontból — gazdag kincsesbányáját; innen is van aztán az, hogy Babits egyik igen eredeti és jelentős hozománya a modern költői nyelvben: a nagyvárosi szókincs meghonosítása verszegény képet kap a könyvben. Méltatlanul szorultak háttérbe a Hatholdas rózsa-kert nyelvi tanulságai is. A műfordítások értékesítésében feltűnő, hogy milyen mostohán bánik az Amor Sanctus költeményeivel, és hogy teljesen mellőzi az Erato verseit.

A könyv négy fő részét egy-egy verselemzés vezeti be: a legjobb értelmű captatio benevolentiae nemcsak az egyes részek, hanem az egész könyv számára is. A szerző kitűnően választotta meg az egyes nyelvi jelenségcsoportok művészi felhasználásának illusztrálására a költeményeket (a Hangtanra a Szerenád, a Szótanra az Örökségem, a Mondattanra a Ne ily halált, ne ily harcot és a Stilisztikai eszközökre az Ősz és tavasz között címűt). E verselemzések teljes fegyverzetben állítják eléink a szerzőt, művének kiemelkedő értékeit. Abban is, amire ő maga utal a Bevezetőben, hogy egy-egy vers „összefüggő, élő szövegén” kísérhetjük nyomon: hogyan állítja a költő a művészi kifejezés szolgálatába az egyes nyelvi jelenségeket. Az elemzett verseket elhelyezi az egész mű nagyobb összefüggéseiben, figyelembe veszi megírásuk idejét és körülményeit, a költő egyéniségével, életével való kapcsolatait. Bevalljuk, ezen elemzések olvastán őszintén sajnáljuk, hogy nem részesülhetünk más verseknek ilyen komplex vizsgálatú tanulásaiban; s egyben még kiáltóbban érezzük az egyéb részekben itt is, ott is megnyilvánuló hiányt: azt, hogy a nyelvtani kategóriák bemutatására idézett verstörédek mennyire elvesztik szövegük „élő” voltát, az egész művel való összefüggésüket, mennyire el vannak szakítva az életmű szerves egészének gyökereitől.

2. Az olvasó ugyan összeállíthatja magának a könyv alapján több Babits-vers komplexebb képét: az idézetek mutatója alapján újból összerakhatja az egyes nyelvtani kategóriákba szétdarabolt verseket. Megpróbálkoztunk egy ilyen rekonstrukcióval, és a Mozgófényképre esett választásunk, mert érdekelt bennünket, hogy e különösképpen zseniális, s a maga idejében (1906—7-ben íródott) a világirodalomban is párját ritkító fiatalkori Babits-versről való tudomásunkat milyen új megfigyelésekkel gazdagította Soltész Katalin vizsgálódása. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy nem eggyel.

A monográfia mutatója alapján még egy tucatnyi versről állíthat össze részletes elemzést az olvasó; így például a következő versekről: De te mégis szereted ezt a kort?, Egy filozófus halálára, Emléksorok egy régi pécsi uszodára, Hadjárat a semmibe, Húsvét előtt, Isten kezében, Jónás könyve, Laodameia, Második ének, Verses napló. Ezek mindegyikét legalább hússzor idézi a szerző (a pálmát a Laodameia viszi el, nem kevesebbszer mint hetvenöt-ször szerepel). A versek listája egyébként önmagában is tanulságos.

A Mozgófénykép elemzéseinek összegyűjtése arról győzött meg bennünket, hogy Soltész Katalin monográfiájának részletekben való ismertetésére semmiféle tanulmány sem vállalkozhatik. Olyan lenne ez, — a szerző által használt hasonlattal élve — „mint kanállal kimerni a tengert”. Ezért a következőkben tallózással kell beérnünk a kategóriák és az ezernyi adat sűrűjében. Majd írásunk második részében a monográfiával kapcsolatban fölmerülő problémákra fogunk kitérni, illetőleg olyan jelenségeket fölvázolni, amelyeket a szerző kirekesztett kutatásai köréből.

3. Az első, ami meglepi az olvasót, az adatgyűjtés hatalmas gazdagsága. Ma, amikor az automatizálás korában anakronisztikusan kisipari módszerekkel kell dolgoznunk a filológiában (elektronikus gépek nem állván még rendelkezésünkre e célra, minden egyes adatot céduláznunk kell): ez a teljesítmény önmagában is olyan áldozat, ami minden elismerést megérdemel. Másik érénye a munkának, hogy a szerző a tengernyi adaton biztos kézzel uralkodik. S ha az anyagnak nyelvtani kategóriákba való osztásával fájdalmas műtéteket hajt is végre a művön (mert a költői oeuvre szervesen élő egésze többnyire vértelen osztályozásokba hull szét), mégis ez biztosít egységet és jól megépített szerkezetet magának a monográfiának. Nehéz is más járható utat találni.

Külön értéke a munkának a szerzőnek az a képessége és egyben módszere, amellyel a jelenségek mögé tud látni, rejtett összefüggéseket föltárni, a filológiát is és a babitsi életmű teljesebb értelmét eredeti megfigyelésekkel gazdagítani. Találomra fölnyitva a könyvet, itt is, ott is meglepetések, újdonságok örvendeztetik meg az olvasót. Olyanok, amelyek nem csupán a nyelvészet, hanem az irodalomtörténet, sőt a speciálisan nem szakképzett művelt olvasó számára is tanulságosak, a nyelvi adatok tükrében esztétikai szépségek megláttatására vezetnek, és az egész költőt villantják felénk. Ilyen finom észrevétel mindjárt a hangtani részben — ahol a nyelvjárási, sőt „anyanyelvjárási” jelenségeket vizsgálja — az *é* labializálódásával kapcsolatban a következő: „A Második énekben találjuk *kettő* helyett azt a *kettő* alakot, amelyhez Arany a Buda halála glosszáriumában a következő megjegyzést fűzi: »Helyesen *ketté*. De úgy is mondják, nálunk *c s a k* úgy; s ezt a licentiát igazoltnak vélem.« Nem véletlen, hogy Babits a *kettő*vel ugyanazt a szót rímelteti, mint Arany. . .” (16). Itt Soltész idézi Babits és Arany megfelelő sorait, majd így összegez: „A Második ének népmesei tárgya, népies-archaizáló stílusa és egész versechnikája, choriambizált tizenkettőseivel, szórendi alakzataival a Buda halála és a Toldi szerelme modorának tudatos felújítása” (17). Török Sophie hívta föl először a figyelmet arra, milyen merész és kockázatos vállalkozás volt 1911-ben Arany Jánoshoz visszatérni, amikor a megújuló magyar irodalom szomjasan és türelmetlenül nézett nyugatra, és a magyaros egyértelmű volt az avulttal; fejtegetését így fejezi be: „Én éppen a magyar versforma felélesztésének bátorságáért érzem Babits művei közt nagyon fontos állomásnak a »Második ének-et« (Összes művek. Franklin. 1945. 1138). Legutóbb pedig Szauder József mutatott rá a magyaros versforma akkori használatának merészségére (Babits Mihály Összegyűjtött versei. Európa — Szépirodalmi, 1961. 16). Soltész elemzésében és következtetésében éppen az a telitalálat, ahogyan egy kis nyelvi adat kapcsán, egy hangtani jelenségben — valóban mint csöppben a tengert — tudja fölbúvílni az egész „Második ének” nyelvi fogantatását.

Újat mondó megállapítás Babits verseléséről — mert eddig ilyenfajta szemlét senki nem tartott —, hogy „1913 előtti versei között mindössze három olyat találunk, amelynek tartalmához a magyaros versformát tartotta a legmegfelelőbbnek. . .”, illetőleg az, hogy a „későbbi kötetekben a magyar forma egyre inkább a »lélek anyanyelvénél« válik. . .” (35). A verselés kérdése különben is hálás anyag, főként az utóbbi időben föllendült verstani tanulmányok eredményeképpen; Babits versechnikájának változatosságában pedig éppenséggel dúsíthat a kutató. A szerző Horváth János és Gáldi László

eredményeire építve veszi szemügyre például azokat a verseket, amelyek egyaránt ütemezhetők hangsúly szerint és skandálhatók trocheusi időmérték szerint, s ezeket — véleményünk szerint helyesen — ritmuson kívüli tényezők figyelembevételével különíti el egymástól: „A magyaros ritmussal többnyire egyszerű rímelés (páros vagy félrím) s a nyelvi kifejezésnek, valamint a gondolati tartalomnak, ha nem is egyszerűsége, de áttekinthetősége jár együtt; amelyik kétféleképp ritmizálható versben megvannak ezek a sajátságok, azt inkább magyarosnak fogjuk fel, ellenkező esetben a trocheusi skandálásra hajlunk” (40). S bár kétségtelenül nagy tere van itt a szubjektív megítélésnek is, mégis osztozni tudunk a fent említett kritérium alapján — még Horváth Jánossal szemben is — abban, hogy a szerző a Golgotai csárdát az ütemhatárok gyakori sérelme ellenére sem érzi trocheusnak, „mivel a szöveg durvaságához a hangsúly erőszakos pattogatása jobban illik, mint a trocheus lágy zeneisége” (40). Ugyanebben a témakörben még több mindent megvilágító észrevételre bukkanunk. Ilyen például — amit még senki nem mondott ki —, hogy az Isten kezében, „amely alcímével ellentétben nem makáma, azaz rimes próza, hanem szabályos trocheusi sorok egyvégtébe írt szakadatlan sorozata, a maga keresztény miszticizmusával A Danaidák ellendarabjának tekinthető” (43). Nem érdektelen az a megjegyzése sem, hogy Babits antik — görög—római — versformát aránylag ritkán használ; viszont ezek közt van az úgynevezett *ionicus a minore*, ez a „csodálatosan gyöngéd zeneiségű antik versforma” (a *Laodameia* „Jön az alkony csupa gyászban” kezdetű kardalában), amelyre a magyar költészetben alig van példa: a régienél csak Földi Jánosnál és Csokonainál, újabb költészetünkben Weöres Sándornál (54).

Ugyancsak új szempontokkal gazdagítják az olvasót a versek nyelvi-esztétikai szépségeinek élvezésében, a költemények egymásba szövődő szálainak kibogozásában a Szótan egyes fejezetei is. A Frazeológia című példálú egész könyvének is egyik leggazdagabb fejezete a megfigyelésekben, az összefüggések fölvilágításában; egyben ismét bizonyítja a szerző nagy anyagismeretét, éles szemét és az intuícióval határos asszociatív képességét. Az 1914-beli Miatyánk az *ina* parafrázisa — állapítja meg —, és bizonyos — amit a szerző szerényen csak feltevésnek nevez —, hogy a Miatyánk-parafrázis eszméjét „Dante sugallta Babitsnak: a Purgatórium XI. énekének első nyolc terzinája is a hagyományos szöveg szabad feldolgozása” (104), hiszen a vers írásának ideje igen közeli is a szóbanforgó XI. ének fordításának idejével. Nemcsak érdekes, hanem szép is a Babits verseiben található — s olyannyira jellemző — „burkolt idézetek, más költők verseire mutató reminiscenciák” felfejtése és magyarázata: „a költő azzal a nyilvánvaló szándékkal használja föl a másik költő gondolatát, hogy az olvasó ráismerjen. Az ilyen reminiscenciák a verset mintegy kétszólamúvá teszik, két költő hangját halljuk ki egyszerre belőle — vagy egy másik zenei hasonlattal élve, olyanok, amikor egyik zeneszerző a másik témájára komponál vázlatot” (105). Nem kétséges, hogy ez a kétszólamúság, a variáció egy témára a fő titka például olyan verse lenyűgöző hatásának, mint A könnytelenek könnyei, amelyen „átiüt Vörösmarty hangja”, „a Szózat fenséges tragikumát őrző kétségbeesésig fokozva” (106). S milyen igaz a következtetés is: „Babits költői reminiscenciáiból egyszersmind szellemi-lelki rokonsága, családfája is kibontakozik: a leggyakoribbak a Vörösmarty- és Arany-vonatkozások” (105). Irodalomtörténetileg is tanulságos, ahogy a szerző a költő belső fejlődésének egy-egy mozzanatát kíséri nyomon a frazeológiának abban a jelenségében, hogy „Babits néha saját híressé vagy hírhedtté vált verseire is céloz” (107). Így Az óriások költögetésében az Esti kérdésre és A Danaidákra; a Bénára mint a megfagyott tagban a Május huszonhárom Rákospalotán Minden mindegy már fölkiáltására; és: „Az óriások költögetése a Danaida-lányok szépségittas kultusza mellett a forradalomváró *Mindegy-buzogányt* is elutasítja magától” (107). Az meg már szinte bravúrnak számít, ahogy a szerző ki-

mutatja Rozványi Vilmos *Carmen saeculare* című (a Nyugatban 1913-ban megjelent) versében a „Nunquam revertar” Dante-idézetet, amely egyben Babits-reminiscencia (108). (Más kérdés, hogy Dante ezeket a szavakat soha le nem írta.) De hogy e bravúrt még egy mutatvánnyal meg is toldjuk, emlékeztetünk arra, hogy Babits a *Lira*, *kalendarium*, *mese*, *vers*, *kabala* című írásában (Ny. 1912. 1: 1–7) így szól: „... gimnázista voltam és biztos benne, hogy nagy ember leszek és arról ábrándoztam, hogy megírom az új *Carmen Saeculárét*, Horatius módjára, de modernül, egész mély, forró és friss filozófiát beleöntve egy hatalmas énekbe...”; s ha Rozványinak a horatiusi címválasztásra nem okvetlenül kellett Babbitól kapnia az indítékot, a címben kifejezésre jutó alapgondolat Babits-reminiscencia is lehet. Finom megfigyelése a szerzőnek az is, hogy a *Csillagokig!* című vers „három versszaka ugyanúgy zárul a *csillagokig!* szóval, mint Dante művének három canticója”, nem kevésbé a Régen elzengtek Sappho napjai című versben a haldokló Hamlet utolsó szavainak felismerése (108).

De meg kell állnunk a tallózásban is. Az eddig föl sorakoztatott példák is elégséges képet adnak Soltész Katalin munkájának sokrétűségéről és alaposságáról. Összefoglalásul az egyes fő részekről kialakult általános benyomásunkat rögzítenénk még itt. A legjobbnak a *Hangtan* és *A költői kifejezés eszközei* című részeket találtuk. A *Hangtan*ban is kiemelkedik A hangok művészi felhasználása és A hangok a versben című fejezet (ez utóbbi Babits versformáinak a Függelékben levő áttekintésével nélkülözhetetlen kézikönyvvé avatják a monográfiát).¹ Nem kétséges, hogy ezek a területek azok, ahol a szerző leginkább támaszkodhatott filológiánk hazai hagyományaira, illetőleg hangesztétikai és verstani vonatkozásban az utóbbi időben meglevenedett újabb kutatásokra is (főként Fónagy Iván és Gáldi László munkásságára gondolunk; kár viszont, hogy a szerző már nem hasznosíthatta Péczely László eredményeinek tanulságait). A Mondattan felel meg legkevésbé annak a köztudatban is élő várakozásnak, amit egykor Szerb Antal keltett föl e tekintetben (Az intellektuális költő. Széphalom. 1927.). A kategóriák megállapításán és felsorolásán belül és azon túlmenően itt érezzük leginkább az eredetiség hiányát.

II.

Soltész Katalin műve úttörő; és nemcsak a Babits-irodalomban az, hanem egész filológiánkban is. Legnagyobb költőink-íróink egyikéről sem készült még ilyen összefoglaló igényű nyelvészeti munka, s így azt mondhatjuk, hogy a monográfia szinte önmagában áll: éppen ez a tény számos problémát vet föl, főképpen módszertanit. Anélkül, hogy ünneprontók akarnánk lenni, úgy érezzük, szólnunk kell ezekről, mert olyan kérdéseket érintenek, amelyeket a hasonló jellegű művek jövődő alkotóinak okvetlenül meg kell fontolniuk. Nyelvészeti munka irodalmi oeuvre-ről: a problémák zömükben és óhatatlanul a nyelvészet és irodalomtörténet határain jelentkeznek, s a két tudomány művelőinek együttműködését igénylik. A következő megjegyzések elsősorban a problémafölvetés igényével szeretnék előmozdítani ezt a rég óhajtott együttműködést, rávilágítva néhány olyan pontra, ahol — most nyelvészeti monográfiáról lévén szó — a nyelvészet hivatott megtenni a maga lépéseit.

1. A szerző a Bevezetés első mondataiban így jelöli meg a célokat, amelyek őt Babits költői nyelvének feldolgozásában vezették: „Egy költő vagy író nyelvéről szóló rendszerező monográfia célja kettős. Egyrészt számba veszi az író nyelvhasználatának jellegzetességeit, amelyek eltérnek a köznyelvi átlagtól és más írók nyelvétől, s amelyeknél

¹ Föl kell azonban hívnunk a figyelmet arra a sajnálatos tényre, hogy a címmutatóban a versek táblázatszerű áttekintésére vonatkozó valamennyi lapszám téves, a megjelöltnél mindig két lappal odébb lehet megtalálni a megfelelő verset a táblázatban.

fogva gyakran név nélkül is ráismerhetünk írásaira. Másrészt világot vet az irodalmi, költői nyelv általános jellemvonásaira, amelyek egy kor fróinál közösek, vagy esetleg évszázados hagyományból erednek" (5). A kettős cél elérése tehát viszonyításon, összevetésen alapul; és itt van mindjárt az első bökkenő, mert éppen az összehasonlítási alap javarészen hiányzik. Mert mi áll rendelkezésünkre tudományosan feldolgozva például — hogy csak az első számú és fő viszonyítási alapot említsük az egyéni eltérések felmérésében a kortársak között — Ady Endre költői nyelvéből? Vagy milyen átfogó tudományos eredményekre építhetünk — hogy ismét csupán annak a költőnek az esetét hozzuk föl példának, aki alfája és ómegája minden összehasonlításnak, amikor az évszázados hagyományokból eredő közös vonások megállapítására vállalkozunk — Arany János költői nyelvét illetőleg? Vajmi kevésre. Mit kell tennie, vagy egyáltalán mit tehet ilyen esetben a monográfia írója? Kettőt. Egyrészt igen aprólékosan számba kell vennie mindazt a keveset, ami föl van már dolgozva: a résztanulmányokat. Másrészt saját magának kell kiterjesztenie vizsgálódásait (tehát anyaggyűjtését) legalábbis számottevőbb költőink főbb nyelvi jellegzetességeire. Saját fő céljainak megvalósítása érdekében tehát úgy „mellékesen” egy egész tudományos kelléktárat kell megteremtenie. Roppant feladat, amely csaknem meghaladja egy ember erejét. Amikor kiemeltük a szerző anyagismeretét, ezt ilyen értelemben is tettük, mert Soltész Katalin — a lehetőség határain belül — sokat teljesített ebből a feladatból is; könyvének számos helye tanúsítja ezt. Csak egyetlen összevetésével szállunk vitába. A Jelentéstanban a színesztézia jelenségét tárgyalva, kitekint a „kortársak színesztéziás képeire”, és ennek során azt mondja, hogy a „kordivat hatása alól Ady sem vonta ki magát” (114). A dolog azonban inkább úgy áll, hogy azt kell mondanunk: érdekes, hogy a kordivat hatása alól Babits sem vonta ki magát. A színesztézia ugyanis tipikusan a szimbolista költészet egyik jellegzetessége, s így természetes következmény, hogy Ady él vele. Viszont Babits költészete a leginkább antiszimbolista (vö. Komlós Aladár: A szimbolizmus és a magyar líra. Akadémiai Kiadó. Bp., 1965. 23—4, 32, 39—40 és 96). Egyik alapvető különbség ez Ady és Babits költészete között, amit Babits a maga részéről — főképpen fiatal korában, amikor kettejük közt éles volt a ki nem mondott rivalitás — tudatosan is munkált. Innen van aztán az is, amit Soltész megállapít: „Babits színesztéziákban legdúsabb korszaka” nem a fiatalkori verseké, hanem pályája későbbi szakasza (112).

De belső problémák is tornyosulnak e munka elé. A szerző a Bevezetőben azt mondja, hogy a verseket teljesen feldolgozta (5). Innen fakad mindjárt egy újabb probléma: mit kell Babits-versnek tekintenünk (minthogy Babits verseinek nemcsak kritikai kiadása, hanem teljes kiadása sincsen). Ilyen esetben — véleményünk szerint — megbízható kritériumok alapján a kutatónak kell megvonni a határokat. Soltész a jelen helyzetben a legegyszerűbb megoldást választotta: forrásul azt a kötetet vette, amelyben a versek legteljesebb gyűjteménye található. Ez mindmáig az 1945. évi Franklin-kiadás (Babits Mihály Összes művei. Összes versek. Török Sophie gondozásában). Török Sophie mint Babits özvegye, hagyatékának őrzője és gondozója, a költő szellemének és akaratának megfelelően gyűjtötte össze benne a kihagyott és kiadatlan versek egy részét is. E kötet utószavaiból és jegyzeteiből, valamint a versek összeállításának módjából világosan körvonalazhatjuk: mit kell ma (a kritikai kiadás megjelenéséig) Babits-versnek tekintenünk. Alsó határ: mindaz a vers, ami a költő életében nyomtatásban megjelent (akár lapokban, akár kötetben). Felső határ: a költő életében meg nem jelent, halála után hagyatékából Török Sophie által közzétett versek. Ezt a körülhatárolást Soltész Katalin nem végezte el; így történt, hogy egy tucatnyi (pontosan tizenhárom) hozzáférhető Babits-verset teljesen kihagyott vizsgálódásai köréből. Ezek közül öt fiatalkori vers a költő életében lapokban megjelent: A bus rom (Politikai Hetiszemle 1908. febr. 2.); Megállj! (Nagyváradai Napló 1908. dec. 25.); Ha eltörik az edény (Népszava 1910. dec. 25.);

Ti modern lányok! (Az Idő 1908. febr.); Tisza hídján (Karácsonyi könyv. Szeged, 1908.). Ez az öt vers ugyanolyan elbírálás alá esik, mint a Franklin-kötet „Egyéb, gyűjteménybe fel nem vett versek” darabjai, amelyeket Sárkány Oszkár a Babits-bibliográfia készítésével egyidejűleg gyűjtött össze; közülük az első három szerepel is bibliográfiájában, bizonyos, hogy nem elvi okok miatt maradt ki a gyűjteményből. A másik kettőre az utóbbi években bukkantak rá a kutatók, és publikálták őket (a Ti modern lányok!-at Nacsády József az ItK. 1956. 1. számában, 81–3; a Tisza hídján címűt Péter László az Élet és Irodalom 1960. dec. 23-i számában.). Ez az öt vers persze nem a legjelentősebbek közül való, de a nyelvész kutató számára értékes adalékul szolgálhat. A Ha eltörik az edény és a Ti modern lányok! címűek például magyaros ritmusúak, s így velük ötre nő az 1913 előtt írt magyaros versformájú költemények száma (vö. 35). A Ti modern lányok! hangtani, szótani és mondattani szempontból egyaránt sok jellemzőt mutat meg a fiatal költő műhelyéből. A másik nyolc vers: a Kevélység tornája, Bálterem most az ősz... , Jön, hozzámnyúl, kezemen szorít... címűek, valamint a Verstődékek öt darabja: Mert szennyes lettem én is... , Mily könnyű szél... , Huszonöt év!... , Kínzott kutyák a klinikákon... és A forrásnál... kezdetűek viszont — tartalmuk és stílusjegyeik alapján — a húszas-harmincas évekből valók, és Török Sophie a Műveltség című folyóirat 1946. 1. számában tette őket közzé Babits hagyatékából Babits Mihály kiadatlan versei és kéziratai címmel. Sajnálhatjuk, hogy a nyelvészeti elemzés nem terjedt ki rájuk. Ezzel szemben viszont ki kellett volna rekesztenie anyagából a szerzőnek az olyan verset, mint a Gizikéről című, amelyet Belia György publikált a hagyatékából néhány évvel ezelőtt (ItK. 1956. 2: 14041), annál is inkább, mert akkor a hagyatékban levő, kötetre rúgó, számos fiatalkori verset is be kellett volna vonnia az anyaggyűjtésbe; erre pedig a jelen körülmények között nincs mód.

Nagy kárnak tartjuk azt, hogy a szerző nem értékesítette (az OSZK és az Akadémiai Könyvtár kéziratáraiban föllelhető) verskéziratok tanulságait. Véleményünk szerint éppen a költői nyelv vizsgálatában elengedhetetlenek ezek, főképp olyan fejezetekben, mint az Íráskép vagy a Címadás, de máskor is legalább olyan esetekben, amikor a nyomtatott szövegek kétséget ébresztenek bennünk. Hogyan mondhat le a kéziratok megtekintéséről és a variánsok ellenőrzéséről nyelvészeti kutató, amikor maga állapítja meg, hogy a kiadások szövegében számos sajtóhiba van (s ezeket helyenként javítja is)? Annál is inkább sajnálatos ez a mulasztása, mert éles szeme van: egyetlen kéziratot tekintett meg (fakszimilében), s nyomban értékes észrevételt tett: fölfelezett a kötetekben levő súlyos sajtóhibát (135). (A Jónás könyve negyedik részének tökről szóló soráról van szó: Oly véknyá fonnyadt, amily nagyra felnőtt, amit, mint Soltész rámutat, a Franklin-kiadásban a sajtóhiba *véknyá* torzít. Tegyük hozzá: először Babits Mihály Összes verseinek Athenaeumbeli 2. kiadásában [1942.] fordul elő tévesen ez a sor, innen került át a Franklin-kiadásba és a további kötetekbe, sajnos, valóban az 1963-i Összegyűjtött verseibe is. A helyes alakot nemcsak a Nyugat 1947-i fakszimile-kiadása mutatja, hanem a Babits életében megjelent nyomtatott szövegek is, így első megjelenési helye: Ny. 1938. 2: 166 és első könyvalakja: Jónás könyve. Nyugat [Bp.] [1940].)

2. A szerző Babits életművét egységnek tekinti, munkája leíró jellegű, módszere szinkronikus. Céljai között meg sem jelöli a diakronikus szempontot: nem is kapunk a monográfiából Babits költői nyelvének fejlődéséről megbízható képet. Ezt érezzük a könyv legsúlyosabb hiányának. Természetes, hogy a költő pályájának minden szakaszában — a legkorábbi versektől a legérettebbekig — vannak azonos nyelvi jellegzetességek. Ugyanakkor van egy sereg nyelvi jelenség, amely zömében csak a fiatalkori, illetőleg csak az érett kori Babitsra jellemző. Ha ennek nyomon követését és regisztrálását

elmulasztjuk, a költői nyelv egészéről sem adunk hűséges képet. Gondoljunk csak találmánra kiragadott példákra. Micsoda távolság — majdnem szakadék — választja el például az Emléksorok egy pécsi uszodára című verset mondjuk a Balázsolás címűtől, a Sugárt az Ősz és tavasz közöttől, a Laodameiát a Jónás könyvétől, vagy akár még kisebb távon is, a Juliust (1911.) a Husvét előttől (1916). S a válaszfal nemcsak tartalmi, eszmei, hanem éppúgy nyelvi is. A szerző maga is érzi munkájában ezt az elégtelenséget, és kétféle módon igyekszik segíteni rajta. Egyrészt úgy, hogy az egyes nyelvi jelenségek leírásakor számos helyen általánosságban utal a korszakok közti eltérésekre. Például így: „Feltűnően gyakori, különösen a korai versekben, a *kel* és *telik* ige tőhangzójának labializálódása *t* hang előtt. . .” (16); „A rímek csillogása a későbbi korszakokban megritkul, de nem tűnik el” (62); „Babits különösen fiatal korában használta sűrűn a több birtok *-i* ragját. . .” (139); „A fiatal Babitsnál számos ilyen *szerepjátzó* verset találunk” (199); „A fiataalkori versek valóságos luxust fejtenek ki az értékes anyagok nevének metaforikus felhasználásával. . .” (288); „A harmincas években írt versek képanyagában a fenyegető háború réme kísért” (289); „Ami a fiataalkori Vasárnapban formái bravúr, az érett kori versek némelyikében. . . szerkezeti törvény” (304). Ezek a megjegyzések hasznosak, de alkalmasszerűen szétszórva, nem állnak össze a fejlődés képévé. Segíthetne ezen az Összefoglalás, de annak alig másfél lapnyi ilyen vonatkozású szintézise (341—2) fejlődésrajznak nagyon is vázlatos és hézagos. Hozzájárul a kronológiai tájékozódáshoz, és így jelzi a fejlődés vonalát is az idézés módja, ahogy a szerző megjelöli (betűrövidítéssel) a kötetet, ahová az idézett vers tartozik. Ez alapvetően tájékoztat a versek kronológiájáról, egyszersmind azonban újabb hibák forrása is. Babits ugyanis — főképpen pályája első felében kb. 1920-ig, negyedik verskötete, a „Nyugtalanság völgye” megjelenéséig — nem egy verset megírása után jóval később tesz közzé, illetőleg vesz föl valamelyik kötetébe. A megírást és a publikálást, illetőleg kötetbe sorolást több év, esetleg egy évtized választja el egymástól. Így például a Vile potabis című verset 1905-ben írta, 1915-ben tette közzé a Nyugatban, 1916-ban vette föl a Recitativ-kötetbe (az Összes versek [1937]-től az 1911—1913-mal jelzett Recitativ-kötetben szerepelteti). Kritikai kiadás hiányában a versek pontos kronológiájának ismeretét nem kérhetjük számon a nyelvésztől; de azt elvárhatjuk, hogy ahol maguk a kiadások lehetőséget nyújtanak rá, elkerülje vagy csökkentsze a kronológiai hibákat. Ilyen kézenfekvő lehetőség az, amikor a későbbi kötetbe soroláskor Babits maga jelezte évszámmal, hogy a vers korábbi keletű. A következő versekről van szó: a Recitativban: Nincsen kísértet (1904.); a Béke és háború köztben: Régi vers egy fiatal költő keserűségeiből (1906.), Palinódia (1908.), Ady Endrének (1911.), Május huszonhárom Rákospalotán (1912.); a Nyugtalanság völgyében: Egy perc, egy pille (1904.), Szent Mihály (1911.), Háborús anthológiák (1916.); Az istenek hálnak, az ember él kötetben: Dante (1921.). Ezeknek a verseknek az idézésénél tehát a szerzőnek föl kellett volna tüntetni a kötetet jelző betűrövidítés után az évszámot is. A gondolat, úgy látszik, megkísértette, mert a versek némelyikénél odaírta az évszámot is. Szerepel a kötet és az évszám is a Nincsen kísértet mellett egyszer (235), négyszer csak a kötet (116, 135, 255, 362), és egyszer a kötet hibásan, de az évszám helyesen (22—3). Föltünteteti a kötetet is és az évszámot is az Egy perc, egy pille idézésénél egyszer (28), csak a kötetet kétszer (91, 351). A Palinódia esetében nyolcszor olvashatjuk a kötetmegjelölés mellett az évszámot is, ötször csak a kötet rövidítését (163, 216, 221, 305, 361) és egyszer csak az évszámot (131). A Szent Mihály című vers idézésénél egyszer fordul elő a kötet is és az évszám is együtt (100), egyszer csak az évszám (219), tizennégyszer csak a kötet rövidítése. Az Ady Endrének című verssel kapcsolatban négyszer írja ki a kötetet és az évszámot, hatszor csak a kötetet (128, 135, 242, 266, 354, 361). A többi, e vonatkozásban számításba jövő vers: a Régi vers egy fiatal költő keserűségeiből, a Május huszonhárom Rákospalotán,

a Háborús anthológiák és a Dante esetében viszont mindig csak kötetmegjelölés van. Ennyi következtetlenség és pontatlanság nem válik díszére egy nyelvészeti munkának.

Babits különben három esetben ír a címhez évszámot: 1. ha megjelenésénél évekkel előbb írta a verset; 2. ha korábbi keletű verset vesz föl későbbi kötetbe; 3. ha egyéb okoknál fogva szükségesnek tartja utalni a vers keletkezésének idejére. Nem felel meg tehát a valóságnak Soltész Katalin állítása: „Évszámot Babits csak akkor ír a címhez, ha a verset születése után több évvel publikálja. . .” (335). Az alább felsorolt tizenöt verset évszámmal látta el Babits, noha valamennyit keletkezése után egy éven belül publikálta, illetőleg kötetben is az időrendnek megfelelően helyezte el őket: Hadjárat a semmibe (1913.), Miatyánk (1914.), Prologus (1914.), Alkalmi vers (1916.), Pro domo (1916.), Bénára mint a megfagyott tag (1917.), Strófák egy templomhoz (1918 tavaszán), Új esztendő (1918.), Szíttál-e lassú mérgeket? (1919. július), Petőfi koszorúi (1923.), Rekonvalenszcencia (1925. Gyertyaszentelő), Dante (1921.), Verses napló (1932 nyarán), Jónás könyve (1937–38.), Jónás imája (1939.).

Soltész Katalin könyvének számos helyén — kímondva vagy kímondatlanul — felmerül a kérdés: amikor a nyelvész írói oeuvre-t vizsgál, hol vannak nyelvészeti feladatainak határai, és melyek azok az irodalomtörténeti szakkérdések, amelyekről legalábbis tudomással kell bírnia az illető íróval kapcsolatban? Ilyen kérdés például az: köteles-e a nyelvész ismerni az illető író életrajzát, az életrajz és a művek összefüggéseit, valamint az író életéről és műveiről szóló főbb irodalmat. Véleményünk szerint ismernie kell (Soltész Katalin azonban mintha nem ezen az állásponton volna). Egyrészt azért, mert ezzel elkerülheti azt, hogy a tényekkel ellenkező megállapításokat tegyen; amilyen például Soltész könyvében az, hogy a Recanati vers címe „egy olaszországi út emlékét őrzi” (97) (holott a költő a verset 1904 szeptemberében írta, l.: BJKL.: 276, Olaszországban pedig először 1908-ban járt, l.: BJKL.: 172–5); ugyanígy nem lehet az Uj mythológia című vers egyik sora „erősen szubjektív lírai megnyilatkozás” abban az értelmezésben, hogy az „a rákbeteg zárójelbe fojtott sóhajta” (322–3) (mert a vers először a Pesti Napló 1928. ápr. 8-i számában jelent meg, tehát kilenc évvel előbb, mint egyáltalán fölmerült Babits rákbetegségének a gyanúja, vö. Basch Lóránt: A halál pitvarában. Jelenkor 1962. 1.: 90 kk.). Másrészt pedig azért is tanácsos a nyelvésznek az irodalomtörténeti ismeretanyagának hirtokában lennie, mert azok a nyelvészeti elemzés számára is rejthetnek magukban tanulságokat. Egyetlen példán mutatjuk be ezt.

A szerző a Jelentéstan című fejezetben érinti a „jelentéstani dialektizmus” kérdését (130–1). Megállapítja, hogy Babitsnál „főleg dunántúli jelentésváltozatokkal leginkább a korai versekben találkozunk”. Négy szó tájnyelvi értelmű használatára idéz példákat Babits műveiből. Az első szó a *tanya*: „A *tanya* szót például nem az országosan ismert jelentésében használja, hanem a Tolna megyei, különösen a szekszárdi nyelvszokásnak megfelelően a szőlőbeli kis épületet, a présházat érti rajta.” Két versidézet következik itt, majd így folytatja: „Ugyanilyen jelentése van a szónak a Gólyakalifában is, amely pedig — Bisztray Gyula szerint — fogarasi élményanyagon alapul (vö. ItK. 1956. 304): »A kedélyes kövér kolléga, . . . akinek *tanyája* volt a város mellett, meghítt minket erre az estére oda, egy kis sajáttermésű borra»” (130). Ha ez így van, Babits — ne vonakodjunk kimondani — stílusteremtőre követte el. De vajon — merül föl a gyanú — valóban fogarasi élményanyagon alapul-e *A gólyakalifa* idézett része, s biztos-e, hogy Babits a 'présház' értelemben használja itt a *tanyát*?

A tanúként idézett Bisztray Gyula — cikkében a szerző által megjelölt lapon — mindössze rámutat „arra a pontos topográfiára, amely *A gólyakalifa* és a *Halálfi*ai fejezeteiből kibontakozik” (i.h.); egy lappal előbb pedig ezt írja: „Regényei közül kettő örökíti meg több-kevesebb mértékben Babits fogarasi élményeit. A *gólyakalifa* . . . környezetrajza, alakjai, sőt megoldása is jórészt a kisváros emlékképeihez fűződnek” (i.h. 303).

Bisztray Gyula tehát éppenséggel nem állítja, hogy A gólyakalifa kizárólag fogarasi élményanyagon alapul. Azért sem, mert a regény egyszeri elolvasása alapján is megállapítható, hogy Babits élete addigi állomásainak csaknem valamennyi tájszínét fölfestette regénye palettájára: szekszárdi, budapesti, szegedi, Pest környéki, erdélyi képek sorakoznak egymás után, olasz- és franciaországi utazásainak benyomásai villannak föl benne. Ezek között kapnak helyet a fogarasi színek és élmények.

A mondat, amelyet a szerző a *tanya* szó dialektális használatára idéz, nem fogarasi környezetben szerepel a regény lapjain, hanem így: „Szombati nap volt dijnokéletemben. A kodélyes kövér kolléga, a gazdag írnok és elégedett családapája, akinek tanyája volt a város mellett, meghitt minket erre az estére oda, egy kis saját termésű borra. [...] Az út nagy részét gyalog tettem, a villamos nagyon drága volt. Homoki szőlők voltak arra, a láb besüppedt a fővénybe, mintha puha szőnyegen járna. Mire beértem, a cipőm tele lett fájó, éles szemesékkal. A tanyában nagy ének volt és röhögés a gazda disznó anekdótáin. [...] Egy függő petróleumlámpa lógott a plafon közepén, és körülötte a gerendára aggatva csüngtek sorban a szőlőfejek.” Majd: „Künn szél támadt, és nagy felhőkben szórta az éles homokot. [...] Benn meleg volt, a kis szoba zsufolásig tele. . . A vendégek egyenként mentek ki az udvarba. . . Künn megcsapott a hideg szél, a szemem mindjárt tele lett a metsző homokkal. Émelyegtem a szokatlan, savanyú bortól. . .” (A gólyakalifa. Kártyavár. Bp., 1957. Európa-Szépirodalmi. 99–100). Nem kell hozzá nagy lelemény, hogy a leírásban Szegedet, pontosabban egy Szeged környéki *tanyát* ismerjünk föl. A gólyakalifa megírása előtt négy évvel Babits az Utinaplóban hasonlóképpen jellemezte a Tisza partján fekvő „porváros”-t, sőt egyhelyütt azonos szavakkal: „A buckák közt vagyunk s kihajtva a tanyákhoz bokáig süllyedsz a homokba, mintha puha bársonyszőnyegen járnál. Itt az emberek szemében a homoki bor tompa fényét látom” (Novellák. 1964. Európa-Szépirodalmi. 115). S a leírás nem képzelet szüleménye. Tudjuk, hogy Babits szegedi tanáréveiben kirándult ilyen „tanyá”-ra: Szatymazra, a szatymazi szőlőkbe. (Vö. Vér György: Babits Mihály Szegedre emlékszik, a körtöltésre, a sétákra és az első színkritikákra. Délmagyarország 1927. 295. sz.) Szatymazpusztát a múlt század elején kezdték szőlővel betelepíteni, s a század második fele óta éppen a hivatalnokok, „a szegedi népigyökerű értelmiség és jómódú polgárság nyaralóhelyévé válik” (I. Bálint Sándor: Szegedi szótár. 2: 458). A Szeged és Vidéke 1909-ben így ír erről: „Szatymaz! Ez a szó paradicsomot jelent ilyenkor nyáron, a földi gyönyörűség helyét azoknak a szerencsés szegedieknek, akiknek van kies tanyájuk [!], fehér házikkal, árnyékos lombos fákkal. . .” (Idézi Bálint Sándor: uo. 458–9). A „gazdag írnok” „város mellett”-i *tanyája* tehát nem a dunántúli értelmű 'présház', de még csak nem is a szegedi értelmű 'szőlőkunyhó' (vö. Szegedi szótár: uo. 521), hanem olyan ház, amelyhez elkerített szőlő, szőlőskert tartozik (uo.). Babits tehát a szerző által idézett részben szegedi környezetben az ottani nyelvhasználatnak megfelelően használja a *tanya* szót.

A kérdés azonban nem zárul le ezzel. A gólyakalifában szép példákat találunk arra is, amikor Babits szekszárdi értelemben használja a szót. Alig néhány lappal a szegedi tanyára tett kirándulás után a regény főhőse haza utazik. A „szép dunántúli dombok között”, „a gyönyörű Völgysegen át” őszi alkonyban közeledik a vicinális Szekszárd felé: „A vonat halk füttyel átsurrant a Sárvíz szürke hídján. A víz elmarad veszteglő tutajaival. Jönnek már a mi szőlőhegyeink, az ismerős, édes sziluett az alkonyi égen. Apró tüzek nyílnak szerte a hegyeken: egy-egy tanya világos ablaka. Szüret van ott, vagy már szűrés is: a tanya előtt üldögélő gazda bizonyosan a mi vonatunkat nézi a kis rudas messzelátón. Ott. . . ott. . . azon a hegyen. . . ott van a mi tanyánk” (i. h. 109). Másnap Elemér kimegy a tanyára; vihar kerekedik: „A vihar kinn fogott a szőlőhegyen, és a hűvös présházba szorultunk. [...] A nyitott pincéből halkan hallott az erjedő bor bugyborékolása.” Benn pedig „a tanyaszobában” gyermekkori emlékei jutnak eszébe,

de egyszer csak: „a mennyezet gerendáin felkötözött szőlőfejekre vetettem szememet, és a kövér díjnok tanyája jutott eszembe...” (i. h. 110—12).

Így fest tehát a regényben a *tanya* szó használat, így kapcsolódik a dunántúliás jelentésváltozat a szegedi szóhasználathoz. S tegyük hozzá: mindez a regény főhősnéek hallucinációs, tudathasadásos álmainak hányódásai során bukkan föl, mint ennek a különleges, beteges, zavaros lelkiállapotnak egyik szerény nyelvi kifejezése. S láthatjuk azt is, hogy Babits nyelv művészetében a tudatosságnak és a pontosságnak, a kicsiny dolgokban való hűségnek is megvan a maga szerepe. Ezt a szerepet fölfedni elsőrendű kötelessége a nyelvésznek, még akkor is, ha látszólag egy jelentéktelen, dialektális értelemben használt szót lajstromoz is.

A szerző — néhány nyelvtani kategória használatát elemezve — Babits „szerepjátzó” verseire bukkan. A szerepjátzás elméletére vonatkozólag jelenti ki, hogy a „nyelvésznek nem feladata állást foglalni ebben a kérdésben...” (200); s ezzel teljesen egyet is érthetünk. Véleményünk szerint éppúgy nem feladata a nyelvésznek állást foglalni vagy kijelentéseket tenni a költő világnézetére vonatkozólag nyelvi jelenségek alapján. Már pedig Soltész Katalin könyve nem egy helyén így jár el, amikor Babitsot hol katolikus, hol vallásos költőnek kategorizálja, mégpedig oly módon, mintha azon vitatkozni sem lehetne. Egy helyütt például helyesírási tényekben látja Babits vallásosságának bizonyítékát: „A vallásos költő természetesen nagybetűvel írja Isten minden nevét...” (317; ezen az alapon József Attilát is vallásosnak minősíthetnénk), s erre mindjárt elsőül az Októberi ájtatosságból idéz, amely kiáltó (égbekiáltó!) példa arra, hogy puszta nyelvi tényekből — egyéb körülmények mellőzésével — nem lehet világnézeti dolgokban ítélni. Formája vagy köntöse ellenére sem mernék a Szent Mihály című verset katolikus világnézetet vallónak minősíteni, sokkal inkább annak, amivel maga Babits a vers első megjelenési helyén alcímében nevezte: groteszknak (Ny. 1911. II. 362—3). Túlzottnak érezzük az Örökségem című vers elemzésében is a kategorikus kijelentést: „Vallásos világnézetet hirdet a híres dunántúli búcsújáróhely kegytárgya, a *gyűdi Mária*, amelynek *baldachinjában* a *gyűdi templom* képe látszik” (75). S vajon olyan „érdekes”-e az, hogy „a katolikus Babits a protestánsoknál szokásos záradékot is beledolgozta” *Miatyánk* című versébe (104)? Hiszen ez a katolikus Babits fiatalkorában pogány módra énekelt, és az *Amor Sanctus* költője váltogatva fordította a szent szeretet himnuszait az Erato érzéki verseivel.

3. Utaltunk arra, hogy Soltész nem kíséri figyelemmel a versek kéziratának variánsait. De a nyomtatott szövegek variánsait sem tartja számon. A variánsok számontartása és rendszeres földolgozása különösképpen abban a fejezetben hiányzik, amelyben a címadásról esik szó (333—9). Való igaz, amit könyve és e fejezet bevezetőjében is előrebocsát: nálunk a címadás nyelvi oldalainak bemutatásával még „keveset”, illetőleg „nemigen” foglalkoztak (5 és 333). A fejezet újszerű és érdekes. Úgyszólván az egyetlen hely, ahol Soltész variánsokat is figyelembe vesz, szám szerint nyolcat (335—6); közülük három esetben a nyomtatásban megjelent cím eredeti változatát Babits fiatalkori levelezéséből meríti (BJKL.: 91, 123, 170, 267, 297; ezek tehát kézirat értékűek), öt esetben pedig az első megjelenés és a kötetbe kerülés közti címváltozatokat jegyzi föl. A változatok itteni regisztrálásáról látszik, hogy nem rendszeres fölmérés eredménye, csak azokat tünteti föl, amelyek éppen keze ügyébe kerültek. Minthogy véleményünk szerint a címváriánsok a nyelvi megformálás folyamatához újabb adalékokat szolgáltatnak, összeállítottuk ezek lajstromát. Kirekesztve ezúttal a kézirat alapján földeríthető variánsokat, tehát csak a nyomtatás során végigkísérhető változatokat véve szemügyre (a vers első megjelenése és kötetbe kerülése közti, majd a kötetekben újra mutatkozó változatokat): így is félszáznál többre rúg a számuk. Ezek részint támogatják, részint kiegészítik

Soltész Katalin gondos megfigyeléseit, és nemegyszer újabb vonásokat árulnak el Babits nyelvi műhelyéről.

A címváltozatok első nagyobb csoportját abban jelölhetjük meg, amikor Babits az eredeti címet teljesen megváltoztatja. Ilyen a legkorábbi versek közül A lírikus epilógja (1904.), amely eredetileg kezdő szavairól kapta címét, a *Csak én-t* (Szeged és Vidéke 1908. dec. 25.); nyilvánvaló, úgy lett belőle „epilóg”, hogy a költő első kötetének végére helyezte a verset, mert úgy érezte: legjobban fejezi ki akkori költői attitűdjét. Az Illusztrációk mindenféle könyvekhez című ciklus első darabja (1906.) nemcsak megjelenése helyén (Ny. 1913. I. 660.), hanem a versfüzér további kötetbe kerülése során is (Recitativ, 1916.; 1920 ; Versek, 1928.) az *Álom* címet viselte; csak az Összes versei (1937.; a továbbiakban: ÖV.) számára változtatta Világhistória címre. A mondanivalót kifejező címmel sorolta a Kihagyott versek közé Magam sem tudom titkomat (1908.) című versét, amely először második sorából vette egyébként nem nagyon kifejező *Mi az? mi az?* címét (Független Magyarország 1908. ápr. 11.). Megírta Soltész, hogy a Recitativ-kötet harmadik ciklusának a címét a második ciklus záróverse (A költő életének pusztájáról, 1911.) szolgáltatta (338—9). Nyilván a ciklusba sorolással függ össze az is, hogy a záróvers ezt az új címet kapta — megtoldva a szándékoltan naiv tartalommondással — az eredeti, *A szerelmes éneke reggel* (Vasárnapi Újság 1911. febr. 2.) cím helyett. Egyébként mind a két cím a vers tárgyára, illetőleg ihletforrására utal. *Nyarak, nyarak* címmel jelent meg először a versfüzér (Ny. 1936. II. 237—40), amelynek Babits az ÖV.-ben A meglódult naptár címet adta; az új cím azt a hangulatot jelöli meg, amit a ciklus többi verse is kifejez: a költőt meglepte az öregség, egyre gyorsabban viharzanak el fölötte az évek.

Több vers eredeti címe a vers műfajára utalt, s kapott helyette később más címet. Így legkorábbi verseinek egyike, A zengő szobor dala (1903.) megjelenési helyén az *Induló* címet viselte (Uj Század. 1904. okt. 22., Belia György közlése, ez Babits első publikált verse). Két versének *Tájkép* volt a címe az első megjelenésekor. Az egyik (amely a Politikai Hetiszemle 1908. jan. 5-i számában jelent meg) az *Alkony* címet kapta a második publikálás alkalmával (A Hét 1909. febr. 14.), és ezen a címen vonult kötetbe a „Paysages intimes” ciklus 3. darabjaként. A másik *Tájkép* kétszer is e címen jelent meg (Magyar Szemle 1906. aug. 30. és Politikai Hetiszemle 1907. szept. 22.), majd az „Uti napló”-ba illesztve — az ottani összefüggéseknek megfelelően — *Egyszer, például, alkonyattal járok* címmel szerepelt, hogy így vándoroljon végig a novellásköteteken; majd Török Sophie eredeti címén osztotta be a Gyűjteménybe fel nem vett versek közé. Ugyancsak két vers viselte eredetileg a műfajjelölő *Szonett* címet. Az egyik (1906—7., Vasárnapi Újság 1910. júl. 10.) kötetben a vers belsejének egyik sorából kis változtatással fectett cél, pusztá semmi lett; a másik (1903., Népszava 1909. dec. 25.) hangjáról, formájáról az Ima címet kapta (bár inkább istenkáromlás). A vers témáját kifejező harmadik sor lett a címe A gonosz hortenziáknak, először azonban a *Virágos november* címet viselte (Pesti Napló 1934. nov. 18.).

Gyakori eset, hogy eredeti címe helyett az első sor válik címmé. A tartalomra utalt a *Halk orgiák* címmel első megjelenési helyén a Bakhánslármá; első sorának kulcsszavairól kapta végleges címét, bizonyára azért, hogy a kötetben címével is beilleszkedjék a Klasszikus álmok verseinek sorába. *Szerellem* volt először a címe (Magyar Szemle 1906. aug. 30.) a Vérivó leányoknak; még kötetbe kerülése (és a mai formában ismert hét versszak publikálása) előtt kapta első sorából mostani címét. Ugyancsak az első sor alapján maradt ránk a Gyűjteménybe fel nem vett versek közt a *Hullik az ablak*; ám első megjelenési helyén *Márciusi reggelen* volt a címe (Magyar Szemle 1906. aug. 30.). — Címet kell változtatni akkor, ha különböző versek eredetileg azonos címet viseltek. 1912-ben Babitsnak három verse jelent meg *Örökségem* címmel. Közülük kettő

került kötetbe, és akkor első sorukról kapták címüket: az egyik (Vasárnapi Ujság 1912. jan. 21.) Anyám nagybátyja, régi papot, a másik (Vasárnapi Ujság 1912. ápr. 7.) Oly szomorú, hogy oly nehéz megélni címet. A harmadik maradt meg eredeti címén, és a Ki-hagyott versek közé került. Ugyancsak első soráról kapta kötetben a Miként szélsőöndben a hajó címét az a vers, amelyik először *Egyedül... messze... messze...* címmel jelent meg; valószínűleg azért is történt a változtatás, mert nagyon hasonlított a már kötetben is megjelent *Messze... messze... messze...* című költeményhez. Az eredeti cím helyett a vers első sorát teszi meg címnek Babits több esetben akkor, amikor a vers a kötetben, kiemelt tipográfiával, az egyes ciklusok összegezésére szolgál. Ilyenek: *Mint a kutya silány házában* (eredetileg: *A megfakult hangok* címmel: Ny. 1930. II. 210.); *Mint a különös hírmondó...* (*Őszi miszsió*: Pesti Napló 1930. okt. 12. és A Kisfaludy Társaság Évlapjai 1932. 58. köt. 206); *Olyan az életünk...* (Pesti Napló 1930. dec. 25.: *Év végén*); *Az Isten és örökdög...* (Pesti Napló 1932. aug. 20.: *Az óriás óra alatt*). Ide sorolhatjuk a *Verses napló*-nak *Esztergom, Előhegy, 1932 nyarán* keltezésű, a ciklust bevezető versét is, amely előbb *Előjáték* címmel jelent meg (Pesti Napló 1932. júl. 10.).

Külön kell számon tartanunk az alcímek, mottók, ajánlások, előszavak variánsait. Az Októberi ájtatosság eredeti címe *Távazzál el Uram, éntőlem* volt (Független Magyarország 1908. dec. 25.), a régi címből mottó lett a vers második megjelenése alkalmával (Ny. 1912. II. 909). Nem változott ugyan a cím az Illusztrációk mindenféle könyvekhez ciklusának 5. darabja, a Nyugalmas téli kép esetében, de a költő az ÖV.-től az Életem margójáról alcímmel egészítette ki. A gonosz hortenziák megjelenése alkalmával — amikor még a *Virágos november* címet viselte — a vers után zárójelben szerepelt a keletkezés, illetőleg az élmény helye: „Villa Leonecavallo, Lago Maggiore”; a címváltozás-kor a vers végi helyjelölés alcímmé lépett elő. Nem lett viszont alcím A Campagna éneke című vers után írott feljegyzés: „Tivoli, 1909” (A Hét 1910. ápr. 17.), hanem a kötetbe sorolás alkalmával elmaradt.

Több példánk van arra, hogy eredeti alcímek, mottók, előszavak, magyarázatok elmaradtak vagy megváltoztak. Az In Horatium című vers előtt első megjelenési helyén Horatius-idézet állt mottóként: „Carmina prius non audita” (A holnap új versei, 1909.). Ugyanitt az Óda a bűnhöz című vers előtt az alábbi magyarázat állt: „(Minden nagy, nemes erény a maga korában bűnnek látszott. Sokrates, Krisztus, Kolumbus, Galilei, Spinóza, Darwin — mind bűnösök voltak. Ezt a bűnt dalolom.)” A világhosság udvara előtt pedig ez: „Értőknek, nem félreértőknek. Csonka világtükör volna a művészet, ha a rútát mindig kerülné. Aki más szempontot keres a naturalista költeményekben, mint tisztán művészt: ne olvassa e verset, melyben egyébként semmi pikantéria nem lesz.” E magyarázatoknak — s főképp az utóbbi hosszúnak — oka abban rejlik, hogy a költőt A holnapban megjelent versei miatt súlyos, őt nagyon bántó támadások érték. S ha már az értetlenségnek nem tudta elejét venni, legalább a félreértéseket akarta megelőzni. A Hadjárat a semmibe c. filozófiai költeménynek első megjelenési helyén (Ny. 1913. II. 536—42) is az az alcíme olvasható, ami ma a Babits-kötetekben: Strófák egy képzelt költeményből és: 1913. Amikor a költő először „zárt” könyvbe a „töredéket” (1925-ben a Sziget és tengerbe), elég terjedelmes előszót is illesztett hozzá. Benne magyarázatot adott mind a vers fő-, mind pedig alcímére vonatkozóan, így: „Ezt a töredéket még valamikor 1913-ban hozta a Nyugat: akkór a legnagyobb harc volt a Harc a Semmi ellen. Ma szinte már csak emlék, s éppen ez bír rá, hogy könyvbe zárjam. A nagy Költeményt, melynek talán része lett volna, még embrióban megfojtották a Rettenetes Évek.” Első gyűjteményes kötetében (Versek, 1928.) azonban a Recitativ-ban találjuk a verset — ide illik tematikájánál és születése idejénél fogva is —, s nem szerepel már a címek hosszabb magyarázata. Az ÖV.-től pedig a Béke és háború kötet első darabjával szerepel. — A Beloved, o beloved című versnek először alcíme

is volt: Erzsébet éra (Ny. 1910. I. 14.); ugyanígy a Szent Mihálynak: (Groteszk) (Ny. 1911. II. 362), ezek a kötetekben elmaradtak. A Pro domonak első megjelenési helyén *Vers, támadásokra* volt a címe (Ny. 1915. II. 1251, ugyanígy Világ 1915. nov. 17.), ekkor még ez a magyarázat is szerepelt a cím után: „Pro domo — minden megjegyzés nélkül. Tetszés szerint kommentálható.” Amikor a megjegyzést kiváltó támadás viharai elvonultak, a költő a magyarázat első szavaiból alkotta meg a címet, és magát a magyarázatot elhagyta (Recitativ, 1916.). Több példa is van arra, hogy a költő az eredeti alcímet elhagyja, és egyben a vers címét is módosítja. Ilyen esett meg az Anyám nevére című korai verssel, amely első megjelenési helyén az *Anyám névnapjára* címet és az (*Auróra*) alcímet viselte (Politikai Hetiszemle 1907. szept. 22.; második megjelenésétől már mai címén szerepel: Vasárnapi Ujság. 1909. febr. 8.). A mandarin rémének először *Rém a lampionban* volt a címe, és ekkor alcímet is viselt: (*Régi japán metszet*) (Magyarország 1926. jan. 1.). Megmaradt ugyan az alcím, de mind a címbe, mind az alcímbe módosulás következett be az Illusztrációk mindenféle könyvekhez 4. darabja esetében: a *Modern festmény* címet és *B. M. modorában* alcímet viselte kezdetől fogva egészen az ÖV-ig, ebben kapta a Modern vázlat címet és a B. M. verskötetéhez módosított alcímet.

A versek módosított címeinek problémájával külön is érdemes foglalkozni, a változatoknak itt van leginkább nyelvészeti érdekű problémájuk. A legegyszerűbbnek látszik az, amikor a költő az írásjelek tekintetében hajt végre változtatásokat. Az Örömről daloltok című versnek kérdőmondat volt a címe első megjelenési helyén (Ny. 1924. I. 331): *Örömről daloltok?* — a vers első mondatának megfelelően; a Sziget és tenger kötetben már három pontot kapott a kérdőjel helyett: *Örömről daloltok...*; végül a Versekben (1928.) elmaradt a három pont. Általában is ez a gyakorlat, ha a cím a vers kezdő (vagy egyéb) sorából való: előbb három ponttal ellátva válik címmé (többnyire az első megjelenési helyén), majd elmarad a három pont (kötetbe kerülése alkalmával). Példa erre (az első típusból, tehát amikor a vers kezdő szavaiból keletkezik a cím) az Anyám nagybátyja régi pap, amely először ily címen három ponttal szerepel a Recitativ (1916.)-ban, sőt másodszor a Recitativ II. kiadásában (1920.); majd a Versekben (1928.) marad el a három pont. Ugyanez történt az Oly szomorú, hogy oly nehéz megélni című verssel is. Így zajlik le a változás az effajta versek címek másik típusában is (amikor a vers belsejének, esetleg utolsó sorának fontos szavai vagy azoknak módosított alakja lesz a vers címe): például *Régen elzengtek Sappho napjai...* és a *Könnyű dal szeretnék írni a kedveshez...* (mindkettő így a Sziget és tengerben, és mindkettő három pont nélkül a Versek 1928-tól). Több példa van arra is, hogy a címben egy-egy ragot változtat meg a költő. Az Őszi tücsökhöz először csak az *Őszi tücsök* címet viselte (Népszava 1909. ápr. 11.), de már kötetbe kerülése előtt a ma ismert címre változott (Népszava 1909. dec. 25.). Éppen fordított a helyzet az „Új esztendő”-vel, mert ennek első megjelenési helyén *Újesztendőre* volt a címe (Pesti Napló 1919. jan. 1.). Érdekes végigkísérni ilyen szempontból egy másik verse címet, mert ez arra mutat, hogy a költő a címváltoztatásokban nagy tudatossággal járt el, s mindig a legkifejezőbbet kereste *Álmok kusza kertjeiről* címmel jelent meg először a vers a Nyugatban (1930. II. 672); *Álmok kusza kertjében* címmel a Páosztortúzbán (1930. 585), és végül *Álmok kusza kertjeiből* címmel lett véglegessé a Versenyt az esztendőkkal! című kötetben. Egyes szavakban is változhatik a cím. A jelző módosult a *Szerelmi vers* címében (Ny. 1920. II. 1079), mert a *Nyugtalanúság völgyé-től* a *Szerelmes vers* címet kapta. *Háborús detektív-história* volt a Detektívhistória első megjelenési helyén (Ny. 1920. II. 1078). Az „Illusztrációk mindenféle könyvekhez” 4. darabjában címe és alcíme is egy-egy szóban változott meg az ÖV-től: a *Modern festmény* — *B. M. modorában*: Modern vázlat B. M. verskötetéhez lett. Az Ősz, kriptá, ciprus, szüret, tánc, kobold eredeti címe *Sziúrke ég, ciprus, tánc*,

kobold volt (Világ 1910. dec. 25.). Az *Ősz, alkony, déli táj* címet (Ny. 1936. I. 1) viszont Dél-szaki emlékre változtatta a költő az Ujabb versekben. Az Illusztrációk mindenféle könyvekhez 3. darabjának a címe *Régi magyar arckép* volt (Ny. 1913. I. 661). csak az ÖV.-től lett Régi magyar irodalom. Első publikálásakor (Az Est 1926. aug. 20.) *Szimfónia az írógép előtt* volt a címe annak a versnek, amelyet *Írógép előtt* címmel vett föl az „Istenek hálnak, az ember él” című kötetbe. Az ÖV.-től elhagyva a kötetből a Kihagyott versek közt ismét eredeti címén szerepel. Az *Ó éjszaka* cím (Ny. 1909. I. 44) indulatszavában rejlő érzelmi töltést a kötetben felkiáltó jel hozdozza: *Éjszaka!*

Külön érdeklődésre tarthatnak számot a ciklussá alakuló versek címváltozatai. A Luna című vers először A holnap új verseiben egy kéttagú *Apróságok* című ciklus 1. darabjaként látott napvilágot hasonló címen, hogy kötetben a Herceg, hátha megjön a tél is!-ben a Paysages intimes című versfüzér 5. tagja legyen, itt is megtartván ezt a címét. Ugyanennek a versfüzérnek 7. darabját ma Találka előtt címen ismerjük. Legelőször önálló versként jelent meg (Magyar Szemle 1906. aug. 30.); másodszor Az éjszakából című két darabból álló ciklus első darabjaként (Budapesti Napló 190. márc. 31.); ezután ismét önállóan (Szeged és Vidéke 1907. jún. 6.); majd A holnap új verseiben az Apróságok 2. darabjaként, de *Hesperus* címmel. Most már ez új címmel lett kötetben a 7. darabja a Paysages intimes füzetnek. Így élt egészen az ÖV.-ig, amelyben visszanyerte *Találka előtt* címét. E versfüzér 1. darabja, az Olvadás is előbb önálló versként jelent meg (Karácsonyi könyv. Szeged, 1908)., kötetben és ciklusban is megtartva eredeti címét. E példákból láthatjuk, hogy Babits verseciklusainak egy része különböző időben született versek összefűzéséből keletkezett. (Ellenpélda viszont egyebek közt a Szimbólumok (Stanzák) című ciklus, amely fogantatása idején is füzetnek indult.) A ciklusok versei többségükben önálló versek, mégis ahogy együvé kerülnek, már nem egyenként tartjuk őket számon, hanem összefoglaló címük nyomán maradnak meg emlékezetünkben. Előfordul, hogy egyikük-másikuk ismét önállósul. Nem tekintjük például önálló versnek sem a Ne mondj le semmiről, sem pedig a Régi magyar irodalom címűt; az előbbi a Szimbólumok I., a másik az Illusztrációk mindenféle könyvekhez 3. darabja. A füzet összefoglaló közös cím mellett az egyes darabok címei nagyjából az alcímek stílusértékével bírnak. Önálló értékű címmé akkor válnak, ha ismét a ciklusból kiragadva szerepelnek, ahogy például az utóbb említett két vers szerepel a költő saját maga által Válogatott verseiben (1941.).

A ciklusba rendeződés ellenkező műveletére is van példánk Babits költészetében. Ma a költő kötetében hiába keresünk Nyári mappa című verseiklust; eredetileg azonban ilyen című füzetbe vonta Levél; Fáradtság; Afrika, Afrika című, egymáshoz hangulatban közel álló verseit (Ny. 1929. II. 133–35); kötetben viszont (Verseny az esztendő-
kel!) már szinte semmi összefüggést nem mutat e három vers elhelyezése. Ugyancsak füzetként jelent meg Három vers nyár és ős között címmel az Ildikó, az Esős nyár és a Rímek (Ny. 1934. II. 269–72); kötetben (Ujabb versek) fölbomlott a füzet, eltűnt az összefogó cím, bár a versek egymás mellé kerültek, ha nem is a ciklus sorrendjében. Bizonyos, hogy nem ciklusnak szánta a költő a Korán ébredtem, Bénára, mint a megfagyott tag; Éji ut; Hegedük hervatag szava című költeményeit; együtt jelentek meg (Ny. 1918. I. 169–73), a folyóirat gyakorlata szerint Versek címmel. Ami azonban föltűnő: az egyes verseknek hiányzik a címük; nyilván a cenzúra lépett itt közbe, az élesen háborúellenes verseknek valamelyest élet véve így. Érdekes adalék ez a cím fontosságára és hatóerejére.

A versek, amint nyomdafestéket látnak, megkezdik életüket, és egyéniségükre rányomja bélyegét címük. A versek külön életében is van egy-két Babits-vers, amely egész különös életet élt meg. Ezek közt is minden bizonnyal a Mementőé a legkülönösebb; külső életrajza az alábbi módon alakult. Legelőször *Dal* címen jelent meg (Bácskai

Hirlap 1906. márc. 4); másodszer Az éjszakából című kis ciklus 2. darabjaként, most már Memento címmel (Budapesti Napló 1908. jan. 5.); harmadszer cím nélkül egy négysoros versszakban, amely a vers 1—2., illetőleg 7—8. sorából áll variánsokkal (Politikai Hetiszemle 1908. jan. 5.); még kétszer jelent meg Memento címen önálló versként, hogy aztán Babits-verskötetbe ne kerüljön bele. Ellenben Heine-műfordításként zárta a költő Pávatollak című kötetébe (1920.); ettől kezdve műfordításköteteiben foglalt helyet. Török Sophie viszont a Franklin-kiadásban mint „Egyéb, gyűjteménybe fel nem vett vers”-et sorolta be... Egy másik érdekes eset: két vers egy címen történt egybeolvasztása: *Prológ* címen szerepel egy versként a Prológus nagyobb része és a Fiala katonája a Makói Ujság 1915. márc. 9-i számában. Arra is van eset, hogy egy Babits-versnek kétféle címe van. Verses napló címen jelent meg a Nyugatban (1932. II. 409—16) az esztergomi versfüzér, ilyen címen került kötetbe is (Versenyt az esztendőkkel!). Az ÖV.-ben is ez a cím szerepel a vers előtt, de a tartalomjegyzékben *Esztergomi napló*-ként van jelezve.

A verscímváltozatoknak fenti összeállítása talán elég meggyőzően mutatja, hogy nyelvészeti érdekű tanulságokkal is szolgálhat a költemények variánsainak a vizsgálata.

*

J. Soltész Katalin Babits költői nyelvéről írt könyve kitűnő munka. Ha problémák merültek föl olvastán, ezek elsősorban abból adódnak, hogy a maga nemében ez a monográfia ma még párja nélkül áll. Hogy itt néhány megjegyzést tehettünk, vagy egy-két új szempontra hívhattuk föl a figyelmet, és néhány adalékkal járulhattunk hozzá gazdag eredményeihez — ezért is őt illeti köszönet. Műve nélkül ugyanis talán alkalom sem adódott volna rá.

Éder Zoltán

A Nyelvőr postája

Elragadtak a lovak . . . 1. Némi csodálkozással olvastam a Nyelvőr legutóbbi számában (90 : 221) Magna Erzsébet elmarasztaló sorait a Kelet-Magyarország című Szabolcs-Szatmár megyei újság egyik cikkéről. A lap „*Elragadtak a lovak*, halálra zúzta magát a fogatos” címmel adott hírt arról a szerencsétlenségről, amely Csaroda községben történt.

Nem azon lepődtem meg, hogy a címbeli — a köznyelvben valóban szokatlan — kifejezés szemet szúrhat valakinek, hanem azon, hogy a Nyelvőrnek a nyelvjárási jelenségek körében közismerten jártas szerkesztői magyarázat vagy kiigazítás nélkül, tehát egyetértőleg közölték a hibázató cikket és annak végső következtetését: „*az elragad* ige és a belőle képzett múlt idejű melléknévi igenév **h i b á s h a s z n á l a t a** teremtett értelmi zűrzavart” (az én kiemelésem).

Biztosak lehetünk benne, hogy a Kelet-Magyarország megyei olvasótáborában semmiféle értelmi zűrzavart sem támasztott az *elragadt lovak*-ról szóló kis írás. Ezen a vidéken nemcsak a falusi lakosság, hanem a városi, értelmiségi rétegek körében is elterjedt, közismert tájnyelvi sajátosság az *elragad* igenek ez a sajátos értelmű, tárgyatlan jelentésű használata. Csűry Bálint is felvette ezt a jelentést kitűnő Szamosháti Szótárába, ahol az *elragad* címszó alatt ezt találjuk: „*elragad* tn. i. [= tárgyatlan ige] ’megbokrosodik, megvadul, elragadja a kocsit’ (szekérbe fogott ló): *Ē-ragatt a lú, a-lík tuttuk mek-fogni*.” [A sorközi pont a főhangsúlyos, a kettőspont a mellékhangsúlyos szótagot jelzi.] — Szatmár megyei nyelvjárási gyűtésem során magam is gyakran hallottam ezt a kifejezést. Az alábbi példákat Gacsályban jegyeztem fel: *Ēragatt a T. Laci lova, összetörte ja szekeret!* Vagy: *Fog [= fogd] meg jóul aszt a gyeplüt, èl ne ragaggyon veled a lú!*

Az *elragad* igenek ez a különleges jelentése tapasztalataim szerint csak a lóval kapcsolatos kifejezésekben kerül elő. Más igavonókra, ökörré, tehénre sohasem hallottam; azok legfeljebb *elszaladnak*: *Hát nem ɛlszalatt ez a két tinóy! Alig bírom űköd betörni!*

Az *elragad* igenek följegyeztem ezen a vidéken még egy másik tárgyatlan jelentését is, amely azonban az előbbitől teljesen független. A szatmári népi hiedelem szerint a tehén ellésének napján az udvarról semmit sem szabad elvinni, kiadni, még kölcsönképpen sem, mert „*ɛlragad a tɛj*”, vagyis a tárggyal együtt odaadják, elviszik a tehén tejhozamának javát is. Ugyanez a veszély fenyeget akkor is, ha tejet visznek ki az udvarról. Ezért általános szokás volt régebben, hogy az udvarról kivitt tejbe egy pici sót hintett a háziasszony, hogy „*ɛl ne ragaggyon*” a tehén haszna.

Ezt a jelentést nem találtam meg a Szamosháti Szótárban sem.

Az *elragadt lú* kifejezést, vagyis a címmel írt ige befejezett melléknévi igenevét jóval ritkábban hallani. Egy példám van rá: *Az ɛlragat lú megy, mint a bolond, asz (= azt) nem lehet megálitni, míg ɛl nem jár ad, vagy össze nem tőri vagy magát, vagy a szekeret*. Lehetséges, hogy a Kelet-Magyarország cikkében ezt a szóalakat a riportter vagy a tudósít

formálta, de megértése semmi nehézséget sem okozhat, hiszen virtuálisan mindenkiben élő forma.

Az *elragad* a ló kifejezés közkeletű voltát igazolja az igéből képzett *ragadós* melléknév is. A Szamosháti Szótár a *ragadóús* melléknév 3. jelentéseként ezt írja: 'könnyen megbokrosodó' (ló). Magam is jegyeztem fel ilyen mondatot: *Avval a lúval nagyon kél vigyázni, mer az ragadóús!* — Érdekes egyébként, hogy a vidék nyelvjárásában a *megbokrosodik* igét nemigen ismerik, Csúry sem vette fel szótárába.

2. Itt akár be is fejeződhetne ez a kis helyreigazítás, de nem állhatom meg, hogy rá ne mutassak a fenti esettel kapcsolatban még egy mozzanatra. Az *elragad* a ló kifejezés nem most okoz először problémát a nyelvészeti szakirodalomban. 1918-ban a Magyar Nyelv egyik számában (14 : 224) Z. T. aláírással azt kérdezi valaki: „A lovak *elragadnak* annyi-e, mint *megbokrosodnak*? Lehet-e azt mondani: *vaz elragadt lovak?*”

Akkor egy évig senki sem felelt a kérdésre. 1919-ben ismét előbukkant a kifejezés. A Budapesti Hírlap egyik számában napvilágot látott egy cikk ezzel a címmel: „*Elragadt ló az Üllői-úton*”. Utóbb a lap önbírálatot gyakorolt, előbbi szóhasználatát „lebunkózní való”-nak minősítette. Ekkor fogott tollat Lehr Albert, és alapos kis tanulmányban védte meg az *elragadt ló* kifejezést (Magyar Nyelv 15 : 149—52). Bebizonyította: a tárgyias igék előfordulhatnak és elő is fordulnak tárgyatlan jelentésben is, ezt nem tekinthetjük hibásnak. Például mondhatjuk: „a kocsis *befogja* a lovat”, de ezt is: „a kocsis *befogott*”. Hasonlóan: „*learatjuk* a búzát” és „szerencsésen *learattunk*”; „*elvetik* a magot” és „azok még most se *vetettek el*”. Természetes fejlemény lehet tehát az „*elragadta* a ló a kocsit” kifejezés mellett az „*elragad* a ló” is.

Lehr Albert a szótárakban is kereste az *elragad*-nak ezt a jelentését, de kevés sikerrel (természetesen a Szamosháti Szótárban nem kereshette, mivel az csak 1935—36-ban jelent meg). Gyarmathi Kis Szótárában talált egy kétes, majd Ballagi Teljes Szótárában egy vitathatatlan példát. Nem éltek vele XIX. századi klasszikusaink sem, ellenben a nép nyelvéből „több vidékről” is említ idevágó adatokat, amelyeket saját maga hallott. Sajnos, példáinak lelőhelyét közelebbről nem jelöli meg.

A kérdéshez egy újabb év elteltével, 1920-ban Szendrey Zsigmond szólt hozzá (16 : 35). Megerősítette Lehr Albert fejtegetéseit a kifejezés népnyelvi előfordulására: „Igazan van tehát Lehr Albertnek, hogy a ló *elragad* tárgy nélkül is használatos és a.m. 'megbokrosodik'. Visszaemlékezésem szerint Szatmáron, Nagykárolyban s Nagybányán is használják a ló *elragad* és az *elragadt ló* kifejezéseket.” A jelenség szülőhelye tehát a Szatmár—Beregi-síkság.

Íme, az „*elragadt lovak*” már több ízben is beszabadultak a sajtó, a köznyelv és a nyelvészeti szakirodalom kímért utcáiba, megszabott köreibe, s mindannyiszor „közlekedési” galibákat okoztak. Megfékezésük aránylag egyszerű: szépen kantáron kell fogni őket, és visszavezetni saját területükre, arra a vidékre, amelynek nyelvjárásában otthon vannak, közkeletűek, közérthetők. Talán valóban szerencsésebb lett volna, ha a Kelet-Magyarország cikkírója — érezve e kifejezések nyelvjárási jellegét — legalább zárójelben megmagyarázta volna jelentésüket. Akkor a fővárosi olvasókat sem riasztotta volna meg ez a valóban nem mindennapi „látvány”.

S. A.

Egy tévedés eloszlatása. Egyik lapunkban ez a cím ütötte meg a szememet: „Új ködelosztó eljárás az Orly-i repülőtéren.”

Kíváncsian olvastam tovább, mivel a cím nyomán ilyen kérdések ötlöttek fel bennem: Vajon milyen szükségletet fedeznek a köddel, hogy úgy látszik, sokan tartanak

rá igényt, és már az *elosztásáról* kell gondoskodni. Vajon a repülőtérén jut-e mindenkinek belőle? Egyenlően osztják-e el a ködöt egymás közt, vagy rangsor szerint, súlyozva?

Sajnos, csalódnom kellett. Pusztán arról volt szó, hogy a ködöt valami új eljárással megszüntetik, *elosztatják*.

Harcolnak tehát a köd ellen, nem úgy, mint a mi tudósítónk, aki bizony alaposan *elkődösítette* a dolgot.

Műsorváltás. Ezt olvastam egy színházi plakáton: „A színház fenntartja a *műsor-váltás* jogát.”

Itt valami sántít! A műsor önmagától nem tud megváltozni, nem úgy, mint például az időjárás. A műsort szerkesztik, és szükség esetén megváltoztatják. Ami a kívülállók, a nézők számára *műsorváltás*, az a színház vezetősége részére *műsorválttatás*.

Ha tehát volna változtatási jogom, így módosítanám az idézett szöveget: „A színház fenntartja a *műsorválttatás* jogát.”

Aki kétszer beszél... Egyik napilapunkban olvastam: „Ha ezt az okoskodást *ad absurdumig* visszük...”

Szerintem elég *ad absurdum* vinni a dolgot, ha nem akarunk kétszer beszélni.

Az idézett mondat ugyanis így hangzanék magyarra téve a latin kifejezést is: Ha ezt az okoskodást a *képtelenségigig* visszük...

Kisszülők. A nyelv közös kincsünk, tíz millióan alakítgatjuk, bővítgetjük. Szándékosan nem vettem ki a tíz millióból a gyerekeket sem. Sok kedves szóalkotásnak ők a szerzői. Teremtő munkájukat mindig a tiszta logika jellemzi.

Hallgassuk csak meg az én 7 éves kislányomat! A minap így szólt hozzám a parkban, rámutatva egy kisfiúra: „Apuka, nézd, ott megy az a gyerek, aki olyan csúnyán beszél a *nagyszüleivel* is, meg a *kisszüleivel* is!”

Rozsly György

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Az -ért és az -ig ragos szavak elválasztása. Sokan bizonytalankodnak, ha ilyen ragos szavakat kell elválasztaniuk. A bizonytalanságnak fő oka: nem tudatosodott bennük az, hogy más a szabálya az egyszerű szavak és más az összetételek elválasztásának. Erről Tihanyi Klárának és másoknak ezt írjuk:

Az egyszerű, nem összetett, esetleg raggal, jellel, képzővel ellátott szavakat általában a szótagolás szabályai szerint választjuk el. Ahány magánhangzó, annyi szótag. A ragok, jelek, képzők szerves részei a szónak, akárhány rag, jel, képző kapcsolódik hozzá, az egyszerű szói mivoltát nem változtatja meg. Az *-ért* és az *-ig* is rag, az elválasztás szempontjából nézve semmi önállóságuk nincs: az *-ért* és az *-ig* ragos szót ugyanúgy választjuk el, mintha ragtalan volna: *so-kért*, *jo-gért*, *em-be-rért*; *fiá-ért* és *fi-áért*, mert két magánhangzó között általában szótaghatár van. Ugyanígy: *há-zig*, *osztá-lyig*, *holna-pig*, *regge-lig*; *házá-ig*, *anyá-ig*, *Edé-ig*, *túró-ig*.

Más kérdés az összetett szavak elválasztása. Összetétel az, aminek minden tagja önálló, jelentéssel bíró, használatos szó, vagy legalábbis az volt valaha: *rend + ér*, *vas + utas*, *extra + profit* stb. A tagok külön-külön is értelmes szavak. Ezeket az összetétel határán választjuk el.

R. L. G.

A *ch* kiejtése a magyarban. Berényi József és ismerősei már régóta azon vitatkoznak, hogyan kell kiejteni a *technika* szót. A levélíró *k*-val ejti a *ch*-t ezekben a szavakban: *technika*, *technikus*, *technológia* stb., egy kartársa azonban megrója ezért.

A *ch*-t a *technika* és sok más idegen szóban (*almanach*, *archaikus*, *jacht*; *cech*, *pech*; stb.) többféleképpen ejtik. Köznyelvünkben megfigyelésünk szerint egyre inkább a magyar *h*-s ejtés terjed, de az iskolázott, idegen nyelveket beszélő emberek körében még elég gyakori az idegen *ch* ejtése is (az a hang, pontosabban az a kétféle hang, amelyet például a németek az *ich*, illetőleg az *ach*! szóban ejtenek). Ezt a kiejtést nem szabad helyteleníteni; nem érezzük tudákosnak, modorosnak. Hallani ritkán a *k*-s ejtést is; ezt nyelvjárásinak vagy egyéni ejtémódnak tekinthetjük. Ez már évtizedekkel ezelőtt is megvolt; különösen képzőművészeti könyvekben így is írták néha a *technika* szót: *teknika*. Ezt az írásmódot nem engedte meg egyik hivatalos szabályzat sem, se régen, se most; ezt az a körülmény is mutatja, hogy sohasem volt köznyelvi a *ch*-nak *k*-s ejtése.

Kollégájának kell tehát igazat adnunk: *h*-val vagy *h*-féle hanggal kell ejtenünk ezeket a szavakat: *technika*, *technikus*, *technológia* stb. Ha nem akarunk föltűnést kelteni a köznyelven beszélők között, mellőznünk kell a *k*-s ejtémódot.

F. G.

Az *-andó*, *-endő* kerülendő? Kutas János győri levélírónk is így tartja.

Igaz, így szokták mondogatni valamikor az iskolában: „Az *-andó*, *-endő* kerülendő!” Azt akarták ezzel tanácsolni, hogy lehetőleg ne használjuk a beálló (jövő idejű) igenevet állítmányként: *Ez az ügy elintézendő*. *A rossz gyerek megbüntetendő*. Valóban helyesebb így: *Ezt az ügyet el kell intézni* (*intéznem*, *intézned* stb.). *A rossz gyereket meg kell büntetni*. Sokan félreértették a szabályt, s úgy gondolták, hogy sohase szabad használni az *-andó*, *-endő* képzős igenevet. Jelzőként mindig lehet használni! Például nem lehetünk meg ilyen jelzős kifejezések nélkül: *az elintézendő ügy*, *a megbüntetendő rossz gyerek*, *a felhasználandó anyag*, *az eldöntendő kérdés* (ezt nem mondhatjuk: *a majd felhasználjuk anyag*, *a majd eldöntjük kérdés*!). Még ezt sem szabad hibáztatni: *Az ember halandó*, pedig itt állítmány a *halandó* (a *halandó* ugyanis már melléknévesült, tehát inkább melléknév, mint igenév, s főnévként is használatos). Eszünkbe jut még egy elég gyakori *-andó*-s szavunk, a *mondandó*; Zelk Zoltán például ezt írja költészetéről: „... verseim többségének *mondandója* már ifjúkoromban is: szegénység, szorongás, halál” (Szép versek, 1964. Bp., 1965. Magvető Kiadó. 503. lap).

F. G.

Viaszolvasztás — viasztermelés. Ptaček Jenő méhészt (Mohács) levelében „határozathozatalt” kér egy méhészi munkafolyamat elnevezésében.

Hangsúlyozzuk, hogy határozatot nem hozhatunk, arra esetleg a méhészt szakemberekkel való hivatalos megvitatás után kerülhetne sor, de szerintünk nem is szükséges ilyen kérdéseknek „határozattal” való rendezése. Mi ez alkalommal csak javaslatot teszünk erre vonatkozólag az Ön levélbeli tájékoztatása és az újabb méhészeti irodalom tanulmányozása után (Faluba Zoltán: Gyakorlati méhészkönyv. Bp., 1959.; Szabó Károly: A méhészt műhelyében. Bp., 1961.; mind a kettő a Mezőgazdasági Kiadónál jelent meg).

Úgy látjuk, hogy az említett művekben, de másutt is meglehetősen egyértelműen használják a viasznyerés folyamatainak együttes megnevezésére a *viaszolvasztás* szót. Ezt természetesen meg kell különböztetnünk a *viasztermelés*-től; ez a méhek munkája, de ávitén is használják, ilyenformán: „A kaptaras méhészkedés sok viaszt fogyaszt, de keveset *termel*.” Ismételjük, a viasznyerés egész folyamatát a szakírók *viaszolvasztás*-nak, *viaszkiolvasztás*-nak nevezik, még akkor is, ha prést, sajtolót, sulykolót stb. használnak hozzá. Szabó Károly könyvében például ilyen fejezeteimnek vannak: „Viaszolvasztás víz alatt” (a sonkolyt zsákban, zacskóban főzik, s közben kavarával nyomkodják a

víz alatt), „Viaszolvasztás sulykolással”, „Viaszolvasztás sajtolóléccel”, „Napviaszolvasztó”. Eszerint mi úgy véljük, hogy legcélszerűbb a viasznyerés módszereit együttesen *viaszkiolvasztás*-nak hívni. Mikor a műlépkészítő vagy a gyertyaöntő a megfagyott, dermedt viaszt munkájához megolvasztja, azt nevezhetjük *viaszolvasztás*-nak. (Egyébként az ajánlott *viaszkiolvasztás* helyett sokszor használjuk a félreértés veszélye nélkül a *viaszolvasztás* műszót is.) A *viaszkiolvasztás*-nak egy-egy művelete volna (*viasz*)*kifőzés*, (*viasz*)*sajtolás* vagy (*viasz*)*préselés*, sőt alkalomadtán a (*viasz*)*kivonás* is (amikor tudniillik a sonkolysalakból kivonják, kiolvasztják a benne maradt viaszt). Egyébként úgy gondoljuk, hogy hagyjuk meg a (*viasz*)*kivonás*, (*viasz*)*extrahálás* szót a vegyészeknek. Ha a vegyi gyárak viasz kivonással egyelőre nem foglalkoznak is, akkor is jobb, ha megmarad ez a szó a vegyi eljárás megnevezésére, mert sose lehet tudni, mikor lesz rá szükség. Hiszen például külföldről is hozunk be viaszt, s azzal kapcsolatban is lehet szó *vegyileg kivont viasz*-ról.

Végül újra hangsúlyozzuk, hogy válaszuk nem „határozat”, hanem csupán ajánlás, javaslat, amelyet a méhészeti szakirodalom tanulmányozása alapján teszünk.

F. G.

Illendő — elegendő. Sajó János azt írja levelében, hogy helytelennek tartja az *illendő* és az *elegendő* szavakat, annál is inkább, mert az *illő* és az *elég* ugyanazt fejezi ki, tehát feleslegessé teszi használatukat. Legfeljebb jövő idejű cselekvés kifejezésére tűrné meg.

Az *illendő* és az *elegendő* valóban jövő idejű igealakból alkotott igenevek. Az *-andó*, *-endő* végű melléknévi igenevek pedig elsősorban utóidejű cselekvés kifejezésére alkalmasak. E fő funkciójuk mellé sok esetben kifejlődött azonban más, bizonyos állandó tulajdonságjelölő (pl.: *állandó*, *kelendő*), szükségességet jelölő (*követendő*, *illendő*), tartós, folytonos, szokásos cselekvést jelölő (*elegendő*) funkciójuk is. Sok esetben melléknévvé, sőt főnévvé is váltak, igei természetüket részben elvesztették, cselekvés- és időjelölő képességük háttérbe szorult. Nyelvtani, alaki különbség van az *illő* és *illendő*, *elég* és *elegendő* között: az *illendő* az *illik* (*ill-endő*), az *elegendő* az *elegedik* (*eleged-endő*) igéből származik; az *illendő*, *elegendő* jövő idejű tőből, az *illő* jelen idejű tőből képzett melléknévi igenevek, az *elég* pedig névszó.

Az alaki különbségen kívül aránylati jelentés- és ennek következtében használati különbség is van a rövid és a hosszabb alakok között. Bármennyire szoros is a jelentésbeli kapcsolat közöttük, nem mindig lehet helyettesíteni egyiket a másikkal. A hosszú idő alatt kialakult használati szokásnak megfelelően bizonyos fokú kötöttség szabályozza ezek használatát. Az *illő* például igen gyakran zavar nélkül helyettesítheti az *illendő*-t. Mikes Kelemen egyik művében olvashatjuk: [A virágot] *mi asszonyhoz illendő ajándéknak tartjuk*. Sem az értelem, sem a stílus nem szenvedne hátrányt, ha *illő*-vel helyettesítenénk az *illendő*-t, de már furcsa volna az ilyen: *a helyzethez vagy a mesébe illendő, az egymáshoz illendő pár, illendő tisztelet* stb. Az *illő* tágabb, az *illendő* szűkebb jelentésű. Hasonló a viszony az *elég* és az *elegendő* között is. Az *elegendő* nem alkalmas — többek között — az *elég* határozószói szerepének betöltésére az ilyenféle kapcsolatokban: *elég ügyes, elég későn, elég csinos*: nem mondhatjuk: *elegendő ügyes, elegendő későn, elegendő csinos* stb. De nem mondhatunk le a választékosabb *illendő magatartás* kifejezésről vagy az *elegendő*-ről ilyenféle mondatokban: *Készletük teljesen elegendő*.

R. L. G.

Bőved este. Ismeretlen ez a kifejezés a fővárosban — írja Lakos Béla, és kéri, magyarázzuk meg.

A *bévod* este kifejezés az ország több vidékén is él, csak hogy nem egészen ugyanabban a jelentésben. Az Ön által említett vidéken és általában a Kiskunságon az esztendő utolsó estéjére mondják. Másutt, például a Dunántúl egyes részein — már ahol ismerik — karácsony estéjét *bőved esté*-nek nevezik (máshol meg így: *bővöd este*).

A *bő* melléknévnek régi *bév*-, *bőv*-tővéből származik, a szó végén levő *d* pedig kicsinyítő képző, amely *ö* (vagy *e*: *bőv-e-d*) kötőhangzóval kapcsolódik a tőhöz.

A szó jelentése: 'bőséges este'; amikor bőséges eszem-iszommal ünnepelnek.

R. L. G.

Sütemény — tészta — kalács. Markovits József arról ír, hogy nem értenek egyet családjukban arra nézve, mi a *tészta*, a *sütemény*, a *kalács*. Ön szerint a *tészta* csak 'főtt tészta' lehet. Levele vége felé már Ön is említi, hogy a *tésztafélék* közt van *főtt*, *sült*, *kelt*, *nyers*.

Lássuk csak! Nézzük meg A magyar nyelv értelmező szótárában! A *tészta* szónak több jelentése is van: 1. „Lisztből folyadék (pl. víz, tej), zsiradék, gyakran ízesítő, kelesztő vagy lazító anyagok hozzáadásával készült, többé-kevésbé sűrű, pépes massa, amely sok főtt és sült étel alapanyaga. *Kelt, nyers tészta; a kalács, a kenyér, a mézeskalács, a pogácsa tésztája; tésztát dagaszt; tésztát gyúr; kigyúrja a tésztát. A tésztát belefőzi a levesbe.*” 2. „Az ebből sütéssel vagy főzéssel készített különféle ételnemű (galuska, kocka, metélt, sütemény stb.) *Főtt tészta; leveles tészta; pergelt* ['pörkölt, piritott'] *tészta; sodrott tészta; sült tészta; száraz tészta; diós, lekváros, mákos, túrós tészta; édes, sós tészta; hájas, kelt, vajjas tészta; tésztát csipdes, metél, szaggat. Kieszi a tésztát a levesből. Nem szereti a sós tésztát.*” — A *sütemény* pedig 1. „Sütőben vagy kemencében sült, formával kiszaggatott vagy darabokra vágott édes vagy sós tészta, amelyet rendszerint étkezés végén vagy egyéb alkalomkor csemegeként fogyasztanak. *Apró, cukros, csokoládés, diós, édes, sós sütemény; száraz sütemény. A téához süteményt ettek. A gyerekek élvezettel májszolták a süteményt. Behozta a süteménnyel tele tálat.*” 2. „Péksütemény (pl. zsemlye, kifli). *Házhoz hordják a tejet meg a süteményt. Friss süteményt vett egy péküzletben.*”

Láthatjuk ebből, hogy a *tészta*-nak általánosabb a jelentése, mint a *sütemény*-nek; a *tészta* lehet *főtt* is, *sült* is, vagyis a *tészta* lehet *sütemény* is. Az olyan ember, aki *tésztás*, szereti a tésztát *főzve*, *sütve*. A *sütemény* természetesen csak *sült tészta* lehet. Annyi azonban mégis igaz, hogy *tészta* egymagában aránylag ritkán jelent 'sült tésztá'-t, 'sütemény'-t; azért, ha csak ennyit hallunk: *tészta*, többnyire vagy a 'nyers tésztá'-ra gondolunk, vagy pedig a 'főtt tésztá'-ra.

A *kalács* kelt tésztából készült sütemény, pontosabban (az Értelmező Szótár szerint) 1. „Finomlisztből tejjel — olykor vajjal, cukorral, tojással — a kenyérhez hasonlóan készített (s rendszerint vastag fonatba font, majd tojásfehérjével megkent), tepsiben sült tésztaféle.” 2. „(népies) Általában finomabb tésztából készített, ízesített vagy töltött (főleg henger alakú) sütemény. *Diós, mákos kalács.*”

Persze még sok tésztaféle van, mint akármelyik szakácskönyvben láthatjuk. A *tortá*-t is említi Ön; az finomabb fajta sütemény.

F. G.

Személy — személyiség. Benkő Pálné szeretné tudni, mi az eredete a *személyiség* szónak, mi a különbség a *személy* és a *személyiség* között, kapcsolatba hozható-e az *egyén* és az *egyénség* párhuzamával.

A *személyiség* nyelvújítási szó (a *személy*, *személyi* továbbképzése); 1843-ban jelent meg először a Magyar Tudós Társaság Törvénytudományi műszótárában (A magyar

nyelvújítás szótára). Először tehát jogi szakszó volt; Czuczor—Fogarasi szótára (5. kötet. 1870.) még csak ezt a jelentését ismeri: „Személyi minőség, önállóság.” Azóta nagyon nekiterbélyesedett a jelentése; A magyar nyelv értelmező szótárában már négy jelentéséről és egy jelentésárnyalatáról olvashatunk: 1. A választékos stílusban „Valamely szempontból jelentős vagy érdekes személy. *Érdekes személyiség; előkelő, közéleti magas állású személyiség; a marxizmus tanítása a nagy személyiségek történelmi szerepéről.*” 2. A sajtó nyelvében és választékosan: 'egyéniség', vagyis „Azoknak a lelki, szellemi, jellembeli tulajdonságoknak az összessége, amelyek valakit minden más embertől megkülönböztetnek. *Valakinek az egyénisége; az egyéniség értéke; az egyéniség kialakulása. Egyénisége nem megnyerő.*” 3. A jogtudományban „Valamely személy, az egyén mint jogalany; az ember társadalmi volta. *Az ember természetes személyiség. Mindenkiben tisztetem a személyiséget.*” Ennek jelentésárnyalata: „Az a képesség, hogy valakinek jogai és kötelességei lehetnek. *A személyiség az ember születésével kezdődik, és csak halálával szűnik meg.*” 4. (Némely idealista filozófiai irányzat szóhasználatában) „... eszmények, erkölcsi normák szolgálatában álló és azokat megközelítő, értékes, tudatos egyéniség. *Abszolút személyiség.*”

A *személyiség* szónak közölt értelmezéséből is láthatjuk, hogy csakugyan van párhuzam a *személy* és a *személyiség*, valamint az *egyén* és az *egyéniség* között; a *személyiség* értelmezésében többször is előfordul az *egyén* és az *egyéniség* szó. Különbön mind az *egyén*, mind az *egyéniség* nyelvújítási szó (az *egyén*-t az *egy* számnévből alkották); az *egyén* 1833-ban, az *egyéni*, *egyéni*leg, *egyéni*ség pedig 1834-ben bukkan föl először (A magyar nyelvújítás szótára).

Idegennek, erőltetettnek, szinte nagyképűnek érzi Ön a *személyiség* szót. A sajtó nyelvében néha valóban van ilyenféle fontoskodó jelentése; s talán azért is idegenkednek sokan tőle, mert nem gyökerezett bele igazán törzsökös szókincsünkbe. Természetesen hiába keressük tájszótárainkban; még a Szegedi Szótárban sincs benne.

Nagyon valószínű, hogy a német nyelv is serkentőleg hatott a *személy* mellé a *személyiség* szónak a megalkotásában; ahogy a német *Person* mellett van a *Persönlichkeit*, nyelvújítóink is meg akarták teremteni hasonló jelentésű magyar párját, a *személyiség*-et. Nem kell rá haragudni; jó hasznát vesszük.

F. G.

Tény — tényállás — ténykérdés. Szabó Gusztávnának e három szó használati köréről ezt írtuk Budakeszibe:

A *tény*-től mint a valóság valamely kétségbevonhatatlan elemétől, mozzanatától, valamely jelenség meglététől, valamely cselekedet megtörténtétől különbözik bizonyos tekintetben a *tényállás* (valamely tény a maga részleteivel, körülményeivel, illetőleg valamely ügy, eset jogi megítéléséhez szükséges elemek, körülmények összessége) és a *ténykérdés* (1. A magyar nyelv értelmező szótára 6.). Az utóbbi szó jelentése — ugyan csak az Értelmező Szótár szerint — kettős: 1. a pusztá tény(ek)re, a tényállásra vonatkozó kérdés, probléma, tehát az, hogy valami tény, valóság, meglevő, megtörtént dolog- (vagy sem); 2. (jogi kifejezésként) valamely tény, cselekmény, eset jogi megítélése szempontjából lényeges elemeknek, körülményeknek a kérdése. (Ezért mondják például a jogászok, hogy a ténykérdés külön választandó a jogkérdéstől.) A jogi és hivatalos nyelvhasználatból terjedt el az egyszerű *tény* helyett a *ténykérdés* szó fontoskodó, pontatlan, fölösleges használata a választékosabb köznyelvben, mert — nyilván éppen nehezen meghatározható, tehát homályos, sokat sejtető jelentése miatt — többet mondanak, nyomatékosabbnak érzik nála. Ha valaminek a valóságát erősítve állítom a kételkedőkkel vagy tagadókkal szemben, elegendő így érvelnem: „Ez tény!” Ha azonban különféle föltevésekkel, elméleti megfontolásokkal és ellenvetésekkel próbálnak vagy akarnak

vitatni, kétségbe vonni valamely tényt, helyesen válaszolunk így: „Nem lehet ezen bölcsekedni, vitatkozni, mert ez *ténykérdés*.” Azaz: a kérdéses tény kétségbevonhatatlan valóságának kérdése. Az ilyen elvont, bonyolult jelentésű szó használata tehát nagy nyelvi tudatosságot kíván.

K. M.

Való. Varga Ida tanítónő Léváról azt kérdezi, milyen szófaj a *való* ebben a szerkezetben: *a kommunizmusba való átmenet*.

Nem névutó, mint egyik kartársa mondta, nem is módosító szó, hanem melléknév, mégpedig a *van* ige, pontosabban a *val-* igető származéka; annak melléknévi igeneve, csak idő jártával melléknevesült, sőt főnemesült is.

F. G.

Lehet-e minden szót igéíteni? Erre a kissé különös kérdésre így válaszoltunk:

Bár nem képezhetünk igét kivétel nélkül minden szóból (pl. az *s* kötőszóból; a múlt idejű melléknévi igenévből: *abált*; a főnévi igenévből: *abálni*; vagy pl. az *abrosz*, *adósság*, *asztal* stb. stb. szóból), a magyarban az igeképzés lehetőségei, szinte azt mondhatnánk, korlátlanok. Leggyakrabban a következő szófajú alapszókból szoktunk igét képezni: igéből, pl. *fogyaszt*, *nézeget*; főnévből, pl. *halászik*, *utazik*; melléknévből, pl.: *nagyít*, *fényesít*; melléknévi igenévből, pl. *állandósít*, *folyósít*. Kevésbé gyakori a számnévi, pl. *tizedel*, *huszonegyezik* és a névmási, pl. *önöz*, *tegez*, *magáz* alapszavú ige. Ritkábban határozószó is lehet ige alapszava, pl. *távolodik*, valamint névutó, pl. *nélkülöz*, *indulatszó*, pl. *jajgat*, sőt kötőszó, pl. (sokat) *és-ezik*. Elvértve egy-egy hang, pl. *ő-zik* ('őző nyelvjárást beszél', az ő itt szó értékű), egy-egy rag, pl. *süksükközik* (a jelentő mód jelen időben helytelenül felszólító igealakot használ: *láthassuk*, *tudhassuk*, *nézhecssük*). Arra is van példa, hogy szókapcsolat az alapszó, pl. *vígahetesezik* ('víg a hetes nevű kártyajátékot játszik'). A tulajdonnevek és a városnevek sem kivételek, pl. *katicáskodik*, *háryjánoskodik*, *marokkózik* (pálcikajáték). Elvben tehát majd minden szófaj képviselve van a lehetséges alapszók között, a gyakorlatban azonban — erre már utaltunk levelünk elején — nem képezünk minden egyes szóból igét. Nincs rá szükség.

R. L. G.

Kedves mindnyájan. A békéscsabai Kner Nyomda kötetéséből írja Zelenyánszky András vágó, hogy egy kartársnőjüktől ilyen megszólítású képeslapot kaptak üdüléséről: „Kedves mindnyájan!” Ennek helyességéről vitatkoztak. Egy részük „régimódi”-nak, „primitív”-nek, nem illőnek vélte „egy szocialista üzemben dolgozó kis csoport” megszólításaként, más részük pedig ellenkezőleg a munkatársakhoz való „közvetlenség” kifejezését látták ebben a megszólításban.

„Régimódi”-nak, „primitív”-nek semmiképp sem nevezhetjük a *Kedves mindnyájan!* megszólítást, hanem valóban ellenkezőleg: közvetlenséget, kedvességet akart kifejezni vele a lap írója. A megszólítás illendőségével tehát nincs baj; nekünk másért nem tetszik. Ezt szokás mondani: *kedves mindnyájatok*, *kedves mindnyájuk*, *kedves mindannyitok*, *kedves mindannyiuk*; határozóragos alakja elé azonban nem illik a *kedves* jelző, azért szokatlan így: *kedves mindnyájan*, *kedves mindannyian*. Egyébként már mi is olvastuk ezt a fajta kedveskedő megszólítást. A *kedves mindnyájatok* vagy *kedves mindnyájuk* és a *mindnyájan* keveredéséből lett a *kedves mindnyájan*.

F. G.

Vételezés. Különös jelentésben használják a salgótarjáni Öblösüveggyárban ezt a szót. Csiba Sándornak ezzel kapcsolatban így válaszoltunk:

A *vételezés* szón Önök ezt értik: 'a selejtnak leszállított áron való megvásárlása'. Ez nekünk szokatlan. A *vételezés* a hivatali nyelvhasználat szerint általában 'fölvételezés', azaz 'valaminek a raktárból való átvétele' (vö. A magyar nyelv értelmező szótárával). Szerintünk szokásosabb és világosabb így: *Árusítás ma senkinek sincs!*; vagy még egyszerűbben: *Ma nincs árusítás!*

F. G.

Bír. Zólyom Barna budapesti egyetemi hallgató kifogásolja Nyelvművelő levelek című kötetünknek ezt a mondatát: „A csupán anyanyelvén tudó hajdani primitív ember nem *bírta* elképzelni, hogy más nyelven is lehet szót érteni” (33. lap). Pontosabban: a *bír* igének ilyen értelmű használata nem tetszik Önnek. Arra szoktatták Önt gyermekkorában, hogy a *bír* igét csak „fizikai értelemben” használja („Nem *birom* a fűszeres ételeket”; „Nem *birom* ezt a munkát”; stb.). „Erősen sérti” az Ön fülét a *bír* igének ez a fajta használata: „Ezt már nem *birom* megenni” (ez különben szintén fizikai értelmű használat!). Úgy vesszük észre, hogy Ön általában olyankor helyesli a *bír* igét, ha nem lehet a *tud* igével helyettesíteni. Szó, ami szó, a *nem bírta elképzelni* kifejezés helyett ezt választaná: *nem tudta elképzelni*.

Valami tévedésből vagy félreértésből származik az Ön hiedelme. Nem szabad ilyen módon korlátoznunk a *bír* ige használatát, mert ez egyáltalán nem felel meg a közszokásnak, a nyelvi helyesség követelményének. A *bír* igét az Ön helyeselte jelentésén kívül még igen sokféleképpen lehet használnunk. A magyar nyelv értelmező szótára három hasábján tárgyalja a *bír* különféle jelentéseit. Épp harminc jelentést és jelentésárnyalatot számolunk össze, s ebből csak egyet helytelenít a szótár, a *bír valamivel* kifejezést, azonkívül a következő használatot az argóba utalja (a 'kedvel' jelentést): *Birom ezt az embert. Nagyon birom az ilyen filmeket*. Amit Ön jassznyelvinek minősít, azt a szótár nem hibáztatja. Az Ön elítélte példamondat: „Nem *birom* ezt az alakot.” A szótár az ehhez hasonló következő példákat említi (mint kifogástalanokat): *Nem birom a hazug embereket, a hazugságot*. Kosztolányi Dezsőtől idézi ott ezt: „Nem *bírta* a vallo-másokat, az ellágyulásokat.” Móricz Zsigmondtól pedig ezt: „Nem *bírta* a falu. Nem *bírták* el a rokonok.”

Természetesen azt a jelentést is megtaláljuk a *bír* szócikkében, amelyet Ön könyvünkben megró. Így értelmezi a szótár a *bír* igének ezt a jelentését: „Képessége, ereje van valamit végezni vagy fizetni; képes rá, győzi.” S ilyen példák vannak ott: *alig bír követni valakit; alig bírja fékezni, türtőztetni magát*. Erre a jelentésre is van ott irodalmi idézet, mégpedig Aranytól ez (a Walesi bárdokból): „De egy se *bírta* mondani Hogy; éljen Eduárd!” Gárdonyi Gézától ez: „A szívem úgy dobogott, hogy nem *bírtam* megszólalni.” Mind a ketten jól tudtak magyarul! Két mondatukban lehetne persze a *tud* igével is helyettesíteni a *bír*-t. Arany és Gárdonyi azonban a nyomatékosabb *bír* igét választotta. A *bír* ugyanis jóval nagyobb mértékét jelenti annak, amit a *tud* fejez ki. Ez a különbség itteni használatukban.

Legyünk hát óvatosabbak az ilyen kérdések megítélésében! Ne essünk áldozatául holmi nyelvhelyességi babonának!

F. G.

Hódmezővásárhely — Holdmezővásárhely. Dr. Gál Erzsébet azt kérdezi levelében, mi a magyarázata annak, hogy egy régi postai bélyegző feliratában a *Hódmezővásárhely* városnév ilyen alakban látható: *Holdmezővásárhely*. Hát mégsem a *hód* víziállat neve szerepel benne? Íme válaszunk:

A *Hódos* (Hodos), *Hódpatakfalva* (Hotpatakfalva), *Hódmezővásárhely* stb. helynévben a víziállat (*Castor*) neve van meg. Az ilyen *hold*-féle írásról pedig a következőket mondhatjuk: A Nyelvtörténeti Szótárban, a Magyar Oklevélszótárban s más forrásmunkákban igen sok adatot lehet találni az égitest és a mérték jelentésű *hold* szó *l* nélküli alakjára (*hod*, *hód* stb.), olyan '*Castor*' jelentésű szót azonban, amely *l*-et is tartalmaz, a rendelkezésünkre álló forrásmunkák nem idéznek. Ennek ellenére sem tartjuk lehetetlennek, hogy volt ilyen alak. A hódmezővásárhelyi irattárak régi okleveleinek vagy más régi okleveleknek, nyelvelmékeknek tüzetes átvizsgálása esetleg eredménnyel járna, fölbukkanhat egy-egy ilyen *l*-es *Holdmezővásárhely* alak. Maga a típus (az *l* hangot betoldó vagy az ellenkezője, az *l* hangot elvesztő) ugyanis gyakori nyelvünkben. Az *l* úgynevezett mozgó hang a magyarban. Szívesen felveszik eredetileg *l* nélküli szavak; például mai *boldog* szavunk még a XVI. század végén is előfordul *bódog* alakban (egyes székely nyelvjárásokban ma is hallani: *ó, a bódogtalan!*); *Miskolc* neve is így hangzott pár századdal ezelőtt: *Miskóc*. De ki is veszhet az *l* bizonyos esetekben. A mai *csónak* valamelyik szláv nyelvből került a magyarba *csolnak* alakban (a szlovákban *cnok*), nyelvjárásokban ma is megvan ez az eredeti *l*-es alak. Az *l* megléte vagy hiánya az előtte álló magánhangzó mennyiségét is befolyásolja; csak rövid állhat előtte ebben a típusban.

A *bódog* — *boldog*, *Miskóc* — *Miskolc* rendszerébe szépen beleillik a *hód* — *hold*, *Hódmezővásárhely* — *Holdmezővásárhely* is, azzal a különbséggel, hogy amazokban általánossá vált az állandósult, a *hód* esetében azonban nem voltak meg a kedvező feltételek ahhoz, hogy az *l*-betoldásos *hold* elterjedjen; az égitest és a földmérték jelentésű *hold* szavak megakadályozták ezt.

A *hód* egyébként török eredetű, innen vették át az ugor nyelvek (a manysik [vogulok], chantik [osztjások] és a régi magyarok nyelve).

R. L. G.

Valóság — valóság. Melyik a helyes? — kérdezi Szépe Eszter Sopronból.

A levelében közölt szövegnek e mondatában: „Ugyanis a tanácsi megbízott csak így tud meggyőződni az eset *valóságáról*” az aláhúzott szót egy *s*-sel írjuk. A mai magyar nyelvben egyelőre ilyen szó nincs. Van azonban *valóság* szavunk. Ez a *való*-nak, a *van* ige jelen idejű melléknévi igenevének a *-ság* képzővel alkotott származéka, főnév, jelene: „A létező világ a benne rejlő összes lehetőséggel és viszonylatokkal együtt, ill. mindaz, ami valamilyen formában létezik, megvan vagy végbemegy, történik, ill. az ilyen létezőnek, történéseknek szerves egységbe tartozó összessége.” Csak egy *s* van benne, a *-ság* képző szókezdő hangja. Más felépítésű a *jogosság* és a *hitelesség*, ezeknek az alapszava valóban *s* végű melléknév, a *jogos* és *hiteles*; a *valóságnak* azonban nem a *valós* melléknév az alapszava. Igaz, hogy van *valós* szavunk is. A régi nyelvben ilyenféle kapcsolatokban fordult elő: a *hajókon való*sok, azaz a 'hajónlevők'; ma inkább csak ez él: *odaváló*sí; *ideaváló*sí vagyok *Velembe* (tájnelyvi gyűjtés). 1827-től kezdve, mint mennyiségtani műszó használatos a *valós* melléknév, de csak ezekben az állandósult szókapcsolatokban: *valós szám*, *valós függvény*. Újabbban a sport és a sajtó nyelvében ilyen jelentésben hallható: 'a valóságnak, a valódi helyzetnek vagy erőviszonyoknak megfelelő; reális'. Pl.: *A mérkőzés eredménye teljesen való*s. A *valós* melléknévnek mind ez ideig nem fejlődött *-ság* képzős származéka. De azt azért hozzá kell fűznünk, hogy nem képtelenség a *valóság*, ha olyasmit akart írni az írója, hogy a dolog *valós* volta. De — mint mondtuk — pontosan megfelel a megszokott és közismert *valóság* is ennek a kifejezésére.

R. L. G.

Fogalmazzunk szabatosabban! Molnár István vegyész mérnök megírta nekünk, hogy egy kisebb társaságban az alábbi szöveg értelmezéséről vitatkoztak:

„A rendelkezési állományba való helyezést, valamint a rendelkezési állományba helyezett alkalmazottnak szabályszerű elbánás alá vonását nem befolyásolhatja az a körülmény, hogy a tisztviselő vagy egyéb alkalmazott fegyelmi eljárás alatt áll. A fegyelmi eljárást ilyen esetekben soron kívül le kell folytatni, és amennyiben a rendelkezési állományba helyezett alkalmazottnak szabályszerű elbánás alá vonásáról van szó, azt végre kell hajtani.”

Szerintünk bizonyára ezt jelenti az idézett fogalmazvány: A dolgozót akkor is „szabályszerű elbánás alá” lehet vonni, ha „fegyelmi eljárás alatt áll”. De ilyenkor előbb a fegyelmi ügyet kell letárgyalni („A fegyelmi eljárást ilyen esetekben s o r o n k í v ü l le kell folytatni”), csak azután kerülhet sor „a szabályszerű elbánás alá vonás” végrehajtására.

Hogy lehetett volna-e szabatosabban fogalmazni? Az a körülmény, hogy Önöknek is, nekünk is ennyire töprengenünk kell az idézett szöveg értelmén, eléggé bizonyítja, hogy jobban, szabatosabban, világosabban is lehetett, sőt kellett volna fogalmazni.

F. G.

Várható hőmérséklet $-2+2$ Celsius-fok között — Várható hőmérséklet ± 2 Celsius-fok.

Erdei Sámuel és Magyar Miklós afelől érdeklődik, melyik a nyelvtanilag helyes kifejezés az időjárásjelentésben.

Így helyes: *A várható hőmérséklet -2 és $+2$ Celsius-fok között.* (Helyesen kiejtve: *A várható hőmérséklet mínusz két és plusz két Celsius-fok között.* Tudjuk, nagyon elterjedt a jelzői két alaknak *kettő*-vel való helyettesítése, annyira, hogy már írva, nyomtatva is sokszor így látjuk: *kettő fok*. Pedig így nincs szükség rá. Elismerjük, telefonon, rádióban könnyen *hét*-nek érthetnének a *két* alakot, de még ott is el lehetne kerülni ilyenformán: *két fok*, s utána mondanák halkabban, „zárójelben”: *kettő*. Így megmenthetnénk a hagyományos jelzői két formát.)

A ± 2 jelölés a mennyiségtanban szokásos; azt jelenti, hogy pozitív vagy negatív mennyiség ez a 2 (plusz vagy mínusz 2). Az időjárásjelentésnek idézett szövegében helytelen volna.

F. G.

Agregát — agregátor — aggregátor. Az e szavakkal kapcsolatos kérdésekre az ÉM Típustervező Intézetnek így válaszoltunk:

Levelükből nem világlik ki egészen pontosan, hogy az *agregát* — *agregátor* helyes magyar megfelelőjére kérnek-e javaslatot, vagy pedig a két szóalak közti választásra. Ha az elsőről volna szó, a *gépcs port*, *gépegység*, *géprendszer*, (*gép*)*telep* szót ajánlhatnánk, bár az volna a helyes, ha a szakemberek fogalmi ismeretén alapuló javaslatot bírálhatná el és véleményezhetné a nyelvész a maga szempontjából. Nem bizonyos ugyanis, hogy tárgyszeret nélkül ő maga helyes javaslatot tesz-e.

Az *agregát* — *agregátor* vita kérdésében is a szakemberek tárgyi szempontjai kell hogy elsődlegesek legyenek. Bár találkoztunk már az *agregátor* szóval, sem lexikonokban, sem műszaki és általános szótárakban nem találtuk. A több tudományágban is használatos eredeti latinos alakú *ag(g)regitum* nyilván a német, illetőleg az orosz *Ag(g)regat* mintájára rövidült meg a magyarban. Az *ag(g)regitum* latin nyelvtani alakja megfelel a jelölt műszaki fogalomnak mint egységbe foglalt gépcsoportnak. Az *ag(g)regátor* képzője a cselekvőt, valaminek a végzőjét fejezi ki (1. *konnektor*, *generátor*, *radiátor*; a mi esetünkben: összegyűjtő, csoportosító, egyesítő), s ez, úgy véljük, kevésbé illik a szóban forgó fogalomra.

Tudomásunk szerint most készül a Műszaki Kiadónál egy korrektorszótár, amelyben megpróbálják elkülöníteni a két szóalak jelentését. Ez azonban már a szakemberek ügye.

Megemlítjük egyébként, hogy a Helyesírási tanácsadó szótár a latin eredetnek megfelelően az *aggregátor* szót két *g*-vel írja.

K. M.

Gomb — gömb. Naplemente. A *gomb* és a *gömb* egymáshoz való viszonyára, valamint a *naplemente* szó logikátlanságára tett megjegyzéseire Gyulai Ferencnek Romániába röviden ezt feleltük:

A *gomb* és a *gömb* voltaképpen ugyanaz a szó, jelentésük csak később különült el többé-kevésbé. A *gomb* eredeti értelme: gömbölyű csomó, bog; bunkó, kiszélesedés; a *ruha gombja* csak egyik sajátos jelentéshasználata. Ma is beszélünk a pálca, kardmarkolat, vívótőr, torony, rádió, csengő stb. gombjáról. Ez a régebbi szóalak van meg a XVII. századtól ismeretes, tehát régies *gombostű*-ben is, amelyet néhol mondanak *gömböstű*-nek is, ahogy Ön kívánná. A köznyelvi használat azonban már aligha változik meg.

A *naplemente* szó esetében Ön valószínűleg arra gondol, hogy nem a nap mozog, *megy le*, hanem a föld forog. Nyilvánvaló, hogy a szó egy régi, téves szemléletet és felfogást, egy tudománytalan természetmagyarázatot tükröz és rögzít. De hány ilyen „korszerűtlen” szó, kifejezés él a nyelvben! Gondoljunk csak arra, hogy a *kocsi* hallatán ma már szinte mindenki autóra gondol; a *sofőr* (francia *chauffeur*) pedig eredetileg a gőzmozdony fűtője volt (*chauffer* = fűteni).

K. M.

Tamási Áronra emlékezve*

Ábel utolsó könyvében az ördögtől-megszabadult fekete ember válasza Ábel kérdésére, hogy mi célra vagyunk a világon?, ez volt: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” Igen, ez volt a Te legfontosabb tanításod otthont-kereső Otthontalan. Ez a mondat világló és szivárványos és csillag-hímporos műveid szíve, vért-lökő megállíthatatlan dobogása. Az ember nem lehet magányos, hiszen az égitestek sem azok, az ember nem ragyoghat árván, nem vacoghat foszforeszkálva a csönd-poros úrben. Otthon kell lennünk valahol a világban, s önmagunkban. S az otthont-építeni-nem-tudóknak otthont kell építenünk: falakat, tetőt, ha másból nem, véres és deres, gyász-hímzésű és tűz-irgalmú, arany-álarcú és gyémánt-vértű, virág-szagú és bánat-erjedésű szavainkból. Ez a föladatunk. Erre tanítottál. Ezt mondja minden műved, jövőbe-induló drága Barátom, Tamási Áron. Ezzel indultam én is, a Dunántúl Ábelje jövőt-hódító daccal és szorongással. Ezt mondd századokon át, halhatatlan szavaiddal, halhatatlan nyelvünkön, aminek Arany János óta nem volt nagyobb birtokosa és művelője, mint Te, szegények fia, lentiek-küldötte: Tamási Áron. Jobban nálad senki se tudja, hogy a magyar nyelv: volt sorsunk, menedékünk és reményünk. Halhatatlan otthonunk ez a nyelv és sorsunk, reményünk. Egyetlen birtokunk és egyetlen 'jövünk. És másik tanításod: hogy nem szabad kisebb erővel és szeretettel művelnünk ezt a nyelvet, mint te tetted: Tamási Áron.

Juhász Ferenc

A magyar nyelvészet nagy seregszemléje

Nemzetközi nyelvészkongresszus Debrecenben „A magyar nyelv története és rendszere” témaköréből; 1966. augusztus 24—28.

A modern értelemben vett magyar nyelvészet a múlt században fejlődött ki, még pedig sajátosan nemzeti tudományként; s ez az indulás hosszú ideig egyfajta elszigetelődést is jelentett: sem elég kicsinyek nem voltunk ahhoz, hogy csak mások foglalkozzanak velünk (mint pl. a cári Oroszországban élő nyelvrokonaink nagy részével; később a néger meg az indián típusú nyelvekkel), sem elég nagyok ahhoz, hogy rajtunk kívül mások is tanulmányozásra érdemesnek tartották volna nyelvünket (mint pl. a németet, orosz, angolt, törököt stb., amelyeknek minden művelt államban jelentős filológiai hagyományuk van). Így nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszust rendezni még a második világháború előtt is kissé önellentmondásként hatott volna. . .

* Részlet Juhász Ferencnek az író ravatalánál 1966. június 2-án elmondott búcsúbeszédéből. Meghagytuk egyéni kötőjelzését; hozzátartozik ez Juhász Ferenc stílusához. (A szerk.)

De 1965-ben, a nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus első megtervezésekor, már helyesen ismerte fel a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete mint kezdeményező, s a Magyar Nyelvtudományi Társaság, mint a rendezésben hozzájáruló szerv, hogy ez a helyzet gyökeresen megváltozott. Valóban: a körülbelül kétszáz kongresszusi tag közül (aminél a közönség persze nagyobb volt, mert számos alkalmi hallgatóval egészült ki) kereken negyven szakember volt külföldi (a családtagokat ebbe nem számítva bele); nagyjából arányos feleződésben a szomszédos baráti, meg a tőlünk távolabb eső államokból. S persze legalább kétszer ennyit tartunk még számon, aki magyar nyelvészettel (vagy azzal is) foglalkozik külföldön, s csak anyagi vagy egyéb okokból nem tudott részt venni ezen az első ünnepi munka-összejöveten.

Hogy ez a változás minek köszönhető, azt maga a kongresszus anyaga tükrözi legjobban.

A második világháború után a szocializmus építésébe kezdett számos szédős országokban — ha térben különbségekkel, s időben hullámzásokkal is — a két világháború köztinél általában magasabbra lendült az ott élő magyar tömegek anyanyelvű kultúrája, s így szükségszerűen anyanyelvi kultúrájuk is; és ennek következtében ezekben az országokban fokozódott a magyar nyelvészeti tevékenység, elsősorban a felsőoktatás, de nem kevésbé a publicisztikai és szépirodalmi nyelv művelése területén; másrészt sürgető kötelességként hárult a kutatókra a demokratikus fejlődés, az általános kulturális felemelkedés által idestova létükben veszélyeztetett helyi nyelvjárásoknak minél nagyobb mértékben való felgyűjtése, s legalább e formában való konzerválása is. Ezekben az államokban tehát a magyar nyelv intenzív tanulmányozását elsősorban a gyakorlat igényei sürgették és tették feladatává.

Más a helyzet a távolabbi országokban. Ezekben a hungarisztika felfejlődésének nem annyira a szükség, mint inkább a lehetőség volt a rugója; illetőleg nem annyira a nyelvi praxis igénye, mint inkább a magyar nyelvi rendszer sajátos adottságai. — A magyarral foglalkozó külföldi szakembereknek egy része itt úgy vizsgálja nyelvünket, mint a lélekszámban legnagyobb, történeti emlékekben leggazdagabb, s filológiaiilag is legalapossabban feldolgozott finnugor nyelvet. Hogy nyelvünk finnugor lévén, a magyar nyelvészet szerves része a finnugrisztikának, ezt mi hajlamosak vagyunk sajátos feladataink sodrában néha elfelejteni; ám a finnugor nyelvek külföldi kutatóinak ez a csoportja szerencsés módon figyelmeztet rá bennünket újból és újból. — Nem kevésbé népes az a csoport, amelyik a magyar nyelvet sajátos és kedvező tipológia i-s z e r k o z e t i adottságai folytán értékeli és tartja kutatásra érdemesnek. A világszerte egyre nagyobb tért hódító strukturális és típus-összehasonlító vizsgálatoknak (de például a nyelvlogikai kutatásnak is) föltétlenül hálás területe és alanya a fonológiájában és morfológiájában (azaz hangtani és alaktani felépítésében) egyaránt egyszerű és eléggé következetes tisztaságú magyar nyelv. A fordítógéppel foglalkozók között például van, aki azért tanult meg magyarul, hogy mintát kapjon az alaktani jelentésmozzanatok tisztán lineáris elrendezéséhez. . .

Igaz: nem lebecsülendő a távolabbi országokban magyar nyelvészettel foglalkozók között azoknak a száma, akik — különféle előzmények után, s különböző időszakokban — Magyarországról kerültek ki, tehát kész adottságként vitték magukkal a magyar nyelv (s legtöbbször egyben a magyar nyelvészet) ismeretét. Ám a megnövekedett érdeklődést tanúsítja, hogy személyükben általában egy-egy íróasztal talált felkészült munkást, nem fordítva; s hogy a kongresszuson megjelent „nyugatiaknak” a Magyarországból származók a negyedét sem tették. (Helsinkiben, a finnugor kongresszuson 1964-ben, ugyancsak legfőljebb fele-fele az arány.)

Mindez igazolja a kongresszusnak nemzetközi jellegét; de mi igazolja a k o n g r e s z s z u s voltát? Mindenekelőtt az, hogy tematikájában éppúgy átfogta a ma folyó kutatások

egészesét, amint résztvevőiben a kutatók egyetemességét. A kongresszus munkája — az együttes üléseken kívül — négy párhuzamos szekcióban folyt, s így is négy kemény napot vett igénybe. Kerekén száztíz előadást tartottak meg ez idő alatt (ebből huszonötöt külföldi vendég), s majdnem húsz egy-két órás vita volt az elhangzottakról; — nem számítva bele a munkaszünetekben lefolyt kisebb-nagyobb körű eszmecsereket, amelyek pedig néha a hivatalos vitáknál is termékenyebbek.

Míg ez a gazdag anyag nyomtatásban nem lesz olvasható, tulajdonképpen senki sem foghatja át felelősséggel a kongresszus anyagát: a szekcióülések általában négy, de legalább három helyen folytak párhuzamosan, s így a teljes tematika végighallgatása fizikailag is lehetetlen volt. — Meg kell hát elégednünk egyelőre a munkarend ismertetésével, s az üléseken szerzett szubjektív és általános benyomásaink közlésével.

A plenáris üléseken — melyeknek sorát az egyik rendező szerv, a Nyelvtudományi Intézet igazgatójának igényes bevezetője nyitotta meg, s a másik rendező szerv, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének magvas összefoglalója zárta be — a folyamatban levő meg az elvégzett vagy tervezett magyar nyelvészeti munkálatok ismertetése és értékelése került programra. Nagy lélegzetű áttekintést kaptunk „A mai magyar nyelvtudomány helyzete és feladatai” címen; azután körképet a Nyelvtudományi Intézetben meg az intézeten kívül folyó hazai munkáról; s kiegészítették ezt a Szovjetunió, az Egyesült Államok, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság hungarisztikai munkálatairól adott összefoglalások. (A Román Népköztársaságban végzett, mennyiségében és színvonalában egyaránt igen jelentős kutató tevékenység ismertetése sajnálatos módon elmaradt). — Ez a sorozat első szisztematikus felmérése mindannak, ami szerte a világban anyanyelvünk búvárlása érdekében folyik; gazdagságával nem egy vonatkozásban meglepte még a tudományág legjobban értesült vezetőit is; nem beszélve a kívülből állókról, akik számára ehhez informatív értékében semmiféle eddigi tájékoztatás nem volt hasonlítható.

A szekcióülésekből már csak a témaköröket sorolhatom fel. Megjegyezném: egy-egy (gondolatjellel elválasztott, s néha kényszerűen összevont) témakör egy-egy fél-napos ülést töltött ki; általában négy-nyolc előadással, s azokat követő vitával.

A) szekció: A magyar nyelv története (5 ülés).

Témakörök: A nyelvi rendszer története — Szótörténet, névtörténet — A szóképzés története, a ragozás története — Hangtörténet — Őstörténet, nyelvemlékek.

B) szekció: A mai magyar nyelv (4 ülés).

Témakörök: Nyelvtani kategóriák — Alaktan, mondattan — Tipológia, hangtan — Szóalkotás.

C) szekció: A magyar nyelvjárások (2 ülés).

Témakörök: Hangtan, alaktan; az anyaggyűjtés módszere — Szókincs.

D) szekció: Alkalmazott nyelvtudomány: nyelvművelés, stilisztika, nyelvoktatás, gépi fordítás (7 ülés).

Témakörök: Nyelvművelés — Általános stilisztika — A költői nyelv stilisztikája — Anyanyelvünk oktatása — A magyar nyelv oktatása külföldieknek — Automatikus analízis — Automatikus szintézis.

Minthogy az előadások rendje és készlete a jelentkezőknek eléggé hű tükörképe (ti. rendező bizottság alig néhány esetben lépett fel konkrét tematikai igénnyel, illetőleg kéréssel), ez a lista irányában és arányaiban eléggé híven tükrözi azt, hogy a magyar nyelvvel foglalkozókat — legalábbis (ha szabad némi tréfával így mondanunk) „feszítvél”-szinten — mi milyen mértékben köti le ma. Persze van azért benne egy kis torzítás is: az olyan, kollektív munkaként egyébként nagy intenzitással művelt kutatási területek, mint a kis értelmező szótár, a több kötetes etimológiai szótár, a magyar nyelvjárási atlasz, a magyar tájzótár, a nyelvművelő kódex, a generatív leíró nyelvtan stb., nem mutatko-

nak benne súlyuknak megfelelően; legaktívabb munkásaik sokszor más témakörből, sőt olykor egészen más szekcióban tartottak előadást (ami más oldalról kutatóink mai sokoldalúságának bizonyítéka). De még ez is figyelmeztető: ezek a mélységben és intenzitásban nagy erővel művelt területek az utóbbi időben valóban veszítettek szélességükből.

Nyelvtudományunknak a felszabadulás előtt észlelt kissé egyoldalúan történeti beállítottságával szemben föltétlenül lényeges szélesedésre utal az, hogy az összesen hét történeti és dialektológiai tárgyú ülésszakkal szemben tizenegy volt a leíró témakörű. A gyakorlattól való elfordulás hajlamának teljes megszűntét igazolja, hogy épp az a l k a l m a z o t t nyelvtudomány szekciója volt ülésszakokban leggazdagabb: ez tette az összesnek jó harmadát. Talán a Nyelvőr olvasói számára nem érdektelen, hogy ezek sorában elég nagy volt a nyelvművelés, a helyesírás, a nyelv- és nyelvtanoktatás problémáival foglalkozó felolvasások száma. A gyakorló pedagógusok tömegeit, a kiadók és szerkesztőségek igényes dolgozóit épp ezért fokozott mértékben érdekelheti majd a kongresszus teljes anyagát magában foglaló kiadvány, amelynek megjelentetését a résztvevők teljes egyetértésben határozták el.

Egy kissé persze formális dolog így a besorolások alapján elemezni a helyzetet. Mert az egész kongresszust éppen az jellemezte, hogy a magyar nyelvészeti stúdiumok nem egymástól elszigetelten jelentkeztek, mint hajdan, hanem a legszorosabb e g y s é g b e f o n ó d v a: a legtöbb előadás egyszerre volt történeti és leíró témájú, elméleti és gyakorlati szándékú; sőt egyesítette magában a „hagyományos” és a „modern” módszer jegyeiből és eljárásaiból is mindazt, ami célra és igazságra vezet. A kutatási mód területén nemrég éles harc dúlt még a (többnyire önkényesen) „régire” és „újra” meg „hagyományosra” és „marxistára” szétválasztott eljárások — illetőleg sokszor inkább csak képviselők — között; egyesek nagyon komolyan beszéltek a nyelvtudomány válságáról, valamiféle „két nyelvtudomány” kialakulásáról: ez a seregszemlénk megmutatta, hogy a nyelvészeti kutatás egy és oszthatatlan; legfőlőbb művelni lehet jobban és rosszabbul, s ezáltal a nyelv valójához közelebb kerülni, vagy távolabb maradni tőle. Mind szemlélet, mind módszer tekintetében összesítő tanulságként vonható le: a nyelvbúvárlat történetében egymást követő iskolák eredményei sohasem voltak, s ma sincsenek egymással mereven alternatív viszonyban; az új az addiggit nem megsemmisíteni és helyettesíteni van hivatva, hanem kritikailag adaptálni és megtermékenyítve tofábbfejleszteni; olykor evolúciós, máskor éppen revolúciós úton.

Mert az a világnézeti, eszmei, tematikai és módszertani fejlődés, amit kongresszusunk a felszabadulás előtti állapothoz viszonyítva tükrözött, bízást nevezhető f o r r a d a l m i á t a l a k u l á s n a k. Ha lefolyásában nem is, eredményeiben mindenesetre. S ha elfogadjuk azt a rövid jellemzést, hogy a marxista tudomány elméletében materialista, módszerében dialektikus, és magatartásában pragmatikus (azaz cselekvő, alkotó), akkor azt is hozzátehetjük mindehhez, hogy a nyelvészeti kutatómunkának ez a megújódása a legjobb irányban halad.

Feladatai és problémái persze vannak még jócskán. De mindez csupán a növekedés nehézségeit jelzi, s legkevésbé sem a nehézségek növekedését. Csak egy példát most! Első ötéves tervünk összeállításakor sok nagy munkálatnak (leíró nyelvtan, értelmező szótár, nyelvatlasz; később az etimológiai szótár stb.) úgy álltunk neki, hogy elkészítésével tulajdonképpen a pozitivisták korszak által ránk hagyott a d ó s s á g o t törlesztjük csupán. Ám az a kép, amely most kongresszusunk alapján kirajzolódik, azt mutatja: ezeket a pozitívizmustól ránk testált feladatokat sem pozitivisták módon oldottuk meg; az egyenlőtlen fejlődés törvénye alapján nem csupán utolértük a korábbi vagy külföldi mintákat, hanem itt-ott eléjük is ugrottunk. Ezt nemcsak magunk érezzük így; erre utalt külföldi vendégeinknek — aligha pusztá udvariasságból eredő — sokoldalú elismerése is.

Sokat emlegetjük egy idő óta a magyarországi általános nyelvészet elmaradottságát, s ezen gyakran valami e s z m e i hiányosságot, elméleti és módszertani gyengeséget értünk a magyar nyelvészeti kutatásokban is. Kongresszusunk azt mutatja: ebben a tekintetben is fordulat érlelődik már. Csak éppen az általános nyelvészet nálunk nem a filozófiából és a szociológiából nő ki, mint sok helyen másutt, hanem a k o n k r é t, s elsősorban is a magyar nyelvészeti kutatásokból. Azon kívül és felül, ami vizsgálatunk tárgyában sajátosan magyar, egyre inkább keressük és látjuk azt is, ami általánosíthatóan és általánosságban „nyelvi” benne. Talán nem is a legrosszabb indulás az az elmélet számára, hogy a gyakorlatból, s az általános számára, hogy a konkrétból és egyediből nő ki!

Azt látjuk: a magyar nyelvtudomány e területen ma hallatlanul e l ő n y ő s helyzetben van. Először: mert olyan felépítésű (szinte tisztán agglutináló) nyelvet vizsgálhat, amely szerkezetében készen mutatja a jelentésmozzanatok szintézisének útját és módját; s így sokszor szinte tisztán adja a gondolkodás logikáját; s amelynek — más oldalon — az agglutináló nyelvek közül legnagyobb a történeti adattára is.* Másodszor: mert ennek nyelvnek tanulmányozásában hatalmas és nagyon szigorúan realista filológiai hagyományra támaszkodhat. Harmadszor: mert társadalmi berendezkedésünk sebből folyó ismereteink folytán nyelvünk tanulmányozásában hathatós segítséget ad a magyar nyelvészet számára a materialista szemlélet és a dialektikus módszer egyre elmélyülőbb ismerete. S végül — de valóban nem utolsó sorban —: mert szocialista államunk tudománypolitikája olyan anyagi és szervezeti lehetőségeket nyújt, amilyenek sohasem voltak; s mert a gyakorlattal való — együttműködésnek is beillő — kapcsolata a problémák felvetésében s a megoldások kontrolljában nyújt „földközelsben” tartó támogatást, újból és újból figyelmeztetve, hogy az elmélet a gyakorlatból van, és a gyakorlatért.

Ma, amikor a nyelvekben nem csupán azt keressük, ami bennük sajátos és nemzeti, hanem egyre inkább azt is, ami bennük közös és emberi, ezek a helyzeti adottságok igen kedvezőnek értékelhetők.

A kongresszus elhatározta: munkáját ciklikusan (a tervek szerint ötvenként) megismétli; s a két kongresszus közötti időszakokra — a most már sokfelé folyó magyar nyelvészeti kutatások egybehangelése érdekében — állandó nemzetközi tanácskozó testület felállítását javasolja. Mindkettőnek teljesülése kívánatos volna, hogy a magyar nyelvészeti kutatások ügye jól haladjon, és területe még tovább szélesedjék.

Deme László

„A magyar nyelv története és rendszere“ nemzetközi nyelvészkongresszus határozatai

A kongresszuson elhangzott előadások a lehető legrövidebb időn belül jelenjenek meg nyomtatásban.

Feltétlenül szükséges bizonyos időközökben — lehetőleg ötvenként — hasonló jellegű kongresszusok megrendezése. Javasoljuk, hogy legközelebbi kongresszusunkat 1971-ben tartsuk Magyarországon.

Gondoskodni kell arról, hogy a magyar nyelvészeti kézikönyvsorozat minél előbb megjelenjék — lehetőleg több világnyelven.

*Ezt a gondolatot régóta készülök bővebben is kifejteni. Most e cikkemet átolvasva, Imre Samu arról értesít, hogy a vendégként hosszabb ideje nálunk tartózkodó Lotz János, a Columbia Egyetem tanára, szintén felvetett pozsonyi tartózkodásom idején néhány hasonló szempontot. Örülök, hogy ily módon ezekkel nem állok egyedül.

Tudományos terveink összeállításában a jövőben fokozatosan törekednünk kell arra, hogy mindazokat a kutatási területeket, amelyek kongresszusunk tanulságai alapján az utóbbi időben nem részesültek kellő figyelemben (jelentéstan, stilisztika, névkutatás, nyelvszociológiai vizsgálatok, gépi adatgyűjtés—adatfeldolgozás stb.), a jövőben céltudatosabban fejlesszük.

A kongresszuson elhangzott beszámolók, felszólalások, a külföldi és hazai tudósokkal folytatott személyes beszélgetések egyöntetűen arra utalnak, elérkezett az idő, és megvan az igény rá, hogy a magyar nyelvészeti kutatásokat a jövőben az eddigieknél jobban összehangoljuk, kapcsolatainkat erősítsük, és — teljesen rugalmas, minden merevségtől mentes formák között — szervezettebbé tegyük. E feladatok megoldására célszerű egy nemzetközi magyar nyelvészeti bizottság létrehozása. Ezt a gondolatot, amelyet a most üléselő kongresszus előkészítő bizottsága vetett fel, külföldi kollégáink is teljes egyetértéssel fogadták, és melegen támogatták.

A nemzetközi magyar nyelvészeti bizottság feladatát a következőkben látjuk:

Közreműködés a nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszusok összehívásában és rendezésében.

Egymás kölcsönös és rendszeres tájékoztatása a különböző országokban folyó nyelvészeti kutatásokról, bibliográfiai összeállítások, kiadványcserék formájában.

A bizottság munkájában részt vevő szakemberek közreműködésével közös tudományos vállalkozások megindítása.

Kapcsolataink erősítése a kölcsönös tudóscsere és a szakember-utánpótlás biztosítását szolgáló diákcseré formájában.

AZ 1966. ÉVI, 90. ÉVFOLYAM TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓMUTATÓJA ÉS TÁRGYMUTATÓJA

TARTALOMJEGYZÉK

„A magyar nyelv története és rendszere” nemzetközi nyelvészkongresszus határozatai	461
<i>Aujeszky László</i> : Az időjárási jelentések stilisztikája	341
<i>Bakos József</i> : Szótörténeti adatok Comenius Lexicon Januale (Patak, 1652.) című tankönyvének magyar szövegében	193
<i>Bárczi Géza</i> : Szabó T. Attila hatvanéves	111
<i>Békési Imre</i> : Az anyanyelvi oktatás hatásfoka és a tanári szemlélet	171
<i>Benkő László</i> : Martinkó András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése	325
<i>Bernschütz Sándor</i> : Kutyanévek Baján és környékén	424
<i>Betkowski Jenő</i> : Kötélnek áll	428
<i>Bihari József</i> : A magyar nyelv sorsa Izraelben	229
<i>Deme László</i> : A kiejtési norma dolgában 117. — Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban 275. — Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban 392. — A magyar nyelvészet nagy seregszemléje	457
<i>Éder Zoltán</i> : Babits Mihály költői nyelvéről	429
<i>Elekfi László</i> : A predikatív viszony	62
<i>F. G.</i> : Műt 102. — Zita kiejtése. — Maga 103. — Egyenlítő — egyenlítő 105. — Kis kezdőbetű — nagy kezdőbetű 106. — A mértékek rövidítése. — Férihegyi repülőtér 107. — Vessző, gondolatjel megszólításban 108. — Csönget — lebélyegez. — Bolt 221. — Kijárulkozás 222. — Hurráh 223. — Rekonstrukció 224. — A vessző használata. — Íz — zamat 225. — Az <i>activity</i> , illetőleg <i>job</i> magyar megfelelője 227. — Mennyi is az az „egyszer annyi”? — Premier 228. — Út — utca 328. — Kiadják a könyveket? Megjelenik a könyv? X. Y. gondozásában? 329. — A csökmői fmsz kisvendéglő beosztást hirdet meg 330. — A <i>ch</i> kiejtése a magyarban. — Az <i>-andó</i> , <i>-endő</i> kerülendő? — Viaszolvasztás — viasztermelés 448. — Sütemény — tészta — kalács. — Személy — személyiség 450. — Való. — Kedves mindnyájan 452. — Vételezés. — Bír 453. — Fogalmazunk szabatosabban! — Várható hőmérséklet —2 +2 Celsius-fok között — Várható hőmérséklet ± 2 Celsius-fok	455
<i>Fábián Pál</i> : Karinthy Ferenc: Nyelvelés 97. — Egy kis adalék a szép magyar kiejtés történetéhez 102. — Egy magyar vonatkozású tükörszó kalandja Velencében	218
<i>Fajcsék Magda</i> : A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája — 1962	327
<i>Farkas László</i> : Szélgjegyzetek egy Nyelvőr-számhoz	362
<i>Farkas Vilmos</i> : Aspirantúra vagy aspiratúra?	10
<i>Fodor István</i> : Univerbiade — egy új olasz kölcsönszó 96. — Rádió 137. — Az eszperantó és a tudományos világnyelv kérdése	370
<i>Fónagy Iván</i> : Api, figyelj ide!? 121. — Hallható-e a mimika?	337
<i>G. L.</i> : Gyapot — pamut	328

<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1965. november 23-i üléséről 113. — Az idéző mondat és az idézet mondatzáró írásjeléről 241. — Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1966. február 22-i üléséről . . .	334
<i>Gunda Béla</i> : Azt se mondta, cseréljünk acélt	90
<i>Hadrovics László</i> : Dupla	91
<i>Hell György</i> : A strukturális grammatika néhány kérdése	287
<i>Hernádi Sándor</i> : Az ifjúság körében végzendő nyelvművelő munkáról	18
<i>Hexendörf Edit</i> : Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok	322
<i>Hoffner Pál</i> : Aspirantúra vagy aspiratúra?	10
<i>Horgosi Ödön</i> : Ordas	420
<i>Horpácsi Illés</i> : Csiszár	310
<i>Horváth Mária</i> : Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése	212
<i>Illyés Gyula</i> : A polgár és a bugris	89
<i>Imre Samu</i> : Fórozás	197
<i>Inczei Géza</i> : A történeti földrajzi nevek lokalizálása	302
<i>Juhász Ferenc</i> : Tamási Áronra emlékezve	457
<i>K. M.</i> : A -va, -ve, -ván, -vén képzős határozói igenév használata 104. — Szerkezet 222. — Gyöngy 227. — Tény — tényállás — ténykérdés 451. — Agregát — aggregátor — aggregátor 255. — Gomb — gömb. Naplemente	456
<i>Kálmán Béla</i> : Megjegyzések az irodalmi helynévadáshoz	150
<i>Kálmánchey Endre</i> : Megjegyzések egy régies írású családnév helyes kiejtéséhez	151
<i>Kardos Tibor</i> : A régi magyar dráma nyelvének összetevői	153
<i>Károly Sándor</i> : Deme László: A nyelvről — felnőtteknek	318
<i>Kiss Jenő</i> : Az <i>i</i> -zés állapota a rábaközi Mihályiban	76
<i>Kiss Lajos</i> : Rohadt sarok 96. — Fórozás 187. — Secko jedno	311
<i>Kollányi Teréz</i> : Az ál-célhatározói mellékmondatokról	235
<i>Kolozsváry Gyula</i> : Magnetofon használata az anyanyelvi oktatásban	269
<i>Kondássy Imre</i> : Faris	199
<i>Kónyi Sándor</i> : Az orosz szavak átírásához	145
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Dajkál 200. — Még egyszer a folyónevekből lett kutyanevekről	423
<i>Krállné Reményi Mária</i> : Népszerű nyelvészeti kiadványok Bulgáriában	100
<i>Lotz János</i> : Adalék a közszo és név ragozási eltéréséhez	328
<i>Lőrincze Lajos</i> : Pais Dezső köszöntése	110
<i>Magna Erzsébet</i> : „Velence-tavi . . .” 220. — Elragadtak a lovak	221
<i>S. Meggyes Klára</i> : Az emberszabású melléknév és az emberszabású majom állattani műszó történetéhez	92
<i>O. Nagy Gábor</i> : Részletek egy szólásmagyarázó szótárból	81, 189, 297
<i>Papp Ferenc</i> : Strukturális — matematikai — algebrikus nyelvészet 55. — Megszólaltak a gépek 181. — Kettős és hármas szófajiságú szavaink	404
<i>Péchy Blanka</i> : A Kazinczy-díj első ciklusának tapasztalatai	333
<i>Péter László</i> : Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa 209. — A bakanyelv	255
<i>Prohászka János</i> : Szent Mihály meg a ló 306. — Ételnevekről 413. — Tartalomjegyzék, szó- és tárgymutató	463
<i>R. L. G.</i> : Szupermarket 226. — Termelési könyvelés — termelésekönyvelés 227. — Az -ért és az -ig ragos szavak elválasztása 447. — Illendő — elegendő. — Böved este 449. — Lehet-e minden szót ígésíteni? 452. — Hódmezővásárhely — Holdmezővásárhely 453. — Valóság — valósság	454
<i>Reuter Camillo</i> : Körte 198. — Vémenő	411
<i>Rozslyay György</i> : Lebeszélés. — Önkény, császár a neved! — Járvány 220. — Egy tévedés eloszlátása. — Műsorváltozás. — Aki kétszer beszél. — Kisszülők	446

<i>S. Á.</i> : Elragadtak a lovak.....	445
<i>Sarkady Sándor</i> : Feze	415
<i>Scheiber Sándor</i> : Jeruzsálem — magyarországi elnevezésekben	422
<i>Sipka Sándor</i> : Az idézés formái Németh László Irgalom című regényében.....	258
<i>J. Soltész Katalin</i> : Petőfi rímei 21. — Az idegen szavak magyaros helyesírásának néhány problémája	355
<i>Sz. L.</i> : Cipő-mintabolt — cipőminta-bolt 105. — Exkluzív 223. — Nyelvhelyességi tanfolyamok 335. — Nyelvi vetélkedő. — TIT-hírek.....	336
<i>Szabó T. Attila</i> : Pópa 86. — Mezei hadak; mezei, mezeizik, mezeiző; esti, estis és a többi	409
<i>Szathmári István</i> : Papp László: Magyar nyelvű levelek és oklevelek formulái a XVI. században	201
<i>Székelly Artúr</i> : Egy megyei napilap helyesírása	14
<i>Szende Aladár</i> : Programozott nyelvtanítás a dolgozók iskolájában.....	39
<i>Szende Tamás</i> : F. M. Semjakin: A gondolkodás és a beszéd.....	99
<i>Szepessy Gyula</i> : Lengyelben, Olaszban, Japánban.....	250
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Az Abafi szerzője 31. — A magyar nyelv tudós művésze. (Csanádi Imre verseskönyvéről)	375
<i>Szilágyi Miklós</i> : Kurta kocsmá — vak csapszék	426
<i>Tompa József</i> : Kölcsey archaizáló stíluspróbái	159
<i>Tömörkény István</i> : A bakanyelv	255
<i>Török Gábor</i> : Legyen-e közügy a helyes magyar kiejtés törvényeinek föltárása? I. — Hová lépsz most	367
<i>Végh József Mihály</i> : Tömörkény István, a népnyelv vizsgálója.....	350
<i>Vidor Zsuzsa</i> : Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében	215
<i>Voigt Vilmos</i> : Schram Ferenc: 1790—1819 közötti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai 98. — Egy kelta eredetű magyar szólás	316
<i>Wacha Imre</i> : Gáti József: A versmondás 205. — ... azazhogy nem is olyan egyszerű! 218. — Átadták a Kazinczy-érmet a legszebben beszélő középiskolai tanulóknak	331
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti jegyzetek	312
A Nyelvőr postája	102, 218, 328, 445
<i>Fábian Pál</i> : Egy kis adalék a szép magyar kiejtés történetéhez 102. — Egy magyar vonatkozású tükörszó kalandja Velencében 218. — <i>Wacha Imre</i> : ... azazhogy nem is olyan egyszerű! 218. — <i>Rozsly György</i> : Lebeszélés. — Önkény, császár a neved! — Járvány 220. — <i>Magna Erzsébet</i> : „Velence-tavi...” 220. — Elragadtak a lovak 221. — <i>Lotz János</i> : Adalék a közszó és a név ragozási eltéréséhez 328. — <i>S. Á.</i> : Elragadtak a lovak 445. — <i>Rozsly György</i> : Egy tévedés eloszlátása 446. — Műsorváltozás — Aki kétszer beszél. — Kisszülők.....	447
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából 102, 221, 328,	447
<i>F. G.</i> : Műt 102. — <i>F. G.</i> : Zita kiejtése. — <i>F. G.</i> : Maga 103. — <i>K. M.</i> : A -va, -ve, -ván, -vén képzős határozói igenév használata 104. — <i>Sz. L.</i> : Cipő-mintabolt — cipőminta-bolt. — <i>F. G.</i> : Egyenlítő — egyenlítő 105. — <i>F. G.</i> : Kis kezdőbetű — nagy kezdőbetű 106. — <i>F. G.</i> : A mértékek rövidítése. — <i>F. G.</i> : Feriegyi repülőter 107. — <i>F. G.</i> : Vessző, gondolatjel megszólításban 108. — <i>F. G.</i> : Csönget — lebélyegez. — <i>F. G.</i> : Bolt 221. — <i>K. M.</i> : Szerkezet. — <i>F. G.</i> : Kitarulkozás 222. — <i>F. G.</i> Hurráh. <i>Sz. L.</i> : Exkluzív 223. — <i>F. G.</i> : Rekonstrukció 224. — <i>F. G.</i> : A vessző használata. — <i>F. G.</i> : Íz — zamat 225. — <i>R. L. G.</i> : Szupermarket 226. — <i>K. M.</i> : Gyöngy. — <i>R. L. G.</i> : Termelési	

könyvelés — termelés-könyvelés. — *F. G.*: Az *activity*, illetőleg *job* magyar megfelelője 227. — *F. G.*: Mennyi is az az „egyszer annyi”? — *F. G.*: Premier 228. — *G. L.*: Gyapot — pamut. — Út, utca 328. — Kiadják a könyveket? Megjelenik a könyv? X. Y. gondozásában? 329. — *F. G.*: A csökmői ímsz kisvendéglő vezetői beosztást hirdet meg 330. — *R. L. G.*: Az *-ért* és az *-ig* ragos szavak elválasztása 447. — *F. G.*: A *ch* kiejtése a magyarban — *F. G.*: Az *-andó*, *-endő* kerülendő? — *F. G.*: Viaszolvasztás — viasztermelés 448. — *R. L. G.*: Illendő — elegendő. — *R. L. G.*: Böved este 449. — *F. G.*: Sütemény — tészta — kalács. — *F. G.*: Személy — személyiség 450. — *K. M.*: Tény — tényállás — ténykérdés 451. — *F. G.*: Való. — *R. L. G.*: Lehet-e minden szót ígésíteni? — *F. G.*: Kedves mindnyájan 452. — *F. G.*: Vételezés. — *F. G.*: Bír. — *R. L. G.*: Hódmezővásárhely — Holdmezővásárhely 453. — *R. L. G.*: Valóság — valósság 454. — *F. G.*: Fogalmazzunk szabatosabban! — *F. G.*: Várható hőmérséklet $-2 + 2$ Celsius-fok között — Várható hőmérséklet ± 2 Celsius-fok. — *K. M.*: Agregát — agregátor — aggregátor 455. — *K. M.*: Gomb — gömb. Naplemente 456

A Nyelvőr hírei 110, 331, 457

Lőrincze Lajos: Pais Dezső köszöntése 110. — *Bárczi Géza*: Szabó T. Attila hatvanéves 111. — *Grétsy László*: Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1965. november 23-i üléséről 113. — *Wacha Imre*: Átadták a Kazinczy-érmet a legszebben beszélő középiskolai tanulóknak 331. — *Péchy Blanka*: A Kazinczy-díj első ciklusának tapasztalatai 333. — *Grétsy László*: Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1966. február 22-i üléséről 334. — *Sz. L.*: Nyelvhelyességi tanfolyamok 335. — Nyelvi vetélkedő. — TIT-hírek 336. — *Juhász Ferenc*: Tamási Áronra emlékezve 457. — *Deme László*: A magyar nyelvészet nagy seregszemléje 457. — „A magyar nyelv története és rendszere” nemzetközi nyelvészkongresszus határozatai 461

SZÓMUTATÓ

Nincsenek — vagy csak részben vannak — fölvéve a következő cikkek szavai:
Székely Artúr: Egy megyei napilap helyesírása (14—8). — *J. Soltész Katalin*: Petőfi rímei (21—31). — *Elekfi László*: A predikatív viszony (62—7). — *Kiss Jenő*: Az í-zés állapota a rábaközi Mihályiban (76—80). — *Bihari József*: A magyar nyelv sorsa Izraelben (229—35). — *Grétsy László*: Az idéző mondat (241—50). — *Péter László* — *Tömörkény István*: A bakanyelv (255—8). — *Inczei Géza*: A történeti földrajzi nevek lokalizálása (302—6). — *Szilágyi Ferenc*: A magyar nyelv tudós művésze (375—91). — *Papp Ferenc*: Kettős és hármas szófajiságú szavak (404—8).

A, Á

ABC áruház 226
 ábránd 36
 abroncsos 195
 acat 353
 activity 227
 adio, adieu 312
 adjutáns 11
 admirális 11
 aggály 36
 agregát, agregátor 455
 agronómus 11
 ajándok 168
 akivel oldottál, azzal
     köss 352
 akkurátus 11
 akna 81
 Akszinyja 147
 alabástrom 81
 alakulás 345
 álarc 82
 álca 35
 áldozat 167
 álérv 35
 alezánc 311
 áll (ige és fn.) 82
 állás 330
 alma 83

Álmosd 83
 álós 84
 álom 84
 alpári 85
 alszik 86
 aludttej 86
 alumínium 12
 Anda 189
 antal, Antal 191
 ángy 196
 angyal 189
 angyal-tiszta 38
 anya 193, 297
 anyatej 301
 arab 251
 aranyalma 353
 arasztos szalonna 352
 arató-cséplőgép 320
 arcél 36
 arekifejezés 37, 341
 armatúra 12
 áruda 35
 aspirál, aspiráció 13
 aspirantúra, aspiratúra
     10, 13
 ásztorkás zsák 351
 átalag 196
 Athén, athéni 251
 átjön 148

átszellemül 35
 Ausztria 251
 azazhogy 218, 219
 aztán, azután 236
 azt se mondta, cseréljünk
     acélt 90

B

baj; bajnok 323
 bajor 251
 barikád 362
 barka 328
 bástya 323
 befog 446
 berek 324
 betyk 196
 bíbornok 36
 Bicikli 426
 bicsak 323
 billemácsik 415
 bír 351, 453
 bizonyítvány 36
 boborcsó 196
 bodnár 195
 Bodri 425
 Bogár 425
 bohóc 36
 Bojtár, Bujtár 426

bojtás, bojtáskaro 196
 bojtorján 353
 bokál 323
 boldog 454
 bolhapohár 194
 bolt 221, 323
 bolyin 196
 borecsizár 310
 borkoresolya 310
 bőved este 449
 brácsa 351
 brigád 351
 broadcasting 138
 bucinudli 415
 bugris 89
 bujtatás 196
 Buksi 425
 Bundás, Bundi, Bundzsi 425
 burgonya 328
 búzával érő 353

C

cédrus 11
 cég 35
 ceremónia 11
 Chile, chilei 251
 Cigány 425
 cimborá 323
 cipő-mintabolt, cipőminta-bolt 105
 ciráda 96
 creatura 12
 cudar 324
 cultura 12
 cuppantás 196

CS

csak 134
 csapadék 347
 csarnok 169
 cseh 251
 cselcsap 196
 cselszövény, -es 36
 csendélet 35
 cserge 196
 Csipdmeg 426
 Csipi, Csöpi 425

csiszár 310
 csont vápája 196
 csökken, -ik 345
 csönget 221

D

dac 36
 dajkál 200
 dallosalma 353
 dámakörte 353
 Dánia 251
 dárda 167
 darvadozás 350
 delnő 167
 délutáni zivatarok 346
 demikát 415
 dicsfény 37
 dictatura 12
 diszkosz 252
 divatos 36
 diverzáns 13
 dobókörte 198
 dobos 253
 docens, docentúra 13
 domika, domikát 415
 donga 195
 dorong 196
 drótnélküli távírás, telegráfia, telefónia 138, 139, 140, 142
 Duna 423
 dupla, duplás 91, 92
 duránci 353
 duttyán 351

E, É

ebkölyök 196
 édesanya 312
 egészség 5
 egy 185
 egyedi 223
 egyenlítő, Egyenlítő 105
 egyensúly 36
 Egyiptom, egyiptomi 251
 egykedvűleg 36
 egykoron 165
 egyszer annyi 228
 éjsötét 38
 elegendő 449

életvidám, életvidor 36
 ellenméreg 36
 előérzet 36
 előhírnök 37
 elragad, elragadt ló 221, 445, 446
 elsősorban 343
 elv 36
 ember díja 196
 embermajom, emberalakú, -idomú, -szabású 92, 93
 eper 252
 építészet 36
 érdekes 123
 erőteljes 38
 érzélgős 36
 Erzsi 250
 és, s 236, 345
 esély 35
 esetleg 346
 esk 165
 eső 347
 esti, estis 411
 eszme 36
 exkluzív 223
 expedial 312

F

fahegyben van 352
 fáintos 92
 falu lánya, legénye 353
 fáradhatatlanság 326
 faragó-szék 195
 faris 189
 fáskodás 196
 fehér 328
 Fehér Ökör 328
 Fekete 425
 felfedez 123
 felhő, felhőzet 347, 349
 felújítás 225
 fenyő, fenyős 189, 328
 Ferihegyi repülőtér 107
 festvény 36
 fesze 35
 feze 415
 fizet, fizetés 419
 fodor 328

Fogdmeg 426

fokozódik 347

folt 196

fondor 196

fór 197

Fordices 426

forint 323

fórozás 197

forspont 197

föld 251

földművelés 351

főleg 344

fölény 35

fővenytollás 196

francia, Francia 251

francu 196

frontátvonulás, frontál-
zóna 346

fu 196

fustély 196

futózapor 349

fuvar 197

fürdő banya 196

Fürge, Fürgenes 425

fűzfa 328

G

galambesiszár 311

galambszelíd 38

gatz vetett rá 354

gegőzés 351

gerely 252

gesellschaft 313

gomb, gömb 456

gramméma 321

guba 196

gugorázás 351

gumi 328

gusztony 351

GY

gyapot 328

gyenge zápor 349

gyógyszer 36

gyógymód 36

Gyöngy, Gyöngyi, Gyön-
gyike 227

Gyufa 426

gyújt 9

H

had 351

hadjárat 148

hajnali köd 346

hajrá! 223

hal 252

halandó 448

Hallgass 426

halott-viselő 308

hatakos 194

havaseső 347

havazás 349

Herceg 426

hévér 351

hévvíz 196

hibuci 250

hírhedt 35

hivatkozva, hivatkozás-
sal 225

hizag 196

hó, hózápor 347, 349

hód 454

Hódmezővásárhely 453

hogya 235

holland, Holland 251

hold 454

homlítás, homlító vessző
196

hon 251

honfi 36

hőzivatar 346

hölgyemény 250

hull, hullik 345

hullámtávítás 140

hurrah 223

I, Í

ideg 36

idomul 36

idő, időváltozás 345, 346

idrobus 218

igen 129, 130

igénytelen 36

Ijessz 426

illegeti-billegeti magát
182

illendő 449

imprimatúra 12

Indices 426

ingolna 196

inhibitor 373

inkább 343

intendáns, intendatúra
12, 13

irány, irányoz 36

Irtis, Irtisz 149

íz 225

J

jacht 313

Jakab-alma 353

japán, Japán 251, 253

játszma 35

jávor(szarvas) 324

jégeső 347

jelen 185

jelleg 35

Jeruzsálem 422

jób 227

jótékony 36

jóság 184

juh fark-alma 353

K

kákó 195

kalács 450

kalandor 36

Kálmánchey 151

kamuka 196

kantaires 196

káromol 323

kárpótol, kárpótló 37

Karthágó, karthágói 251

karzat 36

kaucsuk 328

kecskés 307

kedély 36

kedig 168

kedves mindnyájan 452

kegyenc 36

kékszilva 353

kelés 196

kend 351

kenetáros 196

kérdés, kérdez 123

keresettség 37
 keret 35
 keresztényszocializmus,
   -lista 182
 később 238
 két 455
 kétágazás 195
 kétágú kapa 195
 kétközbe van 352
 két nyelű kés 195
 kétség 5
 kettő 455
 Kettőkilós 426
 Keve megye 150
 kezdetleges 35
 kiad 329
 Kicsi 425
 kikerül a sajtó alól 329
 Kína, kínai 251
 kinyomtat 329
 Király 426
 kisajtol 196
 kisebb zápor 349
 Kisnyésa 151
 kisszülők 467
 kisugárzási köd 346
 kitarulkozás 222
 kliens, klientúra 13
 kocka 323
 kocsi 352
 kohol 168
 komszomol, -ista 149
 kontra 185
 kopasz (barack) 353
 koraérő 353
 Kormos 425
 Korona 426
 korszerűsítés 225
 ködelosztó, ködoszlato
   466
 körte 198
 körülmény 36
 kötélnek áll 428
 kötővessző 195
 kövezet 36
 közbíró 196
 közread, közrebocsát 329
 község 5, 6
 közvélemény 36
 krída 313

kukorica 328
 kurta kocma 426
 kutak ember 196
 kutya 351
 kutyaijesztő, -s üveg
   354
 kutyó 196
 különleges 224
 Küngös 151

L

lábtó 196
 lajvás 351
 lajtorja 196
 lakályos 35
 lakzi ember 196
 lasnak 196
 látjuk, hogy 220
 látkör 36
 latolgat 133
 le 220
 learat 446
 lebélyegez 221
 lebeszélés 220
 lég 36
 legényvirág 353
 legfeljebb 346
 légkör 36
 lehetséges 346
 lélekjelenlét 36
 lélekrajz 37
 lélektan 37
 lelkiismeretvizsgálat 182
 lelkület 36
 lengyel, Lengyel 251
 lesz 349
 levelező 411
 limány 351
 Lisszabon 251
 litteratúra 12
 ló 307
 lócsiszár 310
 lomp 196
 London 251
 lószemű szilva 353
 lúcsfenyő 199
 lucsi, lúcsikörte 198
 lulázás 351
 lustos 92
 Luxemburg 356

M

mácsik 415
 maga 103, 351
 magánhangzó-illeszkedés
   182
 magbaváló 353
 makkocská 250
 marha 168
 matematikai nyelvészet,
   matematikus nyelvész
   55, 57
 Mátyás ugrásos esztendő
   169
 mazsola 323
 mezbokrosodik 221
 még egyszer annyi 228
 megélenkül 347
 megfellebbezhetetlenség
   182
 megfontol 133
 megjelenik 329
 megköt (hordót) 195
 megmutat 123
 megműt 102
 megnyílik 168
 melegedik 347
 merény 36
 mérleg 36
 mezel, mezel 195
 mezei hadak; mezei,
   mezeizik, mezeiző 409,
   410
 micélium 355
 Migondja 426
 miképen, miképpen 168
 mikoron 165
 Mitlátsz 426
 Mitvisz 426
 Mizörög 426
 Monaco, monacói 251
 mondandó 448
 moraj 36
 Morzsi, Morzsa 425
 Moszkva 251
 mulató-hajó 313
 muszka 251
 műértő 36
 műsorváltozás, műsor-
   változtatás 467

műt, műtő, műtét 102,
103

N

Nagynyésta 151
nagyszabású 92
naplemente 456
Nápoly, nápolyi 251
napvilágot lát 329
negédes 324
Néger, Négus 425
nekiáll a munkának 428
nélkül 347
Nemaz 426
nemesülés 36
német 251
nem lesz 347
nemtő 36
nézet 36
Norvégia 251

NY

nyakaskörte 353
nyári selymes (alma) 353
nyárlott bor 195
Nyésta 150
nyitás 195
nyugi 250
nyújt 9

O, Ó

olasz, Olasz 251
olimpia, olimpiász 96
operál 103
ordas 420
orgyilkos 36
oros 251
ország 184, 251
Ország útja 196
orvosolhatatlan 326
osztó 194
osztrák 251
óvoda, ovoda 362

Ö, Ő

öklel 323
ökör 328

ökörfarkkóró 353
ön 103, 104
önálló 36
önbizodalom 36
önérzet 36
önhitt 36
önkény 220
önkéntelen 36
öntudat 36
öregkutyakedvű 352
őserő 37
őszi selymes (alma) 353
összeegyeztetlenség 182
összehangzó 36
összehasonlíthatatlanság
182

P

paciens, pacientúra 13
páholsor 36
pajzs 167
palóka 351
pamut 328
panganét 218
pántvessző 195
panyókára rázza a vállát
352
papír 183
pappa 196
parádé 96
parancsnok 36
Pásztor 426
patikárius 313
páva 323
pedig 168
perece 195
pergel, pergelt leves 413
pictura 12
Pici, Picike, Pindur,
Picur, Picurka 425
pogács-alma 353
polgár 89
pópa 86
popizál, -tat 88
porhajas (vessző), por-
hajasft 195
porosz 251
potyókaszilva 353

pozitúra 12
premier 228
protokollum 314
puli 351
pulyka 323
pun 251
purdé 324
puszta 351

R

rabszolgakereskedelem
182
rádió, rádiós, rádiózik
137
rádió (összetételekben)
137, 140, 142
ragadós (ló) 446
rágott 196
ragya 195
Rajna 425
Rajta 426
ramasz 196
rátotta 414
rebellió 224
recenzió 224
regeneráció 224
regényes 36
rekonstrukció 224
remek 324
reméljük, hogy 220
rendicsek 250
rénye 414
restes 92
részhajlatlan, -ság 36
rezsdereje 414
rohadt sarok 96
rokonul 36
Róma, római 251
röpsi 250
Rusz 251

S

Sajó 425
sajtó, sajtoló 196
sajtó alá rendez 329
sárarany 168
sarjú 196
sátor 167
secko jedno 311

sereng, -el 196
 sivár 35
 sodrony 36
 sokoldalú 36
 spanyol 251
 Spárta, spártai 251
 staféta 314
 Stájer 253
 struktúra, strukturális,
 strukturalizmus 12, 55,
 56, 60
 sütemény 450
 sváb 251
 svéd, Svédország 251
 sújt 9
 súly 252
 süveg 198

SZ

-szabású 92, 95
 szájhős 38
 szakmány daróc 196
 száll 324
 Szamos 425
 szédületes 35
 szekér 352
 szekernye 196
 személy, személyiség 450
 szemle 36
 szentély 35
 szentiványi (alma) 353
 szentmihálylova 306
 szenvedély 36
 szenvtelen 35
 szepelkedik 196
 szercsika 353
 szerkezet 222
 szerkezik, szerkeszt 222
 szerte 185
 szeszély, -es 36
 szikratávíró 138, 140
 szintaktor 321
 szittyá 251
 szivar 35
 Szodoma almái 315
 Szovjet 253
 szőlőt nyit 195
 szupermarket 226
 szűzleves 413

T

tabakos 351
 tábornok 167
 Taksony megye 150
 Találdki, Találd-el 426
 tálcá 323
 támla 35
 táncterem 36
 tanya 438, 439
 tart 347
 tartós esőzés 346
 tatar 350
 Tatjana, Tatyana, Tat-
 jana 147, 148
 technika 448
 teher 323
 teke 196
 tejút 197
 teli 185
 temperatura 12
 tény, -állás, -kérdés 451
 Tepertyű 426
 termelési könyvelés, ter-
 meléskönyvelés 227
 terv 36
 tészta 450
 tiltó elem 373
 tiráda 96
 Tisza 423, 425
 toboz 324, 328
 tojásdad 36
 tojáskörte 353
 tortúra 12
 torzkép 36
 tovább tart 347
 tömeg 36
 törpe 196
 tud 351
 Tuhutum megye 150
 túl 185
 tükörsima 38

U, Ú

úgyhogy 236
 újjáépítés 225
 ujjamból szoptam 316
 újjászervezés 225
 újra 185
 universiade 96

út, utca 328
 utána 236
 útilapu 353

Ű, Ū

űde 35
 ügyes 425
 űtér 36
 űveg 198
 űzelem 35

V

vadaskodás 196
 vak csapszék 426
 választékos, választé-
 konság 38
 vállat von 352
 való 452
 valóság 454
 valószínű 36
 valóság 35
 vápa 196
 Veddrád 426
 végül 236
 Velence, velencei, velen-
 cés 251
 Velence-tavi 220
 Véménd 411
 véralma 353
 veresnadrágfü 353
 vesz 162
 vételezés 453
 viaszolvasztás, viaszter-
 melés 448
 víg 328
 Vigyázz 426
 világ szabadság 315
 villany 36
 viszketeg 196
 viszolygás 316
 viszont 185
 vissza 185
 vízibusz 218
 Volga 425

Z

zamat 225
 zápor, záporoszerű hava-
 zás 349
 Zita 103
 zőrej 36

TÁRGYMUTATÓ

- Abafi szerzője 31
 abszolút főmondat 393
 Ady-vers elemzése 209
 alá- és fölérendeltség a mondat szintjén 281
 alany—állítmány viszony 62, 66
 ál-célhatározói mellékmondatok 235
 algebrikus nyelvészet 55
 állat- és növénynevek Tömörkény műveiben 352
 alliterációk 387
 állítmányok az idéző mondatokban 258
 állítmány és jelző egymáshoz való viszonya 279
 „A magyar nyelv története és rendszere” nemzetközi nyelvészkongresszus 457; a kongresszus határozatai 461
 A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája (1962) 327
 analitikus grammatika 287
 anyanyelvi oktatás: hatásfoka 171; mag-netofonnal 269
 archaizálás Kölcseynél 159
 argószavak Csanádi Imre verseiben 382
 aspirantúra, aspiratúra 10

 Babits Mihály költői nyelvéről 429
 bakanyelv 255
 baranyai földrajzi nevek 411
 Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése 212

 címszavak az Értelmező Szótárban 181
 Comenius Lexicon Januale című tankönyvének szótörténeti adatai 193
 családnév 151
 Csanádi Imre: Ördögök szekerén 375
 csoportnyelvi szavak Tömörkény műveiben 354

 dallammetaforák, dallamváltozás 121, 128
 Deme László: A nyelvről — felnőtteknek 318
 drámai nyelv 153
 dunántúli tájszavak Csanádi Imre verseiben 377

 egybe- és különírás 15
 egyeztetés: személybeli egyeztetés 65
 egyszerű mondatokban szinteződés és tömbösödés 275
 ékezethibák és helyesbítésük 16
 elemzés: mondatelemzés 367; a nyelvtani elemzés három fő szempontja 62; stílus-elemzés 212; egy Ady-vers elemzése 209; szóelemzés az idegen szavak helyesírásában 360
 elemző grammatika 287
 emberek nevei Tömörkénynél 353
 értelmező 389
 Értelmező Szótár címszavai 181
 eszközhatározó a programozott tanításban 42
 eszperantó és a tudományos világnyelv kérdése 370
 ételnevek 413

 felszólító mondat dallama 121
 fogalmazás szabatossága 455
 folyónevekből lett kutyanévek 423
 földrajzi nevek 302, 411
 fölé- és alárendeltség a mondat szintjén 281
 főnévi jelzős összetételek 384

 Gáti József: A versmondás 205
 generatív grammatika 287
 gépi adatok nyelvünkről 181
 gondolkodás és nyelv viszonya 9

- görög–latin eredetű szavak 10
grammatikai viszony a mondatrészek között 275
- Hadrovics László: Jövevényszóvizsgálatok 322
- hagyomány elve az idegen szavak helyesírásában 361
- hagyományos mondatrészek, mondatszerkezetek 278
- „hajlított” dallamú felszólítás 121
- hallható-e a mimika? 337
- Halotti Beszédnek egy szaváról (*feze*) 415
- hanglejtés, -változás 6, 130
- hangsúly: mondathangsúly 64
- hangszimbolika 387
- hangtani sajátosságok Csanádi Imre verseiben 375
- hármasszófajiságú szavak 404, 408
- határozói igenév használata 104
- héber szavak az izraeli magyarok nyelvében 233
- helyesírás: 330; egy megyei napilap h.-a 14; hibák a tulajdonnevek írásában 16; vessző-, ékezet-, kötőjeles hibák 16, 17; az *-ért* és *-ig* ragozó szavak elválasztása 447; cipő-mintabolt, cipőminta-bolt 105; Egyenlítő, egyenlítő 105; idegen szavak magyaros h.-a 355, 361; kis kezdőbetű – nagy kezdőbetű 105, 106, 107; mértékek rövidítése 107; Ferihegyi repülőtér 107; vessző-, gondolatjel megszólításban 108; orosz szavak átírása 145; idézőjel használata 241; kis- és nagybetű használata az idézetben 242, 246; egybe- és különírás 15; szóelemzés az idegen szavak helyesírásában 360
- helynévadás 150
- idegen szavak: használata 10; magyaros helyesírása 355, 361; i. sz. Tömörkény műveiben 353
- idézés formái 258
- idéző mondat, idézőjel használata 241
- időjárási jelenségek stilisztikája 341
- időjárásjelentés 455
- ige alanya 71
- igei szerkezetek 293
- igék a szóbeli megnyilatkozás kifejezésére az idézetben 262
- igekötőkkel alkotott új szavak Csanádi Imre verseiben 382
- igenév: *-va*, *-ve*, *-ván*, *-vén* képzős határozói igenév 104
- igésítés 452
- ikerszavak 383
- inverziók Csanádi Imre verseiben 389
- írásjelek az idézet végén 249
- irodalmi archaizálás 159
- irodalmi helynévadás 150
- Íróink nyelve: Babits Mihály költői nyelve 429; Csanádi Imre verseskönyve 375; Jósika nyelvújítása 34; Németh László Irgalom című regényének nyelvéről 258; Petőfi prózaírása 325; Radnóti Miklós költői nyelvéről 215; Tömörkény István a bakanyelvről 255; Tömörkény, a népnyelv vizsgálója 350; Veres Péter szókincse és mondatfűzése 212
- iskolai nyelvtanítás 74
- izraeli magyar nyelv 229
- jelentéstapadás 250
- jelzős szerkezet 278
- Jósika Miklós halálának 100. évfordulójára 31; nyelvújítói tevékenysége 34
- jövevényszavak 11, 322
- Juhász Ferencnek Tamási Áron ravatalánál mondott búcsúbeszédéből 457
- Karinthy Ferenc: Nyelvelés 97
- Kazinczy-díj első ciklusának tapasztalata 333; átadták a Kazinczy-érmet a legszebben beszélő középiskolai tanulóknak 331
- kelta eredetű magyar szólás 316
- képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében 215
- kérdő dallamú felszólító mondat 122
- kettős szófajiságú szavak 404, 405
- kiejtés: helyes magyar kiejtés, kiejtési norma 1, 117; adalék a szép magyar kiejtés történetéhez 102; a *ch* kiejtése 448; egy régies írású családnév helyes kiejtése 151; Zita kiejtése 103
- kihagyásos mondatok 389
- kombinált szempontú *-e* szócska 65
- koncentrált és megoszló állítmányi értékek 68

- Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa 209
- Kölcsény archaizálása 159
- kölcsönszók: egy új olasz k. 96
- közmondások Tömörkény munkáiban 352
- köznyelvi dallamváltozás 121
- közölés Csanádi Imre verseiben 389
- közömbös viszony a mondatrészek között 275
- közzzó és név ragozása 328
- közvetlen összetevős elemzés 291
- kutyanevek 423, 425
- latin jövevényszavak 11
- levél- és okiratformulák a XVI. században 201
- levéltári adatok 98
- lexikográfiai szókincsünk törzsanyaga 181
- logikai viszony a mondatrészek között 275
- magnetofon használata az anyanyelvi oktatásban 269
- magyar kiejtés 1
- magyar nyelv sorsa Izraelben 229
- Martinkó András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése 325
- matematikai nyelvészet 55
- megszólítás: a *maga* személyes névmással 103; vessző, gondolatjel a m.-ban 108
- mellékmondat 393
- melléknévi jelzős összetételek 384
- mellérendelő mondatok *hogy* kötőszóval 236
- meteorológiai előrejelzések stiláris követelményei 342
- mimika 337
- modern városi szavak Csanádi Imre verseiben 382
- mondatelemzés 367
- mondathangsúly 64
- mondat igéje 71
- mondatjelentés 290
- mondatrészek egymáshoz való viszonya 275
- műszók: állattani m. története 92
- napilapok helyesírása 14
- Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében 215
- német hatás az országnevek használatában 253
- nemzetközi nyelvészkonferencia Debrecenben 457
- népszerű nyelvészeti kiadványok Bulgáriában 100
- nominális szerkezetek 292
- nyelv és gondolkodás viszonya 99
- nyelvészkonferencia 457
- nyelvhelyesség: nyelvhelyességi tanfolyamok 335; nyelvhelyességi egyszeregy 19
- nyelvi archaizálás 159
- nyelvi rövidülések 250
- nyelvi vetélkedő 336
- nyelvjárások: *i*-zés a rábaközi Mihályiban 76; baranyai földrajzi nevek 411; ny.-i alakváltozatok Csanádi Imre verseiben 377; nyelvjárás irodalmi alkalmazása Tömörkénynél 350; a bolgár ny. 100
- nyelvművelés: az ifjúság körében végzendő nyelvművelő munkáról 18; Karinthy Ferenc: Nyelvelés 97; bolgár nyelvművelő könyv 101
- Nyelvőr hírei 110, 331, 457
- Nyelvőr postája 102, 218, 328, 445
- nyelvtanítás 39, 74
- Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából 102, 221, 328, 447
- nyelvújítás: Jósika nyelvújítói tevékenysége 34
- orosz szavak átírása 145
- országnevek használata 250
- összetett állítmány 71
- összetett mondatokban szinteződés és tömbösödés 392
- összetételek 384
- Pais Dezső köszöntése 110
- Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században 201
- Petőfi rímei 21
- predikatív szerkezet, viszony 62, 278
- programozott nyelvtanítás a dolgozók általános iskolájában 39
- purizmus 10
- rádió* szó története és jelentése 137; szakirodalma 144
- Radnóti Miklós költészetéről 215
- régies írású családnév 151

- régiesen toldalékolt határozói igenevek 162
 régi magyar dráma nyelve 153
 régi mesterségek szakszókincse Tömörkény munkáiban 355
 régi nyelvi szavak Csanádi Imre verseiben 382
 relatív főmondat 394
 rímek elhelyezése, fajai stb. Petőfinél 21–30
 sajtóhibák 17
 Schram Ferenc: 1790–1819 közti köröz-
 levelek nyelvi és néprajzi adatai 98
 F. N. Semjakin: A gondolkodás és a beszéd 99
 J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve 429
 stíluselemzés 212
 strukturális nyelvészet, grammatika 55, 287
 suffixumos igeképzés 382
 Szabó T. Attila hatvanéves 111
 szaknyelv 365; régi mesterségek szakszókincse 355
 számítógépi adatok szótári szókincsünkről 181
 széljegyzetek egy Nyelvőr-számhoz 362
 személybeli egyeztetés 65
 szépirodalmi stílus elemzése 212
 szerkesztett mondatrészek, szerkezettagok a mondatban 276, 277
 szinteződés az egyszerű mondatokban 275, 277; az összetett mondatban 392, 394
 „szinttartó” (mellérendelés) és „szintváltó” (alárendelés) viszony 396
 szóbeli nyilatkozást kifejező igék 262
 szóelemzés az idegen szavak helyesírásában 360
 szófajok, szókategóriák 289, 404
 szóképek 386
 szóképzés Jósika Abafijában 36
 szókincs: szótári szókincsünk 182; lexikográfiai szókincsünk törzsanyaga 181; számítógépi adatok szótári szókincsünkről 181; szótári szókincsünk szófajon-
 kenti megoszlása 185; régi mesterségek szakszókincse 355
 szólásmagyarázatok 81, 99, 189, 297, 306, 316, 428
 szólások Tömörkény műveiben 352
 szómagyarázatok 86, 89, 91, 96, 102, 197, 198, 199, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 310, 311, 328, 409, 410, 413, 415, 420, 422, 426, 445, 446, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 456
 szótörténet: szótörténeti adatok 92, 137, 193, 312
 stilisztikai helyesség az időjárási jelentésekben 341
 tagmondat 393
 tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1965. november 23-i üléséről 113; az 1966. február 22-i ülésről 334
 tájszavak: a rábaközi Mihályiból 76; dunántúli t. Csanádi Imre verseiben 377; t. magyarázata Tömörkény munkáiban 350
 Tamási Áronra emlékezve 457
 tanári szemlélet az anyanyelvi oktatásban 171
 TIT-hírek 336
 toldalékos határozói igenevek 162
 többszörösen összetett mondat 392
 tömbösödés az egyszerű mondatokban 275, 283; az összetett mondatban 392, 397
 Tömörkény István a bakanyelvről 255; a népnyelv vizsgálója 350
 történeti földrajzi nevek 302
 tulajdonítmány 71
 (t)úra végű szavak a magyarban 12
 újszerű jelzők Csanádi Imre verseiben 384
 Veres Péter szókincse és mondatfűzése 212
 verselemzés 209; versmondás 205
 versmondatok Csanádi Imre verseiben 387
 zsargon: tudományos vagy értekező zs. 363
 Készítette:
 Prohászka János

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1966-BAN

Aujeszky László
Bakos József
Bárczi Géza
Békési Imre
Benkő László
Bernschütz Sándor
Betkowski Jenő
Bihari József
Deme László
Éder Zoltán
Elekfi László
F. G.
Fábián Pál
Fajcsék Magda
Farkas László
Farkas Vilmos
Fodor István
Fónagy Iván
G. L.
Grétsy László
Gunda Béla
Hadrovics László
Hell György
Hernádi Sándor
Hexendorf Edit
Hoffner Pál
Horgosi Ödön

Horpácsi Illés
Horváth Mária
Illyés Gyula
Imre Samu
Inczei Géza
Juhász Ferenc
K. M.
Kálmán Béla
Kálmánchey Endre
Kardos Tibor
Károly Sándor
Kiss Jenő
Kiss Lajos
Kollányi Teréz
Kolozsváry Gyula
Kondássy Imre
Kónyi Sándor
Kőhegyi Mihály
Krállné Reményi Mária
Lotz János
Lőrincze Lajos
Magna Erzsébet
S. Meggyes Klára
O. Nagy Gábor
Papp Ferenc
Péchy Blanka
Péter László

Prohászka János
R. L. G.
Reuter Camillo
Rozslay György
S. Á.
Sarkady Sándor
Scheiber Sándor
Sipka Sándor
J. Soltész Katalin
Sz. L.
Szabó T. Attila
Szathmári István
Székely Artúr
Szende Aladár
Szende Tamás
Szepessy Gyula
Szilágyi Ferenc
Szilágyi Miklós
Tompa József
Tömörkény István
Török Gábor
Végh József Mihály
Vidor Zsuzsa
Voigt Vilmos
Wacha Imre
Zsoldos Jenő

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	9 Ft
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, negyedik lenyomat	20 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817–1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompá József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hezendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>)	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I–VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlataiban	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátságelmélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I–II. (Szerk. <i>Tompá József</i>)	90 „
Edes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Ánalf László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika	35 „
<i>Fónagy Iván</i> : A metafora a fonetikai műnyelvben	10 „
<i>Pais Dezső és Benkő Loránd</i> : Szótörténeti és szófejtő tanulmányok ..	28 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya ..	18 „
<i>Melich János</i> : Dolgozatok II.	18 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd szerk.</i> : Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „

Szemle

Éder Zoltán: Babits Mihály költői nyelvéről 429

A Nyelvőr postája

S. Á.: Elragadtak a lovak. 445

Rozsly György: Egy tévedés eloszlátása — Műsorváltozás — Aki kétszer beszél... —
Kisszülők 446

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

R. L. G.: Az *-ért* és az *-ig* ragos szavak elválasztása — *F. G.*: A *ch* kiejtése a magyarban — *F. G.*: Az *-andó*, *-endő* kerülendő? — *F. G.*: Viaszolvastás — viasztermelés — *R. L. G.*: Illendő — elegendő — *R. L. G.*: Bőved este — *F. G.*: Sütemény — tészta — kalács — *Sz. L.*: Exkluzív vagy különleges? — *F. G.*: Személy — személyiség — *K. M.*: Tény — tényállás — ténykérdés — *F. G.*: Való — *R. L. G.*: Lehet-e minden szót igesíteni? — *F. G.*: Kedves mindnyájan — *F. G.*: Vételezés — *F. G.*: Bír — *R. L. G.*: Hódmezővásárhely — Holdmezővásárhely — *R. L. G.*: Valóság — valósság — *F. G.*: Fogalmazzunk szabatosabban! — *F. G.*: Várható hőmérséklet $-2+2$ Celsius-fok között — Várható hőmérséklet ± 2 Celsius-fok — *K. M.*: Agregát — agregátor — aggregátor — *K. M.*: Gomb — gömb. Naplemente ... 447

A Nyelvőr hírei

Juhász Ferenc: Tamási Áronra emlékezve 457

Deme László: A magyar nyelvészet nagy seregszemléje 457

„A magyar nyelv története és rendszere” nemzetközi nyelvészkongresszus határozatai 461

Olvasóinkhoz!

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József Nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Csekkbefizetési számla: 05,915.111-46, MNB egyszámlaszám: 46., az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 18,00 Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
- [A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József* — *Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László* — *Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.